

**Юбилейна международна научна конференция
ИКОНОМИЧЕСКА НАУКА, ОБРАЗОВАНИЕ
И РЕАЛНА ИКОНОМИКА: РАЗВИТИЕ
И ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В ДИГИТАЛНАТА ЕПОХА**

**Jubilee International Scientific Conference
ECONOMIC SCIENCE, EDUCATION
AND THE REAL ECONOMY: DEVELOPMENT
AND INTERACTIONS IN THE DIGITAL AGE**

**Сборник с доклади
Conference proceedings**

**Том II
Volume II**

**ИКОНОМИЧЕСКА НАУКА, ОБРАЗОВАНИЕ
И РЕАЛНА ИКОНОМИКА: РАЗВИТИЕ
И ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В ДИГИТАЛНАТА ЕПОХА**

**ECONOMIC SCIENCE, EDUCATION
AND THE REAL ECONOMY: DEVELOPMENT
AND INTERACTIONS IN THE DIGITAL AGE**

**Сборник с доклади
от Юбилейна международна научна конференция
в чест на 100-годишнината от основаването
на Икономически университет – Варна**

**Proceedings of the Jubilee International
Scientific Conference
dedicated to the 100th anniversary
of the University of Economics – Varna**

**Том II
Volume II**

2020

Издавателство „Наука и икономика“
Икономически университет – Варна

University publishing house „Science and Economics“
University of Economics – Varna

Сборник с доклади от Юбилейна международна научна конференция в чест на 100-годишнината от основаването на Икономически университет – Варна на тема „Икономическа наука, образование и реална икономика: развитие и взаимодействия в дигиталната епоха“. Докладите са обект на авторско право. Разрешение за ползване на докладите или на част от тях може да се получи от издателство „Наука и икономика“ (izdatel@ue-varna.bg).

This work is subject to copyright. All rights are reserved, whether the whole or part of the material is concerned, specifically the rights of translation, reprinting, reuse of illustrations, recitation, broadcasting, reproduction on microfilms or in any other way, and storage in data banks. Permission for use must always be obtained from University publishing house „Science and economics“. Please contact izdatel@ue-varna.bg.

Публикуваните доклади не са редактирани. Авторите носят пълна отговорност за съдържанието на материалите, изразените мнения, използваните данни, цитираните източници, както и за езиковото оформление на текстовете.

Published reports have not been edited or adjusted. The authors are solely responsible for the content, originality and errors of their own fault.

- © Издателство „Наука и икономика“
Икономически университет – Варна, 2020.
ISBN 978-954-21-1038-5
- © University publishing house „Science and Economics“,
University of Economics – Varna, 2020.
ISBN 978-954-21-1038-5

НАУЧЕН СЪВЕТ

Проф. д-р Евгени Станимиров
Проф. д-р Надя Костова
Проф. д-р Веселин Хаджиев
Проф. д-р Стефан Вачков
Проф. д-р Тая Дъбева

ОРГАНИЗАЦИОНЕН КОМИТЕТ

Проф. д-р Зоя Младенова
Проф. д-р Юлиан Василев
Доц. д-р Виолета Димитрова
Доц. д-р Калоян Колев
Доц. д-р Добрин Добрев
Доц. д-р Стоян Киров
Доц. д-р Теменуга Стойкова
Доц. д-р Илиан Минков
Доц. д-р Иван Куюмджиев
Доц. д-р Валентина Генова-Макни
Доц. д-р Гергана Славова

SCIENTIFIC COMMITTEE

Prof. Evgeni Stanimirov, PhD
Prof. Nadia Kostova, PhD
Prof. Veselin Hadzhiev, PhD
Prof. Stefan Vachkov, PhD
Prof. Tania Dabeva, PhD

ORGANIZING COMMITTEE

Prof. Zoya Mladenova, PhD
Prof. Julian Vasilev, PhD
Assoc. Prof. Violeta Dimitrova, PhD
Assoc. Prof. Kaloyan Kolev, PhD
Assoc. Prof. Dobrin Dobrev, PhD
Assoc. Prof. Stoyan Kirov, PhD
Assoc. Prof. Temenuga Stoykova, PhD
Assoc. Prof. Ilian Minkov, PhD
Assoc. Prof. Ivan Kuyumdzhev, PhD
Assoc. Prof. Valentina Genova-Makni, PhD
Assoc. Prof. Gergana Slavova, PhD

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е
C O N T E N T S

Въведение..... 27
Introduction..... 29

Секция

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И ЕВРОПЕЙСКА ИНТЕГРАЦИЯ

Section

**GLOBALIZATION OF THE ECONOMY
EUROPEAN INTEGRATION**

1. Проф. д-р Ганчо Ганчев
Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград
Доц. д-р Владимир Ценков
Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград
Докторант Мария Панова
Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград
Prof. Gancho Ganchev, PhD
South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad, Bulgaria
Assoc. Prof. Vladimir Tsenkov, PhD
South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad, Bulgaria
Maria Panova, PhD Student
South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad, Bulgaria
**Хипотезата за двойния дефицит – условно проявление
или универсална значимост**
**Twin Deficit Hypothesis – Conditional
or Universal Significance** 33
2. Проф. д-р Светла Ракаджийска
Икономически университет – Варна
Prof. Svetla Rakadzhyska, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
**Влияние на евроинтеграцията върху развитието
на туризма в България**
**European Integration Influence on Bulgarian
Tourism Development** 46

3. Проф. д-р Поля Ангелова
 Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов
 Гл. ас. д-р Тихомир Върбанов
 Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов
 Prof. Polya Angelova, PhD
 “D.A. Tsenov” Academy of Economics, Svishtov, Bulgaria
 Chief Assist.Prof. Tihomir Varbanov, PhD
 “D.A. Tsenov” Academy of Economics, Svishtov, Bulgaria
**Оценка на сближаването в контекста на ЕССП
 чрез клъстерен анализ
 Convergence Evaluation in the Context of Epsr
 Through Cluster Analysis** 58
4. Доц. д-р Анелия Радулова
 Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов
 Assoc. Prof. Aneliya Radulova, PhD
 “D.A. Tsenov” Academy of Economics, Svishtov, Bulgaria
**Фискалният риск: индикатор за стабилността
 на финансовата система
 The Fiscal Risk: an Indicator of the Financial System's
 Stability** 70
5. Доц. д-р Калоян Колев
 Икономически университет – Варна
 Assoc. Prof. Kaloyan Kolev, PhD
 University of Economics – Varna, Bulgaria
**Преструктуриране на глобалните вериги на стойността през
 второто десетилетие на XXI век: причини и последици
 Restructuring of Global Value Chains in the Second Decade
 of the XXI Century: Causes and Consequences** 80
6. Доц. д-р Надя Маринова
 Нов български университет, София
 Assoc. Prof. Nadia Marinova, PhD
 New Bulgarian University, Sofia, Bulgaria
**Глобализацията и международните икономически отношения
 Globalization and International Economic Relations** 93

7. Доц. д-р Стела Ралева
 Университет за национално и световно стопанство, София
 Assoc. Prof. Stela Raleva, PhD
 University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria
**Структурна конвергенция на икономиките от ЕС: теоретична
 значимост и измерения**
**Structural Convergence of EU Economies:
 Theoretical Importance and Dimensions** 103
8. Доц. д-р Тодор Кобуров
 Институт за държавата и правото – БАН
 Assoc. Prof. Todor Koburov, PhD
 Institute of State and Law – Bulgarian Academy of Science
**Въпроси за европейската интеграция на страните
 от западните балкани: международноправни
 проблеми и политически перспективи**
**Questions on the European Integration of the Western Balkan
 Countries: International Legal Problems
 and Political Perspectives**..... 117
9. Assoc. Prof. Elena Stavrova, PhD
 South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad, Bulgaria
 Assist. Prof. Mariya Paskaleva, PhD
 South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad, Bulgaria
 Chief Assist. Prof. Ani Stoykova, PhD
 South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad, Bulgaria
**Empirical Analysis of “Black Swan Effect”:
 Evidence of China**..... 129
10. Гл. ас. д-р Александър Тодоров
 Икономически университет – Варна
 Chief Assist. Prof. Aleksandar Todorov, PhD
 University of Economics – Varna, Bulgaria
Алгоритмите и конкурентният идеал
Algorithms and the Competitive Ideal 147

11. Гл. ас. д-р Димитър Дамянов
 Университет за национално и световно стопанство, София
 Chief Assist. Prof. Dimitar Damyanov, PhD
 University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria
**Конвергенция на производствената структура
 на икономиката на България към еврозоната
 Convergence of the Output Structure of the Bulgarian
 Economy to the Eurozone.....** 159
12. Гл. ас. д-р Ирена Николова
 Нов български университет, София
 Chief Assist. Prof. Irena Nikolova, PhD
 New Bulgarian University, Sofia, Bulgaria
**Обществените глобални рискове и бъдещето
 на световната икономика в условията на пандемия
 Societal Global Risks and Future Of World Economy
 in Pandemic** 171
13. Гл. ас. д-р Танер Исмаилов
 Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов
 Изследовател д-р Александрина Александрова
 Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов
 Chief Assist. Prof. Taner Ismailov, PhD
 “D.A. Tsenov” Academy of Economics, Svishtov, Bulgaria
 Researcher Alexandrina Alexandrova, PhD
 “D.A. Tsenov” Academy of Economics, Svishtov, Bulgaria
**Данъкът върху добавената стойност като инструмент на диск-
 реционната фискална политика на страните-членки на евро-
 пейския съюз през последното десетилетие
 Value-Added Tax as an Instrument of the European Union Mem-
 ber-States’ Discretionary Fiscal Policy Over the Last Decade.....** 180
14. Prof. Sazhida Safina, PhD
 St-Petersburg State University of Economy – St. Petersburg, Russia
 Student Irina Teterkina
 St-Petersburg State University of Economy – St. Petersburg, Russia
Analysis of Tourism Competitiveness in the Asean Countries..... 192

15. Изследовател д-р Александрина Александрова
 Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов
 Researcher Aleksandrina Aleksandrova, PhD
 “D.A. Tsenov” Academy of Economics, Svishtov, Bulgaria
Рамки за фискално управление на САЩ и ЕС или кога децентрализираната фискална дисциплина работи?
Fiscal Governance Frameworks of the USA and the EU or When Does Decentralised Fiscal Discipline Work?..... 202
16. Докторант Александър Стойчев
 Икономически университет – Варна
 Aleksandar Stoychev, PhD Student
 University of Economics – Varna, Bulgaria
Ремиграционни процеси в България условия на световна пандемия
Remigration in Bulgaria During Global Pandemic 214
17. Докторант Радина Русева
 Икономически университет – Варна
 Radina Ruseva, PhD Student
 University of Economics – Varna, Bulgaria
Бранд дестинации и градове европейска столица на културата като специфична форма на флуиден бранд
Brand Destinations and European Capital of Culture Cities as a Specific Form of Fluid Brand 225
18. Докторант Силвия Добрева
 Химикотехнологичен и металургичен университет – София,
 Silviya Dobрева, PhD Student
 University of Chemical Technology and Metallurgy – Sofia, Bulgaria
Предпоставки за изпълнение на управлението на проекти в организации
Prerequisites for Implementation of Project Management in Organizations 237

Секция
СТРУКТУРНО ПРЕУСТРОЙСТВО, ОТРАСЛОВА
И РЕГИОНАЛНА ИКОНОМИКА

Section
STRUCTURAL ADJUSTMENT, SECTORAL
AND REGIONAL ECONOMY

19. Prof. Yatchko Ivanov, DSc
Member of BAS
European University Polytechnical – Pernik, Bulgaria
Bulgarian scientific and technical union of civil engineering
Building Industry and Digital Transformation 247
20. Проф. д-р Росен Николаев
Икономически университет – Варна
Доц. д-р Танка Милкова
Икономически университет – Варна
Prof. Rosen Nikolaev, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
Assoc. Prof. Tanka Milkova, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
Един модел за оптимално разпределение
на човешките ресурси по видове дейности
One Model for Optimal Distribution of Human Resources
for Different Activities 253
21. Проф. д.ик.н. Юлия Дойчинова
Университет за национално и световно стопанство, София
Проф. д.ик.н. Иван Кънчев
Университет за национално и световно стопанство, София,
Prof. Julia Doitchinova D.Sc.
University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria
Prof. Ivan Kanchev, D.Sc.
University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria
Земеделието в южен централен район – тенденции
и траектории на развитие
Agriculture in South Central Region – Trends
and Trajectories of Development..... 262

22. Доц. д-р Александър Каракачанов
УниБИТ
Assoc. Prof. Alexander Karakachanov, PhD
ULSIT
Политически и културни предпоставки на икономическия модел на прехода в България
Political and Cultural Prerequisites of the Economic Model of Transition in Bulgaria 273
23. Доц. д-р Велина Казанджиева
Икономически университет – Варна
Assoc. Prof. Velina Kazandzhieva, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
Динамично пакетирание в туризма – предизвикателства и възможности
Dynamic Packaging in Tourism – Challenges and Opportunities 281
24. Доц. д-р Виолета Блажева
Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов
Assoc. Prof. Violeta Blazheva, PhD
“D.A. Tsenov” Academy of Economics, Svishtov, Bulgaria
Дигитални технологии в аграрния сектор
Digital Technologies in Agrarian Sector..... 295
25. Доц. д-р Гергана Славова
Икономически университет – Варна
Assoc. prof. Gergana Slavova, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
Икономически и социални ефекти върху земеделските производители в област Варна на база подпомагане с европейски програми за периода 2014-2020
Economic and Social Effects on Manufacturers in Varna Region Based on Supporting European Programs for the Period 2014-2020 303

26. Доц. д-р Камен Петров
 Университет за национално и световно стопанство, София
 Assoc. Prof. Kamen Petrov, PhD
 University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria
Тенденции в регионалното развитие на северна България
Tendencies in the Regional Development of North Bulgaria 315
27. Доц. д-р Симеонка Петрова
 Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов
 Assoc. Prof. Simeonka Petrova, PhD
 “D.A. Tsenov” Academy of Economics, Svishtov, Bulgaria
Аспекти на конгруентност между решенията на ритейлърите за асортиментна вариантност и потребителските възприятия
Aspects of Congruence Between Retailers’ Decisions
for Assortment Variety and Consumer Perceptions 328
28. Доц. д-р Христина Харизанова-Бартос
 Университет за национално и световно стопанство, София
 Assoc. Prof. Hristina Harizanova-Bartos, PhD
 University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria
Управление на риска в аграрния сектор чрез диверсификация
Risk Management in the agricultural Sector
Through Diversification..... 338
29. Гл. ас. д-р Влади Куршумов
 Икономически университет – Варна
 Chief Assist. Prof. Vladi Kurshumov, PhD
 University of Economics – Varna, Bulgaria
Финансиране на иновационната дейност на стартиращи предприятия по линия на европейските фондове
Funding the Startups' Innovation Activities
by European Funds 349
30. Д-р Даниела Йорданова
 Русенски университет „Ангел Кънчев“
 Илиян Стоянов
 Daniela Yordanova, PhD
 “Angel Kanchev“ University of Ruse, Bulgaria

- Илиан Стоянов
**Методика за изследване на потенциала
за развитие на културен туризъм в регион**
**Methodology for Evaluation of Regional Potential
for Cultural Tourism 361**
31. Гл. ас. д-р Зоя Иванова
Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов
Chief Assist. Prof. Zoya Ivanova, PhD
“D.A. Tsenov” Academy of Economics, Svishtov, Bulgaria
**Рискова диагностика на фирмените контрагенти
в търговските предприятия**
**Risk Diagnostic of Company's Counterparties
in Commercial Enterprises 373**
32. Гл. ас. д-р Марияна Павлова - Бънова
Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов
Chief Assist. Prof. Mariyana Pavlova, PhD
“D.A. Tsenov” Academy of Economics, Svishtov, Bulgaria
Състояние на фискалната позиция на общините в България
Condition of Bulgarian Municipalities Fiscal Position 383
33. Гл. ас. д-р Петя Брънзова
Институт за икономически изследвания – БАН
Chief Assist. Prof. Petia Branzova, PhD
Economic Research Institute at the Bulgarian Academy of Sciences,
Bulgaria
Развитие на регионалната биоикономика в България
Development of the Regional Bioeconomy in Bulgaria 391
34. Гл. ас. д-р Силвия Господинова
Икономически университет – Варна
Chief Assist. Prof. Silvia Gospodinova
University of Economics – Varna, Bulgaria
**Диспропорции на секторно равнище между
производителността на труда и работната заплата в България**
**Sectoral Level Disparities between Labor Productivity
and Wages in Bulgaria 402**

35. Prof. Irena Mačerinskienė, PhD
 Mykolas Romeris University – Vilnius, Lithuania
 Prof. Rima Žitkienė, PhD
 Mykolas Romeris University – Vilnius, Lithuania
 Greta Genelienė, PhD student
 Mykolas Romeris University – Vilnius, Lithuania
**Evaluation of Peculiarities of Providing Remote
 Gambling Services in the Entertainment Sector** 412
36. Д-р Ивайло Иванов
 Риъл Булленд АД
 Ivaylo Ivanov, PhD
 Real Bulland JSC, Bulgaria
**Трансформация на търговските центрове в град Варна
 Transformation Of Shopping Centers In Varna** 424
37. Д-р Любомир Кутин
 Арт Диалог ЕООД
 Lyubomir Kutin, PhD
 Art Dialog LTD, Bulgaria
**Културата като възможност за интелигентно развитие и
 икономически растеж** (опитът в подготовката на Стратегията
 за развитие на културата на Община Велико Търново 2020-2030)
**Culture as an Opportunity for Intelligent Development and
 Economic Growth** (the experience in the preparation of the Strategy
 for the Development of Culture of the Veliko Tarnovo
 Municipality 2020 – 2030)..... 435
38. Д-р Михаела Георгиева
 Софийски университет „Св. Климент Охридски“
 Michaela Georgieva, PhD
 Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Bulgaria
**Геодемографски проблеми в икономическо
 развитие на силистренска област
 Geodemographic Problems in the Economic
 Development of Silistra Region** 446

39. Д-р Ралица Димитрова
 Медицински университет „Проф. д-р Параскев Стоянов“, Варна
 Ralitsa Dimitrova, PhD
 Medical University „Prof. Dr. Paraskev Stoyanov“, Varna, Bulgaria
**Управление на водния сектор в България в условията
 на климатични промени**
**Management of the Water Sector in Bulgaria
 in the Face of Climate Change** 457
40. Assist. Prof. Irina Petkova
 Varna University of Management, Bulgaria
**Industrial Tourism in Bulgaria – Conceptualisation
 and Future Possibilities**..... 469
41. Докторант Десислава Симеонова
 Великотърновски университет „Св.св. Кирил и Методий“,
 Desislava Simeonova, PhD Student
 “St Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo, Bulgaria
**Приложение и регионални различия на индекса
 на човешко развитие в България**
**Application and regional Differences of the Human
 Development Index in Bulgaria** 477
42. Докторант Таня Рисемова
 Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов
 Tanya Ivanova Risemova, PhD Student
 “D. A. Tsenov” Academy of Economics, Svishtov, Bulgaria
**Чуждестранни инвестиции в българските области от долен
 Дунав и възможности за тяхното привличане**
**Foreign Investments in the Bulgarian regions From the lower
 danube and opportunities For attracting them** 488
43. Докторант Христина Сантана
 Икономически университет – Варна
 Hristina Santana, PhD Student
 University of Economics – Varna, Bulgaria
**Ситуационен анализ на дейността
 на туристическите агенции в България**

Current Situation Analysis of the Bulgarian Travel Agencies' Business Activities..... 501

44. Магистър Евгения Крижановска
Икономически университет – Варна
Master Yevheniia Kryzhanovska
University of Economics – Varna, Bulgaria
Съвременни тенденции в развитието на круизната индустрия в черноморския регион
Modern Tendencies in the Development of Cruise Industry in the Black Sea Region..... 513

Секция

УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ

Section

SUSTAINABLE DEVELOPMENT

45. Проф. д-р Албена Митева
Университет за национално и световно стопанство, София
Prof. Albena Miteva, PhD
University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria
Зелената икономика в контекста на устойчивото развитие
Green Economy in the Context of Sustainable Development 527
46. Prof. Paweł Niedziółka, PhD
Warsaw School of Economics
Environmental Bank Scoring (Ebs) As a Method to Quantify the Commercial Bank's Commitment to Environmental and Climate Protection - Example of the Polish Banking Sector 537
47. Prof. Stoyan Marinov, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
Chief Assist. Prof. Krasimira Yancheva, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
Chief Assist. Prof. Todor Dyankov, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria

**Attitudes for Certification on the Cultural Route
"Along the Silk Road" in Bulgaria 550**

48. Доц. д-р Валентин Василев
Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград
Гл. ас. д-р Гергана Кресналийска
Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград
Assoc. Prof. Valentin Vasilev, PhD;
South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad, Bulgaria
Chief Assist. Prof. Gergana Kresnaliyska, PhD
South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad, Bulgaria
**Публични политики и гражданска ангажираност
(crowdsourcing) – ново поле за дигитални решения
в публичната администрация
Public Policies and Civil Engagement (Crowdsourcing) – a New
Field of Digital Decisions in Public Administration 569**
49. Доц. д-р Ваня Василева
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
Assoc. Prof. Vanya Vasileva PhD
“Konstantin Preslavski” University of Shumen, Bulgaria
**Устойчиво развитие на българския туризъм базирано
на антропогенните туристически ресурси
Sustainable Development of Bulgarian Tourism Based
on Anthropogenic Tourism Resources 580**
50. Доц. д-р Дора Кабакчиева
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
Assoc. Prof. Dora Kabakchieva, PhD
“Konstantin Preslavski” University of Shumen, Bulgaria
**Стопанските туристически ресурси като фактор
за устойчиво развитие на дестинацията
Economic Tourist Resources As a Prerequisite
for a Sustainable Development of the Destination 592**

51. Доц. д-р Зорница Стоянова
 Университет за национално и световно стопанство, София
 Assoc. Prof. Zornitsa Stoyanova, PhD
 University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria
**Градското земеделие за постигане на устойчиво
 развитие в градовете
 Urban Agriculture for Sustainable Development
 in the Cities**..... 604
52. Доц. д-р Илияна Анкова
 Софийски университет „Св. Климент Охридски“
 Assoc. Prof. Iliyana Ankova, PhD
 Sofia University "St. Kliment Ohridski", Bulgaria
**Устойчивото развитие и предизвикателствата
 пред счетоводството
 Sustainable Development and Challenges to Accounting** 614
53. Доц. д-р Мария Кехайова-Стойчева
 Икономически университет – Варна
 Гл. ас. д-р Свилен Иванов
 Икономически университет – Варна
 Assoc. Prof. Maria Kehayova-Stoycheva, PhD
 University of Economics – Varna, Bulgaria
 Chief. Assist. Prof. Svilen Ivanov, PhD
 University of Economics – Varna, Bulgaria
**Роля на българските домакинства в потреблението
 на ресурси – първоначална оценка
 The Role of Bulgarian Households in Resource
 Consumption – Initial Assessment** 626
54. Доц. д-р Надежда Димова
 Нов български университет, София
 Assoc. Prof. Nadezhda Dimova, PhD
 New Bulgarian University - Sofia, Bulgaria
**Специфика на взаимовръзката между устойчивия маркетинг
 и потребителското поведение**

	Specificity of the Relationship Between Sustainable Marketing and Consumer Behavior	637
55.	Доц. д-р Теодорина Турлакова Икономически университет – Варна Assoc. Prof. Teodorina Turlakova, PhD University of Economics – Varna, Bulgaria Зелените обществени поръчки в България – възможности и предизвикателства Green Public Procurement in Bulgaria – Opportunities and Challenges	645
56.	Доц. д-р Христо Мавров Икономически университет – Варна Assoc. Prof. Hristo Mavrov, PhD University of Economics – Varna, Bulgaria Неравенство и растеж в най-бързо растящите европейски страни в исторически план Inequality and Growth in the Fastest Growing European Countries in Historical Perspective	657
57.	Chief Assist. Prof. Borislava Stoimenova, PhD University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria Policies and Initiatives for Sustainable Consumption and Production	669
58.	Гл. ас. д-р Боряна Сербезова Икономически университет – Варна Х. ас. Йордан Недев Икономически университет – Варна Chief Assist. Prof. Boryana Serbezova, PhD University of Economics – Varna, Bulgaria Part-time Assist. Prof. Yordan Nedev University of Economics – Varna, Bulgaria Насоки за усъвършенстване на нормативната среда на община Варна за постигане на устойчиво потребление	

	Guidelines for Improvement of the Regulatory Environment of the Municipality of Varna to Achieve Sustainable Consumption	681
59.	Ас. д-р Величка Маринова Икономически университет – Варна Гл. ас. д-р Антоанета Стоянова Икономически университет – Варна Ас. д-р Радослав Радев Икономически университет – Варна Гл. ас. д-р Ваня Живкова Икономически университет – Варна Assist. Prof. Velichka Marinova, PhD University of Economics – Varna, Bulgaria Chief Assist. Prof. Antoaneta Stoyanova, PhD University of Economics – Varna, Bulgaria Assist. Prof. Radoslav Radev, PhD University of Economics – Varna, Varna, Bulgaria Chief Assist. Prof. Vanya Zhivkova, PhD University of Economics – Varna, Bulgaria Качеството на стоките и дигиталното потребление – перспективи и недостатъци Quality of Goods and Digital Consumption – Prospects and Disadvantages	693
60.	Chief Assist. Prof. Veniamin Todorov, PhD University of Economics – Varna, Bulgaria Public Expenditure and Environmental Policy	707
61.	Гл. ас. д-р Георги Димитров Университет за национално и световно стопанство, София Chief Assist. Prof. Georgi Dimitrov, PhD University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria Насоки за развитие на прилежащата пътна инфраструктура към морските и речните пристанища на България Guidelines for the Development of the Available Road Infrastructure to the Sea and River Ports of Bulgaria	716

62. Гл. ас. д-р Мария Георгиева
 Икономически университет – Варна
 Chief Assist. Prof. Mariya Georgieva, PhD
 University of Economics – Varna, Bulgaria
**Потребителската „изтънченост“ – проявление
 на устойчивостта на равнище индивидуално потребителско
 поведение**
**Consumer "Sophistication" - a Manifestation of Sustainability
 at Individual Consumer Behavior Level..... 727**
63. Chief Assist. Prof. Petar Marinov, PhD
 Institute of Agricultural Economics – Sofia, Bulgaria
**Formation and Implementation of Sustainable Development
 in Green Infrastructure of Urbanized Urban Spaces 739**
64. Гл. ас. д-р Свилен Иванов
 Икономически университет – Варна
 Гл. ас. д-р Ваня Кралева
 Икономически университет – Варна
 Chief Assist. Prof. Svilen Ivanov, PhD
 University of Economics – Varna, Bulgaria
 Chief Assist. Prof. Vanya Krалева, PhD
 University of Economics – Varna, Bulgaria
**Потреблението на био и екопродукти – мотиви
 и влияния на демографските характеристики**
**The Use of Bio and Eco-products – Motives
 and the Impact of Demographics 748**
65. Ас. д-р Галин Марков
 Икономически университет – Варна
 Assist. Prof. Galin Markov, PhD
 University of Economics – Varna, Bulgaria
**Класификация на техниките за оценка на риска във
 вътрешния контрол, като предпоставка за устойчиво развитие**
**The Classification of Risk Assessment Techniques As
 a Prerequisite for Sustainable Development 759**

66. Преподавател д-р Севджан Сабриева
 Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”,
 Lecturer Sevdzhan Sabrieva, Phd
 “Konstantin Preslavsky” University of Shumen, Bulgaria
**Устойчиво развитие на туризма в югозападен район
 за планиране**
**Sustainable Tourism Development in South –
 West Planning Area**..... 770
67. Докторант Даниела Пенкова
 Икономически университет – Варна
 Daniela Penkova, PhD Student
 University of Economics – Varna, Bulgaria
**Противоречия между концепциите за устойчивост
 и икономически растеж**
**Conflicts between Concepts of Sustainability
 and Economic Growth** 781
68. Докторант Камелия Карадочева
 Нов български университет, София
 Kamelia Karadocheva, PhD Student
 New Bulgarian University, Sofia, Bulgaria
**Еволюция на концепцията за устойчиво развитие
 в съвременните европейски политики**
**Evolution of the Concept of Sustainable Development
 in Modern European Policies** 793
69. Katina Popova, PhD Student
 University of Economics – Varna, Bulgaria
**Poverty Alleviation Through Sustainable Tourism:
 Challenges, Opportunities and Good Practices** 802
70. Докторант Милен Влаев
 Икономически университет – Варна
 PhD student Milen Vlaev
 University of Economics – Varna, Bulgaria

- Устойчиво развитие на селското стопанство по време на криза и възможностите за финансиране**
Sustainable Agricultural Development During the Crisis and Financing Opportunities 814
71. Х. ас. Селвет Ниязиева
Икономически университет – Варна
Part-time Assist. Prof. Selvet Niyazieva
University of Economics – Varna, Bulgaria
Устойчиво развитие, щастие и устойчив бизнес - има ли връзка между тях?
Sustainable Development, Happiness and Sustainable Business – Is There a Relationship Between Them?..... 823
72. Магистър Адриана Стрекаловска-Гъркова
Лесотехнически университет – София
Доц. д-р Станислава Ковачева
Лесотехнически университет – София
Adriana Strelalovska-Garkova
University of Forestry, Sofia, Bulgaria
Някои параметри на системата за обратна логистика в предприятия от горската индустрия
Some Parameters of The Reverse Logistics System in the Forestry Enterprises 840

ВЪВЕДЕНИЕ

Научната конференция с международно участие на тема „Икономическа наука, образование и реална икономика: развитие и взаимодействия в дигиталната епоха“, проведена на 11 – 12 май 2020 г., е посветена на 100-та годишнина от основаването на Икономически университет – Варна. На фона на културния и стопанския подем от края на XIX и началото на XX в., на 14.05.1920 г. Търговско-индустриалната камара на гр. Варна взема решение да се открие в града Висше търговско училище. С това се поставя началото на висшето икономическо образование в страната. За периода на своето съществуване университетът е подготвил над 155 000 специалисти, успешно реализирани в страната и чужбина. Днес в него се обучават над 8 000 бакалаври, магистри и докторанти от 52 страни по 27 бакалавърски, 29 магистърски и 16 докторски програми.

Сто години за един български университет е забележителен юбилей. В Европа има университети с много по-дългогодишна история, но когато даваме оценки, правим това винаги в исторически контекст. От такава гледна точка и в рамките на следосвобожденския период, съществуването на един български университет в течение на 100 години е забележително постижение. Икономически университет – Варна е един от най-старите университети в България и висшето училище с основание се гордее със своята история.

Фокусът на юбилейната международна научна конференция е върху дигитализацията и всички онези дълбоки трансформации, които тя поражда в икономиката и обществото. Темата на конференцията бе избрана в период, който предшества избухването на глобалната пандемия от корона вирус. Това е важно да се отбележи, защото текущата икономическа ситуация е силно променена. В резултат на въведеното извънредно положение и наложената социална изолация, икономиките на страните по света навлязоха в рецесия. Замря стопанската дейност, а и целият социален и културен живот. Започналата икономическа криза е безпрецедентна както по своята причина, така и най-вероятно ще бъде по своя мащаб и обхват, и тя ни изправя в момента пред специфични икономически проблеми. Но ние вярваме в науката и в медицината, в човешкия ум и интелект и не се съмняваме, че епидемията ще бъде овладяна и рано или късно светът ще се възвърне към нормалност. Тогава ще започнат да действат фундаменталните определители на

икономическата дейност, един от които е протичащият процес на дигитализация.

Текущата икономическа ситуация ни изправи пред специфични икономически проблеми, но тя също така по един ясен и категоричен начин показва значението на новите технологии за съвременния живот, в частност в условията на извънредно положение и социална дистанция. Тъкмо в тези условия върху дигиталните технологии почива днес цялата ни комуникация, възможността обществените институции да продължават да осъществяват своята дейност, възможността да преподаваме в училищата и университетите и т.н. Провеждането на настоящата конференция също стана възможно благодарение на модерните технологии.

Кризата, от определена гледна точка, даде нов тласък на дигитализацията на обществото. В контекста на текущите събития и дадените по-горе пояснения, темата на конференцията е насочена към дългосрочното развитие на икономиката и обществото като цяло.

Научната проява породи значителен интерес. В конференцията участваха 340 учени, изследователи, преподаватели, докторанти и студенти от 23 български и 15 чуждестранни висши училища и научни организации от Германия, Ливан, Литва, Полша, Португалия, Румъния, Русия, Словакия, Сърбия, Хърватия и Украйна, както и представители на бизнеса и различни институции. Пленарни доклади на конференцията представиха: проф. д-р Евгени Станимиров – Ректор на Икономически университет – Варна, „Quo vadis, образование?“, проф. д-р Даниела Бобева, Институт за икономически изследвания при БАН, „Какво губим и какво печелим от приемането на еврото в България: уроците от дългия път на България към еврото“. С изказване на тема „България – площадка за създаване на глобални инициативи“ в пленарната сесия се включи г-н Пламен Русев, един от успешните алумни на Икономически университет-Варна, изпълнителен председател на Webit Foundation и член на борда на директорите на Endeavor Bulgaria,

В сборника са включени 263 доклада, разпределени в 4 тома. Обхватът на проблемите в докладите е широк, отговарящ на замисъла на научния форум: да анализираме проявлението на дигитализацията не само в бизнеса и икономиката, но също така и нейните социални, институционални и правни аспекти. Много важна част от работата на конференцията са докладите, които изследват влиянието на дигитализацията върху образованието и науката.

INTRODUCTION

The Jubilee International Scientific Conference on the "Economic Science, Education and the Real Economy: Development and Interactions in the Digital Age", held on 11 – 12 May 2020, is dedicated to the 100th anniversary of the University of Economics-Varna. Against the background of the cultural and economic rise from the end of the XIX and the beginning of the XX century, on May 14, 1920 the Chamber of Commerce and Industry of Varna decides to open a Higher School of Commerce in the city. This marks the beginning of higher economics education in the country. For the period of its existence the university has trained over 155,000 specialists with successful self-realization in the country and abroad. Today, more than 8,000 Bachelors, Masters and Doctorates from 52 countries study in 27 Bachelor's, 29 Master's and 16 Doctor's programs.

One hundred years for a Bulgarian university is a remarkable anniversary. Some European universities have a much longer history, but when we give assessments, we must always consider the historical context. From this point of view and within the post-liberation period, 100 years of existence, for a Bulgarian university, is a remarkable achievement. The University of Economics – Varna is one of the oldest universities in Bulgaria and the university is rightly proud of its history.

The Jubilee International Scientific Conference is focused on digitalization and all those profound transformations it causes in the economy and society. The theme of the conference has been chosen in the period preceding the outbreak of the global coronary virus pandemic. This is important to note because the current economic situation has changed dramatically. As a result of the state of emergency and the imposed social isolation, the economies all over the world have entered a recession. The business, our social and cultural lives have come to a standstill. The economic crisis that has begun is unprecedented both in its cause and most likely in its scale and scope, and it is currently confronting us with specific economic problems. But we believe in science and medicine, in the human mind and intelligence, and we have no doubt that the epidemic will be brought under control and sooner or later the world will return to normal. Then the fundamental determinants of economic activity shall start to operate, one of which is the ongoing process of digitalization.

The present economic situation has confronted us with specific economic problems, but it has also shown in a clear and unequivocal way

how important new technologies are in modern life, in particular in the conditions of emergency and social distance. It is in these conditions that all our communication, the opportunity for public institutions to continue with their work, online university and school education, etc. rest on digital technologies today. This conference has also been made possible by modern technology.

The crisis, from a certain point of view, has given a new impetus to the digitalization of society. In the context of current events and the explanations given above, the topic of the conference is focused on the long-term development of the economy and society as a whole.

The scientific event aroused considerable interest. The conference was attended by 340 scientists, researchers, lecturers, PhD students and students from 23 Bulgarian and 15 foreign universities and research organizations from Germany, Lebanon, Lithuania, Poland, Portugal, Romania, Russia, Slovakia, Serbia, Croatia and Ukraine, as well as representatives of business and various institutions. Plenary reports of the conference have been presented by: Prof. Evgeni Stanimirov PhD - Rector of the University of Economics – Varna, "Quo vadis, education?", Prof. Daniela Bobeva PhD, Institute for Economic Research at BAS, "Costs and Benefits of Euro Adoption in Bulgaria: lessons Learned from the Long Path of Bulgaria to the Euro' Mr. Plamen Rusev PhD, one of the successful alumni of the University of Economics-Varna, Executive Chairman of the Webit Foundation and a member of the Board of Directors of Endeavor Bulgaria, addressed the plenary session with a speech on "Bulgaria – a platform for creating global initiatives."

The proceedings covers 263 reports, in 4 volumes. The range of problems in the reports is wide, in line with the idea of the scientific forum: to analyze the manifestation of digitalization not only in business and economy, but its social, institutional and legal aspects, as well. A very important part of the conference is the reports that examine the impact of digitalization on education and science.

**Секция
Глобализация и европейска
интеграция**

**Section
Globalization of the Economy
and European Integration**

**ХИПОТЕЗАТА ЗА ДВОЙНИЯ ДЕФИЦИТ – УСЛОВНО
ПРОЯВЛЕНИЕ ИЛИ УНИВЕРСАЛНА ЗНАЧИМОСТ**

**TWIN DEFICIT HYPOTHESIS - CONDITIONAL OR UNIVERSAL
SIGNIFICANCE**

Проф. д-р Ганчо Ганчев

*Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград
ganchev@swu.bg*

Доц. д-р Владимир Ценков

Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград

Докторант Мария Панова

Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград

Prof. Gancho Ganchev, PhD

South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad, Bulgaria

Assoc. Prof. Vladimir Tsenkov, PhD

South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad, Bulgaria

Maria Panova, PhD Student

South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad, Bulgaria

Abstract

The validity of the Treen Deficit Hypothesis (TDH) is tested based on the use of panel data from 188 countries and the use of least squares panel regression. Although the hypothesis presumes a universalism of its application, the empirical results indicate the presence of characteristic groupings of countries. The division is based both on the rejection or acceptance of the hypothesis, as well as on the magnitude and influence of country-specific factors directly influencing the relationship between current account and government budget balances. The empirical data clearly shows the deafferentation of the studied countries based on the level of economic development, as well as based on petrol and manufacturing oriented export countries. Another interesting finding is the fact that countries with a currency board demonstrate the clearest rejection of the TDH between all of the studied countries.

Key words: *current account balance, government budget balance, twin deficit hypothesis, panel regression, G-8, G-20, Eurozone, countries with currency board, OPEC member countries.*

JEL code: C 33, H 61, H 62, F32

Теоретична основа и задачи на изследването

Хипотезата за двойния дефицит (ХДД), заедно с теоремата на Мундел-Флеминг, е една от най-дискутираните в теорията на междуна-

родните икономически отношения. Идеята е, че при определени макроикономически параметри и зависимости, генерираните фискални дефицити водят до формиране на дефицити по текущата сметка на съответната страна и обратното. Различните икономически школи дават различна теоретична интерпретация на причините и механизмите, водещи до формирането на подобни зависимости. Някои школи отричат съществуването на проблем с двойния дефицит. Общото при всички съществуващи теории е фокусирането върху особеностите на отделните национални икономики. Емпиричните резултати от тестването на хипотезата за двойния дефицит също са противоречиви – за определени периоди и за определени държави хипотезата са потвърждава, при други се отхвърля. Съществуват и противоречиви оценки за едни и същи страни и периоди. Fountas и Tsoukis, при изследване на 7 държави (Австралия, Канада, Германия, Япония, Нидерландия, Великобритания, САЩ) потвърждават ХДД, само в случаите на Германия и Великобритания (Fountas, Tsoukis, 2000). Регресионен анализ на 18 страни членки на ОИСР доказват слаба причинно-следствена връзка, особено при САЩ (Bartolini, Lahiri, 2006). Същото важи и за държавите от Централна и Източна Европа с изключение на България и Естония където се отхвърля ХДД (Ganchev, Stavrova, Tsenkov, 2012). Емпиричните резултати за държавите от южната част на Евроразона показват, че експанзионистична фискална политика влошава текущите им сметки и обратното. Това важи за: Гърция, Португалия, Испания, Италия, Франция, Кипър и Словения (Kosteletou, 2013). За държавите от BRICS се отхвърля хипотезата за двойния дефицит, но има положително въздействие между инфлацията и лихвените проценти (Chen, Yuan, 2012). Alkswani тества ХДД за Саудитска Арабия, като открива обратна причинно-следствена връзка. За държавите от ASEAN се потвърждава ХДД в 3 от 5-те изследвани държави: в Малайзия, Тайланд и Филипините (Lau, Baharumshah, Hamizun, 2009).

Настоящото изследване се опитва да излезе извън традиционното тестване на теорията. То се базира на следните предпоставки.

Първо, макар че текущите сметки на всички отделни страни могат да бъдат положителни или отрицателни, както и фискалните баланси, то сумата на текущите сметки на всички държави в рамките на глобалната икономика е по определение нула.

Второ, при наличието на глобална взаимозависимост между стра-

ните, участващи в международния икономически обмен, връзката между текущата сметка и фискалния дефицит на всяка отделна страна зависи както от нейните национални параметри, така и от взаимодействието с останалия свят. При тава положение става изключително важно тестването на хипотезата за двойния дефицит на глобална основа. Това позволява първо проверка на заключението, че на глобална основа не може да има въздействие на бюджетните дефицити върху текущата сметка. На практика, това означава, че при глобално панелно изследване статистическата връзка между фискалните баланси и текущата сметка трябва да бъде с нулеви параметри.

Трето, независимо от панелните резултати, на равнище отделни национални икономики може да има положителна или отрицателна връзка между фискалните и външните променливи. При това резултатите на национално равнище следва да зависят както от глобалните взаимовръзки, така и от специфичните фактори, свързани с отделните страни.

Четвърто, тъй като в рамките на глобалната икономика активните текущи сметки балансират негативните, следва да очакваме разделение между страните, при които хипотезата за двойния дефицит се потвърждава и страните, където връзката е обратната, т.е. бюджетните дефицити водят до излишъци по текущата сметка.

Пето, тестването на хипотезата за двойния дефицит на национално равнище следва да се извършва единствено в глобален контекст или при отчитане на връзките с основните търговски партньори. Чисто националните изследвания могат да доведат до неверни изводи.

Използвана иконометрична методология

Използваните панелни данни отразяват показателите Текуща сметка (СА) и Правителствен бюджетен баланс (РВ) за общо 188 изследвани държави в периода 1980 – 2018 г.. Спрямо същите се прилага линейно регресионно уравнение изчислявано по метода на най-малките квадрати (ordinary least squares regression). Важно условие, касаещо точността на получените резултатите и тяхната всеобхватност, е да няма пропуснати обясняващи променливи невключени в регресията поради това, че не са пряко наблюдавани или пропуснати при структурирането на уравнението. За да се избегне тази вероятност и така да се гарантира обективността на резултатите регресионното уравнение е

разширено с допълнителна променлива - z_i . Тази променлива отрязва влиянието на специфичните за всяка една от изследваните държави обясняващи променливи, които не са заложили като самостоятелни членове в регресионното уравнение, т.е. различни от РВ, но оказващи влияние върху регресионната зависимост. Трябва да се отбележи, че z_i е специфична величина за всяка една от изследваните държави, но нейната стойност е константна за анализирания времеви период. Така получаваме следното регресионно уравнение:

$$CA_{it} = \alpha_i + \beta PB_{it} + u_{it} \quad (1.1)$$

където

$$\alpha_i = \alpha + \gamma z_i$$

CA_{it} - баланс по текущата сметка на i -та държава за период t в щатски долари;

PB_{it} - правителствен бюджетен баланс на i -та държава за период t изразен в щатски долари.

Емпирични резултати

Преди да се приложат регресионните модели е необходимо да се извършат тестове за стационарност на входящите панелни данни за СА и РВ. Емпиричните резултати показаха стационарност на панелните данни с което дават възможност за последващото тяхно регресионно моделиране. Поради необходимост от оптимизиране на обема на доклада с цел посрещане на изискванията за публикуване, конкретните тестови статистики могат да бъдат предоставени при поискване.

Резултатите от приложението на иконометричния модел (1.1) са представени в Таблица 1. Данните не показват наличието на значима взаимовръзка между динамиката на СА и РВ. Статистическата тежест на коефициента на РВ, който детерминира влиянието на този показател спрямо СА е много близка до нула: 0.008358. Същият може да бъде определен и като статистически незначим имайки предвид неговата t -статистика и p -value. Това определя РВ, като много слаба обясняваща променлива за СА и неосновна нейна детерминанта, както би допускала Хипотезата за двойния дефицит (ХДД). Трябва да отбележим все пак, че знакът на коефициента е положителен което в синхрон с допусканията на ХДД за наличие на положителна взаимовръзка между двете променливи. Важно насочване ни дава и стойността на показателя R^2 маркиращ каква част от променливостта на СА се обяснява от регреси-

онното уравнение с променливи PB и z_i . Както е видно от регресионната статистика 76,92 % могат да се определят като значим показател. Имайки предвид много ниското статистическо тегло на PB и високия R^2 на регресионното уравнение можем да открием наличието на една първична индикация за преобладаващото значение за динамиката на СА на специфичните за всяка една от изследваните държави обясняващи променливи представени от z_i в сравнение с нейната детерминираност от PB . Стойността на показателя Adjusted R-squared (75,99%) показващ коригирания съобразно броя на обясняващите променливи R^2 подкрепя горното твърдение. Анализирайки регресионната статистика не можем да не отбележим, че стойностите на Std. Error, t-Statistic, Prob. (p-value), F-statistic, Prob(F-statistic) придават статистическа значимост на регресионното уравнение.

Заклучвайки за детерминиращата връзка между СА и PB в контекста на резултатите от модела (1.1), обхващаш панелни данни от 188 държави, бихме могли да посочим, че влиянието върху динамиката на СА е комплексно и не може да се обясни само с динамиката на една променлива или ако това е възможно, то тази променлива не е PB . В този контекст бихме могли да посочим факта, че коефициента даващ статистическо тегло на променливата PB е само 0.008358. Също така, съотношението между регресионните коефициенти - $\alpha_i = 0.963621$ и $\beta = 0.008358$, ясно показва относително по-високото тегло на първия коефициент, включващ и z_i , пред теглото на обясняващата променлива PB . Това ни дава основание да поставим във фокуса на изследователските търсения на детерминантите на СА, анализът на специфичните за отделните държави фактори обхванати от z_i .

Пред да се спрем на конкретиката на проявлението на променливата - z_i отчитаща влиянието на специфичните детерминанти на СА за всяка държава, различни от PB , трябва да отбележим значението на знакът на въпросния коефициент. Негова положителна стойност, комбинирана със същия знак на коефициента на PB , ще провокира еднопосочна реакция на PB и на z_i , като обясняващи променливи, което в контекста на техния сбор в регресионното уравнение би довело до нарастване на СА, с което се маркира потвърждение на действието на допусканията на ХДД. И обратно, различните знаци на коефициентите би провокирало намаление на общия сбор от регресионните членове на

СА и като следствие невъзможност да се посрещне изискването на ХДД промяната на РВ да води до еднопосочна промяна на СА.

Таблица 1

Статистически резултати от регресионното уравнение (1.1) ползващо като обяснителна променлива РВ и допълнителен член $-z_i$

Dependent Variable: CA				
Method: Panel Least Squares				
Sample: 1980 2018				
Periods included: 39				
Cross-sections included: 192				
Total panel (unbalanced) observations: 4976				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	0.963621	0.294807	3.268647	0.0011
PB	0.008358	0.006315	1.323641	0.1857
Effects Specification				
Cross-section fixed (dummy variables)				
R-squared	0.769228	Mean dependent var	0.866482	
Adjusted R-squared	0.759964	S.D. dependent var	41.11016	
S.E. of regression	20.14129	Akaike info criterion	8.881435	
Sum squared resid	1940328.	Schwarz criterion	9.134026	
Log likelihood	-21904.01	Hannan-Quinn criter.	8.969986	
F-statistic	83.03674	Durbin-Watson stat	0.317729	
Prob(F-statistic)	0.000000			

За да се тества валидността на ХДД, но и за да се анализира специфичното проявление и влияние на променливата z_i за връзката между СА и РВ, от общия панел с данни се отделят и анализират резултатите за характеристични групи държави. Направеното разделение не претендира за изчерпателност, а по-скоро цели да очертае групи от държави със сходно ниво на икономическо развитие (Г-7, Г-20), сходна парична политика (държави с паричен съвет и Еврозона) и сходна експортна ориентираност (петролно ориентирани износители от ОПЕК).

Държави с високо ниво на икономическо развитие (Г-7 и Г-20)

Анализирайки държавите от групата на Г-7 трябва да отчетем, че в абсолютна стойност коефициента z_i варира от 1,81918 (Италия) до 499,2745 (САЩ) (Таблица 2). Тази голяма амплитуда сред изследваните група държави се наблюдава само за Г-7 и групата на Г-20, което е разбираемо имайки предвид, че двете групи споделят общи държави-членове. Все пак това голямо вариране на силата на въздействието на специфичните фактори характерни за отделните държави върху СА е характерно главно за развитите държави, което определя, че условността в проявлението на ХДД е в най-голяма степен поставено под въпрос именно в развитите икономики. За условността на това проявление може да съди и от знака пред z_i . От 7 държави-членки на изследваната група 3 регистрират положителен и 4 отрицателен знак. Тоест само при три държави условността на проявлението на ХДД се подсилва от действието на z_i , а при четири специфичните фактори отслабват и поставят под съмнение действието на правопрпорционалната връзка между СА и РВ. Тези четири държави са САЩ, Великобритания, Канада и Италия. Взимайки предвид и големината на манифестиране на z_i , то при три от тях (САЩ, Великобритания и Канада) величината на коефициента е с екстремни стойности. Ако за Италия той е -1,81918, то за останалите три държави се движи между -15,93867 (Канада) и -499,2745 (САЩ). Ако с тези показатели се поставя подвъпрос проявлението на допусканията на ХДД, то данните за Франция, Япония и Германия по-скоро потвърждават валидността на хипотезата. Техните коефициенти са положителни, като за две от тях, Япония и Германия, с екстремно високи стойности, съответно 105,4433 и 116,8991. Прави впечатление, че за изследваните държави от Г-7 е характерно групирането им в рамките на екстремните стойности на коефициента: три в отрицателно екстремните стойности (Канада, Великобритания и САЩ) и две в положително екстремните стойности – Япония и Германия.

Това преимуществено групиране в екстремните стойности на z_i виждаме и при данните за държавите от Г-20, от които за общо 15 се регистрират екстремни стойности. От тях 9 са с екстремно отрицателни коефициенти и 6 с положителни такива. Превес имат държавите, чиито

специфични фактори изразени чрез знакът на коефициента на z_i поставят под въпрос проявлението на ХДД. Тази условност в проявлението на хипотезата се потвърждава и когато се вземат предвид и големината на коефициентите. За групата държави с отрицателни екстремни стойности коефициентите варират от -10,53777 (Южна Африка) до -499,2745 (САЩ), но разглеждайки последната държава като крайно проявление, то множеството в тази група реализира стойности между -10,53777 и -49,6008. Държавите с екстремно положителни стойности на z_i показват по-малка амплитуда, от 29,76217 (Южна Корея) до 153,1787 (Китай), като ясно разграничими са две подгрупи. Първата, включваща Южна Корея, Саудитска Арабия и Русия, с коефициенти между 29,76217 и 55,76470, и втора подгрупа, включваща експортно ориентираните икономики на Япония, Германия и Китай с коефициенти между 105,4433 и 153,1787.

Обобщавайки за групите включващи държавите от Г-7 и Г-20 на база регистрираните големина и знак на z_i коефициентите изразяващи действието на специфични за отделните държави обясняващи променливи във връзката между СА и РВ, бихме могли да заключим, че :

- Преобладават повече екстремни стойности на коефициентите, независимо положителни или отрицателни, т.е. потвърждаващи или отхвърлящи допусканията за действието на ХДД;
- Отрицателните екстремни стойности преобладават над положителните такива;
- Разгледани като абсолютни стойности и изключвайки най-крайните екстремни стойности, като напр. САЩ (-499,2745) и Китай (153,1787), бихме могли да заключим, че макар и болшинството държавите да са с отрицателни екстремни коефициенти, те имат по-ниски тегла на тези коефициенти в сравнение с държавите с екстремно положителните коефициенти;

На база на горните заключения бихме могли да обобщим, че за най-развитите глобални икономики действието на ХДД е силно условно и определено от специфичните детерминиращи фактори за съответната държава. В множеството си развитите държави показват по-скоро отхвърляне на допусканията на ХДД, като там където намираме потвърждение на ХДД то е сред онези от тях, които са силно експортно ориентирани.

Държави със сходна парична политика (държави с паричен съвет и Еврозона)

Можем да определим резултатът за държавите с паричен съвет като един от най-категоричните сред изследваните групи държави. От 11 членове на групата само за 2 държави се регистрират положителни стойности на коефициента z_i , а именно Бруней и Хонконг. Не можем да не отчетем, че за тези две държави наличието на паричен съвет не е най-ярката им икономическа характеристика. Бруней е сред държавите износителки на петрол, а Хонконг може да бъде определен като основен финансов хъб за китайската икономика. Останалите държави от групата регистрират отрицателни стойности на коефициента на z_i , които варират в интервала от -0,971932 (Сейнт Лусия) до -2,39944 (България). Ако най-голямата амплитуда на вариране на абсолютните стойности на коефициентите на z_i е характерна за държавите от групите на Г-7 и Г-20, то на обратния полюс са именно държавите с паричен съвет.

Трябва да отбележим също така, че нито една от държавите с паричен съвет не показва екстремни стойности на z_i , независимо дали положителни или отрицателни. Положение характерно само за тази група от изследвани държави. Имайки предвид категоричността на проявление и сходството в големината на коефициентите на z_i в групата на държавите с паричен съвет бихме могли да заключим, че именно в условията на паричен съвет и без възможност за провеждане на автономна парична политика се постига най-еднозначната реакция спрямо допусканията на ХДД.

Характеристичното влияние което имат държавите с паричен съвет върху реализацията на допусканията на ХДД виждаме в едно относително потвърждение и при държавите от Еврозоната. Намирайки се в една обща валутна система отделните държави не могат да провеждат автономна парична политика, тъй като последната е поверена на Европейската централна банка. От друга страна държавите от Еврозоната се намират в относително близки позиции в тяхното икономическо развитие, но все пак разлики съществуват, и не само в темповете на икономически растеж и експортна ориентираност. Това предопределя, че резултатите на държавите от Еврозоната ще се доближават до тези

на държавите с паричен съвет, но ще се наблюдават и характеристични отклонения, породени като от различните степени на развитие, така и от разделението на ядро - периферия по отношение на икономическото развитие.

Приликите с резултатите на държавите с паричен съвет идват от това, че за Еврозоната също е характерно преобладаващото наличие на отрицателни стойности на коефициентите на z_i - валидно за 12 от общо 19 държави. Екстремните стойности са относително малка част – общо 4 от 19 държави, по две за отрицателните стойности (Гърция и Испания) и положителните коефициенти (Нидерландия и Германия). Варирането в абсолютните стойности на коефициентите, като изключим екстремните проявления, е също в ограничен диапазон от 0,603446 до 8,780557. Това свиване на диапазона на вариране на коефициентите макар и реализирано в по-малка степен в сравнение с държавите с паричен съвет, все пак е значително по-малко от регистрираното за държавите от Г-7 и Г-20. Прави впечатление, че като и при развитите държави и в Еврозоната положителните и ниски стойности на z_i са по-малко на брой от отрицателните такива, но средно теглата на положителните стойности са по-високи. Положителните коефициенти в тяхното множество концентрирано се колебаят между 2,123408 и 3,596272, докато същия интервал за отрицателните коефициенти е между -0,603446 и -2,94013.

Налице е специфично групиране на държавите от Еврозоната по критерия ядро – периферия. Така наречените периферни държави демонстрират наличието само на отрицателни стойности на z_i , като единственото изключение сред групата на тези държави е това на Италия. Държавите от икономическото ядро на Еврозоната са групирани в положителните стойности на коефициента, като две от тях, Нидерландия и Германия, регистрират екстремно положителни стойности.

Обобщавайки бихме могли да заключим, че държавите с паричен съвет и тези от Еврозоната дават по убедителни доказателства за отхвърляне на допусканията на ХДД, като примерите за действието на специфичните фактори z_i в регресионната зависимост между СА и РВ в полза на допусканията на ХДД са свързани с по-развитите в икономическо отношение държави и по специално тези от ядрото на Еврозоната.

Експортно ориентирани държави от ОПЕК

Петролно ориентирани държави износителки от ОПЕК демонстрират преобладаващо разпределение към положителните стойности на z_i . От общо 14 държави в групата 10 са с положителен коефициент, а от тях 3 с екстремно високи положителни стойности. Прави впечатление, че с отрицателни коефициенти са само 4 държави и то с относително ниски стойности. Също така трябва да отбележим още едно характеристично разпределение на държавите в групата. Големите държави износителки на петрол и петролни продукти и съответно тези чиито най-големи приходи от износ идват именно от търговията с тази суровина показват без изключение показват наличие на положителни и екстремно положителни стойности на z_i . Държави като Обединените арабски емирства, Кувейт и Саудитска Арабия регистрират екстремно положителни коефициенти вариращи в интервала от 17,89844 до 36,68153. Величината на диапазона на проявление на тези коефициенти не е така значим като при развитите държави от Г-7 и Г-20, където също експортно ориентирани държави, като Япония, Южна Корея, Германия, Китай, а и още една ресурсно ориентирана държава като Русия, проявяват значително по-високи екстремно положителни стойности на z_i . Прави впечатление, че експортно ориентирани държави, вкл. и суровинно ориентирани, дава повече тежест за потвърждаване на допусканията на ХДД.

От друга страна, държавите от групата на ОПЕК показващи отрицателни стойности на z_i не могат да бъдат определени като водещи износители на петрол, а именно това са държавите Габон, Еквадор, Екваториална Гвинея и Република Конго. Техните отрицателни коефициенти са в категорията на ниските стойности на z_i , като интервала на тяхното проявление е също значително ограничен в сравнение дори и с ниските стойности на положителните коефициенти. В абсолютно измерение диапазонът на ниските стойности на отрицателните коефициенти е ограничен между 0,141496 и 1,486724, докато същият показател за положителните коефициенти е в интервала между 1,171242 и 9,922412.

References

1. Fountas, S., Tsoukis, C. (2000) *Twin Deficits, Real Interest Rates*

and International Capital Mobility, Working Paper No. 0049, Department of Economics, National University of Ireland, Galway.

2. Bartolini, L., Lahiri, A. (2006) Twin deficits, twenty years later. *Current Issues in Economics and Finance*. Federal Reserve Bank of New York, vol. 12(Oct).

3. Ganchev, G., Stavrova, E., Tsenkov, V. (2012) Testing the Twin Deficit Hypothesis: The Case of Central and Eastern Europe Countries. *International Journal of Contemporary Economics and Administrative Sciences*, 2(1), 1-21.

4. Kosteletou N.E. (2013) Financial Integration, Euro and the Twin Deficits of Southern Eurozone Countries. *Panoeconomicus*, 60(2), 161-178

5. Chen, R., Yuan, C., (2012) *Policy Transmissions, External Imbalances, and Their Impacts: Cross-Country Evidence from BRICS* (December 2012).

6. Lau, E., Baharumshah, A.Z., Hamizun, I. (2009), Twin Deficits Hypothesis and Capital Mobility: The ASEAN-5 Perspective. *Jurnal Pengurusan*, 29. pp. 15-32

Таблица 2

Стойности на регресионната променлива z_i за отделните държави от изследваните групи

Големина на променливата - z_i в регресионното уравнение на СА							
Отрицателни стойности				Положителни стойности			
Ниски стойности		Екстремни стойности		Ниски стойности		Екстремни стойности	
Държава	Стойност	Държава	Стойност	Държава	Стойност	Държава	Стойност
$\Gamma - 7$ и 20							
Италия	-1,8191	Южна Африка	-10,5377	Франция	3,192706	Южна Корея	29,76217
Индонезия	-4,7883	Канада	-15,9386			Саудитска Арабия	36,68153
Аржентина	-6,8756	Индия	-16,8527			Русия	55,76470
		Мексико	-17,2998			Япония	105,4433
		Бразилия	-30,7303			Германия	116,8991
		Турция	-31,3096			Китай	153,1787
		Австралия	-31,8457				
		Великобритания	- 49,6008				

		САЩ	-499,274				
<i>Държави с паричен съвет</i>							
С. Лусия	-0,97193			Бруней	2,033125		
Антигуа и Барбуда	-0,99181			Хонконг	7,325965		
С. Китс	-1,02753						
Доминика	-1,04191						
Джибути	-1,06941						
С. Винсент	-1,09968						
Гренада	-1,09356						
Босна и Херцеговина	-2,12815						
България	-2,39944						
<i>Еврозона</i>							
Словения	-0,6034	Гърция	-10,5818	Финландия	0,4640	Нидерландия	29,0359
Малта	-0,8735	Испания	-23,1554	Люксембург	2,1234	Германия	116,899
Ирландия	-1,0912			Австрия	3,0347		
Естония	-1,4659			Франция	3,1927		
Италия	-1,8191			Белгия	3,5962		
Литва	-2,0616						
Кипър	-2,0716						
Латвия	-2,0720						
Словакия	-2,94013						
Португалия	-8,78055						
<i>ОПЕК</i>							
Габон	-0,14149			Ангола	1,171242	ОАЕ	17,89844
Еквадор	-1,10008			Ирак	1,230065	Кувейт	19,43696
Екв. Гвинея	-1,23958			Алжир	2,684761	С. Арабия	36,68153
Р. Конго	-1,48672			Либия	4,938510		
				Венецуела	5,254998		
				Нигерия	7,549366		
				Иран	9,922412		

**ВЛИЯНИЕ НА ЕВРОИНТЕГРАЦИЯТА ВЪРХУ
РАЗВИТИЕТО НА ТУРИЗМА В БЪЛГАРИЯ**

**EUROPEAN INTEGRATION INFLUENCE
ON BULGARIAN TOURISM DEVELOPMENT**

*Проф. д-р Светла Ракаджийска
Икономически университет – Варна
svetlar@ue-varna.bg*

*Prof. Svetla Rakadzhiyska, PhD
University of Economics - Varna, Bulgaria
svetlar@ue-varna.bg*

Abstract

This study traces the link between the program directions of the European Union Institutions for the development of tourism in Europe and the assistance to the tourism sector in the Republic of Bulgaria. An attempt is made to evaluate the results. Some guidelines for improving the interaction are formulated.

Key words: *European directives, European programs and funds, European projects for Bulgarian tourism, tourist product, tourism sector, destination Bulgaria.*

JEL Code: O19;O52

Въведение

Световният туризъм е явление с доказано важно значение за съвременното общество.¹Предприелите пътуване 1.4 млрд. международни туристи през 2018 г.са осигурили 1.7 трилиона щатски долари приходи, които представляват 7% от световния износ, 29 % от износа на услуги(UNWTO, 2019) и 10.3% от световния БВП(WTTC, 2019). Тези цифри нареждат туризма на трето място като експортен сектор след тези на химическите продукти и на горивата, преди автомобилната и хранителната индустрии. Туристическият сектор създава най-много работни

¹ Колкото и да е неприятно да се прави такава констатация за значението на туризма, именно пандемията COVID-19, която обхвана целия свят го доказа. Спирането на туристическите пътувания доведе до загуба на десетки милиони работни места,“приземяване“ на огромен парк самолети, иначе обслужващи 58% от туристическия пътничопоток,“ закотвяне“ на всички круизни кораби, значително свиване на бизнеса на всички доставчици на стоки и услуги за туристическите обекти като храни, напитки, козметика, сувенири и много други.

места – едно от всеки 10. В абсолютни цифри това са повече от 120 млн. души пряко ангажирани с предоставяне на туристически услуги или близо 4% от всички работни места като индиректно секторът поддържа над 330 млн. работни места или близо 10% от всички (UNWTO, 2018; WTTC, 2019).

Европа, в частност Европейският съюз (ЕС) е едновременно водеща туристическа дестинация и основен емитивен пазар за международния туризъм с 51% пазарен дял на туристическите пристигания, които в абсолютни цифри са 710 млн.; 48% от заминаванията на европейското население с туристическа цел в световен мащаб и 39% от реализираните приходи, равни на 570 трилиона щатски долари. Туристическият сектор също поддържа 10% дял в европейския БВП както и дял от 12% на работните места в ЕС, равняващи се на 13 милиона. Крайбрежният и морският туризъм в Европа е повече от една трета от морската икономика, ангажиращ 3.2 млн. работещи, повечето от които на възраст между 16-35 години, по специално в атлантическите и средиземноморски региони.

В контекста на международния туризъм, по данни на Министерството на туризма дестинация България е регистрирала през 2019 г. 9 273 000 пристигания на чуждестранни туристи, от които са реализирани 3.6 млрд. евро приходи (януари-ноември 2019 г.), отговарящи съответно на пазарни дялове от 1.3% и 0.8 %.² Делът на туристическия сектор в БВП на страната е около 8%. Секторът поддържа над 346 000 директни и индиректни работни места, около 11% от всички заети.

Създаването и предоставянето на разнообразни, комплексни туристически услуги /продукти предполага интегрирано участие на различни доставчици-стопански и нестопански организации. Обстоятелството, че чрез туризма се реализира специфичен продукт, привилегия на определени територии, постига се експортен ефект без движение на стокови маси зад граница, създават се допълнителни стимули за развитие на други икономически сектори, активизират се дейности, свързани

² За сравнение: най-изявените европейски дестинации имат пазарни дялове за туристически пристигания и приходи от туризъм както следва-Франция -12.6% и 11.8%; Испания-11.7% и 17.9 %; Италия-8.8% и 11.6%; Германия-6.7% и 7.5%; Гърция-4.7% и 3.3%. Дестинации, сходни по мащаби с България като Австрия и Хърватска имат пазарни дялове съответно 3.4% и 4% за Австрия и 2.3 % и 2.1% за Хърватска.

с културата и бита на местното население, които иначе нямат реализация, привлича вниманието на държавните и международните институции, и техните съюзи. В този контекст европейската интеграция на дестинация България в общото развитие на европейския туризъм следва основните насоки, разработвани от Европейския парламент(ЕП), Съвета на Европа(СЕ), Европейската комисия(ЕК) и Европейската комисия за туризъм(ЕКТ). Фактическата интеграция се базира на реална подкрепа за развитие на туризма в страната чрез финансова и техническа помощ както и чрез генериране на партньорства за споделяне и прилагане на добри практики между държавите членки на ЕС и между тях и трети страни.

Настоящото изследване е опит да се разкрият и оценят основни аспекти на европейското подпомагане на туристическа дестинация България в реализирането на дейности, свързани с дълготрайно, устойчиво развитие на туризма в съответствие с европейските и световните тенденции.

Методологията на изследването се базира на програмно-целевия подход. Чрез него се извеждат програмните рамки за развитие на туризма в ЕС; и свързаните с тях основни финансови механизми за подпомагане на пазарното позициониране на дестинация България. За целта се използва информация от документи на европейските институции, информация за и от отделни проекти, публично огласени мнения и оценки на ангажирани с проекта изпълнители и бенифициенти, както и собствени наблюдения. За оценка на фактологията се прилагат методите на теоретичния и сравнителния анализ и синтез. Ограниченият обем на публикацията позволява единствено илюстративно представяне на информацията за европейското подпомагане на туристическа дестинация България чрез дейността на Министерството на туризма като основен бенифициент. Презумцията е, че високата степен на концентрация на дейности в държавната институция дава представа за видовете европейска помощ за туристическия сектор на страната, както и за резултатите от нея.

1. Програмни рамки на европейските институции за развитието на туризма

В резолюция на ЕС от 21 май 2002 г.(ЕС_2002/С135/01) в съответствие с Директива 95/57 на ЕКТ “Да работим заедно за бъдещето на

европейския туризъм“ се посочва, че “туризмът е един от основните сектори в европейската икономика в резултат на неговия принос в БВП, поотделно за всяка страна-членка, генерираните работни места, съдействащи за постигане на целите, формуирани в Лисабон и Кардиф за създаване на истински вътрешен пазар на услугите, за постигане на устойчив растеж и социално добруване, по-добро качество на живот и европейска интеграция.“ Очертават се пет ключови направления, които трябва да се развият за да се гарантира успех на европейския туризъм: информация, обучение, качество, устойчиво развитие и нови технологии.

Комисията на европейските общности в свой документ от форум на тема:“ Дневен ред за устойчив и конкурентоспособен европейски туризъм“, състоял се в Брюксел, 2007 г.(<http://eur-lex.europa.eu/lex>) формулира 12 принципа на устойчиво развитие на туризма: „осигуряване на местен просперитет; гарантиране физическата цялост на териториите; опазване на биологическото разнообразие; гарантиране на икономическа жизнеспособност; гарантиране качество на заетостта на работната сила; осигуряване на социално равенство; удовлетворяване желанията на посетиталите; осъществяване на местен контрол; гарантиране на социално благоденствие; ефективно използване на ресурсите; съхраняване и развитие на културното богатство; запазена природа и чиста околна среда.“

По препоръка на ЕП, ЕК стартира редица инициативи за решаване на актуални цели проблеми на европейския туризъм: инициативата “EDEN” за насърчаване развитието на най-добрите, новостартиращи и малко познати европейски дестинации (European Destination of Excellence); инициативата “COSME”- Рамкова програма за конкурентоспособност на предприятията и на МСП; инициативата „CALYPSO“ за целогодишен туризъм чрез поощряване на пътуванията на четири групи от населението: възрастни 55+; младежи, хора в неравностойно положение и бедни семейства. Поощрява се трансграничното партньорство в областта на социалния туризъм. Програмата“ Устойчив туризъм“, която включва маршрутът“ Зелен пояс“ от 6800 км. пътища от Баренцово до Черно море има за цел популяризиране на велотуризма и на пешеходния туризъм. Създадена е мрежа „EuroVelo“ от 14 велосипедни маршрути на дълги разстояния. Като приема, че регионите са националното равнище с най-голямо стратегическо значение за ус-

тойчивото развитие на туризма и за стимулиране на европейските дестинации, ЕК създава също отворената мрежа на европейските туристически региони NECSTouR. За стимулиране на регионалния туризъм като източници за финансиране се използват Европейския фонд за регионално развитие (ЕФРР), Програмата INTERREG, Кохезионния фонд за финансиране на инфраструктура за околна среда и транспорт, Европейския социален фонд (ЕСФ) за стимулиране на трудовата заетост, Европейския земеделски фонд за развитие на селските райони (ЕЗФРСР), Европейския фонд за рибарство (ЕФР) за реструктуриране в областта на екотуризма и др. Видно е, че туризмът няма собствен финансов инструмент и се ползва от предоставяните възможности в рамките на другите финансови инструменти.

През 2015 г. ЕП приема резолюция (FTU-3.4.12 pdf) относно новите предизвикателства и стратегии за стимулиране на туризма в Европа. Обръща се внимание на цифровизацията на каналите за дистрибуция, развитието на икономиката на споделянето, еволюцията в поведението на потребителите, необходимостта от привличането и задържането на квалифицирания персонал, и сезонния характер на туризма. Препоръчва се на ЕКТ, която обединява националните туристически организации, да продължи да задълбочава популяризирането на Европа като водеща туристическа дестинация в рамките на общ европейски подход за изпълнение на дългосрочната стратегия „Дестинация Европа 2020“ чрез набор от действия в областта на маркетинга, създаването на марки и за популяризирането на Европа като туристическа дестинация за трети страни. Една от целевите мерки в тази насока е обявяването на 2018 г. за „Европейска година на туризма – ЕС-Китай.“

Като отчита обстоятелството, че в туристическия сектор на Европа преобладават МСП с превес на микропредприятията³, срещащи значителни затруднения при рекламирането на техните услуги в чужбина и при приспособяването им към бързо променящите се пазарни условия, ЕК създава „Tourism Business Portal“ за да ги подпомага в пазарната комуникация.

³ За България към 2013 г. МПС имат дял от 91.57%, а от тях 41.76% се определят като микропредприятия. (http://www.sme.government.bg/uploads/2013/06/SMEs_2013-bg.pdf)

2. Проекти, финансирани от европейските фондове в помощ на развитието на туризма в дестинация България

В рамките на двата програмни периода - 2007-2013 г. и 2014-2020 г., българският туризъм последователно пряко се управлява от Държавна агенция за туризъм, Министерство на икономиката, енергетиката и туризма, а от 2014 г. от Министерство на туризма. По тази причина някои европейски проекти са стартирани от един бенефициент, а са завършвани от друг. За тяхното проследяване се използва информацията на Министерството на туризма разделена в две рубрики: приключени проекти и проекти в процес на изпълнение. По Оперативна програма „Регионално развитие“ се отчитат 12 завършени проекта (www.tourism.government.g/g/kategorii/proekti/priklyuchili_proekti) както следва: “Маркетингово проучване и оценка на ефективността на националния маркетинг“ с бюджет 4315360 лв.; “Интегрирани рекламни кампании на българския туристически продукт в Германия, Великобритания и Русия“ -7960800 лв.; “Комуникационна кампания за насърчаване на вътрешния туризъм в Република България“ -5432600 лв.; “Изработване и разпространение на рекламно-информационни материали за промоция на България като туристическа дестинация“ – 7897580 лв.; “Мултимедиен каталог на туристически обекти и електронен маркетинг на дестинация България“ – 6411440 лв.; “Целогодишна реклама по паневропейски телевизионни канали“ – 7501480 лв.; “Създаване на мрежа от Туристически информационни центрове, функциониращи въз основа на единни стандарти“- 637020 лв.; “Разработване на стратегия за бранд “България“ и въвеждане на практика на интегриран и последователен бранд мениджмънт – 2822900 лв.; “Стимулиране на качеството и устойчивото развитие на туристическите предприятия“ – 494028 лв.; “Комуникационна кампания за насърчаване на вътрешния туризъм в Република България“ – 3150000 лв.; “Провеждане на целогодишна рекламна кампания за България по водещи паневропейски телевизии“ – 6280560 лв.; “Интегрирана комуникационна кампания за България по целеви пазари“ – 7282374 лв.

По Програма INTERREG V-A е приключил проектът “Еко туризъм по Дунав“ като основните дейности по него са свързани с осъществяването на обучения по пет модула и създаването на 10 транснационални туристически продукти.

Независимо, че настоящото изследване представя основно европейското подпомагане на развитието на дестинация България чрез дейността на Министерството на туризма, задължително трябва да се отбележат дейностите на регионално, общинско и фирмено равнище, които допринасят за повишаване на качеството и разнообразяване на туристическите продукти на дестинацията. Достъпността до съответните туристически обекти както и средата, в която се намират, се подобряват чрез проекти по Оперативна програма “Транспорт”; Оперативна програма „Околна среда“; Оперативна програма “Регионално развитие“ по Приоритетна ос 1.“Устойчиво и интегрирано градско развитие“. По същата програма по линия на Министерството на културата са подкрепени проекти в полза на 98 туристически атракции сред които: проектът на Община Варна за създаване на регионален туристически продукт “Различното преживяване – качество, полза и стойност“ в партньорство с общините на селищата Аврен, Аксаково, Белослав и Девня; уникалната тракийска гробница в с. Свещари до град Исперих; археологическия резерват “Абритус“ в град Разград; крепостта „Ковачевско кале“ край град Попово; четири културно-исторически атракции в град Банско; Бургаският остров „Света Анастасия“; неолитното селище при с. Мурсалево, без аналог в Европа; обновяване на художествената галерия в град Созопол и др.(информация от Документ – книга на държавните институции, ангажирани с процеса по управление на средствата от ЕС със заглавие „Европейските фондове в България. Какво постигаме заедно.“, разработен от „Ламбаджев стандарт“ ООД и финансово подкрепен от Оперативна Програма “Добро управление“, съфинансирана от ЕС чрез ЕСФ).

Чувствителна помощ за развитие на селския туризъм се осигурява от ЕЗФРСР по Оперативна Програма за развитие на селските райони. Субсидия от 81 млн.лв, е вложена главно в изграждането на къщи за гости, т.е. за създаване на комфортни условия за предоставяне на туристически услуги в автентична селска среда като по този начин се гарантира допълнителна заетост на селското население и възможност за повишаване на неговите доходи. (https://www.dfz.bg/presentar/novini/etapna_ocenka_ot_revizirani).

В рубриката: “Проекти в процес на изпълнение“ (www.tourism.government.bg/bg/kategorii/proekti-v-proces-na-izpulnenie) се посочват шест проекти както следва: по Програма INTERREG – Greece-Bulgaria

– „Иновативни инструменти за съхранение и промотиране на културното и природното наследство в трансграничния регион“ с акроним „TOURISM-e“ както и проект по INTERREG-“DANUBE Transnational Program/Danube Region Strategy-Culture and Tourism” за „Подкрепа на координаторите на Приоритетна област 3 от Дунавската стратегия за периода 2017-2019“; по Оперативна програма “Иновации и конкурентоспособност“ – проектът „Повишаване качеството на услугите на МСП в туризма чрез използване на информационни и комуникационни технологии (ИКТ) и уеб базиран маркетинг“; проектът „Здравен и балнео туризъм“ GRO/SME/18/C/065- Bulgaria Sanus per Aquam” (European Destination of Excellence); проектът “Комуникационна кампания за популяризиране на дестинациите“ ЕДЕН“ в България - III издание“- BG EDEN Campaign III, финансирана по програма COSME - 2014-2020, European Destination of Excellence (2018) (EDEN)-Promotion 2017 –BG EDEN Campaign III(Bulgaria) и проектът „Повишаване на капацитета на МСП в сектор Туризъм чрез оказване на подкрепа за създаване и функциониране на организации за управление на туристическите райони“.

Важен проект, свързан с мярката „Европейска година на туризма – ЕС-Китай, финансиран от ЕС по линия на Черноморското сътрудничество (European Neighborhood Investment(ENI) - 92% и МРРБ, Дирекция “Управление на териториалното сътрудничество“- 8%) е проектът ”SILC - A new European Project for Cultural Tourism on Silk Road (<http://www.culturaltourismsilkroad.net/>)⁴

3. Опит за оценка на резултатите от осъществените проекти. Възможности за подобряване на интеграционните процеси

От представените проекти с европейско финансиране за подпома-

⁴ Проектът се изпълнява от консорциум от 5 партньори: три държавните университета - университет „Аристотел“ град Солун – Гърция, Руско-Арменски университет – Армения, Икономически университет – Варна, България, Интернационален център за социални изследвания и анализи на политики – Грузия и Национална асоциация за селско, еко и културен туризъм – клон Тулча, Румъния. Чрез проекта се цели да се идентифицира и картографира културното наследство по древния търговски Западен път на коприната; да се създаде виртуална обсерватория като иновативен инструмент за формиране на нови дестинации на база на неизвестно и неизползвано културно наследство; да се създаде предприемаческа SILCNET мрежа за споделяне на туристически услуги и добри практики; да се създаде сертифицираща система за предприемачите, ангажирани с туристически услуги по Западния път на коприната.

гане на българския туризъм, осъществени от Министерството на туризма и други бенефициенти може да се направи извода, че се акцентира върху три приоритета: развитие и диверсифициране на туристическия продукт на дестинация България; подобряване на нейното пазарно позициониране и разпознаваемост, и усъвършенстване на управлението на сектор „Туризъм“ на локално, регионално и национално равнище. Въпреки че малките и микро туристически предприятия са значителен брой-само чрез системата ЕСТИ⁵ през 2019 г. са регистрирани 14724 места за настаняване, а броят на туроператорите и на туристическите агенции в националния регистър надхвърля 3000, помощта за тях е основно косвена – чрез Министерството на туризма или чрез общините.

В годишните мониторингови доклади на Министерството на туризма и в специални бюлетени на неговата официална онлайн страница (<http://www.tourismgovernment.bg/>) могат да се намерят подробности относно предприетите действия, тяхното количество и вид. Безспорно се извършва огромна работа, в изпълнението на която се ангажират значителен брой екипи от администратори, експерти, изследователи с различни по характер компетенции, представители на туристически фирми и обекти. Така резултатите получават добро изражение в количествен вид. Липсват обаче преценки за ефективността на получените резултати и ефекти, т.е. няма отговор на въпроса „Как?“ са осъществени съответните действия и каква е тяхната перспектива, т.е. устойчивост във времето. Често такава информация се получава на база на мониторинг на публичния отзвук в различни традиционни и онлайн медии.⁶ Докато реставрацията на крепостта Цари Мали град до с. Белчин, на 50 км. от столицата София, на археологическия комплекс „Калето“ – град Мездра или античното селище и късноантична крепост на нос Св. Атанас край град Бяла, Варненска област, например, се посочват като успех за развитие на туристическа дестинация, то крепостта „Кракра“ край град Перник, пещерата „Леденика“ до град Враца, както и строежите в Националния археологически резерват „Яйлата“ на Северното Черноморие се квалифицират като бутафорни атракциони, които унищожават природната, историческата и културната идентичност на

⁵ ЕСТИ – единна система за туристическа информация

⁶ Списания като „Икономика“ и „Икономист“, ежедневна преса – „24 часа“, „Стандарт“, „Монитор“, „Сега“ и др.

обектите. Според Dubois et Jolibert (1989) „ продуктът от маркетингова гледна точка е „ отговора“ на всяко туристическо предприятие на търсенето на потребителите;“а според Сет Годин (2004/2005) „ маркетингът се съдържа в самия продукт.“ Макар че повечето проекти акцентират върху прилагането на маркетинг, на практика неговото приложение остава частично, епизодично и непълно. Тази констатация се потвърждава от начина, по който се търси усъвършенстване на бранда на дестинация България с опит да се наложи българското “домашното“ виждане за това, какво искаме да постигнем, например, слогана “Открий и сподели“ вместо поканата „Добре дошли в България“ както и нейното презентирание в комуникационното пространство. Мониторинг⁷ на туристическа комуникация на официалните туристически портали на Република Франция и на Република България, относно съдържание и език на комуникацията, актуалност на информацията, онагледяване, степен на интерактивност и на присъствие на наблюдаваната туристическа дестинация в TripAdvisor откроява следните резултати:

За Франция, (<https://www.francetourisme.fr/>) – малко текст, превес на снимковия материал, не особено модерен, но изчерпателен, актуалност и търговска ориентация на информацията още на заглавната страница по модули на туристическите обекти и тематични посещения за индивидуални и групови, организирани туристи, важни дати в туристическия календар, промоционални оферти, оферти за туристически услуги, предлагани като подарък, избистрена представа за страната чрез визия и текст, богата структура с лесни препратки, езикът е кратък, но изразителен, липсва видео формат, но добра интерактивност, единство и логична връзка между отделните компоненти, множество оферти за даден обект/дестинация, присъствие в TripAdvisor, линк към платформата;

За България, (<https://bulgariatravel.org/en#map=6/42.750/25.380>) – подробни текстове за туристически обекти с много информация за страната, отчасти неактуална, езикът на комуникация е декларативен и дистанциран от потребителя, много на брой качествени снимки, брошури, туристически маршрути и дестинации – градове, села, курорти,

⁷ Мониторингът е осъществен от авторски екип Н.Даскалова, Б.Маврова и Ст.Лесенска, магистри в Магистърска програма “Международен туристически бизнес“ при катедра “Икономика и организация на туризма“- Икономически университет - Варна

полезни връзки – визии и граничен контрол, транспорт, здравни услуги, валутна информация – успешна рубрика, но суха и недобре организирана информация в модулите на сайта без единна визия за България с покана за посещение, малка виртуална карта без възможност за увеличаване, клиповете са без превод, менюто за езици – български, английски, немски, руски, френски, испански, арабски, японски и иврит прави сайта разбираем за повече туристи, но закрива менюто за полезна информация, много ниска интерактивност, липсва връзка между текст, видео и съответстващи линкове, липсва линк към TripAdvisor.

За да се постига по-висока ефективност от вложените европейски средства по проектите за развитие на туристическа дестинация България⁸, а и не само за тях, навярно е навярно моментът да се помисли за създаването на Национален офис за туристически маркетинг, с нужните за целта компетенции и умения. Така Министерството на туризма ще има повече възможности да обхваща по-добре аспектите на национално управление и администриране на сектор Туризм“ в рамките на вътрешния европейски пазар както и на международното му позициониране спрямо останалия свят. Може да се предполага, че изпълнението на проекта за оказване на институционална помощ на туристическия сектор чрез създаването на организациите за управление на туристическите райони,(ОУТР) заложи в Закона за туризма, цитиран по-горе, ще съдейства за оценка на техните правомощия и функции в процеса на изпълнението им, ще допринесе за повишаване на компетенциите и уменията на всички, които имат публичен и частен интерес в сферата на туризма да постигнат устойчиво и отговорно развитие на конкретните туристически райони/дестинации.

Заклучение

Туризмът е важен сектор за българската икономика и за подобряване начина на живот на българското население. Пред вид реалния туристически потенциал на страната и общото състояние на икономи-

⁸ Показателна за неефективно използване на европейските средства по Оперативната програма за развитие на селските райони е информацията за допуснатото от Държавен фонд земеделие използване на субсидията за изграждане на къщи за гости на базата на фалшиви, неработещи бизнес планове. От ревизирани 288 къщи за гости с неизтекъл срок за мониторинг по ОПРСР 2007-2013 г. за 253 са открити наказателни производства за връщане на 46.4 млн.лева – повече от 50% от сумата на общата субсидия.

ката, която се нуждае от ускорен растеж и съществени структурни промени в полза на стоки и услуги с висока добавена стойност, получаването на целенасочена европейска финансова помощ, на партньорство и обмен на добри практики за развитие на туристическа дестинация България е изключително положителен факт. В условията на увеличаване на туристическите дестинации в цял свят, тяхната диверсификация и алтернативност (Rakadzhyska, 2014), непрекъснатата промяна на пазарната конюнктура, засилващото се влияние на геополитиката и процесите на трансформация относно използването на земните ресурси при интегриране на климатичните промени, развитието на технологиите, очакваната ера на изкуствения интелект и високото темпо, с което протичат всички процеси пред субективния фактор, отговорен за развитието на туризма в България, стои неотменното задължение да повишава непрекъснато своите управленски и пазарни компетенции и умения. Като се усъвършенства, административният подход трябва да намалява своя дял за сметка на пазарния в полза на концепцията „Убунту“ – Аз съм защото си и ти“, която изисква съпричастност към кауза за решаване на важни житейски въпроси на основата на силна емоционална нагласа между клиент и продукт при прозрачност на интересите (Rakadzhyska, 2017).

References

1. Godin, Seth, (2005) *Podarok v Pridachu (Ocherednaya blestiashtaia marketingovaia ideia)*, EKSMO, Moskva, p.5; Original Title: Free Prize Inside.
2. Dubois P.-L., Al. Jolibert (1989) *Le Marketing - fondement et pratique*. Economica, Paris, p. 227
3. Rakadzhyska S. (2014) Tendencii v Razvitiето na Turisticheskite destincii, en. (Trends in the Development of Tourist Destinations). *Scientific Journal Infrastructura I Komunikcii* (Infrastructure and Communications), Sofia, UNSS, IV, 9, p. (bulg.36-41), (en.42-47)
4. Rakadzhyska S., (2017) Ustoychiv Tourism Chrez Segmentirane na Pazara I Diversifitzirane na Turisticheskia Produkt. Conference Paper in: *”Turizm, Inovacii, strategii”*, izd. FLAT, Burgas, s.9-26
5. Internet: file:///D:/Downloads/ezhegodenmonitoringovdoklad_2019.pdf
6. Internet: file:///D:/Downloads/ FTU 3 .4. 12. pdf
7. Internet: file:///D:/Downloads/ 1_BG_ACT_part 1_v2.pdf

**ОЦЕНКА НА СБЛИЖАВАНЕТО В КОНТЕКСТА
НА ЕСПР ЧРЕЗ КЛЪСТЕРЕН АНАЛИЗ**

**CONVERGENCE EVALUATION IN THE CONTEXT
OF EPSR THROUGH CLUSTER ANALYSIS**

Проф. д-р Поля Ангелова
Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов
p.angelova@uni-svishtov.bg
Гл. ас. д-р Тихомир Върбанов
Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов
t.varbanov@uni-svishtov.bg

Prof. Polyana Angelova, PhD
D.A. Tsenov Academy of Economics – Svishtov, Bulgaria
p.angelova@uni-svishtov.bg
Chief Assist.Prof. Tihomir Varbanov, PhD
D.A. Tsenov Academy of Economics – Svishtov, Bulgaria
t.varbanov@uni-svishtov.bg

Abstract

Improving citizens' labour and social rights along with their guaranteeing are a major objective of the European Pillar of Social Rights (EPSR). In the current paper the state of the European social space is explored on the ground of the three summarizing groups of indicators that characterize the principles of the EPSR – equal opportunities and access to labour market, fair working conditions and social protection and inclusion. Cluster analysis is applied for distinguishing homogeneous groups of countries and the factors with main contribution for their composing are identified. Bulgaria's positioning is established and recommendations are made for improving the social rights in the country.

Key words: European Pillar of Social Rights, cluster analysis, convergence.
JEL Code: C10, C38, I38

1. Въведение

Защитата на социалните права на гражданите на ЕС е основополагащ приоритет на общността още от нейното създаване. Насърчаването на заетостта, подобряването на условията на живот и труд, осигуряването на подходяща социална закрила и социален диалог, развитието на

човешките ресурси с оглед високо и устойчиво равнище на заетост и борба с изключването от социалния живот са сред основните приоритети на европейския социален модел. Независимо от преодоляването на финансовата и икономическа криза в резултат на предприетите целенасочени действия на европейско равнище, социалните последици от кризата са дълбоки – високи нива на младежка и дългосрочна безработица, риск от бедност и социално изключване, неравенство в заплащането на труда, и справянето с тези последици остава неотложен приоритет.

В тази връзка, със своя Резолюция от 19 януари 2017 г. (2016/2095(INI)) Европейският парламент призовава за създаване на европейски стълб на социалните права с оглед постигане на положително въздействие върху живота на хората в краткосрочен и средносрочен план и обновяване на социално-икономическата конвергенция. Европейският стълб на социалните права (ЕССП) е провъзгласен по време на срещата на върха за справедливи работни места и растеж в Гьотеборг на 17 ноември 2017 г. Целта на Европейския стълб на социалните права е да служи като ръководство за ефективна заетост и социални резултати при предприемането на действия, които са пряко насочени към удовлетворяване на основните потребности на хората, към по-добро привеждане в действие и изпълнение на социалните права.

Целта на настоящия доклад е да се извърши оценка на сближаването на европейските държави в контекста на ЕССП чрез клъстеризацията им в еднородни групи според основните индикатори за характеризирание на социалните права. Информационното осигуряване на анализа се основава на официални статистически данни, набирани от Евростат чрез изчерпателни и репрезентативни наблюдения, сред които Наблюдение на работната сила, Статистика на доходите и условията на живот и др. Програмната осигуреност на изследването включва продуктите, R Version 3.4.1, package “NbClust” и SPSS Version 19.

2. Методология на изследването

Клъстерният анализ е многомерен статистически метод, който представлява съвкупност от алгоритми, въз основа на които множество обекти могат да се групират в две или повече еднородни групи (клъстери) според значенията на определен набор от признаци. Отделените клъстери се характеризират с вътрешна хомогенност и ясно изразена

външна хетерогенност. В литературата са разработени различни варианти на клъстерния анализ. Те се класифицират в зависимост от избрания подход за определяне на броя на клъстерите, от избраната метрика за определяне на разстоянието между отделните обекти по даден признак, както и от използваните правила за отнасянето на даден обект към конкретна група.

В настоящето изследване е възприет подход, при който клъстеризацията на страните в еднородни групи е извършена чрез метода на *k-средните*, при който е необходимо предварително да бъде определен броят на клъстерите. Този въпрос е от съществено значение за достоверността на резултатите от анализа. В научната литература са изведени няколко подхода за изследване на валидността на клъстерите, които според Theodoridis и Koutroubas (2008) могат да се обобщят в три групи. Първият подход се основава на външни критерии като сравняване на резултатите с такива от аналогични изследвания, субективни съображения, изследователски опит. Вторият подход се основава на вътрешни критерии, т.е. на конкретни резултати, получени в процеса на анализа, например разстоянието, при което се обединяват двойките клъстери. При третия подход решението се взема на базата на относителни критерии, чрез които се сравняват и оценяват структури при различен брой клъстери. Този подход се осъществява въз основа както на вътрешни, така и на външни критерии.

В процеса на анализа е възприет третият подход, като за определяне на оптималния брой клъстери са приложени следните вътрешни критерии (Charrad, et al., 2014): Calinski и Harabasz index (CH index), Krzanowski и Lai index (KL index), Duda index и Cindex. Тествани са варианти с от два до осем на брой клъстера. Оптималният брой клъстери според CH index и KL index съответства на максималните им стойности, според Cindex – на неговата минимална стойност, а според Duda index – на минималния брой клъстери, при които емпиричното значение на критерия е по-голямо от теоретичното. Изчисляват се чрез следните формули:

- CH index:
$$CH_{(q)} = \frac{\text{trace}(B_q)/(q-1)}{\text{trace}(W_q)/(n-q)}, \quad (1)$$

където: q е броят клъстери;

n – броят на обектите;

B_q – междугруповата дисперсия при q на брой клъстери;

W_q – вътрешногруповата дисперсия при q на брой кълъстери.

- KL index:
$$KL_{(q)} = \left| \frac{DIFF_q}{DIFF_{q+1}} \right|, \quad (2)$$

където $DIFF_q = (q - 1)^{2/p} trace (W_q - 1) - q^{2/p} trace (W_q)$.

- Duda index:
$$Duda = \frac{Je(2)}{Je(1)}. \quad (3)$$

където: $Je(2)$ е сумата от вътрешногруповите дисперсии в случаите, когато единиците формират два кълъстера;

$Je(1)$ – сумата от вътрешногруповите дисперсии при един кълъстер.

Теоретичното значение на критерия се изчислява както следва:

$$Duda \geq 1 - \frac{2}{\pi p} - z \sqrt{\frac{2(1 - \frac{8}{\pi^2 p})}{n_m p}} = critValue_duda, \quad (4)$$

където: n_m е броят на обектите в кълъстер C_m ;

p – брой променливи;

z – теоретичното значение на стандартното нормално разпределение.

- Cindex:

$$Cindex = \frac{S_w - S_{min}}{S_{max} - S_{min}}, S_{min} \neq S_{max}, Cindex \in (0,1), \quad (5)$$

където: S_w е сумата от вътрешнокълъстерните разстояния;

S_{min} – сумата от най-малките разстояния между всички двойки обекти;

S_{max} – сумата от най-големите разстояния между всички двойки обекти.

Определянето на оптималния брой кълъстери е осъществено въз основа на метода на междугруповото свързване, който представлява итеративна процедура по обединяване на всяка двойка най-близко разположени кълъстери в нов. Разстоянието между кълъстерите А и В се изчислява като средно разстояние между всички двойки обекти в тях - n_A обекта от А и n_B обекта от В (Rencher, 2002):

$$D(A, B) = \frac{1}{n_A \cdot n_B} \sum_{i=1}^{n_A} \sum_{j=1}^{n_B} d(x_i, x_j), \quad (6)$$

където $d(x_i, x_j)$ е избраната метрика за измерване на разстоянието между отделните обекти по зададените променливи.

За установяване на дистанцията между обектите е използвано евклидовото разстояние, което се изчислява по следната формула:

$$d(x_i, x_j) = \sqrt{\sum_{i=1}^k (x_{im} - x_{jm})^2}, \quad (7)$$

където: x_{im} е значението на i -тия обект по m -тата променлива;

x_{jm} - значение на j -тия обект по m -тата променлива;

k - брой променливи, по които се извършва клъстеризацията.

Оценката на сближаването се основава на четиринадесетте ключови показатели, чрез които се осигурява многоаспектна количествена оценка на трите основни принципа на Европейския стълб на социалните права, а именно: равни възможности и достъп до пазара на труда, динамични пазари на труда и справедливи условия на труд и социална закрила и приобщаване. В обхвата на равните възможности и достъп до трудовия пазар се включват показатели, чрез които се дава количествена оценка на равенството между половете, образованието, младежта и условията на живот. Динамичните пазари на труда и справедливите условия на труд се характеризират чрез показатели, отчитащи структурата на работната сила, оказваните мерки за подкрепа на заетостта и условията на труд и заплащането. Социалната закрила и включването се наблюдават чрез индикатори, отчитащи достъпността и ефекта от предоставянето на социални услуги.

Клъстерният анализ е осъществен по следните ключови за характеризирането на принципите на ЕСПП показатели:

- Рано напуснали образование и обучение (%);
- Различие между мъжете и жените по отношение на заетостта (%);
- Неравенство в разпределението на дохода (S80/S20);
- Население в риск от бедност или социално изключване (%);
- Относителен дял на незаетите и неучещи младежи на възраст 15-24 навършени години (%);

- Коефициент на заетост (%);
- Коефициент на безработица (%);
- Участие в активни мерки на пазара на труда;
- Реален брутен разполагаем доход на домакинствата (СПС, 2008 г. = 100);
- Работещите лица, изложени на риск от бедност (%);
- Въздействие на социалните трансфери (различни от пенсии) за намаляване на бедността (%);
- Деца на възраст до 3 години, посещаващи детски градини;
- Самооценка на неудовлетворената потребност от медицинска помощ (%);
- Равнище на цифровите умения на лицата (%).

3. Резултати от изследването

Емпиричните стойности на приложените вътрешни критерии за определяне на оптималния брой кълстери са представени в табл. 1. Четирите индекса дават съгласувано заключение относно обособяването на шест кълстера през 2010 г. и на пет през 2018 г. като най-подходящо решение. Следователно методът на k-средните се прилага при петкълстерно и шесткълстерно решение през съответните две години. Показателите предварително са нормализирани посредством z-трансформация, като при анализа за 2010 г. не е включен показателят „равнище на цифровите умения на лицата“ поради липса на данни за посочената година.

Таблица 1

Емпирични значения на индексите за определяне броя на кълстерите

Брой кълстери	СН index		KL index		Duda index		Cindex	
	2010 г.	2018 г.	2010 г.	2018 г.	2010 г.	2018 г.	2010 г.	2018 г.
2	6,64	5,08	1,86	0,32	2,53	0,81	0,51	0,51
3	7,51	7,19	0,27	1,53	0,73	0,98	0,46	0,50
4	7,32	5,90	1,24	1,25	0,68	2,17	0,49	0,61
5	7,15	9,62	1,63	3,07	0,69	0,44	0,52	0,39
6	11,83	5,67	9,39	1,06	0,98	0,76	0,45	0,58
7	5,94	6,40	0,27	2,00	0,72	0,26	0,50	0,55
8	6,81	6,35	3,49	1,58	3,08	1,08	0,53	0,54

Източник: собствени изчисления.

През 2010 г. в *кълъстер 1* попадат Белгия, Дания, Франция, Германия, Кипър, Люксембург, Нидерландия, Австрия, Словения, Финландия, Швеция и Великобритания. Социалните модели на преобладаваща част от тези страни се характеризират като консервативен или социал-демократически, които се отличават с високи разходи за социална защита и субсидиране на социални услуги, умерено преразпределяне на доходите и намеса на държавата на трудовия пазар. В резултат от така възприетата социална политика в този кълъстер се наблюдават най-ниските групови средни на ключовите показатели „население в риск от бедност или социално изключване“, „относителен дял на незаетите и неучещи младежи на възраст 15-24 навършени години“ и „коэффициент на безработица. Същевременно са отчетени и най-високите групови средни по отношение на равнището на заетост и относителния дял на децата на възраст до 3 години, които посещават детски градини.

Кълъстер 2 се формира от Гърция, Италия, Малта и Румъния. Този кълъстер се характеризира с най-високите групови средни за показателите оценяващи различието в заетостта между мъжете и жените и относителния дял на работещите в риск от бедност. Същевременно страните от този кълъстер са с едни от най-високите относителни дялове на лицата на възраст 18-24 г., които преждевременно са напуснали образователната система, както и с най-нисък коефициент на заетост и най-слабо въздействие на социалните трансфери върху равнището на бедност.

В *кълъстер 3* попадат три държави – България, Хърватия и Полша. Този кълъстер е с най-високите групови средни за показателите „реален брутен располагаем доход на домакинствата в СПС“, „население в риск от бедност или социално изключване“, „относителен дял на незаетите и неучещи младежи на възраст 15-24 навършени години“ и „самооценка на неудовлетворената потребност от медицинска помощ“. Неблагоприятната картина се допълва и от най-ниските относителни дялове на децата посещаващи детски градини.

Кълъстер 4 е съставен от трите балтийски държави – Естония, Латвия и Литва. В този кълъстер се отчита най-голямо подоходно неравенство и най-висока безработица, като същевременно нарастването на располагаемия доход на домакинствата спрямо базисната 2008 г. е най-ниско, а участието в активните мерки на пазара на труда – най-ниско. Единствено по отношение на неравнопоставеността между половете в

сферата на заетостта се отчита значително по-ниско равнище спрямо средното за Европейския съюз – над 10 пъти. Социалният модел в тези страни, както и в страните от клъстер III, е определян като либерален, за който е характерно ниско равнище на разходите за социална защита, високо равнище на доходното неравенство, слабо изразена намеса на държавата на трудовия пазар и недостатъчно субсидиране на социалните услуги.

Клъстер 5 включва четири държави – Чехия, Ирландия, Унгария и Словакия. Груповите средни на клъстера са най-ниски за променливите „неравенство в разпределението на дохода” и „относителен дял на работещите лица, изложени на риск от бедност”. Отчита се също така и най-добре функционираща система за социална защита по отношение на значението на социалните трансфери за намаляване дела на лицата, изложени на риск от бедност.

В състава на *клъстер 6* се включват Испания и Португалия. Значенията на груповите средни показват, че този клъстер се характеризира с най-голям относителен дял на преждевременно напусналите образователната система, както и най-голямо покриване от политиките по заетостта на желаещите да работят. Клъстерът се отличава и с най-ниската неудовлетворена необходимост от медицинска помощ и втора позиция по отношение на посещаемостта в детските градини.

С цел установяване достоверността на резултатите от анализа, статистическата значимост на променливите е проверена чрез еднофакторен дисперсионен анализ. Резултатите показват, че различieto в груповите средни при всяка от променливите е статистически значимо при риск от грешка 1%, с изключение на „реален брутен разполагаем доход на домакинствата“ през 2018 г. (табл. 2).

Таблица 2

Значимост на факторите за различията между клъстерите

Променливи	2010 г.		2018 г.		Променливи	2010 г.		2018 г.	
	F	Sig.	F	Sig.		F	Sig.	F	Sig.
Рано напуснали образование и обучение	15,99	0,00	4,94	0,01	Участие в активни мерки на пазара на труда	4,55	0,01	5,79	0,00
Различие между мъжете и жените по отношение на заетостта	11,38	0,00	3,38	0,03	Реален брутен разполагаем доход на домакинствата	9,55	0,00	2,73	0,05

Неравенство в разпределението на дохода (S80/S20)	9,68	0,00	4,15	0,01	Отн. дял на работещи лица, изложени на риск от бедност	3,87	0,01	4,40	0,01
Население в риск от бедност или социално изключване	4,88	0,00	7,69	0,00	Въздействие на соц. трансфери (без пенсии) за намаляване на бедността	13,21	0,00	4,66	0,01
Относителен дял на незааетите и неучещи младежи	4,04	0,01	7,79	0,00	Деца на възраст до 3 г., посещаващи детски градини	5,31	0,00	5,41	0,00
Коефициент на заетост	11,37	0,00	6,57	0,00	Самооценка на неудовлетворената потребност от медицинска помощ	5,72	0,00	19,48	0,00
Коефициент на безработицата	12,76	0,00	7,94	0,00	Равнище на цифровите умения на лицата			6,17	0,00

Източник: собствени изчисления.

Еднородността в така обособените кълъстери е анализирана въз основа на евклидовите разстояния (d). В таблица 3 са представени разстоянията между отделните кълъстери. Установи се, че най-малка е дистанцията между кълъстер 1 и кълъстер 3, а най-голяма – между кълъстер 1 и кълъстер 4. Четвъртият кълъстер в най-голяма степен се различава от останалите, тъй като средното разстояние до всеки от останалите кълъстери е най-голямо. По отношение на дистанцията между отделните страни и съответстващите им кълъстерни центрове, измерена отново чрез евклидовото разстояние, бихме могли да определим като най-хомогенен кълъстер 6, а като най-хетерогенен - кълъстер 2. Основание за това са средните разстояния до кълъстерните центрове, които са съответно 1,690 и 2,595 стандартни единици.

Евклидово разстояние между кълстерите

Кълстери	d_{2010}	Кълстери	d_{2010}	Кълстери	d_{2010}	Кълстери	d_{2018}	Кълстери	d_{2018}
$K_1 - K_2$	5,29	$K_2 - K_3$	3,46	$K_3 - K_5$	3,90	$K_1 - K_2$	6,35	$K_2 - K_4$	6,17
$K_1 - K_3$	4,93	$K_2 - K_4$	4,66	$K_3 - K_6$	4,97	$K_1 - K_3$	8,31	$K_2 - K_5$	4,69
$K_1 - K_4$	5,85	$K_2 - K_5$	4,64	$K_4 - K_5$	4,99	$K_1 - K_4$	5,48	$K_3 - K_4$	8,25
$K_1 - K_5$	3,02	$K_2 - K_6$	4,12	$K_4 - K_6$	4,97	$K_1 - K_5$	2,77	$K_3 - K_5$	7,28
$K_1 - K_6$	4,69	$K_3 - K_4$	3,96	$K_5 - K_6$	4,96	$K_2 - K_3$	6,12	$K_4 - K_5$	4,92

Източник: собствени изчисления.

През 2018 г. се наблюдава намаляване на различията между част от страните от ЕС, в резултат на което се формират пет кълстера, два от които са образувани от по една държава – Гърция (кълстер 3) и Естония (кълстер 4). Пет от страните, които през 2010 г. са включени в състава на кълстер 1 (Германия, Кипър, Австрия, Словения и Великобритания), се присъединяват към държавите от кълстер 5, в чийто състав влизат още и страни от първоначалните кълстер 2 (Малта), кълстер 3 (Хърватия и Полша), кълстер 4 (Латвия и Литва) и кълстер 6 (Португалия). В резултат от тази динамика в състава на кълстер 5 се включват вече 15 държави, а средното разстояние до кълстерния център нараства с 30%, т.е. кълстерната хомогенност намалява. Останалите промени, които се отчитат по отношение състава на отделните кълстери през 2018 г. спрямо 2010 г., се наблюдават в кълстер 2, към който се присъединяват България и Испания, включени първоначално съответно в кълстер 3 и кълстер 6. Така посочените изменения в състава на отделните кълстери влияят върху степента им на хомогенност – през 2018 г. най-еднороден е кълстер 1 (разбира се изключвайки кълстерите 3 и 4, които са формирани от по една държава), а най-разнороден – кълстер 2. Евклидовите разстояния (d) между така обособените кълстери (табл. 3) показват, че най-малка е дистанцията между кълстер 1 и кълстер 5, а най-голяма – между кълстер 1 и кълстер 3. Третият кълстер в най-голяма степен се различава от останалите – средното разстояние до всеки от тях е 7,49 стандартни единици.

Заклучение

В резултат от приложението на методологията на клъстерния анализ при оценяването на сближаването между страните от ЕС, основаваща се на основните индикатори за характеризирани на принципите на ЕССП, могат да се изведат следните основни изводи.

Първо, през изследвания период се отчита сближаване между част от включените в анализа държави и преминаване от шесткълъстерно към петкълъстерно решение, при което Гърция и Естония се обособяват като самостоятелни клъстери. Следователно те биха могли да се класифицират като страни-дивергенти.

Второ, хомогенността в клъстерите намалява, като този процес е налице дори и за клъстер 1, въпреки значително по-малкия брой страни, които го съставят.

Трето, наблюдава се нарастване на междуклъстерните разстояния при всяка двойка клъстери, с изключение на разстоянието между първи и пети клъстер, което намалю с 8,3%. Това е очаквано предвид факта, че една трета от страните формиращи клъстер 5 през 2010 г. са включени в първия клъстер.

Четвърто, наблюдава се подобрене при девет от разглежданите показатели за България, в резултат на което значително е намалено изоставането на страната от средните равнища за Общността. Това е най-отчетливо по отношение на относителния дял населението в риск от бедност или социално изключване, въздействието на социалните трансфери за намаляване на бедността и неудовлетворената потребност от медицинска помощ. Твърде голямо остава изоставането при два от основните показатели за характеризирани на социалните права – „деца на възраст до 3 години, посещаващи детски градини“ и „равнище на цифровите умения на лицата“, върху които е необходимо да се акцентира в социалната политика на страната.

References

1. Charrad, M., Ghazzali, N., Boiteau, V. & Niknafs, A., 2014. NbClust: An R Package for determining the relevant number of clusters in a data set. *Journal of Statistical Software*, 61(6), pp. 5-18.
2. Everitt, B., Landau, S., Leese, M. & Stahl, D., 2011. *Cluster analysis, fifth edition*. John Wiley & Sons, Inc.
3. Ivanov, L., 2008. *Statisticheskо izsledvane i prognoziranje na*

razvitiето. Svishtov: AI Tsenov.

4. Rencher, A. C., 2002. *Methods of Multivariate Analysis, 2nd ed.*. Wiley ред. New York.

5. Theodoridis, S. & Koutroubas, K., 2008. *Pattern Recognition*. Academic Press.

6. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017IP0010&from=BG>

ФИСКАЛНИЯТ РИСК: ИНДИКАТОР ЗА СТАБИЛНОСТТА НА ФИНАНСОВАТА СИСТЕМА

THE FISCAL RISK: AN INDICATOR OF THE FINANCIAL SYSTEM'S STABILITY

Доц. д-р Анелия Радулова
Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов
a.radulova@uni-svishtov.bg

Assoc. Prof. Aneliya Radulova, PhD
D. A.Tsenov Academy of Economics – Svishtov, Bulgaria
a.radulova@uni-svishtov.bg

Abstract

Fiscal sustainability is strongly related to the concept of fiscal risks. The indicators used for measuring fiscal sustainability within the European Union until the financial crisis made it possible to assess risk in the long term, but subsequent events have revealed that this is insufficient. Thus, there is a necessity of a multidimensional approach that integrates long-term sustainability assessment with the assessment of more pressing issues and risks in the short- and medium-term. This study outlines the main parameters, specific indicators and indicators for identifying fiscal risks with different time horizons applied by the European Commission. The dynamics of medium-term risks in the EU Member States for the period 2015 -2019 are examined and the main challenges to fiscal sustainability within the European area are outlined in this paper.

Key words: *Debt, debt sustainability analysis, fiscal sustainability, fiscal risk*
JEL Code: H, H3, H6

Въведение

Фискалната устойчивост, изразяваща се в способността на правителствата да поддържат в равновесие текущите си фискални политики в дългосрочен план, до голяма степен е свързана с концепцията за фискалните рискове. Доколкото устойчивостта на публичните финанси засяга справедливостта между поколенията и въплъщава принципи, които се прилагат по всяко време и за всички правителства, независимо от текущата им задлъжнялост то държавите от общността трябва да могат да се адаптират към непредвидени обстоятелства извън контрола на правителството, като големи промени в бизнес цикъла или иконо-

мически кризи. От съществено значение за безпроблемното функциониране на икономиката е и необходимостта от поддържане на държавния дълг под контрол и запазването на способността за издаване на дълг, когато е необходимо.

В рамките на Европейския съюз до последната финансова криза, с прилаганите показатели за „измерване“ на фискалната устойчивост се осигуряваше възможност за оценка на риска в дългосрочен план, но последвалите събития показаха, че това не е достатъчно. Така възниква необходимостта от прилагането на подход, който да интегрира оценката на дългосрочната устойчивост с оценка на по-належащи въпроси и рискове, извършвани с помощта на допълнителни индикатори за измерване средносрочните и краткосрочните показатели за риск. За осигуряване на по-ефективна и координирана фискална политика в рамките на Европейския съюз са въведени общи стандарти за всички страни-членки по отношение на показателите за фискална устойчивост.

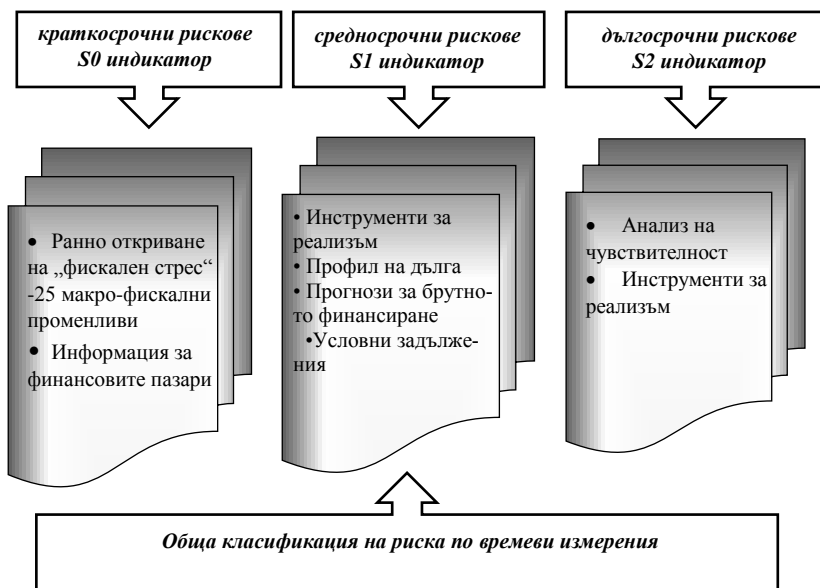
I. Показатели за оценка на фискалния риск на страните – членки на Европейския съюз

Понятието „фискален риск“ се определя основно като „източник на фискален стрес, с който може да се сблъска с правителството в бъдеще“ (Bixi, P. и Schick eds., 2000) или като „възможността за отклонения на фискалните резултати от очакваното по време на бюджета или други прогнози“ (Sebotari et al., 2009). Причините за възникването на фискални рискове, наличието на които оказват въздействие върху фискалната устойчивост, а следствие от „макроикономически шокове и реализиране на условни задължения“ (Sebotari et al., 2008). Въздействие върху наличието и степента на фискалните рискове оказва и времевия хоризонт, доколкото факторите, предизвикващи „сътресения“ в икономическите системи, могат да се проявят в средносрочен или дългосрочен период.

Рисковете за фискална устойчивост, с които се сблъскват държавите-членки, се оценяват посредством хоризонтално последователен преглед на предизвикателствата пред фискалната устойчивост във времевото измерение (краткосрочен, средносрочен и дългосрочен план) в различните страни въз основа на поредица от ясни и прозрачни критерии, обединяващи по синтетичен начин резултатите от анализа на устойчивостта на дълга (**Debt Sustainability Analysis (DSA)**) и показа-

телите за фискална устойчивост.

Многомерният подход на Европейската комисията за оценка на фискалната устойчивост включва три показателя за устойчивост с различни времеви хоризонти (S0, S1 и S2), които се допълват от анализ на устойчивостта на дълга, включително тестове за чувствителност на прогнозите на държавния дълг и алтернативни сценарии (вж. Фигура 1). Наборът от показатели се използва като част от оценката на Комисията на бюджетните планове на държавите от ЕС в контекста на Пакта за стабилност и растеж. Фактът, че показателите за оценка на фискалната устойчивост са еднакви за всички страни-членки на ЕС и се изчисляват по една и съща методология, позволява осъществяването на сравнителни анализи на нивото на устойчивост в отделните страни спрямо останалите страни-членки и по отношение на стойностите за ЕС като цяло. Те позволяват да се оцени степента, на която е налице необходимост от относително голяма корекция на политиката в настоящия момент или в бъдеще, както и вида на необходимата корекция на политиката (фискална или структурна или комбинация от двете).

Фиг. 1. Рамка за фискална устойчивост: многомерен подход

Многомерният подход на Комисията за оценка на фискалната устойчивост интегрира прогнозните стойности в дългосрочен план с оценка на по-непосредствените предизвикателства и рискове. Както дългосрочният, така и краткосрочният анализ са подкрепени от подходящи показатели, които могат да сочат мащаба и обхвата на предизвикателствата за устойчивост, както следва:

✓ **Краткосрочните фискални предизвикателства** се оценяват с помощта на консолидиран индикатор **S0**, който оценява рисковете от „фискалния стрес“. Стойността на индикатора, получен като претеглен набор от фискални, финансови и макроикономически показатели (общо 25 на брой), играе ролята на сигнализация за откриване на фискалния стрес и за ранно предупреждение за рискове в рамките на едногодишен срок. Доколкото индикаторът **S0** е „индикатор за ранно откриване“, той идентифицира проблеми с фискалната устойчивост, произтичащи от фискални и финансови аспекти на икономиката, включително конкурентоспособността в краткосрочен план (хоризонт - една година). В индикатора са включени и променливи, използвани за мониторинг на макроикономически дисбаланси с цел идентифициране на потенциални рискове на ранен етап от появата на „вредни“ макроикономически дисбаланси както и за коригиране на съществуващите.

✓ **Средносрочните фискални предизвикателства** се оценяват въз основа на модифициран показател **S1** („фискална пропаст“), който представлява количествена оценка на необходимата фискална корекция за привеждане на съотношението дълг към БВП до 60% за 15 години напред, включително финансиране за бъдещи допълнителни разходи, произтичащи от застаряващо население

✓ **Дългосрочните фискални предизвикателства** се оценяват с помощта на показател **S2**, прилаган като индикатор за измерване на „пропастта“ в дългосрочната устойчивост. Стойностите на индикатора определят необходимите предстоящи и постоянни фискални корекции на текущия структурен първичен баланс, необходими за стабилизиране на съотношението дълг към БВП за безкраен период, включително разходите, произтичащи от застаряващо население. За разлика от индикатор **S1**, **индикатор S2 по дефиниция няма конкретна крайна точка за стойността на дълга, тъй като този показател се изчислява на безкраен хоризонт. По този начин, показателят S2 не отчита необходимата корекция за намаляване на дълга под 60% от БВП в съот-**

ветствие с разпоредбите на Пакта за стабилност и растеж за страни с висока тежест на дълга. Колкото по-високи са стойностите на показателя за **устойчивост S2**, толкова повече са необходими фискални корекции и коригиране на риска от фискалната нестабилност.

Осъществяването на многомерен анализ на фискалните рискове в страните-членки на ЕС цели: *първо*, да се идентифицират вида и степента на интензитет на предизвикателствата пред фискалната устойчивост и *второ*, посредством съпоставка на относителните текущи и бъдещи нива на дефицит и дълг и бъдещите разходи, произтичащи от застаряващо население в ЕС да се разработят подходящи политики за корекции на ситуацията.

II. Средносрочна оценка на фискалния риск на страните – членки на ЕС за периода 2015 – 2019 г.

Повишаването нивото на държавния дълг в публичния и частния сектор в редица държави от ЕС, особено ярко изразено след икономическата и финансовата криза, започнала през 2008 г., е един от синоните рискове за фискалната устойчивост на страните от общността. В макроикономически контекст, сериозни предизвикателства за намаляването на тежестта на публичния дълг в ЕС са и много ниската инфлация и неособено високия растеж на БВП, което допринася само за намаляване на относителния дял на дълга (спрямо БВП), но не и за реалното намаляване на размера на дълга. Благоприятно въздействие върху управлението на държавния дълг оказва единствено фактът, че разходите за финансиране на държавния дълг остават ниски, отразявайки исторически ниския лихвен процент.

Проблемът с устойчивостта на публичните финанси в страните от общността и в ЕС като цяло, бе изведена на преден план поради значително увеличаване на нивото на дълга, вследствие на икономическата и финансова криза, което (за ЕС-28) през 2014 г. бележи ръст от 28.9% в сравнение с 2007 г. и едва през 2015 г. започва плавно да намалява, достигайки ниво от 80.4% през 2018 г.

В съответствие с духа на правилата, фиксирани в Пакта за стабилност и растеж за стабилизиране на публичните финанси, Европейската комисия прави регулярни оценки (два пъти годишно) на степента на фискалния риск в кратко-, средно – и дълго срочен период.

Констатациите на Комисията, отразени в пет последователни док-

лада (2016 – 2020 г.), относно определяне на рисковете за фискалната устойчивост в краткосрочен план (предстоящата година) – индикатор S0, потвърждават, че нито една от страните–членки на ЕС след 2015 г., не е изложена на висок риск, поради факта, че рисковете от краткосрочен фискален стрес са значително по-ниски в сравнение със ситуацията през 2009 г. (първата кризисна година).

Оценката на средносрочните предизвикателства за устойчивост, основана на анализа на дълговата устойчивост (DSA) и показателя S1, основана както на детерминистични, така и на стохастични прогнози за 10-годишен хоризонт в 5 последователни години (2015 – 2019 г.), дава възможност за „проследяване“ на тенденциите за състоянието и очакванията за степента на фискална устойчивост на страните от общността (виж. Таблица 1).

Таблица 1

**Оценка на степента на средносрочните фискални рискове
в страни–членки на ЕС⁹**

Д-ви/ год	Анализ на устойчивост на дълга (Debt sustainability analysis - DSA)					S1 индикатор				
	2015	2016	2017	2018	2019	2015	2016	2017	2018	2019
BE	висок	висок	висок	висок	висок	висок	висок	висок	висок	висок
BG	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък
CZ	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък
DK	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък
DE	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък
EE	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък
IE	висок	среден (висок)	нисък (среден)	среден	нисък	висок	среден (висок)	среден (висок)	нисък	нисък
ES	висок	висок	висок	висок	висок	висок	висок	висок	висок	висок
FR	висок	висок	висок	висок	висок	висок	висок	висок	висок	висок
HR	висок	висок	висок	среден	нисък (среден)	висок	среден (висок)	среден	среден	нисък (среден)
IT	висок	висок	висок	висок	висок	висок	висок	висок	висок	висок
CY	висок (п.а.)	висок (п.а.)	среден (висок)	среден	нисък (сре-	висок (п.а.)	висок (п.а.)	среден (ви-	нисък (сре-	нисък (сре-

⁹ Източник: European Commission, Fiscal Sustainability Reports.

					ден)			сок)	ден)	ден)
LV	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък
LT	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	среден	среден	среден	среден	нисък
LU	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък
HU	среден	висок (среден)	висок	висок	нисък (висок)	среден	среден (нисък)	среден	среден	нисък (висок)
MT	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък
NL	среден	нисък (среден)	нисък	нисък	нисък	среден	нисък (среден)	нисък	нисък	нисък
AT	среден	среден	среден	нисък (среден)	нисък	среден	среден	среден	среден	нисък
PL	среден	висок (среден)	среден (висок)	нисък (среден)	нисък	среден	среден	среден	среден	нисък
PT	висок	висок	висок	висок	висок	висок	висок	висок	висок	среден (висок)
RO	висок	висок (среден)	висок (нисък)	среден (висок)	висок (среден)	среден	среден	среден	среден	висок (среден)
SI	висок	висок	среден (висок)	нисък (среден)	нисък	висок	среден (висок)	среден	среден	нисък (среден)
SK	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	среден	нисък
FI	висок	висок	висок	нисък (висок)	среден (висок)	висок	висок	среден (висок)	нисък (среден)	среден (висок)
SE	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък	нисък
UK	висок	висок	висок	висок	висок	висок	висок	среден (висок)	среден	среден

За 9 от страните-членки: България, Чехия, Дания, Германия, Естония, Латвия, Люксембург, Малта и Швеция, нивата на фискален риск и по двата показателя (DSA и S1) са с ниски стойности за целия анализиран период. С нисък средносрочен риск за 2019 г. са оценени Ирландия, Хърватия, Унгария, Кипър, Латвия, Нидерландия, Австрия, Полша и Словения, държави, които „стартират“ с относително високи нива на

съотношението дълг/БВП през 2014 г. от порядъка, например, на 104.4% (Ирландия), 109.2% (Латвия), 83.3% (Словения). С изключение на Полша и Нидерландия, които успяват да „свалят“ равнището на дълга под 60% (референтната стойност на Договора за ЕС) в края на анализирания период, останалите държави поддържат нива, по-високи от референтните стойности, но са с ясно изразена тенденция за намаляване до 2030 г., включително разходите за финансиране за бъдещи допълнителни разходи, произтичащи от застаряващо население.

Като страни с висок средносрочен риск за устойчивост се определят тези, които чийто резултати са с критични стойности от DSA или на S1 (при базовия сценарий нефискалната политика, спрямо долния и горния праг на риск (съответно 0 и 2,5 пункта от БВП). С най-висок средносрочен риск и по двата критерия (DSA и S1) за всички години, включени в настоящия анализ, са: Белгия, Испания, Франция и Италия. Поради високия процент на съотношението дълг/БВП – над 90% в края на прогнозния период, при базов сценарий за промяна на нефискалната политика.

За 2019 г., средносрочните рискове категорично са определени като високи за Белгия, Испания, Франция, Италия, Португалия, Румъния и Обединеното кралство. При Белгия, Испания и Португалия оценката е обусловена от факта, че нивото на дълга спрямо БВП остава на равнище (за 2018 г.) съответно – 100%, 97.6% и 98.4%. Определянето на нивото на риска като „високо“ за Румъния (независимо от относително ниските нива на дълга – 35% за 2018 г.) е поради очакванията за неговото бързо нарастване при непроменена фискална политика, следствие от „стремителното“ увеличаване на разходите, свързани с финансиране за бъдещи допълнителни разходи, произтичащи от застаряващо население.

Средносрочните рискове за Хърватия, Кипър, Унгария и Словения в сравнение с 2018 г. са с по-благоприятни стойности, резултат от подобрата първична бюджетна позиция. Финландия, която в три последователни прогнози е с очаквани високи стойности на риска, през 2018 г. е с очакване ниски стойности, за последния анализиран период отново понижава на рисковата категория. Аналогична е и динамиката на нивата риск за Румъния. Логично обяснение за това се открива в по-неблагоприятната първоначална бюджетна позиция за Финландия и по-високите прогнозни разходи за застаряване, следствие от проведената

пензионна реформа в Румъния.

За 2018 г., равнището на съотношението дълг/БВП за ЕС (28) е 80.4%, за ЕА (19) –85.% – стойности, следствие от факта, че повече от половината страни-членки (15 на брой) са с нива на дълга над границата от Договора на ЕС от 60%. Прогнозите на Комисията, основани на анализа на бюджетните позиции през есента на 2019 г., също не „звучат“ особено оптимистично относно възможностите за овладяване равнищата на дълг в общността – очакванията са за намаляване от 88.4% през 2014 г. до 70% през 2030 г. за ЕС (28) и то само при запазване на фискалната политика в страните-членки.

Заклучение

Прилаганията от Европейската комисия многомерен подход за извършване на систематичен и хармонизиран анализ в устойчивостта на публичния дълг за държавите –членки на ЕС и оценка на равнищата на фискалния риск в кратко -, средно – и дългосрочен период, предоставя ключова информация за редовен бюджетен надзор съгласно Пакта за стабилност и растеж, европейския семестър и стратегията „Европа 2020“. Прилаганите в методиката критерии за оценка дават възможност за идентифициране на „уязвимите“ страни от гледна точка на устойчивостта на публичния дълг. Всичко това не изчерпва задълженията на страните-членки на общността за интерпретация на количествените резултати и произтичащите от това оценки на риска за „използването“ им при провеждане на фискалната политика в контекста на спецификата на конкретната страна. Осигуряването на достатъчно фискално пространство, за „справяне“ с неблагоприятните макроикономически развития през икономическия цикъл, си остава едно от най-сериозното предизвикателства пред провежданата фискална политика във всяка страна и в ЕС, като цяло.

References

1. Brixi, P., Shatalov, S. and Zlaoui, L., 2000. *Managing Fiscal Risk In Bulgaria*. Washington, D.C: The World Bank.
2. Carone, G. and Berti, K., 2014. *Assessing Public Debt Sustainability In EU Member States*. [Luxembourg]: [Publications Office].
3. Cebotari, A., 2008. *Fiscal Risks*. Washington: International Monetary Fund.

4. Cebotari, A., 2009. *Fiscal Risks*. Washington, DC: International Monetary Fund.

5. Ec.europa.eu. 2020. *Government Deficit/Surplus, Debt And Associated Data - Eurostat*. [online] Available at: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/GOV_10DD_EDPT1> [Accessed 27 April 2020].

6. European Commission - European Commission. 2020. *Debt Sustainability Monitor 2019*. [online] Available at: <https://ec.europa.eu/info/publications/debt-sustainability-monitor-2019_en> [Accessed 27 April 2020].

7. European Commission - European Commission. 2020. *Debt Sustainability Monitor 2019*. [online] Available at: <https://ec.europa.eu/info/publications/debt-sustainability-monitor-2019_en> [Accessed 27 April 2020].

8. European Commission - European Commission. 2020. *European Commission, Official Website*. [online] Available at: <https://ec.europa.eu/info/index_en> [Accessed 27 April 2020].

9. European Commission - European Commission. 2020. *Fiscal Sustainability Report 2015*. [online] Available at: <https://ec.europa.eu/info/publications/economy-finance/fiscal-sustainability-report-2015_en> [Accessed 27 April 2020].

10. European Commission - European Commission. 2020. *Fiscal Sustainability Report 2018*. [online] Available at: <https://ec.europa.eu/info/publications/economy-finance/fiscal-sustainability-report-2018_en> [Accessed 27 April 2020].

**ПРЕСТРУКТУРИРАНЕ НА ГЛОБАЛНИТЕ ВЕРИГИ
НА СТОЙНОСТТА ПРЕЗ ВТОРОТО ДЕСЕТИЛЕТИЕ
НА XXI ВЕК: ПРИЧИНИ И ПОСЛЕДИЦИ**

**RESTRUCTURING OF GLOBAL VALUE CHAINS
IN THE SECOND DECADE OF THE XXI CENTURY:
CAUSES AND CONSEQUENCES**

Доц. д-р Калоян Колев

Икономически университет – Варна

kolevk@ue-varna.bg

Assoc. Prof. Kaloyan Kolev, PhD

University of Economics – Varna, Bulgaria

kolevk@ue-varna.bg

Abstract

One of the major features of contemporary world economy is the organization of trade, production, investment and innovations within large-scale global value chains (GVC). The aim of the paper is to evaluate the present features of GVC and to identify the forces shaping their structure and activities. The study identifies six sustainable shifts in functional and spatial structure, length and fragmentation, factor intensity, internal commodity and service exchange, setting the framework of a new stage in the evolution of the GVC and the world economy as a whole. Changes are further discussed and related to evolution of Chinese economy, new industrial revolution and digital transformation, reindustrialization policies, new strategies of multinational enterprises. The analysis also points out some considerations regarding the effect of these changes on development and their cost to societies.

Key words: *Global value chains, Globalization, Trade, Multinational Enterprises*

JEL Code: *F15, F23, F60*

Въведение

Фрагментирането на производствените процеси в едно с износа на ПЧИ и аутсорсинга доведоха до появата на мащабни трансгранични производствени системи, които в литературата най-често се дефинират като глобални вериги на стойност (ГВС). Те могат да бъдат последователни вериги или сложни мрежи, обхватът им може да бъде глобален или регионален, но общото между тях е, че те обикновено се коорди-

нират от ТНК, като трансграничната търговия с входящи и изходящи продукти се осъществява в техните мрежи от филиали, договорни партньори и външни доставчици.

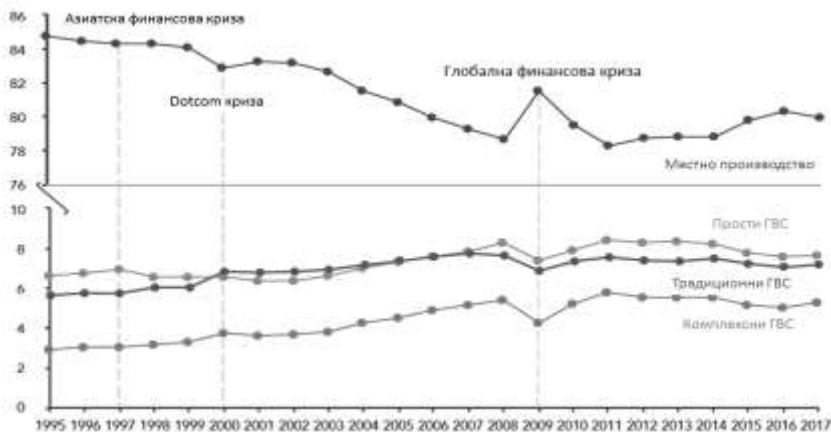
Своето най-бурното развитие ГВС преживяват през 90-те и началото на 2000-те години, в резултат на което към края на първото десетилетие на XXI век координираните от ТНК глобални вериги на стойността формират около 80% от световната търговия, а в тяхната мрежа се създава между 21% и 37% от БВП на отделните страни (UNCTAD, 2013). Глобалната финансово-икономическа криза от 2008 г. спря за около три години процес на разширяване на ГВС, като през 2011 г. тяхното функциониране бе почти напълно възстановено и развитието им продължи, но не в познатия до кризата модел, а съществено променени. Какви са новите параметри на ГВС, как функционират днес, кои са причините за настъпилите промени и какво е тяхното значение, са въпросите на които настоящият доклад търси отговор.

1. Динамични и структурни промени в глобалните вериги на стойността

Данните и анализите на СТО, СБ, ОИСР, ЮНКТАД и др. специализирани центрове и институти ясно показват, че през второто десетилетие на XXI век ГВС търпят съществени изменения в динамиката, структурата и пространствената си конфигурация и като резултат от това – в значението си за развитието на отделните икономики. Според нас, могат да се изведат шест основни важни изменения, които не са конюнктурни по своя характер, а устойчиви и задават рамката на един нов етап от еволюцията на ГВС и световното стопанство като цяло.

Първо, преди глобалната финансово-икономическа криза от 2008 г. е налице видима и устойчива тенденция за постепенно заместване на изцяло вътрешното производство с трансгранично в рамките на ГВС, като за периода 1995-2008 г. неговият дял в световния БВП се понижава с над 6% (WTO, 2019a, p.12). След възстановяването на глобалната икономика от кризата, ГВС не се връщат към предишните си нива на активност. Нещо повече, техният дял бавно намалява, като тази тенденция е най-характерна за комплексните ГВС (-1,65% средно годишно), следвани от традиционните ГВС (-1% средно годишно) и простите ГВС (-0,28% средно годишно) (WTO, 2019a, p.12). В резултат на това, по-голяма част от растежа на световния БВП е резултат преди всичко

от увеличението на вътрешното производство¹.

Фиг. 1. Тенденции в производствените дейности като дял от глобалния БВП, по вид дейност на създаване на добавена стойност, 1995-2017 г.

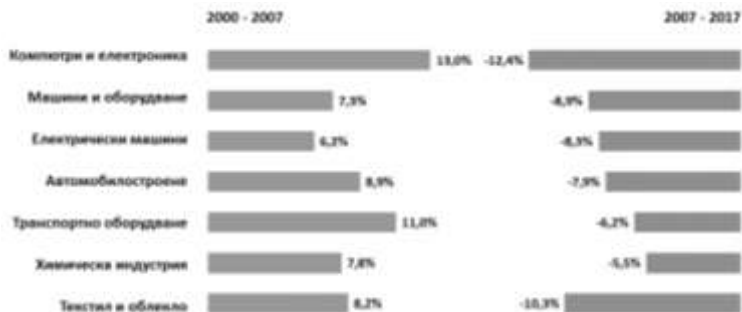
Източник: WTO (2019a)

Второ, пряко свързана с предходната, но още по-видима промяна е налице в търговската интензивност на ГВС². По данни на СТО, от средата на 90-те години на XX век до 2007 г. дялът на търговията с междинни суровини и продукти увеличава трикратно обема си от 2,5 трил. щ.д. на 7,5 трил. щ. д., като дялът ѝ в световния БВП надхвърля 10%. Този растеж беше ясен индикатор за бързото разрастване на ГВС, най-вече в производството на електроника, автомобили, машини, химикали чрез износ на производства и аутсорсинг в търсене на ефективност. Второто десетилетие на XXI век се характеризира с коренно противоположна тенденция към рязко намаляване на търговския интензитет на ГВС. Забележителното е, че този спад е най-силен в комплекс-

¹ Обективността изисква да уточним, че през 2017 г. ГВС отбелязват малък ръст на дела си в глобалния БВП. Поради липса на данни за 2018 и 2019 г. не е ясно, дали тази тенденция се запазва. Предвид разразилата се търговска война между САЩ и Китай, нарасналото геополитическо напрежение и глобалната пандемия с COVID-19 може да се допусне, че този ръст вероятно е бил еднократен, в рамките на една или две години.

² Под търговски интензитет в случая се разбира отношението между стойността на износа и брутното производство в съответния сектор или ГВС.

ните ГВС, характеризиращи се с висока технологична интензивност или ориентирани към търсенето на евтина работна ръка, например: производство на компютри и електроника (-12,4%), текстил и облекло (-10,3%), машини и оборудване (- 8,9%), автомобилостроене (-7,9%) (McKinsey, 2019, p.33). Голяма част от намаляването на интензивността на търговията се дължи на структурни промени в Китай и в по-малка степен на други развиващи се страни.

Фиг. 2. Изменение в търговската интензивност на глобалните вериги на стойността, по видове производство, 2000-2017 г.

Източник: McKinsey (2019)

Предвид значението на ГВС за международната търговия, вероятно това е и причината за намаляването темповете на нейното нарастване. През периода 1990 – 2007 г. тя се увеличава с темп надвишаващ 2,1 пъти този на глобалния БВП, докато през второто десетилетие на XXI прирастът на БВП и световния стоков износ са почти изравнени (WTO, 2019b, p.10).

Трето, освен в динамиката съществени промени настъпват и в ресурсите, които се движат в рамките на ГВС. Докато интензитетът на стоковата търговия относително намалява спрямо БВП, търговията с услуги се движи в обратна посока, като за периода 2005-2017 темпът ѝ на нарастване е средно 5,4% (много над този на стоковия износ), достигайки през 2017 г. 13,3 трил. щ.д. (WTO, 2019). Услугите се превръщат в „гръбнака“ на глобалната икономика и най-динамичният компонент, пренасян в рамките на ГВС. Според изследване на ОИСР (Miroudot & Cadestin, 2017) вложените услуги, независимо дали са вътрешни или чуждестранни, формират 37% от стойността на стоковия износ в страните от ОИСР. С добавянето на сервизните дейности в

производствените фирми този дял се увеличава до 53%, а приносът на услугите в общия износ достига близо 2/3. В отделните страни между 25% и 60% от заетите в производствените фирми са ангажирани с функции за поддръжка и услуги като НИРД, инженеринг, транспорт, логистика, дистрибуция, маркетинг, продажби, следпродажбени услуги, ИТ, управление, администрация и бек-офис поддържа.

Четвърто, отчетливо се променя и факторната интензивност на ГВС. Традиционно битува разбирането, че инвестициите на ТНК са мотивирани предимно от ниската цена на труда. Безспорно, това беше основната причина за интензивния износ на ПЧИ към Китай, страните от Югоизточна Азия и ЦИЕ през 90-те и началото на ХХІ век. Днес едва около 18% от световната търговия е водена от арбитража в трудовите възнаграждения, а делът на трудово-интензивните стоки в световния стоков износ намалява от 55% (2005) на 43% (2017 г.). Нейният дял е най-нисък във вноса в страните от ЕС (15%), непрекъснато намалява за развитите азиатски държави (33% към 2017 г.), като единственото изключение от тази тенденция е САЩ, където търсенето на трудово интензивни стоки нараства и формира преобладаващата част от вноса (McKinsey, 2019, p.36).

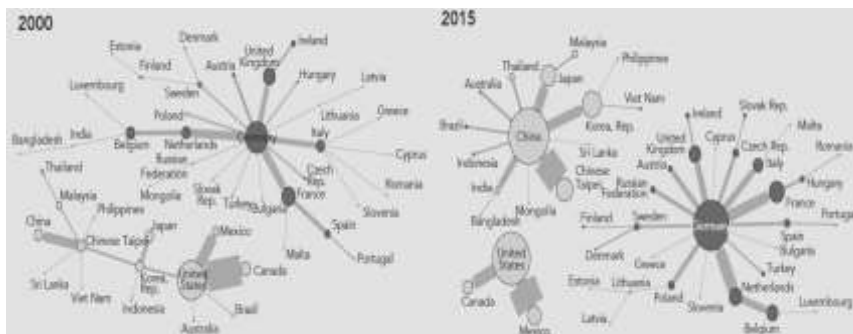
Трудът постепенно отстъпва място на технологиите и иновациите. Показателен за това е фактът, че доходът на нематериалните активи в ГВС надхвърля 30% (Chen et al., 2018) като този процент е дори по-висок в комплексните ГВС (производството на машини и оборудване, електроника и компютри). Нещо повече, свидетели сме на възникването на „глобални иновативни мрежи“ (ГИМ). Те се състоят от собствени съоръжения за научноизследователска и развойна дейност зад граница, както и споразумения за сътрудничество с външни партньори и доставчици. ГИМ първоначално се зараждат в рамките на вече установени ГВС и постепенно придобиват самостоятелност със свои бюджет, стратегически цели и вътрешна организация. Според оценки на ЮНКТАД, за период 2013-2018 са анонсирани 5300 нови задгранични НИРД проекта (нови ГИМ), които съставят 6% всички инвестиции на зелено за същия период (UNCTAD, 2019, p.23). Измерени чрез броя на съвместните открития и патенти, значението на тези мрежи ускорено нараства. Делът на НИРД, реализирани в рамките на ГИМ надхвърля 7%, като в силно глобализираните производства достига до 14% (OECD, 2014).

Пето, важни показатели за степента на развитие и задълбочаване

на международното разделение на труда в рамките на ГВС е дължината на ГВС и степента на фрагментация на производствения процес. Според доклад на Центъра за изследване на растежа и развитието в университета Грьонинген (Timmer at al., 2016), глобалната финансово-икономическа криза нарушава тренда на ускоряваща се фрагментация на производството на стоки, което естествено води до глобален търговски колапс. След възстановяването към пред кризисното ниво, от 2011 до 2014 г. процесът на фрагментация е в застои, а в някои сектори и производства дори се връща назад. Според оценките в изследването, най-силен негативен тренд е налице именно в Китай и развитите икономики (САЩ, Германия, Франция, Канада, Нидерландия и др.). Интересен е и фактът, че макар дължината на ГВС да остава относително непроменена, налице е процес на допълнителна вътрешна фрагментация, т.е. веригите на стойността продължават да се усложняват, но в рамките на националните икономики, а не между тях.

Шесто, макар в обръщение да циркулират различни термини, въведените през 80-те и най-често използван „глобална верига на стойността“ (Porter, 1985) не съответства на съвременните реалности. Опити за очертаване контурите на трансграничните производствени дейности на база търговски потоци и добавена стойност ясно показват, че производствените системи днес не са структурирани като линейна последователност от технологични етапи (подобно на верига), а като комплексна мрежа с ясен доминиращ център (хъб) (Baldwin, R. & A. Venables, 2013). Използвайки мрежовия анализ и данни за търговията и добавената стойност Нао Хiao (Xiao at al, 2017) установява, че през 2000 г. цялата глобална производствена мрежа е разпръсната, а Европейската общност няма връзка с Азиатско-Тихоокеанската общност. САЩ са ядрото на Азиатско-Тихоокеанската общност със силни връзки с Канада, Мексико, Бразилия и Австралия. САЩ също имат "верижна" връзка с Япония през Република Корея и с Китай чрез Корея и Тайван. Корея и Тайван сформират своеобразен субцентър в Азиатско-Тихоокеанската общност на базата на ясни производствени връзки с повечето икономики на страните от Югоизточна Азия (ASEAN). Само 15 години по-късно организацията на ГВС е коренно различна. Дългите верижни структури са заменени с ясно изразени хъбове с три доминиращи центъра: Германия (за Европейския съюз), Китай (за Азиатско-Тихоокеанската общност) и САЩ с гравитиращи към тях Канада и

Мексико.

Фиг. 3. Мрежова структура на глобалните вериги на стойността, 2000 - 2015

Източник: Xiao (2017)

Изводите на Нao Xiao са потвърдени и допълнени и от други изследвания (Meng et al., 2018), но по-важното е, че те демонстрират още една неадекватност на термина „глобални вериги на стойността“. Вместо глобални, веригите стават все повече регионално ориентирани около основите икономически центрове. Показателен за това е фактът, че след почти десетилетие и половина постоянен спад от около 8%, вътрешнорегионалната търговия възстановява близо 1/3 от дела си в световния стокооборот само за 4 години (2013-2017 г.) (McKinsey, 2019, р.39). Към 2017 г. нейният дял за отделните региони или е доминиращ или изравнен с този на междурегионалната търговия³.

2. Предпоставки и движещи сили на трансформацията на ГВС. Последници

Изкушаващо е, подобно на много други автори, да препишем всички промени на търговските войни и нарасналото геополитическо напрежение в света. Те определено изиграха своята роля, но се появиха твърде късно на сцената (едва последните години от разглеждания период). Всъщност, промените в ГВС са резултат от много по-дълбоки еволюционни промени в структурата на световното стопанство, конку-

³ Например, към 2017 г. дялът на вътрешнорегионалната търговия в стокооборота е 63% за ЕС-28, 52% за Азиатско-Тихоокеанската общност, 41% за НАФТА и т.н.

ренцията, технологичните иновации, новите акценти в икономическата политика на страните, екологичните ограничения и т.н. Най-общо, можем да разделим причините на три групи, които съвсем не са изолирани една от друга: политически, икономически и технологично-иновационни.

От икономическа гледна точка една от най-важните предпоставки е трансформацията на икономиката на Китай и възникващите пазари в Азия. Благодарение на ускорения растеж и повишаващите се доходи, азиатските икономики се трансформираха от глобални „фабрики“ за производство на стоки за износ, в основен „потребител“, а заедно с това замениха и източника на своя растеж - износа с вътрешното потребление, което ги направи и по-устойчиви. Успехът на всеки нов продукт отдавна не се мери в рамките на европейските или американските пазари, а с реализацията си в Китай, Индия, Южна Корея и региона. Китайската икономика консумира все по-голям дял от създадения от нея продукт (71% - 2007 г., 85% - 2017 г.). По оценки на Европейската комисия, към 2030 г. 43% от средната класа в света ще бъдат азиатци, като само разходите на домакинствата в Китай се очаква да надхвърлят 14,5 трил. щ.д. Азиатските икономики не само консумират все по-голяма част от своя БВП, но и отдавна развиват (благодарение на ПЧИ, аутсорсинга и спилувър ефектите) вътрешна система за доставки и производство, която заради настоящата роля на региона, има висока самостоятелност извън ГВС. Тази еволюция в ролята на Южна Азия в структурата на световната икономика е едно от обясненията за разкъсването на връзката между глобалния растеж и дейностите и търговската интензивност на ГВС.

Вторият модулиращ канал е свързан с новата индустриална революция (4.0). Ново поколение набор от технологии (модерна роботика, AI, „интернет на нещата“, 3D печат и блокчейн) прониква в ГВС и неизбежно води до реорганизацията на задграничните дейности на ТНК. На първо място, дигитализацията променя стратегиите за интернационализация на ТНК. Тя води до забавяне и дори оттегляне на ПЧИ, тъй като дава възможност на корпорациите да работят в глобален мащаб и да участват на чуждестранни пазари без физическо присъствие, достигайки до потребителите онлайн и дистрибутирайки продукта си чрез каналите на трети страни. Второ, дистрибутираното производство на база адитивните технологии (3D принтиране) позволяват изваж-

дането на производството на стоки от фрагментирани ГВС и преместването му близо до потребителите. Макар използването на адитивни технологии да е сравнително ограничено към момента, тяхното внедряване набира скорост, като само през 2017 г. пазарът на адитивни системи нараства с 80%, а новите инвестиции са за над 1,7 млрд. щ.д. (Wohlers, 2018). По оценки на McKinsey Global Institute този процес има потенциала да намали международната търговия в рамките на ГВС с над 590 млрд. щ.д. годишно към 2030 г. (McKinsey, 2017). Трето, благодарение на дигиталните платформи, много от производителите по веригата имат вече пряк и лесен достъп до крайния или други междинни потребители, т.е. пряко участие в процеса на глобализация, което нарушава йерархията и последователността в ГВС.

В резултат на тези и много други промени, новите технологии постепенно рушат познатата структура на ГВС като „демократизират“ производството и позволява на страните да създават повече добавена стойност в рамките на своята икономика. Промените преместват фокуса от физическия капитал и физическото присъствие, към нематериалните активи, от евтиния труд към по-малко персонал с висока квалификация, от нарастващия износ на огромен по обем пряк чуждестранен капитал към некапиталови (non-equity) форми на експанзия като лицензиране и договори за производство (UNCTAD, 2017).

Освен всичко останало, новите технологии играят съществена роля за раждането и развитието на един нов феномен, известен като „сервитизация“ на производството, чиито краен резултат е бурният ръст на търговията с услуги и най-вече тяхното доминиращо значение в индустрията. Първо, високата фрагментацията на ГВС извади на повърхността много дейности, които преди това бяха „скрити“ в производството. Сега услугите могат да бъдат включени като доставка от отделни стопански единици (собственост на корпорацията) или да бъдат възложени на външни доставчици. От своя страна дигитализацията дава възможност за отделяне от веригата на стойност и аутсорсинг на далеч по-специализирани дейности и услуги, отвъд административните и спомагателните (например диагностика, мониторинг на оборудването, контрол на качеството и др.). Възлагането на производствени задачи на контрагенти доведе до това, че те се изпълняват като услуга на комисионна основа и на практика се отчита като такава. Не на последно място, много производители на инженерно оборудване или капиталови

стоки са възприели бизнес модели, които добавят услуги към продажбите им. Този подход беше приложен първо в машиностроенето, но неговата гъвкавост доведе до бързото му разпространение и в други индустрии. Освен това физическите стоки все по-често включват и цифрово съдържание или услуги, които се доставят чрез приложения или свързване в специализирани мрежи (например, контейнери за превоз), което дава допълнителен тласък на сервитизацията. В крайна сметка, в дигиталната ера услугите са не само ресурс, който позволява функционирането на ГВС, но и двигателите на тяхното развитие. Услугите са част от „бизнес екосистема“, в която сътрудничеството с клиенти, партньори и подизпълнители е ключът към иновациите и производителността.

Като важен по-скоро политически фактор на реструктурирането на ГВС може да бъде определен курсът към „реиндустриализация“, който САЩ и страните от ЕС поеха. Износът на по-голямата част от производствените етапи в Азия изигра своята роля за повишаване на ефективността, конкуренцията, а от там и на производството, доходите и потреблението. Крайностите, до които достигна този процес, създадоха политически и икономически дисбаланси, които съвсем естествено намериха своя отговор в стратегиите и политиките за реиндустриализация от XXI век. Важно е да се отбележи, че политиките за реиндустриализация са преди всичко политически обусловени, резултат от осъзнатата прекомерна концентрация на производства и индустриална (а вече и технологична) зависимост най-вече от Китай⁴. Изследване на ЮНКТАД (UNCTAD, 2018) сочи, че през последните 10 години поне 101 страни са разработили и прилагали политики за насърчаване на местната промишленост, в т.ч. „връщане“ на изнесените извън страната дейности, развитие на местна система от доставчици и т.н. Проучването показва още, че съвременните индустриални политики са все по-разнообразни и сложни, адресират нови теми и включват безброй цели извън конвенционалното индустриално развитие и структурна трансформация, като интеграция и усъвършенстване на ГВС, развитие на икономиката на знанието, изграждане на сектори, свързани с целите на

⁴ Тя стана още по-видима на фона на настоящата пандемия от COVID-19, в която оцеляването на цели нации се оказа заложник на невъзможността на най-развитите държави да произведат сами елементарни медицински консумативи и животоспасяващи медикаменти и уреди.

устойчивото развитие и конкурентно позициониране в новата индустриална революция.

Дигитализацията и роботизацията, в едно с данъчните облекчения и субсидиите обезкуражават износа на ПЧИ, тъй като правят възможно ефективно (ценово конкурентно) производство на качествен продукт в развитите икономики. Част от производствата на големите ТНК се връщат към страните на техния произход, но ефектите върху местните икономики са далеч от очакваното. От една страна, обществото понася допълнителни публични разходи, които следва да компенсират повисоките издръжки на ТНК, а корпорациите отвърщат на стимулите, като заместват труда с високо технологични работи⁵ (OECD, 2017). Това е и една от причините през последното десетилетие да наблюдаваме нов феномен, т. нар. „jobless growth“. Извън проблема за социалната цена, политиките за реиндустриализация скъсяват значително ГВС, което представлява допълнителен източник на конкурентоспособност за ТНК, тъй като минимизират разходите за логистика, търговия, евентуалните загуби от бизнес риск.

Заклучение

Анализът показва, че ГВС търпят съществена реорганизация през второто десетилетие на XXI век, като предпоставките съвсем не са конюнктурни, имат по-скоро естествен еволюционен характер. Това ни дава основанията да считаме, че наблюдаваните промени в ГВС не са временно състояние, а по-скоро устойчив етап от тяхното развитие. Ако тези структури и модели на функциониране продължат да се задълбочават, това може да се окаже сериозно предизвикателство за конкурентните предимства, възможността за участие в глобалните процеси, развитието (а в някои случаи и оцеляването) както на страните, така и на фирмите и самите работници и служители. Нужни са ново поколение фирмени стратегии, нови икономически политики, ново разбиране за значението на квалификацията и знанията, и не на последно място – нови механизми за социална сигурност на хората, които ще „платят“ неизбежната цена на структурните промени в глобалната икономика.

⁵ Емблематични примери в това отношение са фабриките на Philips в Нидерландия и Nike в Германия, които са напълно роботизирани.

References

1. Baldwin, R. and A. Venables (2013) “Spiders and snakes: Offshoring and agglomeration in the global economy”, *Journal of International Economics*, 90, pp. 245-254.
2. Chen, W, B Los and M P Timmer (2018) Factor Incomes in Global Value Chains: The Role of Intangibles, in C Corrado, J Miranda, J Haskel, and D Sichel (eds), *Measuring and Accounting for Innovation in the 21st Century*, NBER
3. McKinsey Global Institute (2019) *Globalization in Transition: The Future of Trade and Value Chains*, McKinsey&Company, Washington, [Online] Available from: <https://www.mckinsey.com/featured-insights/innovation-and-growth/globalization-in-transition-the-future-of-trade-and-value-chains>, [Accessed 02/04/2020].
4. Meng, B., Xiao, H., Ye, J., Li, S. (2018) *Are global value chains truly global? A new perspective based on the measure of trade in value-added*, IDE Discussion Paper, 736, IDE-JETRO, Chiba City, Japan. [Online] Available from: <http://hdl.handle.net/2344/00050698>, [Accessed 02/04/2020].
5. Miroudot, S., C. Cadestin (2017) *Services In Global Value Chains: From Inputs to Value-Creating Activities*, OECD Trade Policy Papers, No. 197, OECD Publishing, Paris, [Online] Available from: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/465f0d8b-en.pdf>, [Accessed 02/04/2020].
6. OECD (2014) *The Links between Global Value and Global Innovation Networks: An exploration*, OECD Science, Technology and Innovation Policy Papers No. 37, OECD Publishing [Online] Available from: https://www.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/the-links-between-global-value-chains-and-global-innovation-networks_76d78fbb-en, [Accessed 02/04/2020].
7. OECD (2017) *The Future of Global Value Chains: Business as Usual or "A New Normal"?*, OECD Science, Technology and Innovation Policy Papers No. 37, OECD Publishing [Online] Available from: <https://www.oecd-ilibrary.org/deliver/d8da8760-en.pdf>, [Accessed 02/04/2020].
8. Porter, M. (1985) *Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance*, New York, The Free Press.
9. Timmer, M., B. Los, R. Stehrer, and G. de Vries (2016) *An Anatomy of the Global Trade Slowdown*, Groningen Growth and

Development Centre Research Memorandum 162. Groningen, Netherlands: University of Groningen. [Online] Available from: <http://www.ggdc.net/publications/memorandum/gd162.pdf>, [Accessed 02/04/2020].

10. UNCTAD (2013) *World Investment Report 2013: Global Value Chains*, Investment and Trade for Development, Division on Investment and Enterprise, United Nations Conference on Trade and Development, United Nations Publications, Geneva, [Online] Available from: https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2013_en.pdf, [Accessed 02/04/2020].

11. UNCTAD (2017) *World Investment Report 2017: Investment and Digital Economy*, Investment and Trade for Development, Division on Investment and Enterprise, United Nations Conference on Trade and Development, United Nations Publications, Geneva, [Online] Available from: https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2017_en.pdf, [Accessed 02/04/2020].

12. UNCTAD (2019) *World Investment Report 2019: Special Economic Zones*, Investment and Trade for Development, Division on Investment and Enterprise, United Nations Conference on Trade and Development, United Nations Publications, Geneva, [Online] Available from: https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2019_en.pdf, [Accessed 02/04/2020].

13. Wohlers Association (2018) *Wohlers Report 2018: 3D Printing and Additive Manufacturing Global State of the Industry*. Wohlers Associates, Inc.

14. WTO (2019a), *Global Value Chain Development Report 2019: Technological Innovation, Supply Chain Trade and Workers in a Globalized World*, World Trade Organization, Geneva, [Online] Available from: https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/gvc_dev_report_2019_e.pdf, [Accessed 02/04/2020].

15. WTO (2019b) *World Trade Statistical Review 2019*, World Trade Organization, [Online] Available from: https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/wts2019_e/wts19_toc_e.htm, [Accessed 02/04/2020].

16. WTO (2019c) *World Trade Report 2019: The future of services trade*, World Trade Organization, Geneva, [Online] Available from: https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/00_wtr19_e.pdf, [Accessed 02/04/2020].

ГЛОБАЛИЗАЦИЯТА И МЕЖДУНАРОДНИТЕ ИКОНОМИЧЕСКИ ОТНОШЕНИЯ

GLOBALIZATION AND INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS

Доц. д-р Надя Маринова

Нов български университет, София

Assoc. Prof. Nadia Marinova, PhD

New Bulgarian University, Sofia, Bulgaria

Abstract

The benefits of globalization of international relations are obvious, but the results are not distributed fairly. It is most profitable for strong economies that, by all means and methods, promote and spread "liberal" values and models of socio-economic development in all regions of the world. These are some of the reasons many developing countries are actively opposed to globalization. In connection with this selfish approach, the movement of antiglobalists is widespread in developed countries. This created the need to improve the international mechanism for regulating world processes and international economic relations.

Key words: *globalization, markets, perspectives, integration, corporation.*

JEL Code: M

В началото на 21-ви век интернационализацията на стопанския живот се издигна на качествено нов етап. Процесът на нарастващо взаимодействие между субектите на световната икономика все повече придобива глобален характер. Движещи сили на глобализацията станаха задълбочаването на международното разделение на труда на базата на растящата диференциация на високотехнологичните крайни продукти и полуфабрикати, задълбочаването на международната транспортна инфраструктура, информационната революция (революцията в средствата за телекомуникация), развитието на транснационалното предприемачество, разглеждащо цялото световно пространство като единно поле за международния бизнес.

От друга страна, задълбочаването на глобализацията доведе до изострянето на редица общочовешки проблеми – опазването на околната среда, осигуряване на увеличаващото се население с енергоресур-

си и продоволствия, преодоляване на изостаналостта на развиващите се страни, борбата с глада, нищетата, болестите и др. Истински интернационален характер придобиха и такива обществени явления като организираната престъпност, тероризмът, наркотрафикът. Повишиха се и рисковете, свързани с крупномащабните техногенни катастрофи, унищожаването на натрупаните оръжия, съхраняването на радиоактивните отпадъци.

Глобализацията на световната икономика се проявява:

първо, в ускоряващия се ръст на световната търговия и още по-стремителното преливане на капитали;

второ, в интензификацията на международното движение и на другите производствени фактори;

трето, в хипертрофираното трансгранично движение на огромни финансови ресурси, изпреварващи значително по темпове обслужваните от тях производство и търговия;

четвърто, в новата роля на международните организации, управляващи тези процеси.

Светът обаче все още е в началото на този път. Защото около 50% от населението в развиващите се страни живее в затворени икономически структури, които, все още са сравнително малко засегнати от международния икономически обмен и движението на капитала.

Най-глобален по своите измерения стана световният валутен пазар. Бързо се развиват и кредитните пазари. За последните десетилетия обемът на международното кредитиране (банкови кредити и облигационни заеми) се увеличи 15-20 пъти. Величината на трансграничните заеми и банкови депозити надхвърли 10 трлн. долара, а трансграничните инвестиции в ценни книжа – 15 трлн. долара. Дълбоки изменения се наблюдават и в механизма, и в инструментите на световния фондов пазар. В това число се наблюдава: *първо*, отказ на по-голямата част от държавите от пряка намеса във финансовата дейност; *второ*, възникване на нови финансови продукти и усъвършенстване на технологията за търговията с тях; *трето*, коопериране на финансови институции от различни страни до степен на пълно сливане. Тези радикални промени вече се квалифицират като “финансова революция”.

В съвременния свят се проявява и развива и другата форма на интернационализацията – регионализъмът (затварянето на производството и пазара в определен географски район), като повечето от страните

участват в една или няколко регионални икономически групировки. Регионализмът, от една страна, представлява етап по пътя на глобализацията, а от друга – особените интереси в отделни региони противодействат на съгласуването (в рамките на международните организации) на механизмите за регулиране. В този смисъл регионализмът се проявява като основа за формирането на икономическия полицентризм в света.

В най-развитите райони на света се формират и центрове на международна интеграция (с тенденции за постепенно разширяване). Международната интеграция се разглежда като най-висша степен на интернационализацията. Ако глобализацията се оценява като ново качество на интернационализацията в стадий на нейното пределно възможно развитие в ширина, то международната интеграция се разглежда като най-висша степен на нейното развитие в дълбочина.

Особено място в съвременни свят заемат и такива процеси като транснационализацията на икономиката. Нейни носители станаха транснационалните корпорации и транснационалните банки. Те пренасят през границите не толкова стоки, колкото самия процес на приложение на капитала, съединявайки го със задграничната работна сила в рамките на международното производство. В рамките на такива транснационални стопански комплекси се осъществява движението на стоки, финансови ресурси, патенти, ноу-хау и други ресурси. За ТНК е присъщ своеобразен дуализъм. Те са едновременно съставна част на националната икономика и в същото време ключов елемент на световната икономика. Този дуализъм създава условия за засилване на противоречията между глобалните цели на ТНК и интересите на националната икономика.

В резултат на посочените процеси и тенденции националните икономики (в преобладаващата част от страните и регионите) станаха органична част на световното пазарно стопанство. Разрушават се институционални, юридически и технологични бариери, разделящи националните стопанства. Центростремителните сили вземат надмощие над центробежните сили. В световното стопанство се разширява сферата на действие на общите икономически закони и функционални взаимовръзки. В тази посока нараства значението на международните регулативни структури. Пазарните сили все повече излизат от контрола на държавата, подкопвайки нейните стопански функции, свивайки про-

странството за маневриране и регулиране на икономиката от страна на националните правителства. Транснационализацията превръща икономическите граници във все по-прозрачни. В много случаи самото деление на вътрешна и външна икономическа среда става условно. Все по-често стопанските решения се диктуват не от национални съображения, а от интересите на ТНК и международните икономически организации. Обаче, би било прекалено преждевременно да се прави изводът, че националните стопански комплекси са изпразнени от съдържание и още повече, че националните икономически интереси са лишени от смисъл.

Всяка държава се различава със своя специфика, породена от особеностите на историческото, икономическото, социалното и културното развитие. Националните интереси продължават да бъдат важен фактор за общественото развитие и международните отношения. Държавата продължава да играе водеща роля в решаването на много икономически, социални, екологични проблеми, а още повече за осигуряване на националната безопасност.

На съвременния етап от развитието на света протичат глобални промени и в цялата система на самите международни отношения. Според преобладаващата гледна точка нито едно действие (икономическо, социално, политическо, юридическо, военно и т.н.), нито един процес в обществото, в живота на хората, от какъвто и мащаб да е той е невъзможно да се разглежда ограничено, само като такъв. Взаимовръзката и взаимната зависимост на обществените явления и процеси се засилва, което изисква отчитане и оценяване и на обратния ефект, на всички последствия, както близки, така и по-отдалечени, в конкретни и различни сфери. Сериозно се усложнява разкриването на обществените предпоставки за едни или други процеси. Например, отделни ситуации в политиката могат да бъдат предизвикани не само и не толкова от политически фактори, а от икономически, социални, етнически и други, а в икономиката те могат да бъдат обусловени не само и не толкова от икономически фактори.

Глобализацията на международните икономически отношения не може да се разглежда като мимолетно явление. Според редица изследователи тя е започнала отдавна, но сега вече приема нови мащаби. Може да се смята, че глобализацията на тези отношения започва с интернационализацията на стопанската дейност, но придобива нови черти

във връзка с международната интеграция, засягаща не само икономиката. Затова, на съвременният етап в развитието на световната общност са присъщи принципно качествено нови признаци на процеса на глобализацията, даващи основание тя да бъде отделена като закономерна, но в същото време и особена черта в развитието на цивилизацията.

Глобализацията на международните отношения, разбираана в широк смисъл, означава съществено увеличаване на общественото пространство, на полето на възникване, осъществяване и въздействие на последствията при отделните изяви в различните области на човешката дейност. Такова пространство става цялата световна общност, цялата система на международните отношения. Значително непредсказуема става и сферата на въздействие на отделни процеси от национално, регионално и интернационално ниво на международните отношения с отчитане на засилващата се взаимна зависимост на отделните страни в новите условия. Показателни в това отношение са, например, събитията в Косово, Либия, Сирия, Украйна. Те непосредствено засягат много европейски и не само европейски държави, икономическата, правната, етническата и религиозната сфери, което усложнява решаването на проблемите и оценяването на последствията във всички области. Върху ускоряването на процеса на глобализацията на международните отношения в световен мащаб радикално въздействие оказва развитието на всеобхватната система на телекомуникациите и информацията, формирането на качествено нови условия за международно общуване.

Глобализацията на международните икономически отношения протича на различни нива, засягащи както отделни фирми (микро ниво), стоковите, финансовите и валутните пазари и пазарите на труд (мезо ниво), така и регионалните и националните икономики (макро ниво). В условията на пазарни отношения микро нивото формира структурообразуващата база на глобализацията на световните икономически контакти, по силата на това, че отделните фирми се явяват определящи субекти в международните икономически отношения във всичките им форми. Обаче, на мезо ниво мащабните стопански контакти се осъществяват на международните пазари на стоки и услуги, капитали, работна сила, финансово-кредитни ресурси и валути. Множествеността на факторите на глобализацията и невъзможността за чисто пазарното саморегулиране в такава ситуация и особено в планетарни мащаби предопределя особено роля в този процес на макро ниво. На

това ниво, от една страна, принципно значение придобиват целенасочените усилия за преодоляване, ограничаване и ликвидиране на препятствията в сферата на международните икономически отношения, а от друга страна, значение има съдействието на процеса на глобализацията, осъществяването на последователни действия за координиране на икономическите и социалните програми, концентрирането на ресурсите за решаването на глобални, особено мащабни проблеми, засягащи световната общност, групи страни и региони.

Обективният характер на процеса на глобализацията на международните отношения изисква да се отчитат някои от основните фактори, които обуславят този процес:

- *първо, производствено-технически* - рязко увеличаване мащабите на производството, международните форми на неговото проявление (ТНК), качествено нови нива на средствата за транспорт и комуникация, осигуряващи бързо разпространение на стоки и услуги, ресурси и идеи;

- *второ, икономически* - невиджана концентрация и централизация на капитала, на организационните форми, рамките на дейността на които излиза извън националните граници, придобиват международен характер, спомагайки за формирането на единно пазарно стопанство;

- *трето, информационни* - радикално изменение на средствата за делово общуване, обмен на икономическа и финансова информация, създаваща възможности за оперативно, своевременно и ефективно решаване на производствените, научно-техническите и търговските задачи не по-лошо от тези вътре в отделната страна;

- *четвърто, организационно-управленски* - свързани с разпространението на най-новите информационни технологии, нови начини за делово общуване (особено в Интернет), които осезаемо ограничават възможностите за държавен (административен и икономически) контрол и регулиране на международните стопански контакти;

- *пето, научно-технически* - определяни от икономическите изгоди от използването на научно-техническо, технологично и квалификационно ниво във водещи в съответните области страни, за ускорено внедряване на нови решения при относително най-малки разходи;

- *шесто, социологически* - проявяващи се в отслабване на ролята на навиците и традициите, социалните връзки и обичаи, преодоляване на националната ограниченост, повишаване мобилността на хората в

териториално, духовно и психологическо отношение, за което спомага международната миграция;

- *седмо, политически* - изразяващи се в намаляване препятствията от държавните граници, облекчаване движението на гражданите, стоките и услугите и капиталите;

- *осмо, екологични* - обуславящи обединяването на усилията на световната общност, консолидация на ресурсите, координация на действията в различните сфери.

Сериозен методологически и практически въпрос възниква при съпоставянето на процесите и понятията за „международното икономическо сътрудничество“ и “глобализацията“.

Международното икономическо сътрудничество се разглежда като закономерен и последователен етап на интернационализацията на стопанския живот, отразяващ определено ниво на икономическия прогрес на човечеството.

Глобализацията на международните отношения се проявява в постепенно въвличане в този процес на техните отделни видове: външни, международни отношения, световна търговия (със стоки, услуги, технологии, обекти на интелектуалната собственост), международно движение на производствените фактори (работна сила, капитали, информация), международни финансово-кредитни операции, операции с валута. Особено роля се отделя на производственото, научното, техникотехнологичното и информационното международно сътрудничество, а също така и сътрудничеството в областта на инженеринга.

Позитивното значение на глобализацията на международните отношения е трудно да се оцени. Неизмеримо се умножават възможностите на човечеството, създават се условия за хармонизация на обществения живот, изгражда се солидна база за решаване на всеобщите проблеми на човечеството. Пред човечеството възникват нови цели, на които съответстват нови пътища за тяхното постигане. Също така, обаче, би било лекомислено да не се виждат и отчитат новите и достатъчно сложни проблеми, произтичащи от глобализацията. Такива са, например, финансовата криза в Юго-Източна Азия, Русия и Бразилия в края на 90-те години, изключително дълбоката световна финансова криза (съпоставима с тази от 30-те години на миналия век), стартирала в средата на 2008г в САЩ, обхванала целия свят, продължаваща и досега. Всичко това е резултат, преди всичко, че не се отчитат качестве-

ните промени в системата на международните финансово-кредитни отношения и като цяло на икономическите отношения, предопределящи и отразяващи процесите на глобализацията. Сред тях са такива като:

- *първо*, непознатото досега усложняване на инструментите и структурата на финансовите пазари и широкото разпространение на финансовите деривати;
- *второ*, мащабният преход към система за непосредствени международни разчети “on-line”;
- *трето*, тоталната либерализация на международната миграция на капитали;
- *четвърто*, задълбочаването на диверсификацията на регионите по осигуреност с капитали (излишък - недостатък).

Всичко това предопредели същественото и ускорено въздействие върху психологията на чуждестранните инвеститори. Политическата и икономическата неустойчивост в страните направи несигурни преките вложения в реалния сектор, стимулира бързите портфейлни инвестиции, които, след като почувстват опасност, незабавно и масово бягат.

Мненията на специалистите за същността на процеса на глобализацията на международните отношения, за неговите конкретни проявления и последствия далече не са еднозначни. Едно е несъмнено, глобализацията предполага засилване на многофакторните социално-икономически и геополитически явления, усложнява тяхното прогнозиране, оценка и възможностите за преодоляване на негативните последствия. В основата на глобализацията на международните отношения продължава да стои процесът на интернационализация на стопанската дейност. Обаче, успоредно с него се появиха множество нови съпътстващи процеси и явления.

Първо. Изостриха се противоречията между засилването на глобалната взаимозависимост на страните и увеличаващите се дисбаланси в световното развитие.

Второ. Все по-явно се наблюдават не просто различия в интензивността на икономическото развитие на различните страни, колкото различия в посоките и критериите на това развитие.

Трето. Възникват проблеми с унификацията на световните правила за водене на икономиката, пораждащи неуспехи в дейността на международните организации.

Четвърто. Наблюдава се концентрация на ключови ресурси в отделни страни.

Пето. Продължават проблемите с двойните стандарти в икономическата политика на развитите страни

Глобализацията на международните отношения, задълбочавайки икономическото взаимодействие между страните, породи и сериозни проблеми пред световната икономика. Тя увеличава зависимостта на всички страни от международната геополитическа конюнктура и динамиката на цените на суровините. Ако преди години предаването на негативните икономически импулси от един регион в друг ставаха, на първо място, по каналите на външната търговия, то днес, във връзка с високата мобилност на капиталите, най-важният механизъм за такова предаване стана финансово-кредитната сфера. Многократно нараснаха опасностите от възникването и глобалното разпространение на финансови кризи.

Глобалните сътресения на световните финансови пазари в края на 90-те години, рецесията в началото на новото столетие и дълбоката финансова и икономическа криза, в която навлезе света след 2008 година, са показател за наличието на фундаментална криза в механизмите на основните международни финансови отношения, което предполага неотложни нови решения.

В заключение следва да се подчертае, че ползите от глобализацията на международните отношения са очевидни, но резултатите не се разпределят справедливо. В най-голяма степен тя е изгодна за силните икономики, които с всякакви средства и методи пропагандират и разпространяват „либералните“ ценности и модели на социално-икономическо развитие по всички региони в света. Това са едни от причините много от развиващите се страни активно да се противопоставят на глобализацията. Във връзка с този егоистичен подход движението на антиглобалистите широко се разпространи и в развитите страни. Това породи необходимостта от усъвършенстване на международния механизъм за регулиране на световните процеси и международните икономически отношения.

References

1. Avramov, V. (2017) *Industry 4.0 - Challenges to Developing and Managing Human, Capital, Authority, governance and societal development*

(*Global, regional and national perspectives*), Panayotov, D., (editor), Sofia, pp. 531-539.

2. Davidson, J. (2003) *Frame Managing projects in organizations: how to make the best use of time, techniques, and people*. San Francisco, John Wiley and Sons Ltd., CA: Jossey-Bass, pp.73.

3. Ediz-Hanif Bayazidov Saidov (2019) *The Planning– The Key Factor in Managing Projects*. IBSEDU.

4. Ghemawat, P.(2007) *Redefining global strategy: Crossing borders in a world where differences still matter*. Boston, MA: Harvard Business School Press, pp.112.

5. Hadziev, Kr. (2010) *Self-managed work teams – Theory and Metodology*. Library “Business world”, Svishtov, 2010.

6. Hadzieva, V., article “System on the National Organized Market”, digital magazine “Dialogue”, №3/2010. Avramov, V. (2013). *The Current State and the Objectives of the Bulgarian Electricity Market Within the Framework of the EU Internal Electricity Market*. SEPIKE.

7. Marinova, N., Gargarov, Z., Anastasovski, D. (2015) *The Risks in Economy and Financial Activities*. Sofia. p. 39.

8. Marinova, N., (2014) *Project Managing for Sustainable Development*. Sofia. NBU. p.212.

9. Marinova, N., Karadocheva, K., (2019) *The eighth international scientific conference - “Employment, education and entrepreneurship”* 10.2019, co-authorship.

10. Mühlbacher, H., H. Leih, L. Dahringer. (2006) *International marketing. A global perspective*, 3rded., London, pp. 144.

СТРУКТУРНА КОНВЕРГЕНЦИЯ НА ИКОНОМИКИТЕ ОТ ЕС: ТЕОРЕТИЧНА ЗНАЧИМОСТ И ИЗМЕРЕНИЯ

STRUCTURAL CONVERGENCE OF EU ECONOMIES: THEORETICAL IMPORTANCE AND DIMENSIONS

Доц. д-р Стела Ралева

*Университет за национално и световно стопанство, София
st.raleva@unwe.bg*

Assoc. Prof. Stela Raleva, PhD

*University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria
st.raleva@unwe.bg*

Abstract

The paper represents a theoretical study of the structural convergence in the context of the European integration process. It gives an interpretation of this convergence in terms of dependences between structural changes and macroeconomic dynamics, as well as in terms of its relation to nominal and real convergences. The paper explains the importance of structural convergence for business cycles synchronization and monetary integration, and defines a several dimensions for its assessment, related to convergences of the structures of GDP, GVA, labor market, regions, relative prices and foreign trade.

Key words: *структурна конвергенция, икономическа структура, структурни промени, номинална конвергенция, реална конвергенция, синхронизиране на бизнес цикъла.*

JEL Code: E01, E32, F15, F45, O11

Въведение

Проблемът за структурната конвергенция придобива особена актуалност в икономическата теория и практика с формирането на Еврозоната и нейното последващо разширяване. Дотогава този проблем присъства частично в анализите на различни структурни характеристики на по-слабо развити икономики, които съкращават разрыва си с БВП на човек от населението с по-силно развитите страни. В посочения смисъл структурните характеристики на икономиката присъстват имплицитно в съдържанието на реалната конвергенция, която се отнася до по-високите темпове на растеж в страните с по-неблагоприятни изходни условия. В същото време особеностите в икономическата

структура имат своеобразна връзка и с номиналната конвергенция, която може да се търси в контекста на теорията за оптималната валутна зона и критиките към нея. Изясняването на тази връзка е от съществена важност за развитието на интеграционния процес в ЕС, както и за собственото развитие на отделните икономики в различни времеви перспективи.

1. Дефиниция и значимост

Структурната конвергенция заема своеобразно място в системата на съществуващите възгледи за международната икономика и икономическата интеграция. Тя се *дефинира* най-общо като процес на сближаване на икономическите структури на отделни държави, което може да има различни измерения, да е провокирано от своеобразни причини и да оказва съществено въздействие върху цялостното развитие на техните икономики. Икономическата структура, от своя страна, се отнася до съдържанието и относителната значимост на отделните компоненти на най-важните макроикономически агрегати. В този смисъл процесът на структурно сближаване е свързан с изменения в относителните тегла на съответните компоненти в отделна страна или с нееднакви промени в относителните тегла на компонентите за сравняваната съвкупност страни.

Посочените особености на структурната конвергенция предпоставят позиционирането на *интереса* към нея в две относително обособени направления. *Първото* от тях поставя акцент върху възприемането на структурното сближаване като разновидност на структурни промени в по-широк план и разглежда тяхната взаимна обвързаност с динамиката на агрегатната икономическа активност. Това предполага изследване на сложните взаимовръзки между структурните промени, от една страна, и икономическия растеж и икономическия цикъл, от друга страна, които са предмет на различни интерпретации в съвременните теории за икономическото развитие, икономическия растеж и бизнес цикъла. В теориите на развитието е заложено разбирането, че структурните промени може да влияят стимулиращо върху растежа, доколкото се изразяват в пренасочване на производствени ресурси от по-ниско-производителни към по-високопроизводителни сектори на икономиката. Изведеното заключение следва от допускането за т.нар. модел на дуалната икономика, който е типичен за развиващите се икономики и изис-

ква стриктно разграничаване в тях на традиционен и модерен сектор (Lewis, 1954; Jorgenson, 1961; и др). Модерният сектор се асоциира със силно изразен ръст в технологиите и производителността на труда, докато традиционният сектор изостава значително в технологично отношение. При по-гъвкаво тълкуване на структурните изменения в съвременните условия, те може да изразяват всяко пренасочване на икономическата активност между трите основни икономически сектора – селско и горско стопанство, индустрия и услуги. В представения контекст те следва да се разграничават от структурната трансформация, която е с дългосрочна валидност и има качеството на съпътстваща характеристика на съвременния икономически растеж (Kuznets, 1966; Herrendorf et al, 2013).

В оригиналния си вид модерните модели на растежа предполагат едносекторна икономика и пренебрегват ролята на структурната трансформация. Това е присъщо още на базисния неокласически модел на Солоу, задаващ икономическия растеж като функция на нормата на спестяване, темпа на растеж на населението и усъвършенстването на технологиите (Solow, 1956). Подобно negliжиране на измененията в икономическата структура има и при по-късните неокласически модели на растежа, които предлагат модифициране на изходния неокласически модел и отчитане на ролята на нови фактори като човешкия капитал (Mankiw et al, 1992, и др.). Очертаната традиция продължава и при повечето ендогенни модели на растежа, представящи технологичния прогрес като зависим от натрупването на знания и човешки капитал (Romer, 1986; Lucas, 1988; и др). Известна крачка напред при оценяване на ролята на структурните ефекти се прави при многопродуктовите ендогенни модели, които се базират на използването на хоризонтални или вертикални иновации. Първият случай кореспондира с идеята на Шумпетер за „съзидателното разрушение“, докато вторият изисква обособяване на три сектора, създаващи знания, междинни стоки и крайни стоки (Romer, 1990; Aghion and Howitt, 1998). Важна особеност на двете разновидности многопродуктови модели е, че те допринасят за открояване на ролята на структурните ефекти, без това да означава съдържателно изследване на структурните изменения.

Органичната връзка между структурните промени и дългосрочната динамика на икономическата активност се разглежда експлицитно в редица моделни съответствия на балансиран и небалансиран икономи-

чески растеж, както и в отделни еволюционни модели на растежа (Gabardo et al, 2017). Типичен пример е моделът на небалансиран растеж на Боумол, в който се допуска, че икономиката се състои от два сектора – прогресивен и консервативен, отличаващи се съответно с нарастваща и неизменна производителност на труда (Baumol, 1967). Работната заплата в двата сектора се увеличава с еднакъв темп, равен на прираста на производителността на труда в прогресивния сектор, което се проектира в увеличаване на средните разходи за труд в консервативния сектор. При постоянен краен продукт на двата сектора и по-ниска еластичност на търсенето в консервативния сектор се наблюдава движение на работната сила към консервативния сектор, което води до намаляване на реалния БВП на човек от населението.

В сравнително цялостен и консистентен вид имплантирането на структурните промени в моделите на икономически растеж се извършва от Песинети, който обосновава същността на т. нар. структурна икономическа динамика (Pesinetti, 1993). Тя представлява промяна в структурата на икономиката, която се обяснява чрез съчетаване на класически и посткейниански принципи и се отнася за неравновесна икономическа система. В анализа се предполага водеща роля на техническия прогрес в прост модел на трудова многосекторна икономика и неговото представяне като функция на екзогенно зададеното придобиване на знания. Техническият прогрес във всеки сектор предизвиква увеличаване на производителността на труда и на дохода на човек от населението, което, на свой ред, води до по-високо търсене с непропорционален характер и до появата на нови стоки. Тъй като според Песинети производителността на труда и търсенето във всеки от секторите не се променят с еднакви темпове, изведените ефекти от техническия прогрес резултират в структурна динамика на производството, заетостта и цените.

Измененията в икономическата структура кореспондират и с наличието на циклични колебания в икономическата активност, като в теоретичен план зависимостта между тях не е достатъчно ясна и обикновено е двупосочна. В отделни разработки е застъпено схващането, че фазата на рецесия, за разлика от фазата на експанзия, се съчетава със значителни промени в секторната структура на икономиката, които са свързани и с по-висока или по-ниска изменчивост на реалния БВП и безработицата (Phelan and Trejos, 2000; Tase, 2016; и др.). Анализът на

тези взаимовръзки води началото си от базисния модел на Лейлиън, в който по-високата динамика на труда между различните икономически сектори се съчетава и с по-висока безработица в качеството ѝ на базисна характеристика на фазата на рецесия (Lilien, 1982).

Особеното при посочените по-горе и други свързани изследвания е, че реструктурирането не се разглежда като причина за бизнес цикъла, а по аналогия с производителността на труда, се интерпретира като механизъм за генериране на циклични колебания. При това направеният извод не се влияе от избраната структура на икономиката, която може да се приеме като съставена от аграрен и неаграрен сектор или от индустрия и услуги. В първия вариант се счита, че по-висока изменчивост има аграрният сектор, докато във втория вариант се приема, че тя е присъща на индустрията, поради по-високия в сравнение с услугите дял на произвежданите в сектора междинни стоки (Herrendorf et al, 2013). При тълкуване на очертаните специфики в съвременен и агрегиран контекст е възможно да се формулира заключението, че нарастването на относителния дял на услугите в БДС, за сметка на понижаването на относителния дял на селското, горско и рибно стопанство, следва да се проектира в по-ниска изменчивост на brutния продукт във времето.

Второто направление на интереса към структурната конвергенция е частично свързано с първото и се предопределя от глобализацията и засилващите се процеси на интегриране на националните икономики в определени интеграционни общности. То се развива интензивно през последните две десетилетия в резултат главно на засилването на интеграционния процес в ЕС и наблюдаваните в някои държави-членки структурни промени в икономиките в посока на конвергенция или дивергенция. Изследването на тази проблематика придобива особена актуалност при разширяването на Евророната и включването в нея на страните от ЦИЕ, които имат твърде различна производствена структура и своеобразието в степента на гъвкавост на пазара на труда.

Структурната конвергенция следва да се разграничава от икономическата кохезия, която традиционно се дефинира във връзка с провеждането на кохезионната политика на ЕС. Тази кохезия измерва нивото на сходство между структурата на икономиките на държавите-членки, докато структурната конвергенция се отнася до процеса на увеличаване на това сходство. Самото структурно сближаване се нами-

ра в сложна двупосочна зависимост с цялостното развитие на интеграционния процес. От една страна, то може да се възприеме като естествена последица от задълбочаването на интеграцията и произтичащите от нея изменения в териториалното разпределение на производството и в специализацията или деспециализацията на икономиките в конкретни производства и дейности (Palan, 2013; De Grauwe, 2009; Krugman, 1991). От друга страна, структурната конвергенция има съществено значение за членовете на интеграционната общност поради своето въздействие върху по-нататъшното им икономическо сближаване, както и върху перспективите за тяхното собствено развитие. Това важи в най-голяма степен за паричната интеграция и преминаването към последния етап на ИПС, чиито резултати зависят до голяма степен от сближаването на икономическите структури между отделни страни и Съюза като цяло или Еврозоната.

Съпоставянето на структурната конвергенция с номиналната и реалната конвергенция дава възможност за открояване на нейните своеобразия и допирните ѝ точки с тях. *Номиналната конвергенция* се определя като процес на сближаване на определени номинални променливи – инфлация, лихвен процент, валутен курс, бюджетен дефицит и държавен дълг, който се оценява чрез задаване на фиксирани горни граници на техните стойности (критерии от Маастрихт). Изпълнението на тези критерии е номинално условие за членство в Еврозоната за страни, които се стремят към него поради очаквани положителни ефекти, каквито са достигането на макроикономическа стабилност, увеличаването на търговията и намаляването на дългосрочните лихвени проценти (De Grauwe and Schnabl, 2005). Разбирането е, че покриването на посочените критерии е в състояние да осигури ценова стабилност и стабилност на публичните финанси, валутния курс и дългосрочния лихвен процент.

Конкретната връзка на номиналната конвергенция със сближаването в икономическите структури е непряка и се основава на предположението, че приемането на еврото като основна парична единица и отказът от самостоятелна парична политика на отделните държави ще допринесе за предприемането в тях на структурни реформи, насочени към осъществяване на основните макроикономически приоритети. Това на практика означава, че номиналната конвергенция, и в частност съответствието на критериите за номинална конвергенция, се проявя-

ват като предпоставка за провеждането на структурни реформи, които може да имат предимно стимулиращо влияние върху структурната конвергенция. В същото време структурната конвергенция се превръща във важно условие за ефективност на общата парична политика и за по-малка уязвимост на икономиката към външни шокови въздействия. поради нейната обвързаност със синхронизирането на бизнес-циклите. Това е показателно за наличието на изключително сложна връзка между номиналната и структурната конвергенции, които си влияят взаимно и двупосочно и същевременно се намират под едновременното въздействие на редица странични фактори.

Съответствието между структурната и *реалната конвергенция* може да се определи като още по-комплицирано, както в ретроспективен, така и в съдържателен план. Първата особеност се дължи на факта, че до началото на XXI в., както и в немалка част от съвременните изследвания, структурната конвергенция се интерпретира главно като разновидност на реалната конвергенция. Предвид на нейните своеобразни характеристики обаче, в редица по-нови изследвания процесът на структурно сближаване е обособен като самостоятелен вид конвергенция, наред с номиналната и реалната. Това обособяване е провокирано главно от задълбочаването на интеграционния процес в ЕС, и в частност от развитието на паричната интеграция и разширяването на Еврозоната.

Концептуално погледнато, реалната конвергенция описва процеса на сближаване на реалния БВП на човек от населението и на равнището на икономическо развитие. За разлика от номиналната конвергенция, тя не се характеризира с конкретни и предварително зададени стойности, а се оценява като приближаване към дългосрочното равновесно равнище на реалния БВП на човек от населението за системата като цяло или към собственото дългосрочно равнище на брутният продукт на отделната държава. Тези два алтернативни подхода към реалната конвергенция се характеризират с пренебрегване и отчитане на първоначалните условия и залягат в основата на нейното класифициране на безусловна (абсолютна) и условна конвергенцията. Те водят своето начало съответно от неокласическите и от ендегенните модели на растежа и са напълно приложими при измерването на структурната конвергенция, която също бива безусловна и условна (Barro and Sala-i-Martin, 1992; M. Abramovitz, 1986 и др.).

Представеният начин на дефиниране на реалната конвергенция обуславя нейното определяне като доходна, или още растежна конкуренция. Наред с нея, Матковски и Прочниак обособяват също циклична конвергенция, която показва тенденция на съгласуваност на бизнес циклите и се изразява в сближаване на производителността на труда, безработицата, относителните цени на производствените фактори и относителната надареност с производствени фактори на отделните държави (Matkowski and Próchniak, 2004). Според авторите двете разновидности реална конвергенция са автономни една от друга и затова трябва да се изследват самостоятелно, докато поради тяхната поотделна зависимост от фактори като движението на стоки, капитали и работна сила, трансфера на технологии, икономите от мащаба и др, те могат да се възприемат като опосредствано свързани помежду си. Доколкото структурната конвергенция също дава индикации за степента на синхронизиране на бизнес цикъла на отделните икономики, се очаква тя да кореспондира по-тясно с цикличната конвергенция. В същото време и в по-общ смисъл тя може да се интерпретира като база за достигането на реална конвергенция, което става възможно при допълването ѝ с подходящи национални и наднационални институции и политики.

Едновременно с това и в контекста на теорията на оптималната валутна зона реалната конвергенция се възприема като усилваща структурното сближаване. Посоченият извод обаче не е универсален, а зависи от стойностите на отклоненията в равнищата на реалния БВП на човек от населението и от секторната и вътрешносекторната структура на икономиките при различни етапи на развитие. При съкращаване на различията с реалния БВП на човек от населението, структурните характеристики демонстрират значително подобие с тези на развитите страни, което създава възможност за дивергенция. Така усилването на икономическата интеграция стимулира по-високата специализация на държавите и допринася за по-висока структурна дивергенция, което съвпада със заключенията на новата икономическа география (Wacziarg, 2004; Imbs and Wacziarg, 2003).

Според първия самостоятелен комплексен анализ на структурната конвергенция, направен от Уацзиарг, тя е налице тогава, когато конвергенцията в реалния БВП на човек от населението се съчетава и със сближаване на икономическите структури (Wacziarg, 2004). Голяма

част от следващите теоретични и емпирични анализи се абстрахират от подобно експлицитно обвързване на самото съществуване на структурната конвергенция с наличието на реална конвергенция и се съсредоточават главно върху идентифицирането и характеризирането на структурната конвергенция.

2. Измерения на структурната конвергенция

Структурната конвергенция има няколко основни измерения, които описват различни характеристики на икономическата структура и нейната динамика.

Най-важно място сред тях има *конвергенцията в производствената структура на БВП* на равнище икономически сектори и икономически дейности (MPC force of the ECB, 2004; Angeloni et al, 2005; и др.) В наличните теоретични и емпирични изследвания нейната значимост се обяснява с предположението, че промените в БДС са в състояние да повлияят съществено върху резултатите от провежданата парична политика. Това въздействие на промените в структурата на добавената стойност се материализира чрез отражението им върху трансмисионните механизми на паричната политика, както и посредством техните преки и косвени инфлационни ефекти. Затова сближаването в производствената структура на БВП се възприема като значим индикатор за структурна конвергенция на икономиките, а в някои анализи то се определя дори като своеобразен бенчмарк за оценка на степента на икономическо развитие.

Второто измерение на структурното сближаване на икономиките се отнася до *конвергенцията в разходната структура на БВП*. Обикновено на нея се отнежда второстепенна роля при оценяването на общата структурна конвергенция, което обуславя поставянето ѝ в центъра на сравнително ограничен брой публикации, както и факта, че повечето от тях не са самостоятелни, а се съдържат в по-общи разработки, включващи и анализ на динамиката в производствената структура (Darvas and Zapary, 2004; Buiters and Grafe, 2002; и др.). Някои от тези публикации са посветени на измерването на конвергенцията в отделни разходни компоненти на БВП на анализирани държави към Еврозоната, докато други от тях извеждат промяната в стоково-материалните запаси като основен показател за степента на корелация на националните бизнес-цикли.

Важна страна на структурната конвергенция е и сближаването в *структурните характеристики на пазара на труда* (Caroleo and Pastore, 2010; Vanderbroucke, 2017; и др.). Най-съществени измежду тези характеристики са структурите на заетостта и на производителността на труда в основните икономически сектори и дейности, чиято динамика кореспондира и с конвергенцията в производствената структура на БВП. Внимание заслужава също структурното сближаване в работните заплати, което може да проектира предишните две характеристики и да се отразява върху конвергенцията в относителните цени. Същото се отнася и до своеобразията в степента на гъвкавост на пазара на труда, мобилността на работната сила и ролята на синдикатите, които се открояват като проблемни области за икономическата конвергенция.

Следващ аспект на структурното сближаване е свързан с *свързан с конвергенцията между регионите* в дадена страна и регионите от други страни (Monfort and Nicolini, 2000; Badinger et al., 2002 и др.). Доколкото тя се оценява чрез БВП и БДС на човек от населението, производителността на труда, заетостта и други абсолютни показатели, тя има смисъл на структурна конвергенция в широк смисъл, докато при измерването ѝ чрез секторните структури на съответните показатели, тя се интерпретира в по-тесен структурен контекст. Тълкуването на регионалната конвергенция се основава на разбирането, че задълбочаването на различията в рамките на отделните страни ги прави по-уязвими към външни шокове и намалява ефективността на провежданата парична политика.

Структурната конвергенция има отношение и към *сближаването в относителните цени* на стоките и услугите (Holub and Cihak, 2001; Lopez and Papell, 2012; и др.). Това се обяснява с факта, че повишаването на относителните цени на услугите в условията на низходяща негъвкавост на цените в отделна държава или държави води до по-висока инфлация и задълбочава асинхронността. Изследването на този тип структурна конвергенция предполага разкриване на връзката на различните групи цени с конвергенцията в общите ценови равнища и очертаване на причините за сближаването или раздалечаването на равнищата и динамиката на цените на различните групи стоки между държавите или между дадена държава и съответната интеграционна общност.

Друго измерение на структурната конвергенция включва *сближа-*

ването в структурата на външната търговия (Rose, 2000; Alesina and Barro, 2002 и др.). То е свързано с отвореността на икономиката, структурните разрези на износа и вноса и относителната значимост на търговията със страните от ЕС и Евронзоната. При него се предполага изследване на конвергенцията в продуктовете структури на износа и вноса, както и осветляване на тяхното съответствие с теориите за външната търговия. Характеризират се зависимостите на този тип структурно сближаване с конвергенцията в различните структури на БВП и се анализира неговата роля за смекчаване на асиметричните външни шокове и синхронизиране на бизнес цикъла.

Заклучение

От направения теоретичен анализ на структурната конвергенция може да се направи заключението, че тя е комплексен процес, който не може да се интерпретира еднозначно от гл.т. на възможностите за понататъшното икономическо сближаване между държавите в ЕС и на перспективите за тяхното собствено икономическо развитие. Тя има свои специфични характеристики, които обуславят възприемането ѝ като самостоятелен тип конвергенция, независимо от нейните сложни зависимости с номиналната и реалната конвергенции. Оценяването и анализирането на структурната конвергенция става въз основа на сближаването в структурите на БВП и БДС, пазара на труда, регионите, относителните цени и външната търговия на държавите-членки. То е от съществена важност за новите държави-членки на Съюза, предвид на своеобразните им равнища на развитие и тяхното текущо или бъдещо членство в Евронзоната.

References

1. Alesina, A., Barro, R. (2002) Currency Unions, *Quarterly Journal of Economics*, 117(2), pp. 409-436.
2. Angeloni, I., Flad, M., Mongelli, F. (2005), Economic and Monetary Integration of the New Member States. Helping to Chart the Route, *European Central Bank Occasional Paper*, 36.
3. Abramovitz, M. (1986) Catching Up, Forging Ahead, and Falling Behind, *Journal of Economic History*, 46(2), pp. 385-406.
4. Aghion, P., Howitt, P. (1998) *Endogenous Growth Theory*, Cambridge, MA: MIT Press.

5. Badinger, H. Müller, W., Tondl, G. (2002) Regional Convergence in the European Union (1985-1999): A Spatial Dynamic Panel Analysis, *IEF Working Paper*, 47.
6. Barro, R., Sala-i-Martin, X. (1992) Convergence, *Journal of Political Economy* 100(2), pp. 223-251.
7. Baumol, W. (1967) Macroeconomics of Unbalanced Growth: the Anatomy of Urban Crisis, *American Economic Review*, 57 (3), pp. 415–426.
8. Buiter, W., Grafe, C., (2002), Anchor, Float, or Abandon Ship: Exchange Rate Regimes for Accession Countries, *EBRD Working Paper*.
9. Caroleo F., Pastore F. (eds) (2010) The Labour Market Impact of the EU Enlargement, *AIEL Series in Labour Economics*, Physica-Verlag HD.
10. Damyanov, D. (2019), Strukturna konvergencia na evropeiskite ikonomiki: pregled na literaturata, *Nauchni trudove na UNSS*, 5, s. 217-230.
11. Darvas, Z., Szapary, G., (2004), Business Cycle Synchronization in the Enlarged EU: Co movements in the New and Old Members, *Magyar Nemzeti Bank Working Paper*, 1.
12. De Grauwe, P. (2009) *Economics of Monetary Union*, 8-th ed., Oxford.
13. De Grauwe, P., Schnabl, G. (2005) Nominal versus Real Convergence with Respect to EMU Accession – EMU Entry Scenarios for the New Member States, *Kyklos*, 58(4), pp. 481-499.
14. Gabardo, F., Pereima, J., Einloft, P. (2017) The Incorporation of Structural Change into Growth Theory: A Historical Appraisal, *Economia*, 18 (3), pp. 392-410.
15. Herrendorf, B., Rogerson, R., Valentinyi, A. (2013) Growth and Structural Transformation, *NBER Working Paper Series*, 18996.
16. Holub, T, Cihak, M. (2001) Convergence of Relative Prices and Inflation in Central and Eastern Europe, *IMF Working Paper* 01/124.
17. Imbs, J., Wacziarg, R. (2003) Stages of Diversification, *American Economic Review*, American Economic Association, 93(1), pp 63-86.
18. Jorgenson, D. (1961) The Development of a Dual Economy, *Economic Journal*, 71(282), pp. 309-334.
19. Krugman, P. (1991), *Geography and Trade*, MIT Press.
20. Kuznets, S. (1966) *Modern Economic Growth: Rate, Structure and Spread*, New Haven and London: Yale University Press.
21. Lewis, W. (1954) *Economic Development with Unlimited*

Supplies of Labor, *Manchester School of Economic and Social Studies*, 22, pp.139-191;

22. Lilien, D. (1982), Sectoral Shifts and Cyclical Unemployment, *The Journal of Political Economy*, 90(4), pp. 777-793.

23. Lopez, C., Papell, D. (2012) Convergence of Euro Area Inflation Rates, *Journal of International Money and Finance*, 31(6), pp. 1440-1458.

24. Lucas. R. (1988) On the Mechanics of Economic Development, *Journal of Monetary Economics*, 22, pp 3-42.

25. Mankiw, G., Romer, D., Weil, D. (1992) A Contribution to the Empirics of Economic Growth, *Quarterly Journal of Economics*, 107(2), pp. 407-437.

26. Matkowski, Z., Próchniak, M. (2004) Real Economic Convergence in the EU Accession Countries, *International Journal of Applied Econometrics and Quantitative Studies*, 1(3), pp. 5-38.

27. Monfort, Ph., Nicolini, R. (2000) Regional Convergence and International Integration, *Journal of Urban Economics*, 48(2), pp. 286-306.

28. MPC Task Force of the ECB (2004) Sectoral Specialization in the EU: A Macroeconomic Perspective, *European Central Bank Occasional Paper*, 19.

29. Palan, N. (2013), *Structural Change and Convergence: An Empirical Analysis of Production Structures in Europe*, Peter Lang Academic Research.

30. Pasinetti, L. (1993), *Structural Economic Dynamics: A Theory of the Economic Consequences of Human Learning*, Cambridge University Press.

31. Phelan, Ch., Trejos, A. (2000), The Aggregate Effects of Sectoral Reallocations, *Journal of Monetary Economics*, 45(2), pp. 249-268.

32. Pirimova, V. (2019) Konvergencia v strukturata na vashnata targoviya: teoretichni podhodi i predizvikatelstva za Bulgaria, *Nauchni trudove na UNSS*, 5, s. 83-99.

33. Romer, P. (1986) Increasing Returns and Long Run Growth, *Journal of Political Economy*, 94, pp.1102-1037.

34. Romer, P. (1990), Endogenous Technological Change, *Journal of Political Economy*, 98(5), 2, pp. S71-S102.

35. Rose, A. (2000) One Money One Market, *Economic Policy* 15-30, pp. 7-46.

36. Solow, R. (1956). A Contribution to the Theory of Economic

Growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 70(1), pp. 65-94.

37. Stefanova, K. (2019), Znachenie I faktorna obuslovenost na strukturnata konvegenciya na pazara na truda v Evropiskiya sayuz: teoretichni aspekti, *Nauchni trudove na UNSS*, 5, s.295-309.

38. Tase, M. (2016) Sectoral Dynamics and Business Cycles, *Finance and Economics Discussion Series*, 66. Washington: Board of Governors of the Federal Reserve System, <http://dx.doi.org/10.17016/FEDS.2016.066>.

39. Vandenbroucke, F. (2017) Structural Convergence vs. Systems Competition: Limits to the Diversity of Labour Market Policies in the EMU, *European Economy - Discussion Papers* 65, EC.

40. Wacziarg, R., (2004) Structural Convergence, *CDDRL Working Papers*, 8.

**ВЪПРОСИ ЗА ЕВРОПЕЙСКАТА ИНТЕГРАЦИЯ НА
СТРАНИТЕ ОТ ЗАПАДНИТЕ БАЛКАНИ: МЕЖДУНАРОДНО-
ПРАВНИ ПРОБЛЕМИ И ПОЛИТИЧЕСКИ ПЕРСПЕКТИВИ**

**QUESTIONS ON THE EUROPEAN INTEGRATION OF THE
WESTERN BALKAN COUNTRIES: INTERNATIONAL LEGAL
PROBLEMS AND POLITICAL PERSPECTIVES**

Доц. д-р Тодор Кобуров

Институт за държавата и правото – БАН

todor_kobourov@yahoo.com

Assoc. Prof. Todor Koburov, PhD

Institute of State and Law – Bulgarian Academy of Science

todor_kobourov@yahoo.com

Abstract

The European integration of the Western Balkan countries was one of the major priorities of the Bulgarian Presidency of the Council of EU in the first half of 2018.¹ The practical realization of this ambitious project is related to the solution of a whole complex of problems of political, economic, international legal and civilizational nature in a midterm of 10-15 years. The perspectives for a successful integration of these countries could be better perceived if the focus of EU-Western Balkan relations is changed to the direction of mutual dependency and mutual influence. This means that integration should be observed as a bilateral process of mutual positive influence in a way that the more successful the realization of reforms in the EU, the faster the integration of the Western Balkans into it.

Key words: *International Relations, International Security, European Integration, Foreign Analysis, Foreign Policy, Balkan Studies, Former Yugoslavia, Western Balkans.*

Въведение

В началото бих искал да изведа *няколко основни тези*, които да послужат за отправни точки при един по-задълбочен анализ на проблемите и перспективите пред интеграцията на страните от Западните

¹ По-детайлно за ролята на България в този процес виж Karaivanova, P. Bulgarian Presidency of the Council of EU: Outcomes for the Western Balkans. In: International Journal on Information Technologies and Security, Vol. 11 (2), 2019, pp 107-112. [http://ijits-bg.com/contents/2019%20\(vol.11\)/Contents_Vol11-2019.pdf](http://ijits-bg.com/contents/2019%20(vol.11)/Contents_Vol11-2019.pdf)

Балкани в Европейския съюз.

На първо място, страните от региона на Балканите трябва да бъдат разглеждани в тяхната цялост и свързаност, а не да се въвеждат разделителни линии с понятия като „Западни Балкани“, което според мен е една напълно изкуствена конструкция. Подобно понятие трябва да се използва много внимателно, защото впоследствие може да доведе до нови разделителни линии не само в географски, но и в политически и икономически смисъл.

На второ място, шестте държави от т.нар. Западни Балкани (ЗБ), с изключение на Албания, са произлезли от разпадането на бивша Югославия и това трябва да се има предвид при очертаването на проблемите и перспективите за тяхната европейска интеграция. Между държавите, произлезли от разпадането на бивша Югославия, продължават да съществуват открити и нерешени въпроси, включително и между такива като Словения и Хърватия, които вече са членки на ЕС и НАТО.

На трето място, проблемите на европейската интеграция трябва да бъдат разглеждани през призмата на осигуряването на мира и сигурността в региона на Балканите, като условие за мира и сигурността в цяла Европа. От тази гледна точка, влияние върху този процес оказва и интеграцията на тези страни в НАТО, а три от тях (Албания, Черна гора и Република Северна Македония) вече са пълноправни членки на Алианса.

На четвърто място, ходът на този процес ще зависи не само от волята на водещите държави в ЕС – Франция и Германия, но и от други стратегически геополитически фактори като САЩ, Китай, Русия, а дори и от такива регионални играчи като Турция и дори Саудитска Арабия, които от дълго време са заявили своите външнополитически интереси на Балканите.

На пето място, върху процеса на европейска интеграция ще оказват влияние и процесите на реструктуриране и трансформация на самия ЕС след излизането на Обединеното кралство от общността. Натрупаната умора и нежелание на определени страни да продължат процеса на разширяване са значителни и това ще продължи да се оправдава с приоритета, формулиран от френския президент Макрон – *първо реформи в ЕС и след това разширяване*.

На шесто място, от ключово значение за процеса на европейска

интеграция ще бъде ролята, мястото, влиянието и най-вече политиката на Р Сърбия, чието геополитическо значение далеч надхвърля нейните национални граници, поради наличието на сръбски малцинства в съседните Хърватия и Северна Македония и поради сериозните лостове за въздействие върху държави като Босна и Херцеговина и Черна гора.

На седмо място, но не и по значение, трябва да се има предвид, че държавите от Балканите все още не са извлекли достатъчно поуки както от далечната, така и от по-близката ни история. Все още открито тлеят раните от войната в Босна и Херцеговина и от конфликта в Косово. За решаването на многоаспектните последици (политически, икономически, военни, етнически, религиозни, социални и т.н.) от подобни кризи и конфликти, ще бъде необходим много по-дълъг период от време, което означава и много по-дълъг процес на интеграция на тези страни. От тази гледна точка, вероятно ще се търсят и нови формули за политическо, икономическо и военно сътрудничество като т.нар. „привилегировано партньорство“ или нещо подобно.

1. Разпадането на бивша Югославия и международноправни проблеми пред процеса на европейска интеграция на страните от Западните Балкани.

Разпадането на бившата Социалистическа Федеративна Република Югославия (СФР Югославия) доведе до цял комплекс от проблеми, които продължават да оказват влияние върху процеса на европейска интеграция на страните от ЗБ. (виж Кобуров, Т. Международноправни проблеми, възникнали между държавите в резултат на разпадането на бивша Югославия, сп. Международна политика, година XV, кн.1, 2019). Това беше най-големият военен конфликт на територията на Европа след Втората световна война и то в непосредствена близост до границата на България. От тази гледна точка, едно цялостно и всеобхватно изследване на причините и последиците от този конфликт, би имало практическо значение за актуалната външна политика на страната ни в региона на Западните Балкани, но и за набелязване на основните проблеми и перспективи пред европейската интеграция на страните от този регион.²

² По тази проблематика има натрупана научна литература от български автори. Виж изследването на проф. д-р Ирена Илиева, Актуални проблеми на разширяването на Европейския съюз и Западните Балкани (студия) в Научни трудове на

Между новите държави, произлезли от бивша Югославия съществуват нерешени и спорни проблеми като например: въпросът за границите между тях; въпросът за подялбата на имуществото и финансовите активи на СФР Югославия; разследването на военните престъпления по време на войната, както и други въпроси, които ще засегна в изложението. Аз ще се опитам да ги очертая най-общо, защото всеки един от тях може да бъде тема за самостоятелно монографично изследване:

Въпросът за границите между новите държави

Тук влизат следните *нерешени гранични въпроси*:

- между *Хърватия и БиХ* за части от сухопътната граница, както и относно строежа от хърватска страна на моста към полуостров Пелешац. Към началото на 2020 г., мостът се строи от китайска компания.³ Със строежа на моста, Хърватия цели да свърже своята територия, като заобиколи малкия участък от крайбрежната територия на БиХ (около 20 км.). Босненското крайбрежие отделя най-южната Дубровнишка област от Хърватия и принуждава пътуващите да минават през 2 ГКПП, с което значително се забавя автомобилния трафик – особено в активния туристически сезон в Хърватия. Построяването на моста при Пелешац ще реши не само струпването на автомобили по ГКПП и загубата на време при пътуване, но ще реши и въпроса с пълното обособяване на териториалната цялост на Хърватия. През 1999 г. тогавашният хърватски президент Франьо Туджман и членът на Председателството на БиХ Алия Изетбегович подписаха споразумение, което урежда границата между двете бивши югославски републики, съгласно вътрешната междуrepubliканска граница, съществуваща по времето на бивша Югославия. Договорът обаче, досега не е ратифициран нито от парламента на БиХ, нито от парламента на Хърватия. През юни 2017 г. Европейската комисия взе решение да отдели от Кохезионните фондове (Хърватия е член на ЕС от 01.07.2013 г. – бел. на авт.) сумата от 357 милиона евро безвъзмездна финансова помощ за изграждането на моста, което представлява около 85% от необходимите средства. Про-

Института за държавата и правото, том. XI, С., 2015, съставители: проф. д-р Ирена Илиева и доц. д-р Тодор Кобуров. Виж също Балканите през първото десетилетие на XXI век. Сборник статии, съставители Костов, Александър и Никова, Екатерина, Институт за балканистика, БАН, Парадигма, С., 2012.

³ виж Банчев Бисер, Завръщането на големите сили на Балканите, сп. Геополитика, 03.03.2020 г. <https://geopolitica.eu/2020/181-broy-1-2020/3126-zavrashtaneto-na-golemite-sili-na-balkanite>

ектът се състои от 3 фази: строителство на самия мост с дължина 2,4 км., строителство на пътища за достъп до моста с дължина от около 12 км. И строителство на обходно трасе, което да свърже полуострова с пътя за Дубровнишката област. Очаква се проектът да бъде реализиран до 2022 г., но за него на този етап има обструкции от босненската страна на политическо ниво, тъй като бошняшкия политически фактор в лицето на основната бошняшка Партия на демократичното действие (ПДД) смята, че подобен проект ще затвори достъпа на БиХ до международни води. Проблеми и спорове има и около използването от БиХ на пристанище „Плоче“, което е строено с пари от федералния бюджет на СФРЮ с цел да обслужва РБиХ, но след това остава на хърватска територия. Босненската страна лансира идеята за построяване на пристанище в гр. Неум, като алтернатива на „Плоче“, но там нещата допълнително се усложняват от техническите характеристики на мястото (плитководни води), както и това, че населението на гр. Неум е изцяло хърватско. В икономически план, влизането на Хърватия в ЕС от първи юли 2013 г. се отрази негативно върху износа на стоки от БиХ към Хърватия и на вноса на стоки от Хърватия към БиХ. Двете страни започнаха изграждането на допълнителни ГКПП, които да са оборудвани с необходимата апаратура за фитосанитарен контрол и насочиха усилията си към решаването на някои спорни въпроси основно от икономически характер. В БиХ изследователите справедливо обърнаха внимание върху въпроса, че след влизането на Хърватия в ЕС се е видяло ясно, колко голямо е изоставането на БиХ по пътя на европейската интеграция.⁴;

⁴ Виж по тази тематика "Bosnia and Herzegovina at 20: Two View on Current Chalanges", автори Esref Kenan Rasidagic and Todor Koburov, списание "International Journal on Information Technologies and Security" (на английски език), Year V, 1/2013, p.67-89. ISSN 1313-8251 (авторската част на Тодор Кобуров е Part II: Policy Dynamics, Trends and Issues in Bosnia and Herzegovina: Diplomat,s Observations and Conclusions" p.81-89.) [http://ijits-bg.com/contents/2013%20\(vol.5\)/Contents_Vol5-2013.pdf](http://ijits-bg.com/contents/2013%20(vol.5)/Contents_Vol5-2013.pdf), както и "Bosnia and Herzegovina at 20: European integration dimensions" ", автори Lada Sadikovic and Todor Koburov, списание "International Journal on Information Technologies and Security" (на английски език), Year VII, 1/2015, p. 45-57. ISSN 1313-8251 (авторската част на Тодор Кобуров е Part II:The Recognition of the Former Yugoslav Republics – Bulgarian Perspective on the Events of 1992, p.45-57) [http://ijits-bg.com/contents/2015%20\(vol.7\)/Contents_Vol7-2015.pdf](http://ijits-bg.com/contents/2015%20(vol.7)/Contents_Vol7-2015.pdf) Виж също студиите на Кобуров, Т.: Международни отношения и международна политика в региона на

- между *Хърватия и Сърбия* – за речната граница по р. Дунав. В основата на спора стои не толкова криволичетата демаркационна линия, колкото контрола върху два стратегически важни острова – Вуковарския и Шаренградския. Първият е остров, който се намира в близост до тежко пострадалия (за да не кажа напълно разрушен – бел. авт.) по време на войната (1992-1995 г.) хърватски град Вуковар, но от сръбската страна на брега. А вторият е изкуствено създаден остров, намиращ се в хърватската община Шаренград, но също от сръбската част на брега;

- между *Хърватия и Черна гора* – за морската граница в Бока Которския залив при полуостров Превлака;

- между *Сърбия и Косово* – там например открито вече се говори за размяна на територии. Сърбия не признава едностранно обявената независимост на Косово. Това е и официалната позиция на няколко страни от ЕС – Гърция, Кипър, Румъния и Испания. Позиция, която създава сериозен проблем с европейската интеграция на Косово. След подписването на договора между Р Македония и Гърция за новото име „Северна Македония“ прави впечатление, че в публичното пространство започна да се използва по-често терминът „Северно Косово“. На отношенията Сърбия – Косово, както и на перспективите за европейска интеграция на Сърбия през призмата на тези отношения е необходимо да се посвети един по-задълбочен анализ. В повечето от научните публикации, но и в експертното говорене, преобладава мнението, че Белград не би могъл да се присъедини към ЕС, преди да реши споровете си с Косово. Това принципно е правилно, но в конкретния случай е контрапродуктивно за цялостния процес на европейска интеграция на ЗБ. В хода на този процес, сръбският политически елит прилага една стара

Югоизточна Европа: Разпадане на СФР Югославия и установяване на дипломатически и консулски отношения на Република България с Босна и Херцеговина, в Научни трудове на Института за държавата и правото, том XI, 2015 г., съставители: проф. д-р Ирена Илиева, доц. д-р Тодор Кобуров, под общата редакция на проф. д.ю.н. Цветана Каменова, стр. 20-52. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=287012> и Разпадането на Югославия и българската външна политика: причини и последици, в Научни трудове на Института за държавата и правото, том XV, 2017 г. Редакционен съвет: проф. д-р Поля Голева, проф. д-р Дарина Зиновиева, доц. д-р Гергана Маринова, доц. д-р Тодор Кобуров, стр. 252-273. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=588992>

тактика и стратегия, следвана от Йосип Броз Тито по времето, когато СФР Югославия беше сериозен регионален играч на Балканите. Тя се характеризира с умела политика на лавиране спрямо Великите сили и поставяне на много високи цели, при което да се постигне баланс със запазване на максимално ниво на сръбските национални интереси (презентирани по това време като „югославски интереси“ – бел. авт.). Тази политика продължи с променлив успех и с катастрофални последици за мира и сигурността при Милошевич и с една особена префиненост при сегашния президент на Сърбия Александър Вучич. Сърбия търси и много често успява да намери правилния път при реализирането на външнополитическата си стратегия, като умело балансира между интересите на глобалните сили. Много често, подобна политика на балансиране и умело лавиране между световните играчи: САЩ, ЕС в лицето на Франция и Германия, Русия, Китай и дори Турция води до икономически ползи и реализирането на стратегически икономически проекти със сериозни чуждестранни инвестиции в самата Сърбия. Сръбският политически елит не се уморява да презентира страната си като сигурен и надежден маршрут от Средиземно море към Централна Европа, като място за стратегически инвестиции и като ключов фактор за осигуряването на мира и сигурността на Балканите. При това винаги досега, дори и в най-трудните политически ситуации, страната се е радвала на вниманието на световните сили и не се е страхувала да поставя открито най-спорните въпроси, касаещи сръбския национален интерес. (виж по тази тема горечитираната статия на Банчев, Б.);

- между *Сърбия* и *БиХ* няма сключен договор за границите. Както се казва – там Сърбия граничи със себе си, защото от другата страна е т.нар. „Република Сръбска“ („ентитет“ в рамките на БиХ).

Въпросът за подялбата на имуществото и финансовите активи на СФР Югославия

Тук влизат споровете за активите на Централната банка на СФРЮ. Споровете за подялба на имуществото на бившата Югославска народна армия (ЮНА), както и подялбата на дипломатическите имоти на СФРЮ. Тук влиза и спорът за активите на фалиралата „Люблянска банка“ от времето на разпада на бивша Югославия, когато голям брой вложители, югославски граждани губят спестяванията си във валута. Този проблем е освен в сферата на МПП, но и в сферата на МЧП.

Специално внимание изисква и проблемът за разследването

на военните престъпления през периода 1992-1995 г., т.нар. „престъпления срещу човечеството“, които са обект на разследване от Международния наказателен трибунал за бивша Югославия (МНТБЮ). Проблем, който също може да бъде обект на самостоятелно монографично изследване и който пък навлиза в тематиката на международното наказателно право. Все още има неразкрити военни престъпления на територията на бивша Югославия и особено в БиХ, където продължават споровете за това в коя държава и от кои съдилища да се съдят военнопръстъпниците.

Не е решен и въпросът с **безследно изчезналите жертви на конфликта**. Тук отново се натъкваме на парадокси – в днешно време, в БиХ например има закон, според който на наказателно преследване са подложени лица, които се завръщат от участие във войната в Сирия и Ирак. Що са касае до военнопръстъпниците, които се завръщат от процесите пред МНТБЮ в Хага – те в повечето случаи са посрещани като герои в собствените си страни. Това е проблем, който раздвоява моралните ценности в тези общества и предизвиква много въпроси;

Други нерешени въпроси са: връщането на заграбените културни ценности; защитата на малцинствата; борбата с тероризма и овладяването на миграционните потоци. Сигурен съм, че списъкът с нерешените проблеми в страните от бивша Югославия може да бъде продължен и още.

2. Политически перспективи пред европейската интеграция на страните от Западните Балкани

Посочените по-горе проблеми между държавите от бивша Югославия могат да намерят решение в много по-голяма степен с политически, отколкото с международноправни средства, защото в тяхната основа стоят политически конфликти. Това поставя проблема за ефективността на международния правов ред от една страна, а от друга показва доколко реалистична е перспективата за европейска интеграция на Западните Балкани, при положение че най-важното условие за нея е предварителното решаване на спорните въпроси. Но дали, това е най-важното условие днес в началото на 2020 г.? А не сме ли изправени пред нови, много по-сложни предизвикателства, които не са свързани с проблемите на интеграцията, а със здравни, екологични и породени от тях нови икономически проблеми?

Нека все пак, да се опитаме да набележим някои възможни перспективи за интеграцията на ЗБ в ЕС.

Разширяването на ЕС със страните от ЗБ вероятно ще бъде най-сложният процес в сравнение с предходните разширявания. Подходът на ЕС вероятно ще бъде индивидуален и диференциран към всяка една страна кандидатка. От там и състоянието на преговорния процес ще бъде на различно равнище и ще се развива при различни скорости при всяка страна поотделно.

Последното разширяване на ЕС с Хърватия беше „прецедент“, тъй като тя бе приета индивидуално, а не „в пакет“ с други държави, какъвто беше случаят с предишните разширявания. Подобен модел би могъл да се следва и към страните от ЗБ, но не това е най-важното от гледна точка на стратегията за интеграция.

Перспективите за успешна европейска интеграция на страните от ЗБ може да бъдат разбрани ако се обърне фокусът на отношенията между тези страни и ЕС. Т.е. това да бъде един двустранен процес на взаимно и положително влияние – колкото по-успешно се реализират процесите на реформи в ЕС – толкова по-бързо да бъдат интегрирани страните от ЗБ.

Ние днес живеем в ситуация, която един от големите израелски политици Шимон Перес описа, като ситуация на тотална взаимна зависимост - подобна ситуация не е съществувала досега в човешката история. Тази зависимост надхвърля рамките на народите, нациите, политическите блокове и културите и изисква от нас да търсим нови формули за интеграция, а не за самоизолиране, както правим напоследък.

Необходим е също така и интегриран, всеобхватен и взаимно влияещ се процес, насочен към решаването на всички отворени въпроси на Балканите, включително и в страните, които вече са членки на ЕС и НАТО. Нима някой може да каже, че Словения, Хърватия, Румъния и България нямат открити въпроси за решаване или пък са най-добрият модел за процеса на европейска интеграция за страните от ЗБ?

Нима тези страни са изградили дългосрочен и стабилен модел за политическа, икономическа, етническа, религиозна, енергийна и т.н. сигурност? Намира ли се ЕС в трайно икономически стабилно и политически сигурно състояние или е в процес на трансформация и реформи и как и кога ще се реализира тази промяна – ще доведе ли тя до стабилна Европа или ще доведе до някакъв нов модел на Европа на

регионите?

Въпросите могат да продължат и още и докато Европа ще продължи да се променя, страните от ЗБ и Балканите като цяло също ще продължат да търсят своето ново място в общата архитектура за сигурност и икономически просперитет. Страните от този регион, трябва да преодолеят възможността, да се превърнат в заложник на процесите на реформи и трансформация на ЕС и да работят в посока на решаване на многобройните открити въпроси първо помежду си и след това – за да изпълнят условията на ЕС.

Опитите на определени страни като Сърбия, да следват югославската външнополитическа стратегия на лавиране и търсене на баланс в отношенията с Великите сили за постигане на определени национални цели и икономически ползи ще водят до частичен резултат ако не се отчитат общите интереси на страните от Балканите за изграждането на региона като зона за сигурност и икономически просперитет.

Ще важи ли и в бъдеще подходът, че преди приемането в ЕС на дадена страна, тя трябва да бъде приета в НАТО? Възможен ли е подобен сценарий за страна като Сърбия например или там трябва да бъде реализиран друг модел? Какво би се случило, ако след Черна гора, Албания и Северна Македония, БиХ и Косово бъдат приети за страни, членки на НАТО? Ще доведе ли това до стабилизация на зоната за сигурност на Балканите? Може ли подобен сценарий да ускори европейската интеграция на Сърбия или да я тласне към добре познатата стратегия на Титова Югославия за извличане на икономически ползи от следването на т.нар. „път на необвързаните страни“?

Заклучение

В заключение, бих обобщил, че въпросите, които поставихме са много повече от тезите, които бяха развити в изложението. Всъщност, това е и основната роля на науката – в уменията да поставя повече въпроси, а не да дава окончателни отговори от последна инстанция.

Струва ми се, че един от важните въпроси, на който трябва да се търси отговор в последващи научни публикации е въпросът за ролята и мястото на българската външна политика в процесите в региона на Балканите и Европа, а защо не и света като цяло.

В тази връзка, актуалност и силно впечатление правят думите на последния Председател на Председателството на СФРЮ и впоследст-

вие президент на Хърватия (2000 – 2010 г.) Стипе Месич, който на конференция в София, проведена през 2014 г. заяви, че вече повече от 20 години т.нар. „преход“ на страните от Източния блок все още не е приключил. Той предупреждава, че „*пробуждането на неоснователни страхове, свързани с опита от трагичното ни минало, както и съзнателното стимулиране на тези страхове с цел да се установят нови сфери на влияние и интереси, няма да помогне на никого.... За да строим бъдещето, трябва да застанем лице в лице с истините от миналото, а това включва и истината за нас самите*“.

References

1. Banchev, B. (2018) Serbia and the European Community before 1989. History Forgotten. Etudes balkaniques (Sofia), LV 2/2018, p. 212-225.
2. Banchev, B. (2020) Zavrastaneto na golemite sili na Balkanite. *Spisanie Geopolitika. Бисер, Завръщането на големите сили на Балканите*, сп. Геополитика, 03.03.2020. [Online] Available from: <https://geopolitika.eu/2020/181-broy-1-2020/3126-zavrastaneto-na-golemite-sili-na-balkanite>
3. Centralna Evropa I Balkanite, XIX-XX vek. (2019) Sbornik v pamet na prof. Milcho Lalkov. Sastavitelstvo I naucna redakciya Ivan Parvev, Naum Kaichev, Maria Baramova, Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, Sofia. 2019.
4. Georgiev, P. (2019) Srabskata (geo)politieska dilemma. Spisanie Geopolitika, broi 3/2019.
5. Ilieva, Ir. (2015) Aktualni problem na razsiryavaneto na Evropeiskiya Sauz I Zapadnite Balkani. *Naucni trudove na Instituta za darzavata I pravoto*, tom XI, Sofia. Sastaviteli: Prof. Irena Ilieva, PhD I Assoc. Prof. Todor Koburov, PhD.
6. Kamenova, C. (2008) Problemi na morskata delimitaciya v Adriaticesko more. *Naucni trudove na Instituta za darzavata I pravoto*, tom V, Sofia, p. 27-46.
7. Karaivanova, P. (2019) Bulgarian Presidency of the Council of EU: Outcomes for the Western Balkans. In: *International Journal on Information Technologies and Security*, Vol. 11 (2), 2019, pp 107-112. [Online] Available from: [http://ijits-bg.com/contents/2019%20\(vol.11\)/Contents_Vol11-2019.pdf](http://ijits-bg.com/contents/2019%20(vol.11)/Contents_Vol11-2019.pdf)

8. Koburov, T. (2015) Mezdunarodni otnoseniya I mezdunarodna politika v regiona na Yugoiztocna Evropa: Razpadane na SFR Yugoslavia I ustanovyavane na diplomateski I konsulski otnoseniya na Republika Bulgaria s Bosna I Hercegovina, *Naucni trudove na Instituta za darzavata I pravoto*, tom XI, Sofia. Sastaviteli: Prof. Irena Ilieva, PhD I Assoc. Prof Todor Koburov, PhD, pod obstata redakciya na Prof. Cvetana Kamenova, Dr.Sc. [Online] Available from: <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=287012>

9. Koburov, T. (2017) Razpadaneto na Yugoslavia I balgarskata vansna politika, *Naucni trudove na Instituta za darzavata I pravoto*, tom XV. Redakcionen savet: Prof. Polyta Goleva, PhD, Prof. Darina Zinovieva, PhD, Assoc. Prof. Gergana Marinova, PhD, Assoc. Prof. Todor Koburov, PhD [Online] Available from: <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=588992>

10. Koburov, T. (2019) Mezdunarodnopravni problemi, vazniknali mezdu darzavite v rezultat na razpadaneto na bivsa Yugoslavia, spisanie Mezdunarodna politika, godina XV, kn.1, Blagoevgrad. 2019. [Online] Available from: <http://ip.swu.bg/mod/page/view.php?id=13>

11. Kostov, Al. Nikova, Ek. (2012) Balkanite prez parvoto desetiletie na XXI vek. Sbornik statii. Institut za balkanistika, BAN, Paradigma, Sofia.

12. Rasidagic, Esref Kenan and Koburov, Todor (2013) Bosnia and Herzegovina at 20: Two View on Current Chalanges, *International Journal on Information Technologies and Security*, Year V, 1/2013. ISSN 1313-8251 [Online] Available from: [http://ijits-bg.com/contents/2013 %20\(vol.5\)/Contents_Vol5-2013.pdf](http://ijits-bg.com/contents/2013%20(vol.5)/Contents_Vol5-2013.pdf)

13. Sadikovic, Lada and Koburov, Todor (2015) Bosnia and Herzegovina at 20: European integration dimensions, *International Journal on Information Technologies and Security*, Year VII, 1/2015. ISSN 1313-8251 [Online] Available from: [http://ijits-bg.com/contents/2015%20\(vol.7\)/Contents_Vol7-2015.pdf](http://ijits-bg.com/contents/2015%20(vol.7)/Contents_Vol7-2015.pdf)

EMPIRICAL ANALYSIS OF “BLACK SWAN EFFECT”: EVIDENCE OF CHINA

Assoc. Prof. Elena Stavrova, PhD

South-West University “Neofit Rilski” – Blagoevgrad, Bulgaria

stavrova@swu.bg

Assist. Prof. Mariya Paskaleva, PhD

South-West University “Neofit Rilski” – Blagoevgrad, Bulgaria

mariyapaskaleva@swu.bg

Chief Assist. Prof. Ani Stoykova, PhD

South-West University “Neofit Rilski” – Blagoevgrad, Bulgaria

ani_qankova_st@swu.bg

Abstract

A black swan is an extremely rare event with severe consequences. It cannot be predicted beforehand, though many claim it should be predictable after the fact. The purpose of this study is to examine the “Black swan effect” on the Shanghai Stock Exchange Composite Index (SSE Composite index, SSEC) and eight macroeconomic indicators of China. We apply an econometric methodology consisting of unit root test, descriptive statistics, linear regression and correlation analysis based on the monthly statistics for the period 2007-2019. China's stock market crash on August 24, 2015 affected global stock markets, indicating a possible black swan event. The explored time period is divided into two sub-periods: January 2007- July 2015 and August 2015- December 2019 due to the Black Swan Event of August 2015 in China when China's stock index lost 30% of its value in 3 weeks sparking. Our findings show that a Black swan event of 2015 has a negative effect on the SSE Composite index. We can conclude that there was some kind of psychological effects on the Chinese stock market that caused positive and negative trends of SSEC indices. The main results confirm that the consumer price index, exchange rate, interest rate, unemployment, GDP and Trade balance are important explanatory macroeconomic variables that have a significant impact on SSEC index. We may conclude that Black swan events affect the macroeconomic conditions in the economy of China.

Key words: Black Swan, China, macroeconomic indicators, stock market index, correlation.

JEL Classification: E44, G15, G17, H12.

1. Introduction

China has a gigantic financial industry worth trillions of dollars nowadays. China's economy produced \$25.3 trillion in 2018, according to

the International Monetary Fund and it makes China the world's largest economy. China's FinTech industry is rapidly expanding, presenting opportunities for both FinTech companies and financial firms. China's stock market is the second largest in the world after that of the United States. Additionally, China's stock market contains two of the most active stock exchanges - Shanghai stock exchange and Shenzhen stock exchange. The Shanghai stock exchange is China's largest. Most of the listed companies are large, state-owned companies and they are responsible for China's economic growth. The rapidly growth and development of the financial industry and FinTech innovations, have produced various financial risks in China. Some of the predictable financial risks in China are described and defined as "black swans".

"Black swans" are highly consequential but unlikely events that are easily explainable – but only in retrospect. According to Taleb: "Black Swan logic makes what you don't know far more relevant than what you do know. Consider that many Black Swans can be caused and exacerbated by their being unexpected". Taleb claims that a Black Swan is not only the occurrence of an unexpected event but it is also the absence of an expected event. Actually, unpredictability is first of three criteria. The second criterion is connected to the consequence that the event is with a major impact, which can be positive or negative. The theory of Black Swans is applied for major events happening to a large number of people or to an individual. The third criterion Black swan event is the ex post explanation, i.e. we are trying to find explanations for its occurrence after the event itself has taken place.

Black swans have shaped the history of technology, science, business and culture. As the world gets more connected, black swans are becoming more consequential. For financial markets, Black swan event typically manifest itself as extreme price variations.

The purpose of this study is to examine the "Black swan effect" on the Shanghai Stock Exchange Composite Index (SSEC) and eight macroeconomic indicators of China. We apply an econometric methodology consisting of unit root test, descriptive statistics, linear regression and correlation analysis based on the monthly statistics for the period 2007-2019. China's stock market crash on August 24, 2015 affected global stock markets, indicating a possible black swan event. The explored time period is divided into two sub-periods: January 2007- July 2015 and August 2015-

December 2019 due to the Black Swan Event of August 2015 in China when China's stock index lost 30% of its value in 3 weeks sparking.

Our findings show that a Black swan event of 2015 has a negative effect on the SSE Composite index. We can conclude that there was some kind of psychological effects on the Chinese stock market that caused positive and negative trends of SSEC indices. The main results confirm that the consumer price index, exchange rate, interest rate, unemployment, GDP and Trade balance are important explanatory macroeconomic variables that have a significant impact on SSEC index. We may conclude that Black swan events affect the macroeconomic conditions in the economy of China.

Restrictive conditions of this research are determined in the following aspects:

- **Time range** – this research is restricted in the time interval from 2007-2019;
- **Methodological restrictions** –they are set by the statistical properties of the researched data imposing the application of specific econometric tests and models giving opportunity for the reflection. The proposed and used methodology does not claim to be the only possible and applicable when inspecting and proving the research thesis of this study.
- **Place restrictions** – the analysis and the inspection of the research thesis are concentrated on one country - China.

2. Literature review

Taleb (2007) considers that an event may be accepted as a Black Swan if it occurs unexpectedly or even if the event is expected but the event doesn't occur. According to the theory of Taleb, three main criterions exist to qualify an event as a Black swan:

1. Unpredictability;
2. It has a major impact. The consequences of the event may be positive or negative and they may affect a large number of people or an individual;
3. Ex - post explanation – we aim to explain the event after it has happened.

Many researchers relate Black Swans with crisis, but actually not all crisis are black swans. Hajikazemi et al. (2016) gives the example that a normal hurricane is a crisis, but a hurricane like "Hurricane Katrina" is a Black Swan. This due to the fact that it is not expected and the consequences

are not foreseen. Other examples of Black swans according to Taleb are the terrorist attack 9/11, the financial crisis with the collapse of Lehman Brothers in 2008.

Nowadays, according to Kulik et al. (2020) COVID-19 is having a large impact on both people and companies. In addition, critical electronics manufacturing hubs were temporarily idled to limit COVID-19’s spread. This confluence of events is hitting the global supply chain, impacting both suppliers—via shortages of materials, components, and finished goods - and consumers—by creating reduced spending in China on semiconductor-dependent products (e.g., consumer electronics, automobiles) Although the full impact of COVID-19 is still unknown, the impact across the electronics value chain, from materials to final products, will likely be far reaching—and hard hitting on those parties involved with semiconductor manufacturing. COVID-19 is highlighting the potential risks and vulnerability of today’s electronics and semiconductor value chain model and challenging the semiconductor industry to consider transforming its global supply chain model. COVID-19 might become the black swan event that forces the semiconductor industry to transform its global supply chain model.

According to Naqvi et al. (2017) according to their visibility three types of swans exist.

Swan Event	Characteristics	Implication for Analysts
BLACK SWANS	<ul style="list-style-type: none"> Impossible to predict Very low probability Unlikely to get captured by risk and valuation models Addressing risk is not actionable 	CAN'T SEE THEM; NO RATIONALE FOR TRYING
GRAY SWANS	<ul style="list-style-type: none"> Predictable to an extent Can determine a probability and integrate into models Cost-benefit may not be justified 	CAN SEE THEM WITH HIGH EFFORT
WHITE SWANS	<ul style="list-style-type: none"> Highly predictable Can determine a probability Failure to integrate into models traces back to a defect in the analysis 	HARD TO MISS

Fig. 1. Different types of Swan Events
Source: Naqvi et al. (2017)

According to their research results, Black Swan events are nearly impossible to predict and incorporate into financial models. They consider that Gray and White Swan events may be incorporated into financial models, albeit at some cost. The same as the black ones, gray and white events are financially material to investors when they occur. White Swans are clearly visible and distinguishable to financial analytics. They can be assessed and managed. The Gray Swans are predictable, either but they are characterized with a higher level of uncertainty than the white ones. The visibility of White Swans depends on the strength of the analyst’s headlights but often they appear to be black if financial analysis leaves them in the dark (Figure 2).

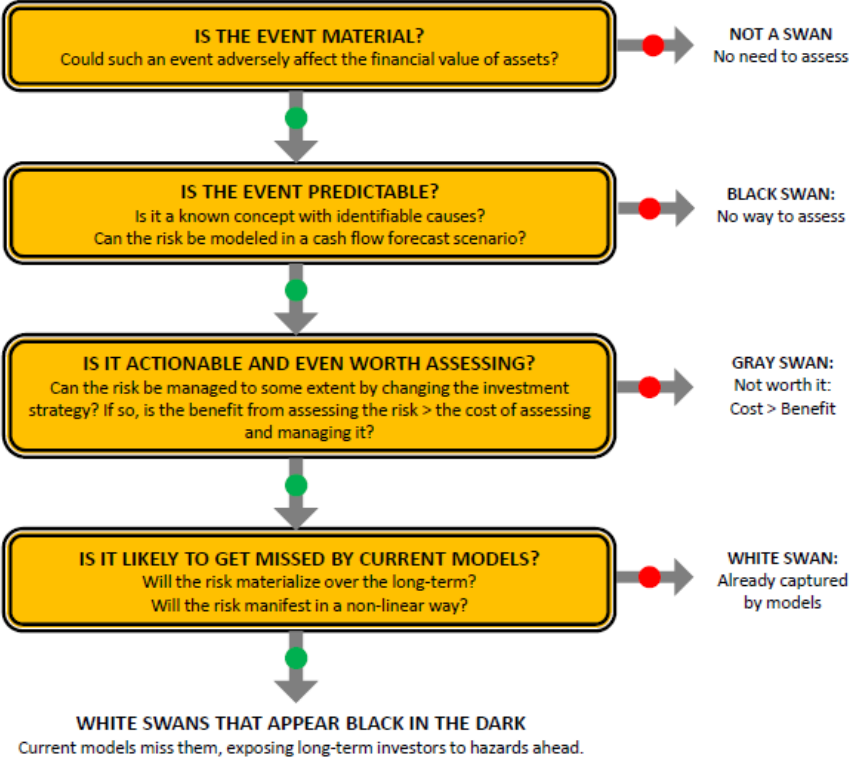

Fig. 2. Four differences between White and Gray and Black Swans

Source: Source: Naqvi et al. (2017)

Aven (2014) discusses how to deal with black swans in a risk context.

He assumes that different types of black swan events exist: unknown unknowns, unknown knowns (we do not have the knowledge but others do) and events that are judged to have a negligible probability of occurrence and thus are not believed to occur. In his article, he reviews the current approaches for confronting black swans, the aim being to gain new insights by addressing the three types of black swans separately, motivated by the fact that they require different types of measures. He concludes that there is a need to extend the current risk concepts and treatment frameworks to include the black swan risk. He develops a new generation of risk assessment and decision support methods that place more emphasis on the black swan risk and offers a better understand what analysis captures and what lies within the management domain.

Estrada (2009, pp. 1117) aims to quantify the impact of outliers on the long-term performance of the US stock market by the DJIA dynamics. He focuses on the following issues: “Do investors obtain their long-term returns smoothly and steadily over time, or is their long-term performance largely determined by the return of just a few outliers? Are investors likely to predict the best days to be in and out of the market successfully?” He concludes that black swans do exist. Large daily swings that have a significant impact on long-term performance, unexpected *ex ante* though seemingly predictable *ex post*, occur far more often than is usually believed. In fact, investors stumble on them far more often than they expect, and the impact on their portfolios is far larger than they usually think. Actually, Estrada (2009) finds an evidence that clearly shows that black swans have a massive impact on long-term performance.

Brunaker and Nordquist (2013) evaluate an investment strategy that involves investing in ten out of the 30 most traded stocks listed on the Stockholm Stock Exchange, exploiting the market’s reaction to unpredicted events, so called Black Swans. They prove in their thesis that by investing in ten of the stocks with the largest price change after days with extreme negative returns and ten of the stocks with the least change in price after extreme positive returns, the strategy outperforms the market. They consider that standard deviation as a risk measurement captures the relationship between risk and return during volatile market periods.

Peša and Brajković (2016) test the economic activity and stock exchange of Croatia as a new country of EU in order to investigate the ‘Black Swan effect’ from 2000 to 2013. The empirical findings obtained in

application of OLS methodology and Chow breaking point test provide evidence and show that resignation of the Croatian ex Prime Minister lead country successfully to EU, but were also ‘The Black Swan’ event, being unpredictable and having huge impact on political and economic environment in Croatia obtained through CROBEX, Croatian stock exchange indices. Authors conclude that the resignation was connected to one of the first significant cases of corruption in Croatia which has got the negative impact on the economic development of the country in general, dealing at the same time with global recession.

Christiano and Murhadi (2016) test Black Swans anomalies in Indonesia. In their research they aim to explore Black Swan Anomalies that happen in BEI to stock indexes LQ 45. They conclude that Black Swan Anomalies have two features which are bleed and blowup. As soon as Black Swan Anomalies occur, this provokes investors’ overreaction, so that price reversal and winner-loser anomalies phenomenon happen within BEI.

Jickling (2010) summarizes the casual role of the factors that are identified as causes of the financial crisis. In his report one of the main factors is the Black Swan Theory. The main arguments to consider the financial crisis as a Black Swan Event is that the crisis is a once in a century event caused by a confluence of factors so rare that it is impartial to think that erecting regulatory barriers against recurrences.

According to Lin and I-Chun (2019) China's stock market crash on August 24, 2015 affected global stock markets, indicating a possible black swan event. They looked at trading days when sudden rises and drops occurred in 2015 in its stock markets to examine the intraday fluctuation behaviors of stock prices in order to answer several questions: (a) How did the market resume stability after volatility in stock prices occurred? (b) Did the corrections after days of sudden rises differ from those after days when sudden drops occurred? (c) Which of the investigated trading days could be classified as black swan events? Five trading days with the highest and lowest daily returns in 2015 in the Shanghai and Shenzhen stock markets were selected as the days of volatility. They apply the following methodology: quantile autoregression unit-root test. They aim to prove whether stock price indices converged or dispersed on days of high volatility as time passed. The results reveal that a black swan event was identifiable only for the sudden drop on May 28. On other trading days, China's stock markets exhibited notable corrections of mean reversion, and the speed of

market recovery increased with the extent of price volatility.

3. Methodology

3.1. Data

Based on the research of Lin and I-Chun (2019) and the fact that they prove a Black swan event during August 2015, we have separated the explored time period by the following way: from January 2007- July 2015 as a pre-Black Swan event and August 2015- December 2019 as a post-Black swan event period. We include the structural break in August 2015 which marks the China's stock market crash. What is more, China's stock market crash on August 24, 2015 affected global stock markets. The day was coined after the Shanghai stocks plummeted -8.5% on news of an economic slowdown in the second largest economy of the world but there were certain other factors that contributed to the fall. Similar to the American situation in 2008, Chinese companies were allowed to borrow cheaply from the banks which encouraged them to take undue risks in the stock market. As expected, the rate of borrowing soon exceeded the rate at which these invested companies could grow causing a major drawdown. On top of that, weak economic data worried the government to the point where it decided to weaken the yuan's parity against the Dollar. China has been traditionally using the peg to manage the fiscal policy since it's economy is so heavily export-oriented. However, the plan backfired as China's stock index lost 30% of its value in 3 weeks sparking a sell-off in other financial markets.

High volatility of stock prices is considered to be caused by black swan events. In a research of Marsh and Pfleiderer (2012) black swan events are proved to have strong effects on future predictions and cause high volatility on the returns.

Our dataset contains monthly observations at a country level over the years 2007-2019. Based on the empirical studies analyzing the correlation of stock market indices and macroeconomic indicators in empirical literature, we make a data set of explanatory variables that are usually included in such models: The explored variables are:

The explored variables

Variable	Definition/Explanation	Source
SSEC	The SSE Composite Index also known as SSE Index is a stock market index of all stocks (A shares and B shares) that are traded at the Shanghai Stock Exchange.	https://finance.yahoo.com/quote/000001.SS/
CPI	Consumer price index	https://fred.stlouisfed.org/tags/series?t=china%3Bcpi
ER	Exchange rate expressed as the price of one unit of foreign currency in units of domestic currency	https://fred.stlouisfed.org/searchresults/?st=china
IR	Interest rate	https://fred.stlouisfed.org/searchresults/?st=china
EPU	Economic policy uncertainty index of China	https://fred.stlouisfed.org/searchresults/?st=china
Unempl	Unemployment, expressed as a percentage of total labor force	https://fred.stlouisfed.org/searchresults/?st=china
IPI	Industrial production index	https://fred.stlouisfed.org/searchresults/?st=china
GDP	Gross domestic Product	https://fred.stlouisfed.org/searchresults/?st=china
Trbal	Trade balance	https://fred.stlouisfed.org/searchresults/?st=china

Source: Authors' systematization

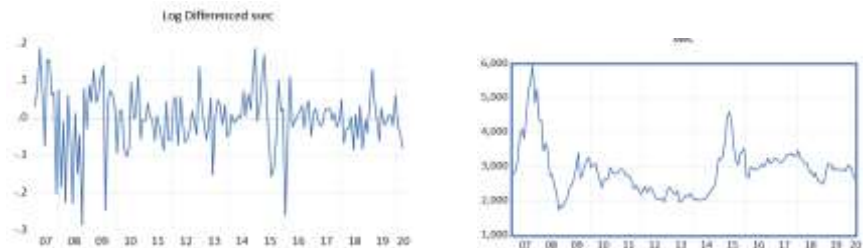

Fig. 3. Dynamics of SSEC during the observed period

Source: Authors' calculation

3.2. Descriptive Statistics

Table 2 and Table 3 show the descriptive statistics of the all examined variables. Table 2 provides the summary descriptive statistics of the examined variables for the first period before the Black swan event of August 2015 (January 2007- July 2015). Table 3 provides the summary descriptive statistics of the examined variables for the second period after the Black swan event of August 2015 (August 2015- December 2019).

Table 2 and Table 3 present that mean is negative for all examined variables with the exception of EPU and IPI for both periods. The mean of SSEC index before Black swan event is (-0,004118511), and this value varies between the minimum value of (-1) and the maximum value of 0,206436115. Otherwise, the mean of SSEC index after Black swan event is (-0,018319108), and this value is between a minimum value of (-1), and the maximum value of 0,137888238. Considering these results, we can conclude that the SSEC index decreases with 77,5% after August 2015. This reduction in the value of SSEC index is due to the Black Swan event in China, which has a large negative impact on monthly returns of SSEC index. Additionally, for both periods, SSEC index are negatively skewed, indicating a higher probability of large decrease in these series than increase. What is more, based on the higher value of the skewness for the second period, we can conclude that the Black swan event is a negative event. As a negative Black Swan occurs, we will invest in a portfolio consisting of high beta stocks, in order to benefit from the ascendance in the stock market due to mean reversion (Estrada and Vargas, 2010). The kurtosis values of stock prices before and after the standard adoption are larger than the value of normal distribution (the kurtosis of the normal distribution is 3), indicating that big shocks are more likely to be present for these variables. Otherwise, big shocks are more likely to appear after the Black swan event.

We can make almost the same assumptions because of the lower values of mean of consumer price index, exchange rate, interest rate, economic policy uncertainty index, unemployment, GDP and trade balance after the Black swan event in comparison to these values before the Black swan event. Namely, these macroeconomic indicators decrease after august 2015 and they are negatively affected by Black Swan event.

Table 2

Descriptive Statistics for the variables for the pre-Black Swan event period (January 2007- July 2015)

	<i>Dlog (ssec)</i>	<i>Dlog (CPI)</i>	<i>Dlog (ER)</i>	<i>Dlog (ir)</i>	<i>Dlog (EPU)</i>	<i>Dlog (unemp)</i>	<i>Dlog (IPI)</i>	<i>Dlog (GDP)</i>	<i>Dlog (Trade balance)</i>
Mean	-0,004118511	-0,007310009	-0,011738852	-0,018844535	0,123059895	-0,009916414	0,079462568	-0,009804857	-0,004884987
Standard Error	0,013217972	0,009748626	0,009702182	0,014224052	0,065761806	0,009741373	0,090084059	0,009708892	0,013325086
Median	0,007103111	0,001669406	-0,001812989	0	0,018735354	-0,000457541	0,013888889	1,88666E-05	0,005086398
Mode	#N/A	0	#N/A	0	#N/A	0	0	#N/A	#N/A
Standard Deviation	0,134147762	0,098937751	0,098466395	0,14435836	0,667409438	0,098864136	0,914253347	0,098534488	0,135234856
Sample Variance	0,017995622	0,009788678	0,009695631	0,020839336	0,445435357	0,009774117	0,835859182	0,009709045	0,018288466
Kurto-sis	29,2073318	102,2894641	102,4176822	41,5104245	14,60930861	101,4995282	56,16121809	102,9521111	29,08952994
Skewness	-4,089312067	-10,09668121	-10,10610991	-6,243802829	2,962971072	-10,03769692	6,46029959	-10,14539108	-3,981450226
Range	1,206436115	1,026000004	1,020906821	1,243243243	5,23862434	1,05	9,80952381	1,002712546	1,3486527
Minimum	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-1,80952381	-1	-1
Maximum	0,206436115	0,026000004	0,020906821	0,243243243	4,23862434	0,05	8	0,002712546	0,3486527
Sum	-0,424206659	-0,752930885	-1,20910173	-1,940987064	12,67516918	-1,021390594	8,184644492	-1,00990032	-0,503153636
Count	103	103	103	103	103	103	103	103	103

Source: Authors' calculations.

Table 3

Descriptive Statistics for the variables for the post-Black Swan event period (August 2015- December 2019)

	<i>Dlog (ssec)</i>	<i>Dlog (CPI)</i>	<i>Dlog (ER)</i>	<i>Dlog (ir)</i>	<i>Dlog (EPU)</i>	<i>Dlog (unemp)</i>	<i>Dlog (IPI)</i>	<i>Dlog (GDP)</i>	<i>dlog(Trade balance)</i>
Mean	-0,018319108	-0,016926672	-0,016889974	-0,020899855	0,071844273	-0,019332163	0,231079894	-0,018867752	-0,018029767
Standard Error	0,020278359	0,018917148	0,018972983	0,01893813	0,046563973	0,018858997	0,22645881	0,01886795	0,022556521
Median	-0,003019385	0,000968992	-0,000479122	0	0,027017881	-0,000473255	-0,071428571	8,65566E-06	-0,00686375
Mode	#N/A	0	#N/A	0	0	#N/A	0	#N/A	#N/A
Standard Deviation	0,147628685	0,137718913	0,138125398	0,137871667	0,338990841	0,13729557	1,648645026	0,137360747	0,16421395
Sample Variance	0,021794229	0,018966499	0,019078626	0,019008597	0,114914791	0,018850073	2,718030421	0,018867975	0,026966221
Kur-tosis	39,16897311	52,85904869	52,21167232	51,71800502	-0,181340928	52,99999993	36,34815931	52,99974075	25,36516968
Skewness	-5,866798699	-7,265834043	-7,199901393	-7,158890039	0,219775461	-7,280109882	5,64989211	-7,280083677	-4,028127602
Range	1,137888238	1,015825915	1,038870242	1	1,388460918	0,999532498	12,125	1,00036154	1,372065153
Minimum	-1	-1	-1	-1	-0,572222171	-1	-1,125	-1	-1
Maximum	0,137888238	0,015825915	0,038870242	0	0,816238747	-0,000467502	11	0,00036154	0,372065153

Sum	-0,970912701	-0,897113605	-0,895168627	-1,107692308	3,807746447	-1,024604655	12,24723436	-0,999990881	-0,955577646
Count	53	53	53	53	53	53	53	53	53

Source: Authors' calculations.

3.3. Panel Unit Root Test: Summary

The recent literature suggests that panel- based unit root tests have higher power than unit roots tests based on individual time series. We describe the panel unit root test by the following equation:

$$y_t = p_i y_{it-1} + x_{it} \delta_i + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Where $i=1,2\dots N$ cross- section units, which are observed over periods $t=1,2\dots T_i$; x_{it} - exogenous variables, including fixed effects or individual trends; p_i - autoregressive coefficient; ε_{it} - errors, which are assumed to be mutually independent idiosyncratic disturbance.

We may conclude that:

If : $p_i < 1$, y_i is considered to be trend stationary;

If : $p_i = 1$, then y_i contains a unit root. The null hypothesis assumes a common unit root process.

3.4. Correlation

Correlation is any of a broad class of statistical relationships involving dependence, though in common usage it most often refers to the extent to which two variables have a linear relationship with each other.

The population correlation coefficient $\hat{\rho}(X, Y)$ between two random variables X and Y is defined as:

$$\hat{\rho}(X, Y) = \frac{\hat{\sigma}(X, Y)}{(\hat{\sigma}(X, X) \cdot \hat{\sigma}(Y, Y))^{1/2}} \quad (2)$$

A correlation coefficient is a number that quantifies a type of correlation and dependence, meaning statistical relationships between two or more values in fundamental statistics.

3.5. Linear Regression

In order to reveal the direct relationship between SSE Composite index (SSEC) and macroeconomic indicators (MI) of China, we apply linear regression from the following type:

$$SSEC = \alpha MI + \beta \quad (3)$$

4. Empirical analysis

4.1. Group unit root test

Table 4 shows the results of the Levin, Lin and Chu test (2002) for the time-series for first difference of SSE Composite index (SSEC) and the macroeconomic variables. The null hypothesis is that the series has a unit root (non-stationary process). It can be seen from the table, that all variables are stationary in the form $d \log(x)$ i.e. variables were integrated of order 1. We can reject the null hypothesis and suggest that data is stationary for the examined period in order 1.

Table 4

Group unit root test: Summary

Method	Statistic	Prob.	Cross-sections	Obs
Null: Unit root (assumes common unit root process)				
Levin, Lin & Chu t^{**}	-1.89251	0.0292	7	408
Null: Unit root (assumes individual unit root process)				
Im, Pesaran and Shin W-stat	-7.67912	0.0000	7	408
ADF - Fisher Chi-square	130.893	0.0000	7	408
PP - Fisher Chi-square	130.343	0.0000	7	413

Source: Authors' calculations.

4.2. Correlation analysis

Table 5 show the results of the correlation analysis for the whole examined period (2007-2019). Based on the literature review, we decide to include exactly these macroeconomic indicators in our models. Obviously, SSEC index is strongly correlated with most of the macroeconomic variables. SSEC index has a strong straightforward relationship with Consumer price index (0,817278181), exchange rate (0,811758596), unemployment (0,817185193) and GDP (0,819427421). Besides, SSEC index has a moderate positive relationship with Interest rate (0,579568063) and trade balance (0,607846433).

Correlation matrix of the examined variables for the whole examined period 2007-2019

	Dlog (ssec)	Dlog (CPI)	Dlog (ER)	Dlog (ir)	Dlog (EPU)	Dlog (unempl)	Dlog (IPI)	Dlog (GDP)	Dlog (Trade balance)
Dlog (ssec)	1								
Dlog (CPI)	0,817278181	1							
Dlog (ER)	0,811758596	0,995786808	1						
Dlog (ir)	0,579568063	0,790308822	0,78668778	1					
Dlog (EPU)	-0,0054 04202	0,119753613	0,12332383	0,15090975	1				
Dlog (unempl)	0,817185193	0,997245294	0,99595128	0,78766595	0,11961085	1			
Dlog (IPI)	0,120183696	0,106006946	0,11438015	0,10823792	-0,0148516	0,103774451	1		
Dlog (GDP)	0,819427421	0,998869103	0,99735002	0,79133649	0,12022404	0,998081508	0,106863515	1	
Dlog (Trade balance)	0,607846433	0,787355456	0,77894113	0,58878941	0,16659331	0,782472562	0,073174503	0,778683517	1

Source: Authors' calculations.

4.3. Regression analysis

In order to examine if the macroeconomic variables have an impact on the dynamic of benchmark stock index SSEC in China, we apply a linear regression method. As indicated above, the explored time period is divided in the following sub-periods: from January 2007- July 2015 as a pre-Black Swan event and August 2015- December 2019 as a post-Black swan event period. We include the structural break in August 2015 which marks the China's stock market crash. Table 6 presents the results obtained from linear regression analysis for both periods. The results show that the consumer price index, exchange rate, interest rate, unemployment, GDP and Trade balance have an impact on the dynamic of SSEC index due to the significant p-values (lower than 0.01) before and after the Black swan event.

The impact of GDP on the SSEC index is positive for both periods.

The coefficient value is significant at 1% level of significance and it is equal to 0,544799875 for the pre-Black Swan event period and 0,866250144 for the post-Black Swan event period. Considering the linear specification, this suggests the following: if GDP increases by one standard deviation, the SSEC index increases by 54,48% before august 2015 and respectively SSEC index increases by 86,62% after august 2015. We can assume that the negative shocks and consequences of the Black swan event lead to a stronger impact of GDP on the SSEC index. Moreover, all of the other statistically significant coefficients increase their values from the first to the second period and we register a stronger impact of consumer price index, exchange rate, interest rate, unemployment and Trade balance on the SSEC index after the Black swan event.

Our findings confirm that the exchange rate as an important explanatory macroeconomic variable has a significant impact on SSEC index. The results obtained show that inflation rate has a positive influence on SSEC index in China for both periods. These results. Our findings reconfirm the Fisher hypothesis (1930) about positive correlation between inflation and stock exchange volatility.

Table 6

Linear Regression analysis for China for the pre-Black Swan event period (January 2007- July 2015) and for the post-Black Swan event period (August 2015- December 2019)

Dependent variable: dlog(ssec)								
Pre-Black Swan event period (January 2007- July 2015)								
	Dlog (CPI)	Dlog (ER)	Dlog (ir)	Dlog (EPU)	Dlog (unempl)	Dlog (IPI)	Dlog (GDP)	Dlog (Trade balance)
Coefficient (p-value)	0,545242581 (4,8046E-19)*	0,542608163 (4,84473E-19)*	0,428009889 (3,17821E-05)*	0,097155755 (0,844775851)	0,543639167 (6,28588E-19)*	0,792898159 (0,24187814)	0,544799875 (3,2066E-19)*	0,532744176 (9,61326E-09)*
Multiple R	0,739283759	0,73923363	0,39773636	0,019528083	0,737658573	0,116341399	0,741706638	0,528461679
R Square	0,54640476	0,54646636	0,158194212	0,000381346	0,54414017	0,01355321	0,550128737	0,279271746
Adjusted - R Square	0,542050778	0,541975928	0,149859501	-0,009515868	0,539626707	0,003768344	0,545674566	0,272135822
Standard Error	0,066953101	0,066639571	0,133102831	0,670577409	0,067080121	0,91252911	0,066415859	0,115375558
Observations	103	103	103	103	103	103	103	103
Post-Black Swan event period (August 2015- December 2019)								
Coefficient (p-value)	0,866707082 (1,11913E-23)*	0,858468897 (4,53883E-22)*	0,862708313 (6,61326E-23)*	-0,238 850481 (0,458559926)	0,865804548 (5,74263E-24)*	1,540967237 (0,324463189)	0,866250144 (5,66688E-24)*	0,805466901 (8,913E-10)*

Multiple R	0.929072298	0.917533169	0.923761179	0.104018098	0.930966582	0.137986628	0.931003746	0.724116432
R Square	0.863175335	0.841867115	0.853334716	0.010819765	0.866698777	0.019040309	0.866767976	0.524344608
Adjusted R Square	0.860492498	0.838766471	0.850458927	-0.008575926	0.864085027	-0.000194194	0.864155583	0.515018031
Standard Error	0.051438982	0.055462728	0.053315719	0.340441318	0.050616274	1.648805097	0.050627157	0.114359657
Observations	53	53	53	53	53	53	53	53

Source: Authors' calculations.

*Note: Significance levels are denoted as: * significant at 1%.*

5. Conclusion and discussion

Black swan events can cause catastrophic damage to an economy, and because they cannot be predicted, can only be prepared for by building robust systems. Our results show that a Black swan event of 2015 has a negative effect on the SSE Composite index and this unpredictable event affects the macroeconomic conditions in the economy of China. These conclusions can be useful for the scientific researchers when the next “Black swan event” happened. What is more, many analysts think that Coronavirus may be a Black swan like no other. At the beginning of March 2020, the coronavirus, or COVID-19, as it is now officially called, is looking like the sort of unexpected, black swan event that scrambles all existing expectations for months, possibly years. Kulik et al. (2020) claim that the COVID-19 might become the black swan event that forces the semiconductor industry to transform its global supply chain model. China's economy could shrink in the 2010 for the first time in decades because of the coronavirus. By all indications, China's slowdown in the first quarter of 2020 will be significant and will leave a deep mark for the year. What started as a series of sudden stops in economic activity, quickly cascaded through the economy and morphed into a full-blown shock simultaneously impeding supply and demand—as visible in the very weak January-February readings of industrial production and retail sales. The coronavirus shock is severe even compared to the Great Financial Crisis in 2007–08, as it hit households, businesses, financial institutions, and markets all at the same time - first in China and now globally. Authors conclude that there was some kind of psychological effects on the Chinese stock market that caused positive and negative trends of SSE indices. The main results confirm that the consumer price index, exchange rate, interest rate, unemployment, GDP and Trade balance are important explanatory macroeconomic variables that have

a significant impact on SSEC index. We may conclude that Black swan events affect the macroeconomic conditions in the economy of China.

References

1. Aven, T. (2014). Implications of black swans to the foundations and practice of risk assessment and management, *Reliability Engineering & System Safety*, Volume 134, 2015, pp. 83-91, ISSN 0951-8320.
2. Broussard, J.P. and Booth, G.G. (1998). The Behavior of Extreme Values in Germany's Stock Index Futures: An Application to Intradaily Margin Setting. *European Journal of Operational Research*, 104, pp. 393-402. [https://doi.org/10.1016/S0377-2217\(97\)00014-3](https://doi.org/10.1016/S0377-2217(97)00014-3)
3. Brunåker, F. and Andreas Nordqvist, A. (2013). A Performance Evaluation of Black Swan Investments, Bachelor Thesis, School of Business, Economics and Law at University of Gothenburg.
4. Brunaker, F., Nordqvist, A. (2013). A Performance Evaluation of Black Swan Investments. Bachelor Thesis, 15 ECTS.
5. Christianto, E., Murhadi, W., R. (2016). Pengujian Black Swan Anomalies. *Journal of Management and Business*, Vol.15, No 1.
6. Data Driven Investor (DDI), <https://www.datadriveninvestor.com/>, Retrieved 21 March 2020.
7. Davis, R. and Resnick, S. (1984). Tail Estimates Motivated by Extreme Value Theory. *Annals of Statistics*, 12, pp. 1467-1487. <https://doi.org/10.1214/aos/1176346804>
8. Estrada, J. and Vargas, M., (2010). "Black Swans, Beta, Risk and Return". Working Paper.SSRN. Available at: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1692490
9. Estrada, J. (2009). Black swans, market timing and the dow, *Applied economics letters*, 16, pp. 1117-1121.
10. Fisher, I. 1930. *The theory of interest*. New York, Macmillan.
11. Hajikazemi, S., Ekambaram, A, Andersen, B and Zidane, YJ-T (2016). The Black Swan – Knowing the Unknown in Projects. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. 226, pp. 184-192.
12. Jickling, M (2010). Causes of the Financial Crisis. Congression Research Service, 7-5700, R40173
13. Kulik, B., Ciachella, J., Richard, Ch., Hoard, B. (2020). Covid-19: A Black Swan Event for the Semiconductor Industry? Available at: [145](https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/us/Documents/technology-</div><div data-bbox=)

media-telecommunications/us-tmt-covid-19-a-black-swan-event-for-the-semiconductor-industry.pdf

14. Lerong, L. (2018). Black Swans and Grey Rhinos: Demystifying China's Financial Risks and the Financial Regulatory Reform, *Butterworths Journal of International Banking and Financial Law*, pp. 594-597.

15. Levin, A., Chien-Fu, L., Chia-Shang, J. Ch. (2002). Unit root tests in panel data: asymptotic and finite-sample properties. *Journal of Econometrics*, Elsevier, 108(1), pp. 1-24.

16. Lin, Wen-Yuan and Tsai, I-Chun, (2019). Black swan events in China's stock markets: Intraday price behaviors on days of volatility, *International Review of Economics & Finance*, Elsevier, vol. 59(C), pp. 395-411.

17. Manhire, J.T. (2018). Measuring Black Swans in Financial Markets. *Journal of Mathematical Finance*, 8, pp. 227-239. <https://doi.org/10.4236/jmf.2018.81016>

18. Marsh, T., Pflleiderer, P. (2012). "Black Swans" and the Financial Crisis. *Review of Pacific Basin Financial Markets and Policies*, Vol. 15, No. 02.

19. Naqvi, M., Burke, B., Hector, S., Jamison, T., Dupre, S. (2017) All Swans are black in the dark. How The Short-Term Focus Of Financial Analysis does not shed light on long term risk. Available at: <https://www.genfound.org/media/1383/all-swans-are-black-in-the-dark.pdf>

20. Peša, A. and Brajković, A. (2016). Testing The 'Black Swan Effect' on Croatian Stock Market Between 2000 and 2013, *EMAJ: Emerging Markets Journal*, 6, 1, pp. 1-16.

21. Taleb, Nassim Nicholas (2007). "The Black Swan: Chapter 1: The Impact of the Highly Improbable". *The New York Times*. Retrieved 20 January 2016.

АЛГОРИТМИТЕ И КОНКУРЕНТНИЯТ ИДЕАЛ

ALGORITHMS AND THE COMPETITIVE IDEAL

Гл. ас. д-р Александър Тодоров
Икономически университет – Варна
atodorov@ue-varna.bg

Chief Assist. Prof. Aleksandar Todorov, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
atodorov@ue-varna.bg

Abstract

Do modern digital algorithms contribute to more competition? The paper at hand answers this question by looking at the competitive effects of some of the most common algorithms on the Internet. At first glance, search, comparison, recommendation, and evaluation algorithms seem to bring markets closer to the competitive ideal, but a closer look reveals that they also create several distortions to competitive behavior. On the supply side, the increasingly common application of pricing algorithms bears the risk of collusive behavior. The solutions offered so far - consumer protection algorithms and an active competition policy are only partial and still immature.

Key words: *algorithms, competition, collusion*

JEL Code: *D41, K21, L41*

Въведение

В микроикономическа теория се приема, че свършено конкурентните пазари се характеризират с няколко отличителни особености. Допуска се, че свършените пазари са изцяло прозрачни – налице е пълна информация за стоките на пазара и техните характеристики. Пазарните участници реагират мигновено на промени в пазарната обстановка. Не съществуват лични, времеви, пространствени или съществени преференции на потребителите. С други думи стоките са идентични с нормирано качество, транзакционни разходи липсват, информационна асиметричност не е налице.

С появата и развитието на Интернет и електронната търговия се зароди очакването за по-добри и конкурентни пазарни условия, които да повишат общественото благосъстояние. Конвергенцията на комуникационните технологии се оказва решаващата предпоставка за появата

на цяло съзвездие от платформи, които намаляват времето и разходите за търсене и намиране на желаните от потребителите продукти и услуги (Todorov, 2010). Свързаните с повсеместната дигитализация платформи и технологични нововъдения се очаква да приближат пазарите към конкурентния идеал като едновременно повишат пазарната прозрачност, намалят разходите за търсене, улеснят достъпа до пазарите, ускорят „съзидателната разруха“, и в крайна сметка намалят пазарната власт на продавачите.

На практика, обаче, електронните пазари се оказват по-често несвършени поради нарушаването на едно или повече от необходимите условия за реализирането на конкурентния идеал. Настоящият доклад си поставя за цел да анализира до каква степен съвременните алгоритми в Интернет спомагат за приближаването или отдалечаването на пазарите до този идеал.

1. Търсенето: Алгоритмизацията и (не)прозрачността на пазарите

Най-разпространените алгоритми в Интернет могат да бъдат разпределени в четири основни групи: (1) алгоритми за търсене („търсачки“); (2) алгоритми за сравнение на цени; (3) алгоритми за препоръчване; (4) алгоритми за оценка. В случая под алгоритъм се разбира еднозначно и точно формулирана компютърна програма, предназначена за решаването на конкретен проблем. Всеки от тези алгоритми се очаква да има различно въздействие върху факторите на търсенето (Clement, 2016).

Алгоритмите за търсене би трябвало да повишат прозрачността на пазарите от гледна точка на потребителите, като намалят разходите за търсене и структурират разнообразието от информация. Алгоритмите за сравнение на цени би трябвало да позволят намирането на стоки на най-изгодна цена, като по този начин намалят различията в цените за една и съща стока и същевременно чрез по-ниската цена имат положителен ефект върху реалния доход на потребителите. Системите за препоръчване напасват различните предложения от стоки спрямо предпочитанията на потребителите, а системите за изграждане на репутация намаляват асиметричността на информацията.

От алгоритмите за *търсене* се очаква да повишат прозрачността на пазарите, като същевременно намалят разходите за търсене и под-

реждане на информацията за съществуващите стоки и услуги. Прозрачност на пазара означава, че всички пазарни участници разполагат с пълна информация относно всички релевантни пазарни данни. Програмите за търсене допринасят за повишаването на прозрачността, ако намираните от тях информации са релевантни, притежават необходимото и достатъчно обективно качество, ако класираните резултати са неутрални и са предпазени от външна манипулация. В действителност обаче тези четири условия са много трудно изпълними.

Предоставянето на *релевантна* за конкретното търсене информация се ограничава от обстоятелството, че потребителите обикновено взимат под внимание най-вече резултати, които търсачката подрежда в началото на списъка. Нещо повече, алгоритмите за търсене не показват всички налични резултати. Съдържание, което се намира на страници, изискващи регистрация с парола или друг софтуер за достъп (т.нар. *dark web*) остава скрито.

Критериите, които определят позицията на дадена страница в списъка с резултати на програмите за търсене, имат различна тежест в различните алгоритми за търсене. На колкото повече критерии отговаря дадена страница, толкова по-високо е нейното класиране в списъка с резултати. Критериите не само се оценяват по различен начин от различните алгоритми за търсене, но и се променят. Не всички критерии са публични, което затруднява оптимизацията на страници от страна на предлагашите съдържание.

За да се предложи *неутрален избор* на съдържание, не трябва да съществува възможност за влияние върху начина по който се класират резултатите. Междувременно възникна цяла „индустрия“, която се занимава с оптимизация на Интернет страници с цел те да бъдат показвани от програмите за търсене най-горе в списъците с резултати (Penchev et al., 2014). Нещо повече, нарастващата персонализация на търсенето на базата индивидуални профили увеличава непрозрачността и затруднява оценката на резултатите.

Алгоритмите за търсене и класиране са обект и на външни *манипулации*. Чрез т.нар. спам на програмите за търсене се правят опити за изкуствено по-добро позициониране на страници. Посредством подходящи записи на собствената или чужди страници се създава на пръв поглед естествен поток от потребители, който изкривява метриките на въпросната страница. С това границата между оптимизация на страни-

ците и спам постепенно се размива.

Алгоритмите за *сравнение* на цени спомагат за ориентацията на потребителите в цените на стоки със сходни характеристики и намирането на най-изгодната цена. Това е лесно постижимо за пазари с висока степен на прозрачност (напр. търговията с горива на дребно), но значително по трудно в по-непрозрачни пазари (напр. резервации за хотели). При последните ценообразуването често става на базата на потребителски профил, което означава, че цените са индивидуални, т.е. прилага се форма на ценова дискриминация, и подлежат на чести изменения в зависимост от различни външни променливи (напр. атмосферни условия), т.е. прилага се динамично ценообразуване. Това допълнително ограничава полезното действие на алгоритмите за сравнение на цени.

Алгоритмите за *препоръчване* се очаква да спомогнат за предлагането на стоки и услуги според предпочитанията на купувачите. Същевременно се очаква, че чрез алгоритмите за препоръчване ще се избегне образуването на т.нар. „дълга опашка“, т.е. неравномерното разпределение на потребителските разходи в определени продуктови групи. В конвенционалната търговия разпределението на приходите от продажби следват т.нар. разпределение на Парето, според което 80% от приходите се генерират от 20% от предлаганите стоки. Същевременно 50% от продадените стоки генерират едва 5% от общите приходи, но тяхното поддържане в наличност е свързано с разходи за съхранение. Това създава стимули у продавачите да ограничават своя асортимент. Алгоритмите за препоръчване ще имат благоприятен конкурентен ефект, ако предоставят възможност за намирането на нишови продукти, които отговарят на индивидуалните предпочитания на потребителите.

Алгоритмите за *оценка* намаляват асиметричността на информацията и съответно риска при покупка на дадена стока или услуга. При тях се събират и агрегират данни за отзиви и оценки на потребителите на даден продукт или услуга. На базата тези данни се съставя рейтинг, който допринася за изграждането на репутация от страна на предлагачите продукта или услугата и съответно подпомага решението за покупка на потребителите (вж. Kadieva, 2017 за приложения в хотелиерския бизнес). От икономическа гледна точка алгоритмите за оценка служат за изграждането на доверие и целят заместването на липсващото лично отношение в електронната търговия спрямо конвенционалната. Доверието, в икономически смисъл, води до очакването, че отсрещ-

ната страна няма да се държи опортюнистично – морален риск, който възниква в резултат на анонимността в интернет.

2. Предлагаането: алгоритмизация и съгласувано поведение

Използването на алгоритми за ценообразуване става все по-често срещана практика в стопанския живот. Въпреки че ценовите алгоритми са от десетилетия наложена практика в продажбата на самолетни билети например, едва наскоро започват да навлизат по-масово и в други сфери като финансови услуги, туризъм (хотели), застраховане, както и търговията на дребно с потребителски стоки. С оглед на все по-широкото приложение на ценови алгоритми в дигиталната икономика възниква въпросът доколко е вероятно съгласувано поведение от страна на продавачите.

(1) Влияние на алгоритмизацията върху пазарните условия

Съгласувано поведение е по-вероятно да се наблюдава и да се поддържа на пазари, на които се осъществява *честа и редовна интеракция* (Monopolkommission, 2018). Една от причините е, че при честата интеракция по-лесно може да се открие евентуално отклонение от съглашението и да бъде съответно по-лесно санкционирано. По аналогичен начин съгласуването е по-лесно на пазари, на които цените могат често да се напасват. Честото напасване на цените позволява на фирмите да реагират по-бързо на евентуални отклонения от съглашението, което намалява стимулите за подобни отклонения. С особено значение за дигиталните пазари са алгоритми за динамично напасване на цените спрямо пазарните условия. С тяхна помощ фирмите могат в реално време да реагират на евентуални отклонения и дори да предвиждат такива, което ги обезсмисля икономически дори и да обещават много бързи печалби.

По-високата *пазарна прозрачност* би могла да облагодетелства вероятността за съгласувано поведение (Ivaldi et al., 2007). За да може да се реагира на евентуални отклонения на конкурентите, е необходимо те да могат да бъдат регистрирани навреме. На пазари, които се характеризират с висока степен на прозрачност, поведението на конкуренцията може по-лесно да се наблюдава. Това прави отклонението икономически неатрактивно. Приложението на алгоритми в Интернет повишава прозрачността на пазарите още повече, защото те са в състояние да обработват голямо количество данни, което не би било въз-

можно с помощта на традиционните подходи. Също така е по-лесно разграничаването между съзнателното отклонение от съглашението и реакцията на променящите се пазарни условия.

Към посочените по-горе фактори могат да се добавят и други, като *броят на пазарните участници*, които влияят на постигането на съглашения. Големият брой на активните на пазари фирми затруднява постигането на съглашение, защото това затруднява комуникацията и прави по-трудно разкриването на евентуални отклонения. Поради същата причина съгласувано поведение се наблюдава обикновено на сравнително силно концентрирани пазари. Например, установените от Европейската комисия картелни споразумения в периода от 2001 до 2015 година се състоят средно от седем фирми (Hellwig & Hüsichelrath, 2017). Чрез възможността за лесна и бърза обработка на големи количества от данни става и по-лесно наблюдаването и координацията на поведение на голям брой фирми. По този начин се улеснява съгласуваното поведение и на пазари с по-ниска степен на концентрация.

(2) Видове алгоритми: адаптивни и самообучаващи

Силно опростено ценовите алгоритми могат да се разделят на две обобщени категории: „адаптивни“ и „самообучаващи“ алгоритми (Calvano et al., 2019). Това разграничение е полезно, защото последствията за конкуренцията са различни във всеки от тези две категории.

Алгоритмите от първо поколение са *адаптивни* в своята същност. В основата си те представляват поредица от стъпки с цел намирането на оптималната реакция при наличието на определени обстоятелства. В случая на ценовите алгоритми се търси онази цена, която гарантира максимална печалба при дадените условия на пазара. Динамичното ценообразуване, което се използва от известно време в запазването на хотели онлайн и продажбата на авиобилети, спада към този тип алгоритми. Адаптивните алгоритми извършват две базови действия – оценка и оптимизация. С други думи те се състоят от два модула – модул за статистическа оценка и оптимизационен модул. Модулът за оценка прави емпирична оценка на пазарното търсене базирайки се на реализирани количество (продажби) и цени отчитайки същевременно ролята и на други контролни променливи. Оптимизационният модул подбира оптималната цена вземайки под внимание резултата от модула за оценка и ценовото поведение на конкурентите в предходни ситуации. Реакцията спрямо поведението на конкурентите може да е сравнително

проста. Например, алгоритъмът може да подбира цена, която е по-ниска (или по-висока) в определена степен от тази на конкуренцията. Резултатът от оптимизационния модул може обаче е резултат от по-сложно изчисление. Например, възможно е той да взема под внимание хипотетични стратегии на конкуренцията и да намира най-добрият отговор на тези стратегии вземайки под внимание ценовото им поведение от предходни периоди. В икономическата теория подобно поведение не води задължително до картелно ценообразуване. За да се стигне до такова, софтуерът трябва изрично да бъде инструктиран да оптимизира с оглед постигането на картелни цени. С други думи, за постигането на картелно споразумение се изисква изричната намеса от страна на съставляващия алгоритъма. От тази гледна точка постигането на картелно споразумение става по-трудно от обикновено, като същевременно е по-лесно да бъде установено от външно лице. Трябва да се има предвид обаче, че адаптивните алгоритми реагират на промени в поведението на конкуренцията изключително бързо. Това предполага много по-честа интеракция между конкурентите, което облагодетелства съгласуването.

Алгоритмите от второ поколение се базират на машинното *самообучение*. Това им позволява да намират решение на проблем, който не е предварително формулиран. Вместо това те намират решение на възникнал проблем чрез трупането на опит. За да натрупа необходимия опит алгоритъмът прилага стратегии, които не са оптимални от настояща гледна точка, но позволяват събирането на необходимата информация. Това „експериментиране“ има своята цена, но се отплаща на по-късен етап, защото спомага ученето от множество различни ситуации. При адаптивните алгоритми измененията в релевантните променливи във времето водят до подобрения в оценката на търсенето. За разлика от тях обучаващите се алгоритми имат активен подход – те подбираят стратегии, които не са оптимални, за да „научат“ последствията от тях. При тях няма предварително формулиран модел, който трябва да бъде „решен“. Съставителят на алгоритъма подбира единствено условията, на които да се основава стратегията, колко често да се експериментира, и каква тежест да се придаде на натрупания вече опит. Започвайки от какви да е произволно зададени стойности на различните стратегии, алгоритъмът постепенно осъвременява тези стойности в зависимост от резултатите. Така алгоритъмът постепенно намира оптималната стра-

тегия. Всичко това означава, че в първоначалната фаза на експериментиране е най-вероятно да се използват симулации. С това нараства и времето необходимо за пускането на алгоритъма в реални условия. След тази фаза самообучаващите се алгоритми имат значително предимство пред адаптивните – особено в сложни и бързо променящи се условия. Така самообучаващите се алгоритми могат сами да стигнат до картелно споразумение при това без да е необходима предварителна намеса от страна на създаващия алгоритъма.

(3) Сценарии на съгласуване

В своята книга „*Virtual Competition*“ Ейриъл Езраки и Маурис Стукке допускат четири принципни сценария за осъществяване на съгласуване посредством използването на алгоритми (Ezrahi & Stucke, 2016). Първият, и най-лесен, сценарий на съгласуване фирмите използват конкретен компютърен алгоритъм именно за тази цел. Алгоритъмът играе ролята на средство за обмен на информация, т.нар. *messenger*. Такъв е случаят, например, на фирмите *Topkins* и *Tod* в САЩ, които се съгласуват относно единна цена за продаваните от тях плакати в платформата на *Amazon*, като използват един същ ценови алгоритъм. В общия случай фирмите са съгласяват да използват единен алгоритъм, който им позволява да установяват картелната цена и да я поддържат при промяна на пазарните условия. В този сценарий няма нищо ново от гледна точка на антитръстовите подходи за борба с подобно съгласувано поведение. Единственото ново е технологията, чрез която се постига съглашението. В интерес на истината технологиите винаги са намирали приложение в постигането на картелни споразумения – чрез телефон или имейл например.

Малко по-различен е вторият *hub-spoke* сценарий, чието наименование е заимствано от транспорта, при което трафика се довежда до транспортен център (хъб) и от там се разпределя и отвежда до съответните дестинации. В този сценарий няколко фирми използват един същ алгоритъм, който се предлага от трета специализирана фирма. Тази трета страна играе ролята на хъб. Координацията в този случай ще е ефективна, ако централният алгоритъм наложи такива цени, които максимизират общите за участниците печалби. Възможността за реализирането на подобен сценарий е ограничена в случай, че фирмата играеща ролята на хъб предлага различни алгоритми на различните клиенти или в случай, че фирмите в един и същ пазар използват алгоритми от

различни доставчици (Schwalbe, 2018). Ако тези доставчици се конкурират помежду си да предлагат различни и индивидуални решения за своите клиенти, то тогава използваните алгоритми ще имат различен начин на учене и работа в последствие. Нещо повече, повечето от алгоритмите съдържат стохастични елементи за анализа на средата. Това прави конвергенцията към стабилни, единни, цени по-трудна. При положение, че фирмите имат различни производствени технологии и съответно различни разходни функции, то алгоритмичното решение за постигането на максимална обща печалба става трудно постижимо. Накрая, за реализирането на този сценарий е необходима някаква форма на комуникация, която да насочва участниците, кой от наличните хъбове да използват.

Третият сценарий на съгласуване е т.нар. *предсказуем агент* (*predictable agent*). При този сценарий всяка фирма разработва самостоятелно свой собствен ценови алгоритъм вземайки под внимание променящите се пазарни условия и поведението на ценовите алгоритми, използвани от другите конкуренти. Понеже алгоритмите следят ценовото поведение на другите алгоритми се създава взаимна зависимост в реакциите им. А алгоритмите могат да реагират изключително бързо. Ако дадена фирма намали своята цена, то другите фирми могат да намалят своите мигновено. Тези обстоятелства намаляват конкурентния натиск и правят съгласуваното поведение по-вероятно. Скоростта на реакция на алгоритмите дава конкурентно предимство, а то от своя страна е добър стимул за използването на ценови алгоритми. Създават се условия за повсеместно използване на алгоритми.

Четвъртият, и може би най-интересен, сценарий е този на *автономната машина* (*autonomous machine*). В този сценарий алгоритмите не са просто средство за постигането на картелно споразумение, а изцяло автономни икономически агенти, създадени от фирмите с конкретна цел, например максимизацията на печалбата. С други думи, алгоритмите чрез експериментиране се „научават“ независимо един от други да оптимизират печалбата. В ерата на „Интернет на нещата“ алгоритмите разполагат с многообразие от „големи данни“ за производството, логистиката, потребителите, продажбите не само за собствена фирма, но и за конкурентите. Използвайки всичката тази налична информация самообучаващите се алгоритми лесно биха достигнали до картелно равновесие. Сценарият е възможен и при наличието на

голям брой фирми, ако използването на алгоритми е де факто стандарт за индустрията. Реално такова развитие зависи от възможностите на алгоритмите да комуникират помежду си и да координират поведението си.

3. Какви са възможностите за защита на потребителите?

(1) Потребителско противодействие

С оглед на потенциалната възможност за съгласувано поведение посредством компютърни алгоритми в литературата се дискутира доколко пазарът е в състояние на предложи естествени механизми на противодействие. Някои автори защитават тезата, че потребителите също биха могли да използват алгоритми, с чиято помощ да се смекчат негативните ефекти от съгласуването (Gal & Elkin-Koren, 2017). Тук попадат алгоритми, които биха могли да следят цени и да прогнозираят тяхното развитие, като в крайна сметка подпомагат потребителите в тяхното решение за покупка. Вече съществуват алгоритми, които предоставят актуални информации и са в състояние да приемат поръчки. Очаква се алгоритмите да играят все голяма роля в решенията на потребителите и тяхната автономност да нараства.

За противодействие на последствията от евентуално съгласуване потребителите биха могли да използват алгоритми, които алармират за завишени цени и им позволяват да ги избегнат. Възможно е и приложението на алгоритми, които позволяват акумулирането на пазарна власт от страна и на търсенето. И в двата случая се затруднява налагането на завишени цени от страна на предлагането. От днешна гледна точка ефективността на подобни решение е под въпрос. Това зависи от това, коя страна ще разполага с достъп до повече и по-добри данни и алгоритми. В момента изглежда, че страната на предлагачите е в подобра позиция. Координацията от страна на търсенето изглежда по-трудно постижима, защото броят на купувачите е обикновено много по-голям отколкото предлагачите фирми в преобладаващите олигополно структурирани пазари. Подобни пазарни решения е и много вероятно да възникнат с голямо закъснение.

(2) Защита на конкуренцията

Втората възможност за предпазване на потребителите от съгласувано поведение в следствие приложението на компютърни алгоритми е регулацията посредством правната рамка за защита на конкуренцията.

Тук литературата предлага основно четири опции (Schwalbe, 2018). Първата предвижда разширение на понятието съгласувана практика по такъв начин, че да включва и възможността за съгласуване чрез приложението на ценови алгоритми. Това предполага, че негласното съгласуване, което включва пазарния паралелизъм, да се разглежда по същия начин, по който се разглежда и съзнателното съгласуване. Втората опция е органите, натоварени със задачата да съблюдават спазването на правната рамка за защита на конкуренцията, да развият собствен капацитет и експертиза в областта на компютърните науки и поспециално в изкуствения интелект. По този начин да могат да контролират и да държат отговорни фирмите прилагащи алгоритми за ценообразуване в интернет. Третата опция е пълната забрана на използването на самообучаващи се алгоритмите за целите на формиране на цени. Едно от предложенията в тази посока е да се допуска приложението само на определени алгоритми, такива за които се смята, че са лишени от способността да предлагат цени над конкурентното равнище (Harrington, 2018). Четвъртата опция е да се въведат правни разпоредби и ограничения, които са на фундаментално за алгоритмите ниво в духа на трите закона на роботиката предложени от Айзък Азимов.

Заклучение

С появата и развитието на Интернет и Интернет-базираните технологии се зароди и очакването за по-ефективни и конкурентни електронни пазари. За съжаление не всички от използваните алгоритми допринасят за това. Например, от алгоритмите за търсене се очаква да намалят значително разходите за търсене, но в действителност някои релевантни информации остават скрити, а получаваните резултати са често неясно получени и възможен обект на манипулации. От алгоритмите за сравнение се очаква също да намалят различията в цените за еднородни стоки, но в действителност все повече се налага приложението на персонализирани цени. Нещо повече, наличните алгоритми за автоматизирано ценообразуване от страна на фирмите крият опасността от негласно съгласуване, което на практика може да бъде установено много трудно, а мерките за противодействие от страна на потребителите и политика са все още много ограничени.

References

1. Calvano, E., Calzolari, G., Denicolo, V., Pastorello, S. (2019) Algorithmic Pricing: What Implications for Competition Policy? *Review of Industrial Organization*. 55(1). p. 155-171.
2. Clement, R. (2016) Algorithmen und vollkommener Markt. *WISU – Das Wirtschaftsstudium*. 2016(10). pp. 1140-1146.
3. Ezrachi, E., Stucke, M.E. (2016) *Virtual Competition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
4. Gal, M.S. (2019) Algorithms as Illegal Agreements. *Berkley Technology Law Journal*. 34. pp. 67-118.
5. Harrington, J. (2018) Developing Competition Law for Collusion by Autonomous Artificial Agents. *Journal of Competition Law & Economics*. 14(3). pp. 331-363.
6. Hellwig, M., Hüschelrath, K. (2017) Cartel Cases and the Cartel Enforcement Process in the European Union 2001–2015: A Quantitative Assessment. *The Antitrust Bulletin*. 62(2). pp. 400-438.
7. Ivaldi, M., Jullien, B., Rey, P., Seabright, P., Tirole, J. (2003) *The Economics of Tacit Collusion*. Final Report for DG Competition, European Commission. [Online] http://ec.europa.eu/competition/mergers/studies_reports/the_economics_of_tacit_collusion_en.pdf. [Accessed: 11/03/2020]
8. Kadieva, S. (2017). Some Aspects of Reputation Management in the Hospitality Business. *Izvestiya. Journal of Varna University of Economics*. 61 (2). p. 174 -186
9. Monopolkommission (2018) *Hauptgutachten XXII: Wettbewerb 2018*. [Online] Available from: <https://monopolkommission.de/de/gutachten/hauptgutachten/212-xxii-gesamt.html> [Accessed: 03/12/2019]
10. Penchev, P., Nikolov, I., and Krastnikov, I. (2014) Research and Analysis of Some Algorithms for SEO Optimization Using Content Management Systems. *Journal of the Technical University of Gabrovo*. 48. pp. 86-90.
11. Schwalbe, U. (2018) Algorithms, Machine Learning, and Collusion. *Journal of Competition Law & Economics*. 14(4). pp. 568-607.
12. Todorov, A. (2010) Digital Convergence: Development and Economic Issues. *Proceedings of the University of Ruse “Angel Kanchev”*. 49(5.1). pp. 183-187.

КОНВЕРГЕНЦИЯ НА ПРОИЗВОДСТВЕНАТА СТРУКТУРА НА ИКОНОМИКАТА НА БЪЛГАРИЯ КЪМ ЕВРОЗОНАТА

CONVERGENCE OF THE OUTPUT STRUCTURE OF THE BULGARIAN ECONOMY TO THE EUROZONE

Гл. ас. д-р Димитър Дамянов

Университет за национално и световно стопанство, София
ddamyanov@unwe.bg

Chief Assist. Prof. Dimitar Damyanov, PhD

University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria
ddamyanov@unwe.bg

Abstract

Convergence of the output structures of EU economies is an important contributor towards the synchronization of their business cycles in light of their (present or future) membership in the Eurozone. This paper presents a brief overview and analysis of the progress of Bulgaria in terms of the convergence of its sectoral production structure towards the Eurozone during the 2000 – 2018 period and compares it to other countries with similar characteristics. A sigma (σ) convergence approach is applied, with the divergence index used to measure the relative changes in the distribution of output. Results show an increasing degree of structural similarity which can be viewed as a positive development with regard to the country's future membership of the monetary union.

Key words: *structural convergence, economic integration, structural change, monetary unions, monetary policy.*

JEL code: E52, F02, L16, O47

Въведение

Конвергенцията на производствените структури на икономиките от Еврозоната представлява както научен, така и приложен интерес, поради своя принос за синхронизирането на бизнес циклите на държавите-членки, за ускоряване на реалната конвергенция между тях и за ефективността на паричната политика на ЕЦБ. В същото време, докато Маастрихтските критерии представляват формални изисквания за членство на България в Еврозоната и се отнасят преди всичко до различни аспекти на номиналната конвергенция, сближаването на произ-

водствените структури е сред факторите, които могат да доведат до намаляване на разликите спрямо водещите икономики от съюза.

В този смисъл и с оглед на бъдещото членство на България във валутната зона, в доклада е представен анализ на процеса на конвергенция на секторната структура на икономиката на страната към Еврозоната между 2000 и 2018 г. Избраният период позволява да бъдат очертани както динамиката на процеса преди присъединяването на страната към ЕС, така и ефектите от членството след 2007 г. За целите на анализа най-напред е направена характеристика на динамиката на относителните дялове на трите основни сектора (СГРС, Индустрия (вкл. Строителство) и Услуги) в България и Еврозоната, след което е използван подходът на сигма конвергенцията, като за измерване на степента на сходство в структурите е приложен индексът на дивергенция. Използвани са и сравнения с други страни, присъединили се към ЕС в рамките на периода, някои от които вече членуват и в Еврозоната.

1. Преглед на литературата

Научният интерес към проблематиката на конвергенцията датира от 60-те години на XX в. (виж например Chenery (1960), Baumol (1967)), но е най-силно проявен от около 2000 г. насам, преди всичко във връзка със създаването на еврото като обща европейска валута. Що се отнася до структурния аспект на конвергентните процеси, голяма част от съвременните изследвания са насочени към идентифицирането на водещите детерминанти на процеса, а като такива се открояват общата динамика на доходите, факторната надареност, динамиката в производителността на труда, мобилността на производствените фактори, мащабът на националните пазари и др. (Kuznets, 1971; Pigliaru, 2003; Wacziarg, 2004; Brülhart & Torstensson, 2007).⁵

Що се отнася до европейското измерение на процеса, според MPC task force of the ESCB (2004) измененията в структурата на БВП имат важно значение за ефективността на паричната политика, което вероятно се обяснява с различните им инфлационни ефекти и влиянието им върху предавателните ѝ механизми. От друга страна, Krugman & Venables (1995) подчертават вероятността интеграционните процеси да водят и до увеличаване на различията в производствените структури,

⁵ Детайлно изследване на динамиката на процеса в рамките на ЕС (ЕС15) и влиянието на отделните фактори може да се намери в Palan (2013).

заради намаляването на транспортните разходи и концентриране на производства в по-малко държави.

Емпиричните изследвания, отнасящи се до структурната конвергенция в ЕС, показват някои противоречиви резултати. С помощта на данни за страните от ЕС15 с изключение на Люксембург, Palan & Schmiedeberg (2010) потвърждават наличието на процес на структурна конвергенция между тях. Darvas & Szapary (2004) проучват представянето на част от държавите, присъединили се през 2004 г., и откриват висока степен на корелация с Евронзоната по отношение на сектор Индустрия и липса на такава по отношение на Услугите. Figuet & Nenovsky (2006) анализират номиналната и реалната конвергенция на България и Румъния към ЕС и отдават слабата реална конвергенция при относително по-висока номинална на съществуването на структурни различия между икономиките. В същото време, Stattev & Raleva (2006) откриват някои позитивни тенденции на секторно равнище в България, свързани преди всичко с относителните дялове на селското стопанство и услугите в общата брутна добавена стойност.

2. Методология на анализа

За целите на анализа в доклада брутната добавена стойност на икономиките на България, Евронзоната и останалите разгледани държави е дезагрегирана по основни сектори – Селско, горско и рибно стопанство (СГРС), Индустрия (вкл. Строителство) и Услуги, а източник на данните е Евростат. За целия период на анализа е приложен постоянен състав на Евронзоната, включващ 19 държави (ЕЗ19), тъй като фактическите промени в него, настъпили през периода, имат незначително отражение върху стойностите на използваните показатели. Изследваният период е 2000 – 2018 г.

За количествена оценка на степента на сходство в производствените структури в рамките на подхода на сигма конвергенцията е използван индексът на дивергенция *Div*, изчислен по следната формула:

$$Div = -\sum \frac{(S_{BGx} - S_{EZx})^2}{S_{EZx}} \quad (1)$$

където с S_{BGx} е означен дялът на добавената стойност на съответния производствен сектор x в общата брутна добавена стойност на икономиката на България за съответния период, а S_{EZx} е дялът на сектора в Евронзоната. Индексът приема само отрицателни стойности, като кол-

кото по-близки са те до нула, толкова по-голямо е сходството в структурите на сравняваните икономики, т.е. толкова повече конвергираат производствените им структури.

3. Динамика на секторните структури и оценка на конвергенцията

Исходните позиции на България по отношение на производствената структура на икономиката в началото на периода са съществено повлияни от различията в стопанското развитие на страната спрямо преобладаващата част от държавите в Евроразоната във времето до края на XX в., в т.ч. и от периода преди 1989 г. Налице са някои съществени отклонения в разпределението на добавената стойност между трите сектора на икономиката, илюстрирани в *Табл. 1* заедно с данни за избрани други държави, присъединили се към ЕС след 2004 г.

Таблица 1

Относителни дялове на трите основни сектора в БДС на икономиките, 2000 г. (%)

	СГРС	Индустрия (вкл. Строителство)	Услуги
ЕЗ19	2,3	28,1	69,6
България	12,6	25,9	61,6
Полша	3,5	32,5	63,9
Румъния	12,0	33,5	54,4
Словакия	4,4	36,1	61,3
Словения	3,3	35,0	61,7
Унгария	5,7	31,6	62,7
Хърватия	6,0	29,5	64,5
Чехия	3,4	37,2	59,4

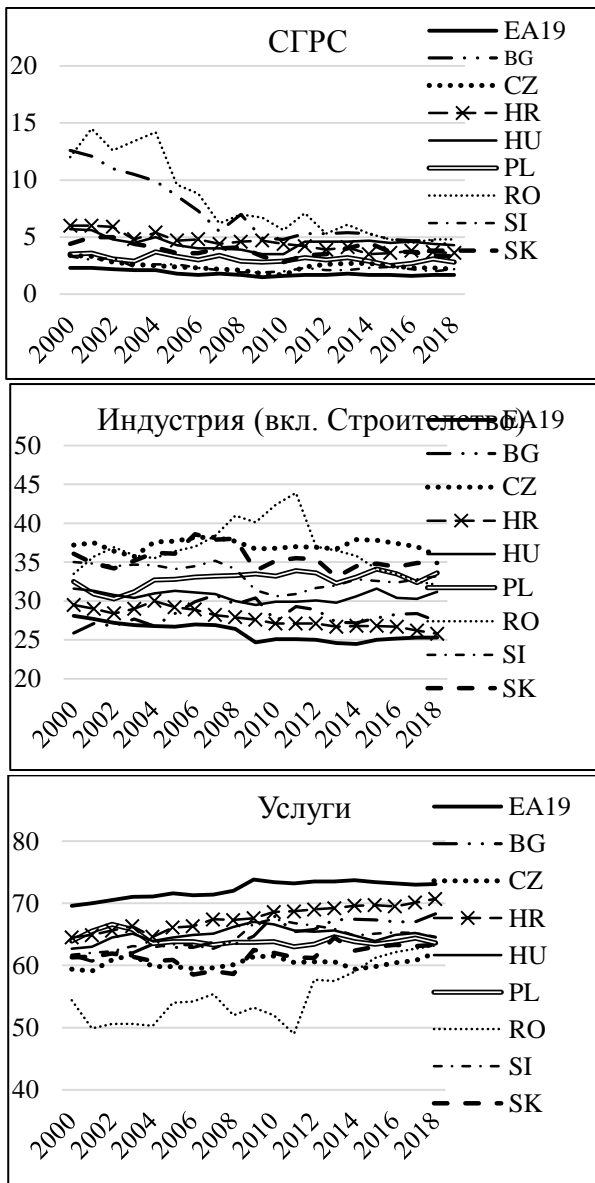
Източник: Собствени изчисления по данни на Евростат

Сред основните факти, които се забелязват, е превишението на дела на сектор СГРС в България спрямо Евроразоната – около 5,5 пъти, като единствено в Румъния той има сходен дял. Тази разлика е предимно за сметка на по-ниския дял на сектор Услуги в България и в по-малка степен за сметка на Индустрията. Въпреки това, икономиката на България е с най-нисък дял на вторичния сектор измежду всички разглеждани страни и единствената, където той е по-нисък от този в Евроразоната. По отношение на дела на сектор Услуги ситуацията в България

е сходна с другите държави, като във всички той е по-нисък от Еврозоната. Като се имат предвид особеностите на динамиката на производителността на труда по сектори (тя обикновено расте по-бързо в индустрията, отколкото в услугите), описаното разпределение в началото на периода е по-скоро неблагоприятно за растежа на българската икономика и доближаването до средните показатели за страните, използващи единната валута.

В динамиката на относителните дялове на секторите в България през периода се наблюдава известно сходство, позволяващо при всички тях да се обособят условно два подпериода с близка граница – около 2009-10 г. Водещ в това изглежда е сектор *СГРС*, при който през първия подпериод е налице спад на дела с близо две трети до 4,9% през 2009 г., а далеч по-малкото свиване на сектора в Еврозоната също допринася за значителното намаляване на разликата. Аналогични изменения се установяват и в Румъния (*Фиг. 1*). След 2009 г. промените в сектора в България са значително по-малки и въпреки че преобладаващата тенденция продължава да бъде в посока към намаляване на дела му, тя е подчертано по-слаба. В същото време в Еврозоната секторът запазва своя дял почти без промяна, а процесът на сближаване продължава и през този подпериод. Ясно забележимо през целия интервал е и доближаването до останалите държави, присъединили се към Съюза през последните 15 години.

В сектор *Индустрия* до 2009 г. преобладава тенденция към нарастване на дела, като той бързо надвишава този в Еврозоната и се задържа над него. Това от една страна е положително явление, тъй като е предпоставка за относително по-висок темп на растеж на БВП. Негативната му страна във връзка с процеса на конвергенция е, че крайният резултат е увеличаване на разликата в дяловете с Еврозоната. Втората половина от периода започва с еднократно по-рязко намаление на дела, след което се наблюдават колебания без наличие на ясна посока. Ситуацията в Еврозоната е сходна, въпреки че се забелязва тенденция към плавно увеличаване, предимно след 2014 г. В резултат от това, в края на периода разликата между България и Еврозоната намалява спрямо 2009 г., но в сравнение с неговото начало дистанцията почти не се променя. Сравнението с останалите държави от региона също дава основания за противоречиви оценки.

Фиг. 1. Относителни дялове на секторите в БДС на страните, 2000 – 2018 г. (%)

Източник: Собствени изчисления по данни на Евростат

От една страна, през целия период България има един от най-сходните с ЕЗ19 дялове на сектора от всички разгледани икономики. В същото време, въпреки че през първия подпериод се доближава до средната стойност за останалите държави, делът на Индустрията в България остава сред ниските в групата, което е предпоставка за по-нисък растеж.

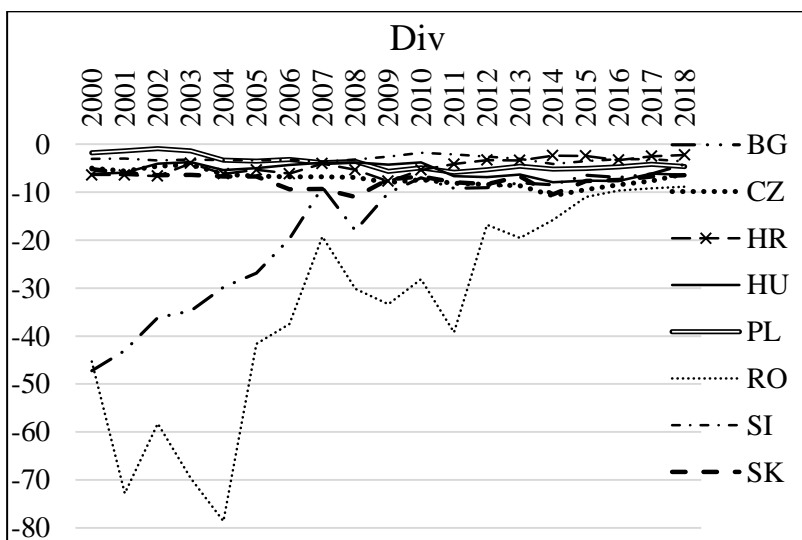
Цялостната тенденция в динамиката на дела на сектор *Услуги* в България през периода също е към неговото увеличение, като по подобие на Индустрията то е главно за сметка на сектор СГРС. До 2010 г. се наблюдава нарастване и се достига най-високата стойност на относителния дял за целия времеви интервал. Периодът след тази година се характеризира с предимно стабилен дял на сектора с колебания около достигнатата стойност, като едва в неговия край тя бива надхвърлена. Общото повишение към края на периода в сравнение с неговото начало дори е по-голямо отколкото при предходния сектор – от 61,6% до 68,3%. Сходна, но по-слабо изразена е и тенденцията в Еврозоната, а ефектът от двата процеса е сравнително малко, но устойчиво намаляване на разликата в дяловете между България и ЕЗ19. При този сектор не се наблюдават съществени различия с останалите разгледани държави, като през целия период България остава близо до средните стойности за групата, а през втората половина от него тя е сред най-близките по дял икономики до Еврозоната.

Анализът на динамиката на дяловете на отделните сектори в брутната добавена стойност на българската икономика дава основания да се говори за умерено намаляване на различията спрямо Еврозоната в рамките на периода, водено преди всичко от свиването на селското стопанство и изпреварващия ръст на услугите и при по-добре изразена динамика през първата половина от периода. Цялостното впечатление е, че в структурно отношение към 2018 г. (но в немалка степен и преди това) българската икономика е със сравнително висока степен на сходство с Еврозоната, вкл. в сравнение с другите държави от региона, въпреки че са налице и някои съществени различия, свързани предимно със сектор СГРС.

На базата на посоченото могат да бъдат идентифицирани главните тенденции по отношение на динамиката на производствената структура на българската икономика, но сложността на процесите не позволява да се направи категорично заключение дали тя се доближава по тези

свои характеристики до Евроразона или се отдалечава от нея. За да бъде преодоляно това ограничение е използван индексът на дивергенция *Div* като стойностен измерител на сходството на секторните структури. Въпреки някои негови методологични несъвършенства, той може да бъде основание за по-конкретни изводи.

Индексът *Div* като цяло потвърждава представените по-горе наблюдения, в т. ч. обособяването на два подпериода. Характерно за първия от тях е бързото му нарастване, т.е. бързо сближаване с Евроразона, в резултат от което от най-отдалечената страна България достига стойности на показателя, които са напълно сравними с останалите държави, както като група, така и поотделно (Фиг. 2). Донякъде сходна е динамиката на индекса и за Румъния, но разликата в края на подпериода е подчертано по-голяма отколкото за България, въпреки почти идентичните изходни позиции.

Фиг. 2. Индекс на дивергенция за България и останалите икономики, 2000–2018 г.

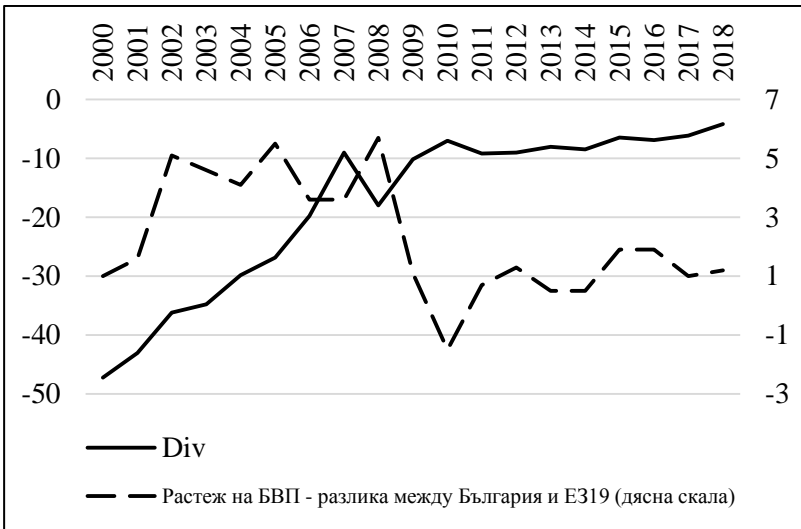
Източник: Собствени изчисления по данни на Евростат

Тенденцията към конвергенция, намираща израз в повишаването на стойността на индекса *Div*, продължава и през втория подпериод, но

със значително по-бавни темпове. Първоначално се наблюдават колебания около и малко над вече достигнатата стойност и едва около 2014 г. започва малко по-ясно изразено повишение на индекса. Българската икономика на практика не се различава съществено по степен на структурно сходство с Еврозоната от останалите страни от региона и продължава да изпреварва Румъния, като едва през последните няколко години разликата между двете страни се свива до незначителни равнища.

Като цяло индексът на дивергенция *Div* за България се повишава значително през разглеждания период, което е индикация за нарастващо структурно сходство с Еврозоната. Това обаче се дължи предимно на свиването на селскостопанския сектор, докато при другите два процесът е по-бавен. В същото време, стойността на показателя към 2018 г. е достатъчно близка до нула, за да може да се твърди, че страната е достигнала относително висока степен на конвергенция на производствената структура с тази в ЕЗ19. Не се наблюдават и съществени различия с останалите разгледани страни, включително и тези, които вече са се присъединили към Еврозоната, като стойностите на индекса за всички в края на периода са разположени в сравнително тесен интервал.

Наблюдава се и допълнителна интересна обща закономерност. За целия разгледан период като цяло по-бързи темпове на намаляване на разликите в производствените структури между България и Еврозоната се наблюдават в години, в които между тях е отчетена и по-голяма разлика в растежа на БВП (*Фиг. 3*). Видима е диференциацията между двата подпериода както по отношение на темповете на растеж на двете икономики, така и на скоростта, с която протича процеса на конвергенция. Това е валидно и за по-кратките интервали между 2009 и 2014 г. и от 2014 г. до края на периода.

Фиг. 3. Индекс на дивергенция и разлика (пр. п.) в темповете на икономически растеж между България и ЕЗ19, 2000 – 2018 г.

Източник: Собствени изчисления по данни на Евростат

При оценката на получените резултати следва да се имат предвид и методологичните особености на индекса на дивергенция. Според формулата за изчисляването му (повдигнатата на втора степен разлика в дяловете на всеки сектор в двете икономики, разделена на съответния дял в Еврозоната) стойността му е силно зависима от дела на сектора в Еврозоната. Когато той е много нисък, както е при селското стопанство, дори неголяма абсолютна разлика в дяловете (в числителя) значително повишава стойността на индекса. В същото време, идентична абсолютна разлика при някой от другите сектори „допринася“ много по-малко към общата му стойност. Така се получава, че малките структурни компоненти могат да имат съществено влияние върху стойността и измененията на показателя. Това следва да се има предвид при оценяването на степента на сходство между икономиките, както и при дефиниране на „приемлива“ стойност на индекса, когато той се използва като отправна точка при формиране на политики.

Заклучение

Конвергенцията на производствените структури на икономиките от една валутна зона е продължителен процес, който съдейства за синхронизирането на техните стопански цикли, за намаляване на различията във влиянието на разнообразните външни шокове върху всяка една от тях, както и за повишаване на ефективността на общите политики. Поради това, тя може да се разглежда като желано явление. В същото време, като се има предвид динамичния характер на производствените структури и разнообразието от фактори, които им влияят, не е реалистично да се очаква, че може да се достигне до пълното им уеднаквяване и то не би следвало да бъде цел на икономическите политики.

В рамките на периода в българската икономика се наблюдават структурни преобразувания, в резултат от които в неговия край разпределението на добавената стойност по сектори се доближава до това в Евроната, т.е. налице е процес на структурна конвергенция. Той протича по-бързо през първата половина от интервала, докато през втората измененията са доста по-умерени. Процесът не е равномерен и по сектори, като най-голямо сближаване е налице при сектора с най-големи различия в изходните позиции – СГРС. Сравнително устойчиво, но по-умерено в абсолютни измерения, е сближаването по отношение на услугите, а най-противоречив е процесът в сектор Индустрия. Наблюдаваната в началото на периода разлика спрямо другите държави до голяма степен е преодоляна до средата му, а до неговия край България се утвърждава сред страните с относително висока степен на конвергенция спрямо Евроната. Прави впечатление също, че България има по-благоприятни стойности на показателите за степен на конвергенция от някои държави, които вече членуват във валутния съюз. В този смисъл страната има относително добра позиция що се отнася до възможностите за трайно придържане към формалните критерии за членство в ЕЗ, както и до очакваните ефекти на паричната политика на ЕЦБ след присъединяването.

References

1. Baumol, W. J. (1967) Macroeconomics of Unbalanced Growth: The Anatomy of Urban Crisis. *American Economic Review*, 57(3), p. 415–426.
2. Brühlhart, M. & Torstensson, J. (2007) Regional Integration, Scale

Economies and Industry Location in the European Union. In: M. N. Jovanovic, ed. *Economic Integration and Spatial Location of Firms and Industries, vol. I*. Cheltenham: Edward Elgar.

3. Chenery, H. B. (1960) Patterns of Industrial Growth. *American Economic Review*, 50(4), p. 624–654.

4. Darvas, Z. & Szapary, G. (2004) Business Cycle Synchronization in the Enlarged EU: Comovements in the New and Old Members. *Magyar Nemzeti Bank Working Paper No. 1*.

5. Figuet, J.-M. & Nenovsky, N. (2006) Convergence and Shocks in the Road to EU: Empirical Investigations for Bulgaria and Romania. *William Davidson Institute Working Paper No. 810*.

6. Krugman, P. & Venables, A. J. (1995) Globalization and the Inequality of Nations. *Quarterly Journal of Economics*, 110(4), p. 857–880.

7. Kuznets, S. (1971) *Economic Growth of Nations: Total Output and Production Structure*. Cambridge: Harvard University Press.

8. MPC task force of the ESCB (2004) Sectoral Specialisation in the EU: A Macroeconomic Perspective. *ECB Occasional Paper No. 19*.

9. Palan, N. (2013) *Structural Change and Convergence: An Empirical Analysis of Production Structures in Europe*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

10. Palan, N. & Schmiedeberg, C. (2010) Structural Convergence of European Countries. *Structural Change and Economic Dynamics*, 21(2), p. 85–100.

11. Pigliaru, F. (2003) Detecting Technological Catch-Up in Economic Convergence. *Metroeconomica*, 54(2-3), p. 161–178.

12. Stattev, S. & Raleva, S. (2006) Bulgarian GDP Structures – Convergence with the EU. *South-Eastern Europe Journal of Economics*, 4(2), p. 193–207.

13. Wacziarg, R. (2004) Structural Convergence. *CDDRL Working Paper No. 8*.

ОБЩЕСТВЕНИТЕ ГЛОБАЛНИ РИСКОВЕ И БЪДЕЩЕТО НА СВЕТОВНАТА ИКОНОМИКА В УСЛОВИЯТА НА ПАНДЕМИЯ

SOCIETAL GLOBAL RISKS AND FUTURE OF WORLD ECONOMY IN PANDEMIC

*Гл. ас. д-р Ирена Николова
Нов български университет, София
inikolova@nbu.bg*

*Chief Assist. Prof. Irena Nikolova, PhD
New Bulgarian University, Sofia, Bulgaria
inikolova@nbu.bg*

Abstract

The coronavirus pandemic has challenged the societies and economies and has increased the transformation processes in the world economy such as protectionism, regionalization, and digitalization. However, health, healthcare and societal global risks are crucial for the future existing of the economy and at the same time they are quite sensitive issues for the societies.

The present paper reviews the dilemma between health/healthcare and economy/world economy and discusses the impact of the societal global risks on the world economy.

Key words: *societal global risks, world economy, pandemic.*
JEL F01, F02, I15

Въведение

Състоянието на международната икономика през последните десетилетия се променя по отношение на водещите процеси. От началото на 90-години на 20 век ясно се формираха процесите на глобализация, още повече, че развитието на информационните и комуникационни технологии значително допринесоха за това. Въпреки това, със засилването на миграционните процеси от 2014-2015 г. протекционизмът и развитието на регионалните взаимоотношения се засилиха.

В доклада се разглежда и анализира влиянието на обществените глобални рискове върху развитието на световната икономика.

1. Обществените глобални рискове и настоящата пандемия от коронавируса

Настоящата пандемия от коронавируса (novel coronavirus – 2019-nCoV), която засега почти всички държави в света, се очертава като едно от значимите предизвикателства за бъдещото състояние и развитие на обществата и икономиките. Въпреки това, тя не е единствената пандемия и епидемия за 21 век, причинена от вируси.

Например, през 2003 г. има епидемия от SARS коронавирус (SARS-CoV), основно разпространен в Азия. Първата пандемия за това хилядолетие е причинена от H1N1 („свински грип“) през 2009 г. и засяга всички континенти. През следващите години се проявяват други епидемии в различни части на света като MERS коронавирус (MERS-CoV) през 2012-2013 г. в страните от Близкия Изток, Ebola през 2014 г. и отново днес през 2020 г. в страните от Западна Африка, Zika през 2015 г. в Южна Америка. Не на последно място трябва да се отбележи периодичното появяване още от 1997 г. досега на H5N1 („птичи грип“) в различни части на света (World Health Organisation, 2018; World Health Organisation, 2020).

Но въпреки наличието на тези вирусни епидемии и пандемии през последните години, не се създадоха предпоставки за подобно блокиране на световната икономика, каквото се наблюдава в момента. Вероятно коронавирусната пандемия ще е първата от столетие насам, която ще допринесе за промяна на икономическите модели и поведение като цяло в света, както и в отделни региони и държави. Освен това, представените данни от Световната здравна организация само потвърждават наблюденията, че икономическият растеж и развитие досега са съпътствани от неизчезващи епидемии и пандемии и са съжителствали успоредно.

Така или иначе, бързото и масово разпространение на инфекциозни заболявания се разглежда като обществен глобален риск (World Economic Forum, 2020). Наред с това други възможни обществени рискове са свързани с кризите, породени от липсата на храна и вода, лошо управление на урбанизацията, мащабна миграция и значителна социална нестабилност. Всички обществени рискове оказват натиск върху здравните системи на отделните държави и възпрепятстват нормалното функциониране на световната икономика.

Що се отнася до отражението на тази пандемия върху икономика-

та, то въпреки опитите за сравнение с предходни кризи през 20 и 21 век, тя е съвършено различна. Както посочва Г. Минасян: „Коронавирусната криза в икономиката не е сравнима нито с тази от 30-те години на миналия век, нито от 90-те години на миналия век у нас, нито от 2007-2008 г. Тя не е предизвикана от икономически причини. Последствията ѝ ще бъдат и икономически, но възстановяването на икономиката ще е по-различно“ (Minassian, 2020).

Така на преден план в момента е разрешаването на една дилема, оставена дълги години встрани. А именно поддържането на добра и достъпна за повечето система на здравеопазване, която да се грижи за здравето на хората или постигането на икономически растеж с участието на една част от населението, която е в добро здраве и не се нуждае от здравни услуги и обслужване.

От една страна, системата на здравеопазване е резултат от възприетия модел в икономиката (Maginov, 2020; Pant, 2020). Най-често, здравните системи се оценяват като инвестиции с ниска или никаква възвращаемост, т.е. не са доходоносни като сектора на информационните и комуникационни технологии например. Така финансирането на сектора в повечето държави се оставя на тежестта на държавния бюджет, разбира се, ако това не се отнася до частните лечебни заведения, част от които също ползват средства от бюджета. Свързаните със здравеопазването сектори като фармацията, химическата индустрия, производството на консумативи, оборудване и други специализирани продукти също са зависими изцяло от финансирането, а не от здравето на хората.

От друга страна, това е икономиката на отделната държава и световната икономика като цяло. Предприятията функционират на базата на производство и търговия като се стремят да допринесат за повишаването на приходите от продажби на стоки или услуги. За отделните държави е важно да поддържат балансиран или с излишък бюджет, като в същото време формират ръст на своята икономика, изразен чрез БВП. Така заедно предприятията и държавите показаха през последния век, че работейки по този начин те се развиват и допринасят за увеличаване на растежа на световната икономика. Необходимо е да се добави, че процесите на глобализация от началото на 90-те години на 20 век доведоха до ускоряване на промените в отделните икономически сектори.

Ако предходните епидемии и пандемии не успяха да обърнат достатъчно внимание на тази дилема „добро здраве и здравеопазване – развита икономика“, то настоящата коронавирусна пандемия го направи.

2. Световната икономика в условията на пандемия и отвъд нея

Предизвикателствата пред световната икономика ясно се очертаха с настоящата пандемия, но повечето от тях не се развиха в последния момент, а напротив. Част от тях са отлагани във времето мерки, които не са популярни или биха довели до значителни последици за редица сектори. На фиг. 1 са представени обобщено съществуващите и очертаващите се въпроси за разрешаване.

Фиг. 1. Предизвикателства пред световната икономика в условията на пандемия

Източник: автора .

На първо място това и измерването и включване в материално изражение на редица нематериални измерения като здравето на хората, благосъстоянието, удовлетвореността, знанията, съпричастността и др. Те са невеществени, но изключително важни за съществуването на хората, и най-вече допринасят за проявлението на тяхната човешка същност, която в материалния свят е неизмерима.

Разбира се, от години се търсят начини за паричното остойностяване на тези измерения и финансово те се отразяват в нематериалните

активи, но определянето на стойността е винаги спорна. Факт е, че здравият човек е по-продуктивен от болния, но това което е измеримо е преди всичко системата на здравеопазване. Както бе посочено, доста често здравни системи са подценявани и недобре финансирани поради липсата на средства и извеждането на тези нематериални категории в приоритет за държавите.

Дори и след преминаването на настоящата пандемия, в случай че отново се подценят тези нематериални и трудни за остойностяване измерения, се очаква отново разпространение на инфекциозни или други заболявания с подобен мащаб.

На второ място, обществените глобални рискове освен масовото разпространение на инфекциозни заболявания, включват и кризите, породени от храна и вода, проблемите при урбанизацията, т.е. при струпването на много хора на едно място, наличието на социална нестабилност и масова миграция. Те са взаимосвързани и до този момент също са налице, но глобализацията допринесе за разпределението на производството и неговото концентриране в определени части на света, напр. Азия (Китай, Виетнам, Индия и др.). Така се създаде специализация и изнасяне на дейности от едни държави в други, подчинени единствено на увеличаване на приходите, но без съобразяване с местното население и снабдяването с т.нар. стоки от първа необходимост.

Настоящата пандемия е тест за функционирането на световната икономика при увеличаващи се рязко обществени рискове. Оказа се, че първата реакция е затваряне на държавите и грижата за собственото население, което бе направено без изключение в света. Едва след това се премина към съпричастността и споделянето основно на медикаменти, консумативи и оборудване.

Тази пандемия реално прекрати либерализацията на търговията и се отрази върху съществуващия модел на световната икономика, който разчиташе на глобализацията и регулярното снабдяване със стоки и услуги във всички части на света. Оказа се, че едно инфекциозно заболяване може да прекрати рязко дейността на икономиката за часове, и то при положение, че от около двадесет години има индикации за неправяне с здравните системи и разпространението на заболяванията.

При настъпването на подобна по мащабите криза за храна и вода за държавите, които не произвеждат стоки от първа необходимост и нямат достатъчно вода се очертава още по-значимо предизвикателство,

предвид на съществуващия до момента модел на специализация на производството. Още повече могат да се задълбочат въпросите за храната и водата, в случай че границите между отделните държави се затворят отново.

Що се отнася до останалите обществени глобални рискове като миграция, социални нестабилност и въпросите, свързани с урбанизацията, то това са теми особено съществени за решаване, но след приключване на пандемията или поне след разрешаването на жизненоважните за хората въпроси.

На трето място, световната икономика ще трябва да промени начина си функциониране от възприетия до момента на подход на пълна либерализация и глобализация на процесите, както и специализацията на производството. Въвеждането на протекционистични мерки не е нова политика за държавите по света. Напротив, за 2018 г. и 2019 г. са въведени нови 1000 мерки или с около 40% повече спрямо предходни години, като 23% от тях се падат на САЩ и Китай (Coface, 2020). Освен това, очакванията за 2020 г. са за свиване на световната икономика с 3%, поне към 15 април 2020 г., като данните подлежат на корекция, тъй като пандемията може да продължи или да се наблюдава втора или трета нейна вълна до края на годината (International Monetary Fund, 2020).

Освен за протекционизма, през последните години може да се говори и за регионализация, която е форма на сътрудничество отново като контрапункт на глобализацията (Надџиев, 2014). Особено активно процесите на регионализация и протекционизъм се развиха след блокирането на дейността на Световната търговска организация. А сега отново пандемията ги извежда на преден план като възможност за разрешаване на недостига с медикаменти и медицински консумативи.

Дигитализацията на световната икономика е процес, който с напредването на информационните и комуникационни технологии също се развива. При наличието на физическо дистанциране на хората, дигитализираните производства и дейностите няма да усетят настъпването на спада и очакващата се рецесия в икономиката. Напротив, очаква се те да се развият с още по-бързи темпове, като това се отнася и до секторите, които могат бързо да се реформират към дигитализация.

Връзката между тези три елемента – здраве, обществени глобални рискови и световна икономика, трябва да се търси в общите допирни

точки и възможности за преодоляване на последиците от коронавирсурс пандемията.

Възможностите за световната икономика в условията на настоящата пандемия, но и при евентуално избухване на други заболявания с подобен мащаб са:

- Предвид извънредните обстоятелства и очакванията за продължаване на инфекциозните заболявания, е добре отделните държави да са подготвени със собствено производство на т.нар. стоки от първа необходимост или снабдяването с тях (храни, вода, медикаменти и медицински консумативи). Едва след това реагиране по отношение на регионализацията и сътрудничеството с близки държави;

- Преодоляването на пандемията освен при отделните държави трябва да се преосмисли и като общ подход за стратегическо решение на регионално или глобално ниво, поне до откриването на ефективни медикаменти или методи на лечение, различни от социалното дистанциране. Ако не се проведат координирани действия и при наличието на отделни огнища на заболяването може да се достигне до следващи вълни на разпространение, независимо от едноличните мерки;

- Преразглеждането на действащите сектори и на тези, които се очаква да се реструктурират или изчезнат е ключово за подготовката на икономиката за периода след пандемията или в рамките на пандемията, ако тя продължи до откриването на медикаменти. Това се очертава да е рецесия, при която дигитализираните дейности и производства ще са по-малко засегнати за разлика от тези, при които имат пряк човешки контакт (Institut za iкономически izsledvania na Balgarska akademia na naukite, 2020; Nauchnoizsledovatel'ska laboratoria kam VUZF, 2020). Това предполага освен ръст в безработицата и промяна в квалификацията на работната сила, особено ако дадени сектори вече няма да са актуални след края на пандемията.

- Предвид факта, че епидемиите продължават години наред, здравните системи също подлежат на реструктуриране и преосмисляне. Още повече, че има няколко фактора допълнително усложняващи преодоляването на подобни кризисни ситуации: липсата на достатъчно подготвени здравни специалисти, за което е необходимо и време; резистентност на вирусите и микроорганизмите към медикаментите, което усложнява процеса на изследване и след това масово производство; иновативните медикаменти са доста по-скъпи и не са масово достъпни

за широки маси от населението и др.

- Останалите обществени глобални рискове също не бива да се подценяват, още повече че са свързани. Това се отнася в краткосрочен план основно за възможните кризи за храна и вода, които са продиктувани от неравномерно разпределение на ресурсите в света и най-вече на запасите от питейна вода.

Заклучение

Човечеството продължава да е уязвимо от вируси и инфекциозни заболявания като част от обществените глобални рискове, както показват и данните от последните двадесет години. Но до този момент не си давахме ясно представа за възможните последици от бързото разрастване и евентуалните мащаби, независимо от частичните предупреждения от страна на локалните епидемии и първата за века пандемия.

Настоящата коронавирус пандемия със сигурност ще промени начина на функциониране на световната икономика и най-вероятно тя няма да се върне на познатите ни нива. Дори и след откриването на ваксина или медикаменти, които да третират вируса, предпазливостта в преките човешки отношения ще продължи, поради вероятността от нова епидемия. Така икономическите сектори, които могат бързо да се дигитализират ще понесат по-малко загуби и се очаква да се приспособят по-бързо.

Но поставената дилема в началото на този доклад за връзката между 1. здравето и действащото здравеопазване и 2. работещата икономика остава и трябва да продължи решаването на въпросите със здравните системи. Само при добре обезпечени лечебни заведения и здраво население може да се очаква икономически растеж и развитие. Защото иновациите и нововъведенията все още се измислят от хората, а без здрави хора няма как да ги има и иновациите и бъдещото развитие на икономиката.

References

1. Institut za ikonomicheski izsledvania na Balgarska akademia na naukite (2020). Makroikonomicheski posledici ot borбата s COVID-19: ekspresni ocenki, izvodi I prognozi kam 12 april 2020, aktualizatsia kam 14 april 2020, [Online] Available from https://www.iki.bas.bg/files/covid_effects.pdf [accessed 20/04/2020]

2. Marinov, G.K. (2020). Koronavirusni razmishlenia, [Online] Available from: <https://bivol.bg/coronavirus-thoughts.html> [accessed 20/04/2020]
3. Minassian, G. (2020) Koronavirusni strukturni anomalii, Ikonomicheski jivot, [Online] Available from <https://ikj.bg/glasovenneniya/koronavirus-ikonomika-merki-inflacia/> [accessed 20/04/04/2020]
4. Nauchnoizsledovatel'ska laboratoria kam VUZF (2020). Krizisen operativen plan za preodoliavane na ikonomicheskite i sotsialni posledici ot razprostranienieto na epidemiata ot COVID-19 v Bulgaria, [Online] Available from: <https://vuzflab.eu/wp-content/uploads/2020/04/Antikrizisen-plan-merki-VUZF-Lab-vs-COVID-19-crisis-FINAL-2.pdf> [accessed 20/04/2020].
5. Hadjiev, V. (2014). Spetsializatsia na iznosa v savremennite uslovia na mejdunarodna targovia, Izdatelstvo "Nauka I ikonomika", Ikonomicheski univesritet Varna, ISBN 978-954-21-0775-0, pp. 29-48.
6. Coface (2020). Country and Sector Risks Barometer 2020, [Online] Available from: <https://www.coface.com/News-Publications/Publications> [accessed 20/04/2020].
7. International Monetary Fund (2020). Fiscal Monitor, April 2020: Chapter 1: Policies to Support People During the COVID-19 Pandemic, ISSN: 2219-276X.
8. Pant, D. Reflections on COVID-19 Pandemics and Sustainable Economy, [Online] Available from: <https://www.researchgate.net/publication/340550111> [accessed 20/04/2020]
9. World Economic Forum (2020). The Global Risks Report 2020, [Online] Available from: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risk_Report_2020.pdf [accessed 20/04/2020]
10. World Health Organisation (2018). Managing epidemics: Key facts about major deadly diseases, Geneva, ISBN 978-92-4-156553-0.
11. World Health Organisation (2020). Pandemic, epidemic diseases, [Online] Available from: <https://www.who.int/emergencies/diseases/en/> [accessed 20/04/2020]

**ДАНЪКЪТ ВЪРХУ ДОБАВЕНАТА СТОЙНОСТ КАТО
ИНСТРУМЕНТ НА ДИСКРЕЦИОННАТА ФИСКАЛНА
ПОЛИТИКА НА СТРАНИТЕ-ЧЛЕНКИ НА ЕВРОПЕЙСКИЯ
СЪЮЗ ПРЕЗ ПОСЛЕДНОТО ДЕСЕТИЛЕТИЕ**

**VALUE-ADDED TAX AS AN INSTRUMENT OF THE EUROPEAN
UNION MEMBER-STATES' DISCRETIONARY FISCAL POLICY
OVER THE LAST DECADE**

*Гл. ас. д-р Танер Исмаилов
Стопанска академия „Д. А. Ценов” – Свищов
t.ismailov@uni-svishtov.bg*

*Изследовател д-р Александрина Александрова
Стопанска академия „Д. А. Ценов” – Свищов
a.alexandrova@uni-svishtov.bg*

*Chief Assist. Prof. Taner Ismailov, PhD
“D. A. Tsenov” Academy of Economics – Svishtov, Bulgaria
t.ismailov@uni-svishtov.bg*

*Researcher Alexandrina Alexandrova, PhD
“D. A. Tsenov” Academy of Economics – Svishtov, Bulgaria
a.alexandrova@uni-svishtov.bg*

Abstract

The global financial crisis has led to a significant increase in budget deficits in some EU Member States. In the same time and the European Debt Crisis has necessitated the application of fiscal policy instruments to bring economic systems in relative balance. Among the fiscal instruments that have the fastest impact on the size of budget revenue is the value-added tax. In 2010, some EU Member States undertook a course to raise VAT rates or in other words they put into practice the specific instruments of discretionary fiscal policy. Changes in the value-added tax rates in some Member States have led the research team to the idea to conduct a more in-depth study of tax rates and their effectiveness in increasing EU's tax revenue over the last 10 years.

Key words: *fiscal policy, indirect taxes, VAT, European Union.*

JEL Code: *E62; G28; H20; O52.*

Въведение

Настоящият доклад се публикува в рамките на изпълнение на дейностите по проект „Фискална дисциплина и/или повишаване фис-

калния капацитет на Република България?“ № КП-06 ПМ35/5 от 18/12/2019, финансиран от Фонд „Научни изследвания“.

Преди проявлението на Световната финансова и икономическа криза, дискреционната фискална политика не се разглежда като ефективен инструмент за макроикономическа стабилизация (Blanchard, 2010; Taylor, 2000). Монетарната политика е предпочитаният инструмент за смекчаване на колебанията в бизнес цикъла. Нежеланието за използване на дискреционната политика може да бъде свързано със следните предпоставки: сравнително дългото време за прилагане на фискални мерки, както и тяхното въздействие върху икономиката; фискалният стимул; склонността на правителствата да харчат приходите в добри времена, оставяйки недостатъчни буфери за финансиране на експанзивни политики в неблагоприятни икономически условия; и др. В периода на посткризисно възстановяване на финансовата система на ЕС, дискреционната фискална политика зае главна роля в стабилизирането на икономиката, не само в отговор на задълбочената и продължителна рецесия, но и защото инструментите за въздействие на монетарната политика сами по себе си не бяха в състояние да осъществят това начинание.

Решаващата за постигане на икономическа стабилизация роля на дискреционната фискална политика за стабилизиране и силният ефект от проявлението ѝ, в ситуация, когато монетарната политика е ограничена, финансовият сектор е уязвим и икономиката се намира в ситуация на продължителна рецесия е категорично аргументирана от редица автори и академични публикации (Christiano, 2011, 1st February; Woodford, 2011; Auerbach, 2012; Taylor, 2016). При нормални обстоятелства обаче, предпочитаният подход за макроикономическа стабилизация според някои автори е прилагането на комбинация от парична политика с автоматични стабилизатори (DeLong, 2012). Как данъците и мерките, касаещи разходната политика на страните могат да се използват като структурни инструменти за подобряване на икономическия растеж в средносрочен и дългосрочен план е доказано от различни изследвания на автори в тази област, демонстрирайки, че такъв тип реформи носят по-значителни ползи, отколкото се смяташе досега (OECD, 2010; Barbiero, 2013; IMF, 2015a).

Фискалната политика може да има косвено влияние върху икономическия растеж в дългосрочен план. Това може да се постигне чрез

прилагане на структурни реформи на пазара на труда или на пазара на продукти и услуги. Тъй като някои структурни реформи обикновено водят до по-незначителни ползи, когато икономиката е слаба, ефектът им може да се мултиплицира, когато са допълнени от фискални политики, които поддържат съвкупното търсене.

Дискреционната фискална политика често се отхвърля като инструмент за стабилизиране и растеж на икономиката. Като тя е по-малко желана от монетарната политика поради по-големите постоянни дефицити, които от своя страна водят до по-високи дългосрочни лихвени проценти и изкривени бъдещи приходи от данъци. Или пък намаляването на данъка би довело до по-висока пределна склонност към спестяване (Кейнсианска школа). В същото време фискалната политика може да стимулира търсенето при ситуация, когато прилаганата монетарна политика не е така ефективна (D'Acunto, et al., 2017).

Очакванията за по-висока инфлация в днешно време ще доведат до по-високи потребителски разходи. Дискреционната фискална политика може да бъде стимулираща, а в същото време да избягва бюджетните дефицити (Farhi, 2013). За дискреционни мерки можем да говорим само тогава, когато правителството целенасочено предприема действия за промяна в бюджетните параметри, преследвайки определени фискални цели. Ефектите от измененията в тези параметри, дължащи се на промяна в макроикономическата обстановка, следва да се разграничават (цикличен компонент) (Bulgaria, 2018).

Данъкът върху добавената стойност като инструмент на дискреционната фискална политика на страните-членки на ЕС

За постигане на изследователските цели на настоящото изследване, авторвият екип използва официални статистически данни за размера на данъчните ставки на Данъка върху добавената стойност и размера на данъчните постъпления от ДДС като % от БВП на страните-членки на ЕС, публикувани и достъпни на официалния уебсайт на Евростат (Eurostat, 2020). Десетгодишният период на изследване – от 2009 г. до 2018 г. включително е подбран поради факта, че именно той включва проявлението на Световната икономическа криза, както и времеви интервал, в който страните реагират на последиците от нея, предприемайки редица мерки за оздравяване на своите икономики.

Както бе изяснено, промяната в размера на данъчните ставки в посока тяхното увеличение е инструмент на експанзивната дискреционна политика, чието прилагане цели увеличение на данъчните постъпления. Обект на изследване в конкретното научно съчинение е, ефективно ли е и доколко, увеличението на стандартната данъчна ставка за ДДС в качеството ѝ на инструмент на дискреционната фискална политика като оценката на ефективността ще се извърши на база осъществяване на сравнителен анализ на приходите от Данък върху добавената стойност като % от БВП във всички страни-членки на Европейския съюз.

Ограниченията, които авторвият екип си поставя при осъществяване на настоящото изследване по отношение провеждане на сравнителен анализ на размера на ставките за ДДС в Европейския съюз и равнището на данъчните постъпления от ДДС като % от БВП са предизвикани от следните фактори:

първо: сред косвените данъци, Данъкът върху добавената стойност, предвид неговата приложимост и в качеството му на основен данък върху потреблението в рамките на ЕС генерира най-значителна част от данъчните приходи от косвено данъчно облагане;

второ: данъчната хармонизация в Европейския съюз в областта на косвеното данъчно облагане, и най-вече постигнатата на равнище Съюз икономическа, юридическа и административна хомогенност в областта на облагането и събирането на ДДС позволява осъществяването на акуратен сравнителен анализ;

трето: предвид техническите ограничения относно обема на настоящата разработка, не е възможно осъществяването на задълбочено изследване на равнище ЕС и по други показатели (инструменти на дискреционната политика), освен избрания.

През разглеждания период, девет от страните-членки на общността не предприемат мерки по увеличение или намаление на стандартната данъчна ставка за Данъка върху добавената стойност. Сред тях са Белгия, България, Дания, Германия, Естония, Латвия, Малта, Австрия и Швеция. В началото на периода на изследване – през 2009 г. във всички изброени страни, освен Германия и Малта, стандартната ставка за ДДС е по-висока от средноевропейската като разликата варира между 0,2% (България, Естония, Австрия със стандартна данъчна ставка за ДДС от 20%) и 5,2% (Швеция и Германия със стандарта данъчна ставка за ДДС от 25%)(Вж. Таблица 1). Особено впечатление прави, че към

края на изследвания период – през 2019 г. предвид факта, че стандартната ставка за ДДС на равнище Европейски съюз е нараснала в абсолютен размер с 1,6 процентни пункта или с 8,6% спрямо базисната 2009 г., то броят на страните-членки, в които стандартната ставка за ДДС е по-висока от средноевропейската значително е намалял – единствено в Швеция и Дания са съотв. 25%.

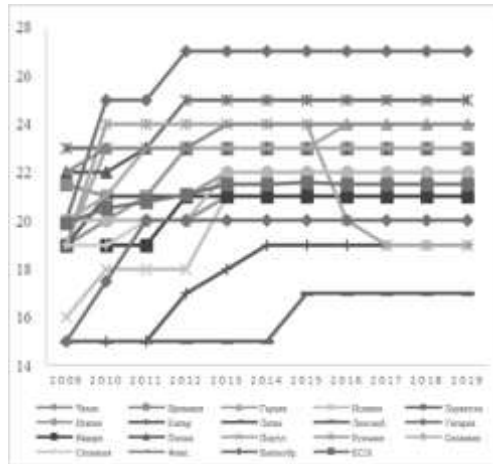
Таблица 1

Размер на данъчните ставки за Данък върху добавената стойност в страни-членки на ЕС за периода 2009г. – 2019 г.

год./д-ва	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Белгия	21	21	21	21	21	21	21	21	21	21	21
България	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20
Дания	25	25	25	25	25	25	25	25	25	25	25
Германия	19	19	19	19	19	19	19	19	19	19	19
Естония	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20
Латвия	21	21	21	21	21	21	21	21	21	21	21
Малта	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18
Австрия	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20
Швеция	25	25	25	25	25	25	25	25	25	25	25
ЕС28	19,9	20,5	20,8	21,1	21,5	21,5	21,6	21,5	21,5	21,5	21,5

Източник: Евростат, авторова интерпретация

Редно е да се отбележи, че по отношение на диференцираната данъчна ставка за ДДС в Латвия, Малта и Австрия се осъществяват някои промени, като в Латвия през 2010 г. размерът на диференцираната ставка се увеличава от 10% на 12%, а през 2018 г. се въвежда свръх намалена ставка за някои групи стоки в размер на 5%. В Малта, през 2011 г. редуцираната данъчна ставка от 5% се увеличава на 7% като се формира нова категория свръх намалена за някои групи стоки от 5%, намалена от 7%, а стандартната се запазва непроменена от 18%. В Австрия, през 2016 г. се въвежда нова категория на диференцираната данъчна ставка за ДДС като се обособява свръх намалена ставка от 10% за някои групи стоки, намалена – от 13% и стандартната се запазва на равнище от 20%.

Фиг. 1. Данъчни ставки за ДДС в страни-членки на ЕС през 2009 – 2019 г.

Източник: Евростат, авторова интерпретация

Таблица 2

Данъчни ставки за Данък върху добавената стойност в страни-членки на ЕС за периода 2009г. – 2019 г.,

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2019/ 2009
Чехия	19	20	20	20	21	21	21	21	21	21	21	10,53
Ирландия	21,5	21	21	23	23	23	23	23	23	23	23	6,98
Гърция	19	23	23	23	23	23	23	23	24	24	24	26,32
Испания	16	18	18	18	21	21	21	21	21	21	21	31,25
Хърватска	23	23	23	25	25	25	25	25	25	25	25	8,70
Италия	20	20	21	21	22	22	22	22	22	22	22	10,00
Кипър	15	15	15	17	18	19	19	19	19	19	19	26,67
Литва	19	21	21	21	21	21	21	21	21	21	21	10,53
Люксемб.	15	15	15	15	15	15	17	17	17	17	17	13,33
Унгария	20	25	25	27	27	27	27	27	27	27	27	35,00
Нидерл.	19	19	19	21	21	21	21	21	21	21	21	10,53
Полша	22	22	23	23	23	23	23	23	23	23	23	4,55
Португ.	20	21	23	23	23	23	23	23	23	23	23	15,00
Румъния	19	24	24	24	24	24	24	20	19	19	19	0,00
Словения	20	20	20	20	22	22	22	22	22	22	22	10,00
Словакия	19	19	20	20	20	20	20	20	20	20	20	5,26
Финл.	22	23	23	23	24	24	24	24	24	24	24	9,09
Франция	19,6	19,6	19,6	19,6	19,6	20	20	20	20	20	20	2,04
Великобр.	15	17,5	20	20	20	20	20	20	20	20	20	33,33
ЕС28	19,9	20,5	20,8	21,1	21,5	21,5	21,6	21,5	21,5	21,5	21,5	8,04

Източник: Евростат, авторова интерпретация.

Всички останали страни-членки на Общността, които не попадат в първата анализирана група прибягват до увеличение на стандартната данъчна ставка за Данъка върху добавената стойност в качеството му на инструмент на дискреционната фискална политика. В Чехия, Ирландия, Хърватска, Италия, Литва, Люксембург, Нидерландия, Полша, Португалия, Словения, Франция и Финландия в края на изследвания период се наблюдава увеличение размера на данъчната за ДДС, което варира в границите между 2,04% във Франция до 15% в Португалия, спрямо базисната 2009 г. (Вж. Табл. 2) Особено впечатление прави, че в повечето страни се наблюдава значително повишение размера на стандартната данъчна ставка през периода 2009 г. – 2012 г. (Вж. Фигура 1) Тази промяна се дължи основно на проявлението на Световната икономическа криза и реакцията на страните-членки на Общността в посока предприемане на мерки за преодоляването на неблагоприятните ефекти от нея.

Обект на подчертан изследователски интерес представлява групата, която формират страните: Гърция, Испания, Кипър, Унгария и Великобритания, в които размерът на стандартната ставка в края на разглеждания период е увеличен с над 25% спрямо базисната 2009 г. съответно: в Гърция от 19% през 2009 г., до 23% през 2009 г. и 24% през 2017 г., или увеличение в размера на ставката с 26,32% (Вж. Табл. 2). Аналогична е ситуацията в Испания от 16% през 2009 г., до 18% през 2010 г. и 21% през 2013 г. или 31,25% нарастване размера на данъчната ставка през изследвания период. Най-значително увеличение в размера на данъчната ставка се наблюдава в Унгария – от 20% през 2009 г. до 25% през 2010 г. и 2011 г., до най-високите за ЕС равнища за стандартна ставка за ДДС от 27%. В това отношение, Унгария е феномен, т.к. въпреки че е страна-членка на Европейския съюз, суверенното правителство на страната не спазва европейския регламент относно допустимите минимални и максимални граници за равнището на стандартната ставка за ДДС, чиито размер трябва да варира в границите на 15%-25%.

Таблица 3

**Приходи от ДДС в страни-членки на ЕС, измерени
в % от БВП за периода 2009 г. – 2018 г.**

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Динами ка 2018/ 2009
Белгия	6,8	6,9	6,9	6,9	6,9	6,9	6,7	6,8	6,8	6,9	1,47
България	8,5	8,6	8,1	9	9,3	8,9	9	9,2	9	9,1	7,06
Дания	9,7	9,5	9,6	9,6	9,4	9,4	9,4	9,5	9,5	9,8	1,03
Германия	7,2	7	7	7	7	6,9	6,9	6,9	6,9	7	-2,78
Естония	8,7	8,5	8,2	8,4	8,2	8,5	9,1	9,1	9,1	9	3,45
Латвия	5,9	6,7	6,8	7,2	7,4	7,6	7,7	8,1	8	8,4	42,37
Малта	7,4	7,2	7,6	7,5	7,6	7,6	7	6,9	7,2	7,5	1,35
Австрия	7,7	7,7	7,5	7,7	7,7	7,6	7,6	7,7	7,7	7,6	-1,30
Швеция	9,1	9,2	9	8,9	9	9	9	9,2	9,3	9,2	1,10
ЕС28	6,4	6,7	6,9	6,9	6,9	6,9	7	7	7,1	7,1	10,94

Източник: Евростат, авторова интерпретация.

По отношение генерираните през изследвания период приходи от ДДС измерени в % от БВП на страните-членки на общността, в групата страни, които запазват размера на стандартната си данъчна ставка за ДДС не се наблюдават съществени различия. Приходите от ДДС в Белгия, Дания, Естония, Малта и Швеция бележат растеж през 2018 г. спрямо базисната 2009 г., който варира в рамките на 1,03% (от 9,7% през 2009 г. до 9,8% през 2018 г.) в Дания до 3,45% в Естония (Вж. Табл. 3). Впечатление прави ситуацията в България, където въпреки непроменения размер на стандартната данъчна ставка за облагане с ДДС, генерираните данъчни приходи от данъка върху добавената стойност, измерени в % от БВП нарастват средно за изследвания период със 7,06% или 8,05% през 2009 г. до 9,1% през 2018 г. Това нарастване може да се обясни от курса на строга фискална дисциплина, който българските правителства следват в посочения период и плавното нарастване доходите на населението, съответно резултиращи в плавно нарастване на потреблението в страната.

Таблица 4

**Приходи от ДДС в страни-членки на ЕС, измерени
в % от БВП за периода 2009 г. – 2018 г.**

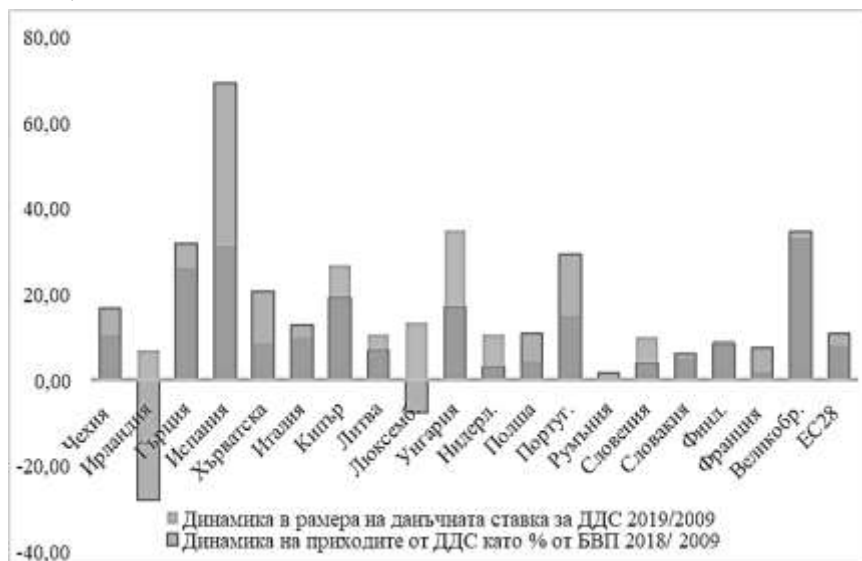
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Динами ка 2018/ 2009
Чехия	6,6	6,6	6,9	7	7,4	7,4	7,3	7,4	7,7	7,7	16,67
Ирландия	6,1	6	5,7	5,8	5,8	5,9	4,6	4,7	4,5	4,4	-27,87
Гърция	6,3	7,1	7,3	7,2	7	7,1	7,3	8,1	8,1	8,3	31,75
Испания	3,9	5,4	5,3	5,5	6,1	6,3	6,5	6,5	6,5	6,6	69,23
Хърватска	11,2	11,4	11,3	12,3	12,6	12,6	12,8	12,9	13,2	13,5	20,54
Италия	5,5	6,1	6	6	5,9	6	6,1	6,1	6,3	6,2	12,73
Кипър	8,3	8,3	7,7	8,1	7,7	8,6	8,5	9	9,5	9,9	19,28
Литва	7,3	7,8	7,8	7,6	7,5	7,6	7,7	7,8	7,8	7,8	6,85
Люксемб.	6,7	6,5	6,7	7,2	7,4	7,6	6,7	6,5	6,3	6,2	-7,46
Унгария	8,3	8,5	8,4	9,1	8,9	9,2	9,6	9,3	9,5	9,7	16,87
Нидерл.	6,6	6,5	6,4	6,4	6,4	6,4	6,5	6,8	6,8	6,8	3,03
Полша	7,3	7,6	7,8	7,1	7	7,1	7	7,2	7,8	8,1	10,96
Португ.	6,8	7,5	8,1	8,3	8,1	8,5	8,5	8,5	8,6	8,8	29,41
Румъния	6,3	7,6	8,6	8,3	8,1	7,6	8,1	6,4	6,2	6,4	1,59
Словения	7,9	8,1	8,1	8	8,4	8,4	8,3	8,2	8,1	8,2	3,80
Словакия	6,6	6,2	6,7	6	6,3	6,6	6,8	6,7	7	7	6,06
Финл.	8,4	8,3	8,8	9	9,3	9,2	9,1	9,1	9,1	9,1	8,33
Франция	6,7	6,8	6,8	6,8	6,8	6,9	6,9	6,9	7,1	7,2	7,46
Великобр.	5,2	6	6,8	6,7	6,7	6,7	6,8	6,8	6,8	7	34,62
ЕС28	6,4	6,7	6,9	6,9	6,9	6,9	7	7	7,1	7,1	10,94

Източник: Евростат, авторова интерпретация

От разглежданите страни, най-съществена промяна в посока увеличение на постъпленията от ДДС се наблюдава в Латвия – от 5,9% от БВП през 2009 г. до 8,4% от БВП през 2019 г. или значителното увеличение на приходите от данъка върху добавената стойност с 42,37% в края на разглеждания период. Тази значителна промяна се дължи на проявлението на следните два фактора – първо, предприетата в страната обширна данъчна реформа, засягаща най-вече личното и корпоративно подоходно облагане и по-конкретно новата философия на облагане, и второ-нарастващите доходи на населението като в резултат от тези фактори потреблението в страната значително нараства, респ. нарастват и генерираните от ДДС приходи.

Интересна е ситуацията при страните-членки на Европейския съ-

юз, прибегнали към увеличение размера на стандартната данъчна ставка за Данъка върху добавената стойност в опит за генериране на повече данъчни приходи от косвено данъчно облагане и по-конкретно от ДДС. В Ирландия и Люксембург, въпреки увеличението на ставката за ДДС през изследвания период, постъпленията от този данък, измерени в % от БВП на страните през 2018 г. спрямо базисната 2009 г. намаляват съответно със 7,46% за Люксембург (от 6,7% на 6,2%) и със значителните -27,87% за Ирландия (от 6,1% на 4,4%)

Фиг. 2. Динамика в размера на стандартната ставка за ДДС и генерираните приходи от ДДС в страни-членки на ЕС за периода 2009 г. – 2018 г.,

Източник: Евростат, авторова интерпретация.

Нарастването на размера на стандартната ставка за ДДС в повечето страни, попадащи във втората анализирана група (Вж. табл. 4, Фигура 2) очаквано резултира в нарастване размера на генерираните от този данък приходи като в страни като в Италия, Литва, Франция и Полша това нарастване гравитира около средноевропейското равнище за 2018 г. спрямо базисната 2009 г. от 10,94%. В страните Чехия, Гърция, Хърватска, Португалия и Великобритания се наблюдава най-

осезаем ръст на постъпленията от ДДС измерени в % от БВП като в Испания той е с рекордно равнище от 6,6% през 2018 г. спрямо едва 3,9% през базисната 2009 г. или увеличение от 69,23%. Редно е да се отбележи, че този факт в голяма степен се дължи и на драстичното увеличение размера на ставката за ДДС през изследвания период, което в Испания от 16% в началото на изследвания период достига до 21% през 2018г.

Заклучение

Изложените по-горе теоретични постановки и осъщественият сравнителен анализ очертават ясна „картина“ за предприетите от 2/3 от страните членки на Общността посткризисни възстановителни мерки в посока увеличение на стандартната данъчна ставка за Данъка върху добавената стойност в качеството му на инструмент на дискреционната фискална политика. Прави впечатление, че се наблюдава значително повишение размера на стандартната данъчна ставка за ДДС през периода 2009 г. – 2012 г. Тази промяна е продиктувана от крахът на световните финансови пазари през 2008 г., лавинообразно превърнал се в криза на реалната икономика. Това налага целенасочено провеждане на определена фискална политика с оглед постигане на устойчив икономически растеж. През анализирания период не се наблюдават значителни промени по отношение на генерираните приходи от ДДС измерени в % от БВП на страните-членки на общността, в групата страни, които запазват размера на стандартната си данъчна ставка. При втората изследвана група от страните-членки на ЕС, прибягнали към увеличение размера на стандартната данъчна ставка за ДДС, приходите гравитират около средноевропейското равнище (Италия, Литва, Франция и Полша), а в Чехия, Гърция, Хърватска, Португалия, Великобритания и Испания постъпленията от ДДС измерени в % от БВП нарастват чувствително, което е индикатор за ефективността на предприетата посткризисна възстановителна мярка.

References

1. Auerbach, A. a. Y. G., 2012. “Fiscal Multipliers in Recession and Expansion.”. *Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research.*, Issue 3, pp. 63-98.
2. Barbiero, O. a. B. C., 2013. “*New Econometric Estimates of Long-*

term Growth Effects of Different Areas of Public Spending.”, Paris: OECD Economics Department Working Paper 1100.

3. Blanchard, O. G. D. a. P. M., 2010. “Rethinking Macroeconomic Policy.”. *Journal of Money, Credit and banking*, pp. 199-215.

4. Bulgaria, F. s., 2018. *Fiskalnata politika - osnovni ponyatia, teorya i praktika* , Sofia: Fiscalen savet na Bulgaria.

5. Christiano, L. M. E. a. S. R., 2011, 1st February. When Is the Government Spending Multiplier Large?. *Journal of Political Economy*, Issue 119, pp. 78-121.

6. D’Acunto, F., Hoang, D. & Weber, M., 2017. The Effect of Unconventional Fiscal Policy on Consumption Expenditure. *ifo Institut - Leibniz-Institut für Wirtschaftsforschung an der Universität München*, 15(1), pp. 9-11.

7. DeLong, J. B. a. L. H. S., 2012. “Fiscal Policy in a Depressed Economy.”. *Brookings Papers on Economic Activity*, Issue 1, pp. 233-97.

8. Eurostat, 2020. <https://ec.europa.eu>. [Online] Available at: <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database> [Accessed 18 April 2020].

9. Farhi, E. I. C. J. P. N. a. P. T., 2013. “Unconventional Fiscal Policy at the Zero Bound”. *American Economic Review*, 103(4), pp. 1172-211.

10. IMF, 2015a. “*Fiscal Policy and Long-Term Growth.*”, Washington, DC.: IMF Policy Paper.

11. OECD, 2010. “*Tax Policy Reform and Economic Growth.*”, Paris: OECD Tax Policy Studies 20.

12. Taylor., A., 2016. “The Time for Austerity: Estimating the Average Treatment Effect of Fiscal Policy,”. *Economic Journal*, Issue 126 (590), pp. 219-255.

13. Taylor, J., 2000. “Reassessing Discretionary Fiscal Policy.”. *Journal of Economic Perspectives*, 14(3), pp. 21-36.

14. Woodford, M., 2011. “Simple Analytics of the Government Expenditure Multiplier.”. *American Economic Journal: Macroeconomics*, 3(1), pp. 1-35.

ANALYSIS OF TOURISM COMPETITIVENESS IN THE ASEAN COUNTRIES

Prof. Sazhida Safina, PhD

St-Petersburg State University of Economy – St. Petersburg, Russia
safina.sazhida@mail.ru

Student Irina Teterkina

St-Petersburg State University of Economy – St. Petersburg, Russia
itirina@outlook.com

Abstract

In the XXI century, in the context of globalization, various tourist destinations (countries and groups of countries) actively compete. This is due to the rapid development of transport, an increase in the standard of living of the population, the removal of visa barriers, and the invention of the Internet. High growth is shown primarily by the countries of the Asia-Pacific region, namely the Association of Southeast Asian countries (ASEAN), which actively conducts its tourism policy. This article analyzes the role of the ASEAN countries in the development of the world tourism market based on official statistics. The author's typology of States according to the level of tourism contribution to the state economy and the share of people employed in this industry is proposed.

Key words: *international tourism, tourism competitiveness, destination, ASEAN, Asia-Pacific region.*

JEL Code: F02

Introduction

Today, nobody can deny that tourism is one of the most important sectors of the world's economy. Furthermore, for many countries it is an industry of specialization and the main source of income. The indicator of international tourist arrivals in the world is growing rapidly: in 1990 - 438 million people, in 2010 - 952 million people, in 2018 - 1.401 million people. (UNWTO, 2019) With the growth of transnationalization and globalization of the world economy, along with traditional tourist destinations such as Europe and North America, new destinations have emerged. The countries of South-East Asia are a promising region that is rapidly passing the stage of forming the tourist market and is actively proving its competitiveness on the world stage. These states form an international organization called ASEAN.

The ASEAN countries have a huge potential for developing tourism services. Every year the region attracts more quantity of international tourists. As of 2018, South-East Asian countries account for up to 7% of the global tourist arrivals and 5% of all tourism receipts. (UNWTO, 2019) This is due to the fact that the economy of South-East Asia is growing rapidly, and the share of the tourism industry in the GDP of the region is one of the highest in the world. That is why the analysis of the development of this sphere in the region is relevant and important in the modern world.

1. The Role of Southeast Asian countries in the development of world tourism

It is important to note that the region under review located in the Asia-Pacific region, which shows a high increase in international tourist arrivals in comparison with other destinations (figure 1). The only destination that the Asia-Pacific region is inferior to according to the data considered is Europe.

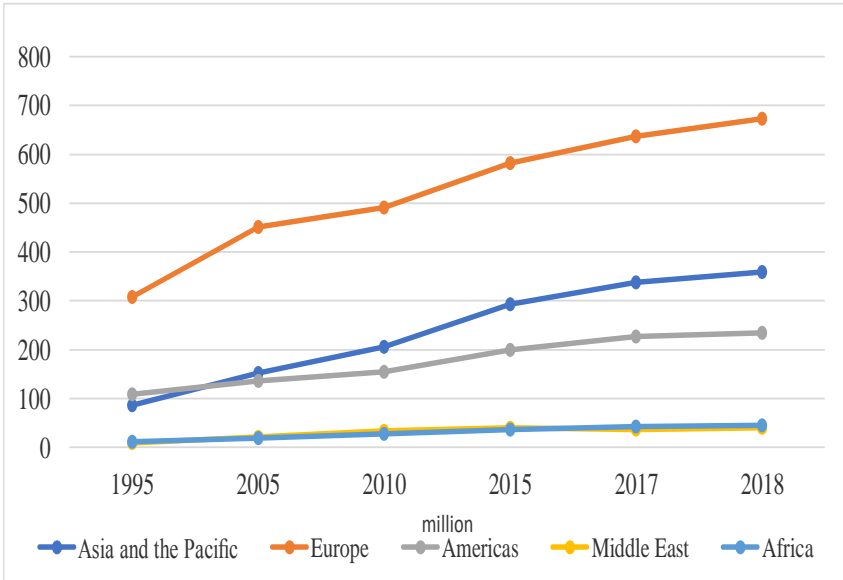

Fig. 1. International Tourist Arrivals by region, 1995-2018

Source: UNWTO International Tourism Highlights 2019, p. 16

Indeed, the ASEAN countries have shown incredible growth in this sector over the past 10 years. The growth of tourism is caused by accelerated socio-economic development, deepening integration processes, and improving the geopolitical situation. The number of tourists has increased by 2 times since 2008, which is significant for such a relatively small region. In 2018 the ASEAN countries received 135 million foreign tourists, which is 20 million more than in 2016. (ASEAN, 2019) The number of tourist arrivals in the region is shown in figure 2.

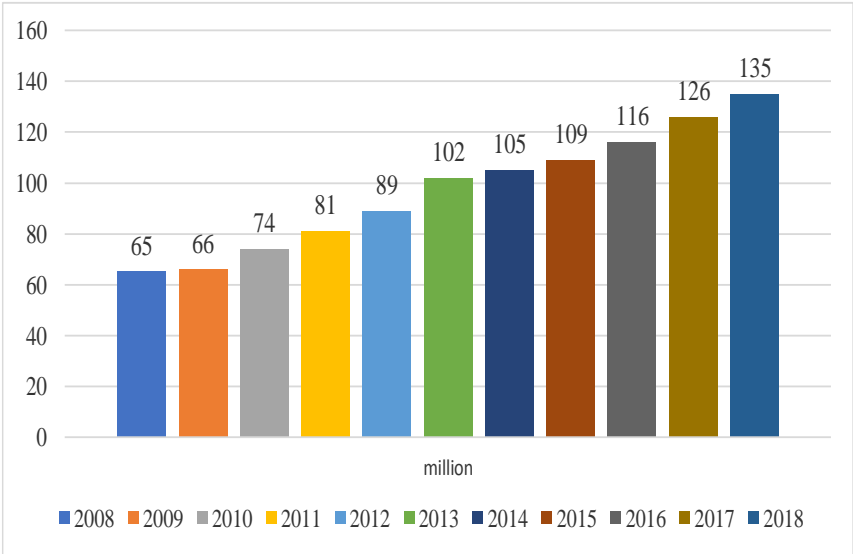

Fig.2. Visitor Arrivals in ASEAN, 2008-2018

Source: ASEAN statistical yearbook 2019, p. 163

Most destinations have shown significant growth, especially Vietnam. The region is characterized by the predominance of domestic trips over international. This feature is associated with the growth of income and free time, the improvement of the transport system and the emergence of low-cost air carriers in ASEAN. China plays a leading role in the formation of the tourist flow. The growth of China's tourist power is the most important factor influencing the development of tourism in the region. If we consider the "Greater China", which includes mainland China, Hong Kong, Macao and Taiwan, the share of arrivals will make up more than half of tourist flows in the region. (ASEAN, 2019) Due to the influx of tourists from China

and India, there has been an increase in the tourist flow in most of the ASEAN countries. Domestic exchange is characterized by short-term trips mainly to neighboring Singapore (the main goal is to earn money). Also, the main generating territories for this region are European countries (Great Britain, France, Germany, the Netherlands) and the United States. This feature is associated with the tendency to "contrast" when choosing a destination. Residents of the Northern countries go to rest on the shores of warm seas. The region is characterized by the dominance of beach tourism due to favorable climatic conditions. One of the important trends in the distribution of tourist flows is the development of tourist exchanges between former metropolitan areas and their colonies, with the first's clearly dominating. Traditional ties in the economic and cultural spheres and the absence of a language barrier are important prerequisites for expanding tourism relations. The British, French, and Dutch are driven by an interest in the historical past and present of former colonies. The British prefer to vacation in Singapore and Malaysia, the Dutch in Indonesia, the French in Cambodia and Vietnam, and the Americans in the Philippines. The number of arrivals for 2018 by country is shown in figure 3.

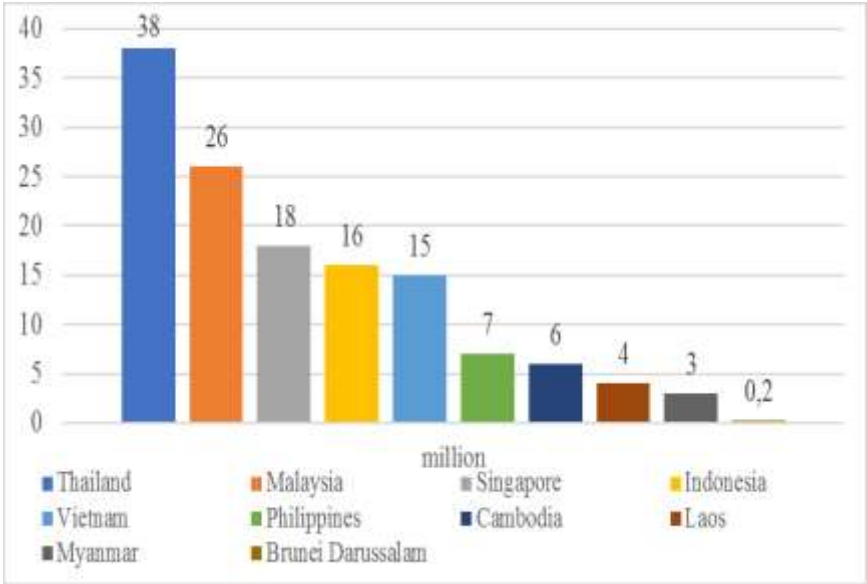

Fig. 3. Visitor Arrivals in ASEAN by Country of Destination, 2018

Source: ASEAN statistical yearbook 2019, p. 163

2. ASEAN countries in the ranking of global tourism competitiveness

Experts from the World Economic Forum in Davos compile The Travel & Tourism Competitiveness Report. This rating allows to conduct a cross-country comparison of the strengths for the development of each country and analyze the increase or decrease in its competitiveness in the global tourism market. For 2019, it has reviewed 140 countries around the world. States are evaluated on an index consisting of 14 indicators combined into 4 groups (WEF, 2019):

1. Enabling Environment: Business Environment, Safety and Security, Health and Hygiene, Human Resources and Labor Market, ICT Readiness.

2. T&T Policy and Enabling Conditions: Prioritization of Travel & Tourism, International Openness, Price Competitiveness, Environmental Sustainability.

3. Infrastructure: Air Transport Infrastructure, Ground and Port Infrastructure, Tourist Service Infrastructure.

4. Natural and Cultural Resources: Natural Resources, Cultural Resources and Business Travel.

The top of 20 countries in this rating include only one destination in South-East Asia – Singapore, taking the 17th place. An excellent business environment and a highly qualified workforce make it possible to effectively develop tourism. The country is also assigned a high safety and security index, which also attracts. Singapore has taken many measures for international openness and is also investing significantly in transport infrastructure. The state notes an increase in spending of excursion tourists on entertainment and casinos. But at the same time, along with other highly developed countries, it also has low price competitiveness. The second significant problem is the lack of natural resources. (WEF, 2019)

Continuing to demonstrate high performance, Malaysia ranks 29th in the rating. The country is an attractive destination due to its price competitiveness, extensive air and port connections, and natural resources. Moreover, the country also offers favorable conditions for doing business, due to highly qualified personnel and a strong labor market. Malaysia has improved its advanced technology, tourism infrastructure and increased international openness. To improve its competitiveness, the government should continue to prioritize the tourism and travel industry and invest in the development of its cultural resources and business travel and more actively

address issues of environmental sustainability and conservation of the natural environment (WEF, 2019).

Thailand is also a competitive country in the field of tourism and travel, which is 31st in the rating. It notes the state's desire to preserve its unique natural resources and improve the tourist infrastructure, which is already at a fairly good level. There is also competitive pricing and strong air transport infrastructure. The sector is a priority for the state. Despite all the positive features, Thailand lacks proper development of port infrastructure, cultural resources, business travel, as well as full security, which hinders the country's entry into the leaders in the field of tourism and travel. (WEF, 2019)

Indonesia is ranked 40th in the rating. The country provides some of its most famous natural resources at affordable prices, which attracts tourists. The state also highlights its cultural resources and prioritizes the tourism and travel sector as important engines of economic development. Indonesia has expanded its offer by promoting the development of its natural resources by increasing the number of specially protected areas and attracting more interest in them on the Internet. However, environmental protection remains a key risk factor for the sustainable development of the sector. To be one of the world's most resource-rich countries, the government must address deforestation, inadequate wastewater treatment, and an increase in the number of species of both flora and fauna listed as endangered. Indonesia should also focus on improving tourism infrastructure, as the supply of hotel rooms remains low. (WEF, 2019)

Vietnam has risen 4 places in 2018, ranking 63rd in the world. The main drivers of the country's competitiveness in tourism and travel are natural and cultural resources and price competitiveness. Vietnam has made significant progress in the human resources and labor market component, thanks to improvements in the skills of the labor force and partially simplified regulations on the recruitment of foreign labor. The country has also improved its advanced technologies. The growth of economic development has led to an increase in the number of business trips. To continue to develop the competitiveness of the tourism and travel sector, Vietnam must focus on environmental issues such as high levels of air emissions, deforestation, and limited water treatment. Another important point is the improvement of tourist infrastructure. (WEF, 2019)

Brunei Darussalam is ranked 72nd in the world. The development of

tourism in the state is hindered by a policy based on the professed religion, namely, Islam. Most tourists are repelled by the fact that upon arrival in the country they will have to follow all the rules, even though they are not involved in this denomination. In addition, the state has an insufficient number of cultural and natural sites for the successful development of tourism, as well as a low level of development of tourist infrastructure. Despite this, the country has price competitiveness, a favorable business environment and a high level of security. (WEF, 2019)

The Philippines is ranked 75th in the rating. The tourism and travel sector continues to develop due to the country's rich natural resources and high price competitiveness. But the country is achieving lower levels of competitiveness this year due to factors such as an unfavorable business environment, low security, poor environmental conditions, and poor infrastructure. At the same time, environmental policy has improved but still lags behind, risking undermining natural resources - the main asset for attracting tourists to the country. (WEF, 2019)

Laos took the 97th position in the international ranking. A country that does not have access to the sea, it is quite difficult to develop the tourism sector, but at the same time, it has high price competitiveness, the priority of the sphere under consideration, an average level of safety, medicine and hygiene, which increases its competitiveness. But the development of the state in the tourism and travel sector is hindered by such factors as low availability of infrastructure and recreational resources, almost complete lack of use of advanced technologies and weak openness of the country. (WEF, 2019)

It is evident that 98th place in this rating was taken by Cambodia. The country's strengths are such factors as the priority of tourism and travel in the economy and price competitiveness. At the same time, the state has the most interesting cultural and natural resources. As for the factors that negatively affect competitiveness, these are the low level of provision of all types of infrastructure, poor landscaping of recreational resources and unfavorable environmental conditions. (WEF, 2019)

Myanmar has not sent its data for the rating under consideration, which indicates a low level of openness of the country, disinterest in prioritizing the tourism and travel sector, as well as the lack of financial resources for this, despite the existing natural conditions. Travelers are put off from the state not only by the low level of infrastructure provision but also by the

unstable political situation associated with the persecution of Rohingya. Despite this, the tourism sector in Myanmar is developing at a slow pace, attracting more and more tourists every year.

3. The Importance of tourism in the economy of countries

The travel and tourism sector makes a significant contribution to the economy of South-East Asia. The positive impact of tourism on the economy of the countries under consideration is manifested in various aspects: it contributes to the inflow of funds in foreign currency, it is a source of income for the local population, it generates profit and contributes to the development of transport enterprises and stimulates the development of industries related to the production of goods for tourists. There are significant differences between countries in terms of the share of tourism in GDP and the share of people employed in tourism. Detailed information on the significance of tourism for the countries of the region is shown in figure 4. According to these indicators, states can be divided into three groups (Safina, S. S., Teterkina I. G., 2020):

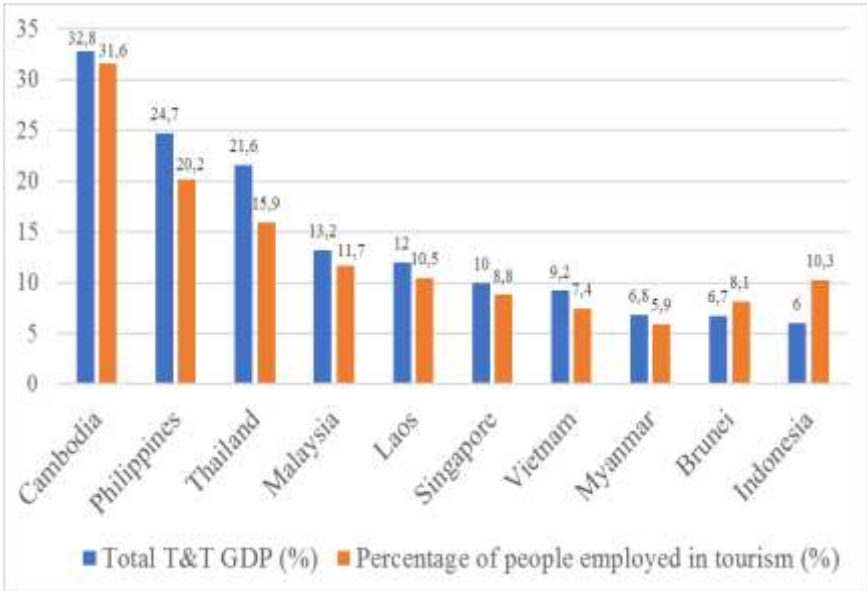

Fig. 4. Total T&T GDP and percentage of people employed in tourism, 2018

Source: WTTC: Economic Impact Report: Country / Region Data, 2019

1. High value of tourism (the share of tourism in the economy is 20 or more): Cambodia, Philippines, Thailand.

2. Average value of tourism (the share of tourism in the economy from 10 to 19): Malaysia, Laos, Singapore.

3. Low value of tourism (the share of tourism in the economy from 0 to 9): Vietnam, Myanmar, Brunei, Indonesia.

Large differences between countries are due to the influence of many factors. States with very high tourism significance are Cambodia, the Philippines and Thailand. This group of countries are "beach" destinations. These are mainly coastal and island countries that represent a zone of high comfort of natural and climatic conditions. The exception in this group of countries is inland Laos. Cambodia has the highest growth of tourism in the economy of this group (33%). This is due to the end of the civil war, the presence of interesting UNESCO sites and a warm climate. Singapore, which is actively developing tourism and has become the center of business tourism in the region, is particularly noteworthy. This country promotes itself in the world tourism market as a "gateway" to South-East Asia. Its Changi international airport receives many transit tourists from all parts of the world. At the same time, the share of tourism in the country's GDP is about 10 %. This value indicates the diversification of the state's economy, where tourism is not a priority industry. Low significance is observed in countries with poorly developed tourist infrastructure - Myanmar and Brunei. Myanmar has just started to form this industry after the onset of political stability in the state. Brunei is an oil-producing country, and the strict application of Islamic law can be considered a deterrent to tourism development. As a result, the tourism sector contributes significantly more to the economy of ASEAN countries than in the European Union or North America.

Conclusion

In the light of the provided examples and explanations, it is evident that the tourism services sector has been successfully developing over the past decades in all regions of the world. The most successful are Europe and the Asia-Pacific. The second includes The South-East Asia subregion considered in the article, which demonstrates significant results in the tourism services sector. There are large differences between countries in the impact of tourism on their economies. These are determined by the influence

of natural and recreational, economic, political, and environmental factors. As for the countries' place in the global tourism competitiveness, almost half of them are above the 50th place in the rating, which is a good indicator of the growing influence of tourism and travel on the economy of states and the level of development of the sector. However, there are many problems in the region that hinder the development of tourism and travel. The most important of them are the wide variation in the overall contribution of tourism to the GDP of countries, differences in tourist infrastructure among the most developed and developing countries, environmental degradation due to high urbanization and industrialization, and the low investment attractiveness of some countries in the region.

References

1. ASEAN (2019) *ASEAN statistical yearbook 2019* [Online] Available from: https://www.aseanstats.org/wp-content/uploads/2020/01/ASYB_2019.pdf [Accessed 12/04/2020].
2. Safina, S. S., Amosova, G. M. (2017) Analiz turistskoy konkurentosposobnosti stran Aziatsko-Tikhookeanskogo regiona. *Izvestiya Sankt-peterburgskogo gosudarstvennogo ekonomicheskogo universiteta universiteta journal – Saint-Petersburg*. Saint-Petersburg: Saint Petersburg state University of Economics – Saint-Petersburg. Volume 104, issue 2, pp.30-36.
3. Safina, S. S., Teterkina I. G. (2020) Tendentsii razvitiya rynka turistskikh uslug stran ASEAN. *Science and business: development ways journal – Moscow*. Moscow: Fond razvitiya nauki i kul'tury - Moscow. Volume 104, issue 2, pp. 88-89.
4. UNWTO (2019) *International Tourism Highlights 2019* [Online] Available from: https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284421152_ [Accessed 12/04/2020].
5. WEF (2019) *The Travel & Tourism Competitiveness Report 2019* [Online] Available from: http://www3.weforum.org/docs/WEF_TTCR_2019.pdf [Accessed 12/04/2020].
6. WTTC (2019) *Economic Impact Report: Country / Region Data* [Online] Available from: <https://wtcc.org/en-us/Research/Economic-Impact> [Accessed 12/04/2020].

**РАМКИ ЗА ФИСКАЛНО УПРАВЛЕНИЕ НА САЩ И ЕС
ИЛИ КОГА ДЕЦЕНТРАЛИЗИРАНАТА ФИСКАЛНА
ДИСЦИПЛИНА РАБОТИ?**

**FISCAL GOVERNANCE FRAMEWORKS OF THE USA
AND THE EU OR WHEN DOES DECENTRALISED
FISCAL DISCIPLINE WORK?**

*Изследовател д-р Александрина Александрова
Стопанска академия „Д. А. Ценов“ - Свищов
a.alexandrova@uni-svishtov.bg*

*Researcher Aleksandrina Aleksandrova, PhD
“D. A. Tsenov” Academy of Economics, Svishtov, Bulgaria
a.alexandrova@uni-svishtov.bg*

Abstract

The EU fiscal governance is a set of generally applicable supra-national rules and decisions on Community's fiscal policy taken by sovereign Member States within the coherent EU legal framework. In the US, the fiscal activity is carried out within a three-tier hierarchical structure at the following levels: federal (central), state (50 "sovereign" states, including the federal territory of the District of Columbia), and local (consisting of over 90,000 local administrative units). This study aims to analyse the differences and similarities in the institutional frameworks governing fiscal policy in the United States and the European Union. The authors' paper presents a factual comparison between the EU and US fiscal frameworks, outlining the specific features and characteristics of the two institutionally distinct economic integration alliances. This paper also lifts the curtains on the issues of the fiscal centralization or the decentralized fiscal discipline, widely ignored within the EU.

*Key words: fiscal policy, European Union, USA, fiscal framework.
JEL Code: E61, H60, H62, H63, F53*

Въведение

Настоящият доклад се публикува в рамките на изпълнение на дейностите по проект „Фискална дисциплина и/или повишаване фискалния капацитет на Република България?“ № КП-06 ПМ35/5 от 18/12/2019, финансиран от Фонд „Научни изследвания“.

Фискалните рамки на Съединените американски щати (САЩ) и Европейския съюз (ЕС) възникват и еволюират в съществено различен

исторически и политически контекст, което резултира в тяхната хетерогенност. Най-фундаменталното различие между САЩ и ЕС се изразява в техните институционални управленски структури – докато в САЩ е федерална конституционна република (федерация), ЕС е международна организация – политически и икономически съюз между суверенни държави-членки (Официален уебсайт на Европейския съюз | Европейски съюз, 2020). Това различие в управленските структури оказва и съществено въздействие върху дизайна на рамките за фискално управление на САЩ и ЕС, особено по отношение разделението на компетенциите във фискалните въпроси между наднационално и национално равнище: Съединените щати притежават обширни федерални структури, функциониращи в съчетание с администрациите на суверенни държави – десетата поправка на американската конституция запазва на "държавите или народа" всички правомощия, "които не са делегирани на Федералното правителство от Конституцията, нито са забранени от нея на държавите" (10th Amendment | The National Constitution Center, 2020), докато в Европейският съюз са налице относително ограничени наднационални структури комбинирани със суверенни държави-членки. Съгласно принципа на възлагане, „Съюзът действа само в рамките на правомощията, предоставени му от държавите-членки в Договорите за постигане на заложените в него цели. Компетенциите, които не са предоставени на Съюза в Договорите, се запазват за държавите-членки. Съгласно принципа на субсидиарност в области, които не попадат в неговата изключителна компетентност, Съюзът действа само ако и доколкото целите на предложеното действие не могат да бъдат постигнати в достатъчна степен от държавите-членки, нито на централно ниво, нито на регионално ниво, нито на местно равнище, но по-скоро поради мащаба или ефектите от предложените действия могат да бъдат постигнати по-добре на равнище Съюз“ (Договор за функционирането на Европейския Съюз, чл. 5, EUR-Lex - C:2012:326:TOC - EN - EUR-Lex, 2020).

Съществен акцент в открояването на различията между институционалните управленски структури на САЩ и Европейския съюз може да се открие в Доклада на комисията Делор от 1989 г., съгласно чието изложение, дори и след постигане на целта за установяване на икономически и паричен съюз, Европейската общност ще продължи да състои от отделни нации със специфични икономически, политически,

социални и културни характеристики. Наличието и запазването на това множество изисква установяването на степен на автономност при вземането на икономически решения от отделните държави-членки, което да опосредства постигането на баланс между националните и общностни компетенции. „Поради тази причина не би било възможно просто да следваме примера на съществуващите федерални държави; би било необходимо да се разработи иновативен и уникален подход.“ (Доклад Delors, 1989 г., Bank, 2020). Тези много различни институционални и политически условия естествено предполагат, че системите за икономическо управление са много различни една от друга. В допълнение, валутният съюз на САЩ (доларовата зона) се развива през последните 150 години, докато валутният съюз на ЕС (еврозоната) едва в последните две десетилетия, което прави и двата парични съюза уникални по своя дизайн и функциониране.

Фискални рамки за управление на САЩ и ЕС

В Съединените американски щати фискалната дейност се осъществява на три отделни нива: федерално (централно), щатско (50 „суверенни“ щата плюс федералната територия на окръг Колумбия) и местно (над 90 000 местни правителствени структури). Федералното правителство на САЩ е централно правителство и представлява независим фискален субект със собствени демократично избрани институции, от което произтича неговата власт по отношение установяване на данъци и прякото облагане на данъчните субекти с тях. Съществено различие между Европейския парламент и правителството на САЩ е възможността за установяване на данъци и облагане на данъчните субекти с тях. Конгресът, съгласно конституцията на САЩ, разполага с правото да детерминира приходите и разходите на федералното правителство, въпреки че често делегира специфични имплементационни права на изпълнителната власт, или по-конкретно правомощия за изпълнение на структури от държавната администрация свързани със събирането на данъците и провеждането на фискалната политика на централното правителство.

Разходите на федералното правителство са критичен компонент за американската икономика от основаването на Съединените щати в края на 18 век. Въпреки това, сегашните относително големи размери на тези разходи са функция на растежа на съвременната държава от 20-ти

век. Едва след Първата и Втората световна война, размерът на свързани с отбрана федерални разходи на САЩ започва главоломно да нараства. През последните десетилетия, в резултат на генерираните огромни дефицити на федералното правителство в САЩ общият неизплатен държавен дълг бързо нараства (от 54,2% от БВП през 1990 г., през 91,2% през 2010 г. до 106,9% през 2019 г.) (United States Gross Federal Debt to GDP | 1940-2019 Data | 2020-2022 Forecast, 2020).

На практика, с течение на времето, се появява необходимост от многократно повишаване „тавана“ на федералния дълг, за да се избегне неизпълнение на бюджета от правителството на САЩ. Пример за таква повишение в най-новата история на САЩ е Budget Control Act от 2011, промяна извършена от администрацията на президента Обама, съгласно която се взема решение за увеличение на федералния дълг и съответно понижаване на кредитния рейтинг на федералното правителство от Standard & Poor's, което води до No Budget, No Act от 2013 г., с който временно се „замразява“ възможността за емитиране на нов дълг до 19 май 2013 г. Тази забрана предизвиква ново рекордно нарастване на дълга след 19.05.2013 г. до 16,9 трилиона долара, необходими за погасяване на заемите, изтеглени през забранителния период. Гореописаното явление не е историческа аномалия. От 1960 г. насам Конгресът на САЩ е задействал процедура за перманентно увеличение, разсрочване или преразглеждане на дефиницията на лимита на дълга 78 пъти (Funk Kirkegaard, 2015).

Съгласно десетата поправка на Конституцията на САЩ, 50-те щата имат юрисдикция над всички субекти, които не са делегирани изрично на федералното правителство. Конституцията предоставя на федералното правителство контрол върху много критично важни области на политиката и икономиката. С течение на времето 50-те щатски правителства и около 90 000 местни управленски и административни образувания отчитат нарастващ дял на фискалната си дейност. Те разполагат с разнообразни приходоизточници, включително различни видове данъчни приходи и капиталови трансфери, приходи от предприятия с държавно участие, други активи, вноски за социално осигуряване, а и също така, до голяма степен са свободни във вземането на своите данъчни решения, зависими само от някои ограничения наложени от федералната конституция. От гледна точка на разходите, повечето основни функции са разпределени между щатското и местно уп-

равление, като важни изключения са националната сигурност, социалното осигуряване (пенсиите) и здравното осигуряване за възрастните хора и гражданите в неравностойно положение.

Фиг. 1. Структура на федералния бюджет на САЩ,
Автори: Leigh Angres and Jorge Salazar,

Източник: <https://www.cbo.gov/system/files/2019-06/55342-2018-budget.pdf>

Щатските правителства в САЩ, по принцип, са свободни да вземат заеми без федерална намеса. В действителност обаче почти всички щати разполагат със своеобразно конституционно или друго законово изискване за установяване на балансиран бюджет, за разлика от федералното правителство.

Що се отнася до правната рамка за „суверенния“ дефолт¹, ситуацията значително се различава на щатско и местно равнище. Местните власти юридически се третираат като корпорации и при някои обстоятелства могат да подадат искане за федерална защита при дефолт. Ситуацията е съвсем различна за щатските правителства, които прите-

¹ Суверенния дефолт представлява неспособността, неизпълнението или отказът на правителството на суверенна държава да обслужва всички/част от своите задължения по изплащане на дълга. Прекратяването на вноските по дължимите плащания може да бъде придружено от официална декларация на правителството за отказ от изплащане (или частичен отказ) на задълженията си.

жават суверенни и по принцип неограничени от конституцията правомощия за данъчно облагане и нямат законовата и/или конституционна възможност за получаване на такава защита. В резултат на това, когато се сблъскват с трудности по извършване на своите дългови плащания, отделните щати нямат друг избор, освен да постигнат споразумения с кредиторите си, застрашени от риска да изгубят достъп до финансовите пазари.

Фискалното управление в ЕС се характеризира с набор от общо съгласувани на наднационално равнище правила и решения относно провежданата фискална политика, взети от суверенните държави-членки в рамките на договорената правна рамка на Съюза. Тази т. нар. система, основана на правила, представлява един от градивните елементи на Икономическия и паричен съюз (ИПС), който обвързва участващите държави-членки посредством единна парична политика, като същевременно запазва тяхната автономия по отношение решенията за установяване на данъци, генериране на бюджетни и осъществяване на разходи. Днес фискалното управление в Европейския съюз се осъществява чрез имплементирането на следните принципи и икономически/политически инструменти:

- прилагане на единна парична политика в еврозоната, разработена и прилагана от Европейската централна банка въз основа на европейската правна рамка;
- общи правила по отношение националните фискални политики (включително създаването на независими контролни органи), договорени на наднационално равнище: прилагането на Пакта за стабилност и растеж² (Stability and Growth Pact, 2020), Маастрихтските критерии³ и

² Той представлява набор от правила, целящи да се гарантира, че страните от Европейския съюз поддържат стабилни публични финанси и координират фискалните си политики. Основните цели на пакта са съсредоточени в две направления: първото – да се предотврати насочването на фискалните политики в потенциално проблематични направления и второто – да се коригират прекомерните бюджетни дефицити или прекомерните публични дългове.

³ Според чл. 104с от Маастрихтския договор държавите-членки трябва да избягват прекомерния бюджетен дефицит, който не трябва да надвишава 3 % от БВП на всяка страна, а съотношението между държавния дълг и БВП не трябва да е повече от 60 %. След приемането им, критериите се превръщат в крайъгълен камък на бюджетните политики на всички страни в Евросъюза, TREATY ON EUROPEAN UNION, Title 2, Chapter 1, Article 104 a/b/c; (EU law | European Union, 2020)

т.нар. „Фискален пакт“ (правило за балансиран бюджет), ратифицирани и изпълнявани главно на равнище държава-членка;

- отговорност на държавите-членки по отношение фискалните им политики при съблюдаване на принципите, ‘no bail-out principle’ и ‘no monetary financing’ на Договора за функциониране на ЕС⁴,

- многостранно наблюдение на националните фискални и икономически политики, включително макроикономически дисбаланси, на равнище ЕС въз основа на договореностите в ЕС и в рамките на „европейския семестър“ за координиране на икономическата политика на Съюза.

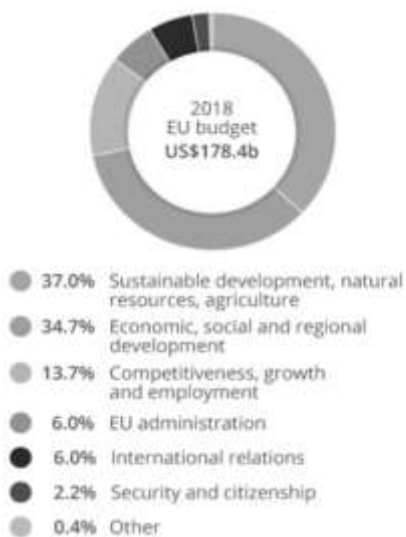
- засилени механизми за надзор и възможност за предоставяне на финансова помощ на държавите-членки при строги условия, за да се гарантира стабилността на еврото, въз основа на междуправителствени споразумения, договори на ЕС и техните спецификации в националното законодателство.

За да се справят държавите-членки със симетричните и асиметрични шокове в неблагоприятна икономическа среда, рамката за фискално управление на ЕС до голяма степен разчита на капацитета на националните бюджетни и други политики за реагиране, или на значително ограничените от Съюза в своето действие автоматични стабилизатори. По-специално на равнище на ЕС са въведени редица подробни фискални правила (по отношение на публичния дефицит и ограниченията на публичния дълг) с цел регулиране на неустойчивите публични финанси като по този начин се даде възможност на държавите-членки да провеждат антициклични фискални политики по време на икономическите цикли. Тези общи правила са предназначени да опосредстват постигането на определени цели на ЕС, а именно – предотвратяване и коригиране на неустойчиви икономически политики и в по-глобален мащаб указване на положително въздействие в посока осигуряването

⁴ Чл. 123 от ДФЕС 1. Забранява се предоставянето на овърдрафти или други видове кредитни улеснения от Европейската централна банка или централните банки на държавите-членки, наричани по-нататък „национални централни банки“, в полза на институциите, органите, службите или агенциите на Съюза, централното управление, регионалните, местни или други органи на публична власт, на други органи, регулирани от публичното право, или на публични предприятия на държавите членки, както и закупуването пряко от тях на дългови инструменти от Европейската централна банка или от националните централни банки. (EU law | European Union, 2020)

устойчив растеж и създаване на повече работни места в държавите-членки на ЕС.

Бюджетът на Европейския съюз е значително по-ограничен по отношение както на размера, така и на принципите, според които се съставя и целите, които изпълнява, в сравнение с този на САЩ. Освен това, за разлика от федералния бюджет на САЩ, този на ЕС трябва да остане е балансиран. Понастоящем Европейската комисия взема заеми чрез издаване на облигации за някои конкретни цели (използвайки бюджета на ЕС като гаранция). Бюджетите на ЕС и САЩ значително се различават и в категориите приходи и разходи, които обхващат. Основните категории бюджетни разходи на ЕС се фокусират върху:

Фиг. 2. Разходни направления на бюджета на ЕС

Източник: European Commission.

1. Интелигентен и приобщаващ растеж

а. Конкурентоспособност за растеж и работни места: включва научни изследвания и иновации; образование и обучението; трансевропейски мрежи в енергетиката, транспорта и телекомуникациите; социална политика; развитие на предприятия и др.

б. икономическо, социално и териториално сближаване: обхваща регионалната политика, която има за цел да помогне на най-слабо развитите страни и региони на ЕС да се изравнят с останалите, повишавайки конкурентоспособността на всички региони и развивайки междурегионално сътрудничество.

2. Устойчив растеж: природни ресурси: включва общата селскостопанска политика, общата политика в областта на рибарството, развитието на селските райони и екологичните мерки.

3. Сигурност и гражданство: включва правосъдие и вътрешни работи, защита на границите, политика на имиграция и убежище, обществено здраве, защита на потребителите, култура, младежта, информация и диалог с гражданите.

4. Глобална Европа: обхваща всички външни действия („външна политика“) от страна на ЕС, като помощ за развитие или хуманитарна помощ.

5. Администрация: покрива административните разходи на всички европейски институции, пенсии и европейски училища.

Два различни модела на колективна фискална дисциплина

Критичната необходимост от спазването на фискална дисциплина на ниво държава не е специфична за Европейския съюз, в голяма степен установяването на такава е предмет и на фискалната политика на Съединените американски щати. Повечето държави действат от позицията на членки на паричен съюз, а федералните държави съчетават централно правителство и субцентрални правителства на равнище региони и градове. Фискалната дисциплина на всяко ниво на управление има за цел да избегне риска, че едно правителство ще опитва да „изнудва“ останалите, настоявайки за финансиране при опасност от дефолт. Искането за допълнително финансиране може да бъде насочено и пряко към централната банка, особено когато натрупаният дълг е голям. Финансирането на дефицита и монетизирането на дълга, обаче, са най-сигурните предшественици на значително нарастване равнището на инфлация.

Неотложността и потребността на равнище ЕС от установяване на фискална дисциплина в рамките на Общността е категорично аргументирана и обоснована в доклада на Комисията Делор от 1989 г. като в последствие заключенията от Доклада се превръщат в неизменна част от Маастрихтския договор. За съжаление процедурата в Договора по

отношение на прекомерния дефицит, довела до Пакта за стабилност и растеж, предприема грешен подход към фискална дисциплина, доказателство за което са: дълговата криза в ЕС, проблемът с прекомерните дългове и дефицитни нива в страни като Гърция, Италия, Ирландия и др. Задълбочаването на посочените проблеми и разрастването на обхвата на дълговата криза в ЕС през последното десетилетие са категоричен аргумент на множество автори като Уайлдасин, Е. (Wildasin, 1999) в посока доказване провала на ПСР.

Както бе отбелязано по-горе, фискалната дисциплина на ниво държави-членки на Европейския съюз е подчинена на постановлението на Пакта за стабилност и растеж и неговата уникална конструкция, съчетаваща хоризонтални и вертикални аспекти на националното и наднационалното равнище на управление. В действителност Европейската комисия прилага пакта, но ключовите решения се вземат колективно, от всички страни-членки, въпреки че приетият през 2014 г. Six-Pack Act⁵ засилва вертикалното измерение за сметка на хоризонталното, т.е. представлява стъпка към централизация. Въпросът, който повдига този акт е дали адаптирането на централизиран модел е най-добрият подход в случая с ЕС или трябва ли отговорността за официалното определяне и прилагане на фискална дисциплина да се поеме от ЕК на централно или субцентрално равнище? И, ако презумпцията, че децентрализираната фискална дисциплина, установена между различните нива на федерално, щатско и местно равнище в САЩ работи, то възможно и адекватно ли е адаптирането на подобен модел в ЕС?

Другият въпрос, обект на научен интерес и множество проучвания в областта е защо децентрализацията на фискалната политика е по-ефективна за постигане на дисциплина. В своите трудове, автори като Роден, Оутс и др. (Oates, 2006) акцентират върху ключовото значение на отказа на централното правителство да спаси (no-bail out principle) субцентралните правителства по примера на САЩ. Когато принципът е категорично установен, стимулите на субцентралните власти се променят. Тъй като фискалната недисциплина е се оказва в крайна сметка

⁵ През 2012 г. и 2014 г. поетапно се приема набор от нови закони, регламентиращи изпълнението на Пакта за стабилност и растеж, наричани пакет от шест акта и пакет от два акта, чиято основна цел да се засили икономическата координация между страните – членки и да се въведат нови инструменти за мониторинг.

неустойчива, установеното правило за отказ за безвъзмездно спасяване предполага, че тежестта на дълга трябва в крайна сметка да се поеме на подцентрално ниво. Въпреки това, несъответствието във времето остава и може да насърчи настоящите правителства да прехвърлят тежестта на дълга върху бъдещите правителства. Установяването на категорично спазване на правилото за отказ от безвъзмездно спасяване от страна на централното правителство естествено води до ситуация, в която субцентралните власти предприемат необходимите стъпки, за да не попаднат в неблагоприятна ситуация, налагаща необходимостта от такъв вид помощ.

Заклучение

Фискалното управление на ЕС представлява набор от общовалидни съгласувани на наднационално равнище правила и решения относно фискалната политика на Общността, взети от суверенните държави-членки в рамките на съгласуваната правна рамка на ЕС. В САЩ, фискалната дейност се осъществява в рамките на тристепенна йерархична структура на федерално (централно), щатско и местно равнище при ясно установени в Конституцията на САЩ управленски и административни правомощия, разпределени в рамките на тази йерархична структура. Съществуват множество различия и допирни точки, както във фискалните рамки за управление, така и в бюджетите на двата наднационални интеграционни съюза, засегнати в изложението на настоящата разработка. Въпреки посочените различия, стремежът за установяване на фискална дисциплина, в съчетание с балансирано разпределение на ангажиментите и отговорностите по отношение нейното спазване между централното и субцентралните правителства представлява ключов елемент на фискалната дейност, както на ЕС, така и на САЩ.

References

1. Bank, E., 2020. Delors Commission. [online] European Central Bank. Available at: <https://www.ecb.europa.eu/ecb/access_to_documents/archives/delors/html/index.bg.html> [Accessed 13 April 2020].
2. Constitutioncenter.org. 2020. 10Th Amendment | The National Constitution Center. [online] Available at: <<https://constitutioncenter.org/interactive-constitution/interpretation/amendment-x/interps/129>>

[Accessed 10 April 2020].

3. Eur-lex.europa.eu. 2020. EUR-Lex - C:2012:326:TOC - EN - EUR-Lex. [online] Available at: <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=OJ:C:2012:326:TOC>> [Accessed 11 April 2020].

4. European Commission - European Commission. 2020. Stability And Growth Pact. [online] Available at: <http://ec.europa.eu/economy_finance/economic_governance/sgp/index_bg.htm> [Accessed 9 April 2020].

5. European Union. 2020. EU Law | European Union. [online] Available at: <http://europa.eu/eu-law/decision-making/treaties/pdf/treaty_on_european_union/treaty_on_european_union_en.pdf> [Accessed 6 April 2020].

6. Funk Kirkegaard, J., 2015. *Economic Governance Structures In The United States*. [Brussels]: European Parliament.

7. Oates, W., 2006. Fiscal Decentralization and the Challenge of Hard Budget Constraints by Jonathan A. Rodden; Gunnar S. Eskeland; Jennie Litvack. *National Tax Journal*. 59(2), pp.389-396.

8. Tradingeconomics.com. 2020. United States Gross Federal Debt To GDP | 1940-2019 Data | 2020-2022 Forecast. [online] Available at: <<https://tradingeconomics.com/united-states/government-debt-to-gdp>> [Accessed 9 April 2020].

9. Wildasin, E., 1999. Externalities And Bailouts: Hard And Soft Budget Constraints In Intergovernmental Fiscal Relations. [Washington, D.C.]: [World Bank].

10. Европейски съюз. 2020. *Официален Уебсайт На Европейския Съюз | Европейски Съюз*. [online] Available at: <https://europa.eu/european-union/index_bg> [Accessed 15 April 2020].

**РЕМИГРАЦИОННИ ПРОЦЕСИ В БЪЛГАРИЯ УСЛОВИЯ
НА СВЕТОВНА ПАНДЕМИЯ**

REMIGRATION IN BULGARIA DURING GLOBAL PANDEMIC

*Докторант Александър Стойчев
Икономически университет – Варна
aleksandar-stoychev@ue-varna.bg*

*Aleksandar Stoychev, PhD Student
University of Economics – Varna, Bulgaria
aleksandar-stoychev@ue-varna.bg*

Abstract

The coronavirus pandemic took over the world in early March this year. Fast and wide-ranging, the COVID-19 infection has posed many challenges to the economies of many countries.

Closed international borders and impose travel bans have restricted the free mobility of people across Europe and the whole world. That strongly influenced the remigration flow to Bulgaria, which increased as a result of the pandemic.

The study takes into consideration two groups of factors regarding the current migration situation – economic and social. On the one hand, as the crisis is expanding, the recession is most likely. That would drive a widespread of economic consequences as unemployment and negative affection of incomes. On the other hand, health concerns and panic may force many Bulgarians to return to their families in the country.

The aim of the report is to examine what the main motives are that drive migrants to return to Bulgaria during the COVID-19 pandemic. An online survey among Bulgarians abroad examines their expectations towards the economic consequences in their country of residence and how it will affect their attitude regarding possible remigration. The results of the survey are compared to a netnographic analysis of the same group of migrants in the social media.

Key words: *Remigration, Bulgarian migrants, International Labor Migration, COVID-19, Global Pandemic.*

JEL Code: F220

Въведение

Международната трудова миграция е един от основните задвижващи елементи на глобализацията (Salimano, 2010). Повлияни от различни социални, политически и икономически промени през последните десетилетия, тези процеси са индикатор за засилване мобилността на

хората, както в дългосрочен, така и в краткосрочен аспект. Съвременен проблем, оказващ съществено влияние върху тези процеси е пандемията от COVID-19.

За целта на настоящия доклад е взет под внимание един от аспектите на миграцията, отбелязващ засилващи се темпове по време на здравната криза – ремиграцията.

Ремиграцията¹ е действието на завръщане на емигрант обратно към родната си страна. Мотивите за осъществяването ѝ могат да бъдат няколко, в зависимост от причините. Международната организация по миграция (ИОМ) ги групира като доброволна, принудителна, подпомогната и спонтанна миграция (ИОМ, 2019).

Неокласическата теория разглежда мотивите за завръщане в родната страна в две групи - икономически и социални. В първата се взимат под внимание проваленият опит за постоянно заселване в страната-приемник и нереализираните на финансовите очаквания на субекта. Същата теория разглежда и социокултурните мотиви, според които икономическото благосъстояние не е основен двигател за напускане на страната. Неокласиците смятат, че ако те са в превес над икономическите, вероятността за завръщане е много по-голяма. (Constant et al, 2003). Те разглеждат и външните фактори, оказващи влияние при взимането на решение за миграция.

Мотивите за ремиграция могат да се обособят и в други две групи фактори – Push и Pull (Gmelch, 1980). В някои случаи, решението за прибиране е повлияно от негативните Push (отблъскващи) фактори в приемащата страна. Като такива могат да се посочат липсата на работа и по-ниски доходи. В същия момент, могат да действат и положителни Pull (привличащи) фактори от изпращащата страна – например близост до семейството (Макни, 2010).

Въз основа на разгледаните групи фактори от теориите, може да се предполага, че в условия на световна пандемия и задаваща се икономическа криза, емигрантите са много по-мотивирани да се приберат в родните си страни.

В доклад на Института по „Отворено общество“ – София от 2010г, е включено изследване на миграционните процеси в България по време и след икономическата криза от 2008г. В него се стига до извода, че

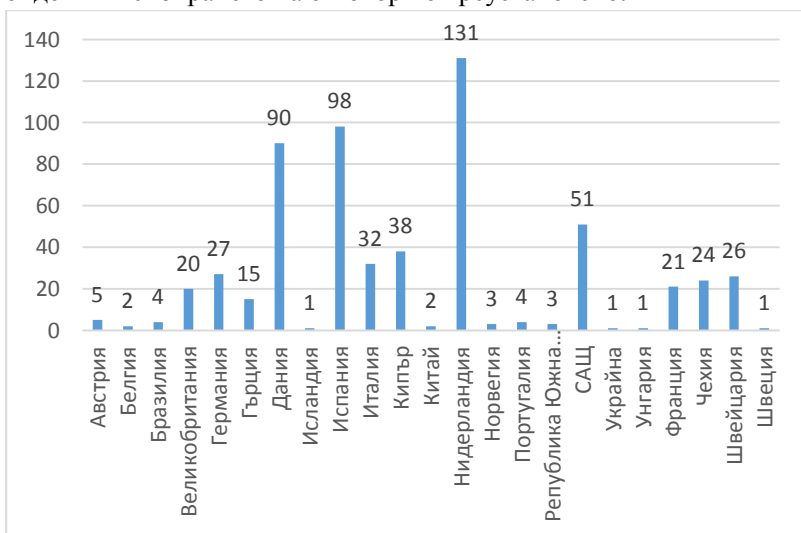
¹ Още срещана като обратна миграция и ре-емиграция.

макар тежките икономически последици, българите, решили да пребивават дългосрочно в чужбина е много слабо вероятно да се приберат заради кризата. Сега обаче, ситуацията е много по-различна. (Krasteva et al., 2010)

В настоящия доклад, авторът е изследвал връзката на външните фактори, породени от пандемията COVID-19 и нагласите на българските граждани в чужбина за миграционните процеси в България. Заедно с това са взети под внимание и наблюденията на емигрантите върху ситуацията в страната им на пребиваване и икономическите последици от наложените ограничения.

1. Методология на изследването

За целите на изследването, в началото на месец април 2020г. е проведено он-лайн анкетно проучване, по метода на отзовалите се. Въпросникът се състои от 16 въпроса с открити и закрити отговори. Проучването е направено в социалните мрежи сред 28 български емигрантски групи в чужбина. На 16 април се достига таргетът от 600 респонденти и събирането на отговори е преустановено.

Фиг. 1. Структура на анкетираните по държави

Източник: Собствено анкетно проучване.

Отзовалите се наши съграждани са от 23 държави, от 5 континен-

та. В най-голяма степен са получените отговори от Нидерландия (21.6%), Испания (16.3%), Дания (15%) и САЩ (8.5%). (Фиг.1). Представителите от тези четири страни покриват над 60% от всички респонденти.

Целта на анкетното проучване е да изследва нагласите на българските емигранти относно пандемията от COVID-19 и как създалата се ситуация оказва влияние на мотивите им за прибиране в страната. Забелязани са две основни групи фактори – социални и икономически. В първата са взети под внимание – страх за здравето и близост до семейството, а в икономическите – трудова заетост и доходи.

В допълнение е направен и нетнографски анализ² (Kozinets et al, 2014) сред същите български групи в социалните мрежи. По този начин е добита по-пълна картина на изследвания проблем.

2. Анализ на резултатите

Общият брой на отзовалите се респонденти в анкетата е 600, като 443 от тях са жени, заемащи дял от 73.8%, а 157 са мъже - 26.2%. Разпределението по възраст е както следва: 67 лица са на възраст 18 – 29 години (11.2%), 151 души на възраст 30 – 39 години (25.2%), 219 души (36.5%) са между 40-49 години, 128 души са между 50 – 59 години (21.3%) и 35 отговорили са на възраст над 60 години (5.8%).

Мотивите за емиграция са групирани в няколко основни групи, като анкетираните са имали възможност да отбележат повече от един верен отговор. (Фиг. 2) Най-силно изразени са издърпващите (Pull) фактори, свързани с по-добри условия и по-висок стандарт на живот, заедно с осигуряване на по-високи доходи, следвани са от семейни причини. Следователно, от получените данни може да се направи изводът, че българите са силно повлияни от търсенето на по-добри икономически изгоди зад граница.

² Нетнографският анализ е сравнително нов изследователски метод за качествени изследвания, заимстващ много от характеристиките на етнографските изследвания, но в Интернет среда, сред различни културни групи, описващ тяхното поведение.

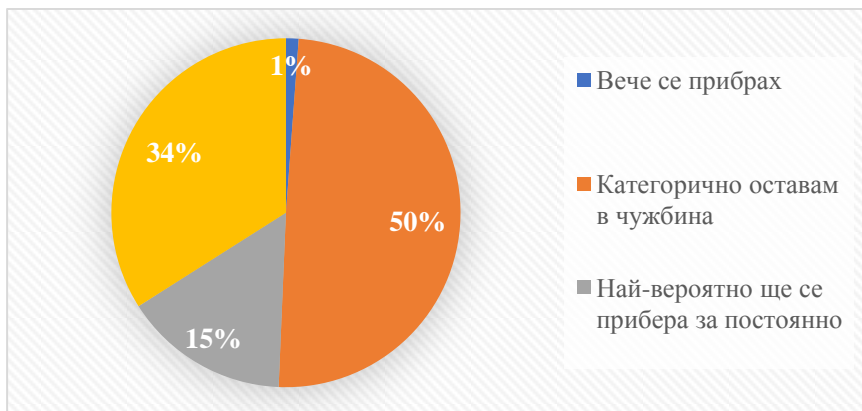

Фиг. 2. Мотиви за емиграция

Източник: Собствено анкетно проучване

Относно периода на пребиваване в чужбина, мнозинството от българи, включени в проучването живеят зад граница дългосрочно - над 5 години (70%), а най-малко са тези, които пребивават там от по-малко от 1 година (7.5%). (Фиг.3)

Сънародниците ни, които са в чужбина за период по-кратък от една година са по-склонни да се приберат за кратък период от време (55%) или постоянно (18%) спрямо тези, прекарали повече от 5 години зад граница. 24% от тях са посочили, че ще се приберат за кратък период от време, а 18% - за постоянно. Обратна е зависимостта и за категоричното им оставане зад граница. Половината от емигрантите, които са дълготрайно в чужбина са отговорили, че са твърдо решени да останат зад граница, докато едва 24% от сънародниците ни, живеещи там за период по-кратък от 1 година са отговорили по същия начин на този въпрос. Тук може да се отчете пряката зависимост между периода на престой зад граница и личните нагласи за ремиграция. Колкото по-кратък период от време са прекарвали в чужбина, толкова по-голяма е вероятността те да се приберат в страната.

Фиг. 3. Нагласи на емигрантите за връщане в България

Източник: Собствено анкетно проучване

Взимайки под внимание общия брой респонденти, 50% са посочили, че твърдо остават в чужбина, независимо от обстоятелствата, 34% отбелязват, че ще се приберат за кратък период от време, 15% най-вероятно ще се приберат дългосрочно, а едва 1% вече са се прибрали в България. Следователно, половината от анкетираните изпитват известни колебания и ще се приберат в страната, независимо дали това ще е за кратък или дълъг период от време, което отчасти потвърждава твърдението, че не малка част от българските емигранти ще се завърнат в България по време на пандемията.

Нагласите на анкетираните към Пандемията от COVID-19

Българите в чужбина не се чувстват застрашени от коронавируса. Едва 9.8% са посочили, че имат опасения за здравето си, 29.5% нямат никакви притеснения, а 60% се притесняват предимно за своите близки. Това може да се тълкува като знак, че сънародниците ни имат доверие в местната здравна система и са добре информирани относно разпространението на заразата. Под внимание е добре да се вземе и факта, че най-голям е дялът на респондентите от страни като Нидерландия и Дания (37%), където доверието към местната власт е на високо ниво.

На въпроса дали чувстват работното си място застрашено, най-голям дял от анкетираните са отговорили с категорично „Не“ – 208 души (34%), а 135 (22.5%) са посочили, че се чувстват силно застраше-

ни от вероятността да останат без работа. Подобна зависимост се забелязва и при доходите на анкетираните българи в чужбина. 34.7% посочват, че все още не забелязват промяна, докато 22.5% отговарят, че кризата вече се е отразила негативно върху доходите им. (Таблица 1)

Таблица 1

**Съпоставка нагласите за сигурност на работното място
и промяна на доходите**

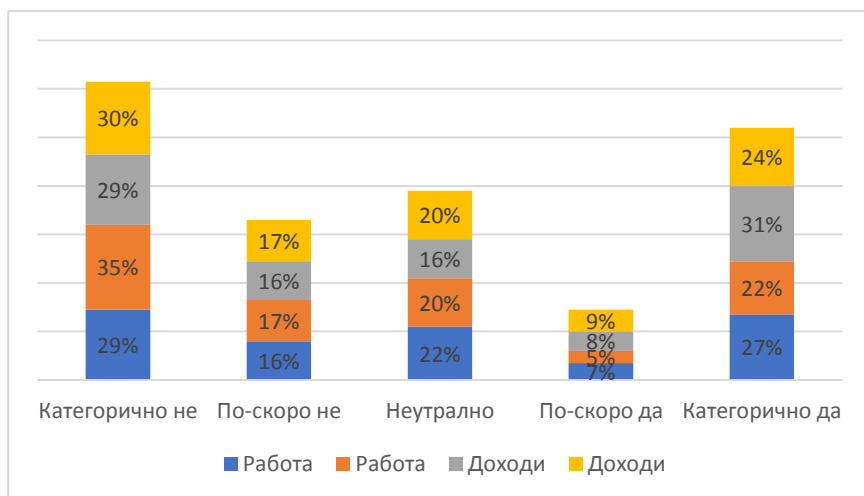
Сигурност на работното място		Промяна на доходите	
Категорично не е застрашено	208 (35%)	Не са засегнати	180 (30%)
По-скоро не е застрашено	90 (15%)	По-скоро не са засегнати	103 (17%)
Неутрално	130 (22%)	Неутрално	114 (19%)
По-скоро е застрашено	37 (6%)	По-скоро са засегнати	52 (9%)
Силно застрашено	135 (23%)	Засегнати са силно	151 (25%)

Източник: Собствено проучване

Българите, които са в чужбина за период по-кратък от 1 година усещат по-голямо негативно влияние върху доходите си (31%), спрямо сънародниците ни, живеещи зад граница дълготрайно (24%). Подобна е картината и в сигурността на работното място. (Фиг. 4)

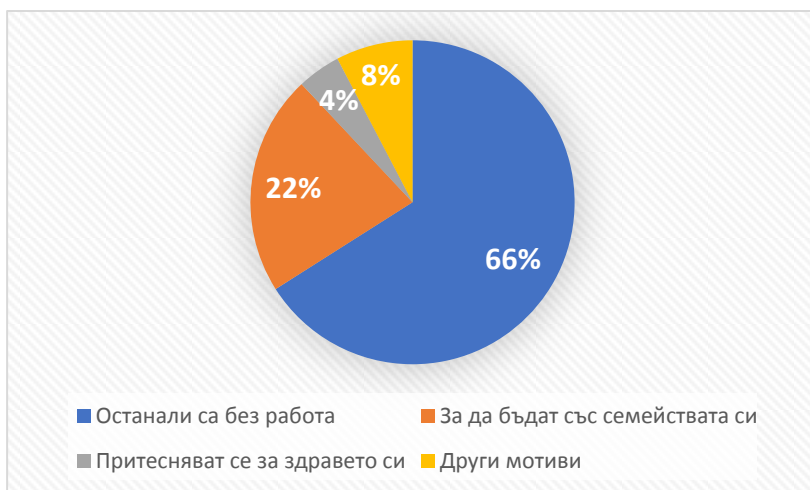
Става ясно, че за по-голяма част от българските емигранти участвали в проучването, икономическите последици, все още не са изразено негативни.

Следва да се обърне внимание, че голяма част от анкетираните са без работа (20.3%). Това предполага, че вероятността да се приберат в България е голяма. В полза на това твърдение са отговорите, които анкетираните са дали от свои лични наблюдения.

Фиг. 4. Структурно разпределение на промяна на доходите и сигурността на работното място на емигрантите, живеещи в чужбина за период по-кратък от 1 година и по-голям от 5 години

Източник: Собствено анкетно проучване.

Фиг. 5. Мнение на българите в чужбина защо много от сънародниците ни са се прибрали по време на пандемията

Източник: Собствено анкетно проучване.

Според тях, основен мотив много българи да се приберат в страната е факторът „Останали без работа“ (66%). Една четвърт посочват като причина за ремиграция, желанието българите да са до семействата си, а по-малко от 5%, защото са загрижени за здравето си. (Фиг. 5) Важно е да се отбележи, че към въпроса има възможност запитаните да дадат отговор в свободен текст. Това са направили 8%, от тях. Преобладаващо, те са допълнили, че българите се прибират поради липсата на здравно осигуряване и други трудови неуредици в страната-приемник.

В потвърждение на тези данни, са и резултатите получени от българските граждани, които са безработни в чужбина. 41% казват, че категорично остават в чужбина, докато останалите 59% планират да се приберат за кратък период от време или вече са се прибрали.

Тези резултати ясно посочват, че основен задвижващ механизъм на ремиграционните процеси по време на пандемията с COVID-19 оказват икономическите фактори и мотиви. Като най-значим от тях е липсата на работа. Социалните фактори, като страх за здравето и желанието да бъдат заедно със семейството си, остават на заден план.

Паралелно с анкетното проучване, авторът провежда и **нетнографско** изследване в същите социални групи. Данните, анализирани от него могат да бъдат конкретизирани в няколко изречения.

Относителен дял от активно участващите емигранти в онлайн комуникацията, посочват, че им предстои пътуване от и за България. Въпросите, които най-често вълнуват нашите сънародници са свързани с транспорта и ограничителните мерки, които налагат. Това е доказателство, че отговорите в анкетното проучване не дават пълна картина на актуалната обстановка.

Заклучение

От проведеното проучване става ясно, че основен задвижващ фактор за напускане на страната е търсенето на по-добри икономически облаги. Сред тях са: по-добра работа, по-добър стандарт на живот, по-високи доходи. На по-заден план остава социалният фактор като близост до семейството. Такава е картината и с мотивите за евентуално прибиране в България по време на пандемията. Най-силно въздействие при решението за ремиграция оказва липсата на работа, като най-голяма е вероятността да се приберат емигрантите, които пребивават в

чужбина краткосрочно (период по-малък от 1 година). Според проучването социалните фактори като страх и притеснение за собственото здраве, оказват минимален ефект при взимането на решение за прибиране в страната.

Почти две трети от анкетиранияте са на мнение, че българите предприемат действието ремиграция по време на пандемията поради факта, че са останали без работа. Същевременно, голяма част от далите отговори са посочили, че са безработни и въпреки това са твърдо решени да останат в чужбина. Това дава основание да се предполага, че голяма част от прибралите се вече наши сънародници не са обхванати в проучването. В потвърждение на това е нетнографският анализ.

Относителният дял на посочилите, че вече са се завърнали в България е минимален. Въпреки това, половината от анкетиранияте твърдят, че са склонни да предприемат прибиране в страната за кратък или дълъг период от време. Тези резултати отчасти доказват изразеното твърдение, че емигрантите са по-склонни да предприемат ремиграция по време на пандемия.

References

1. Constant, A., Massey, D. (2002) Return migration by German Guestworkers: Neoclassical versus New Economic Theories. 631-653.

2. Gmelch, G., (1980) Return migration. Department of Anthropology, State University of New York [Online] Available from: <https://www.annualreviews.org/doi/pdf/10.1146/annurev.an.09.100180.001031> [Accessed 18/04/2020].

3. Krasteva, A., Angelov, G., Ivanova, D., (2010) *Tendencii v transgranichnata migraciya na rabotna sila i svobodno dvizhenie na hora – efekti za Bulgaria*. Institut Otvoreno obshtestvo – Sofia. 7

4. Kozinets, Robert V., Pierre-Yann Dolbec, and Amanda Earley (2014), *Netnographic Analysis: Understanding Culture through Social Media Data*,” in Uwe Flick, ed. Sage Handbook of Qualitative Data Analysis, Sage: London, 262-275.

5. Makni, V. (2010) Intelektualnoa emigracia: efekt v dve litsa. IK Gea – Print Varna, 29-31.

6. Milcheva, E. (2020) *Stotitsi hilyadi bulgari se pribraha zaradi koronavirusa. Deutsche Welle Bulgaria (DW)* [Online] Available from: <https://p.dw.com/p/3a3PW> [Accessed 20/04/2020]

7. Return migration. Migration data portal [Online] Available from: <https://migrationdataportal.org/themes/return-migration> [Accessed 18/04/2020]

8. Solimano, A. (2010) *International Migration in the Age of Crisis and Globalization: Historical and Recent Experiences*. Cambridge University Press. 1-21

9. Yayboke, E. (2020) *Five Ways COVID-19 Is Changing Global Migration*. Center for strategic & international studies (CSIS) [Online] Available from: <https://www.csis.org/analysis/five-ways-covid-19-changing-global-migration> [Accessed 20/04/2020]

**БРАНД ДЕСТИНАЦИИ И ГРАДОВЕ ЕВРОПЕЙСКА СТОЛИЦА
НА КУЛТУРАТА КАТО СПЕЦИФИЧНА ФОРМА
НА ФЛУИДЕН БРАНД**

**BRAND DESTINATIONS AND EUROPEAN CAPITAL
OF CULTURE CITIES AS A SPECIFIC FORM OF FLUID BRAND**

*Докторант Радина Русева
Икономически университет – Варна
radina_ruseva@ue-varna.bg*

*Radina Ruseva, PhD Student
University of Economics – Varna, Bulgaria
radina_ruseva@ue-varna.bg*

Abstract

For such a long time culture has been perceived as an important constituent part for closer European cooperation and integration. The cultural tourism market is heterogeneous and dynamic. The European Capital of Culture project is also a part of this market, because the city destination mission is to build an attractive urban environment and thus to increase the number of foreign tourists as well as investments.

Some destinations use a brand architecture mix instead of only a single strategy in order to demonstrate a fluid approach in managing the relationships regarding the brand destination (Leitch & Richardson, 2000; Ugglä, 2006).

The aim of this paper is to analyze brand strategies of Plovdiv - European Capital of Culture 2019 and to justify to what extent the fluid elements represent a tool that can be useful for involving stakeholders in the branding process and what are the long-term benefits for the brand destination arising from such procedure.

Key words: *EU, Integration, European Capital of Culture, Cities, Brand Destinations, Tourism, Urban Development.*

JEL Code: F15, L83, M31, O1, R11

Въведение

През последните години в академичните среди и в практиката се наблюдава засилен интерес към взаимоотношенията между култура и градски стратегии. (Sykes, 2011). Културата от дълго време се разглежда като важна съставна част за по-тясно европейско сътрудничество. Основната характерна черта на европейската култура се състои в нейното богато разнообразие, наред със споделени общи културни ценно-

сти. Целта е да се зачита националното и регионално многообразие, докато в същото време да се изведе на преден план общото културно наследство. Европейското културно наследство се базира на две фундаментални реалности: (1) огромно разнообразие от истории, култури и традиции и (2) общо наследство, което улеснява интеграцията и идеята гражданите на Европа да се сплотят и обединят заедно. С други думи политиката на Европейския съюз цели да окуражи културното сътрудничество чрез културни програми. За тази цел се споделя общо европейско културно пространство чрез създаване на трансгранично сътрудничество между културните трегери и институции на Европа. Проектът „Европейска столица на културата“ поставя началото си през 1985 година и цели да „маркира богатството и многообразието на европейските култури и характерни черти, които споделят, както и да промотира по-голямото познание между европейските граждани“ (ЕСОТЕС, 2009). Културната програма за ЕСК се очаква да засегне следните две категории активности:

- „Европейско измерение“: (1) насърчава се сътрудничество между културтрегери, артисти и градове от държавите-членки на съюза; (2) акцентира се върху богатството на културното многообразие в Европа и (3) на преден план се изтъкват общите аспекти на европейските култури;

- „Град и граждани“: насърчава се участието на гражданите, живеещи в града и околностите и се цели повишаване на техния интерес, както и интереса на гражданите от чужбина. Това следва да бъде устойчива и интегрираща част от дългосрочното културно и социално развитие на града.

Проектът „Европейска столица на културата“¹ е пример за градове и региони, които проактивно търсят асоциации с понятието „европейски“ и техните територии и местоположението им (Sykes, 2011). Общата стойност на икономическите ползи от проекта са трудно измерими за някои градове. Изследвания посочват, че проектът представлява мощно средство, подпомагащо културното развитие, като предоставя възможност за промяна. За съжаление доста често градовете, носители на титлата, не изпълняват поставените цели, т.е. необходимо е по-

¹ За по-кратко в доклада ще се използва абревиатурата ЕСК за Европейска столица на културата.

прецизно дефиниране на очакванията. Задължително трябва да се разграничават краткосрочните от дългосрочните ефекти. Смята се, че устойчивостта на инициативата Европейска столица на културата е по-голяма тогава, когато културните инициативи се интегрират с останалите аспекти на урбанистичното развитие и се постави фокус върху промяна в дългосрочен план (Sykes, 2011). В своя доклад Палмер обръща внимание на различните цели, които следват отделните Европейски столици на културата. Най-често по-важните от тях се отнасят до изграждане на международен профил на града и региона, културни дейности и арт събития, които да привличат посетители. Някои от останалите цели на някои градове, носители на титлата, включват повишаване на интереса на местната аудитория към културни събития, подобряване на инфраструктурата, изграждане и поддържане на връзки с други Европейски столици на културата и региони (Palmer, 2004).

Авторът на този доклад отчита свършената работа до този момент като положителна за развитието на проекта ЕСК. Въпреки това той смята, че е необходимо концептът на проекта да се модернизира. Навлизането на дигиталните технологии, богатото културно наследство на дестинациите, необходимостта да се зачитат интересите на многообразни стейкхолдъри преосмисля брендирането на дестинации и създава предпоставка за имплементиране на стратегия за флуиден бранд дестинация.

Целта на този доклад е да анализира бранд стратегиите на „Пловдив – Европейска столица на културата 2019“ и да обоснове до каква степен флуидните елементи представляват метод, който може да бъде използван за въвличането на стейкхолдърите в процеса на брендиране и какви са дългосрочните ползи за бранд дестинацията от тези действия.

1. Литературен преглед

Проектът „Европейска столица на културата“ (ЕСК) е създаден с амбицията да промотира европейската идентичност и интеграция и да засили културния живот на дестинацията. Представянето на всеки един град и/или територия, носител на титлата, се случва по атрактивен начин и цели да спечели подкрепа на местно ниво, но и да привлече внимание отвън. Преди да комуникира позитивни послания към целия свят, бранд дестинацията ЕСК трябва да има изградена силна бранд

идентичност, която произтича от значимо културно и историческо наследство. От друга страна всяка ЕСК притежава свой собствен набор от политики. Общата маркетингова цел се свързва с представата за бранда ЕСК като потенциално средство за маркетингане и мултиплициране (ливъридж) на съществуващ бранд имидж. Наследство, култура и изкуство често се използват като рамка за изтъкване уникалността на мястото и формиране на идентичността му.

Инициативата Европейска столица на културата тенденциозно се променя, еволюирайки през годините. Докато имплементирането на концепта първоначално се разглежда като средство за засилване на европейската интеграция, през последните години проектът Европейска столица на културата се използва за поддържане на определен имидж на градовете, носители на титлата, както и за промотирането им като културна и туристическа дестинация.

Развитието на проекта ЕСК се разглежда в няколко стадия. **Първият стадий** на проекта ЕСК започва с идеята на Мелина Меркури за Европейски град на културата пред 1985 г. Началото на **втория стадий** е през 1990 година като коренно се променя идеята на дотогавашния концепт. Той може да се назове фазата на „проба и грешка“. От 1993 година започва и **третият стадий**. Чрез инициативата “град и граждани” интересите на гражданите се считат за важни и се защитават като по този начин се допринася за устойчивото развитие на града. Основното допускане за градовете, които носят титлата ЕСК, е, че притежават уникална културна и социална позиция, рефлектираща върху европейската идея за многообразие. Градовете трябва да представят резултати, като позитивно икономическо развитие, подобряване на имиджа и отношението спрямо европейското общество, след което да вземат предвид туристически, културни, икономически, политически и други дименсии, които да бъдат устойчиви във времеви период. Изследване на Моника Сасатели (2009) анализира потенциала и значимостта на културата за укрепване на европейската идентичност и в най-общи линии се насочва към връзката между политика и култура в контекста ЕСК и еволюцията на тази връзка във времеви период. Градовете трябва да се концентрират върху промотирането на уникалността и формулирането на разумен и конкретен концепт по отношение на съдържание и културно разграничаване.

Липса на отразяване на проекта ЕСК в академичните среди може

да се обясни на първо място с ротацията и временния характер на инициативата. Налични са известни трудности относно документацията и материалите, както и достъпа до архиви на много на брой градове ЕСК. Дискусираният от автора на този доклад концепт на флуиден бранд дестинация допринася за обвързването на теорията с практиката и може също да се разглежда като допълнителен **четвърти стадий**, започващ от 2019 година с титлата „Пловдив – Европейска столица на културата 2019“.

Дестинациите еволюират според нуждите на стейкхолдърите и техните променящи се нужди, желания, традиции, технологии и др. (Van Assche & Lo, 2011). Еволюцията на стратегията на бранд дестинацията е политически процес и има връзка с управляващите органи на властта (Eshuis, Braun & Klijn, 2013), но също така се ангажира с интересите и амбициите на различни стейкхолдъри (Therkelsen & Halkier, 2008). Според някои автори дестинационните брандове се прилагат към продукти и услуги в контекста на географска и политическа рамка (Allen, 2007; Hankinson, 2009). Основното предизвикателство пред практиците, занимаващи се с брандиране на дестинация, се състои в липсата на директен контрол върху бранда дестинация (Hanna, Rowley, 2015).

Един от уникалните аспекти на бранд дестинацията се изразява в динамичността между бранда и инфраструктурата на дестинацията. Редица автори твърдят, че инфраструктурата на една дестинация се състои от **функционални (осезаеми)** и **експериментални (неосезаеми) атрибути** (Baker, 2007; Cai, 2002; Hankinson, 2004; Kavaratzis, 2004; Moilanen & Rainisto, 2009). Функционалните атрибути се реализират чрез инфраструктурата на дестинацията и нейния ландшафт, докато експерименталните съставляват комбинация от символични черти и функционални атрибути. Специализираната литература е скептична относно връзката между инфраструктурата и бранд архитектурата на дадена бранд дестинация.

Брандингът на дестинация е колективен феномен, включващ разновидни стейкхолдъри и характеризиращ се с мултидименсионалност. Визуалната идентичност на дестинацията е необходимо да бъде кохерентна и да изпраща консистентни послания към целевата аудитория. Това налага използване на таргетиращи и специфични спрямо групите комуникации (Hanna, Rowley, 2015).

2. Дискусия

За да може брендът да направи опит да се сдобие с призната и одобрена идентичност, е препоръчително да се използват интегрирани комуникационни стратегии и избор на подходяща за дестинацията бренд архитектура. Някои дестинации използват микс от бренд архитектури вместо само една специфична стратегия, като по този начин демонстрират **флуиден подход** за управление на връзките по отношение на бренд дестинацията (Leitch & Richardson, 2000; Uggla, 2006). Бренд архитектурата е силно зависима от ангажиране на заинтересованите лица. За да се ангажират те, е необходимо мениджърите на бренд дестинацията да осигурят фокус и стратегия (Hankinson, 2007, 2009). Освен това трябва да се гарантира, че ключовите стойности на бренда не са размити (Dooley & Bowie, 2005; Martinez & Pina, 2003; Uggla, 2006).

Не може да съществува елемент на идентичност на бренда без инфраструктура, която да го подкрепя. Исторически погледнато дестинацията трябва да предизвиква гордост и да поражда лоялност към мястото. Ако е налице централна роля на бренд инфраструктура, то нейното развитие ще бъде ключово за развитието на дестинацията като бренд, включващо развитие на бренд архитектурата на дестинацията. Имплементирането на стратегии, свързани с бренд архитектурата, е повлияно от колективната ориентация на вътрешните и външните стейкхолдъри, които се асоциират с дестинацията (Hanna, Rowley, 2015).

Утвърждаването на бренд дестинацията от стейкхолдърите се свързва с използване на **визуална идентичност** на мястото като тяхна цел (Hanna, Rowley, 2015). Според указанията бренд архитектурата трябва да призовава за единство и кохерентност, т.е. съгласуваност. Необходимо е да има осведоменост относно нуждата от бренд архитектура (Anholt, 2004; Hankinson, 2005). Айткен и Кампело (2011) твърдят, че трябва да се приложи подход отдолу-нагоре за брендиране на дестинация, който да се базира на съвместното създаване (Aitken and Campelo, 2011). Перспективата за брендиране на дестинация поставя дестинацията в центъра на процеса за съвместно създаване. Ко-брендирането (co-branding) включва аудиторите, които се свързват с партньорските брендове като по този начин се увеличава стойността и на двата бренда (Motion, Leitch & Brodie, 2003). Ко-брендовете имат

собствена бранд идентичност и е предизвикателство да се развият плодотворни взаимоотношения с повече организации в географската област, които могат да добавят стойност към цялостната бранд дестинация. Дестинациите, освен че притежават **мултифасетна идентичност**, според някои автори е невъзможно тази идентичност да се представи само от един бранд, т.е. по-вероятно е да се презентира по много различни начини и да се асоциира с различни брандове, които се асоциират с дестинацията (Merrilees, Miller and Herington's, 2012). Бранд дестинацията е есенциална за мястото и се изгражда от различни съвместно създадени брандове (co-brands), които допринасят съзнателно чрез партньорства или несъзнателно като резултат от фокуса на собствениците на бранд единствено върху техния собствен бранд (Hanna, Rowley, 2015).

Бранд архитектурата се разглежда като начин за ангажиране на стейкхолдърите, обръщайки внимание върху ползите от комуникация на единна и кохерентна бранд дестинация. **Динамичната природа** на бранд дестинацията отправя предизвикателства, свързани с практиката и поддръждането на бранд дестинацията и на останалите брандове, свързани с нея. В дигиталния свят и ерата на социалните медии се наблюдава нарастващо внимание върху факта, че потребителите, гражданите и общностите взимат участие в **съвместното създаване** на даден бранд (Hanna, Rowley, 2015). Според Каваратзис е силно наложително концептът за бранд дестинация да се преосмисли като се използва модел, който изцяло да признае ролята на заинтересованите лица в легитимирането на бранд дестинацията (Kavaratzis, 2012). Още повече, при условие че в дигиталния свят аудиториите са подложени на различни възможности, които да реализират бранда, изследователите трябва да насочат внимание върху ефекта, който се упражнява върху имиджа и разграничимостта на бранда. Необходимо е бранд специалистите и хората от практиката да насочат усилия върху идентичността на бранд дестинацията и да предприемат практически действия, включващи насоки за съгласувана визуална идентичност и широко използване на лога в бранд комуникациите на бранда в Мрежата (Hanna, Rowley, 2015).

От друга страна, брандирането на дестинации в Централна и Източна Европа притежава някои особености. Негова основна цел е изграждането на съгласувана и фокусиране комуникационна стратегия

(Morgan and Pritchard, 2004). На първо място, за разлика от страните в Западна Европа, при тези в Централна и Източна Европа сходна черта е, че липсва адекватно финансиране за подпомагане на маркетинговите кампании. На второ място се нарежда въпросът с резултатите от маркетинговите комуникационни кампании. В повечето случаи те връщат краткосрочни резултати, докато за изграждане на консистентен бранд дестинация са нужни дългосрочни инвестиции.

Брандирането е нужно, за да се отговори на променящо се търсене на пазара и на повишаващото се пазарно разграничаване, което е следствие от влиянието на разширяването на ЕС. Необходимо е дистанциране спрямо близкото минало, както и желание за дистанциране от регионалната нестабилност. Налице е желание за (пре)създаване на (нов) имидж за Европейска столица на културата. Този имидж може също да наблегне върху фактори, свързани с наследството от далечното минало, което носи градът. Основните задачи, които всяка бранд дестинация – Европейска столица на културата си поставя, са следните:

- наблягане на „европейските“ ценности;
- генериране на лоялност от страна на посетителите чрез повторни посещения;
- увеличаване нивото на приходите от туристически услуги на глава от населението.

Във връзка с изпълнението на тези задачи през декември 2017 година се представя ново лого и визуална идентичност на „Пловдив 2019“. Целта на новата идентичност е да отговори на предизвикателствата пред проекта за ЕСК, които включват съобразяване с интересите на многообразни стейкхолдъри. В град Пловдив съжителстват различни етноси и култури, но всички подкрепят случващия се проект „заедно“ (Фигура 1). Логото на „Пловдив 2019“ насърчава тази идея за съвместно съжителство и помощ, затова то може да се интерпретира по различни начини.

Новото лого символизира богатата многопластова история на града и неговите забележителности: Античен театър, Античен стадион, Хисар капия, Джумая джамия, седемте тепета и др. Седемте линии в дъга могат да изобразяват вода, трансформация, вход, буква П, растеж... (Plovdiv 2019, <https://plovdiv2019.eu/>). От средата на 2018 година бранд стратегията на „Пловдив – Европейска столица на културата 2019“ включва флуиден бранд. Според дефиницията на автора на този

доклад флуидни са брандовете, които въвлечат потребителите в процеса на брендиране и целят да съживят бранда чрез многобройни вариации и дизайни на логото за ограничен период от време без да променят основните характеристики и послания на същинския бранд. Флуидните елементи представляват добър начин за въвличане на стейкхолдърите в брендинг процеса без да се променят посланията на същинския бранд.

Фиг. 1. Флуиден бранд дестинация „Пловдив 2019“

Заклучение

В този ред на мисли авторът на този доклад защитава позицията, че вариациите на логото на бранда-дестинация могат да притежават елементи на флуиден бранд. Предложението на автора се обуславя от факта, че потребителският пазар на туристически услуги е хетерогенен и динамичен. Проектът Европейска столица на културата също е част от този пазар, тъй като мисията на градовете дестинации е да изградят

привлекателна градска среда и по този начин да увеличат потока на чуждестранни туристи и инвестиции. Позиционната стратегия вероятно няма да има едно и също значение през цялото време за всеки един от многобройните пазарни сегменти (Pike, S., 2004). За да се обхванат интересите на многообразните стейкхолдъри е необходимо преосмисляне на бранд стратегията на културната дестинация и „съживяване“ на бранда в рамките на годината на титлата (ограничен период от време).

Тази стратегия е успешна, защото флуидните елементи въвличат стейкхолдърите в процеса на брандиране по начин, по който всеки гражданин и посетител на Пловдив да открие нещо за себе си в символите и в програмата на ЕСК. Краткосрочните ползи от флуиден бранд дестинация са налице, а дългосрочните следва да бъдат оценени в бъдеще. Краткосрочните ползи се изразяват в ръст на броя на туристите през 2019 г., както и висока посещаемост на събития от програмата през 2019 г. на местно и национално ниво. Дългосрочните ползи са свързани с популяризирането на града като туристическа дестинация, изтъква се от една страна европейското измерение, а от друга концепта „град и граждани“. Основните характеристики на бранда включват бранд визията и мисията (Aaker, 1996). В контекста на дестинационните брандове мисията е ориентирана към многобройни заинтересовани лица, делеящи се основно на две групи – вътрешни и външни. Визията следва да се ориентира към дългосрочните ползи за бранда дестинация. Брандовете в днешно време са „живи организми“, което означава, че те дишат, движат се и се адаптират спрямо средата.

Флуидните бранд елементи спомагат за подобряване на инфраструктурата, на културния и социален живот в града, повишаване на чуждестранните инвестиции и превръщането на Пловдив в един добър европейски град за живеене.

References

1. Aaker, D. A. (1996) *'Building Strong Brands'*, FreePress, New York, NY.
2. Aitken, R., & Campelo, A. (2011) The four Rs of place branding. *Journal of Marketing Management*, 27, 913-933.
3. Allen, G. (2007) Place branding: new tools for economic development. *Design Management Review*, 18, 60-68.
4. Anholt, S. (2004) *Place Branding and Public Diplomacy*, 1, 4-11.

5. Baker, B. (2007) *Destination branding for small cities: Essentials for successful place branding*, Creative Leap Books.
6. Cai, L. (2002) Cooperative branding for rural destinations. *Annals of Tourism Research*, 29, 726-742.
7. Dooley, G., & Bowie, D. (2005) Students' Corner – Place brand architecture: strategic management of brand portfolio. *Place Branding*, 1, 402-419
8. ECOTEC (2009) Ex-post Evaluation of 2007 & 2008 European Capitals of Culture, Birmingham, ECOTEC.
9. Eshuis, J., Braun, E., & Klijn, E-H. (2013) Place marketing as governances strategy: an assessment of obstacles in place marketing and their effects on attracting target groups. *Public Administration Review*, 70, 507-516.
10. Hankinson, G. (2004) Relational network brands: towards a conceptual model of place brands. *Journal of Vacation Marketing*, 10, 109-121.
11. Hankinson, G. (2005) Destination Brand Images: a business tourism perspective. *Journal of Services Marketing*, 19, 24-32.
12. Hankinson, G. (2007) The management of destination brands: five guiding principles based on recent development in corporate branding theory. *Journal of Brand Management*, 14, 240-254.
13. Hankinson, G. (2009) Managing destination brands: establishing a theoretical framework. *Journal of Marketing Management*, 25, 97-115.
14. Hanna, S., & Rowley, J. (2015) Towards a model of the Place Brand Web. *Tourism Management*, 48, 100-112.
15. Kavaratzis, M. (2004) From city marketing to city branding: toward a theoretical framework for developing city brands. *Place Branding*, 1, 58-73.
16. Kavaratzis, M. (2012) From 'necessary evil' to necessity: stakeholders involvement in place branding. *Journal of Place Management and Development*, 5, 7-19.
17. Leitch, S., & Richardson, N. (2000) Co-branding organizations: the communication of multiple corporate identities in the age of electronic commerce. Paper presented at the *Australia and New Zealand Communication Association Annual Conference*, Ballina, July.
18. Martinexz, E., & Pina, J. (2003) The negative impact of brand extensions on partner brands. *Journal of Product and Brand Management*,

12, 432-448.

19. Merrilees, B., Miller, D., & Herington, C. (2012) Multiple stakeholders and multiple city meanings. *European Journal of Marketing*, 46, 1032-1047.

20. Moilanen, T., & Rainisto, S. (2009) *How to brand cities, nations and destinations: a planning book for place branding*. Basingstoke, Palgrave Macmillan.

21. Morgan, N., Pritchard, A., & Pride, R. (2004) *Destination Branding: creating a unique destination proposition*. Elsevier, Butterworth Heinemann.

22. Palmer (2004a) European Cities and Capitals of Culture: Part 1, Brussels, Palmer/Rae Associates. Available from: https://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/sites/creative-europe/files/library/palmer-report-capitals-culture-1995-2004-i_en.pdf [Accessed 14/04/2020].

23. Palmer (2004b) European Cities and Capitals of Culture: Part 2, Brussels, Palmer/Rae Associates. Available from: https://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/sites/creative-europe/files/library/palmer-report-capitals-culture-1995-2004-ii_en.pdf [Accessed 14/04/2020].

24. Pike, S. (2004) *Destination Marketing Organisations*. Oxford: Elsevier

25. Plovdiv,2019 Available from: https://plovdiv2019.eu/data/fms/news/Logo_Plovdiv2019_Presentation.pdf [Accessed 15/04/2020].

26. Sykes, Olivier (2011) Introduction: European cities and capitals of culture – a comparative approach. *Town Planning Review*, 82(1), 1-12.

27. Therkelsen, A., & Halkier, H. (2008) Contemplating place branding umbrellas: the case of coordinated national tourism and business promotion in Denmark. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 8, 159-175.

28. Ugglä, H. (2006) The corporate brand association base: a conceptual model for the creation of inclusive brand architecture. *European Journal of Marketing*, 40, 785-802.

29. Van Assche, K. & Lo, M. (2011) Planning, preservation and place branding: a tale of sharing assets and narratives. *Journal of Place Branding and Public Diplomacy*, 7, 117-126.

ПРЕДПОСТАВКИ ЗА ИЗПЪЛНЕНИЕ НА УПРАВЛЕНИЕТО НА ПРОЕКТИ В ОРГАНИЗАЦИИ

PREREQUISITES FOR IMPLEMENTATION OF PROJECT MANAGEMENT IN ORGANIZATIONS

Докторант Силвия Добрева

*Химикотехнологичен и металургичен университет, София
Silviya.val@gmail.com*

Silviya Dobreva, PhD Student

*University of Chemical Technology and Metallurgy, Sofia, Bulgaria
Silviya.val@gmail.com*

Abstract

What is the essential contribution of applying project management in organizations? This question is very simple and at the same time very difficult to answer. Roughly speaking, every company needs project management that carries out projects of a certain complexity. And this is where it gets difficult, because the question arises of what level of complexity. Because complexity cannot be clearly measured. Therefore, we do not have the opportunity to assign a point system and say from some exact low or high level of complexity, it makes sense to use project management, unfortunately that is not the case. A rule of thumb is that if the project is no longer easy to understand and manageable, it is necessary to apply project management.

Basically, it can be said that any company that carries out small or medium-sized projects can come to an area where project management makes sense. The case is already there for large projects organizations. That of course depends on the experience and qualifications of the project managers and project staff.

Key words: *project management, organizations, management, project principles, project deliverables, project team*

JEL Code:D80

Въведение

Програмите и проектите като техни основни компоненти са от жизненоважно значение за развитието на всички индустриални, правителствени и други социални организации. Те са средствата, чрез които компаниите, особено когато доставят сложни, модерни технологични продукти или системи на своите клиенти, осигуряват основен дял от печалбата си. Проектите са и средствата, чрез които новите продук-

ти се разработват и достигат пазара. Иновативни или подобрени капиталови средства и нови информационни системи се придобиват чрез проекти. Широките проекти за управление на обхвата, като реструктуриране или реорганизация, подпомагат системно организационните усилия за намаляване на разходите, преместване на предприятия или офиси. По тази причина, именно проектите са от жизненоважно значение за запазване и продължаване на печелившата дейност и растеж в различните организации. В това се корени тяхната универсалност и важност, без оглед на вида организация, в която биват провеждани.

В правителствените звена от градско към окръжно, държавно и регионално равнище проектите са двигател за растеж и усъвършенстване. Училищните системи, университетите, болничните системи и други институционални форми на организации създават и подобряват своите услуги, продукти и съоръжения чрез програми и проекти. Във всички тези различни организации - правителствени, институционални и индустриални - нараства признанието, че въпреки че много проекти очевидно съществуват в организацията паралелно, те често са слабо разбрани и често не се управляват правилно.

1. Проекти съществуват във всички организации

Проектът е сложно усилие за създаване на определени конкретни, уникални резултати в определен момент и в рамките на установен бюджет за ресурсите, които ще изразходват. Програмата представлява група от два или повече свързани проекта. Концепцията на проекта не е нова идея или изобретение. Ноевият ковчег е бил проект свързан със създаване, проектиране, конструиране и пускане на кораб. Египетските пирамиди, Голямата китайска стена, Суецкият, Панамският и Московският канали и кацането на хора на Луната също са били проекти. Създаването на Санкт Петербург от замръзнало блато е била многопроектна програма - или по-точно портфолио от проекти за постигане на стратегическа цел. Но извън тези очевидни примери ние разбрахме в последните няколко десетилетия, че проектите съществуват във всички човешки предприятия и дейности. Те се предлагат в много размери и с много различни степени на сложност и риск и водят до богато разнообразие от крайни резултати.

Независимо от това, принципите и практиките на съвременния мениджмънт на проекти се прилагат за всички тези проекти в целия

спектър на човешкото предприемачество. Постепенният им растеж включва широк спектър от действия от ниско рискови стъпки, до гигантски крачки за компанията. Не е възможно да се очертае рязка граница между растежа, чрез нарастване и малки стъпки за разширяване, като наемане на допълнителен продавач или предприемане на нов дистрибутор за съществуваща продуктова линия. Но когато стъпките придобият значителни размери, те очевидно се разпознават като проекти.

Основните стъпки на растеж във всяка организация изискват проекти за реализацията им - нови съоръжения, системи, продукти, услуги, процеси, технологии и/или пазари. Закупуването им от вътрешни или съвместни предприятия, придобиване или сливане с друга организация, лицензиране на технологии или пазари, винаги води до проект с известна сложност. През последното десетилетие повече организации признават тези факти и повече подхождат към управлението на тези стъпки на растеж, като използват доказани принципи и практики за управление на проекти.

2. Ефективното управление на проекти е важно за всички организации

Всички проекти трябва да бъдат добре замислени и след това добре управлявани по време на тяхното планиране и изпълнение, за да се постигнат желаните резултати по график и в рамките на определените разходи (в пари или други дефинирани или налични ресурси).

Грешките при подбора на проекти, анализа на риска и концептуалното планиране, водят до следните последствия:

- Разходи на оскъдни ресурси (пари, умения, средства и време) за усилия, обречени на неуспех, дори преди да бъдат започнати.
- Организация, която ще бъде изложена на непосилни финансови, технологични и конкурентни рискове.

Неуспехи в планирането и изпълнението на проекти, водят до следните последствия:

- Очакваната печалба от търговските договори да се превърне в загуба, поради прекомерни разходи, закъснения и неустойки.
- Нови продукти, които се въвеждат късно, предизвикват значително вредно въздействие върху вече установените цели на бизнес плана и възможностите за навлизане на пазара.
- Проектите за разработване на нови продукти да се изпълняват

твърде късно, за да се възползват от свързаната продуктова линия или по друг начин не дават очакваните резултати. Доказателства за подобни примери в интернационален мащаб не липсват. Статия публикувана от Харвард Бизнес Ревю, демонстрира отрезвяваща реалност, а именно факта, че северноамериканските компании постигат цели на ROI със средно един проект за разработване на нов продукт от седем такива, дори и през 1975 година (Buzzell, Gale and Sultan, 1975).

- Капиталовите улеснения се забавят, което води до пропуснати цели в продуктовете линии, които зависят от средствата.

- Проектите за информационни системи надхвърлят планираните разходи и график, с отрицателно въздействие върху административните и общите разходи и оперативната ефективност. „Проучването на хаоса“ (The Standish Group International, 2015) проведено от The Standish Group, стига до заключението, че само за един проект за разработка на софтуер от шест отговарят на целите за качество, график и разходи. Близко половината от проучваните проекти били прекратени преди приключването им.

Провалът при провеждането на един значителен проект може да коства печалбата, донесена от дузина успешно управлявани проекти. Твърде често мониторингът и оценката на проектите с висока експозиция са неефективни и недостатъците не се идентифицират на време, за да се избегнат нежелани резултати. Следователно е екзистенциално за развитието на всяка организация, която носи отговорност за проекти, да има способността да ги управлява ефективно.

3. Предимства на прилагането на модерното проектно управление в организациите

Официалният, систематизиран подход за управление на проекти в съвременния отделен екип по мениджмънт на проекти, който прилага специализирана теория и практика в това направление, има няколко предимства в сравнение с алтернативния подход, където се разчита на функционалните мениджъри да координират неформално дейностите по проекти, използвайки единствено процедури и методи, предназначени за техните функционални отдели (Kruger, 1994).

Основната причина е свързана с доказателствата, че подходът, коментиран тук и описан в литературата за проектния мениджмънт, води до значително увеличаване на вероятността един проект да бъде

успешен, чрез постигане на стратегически цели и изготвяне на посочените резултати на време и в рамките на одобрения бюджет. Това от своя страна директно допринася за общия успех на организация.

Основните компоненти, водещи до увеличен проект успех зачислят от следните *принципи и практики*:

- Проектите се подбират и разрешават само когато ясно подкрепят стратегиите за растеж на организацията, рисковете им са достатъчно оценени и разбрани, класифицирани са приоритетно с други конкурентни проекти и са разпределени ключовите ограничени ресурси (хора, пари и средства) към всеки проект, необходими за успешното му изпълнение.

- Проектните ангажименти се поемат само за постижими технически, разходни и графични цели.

- Портфолиото, програмните и проектни отговорности са добре дефинирани и изпълнени правилно.

- Всеки проект е планиран и контролиран така, че да бъдат постигнати неговите ангажименти.

- Проектните екипи работят заедно, като се ангажират с целите, плановете и графици на проекта (Williams, 2008).

Показатели, за успешно *дефиниране и възлагане на отговорностите* по интегративния проект, , включително назначаване на ръководител на проекта за всеки голям такъв, са следните:

- Възлагане на отговорност на едно ключово лице (ръководител на проекта) за общите резултати на проекта, като същевременно той ясно делегира отговорности и задачи на другите ключови лица на изпълнително и функционално ниво;

- Гарантиране, че решенията се вземат въз основа на общия интерес както на проекта, така и на организацията, а не само в полза на един или друг допринасящ функционален отдел;

- По-ефективно координиране на участващите и установяване на адекватна комуникация с всички функционални участници в проекта;

- Правилно използване на интегрирани методи за планиране и контрол, системи, инструменти и информацията, която те произвеждат (The European Commission, 2018).

Предимствата на *интегрираното планиране и предсказуем контрол* на всички проекти включва:

- Гарантиране, че дейностите на всяка функционална област се

планират и извършват с цел задоволяване на общите нужди на проекта в пълна координация с всички останали проекти;

- Гарантиране, че ефектите от предпочитането на един проект над друг са известни (например при разпределяне на критични ресурси);
- Навременно идентифициране на проблеми, които могат да застрашат успешното завършване на проекта, за да се осигурят навременни и ефективни коригиращи действия за предотвратяване или разрешаване на проблемите (Association for Project Management, 2006).

Предимствата на *ефективната работа в екип*, особено във връзка с горните основни концепции за управление на проекти - съсредоточени, интегративни отговорности и интегративно, прогнозно планиране и контрол - включват:

- Обединяване на нужното съдействие от многобройните отдели в организациите за творческо сътрудничество, за постигане на целите на проекта;
- Създаване на силна ангажираност и разбиране на екипа към проекта и неговите цели;
- Разработване като съвместно съгласувани планове, графици и бюджети за изпълнение на проекта, в резултат на това ангажимент за постигане на определените резултати в рамките на целевия график и разходи;

Постигане на изключителни резултати в екипа по всеки проект (Wilemon, Thamhain, 1983).

Заклучение

По презумпция всички предприятия реализират своите дългосрочни стратегии за растеж чрез създаване, планиране и изпълнение на уникални усилия, които наричаме проекти. За да може всяко предприятие правилно, ефективно и благоразумно да управлява своя бъдещ растеж, трябва да се прилагат съвременни принципи и практики за управление на проекти. Следователно прилагането на тези практики, методи, системи и инструменти е от голямо значение за всяко предприятие днес.

За да могат организациите да осъзнаят важните предимства на съвременното управление на проекти, е необходимо те да инвестират значително време и усилия за създаване на необходимата организаци-

онна култура и инфраструктура; прилагат практиките, системите и инструментите за ПМ; и осигуряват необходимото обучение на всички организационни нива.

Дисциплината за управление на проекти не е непременно и единствено отделна професия , а по-скоро би трябвало да е основна компетентност, която всички ръководители трябва да притежават в тази епоха на интернет революцията. Това трябва да бъде начин на живот за всички професионалисти.

Изкуството и науката за управление на проекти ще продължат да се развиват, по-специално с по-цялостно управление на жизнения цикъл на проекта, с по-тясна връзка със стратегическото управление на организацията, с повече специализация в моделите на жизнения цикъл и индивидуално сертифициране за добре дефинирани категории проекти, с все по-мощни информационни и комуникационни системи и инструменти в рамките на все по-разширяващите се области на приложение.

References

1. Association for Project Management (2006), *The APM Body of Knowledge, 5th edition, APM Knowledge, ISBN: 978-1-903494-13-4* [Online] Available from: <https://www.apm.org.uk/media/7579/intropc-sample-chapter.pdf> [Accessed 15/03/2020]
2. Buzzell R., Gale B. and Sultan R. (1975), *Market Share—a Key to Profitability* [Online] Available from: <https://hbr.org/1975/01/market-share-a-key-to-profitability> [Accessed 08/03/2020]
3. Kruger L. (1994), *A project management implementation strategy for public sector construction activities* [Online] Available from: <https://repository.up.ac.za/bitstream/handle/2263/29871/00front.pdf> [Accessed 11/03/2020]
4. The European Commission, DIGIT (2018), *PM² Project Management Methodology Guide 3.0* [Online] Available from: <https://www.pm2alliance.eu/wp-content/uploads/2019/05/PM%C2%B2-project-management-methodology.pdf> [Accessed 12/03/2020]
5. The Standish Group International, Inc. (2015) *CHAOS Report (2)*. pp. 10-11.
6. Wilemon, D. L. & Thamhain, H. J. (1983), Team building in project management. *Project Management Quarterly*, 14(2), 73–81 [Online]

Available from: <https://www.pmi.org/learning/library/team-building-development-project-management-5707> [Accessed 15/03/2020]

7. Williams M. (2008), *The Principles of Project Management*, Maidenhead: SitePoint Pty. Ltd. [Online] Available from: <http://alexandre-plennevaux.infographie-heaj.eu/e-book%20collection/The%20Principles%20Of%20Project%20Management.pdf> [Accessed 12/03/2020]

Секция
Структурно преустройство,
отраслова и регионална
икономика
Section
Structural Adjustment, Sectoral
and Regional Economy

BUILDING INDUSTRY AND DIGITAL TRANSFORMATION

Prof. Yatchko Ivanov, DSc

Member of BAS

European University Polytechnical – Pernik, Bulgaria

Bulgarian scientific and technical union of civil engineering

yadir_1@abv.bg

Abstract

Computers have encouraged birth of IT and industry -4. The last is accompanied with the changes of many fields of economics and management. We are seeing how robots are changing humane work forces, computers and I phones- post services, ets. Many industries and business are already finished their digital presentation and are using new methods for management of all their activities. Building industry as a more conservative is not ready to enter in digital epoch. This study concentrates firstly seeking to clarify stat of art of the new work method and secondly to show some example of possibility which gives digital transformation for the sustainable development of building companies.

Some attention will be paid to the difficulties which are present in the field of different type and measure of Bulgarian building companies.

***Key words:** industry – 4, building industry and companies, management, digital transformation, sustainable development.*

JEL Code: L74, O3

Introduction

Development of IT initiated the changes of administrative management with implementation of electronic one. In Bulgaria we are still in attempt to do it.

The actors in the life cycle of buildings and facility are investors, designers, producers of building materials, sellers of building materials, builders, supervisors and after finishing of construction are starting to work broker companies and finally engineers and facility managers assuring sustainable and long exploitation of buildings and facilities. All these professionals usually have worked without any coordination and now their effectiveness is not corresponding to the new epoch of industry – 4.

Starting from 2018 according to the article 163 of ZUT the visa for start the construction is given by the municipalities after approval of the

project for vast management. The project must be presented by the investor electronically. In that case the problem for successful implementation of this practice is that many of municipalities up now, as it is recommended by the law, must approve the projects and to give building licence also electronically. Starting from 01.04.2020 Bulgarian building companies to participate in the competitions for public commissions are obliged to present all documents electronically. In the today situation in the country electronic auction for the building have become very important. How it will work can be seen. In the same time the digitalization is every wear around us. It can be seen at home, office as well as in the public transport. These technologies are entering in our life. They be implemented also in the construction and will have as a result it sustainable development.

1. EU and digital performance

European parliament and Council have accepted a series of Directive concerning the digital policy of EU. The definition of digital content and digital services appeared in a Directive 2011/83/EU and the last Directive 2019/ 770 of the European Parliament and Council (European Parliament and Council, Directive, 2019) regulates contracts for supply and digital content and digital services. European Council published the results of Digital Economy and Society Index (DESI) (European Commission, Digital Economy and Society Index, no date) a tool monitors the performance of Member State in digital connectivity, digital skills, online activity . The conclusion is that the “progress remains insufficient for Europe to catch up with global leaders and to reduce differences across Member States. EU continue to improve its digital performance and the gap between most successful and the last countries slightly narrowed”. This study indicates that Denmark, Sweden, Finland and Nitherland are the leaders in the digitalization and they are followed by Luxemburg, Ireland, UK, Estonia, Belgium, Cyprus and Spain. EC concludes that “some other EU countries still have long way to be competitive on a global stage”. Unfortunately Bulgaria is not presented in the first group and will have a long way to change the situation and to answer to the criteria of digital epoch.

European businesses are more digital, e –commerce grown up slowly.

2. State of art of the digital performance in Bulgaria

In Bulgaria IT firms are well developed and many of them are working

to produce digital programs for business and e – commerce. Some of IT companies are starting to work for digitalization of building activities. Most advanced is digital performance in the design construction companies , which are using special programs as 3D, CAD/CAM, AutoCad, CADAM, as well as most recent and modern software for design in architecture – ArchiCad, Revit, Rhinoceros, Sketchup and other. Some of these programs are used in the process of education. We are in the situation when are made first steps for the use of BIM. Unfortunately examples of digital performance by the building companies are rare. Same can be concluded for the e – business. Results of investigations made in Bulgaria for e – business od building companies by the Working Group 83 of Commission for sustainable development of NU show (Eadie R., *at.al.* 2016) that: Bulgaria is leading the way in regards to electronic data exchange of contracts; Smaller contracts confirmed by e – mail dath do not go through a tender process make up a large percentage of the contracts in th country; Tender documents are the most likely to be exchanged electronically; Plant and labour procurement + exchange of design documentation are weak. It is concluded that: Lack of BIM evidenced in a later question shows a lack of collaboration electronically at design stage. As BIM increases in use the electronic exchange of design information will also increase. The low level of exchange of electronic documentation at estimating and sub – contracting stages within a project identifies major areas where efficiencies can be achived trough electronic means.

Discussions at the meetings during the International exhibition “Architectural building week ‘2020 “ and of the Chamber of architects provoked the creation of special commission by the Ministry of regional development and public works which will works on strategy for digital performance in construction. It is necessary to add that the Sofia regional branch of Bulgarian constriction chamber already started to work for implementation of BIM in the building companies.

3. Benefits of the implementation of digital performance by the Bulgarian building companies

The reality shows that the building branch in Bulgaria is less digitalized and after this is the agriculture. In the same time it is evident that the humanity is going to the digitalization and this is entirely indicative, expected process. What can give digital performance to the building companies and to their business:

A/ Easy orientation in the information:

- For quantity of building materials in the projects and realistically used part of them (the last is very important for supervisors and investors);
- To follow and control the arrival of needed building materials in real time, as well as real time schedule for planed quantity of these materials on the building area;
- The use of drone for the control of quality of works;

B/ Easy control of the deliveries and guaranteed rational use to diminish the expen – ditures;

C/ Easy control of ordered services and to diminish expenditures.

Investigations show that the use of digital photographic combined with computational data processing allows the new ways for using photogrammetry and land surveying, as well as they can be successfully used in the control and restoration of cultural heritage (Georgiev G. 2019, p.103; Zlatev R., and Dobrev J.,2019, p. 131)

The use of BIM is helping the process of BREEM assessment of buildings (Atanasova R., Banishka N., and Tsenkova J.,2019). This method give the good results when is used for preparation of documents during construction and they are useful for the economic exploitation of buildings (Dermendjiev S., Jordanov V., and Rangepova F., 2019).

Management of construction waste in our days becomes as an essential component of the sustainable construction. According the legislation our building companies up to the end of this year must start to use 70 % of construction waste. It needs a new form of management, control and accountability – they can be assured by one electronic system, i.e. by using digital method (Kusheva R., Zaharieva R. and Petrova R., 2019).

4. Barriers for the successful implementation of digital performance in the construction

One of the most important barrier is the lack of information and knowledge in the owner of building companies about these new technologies of management and about the benefits with the use of them.

Second barrier present the existence of very big quantity of small and medium building companies which do not have financial capacity to bay needed programs and to pay to the IT specialist or for their personal specialization.

Hear must be added fact that virtual and reality modeling application to

the construction industry has not been examined to the necessary degree , with researchers disagreeing as to how to best apply these applications to construction. As most BIM are created for design purposes (Eadie R., Proctor J., and Ivanov Ya., 2020), researches concentrate on the design of office environment. We need some research how to import the virtual reality for viewing and how small and medium companies can participate in digital performance.

Conclusion

There are still quite some challenges and interesting works to look forward in the future in order to achieve the successful implementation of digital performance in the construction practice. In this way promising results can be achieved by the well organized education of the owners and directors of big building companies. For the small and medium companies has to work and decide how to help them Bulgarian construction chamber.

The field of the digital performance in civil engineering practice must growing fast and the applications of IT in management of activities in construction must be started and become the technology. For this reason it is necessary in prepared strategy for digital performance in construction to have needed stimulus for the students, how are going to study for work in this field.

References

1. European Parliament and Council, Directive (EU) 2019/770 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019 on certain aspects concerning contracts for the supply of digital content and digital services. [Online] Available from: <http://data.europa.eu/eli/dir/2019/770/oj> [Accessed 30/04/2020].

2. European Commission, Digital Economy and Society Index (DESI). [Online] Available from: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/MEMO_19_2933 [Accessed 30/04/2020].

3. Eadie R., Sankov N., Ivanov Ya. and Perera J. (2016) State of E – business in Bulgarian construction industry, Publ. of TG 83 of Commission of UN, Sidney, 36 p.

4. Georgiev G. (2019) Digitalizatsia na pametnitsite na traditsionnitate zilizna arhitectura v Bulgaria, IXth Int. scient. Conf. ArCivE – Varna, p.103

5. Zlatev R., and Dobrev J. (2019) Digital photogrammetry and archi-

tecture, IXth Int. scient. Conf. ArCivE – Varna, p. 131

6. Atanasova R., Banishka N., and Tsenkova J. (2019) Prilozenie na BIM v protsesite po otsenka na sgradite po BREEM, IXth Int. scient. Conf. ArCivE – Varna, p.169

7. Dermendjiev S., Jordanov V., and Rangepova F. (2019) Tehniko – ikonomicheski aspekti na digitalizatsiata na stroitelni kniza,sastaveni po vreme na izpalnenie i posledvasta efektivna eksploatatsia na stroitelniq obekt, chrez izpolzvaneto na BIM produkti, IXth Int. scient. Conf. ArCivE – Varna,p.141

8. Kusheva R., Zaharieva R. and Petrova R. (2019) Necessity of electronic system for construction waste management , IXth Int. scient. Conf. ArCivE – Varna, p. 162

9. Eadie R., Proctor J., and Ivanov Ya. (2020) Applications for virtual and reality modelling for construction, J. “Engineering sciences” v.2. (in press)

**ЕДИН МОДЕЛ ЗА ОПТИМАЛНО РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ
НА ЧОВЕШКИТЕ РЕСУРСИ ПО ВИДОВЕ ДЕЙНОСТИ**

**ONE MODEL FOR OPTIMAL DISTRIBUTION
OF HUMAN RESOURCES FOR DIFFERENT ACTIVITIES**

Проф. д-р Росен Николаев

Икономически университет – Варна

nikolaev_rosen@ue-varna.bg

Доц. д-р Танка Милкова

Икономически университет – Варна

tankamilkova@ue-varna.bg

Prof. Rosen Nikolaev, PhD

University of Economics – Varna, Bulgaria

nikolaev_rosen@ue-varna.bg

Assoc. Prof. Tanka Milkova, PhD

University of Economics – Varna, Bulgaria

tankamilkova@ue-varna.bg

Abstract

In the present paper the human resources distribution problem for carrying various activities in a particular organisation is examined. An economic-mathematical model is presented, which determines the optimal total productivity considering different individual productiveness of workers and employees during each particular activity. Different options for restrictions and constraints in the number of human resources distributed for every activity are proposed, as well as for the number of activities, which can be assigned to one worker or employee.

Key words: optimisation, human resources, activities.

JEL Code: C610

Въведение

Несигурната и високо конкурентна среда в която функционират съвременните организации поставя пред тях необходимостта и предизвикателството да функционират, оцеляват и търсят възможности за утвърждаване на своите пазарни позиции в условия на динамично променяща се действителност. Това налага на активните и рационално действащи организации да се позовават на различни научнообосновани подходи при взе-

мане на управленски решения, касаещи широкия спектър от осъществявани дейности. Процесът на търсене на оптимални управленски решения е свързан с това, от някакво множество на възможни варианти за действие да се избере този от тях, който осигурява най-добри резултати съобразно някакъв предварително определен критерий за оптималност и в съответствие с наложени ограничителни условия. Методите на икономико-математическото моделиране са доказано едни от най-ефективните научнообосновани подходи за вземане на оптимални управленски решения. Това определя изследователския интерес на авторите към приложение на тези методи в различни области на икономиката.

В настоящата разработка се разглежда актуален и значим за всяка организация проблем, свързан с необходимостта от разпределяне на различни дейности на работниците и служителите. В много случаи, например различни кризисни ситуации или необходимост от реструктуриране на състава на работници и служители, се налага да се вземе управленско решение свързано с това кой от човешките ресурси с какви дейности да бъде ангажиран. Следва да се отчита възможността всеки работник или служител, разбира се имащ компетенции да осъществява дадените дейности, в зависимост различни личностни качества и умения да се справя с всяка от тях с различна скорост или качество. Най-общо казано работниците или служителите могат да имат различна производителност за различните дейности, осъществявани в организацията. Необходимостта от динамично преразпределение на дейностите и съвместяване на задължения от страна на човешките ресурси в организацията налага да се вземат решения за оптималното осъществяване на този процес с оглед осигуряване на максимални резултати от дейността.

Основната цел, която си поставят авторите в настоящата разработка, е да предложат икономико-математически модел за оптимизиране разпределението на човешки ресурси по видове дейности с цел осигуряване на максимална обща производителност, както и възможности за неговата реализация на база примерни данни.

За постигане на така поставената цел се решават следните основни задачи:

1. Представена е постановката на проблема за оптимално разпределение на човешки ресурси по видове дейности в организацията и е конструиран икономико-математически модел, чието решение определя разпределение, осигуряващо най-голяма ефективност от цялостната

дейност.

2. С цел демонстриране на икономическия ефект от приложението на предложения икономико-математически модел е представена негова аprobация на основата на примерни числови данни.

1. Постановка на модела за оптимално разпределение на човешките ресурси по видове дейности

Икономическата постановка на задачата се изразява в следното. Предполага се, че в дадена организация се осъществяват m вида дейности, а тяхното изпълнение се възлага на n работника или служителя (човешки ресурси). Известно е също така, че спецификата на отделните дейности и квалификацията на всеки от работниците или служителите позволява: 1) всяка дейност може да се извърши от който и да е от работниците и служителите в организацията; 2) всеки работник или служител има нужните компетенции и квалификация и може да бъде определен за осъществяване на която и да е от дейностите. В зависимост от личностните качества и умения обаче всеки работник или служител би могъл да осъществява една и съща дейност с различна бързина и качество, или най-общо казано с различна производителност. Предвид това се въвежда матрица на производителностите C

$$C = \begin{pmatrix} c_{11} & c_{12} & \dots & c_{1j} & \dots & c_{1n} \\ c_{21} & c_{22} & \dots & c_{2j} & \dots & c_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ c_{i1} & c_{i2} & \dots & c_{ij} & \dots & c_{in} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ c_{m1} & c_{m2} & \dots & c_{mj} & \dots & c_{mn} \end{pmatrix},$$

елементите c_{ij} ($i = 1 \div m$, $j = 1 \div n$) на матрицата представляват производителността (може да бъде измерена например с обем свършена работа) с която се осъществява i -ти вид дейност ($i = 1 \div m$) от j -тия работник или служител ($j = 1 \div n$). Например може да се измерва брой произведени детайли, брой обслужени клиенти, извършена работа в кв.м. и др. Ако различните дейности се измерват с различни мерни единици биха могли да се направят преобразувания и те да се превърнат в съпоставими.

По презумпция се прима, че всеки работник или служител трябва

да осъществява поне една дейност и всяка дейност трябва да се извършва от поне един работник или служител. Тук по-конкретно се разглежда следната по-обща ситуация. Всеки i -ти вид дейност ($i = 1 \div m$) може да се извършва от най-малко a'_i на брой работници и служители и от най-много a''_i на брой работници и служители. Също така всеки j -ти работник или служител ($j = 1 \div n$) може да извършва най-малко b'_j на брой дейности и най-много b''_j на брой дейности.

Целта е да се направи такова разпределение на работниците и служителите по видове дейности, че съобразно наложените ограничения, да се получи максимална обща производителност и ефективност от цялостната дейност в организацията.

За съставяне на математическия модел на така поставения икономически проблем въвеждаме матрицата

$$X = \begin{pmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1j} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2j} & \dots & x_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ x_{i1} & x_{i2} & \dots & x_{ij} & \dots & x_{in} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mj} & \dots & x_{mn} \end{pmatrix}$$

на променливите x_{ij} , такива, че $x_{ij} = 1$, ако i -тият вид дейност ($i = 1 \div m$) се осъществява от j -тия работник или служител ($j = 1 \div n$) и $x_{ij} = 0$ – в противен случай, т.е. $x_{ij} = \begin{cases} 1, \\ 0 \end{cases}$ и ($i = 1 \div m, j = 1 \div n$)

При така въведените променливи величини x_{ij} математическият модел ще има вида:

$$\max: Z = \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n c_{ij} x_{ij} \quad (1)$$

при ограничения

$$\sum_{j=1}^n x_{ij} \geq a'_i, (i = 1 \div m), \quad (2)$$

$$\sum_{j=1}^n x_{ij} \leq a_i'' , (i = 1 \div m), \quad (3)$$

$$\sum_{i=1}^m x_{ij} \geq b_j' , (j = 1 \div n), \quad (4)$$

$$\sum_{i=1}^m x_{ij} \leq b_j'' , (j = 1 \div n), \quad (5)$$

$$x_{ij}^2 = x_{ij} , (i = 1 \div m, j = 1 \div n), \quad (6)$$

Целевата функция (1) в така получения модел изразява общата производителност от цялостната дейност в организацията, тъй като на практика представлява сума от производителностите с които се осъществява i -ти вид дейност ($i = 1 \div m$) от j -тия работник или служител ($j = 1 \div n$) за тези x_{ij} ($i = 1 \div m, j = 1 \div n$), които приемат стойност единица.

Ограничителни условия (2) гарантират, че всеки i -ти вид дейност ($i = 1 \div m$) ще се извършва от най-малко a_i' на брой работници и служители.

Ограничителни условия (3) гарантират, че всеки i -ти вид дейност ($i = 1 \div m$) ще се извършва от най-много a_i'' на брой работници и служители.

Ограничителни условия (4) гарантират, че всеки j -ти работник или служител ($j = 1 \div n$) ще извършва най-малко b_j' на брой дейности.

Ограничителни условия (5) гарантират, че всеки j -ти работник или служител ($j = 1 \div n$) ще извършва най-много b_j'' на брой дейности.

Ограничителните условия (6) имат специфичен характер и се въвеждат, за да гарантират въведеното условие променливите x_{ij} ($i = 1 \div m, j = 1 \div n$) да приемат само стойности едно или нула.

Поради нелинейността на условията (6) задачата (1) – (6) по същество не принадлежи на линейното оптимиране. Въпреки това целевата функция (1) и ограничителните условия (2) – (5) имат линеен характер. В специализираната литература такъв тип модели се приемат

като специални задачи на линейното оптимиране с булеви променливи (Atanasov & Milkova, 2011). Така или иначе предложният модел за оптимално разпределение на човешки ресурси по видове дейности в организацията има нелинеен характер и може да бъде решен с методите на нелинейното оптимиране или с помощта на софтуерни продукти, които се използват за намиране на числени решения на задачите (Atanasov et al., 2008; Atanasov et al., 2012).

2. Приложение на модела за оптимално разпределение на човешките ресурси по видове дейности на база числов пример

Ще представим една апробация на модела на база следния числов пример. В една организация се осъществяват 5 вида дейности от 7 работника. Всяка от дейностите може да се осъществява от всеки от работниците и всеки работник би могъл да извършва всяка от дейностите. Известни са производителностите с които се осъществява i -ти вид дейност ($i = 1 \div 5$) от j -тия работник ($j = 1 \div 7$). Тези производителности са представени чрез матрицата

$$C = \begin{pmatrix} 3 & 2 & 2 & 2 & 3 & 2 & 5 \\ 4 & 2 & 4 & 2 & 2 & 3 & 1 \\ 3 & 2 & 1 & 1 & 2 & 3 & 3 \\ 4 & 2 & 2 & 2 & 1 & 1 & 1 \\ 1 & 1 & 2 & 2 & 3 & 2 & 1 \end{pmatrix}.$$

Известно е, че всеки вид дейност трябва да се извършва от поне един работник и не може да се извършва от повече от трима работници, т.е. $a'_1 = 1, a'_2 = 1, a'_3 = 1, a'_4 = 1, a'_5 = 1$ и $a''_1 = 3, a''_2 = 3, a''_3 = 3, a''_4 = 3, a''_5 = 3$.

Известно е също така, че всеки работник трябва да извършва поне един вид дейност, т.е. $b'_1 = 1, b'_2 = 1, b'_3 = 1, b'_4 = 1, b'_5 = 1, b'_6 = 1, b'_7 = 1$ и не повече от три вида дейности, т.е. $b''_1 = 3, b''_2 = 3, b''_3 = 3, b''_4 = 3, b''_5 = 3, b''_6 = 3, b''_7 = 3$.

Матрицата на променливите ще приеме вида

$$X = \begin{pmatrix} x_{11} & x_{12} & x_{13} & x_{14} & x_{15} & x_{16} & x_{17} \\ x_{21} & x_{22} & x_{23} & x_{24} & x_{25} & x_{26} & x_{27} \\ x_{31} & x_{32} & x_{33} & x_{34} & x_{35} & x_{36} & x_{37} \\ x_{41} & x_{42} & x_{43} & x_{44} & x_{45} & x_{46} & x_{47} \\ x_{51} & x_{52} & x_{53} & x_{54} & x_{55} & x_{56} & x_{57} \end{pmatrix},$$

а моделът на задачата ще бъде:

$$\begin{aligned} \max : Z = & 3x_{11} + 2x_{12} + 2x_{13} + 2x_{14} + 3x_{15} + 2x_{16} + 5x_{17} + \\ & + 4x_{21} + 2x_{22} + 4x_{23} + 2x_{24} + 2x_{25} + 3x_{26} + x_{27} + \\ & + 3x_{31} + 2x_{32} + x_{33} + x_{34} + 2x_{35} + 3x_{36} + 3x_{37} + \\ & + 4x_{41} + 2x_{42} + 2x_{43} + 2x_{44} + x_{45} + x_{46} + x_{47} + \\ & + x_{51} + x_{52} + 2x_{53} + 2x_{54} + 3x_{55} + 2x_{56} + x_{57}, \end{aligned}$$

при ограничения

$$1 \leq x_{11} + x_{12} + x_{13} + x_{14} + x_{15} + x_{16} + x_{17} \leq 3$$

$$1 \leq x_{21} + x_{22} + x_{23} + x_{24} + x_{25} + x_{26} + x_{27} \leq 3$$

$$1 \leq x_{31} + x_{32} + x_{33} + x_{34} + x_{35} + x_{36} + x_{37} \leq 3$$

$$1 \leq x_{41} + x_{42} + x_{43} + x_{44} + x_{45} + x_{46} + x_{47} \leq 3$$

$$1 \leq x_{51} + x_{52} + x_{53} + x_{54} + x_{55} + x_{56} + x_{57} \leq 3$$

$$1 \leq x_{11} + x_{21} + x_{31} + x_{41} + x_{51} \leq 3$$

$$1 \leq x_{12} + x_{22} + x_{32} + x_{42} + x_{52} \leq 3$$

$$1 \leq x_{13} + x_{23} + x_{33} + x_{43} + x_{53} \leq 3$$

$$1 \leq x_{14} + x_{24} + x_{34} + x_{44} + x_{54} \leq 3$$

$$1 \leq x_{15} + x_{25} + x_{35} + x_{45} + x_{55} \leq 3$$

$$1 \leq x_{16} + x_{26} + x_{36} + x_{46} + x_{56} \leq 3$$

$$1 \leq x_{17} + x_{27} + x_{37} + x_{47} + x_{57} \leq 3$$

$$x_{ij}^2 = x_{ij}, (i = 1 \div 5, j = 1 \div 7).$$

Така полученият модел е решен числено с помощта на инструмента Solver за решаване на оптимизационни задачи в MS Excel. Според получения оптимален план на задачата максималната обща производителност от извършваните в организацията дейности е $\max : Z = 45$ единици и се получава при стойности на променливите представени с матрицата

$$X = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 & 0 & 1 & 0 & 1 \\ 1 & 0 & 1 & 0 & 0 & 1 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & 0 & 0 & 1 & 1 \\ 1 & 0 & 1 & 1 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 1 & 1 & 0 & 0 \end{pmatrix}.$$

Това означава, че: първата дейност трябва да се извършва от първи, пети и седми работник; втората дейност трябва да се извършва от първи, трети и шести работник; третата дейност трябва да се извършва от втори, шести и седми работник; четвъртата дейност трябва да се извършва от първи, трети и четвърти работник; петата дейност трябва да се извършва от трети, четвърти и пети работник.

За сравнение са направени изчисления при положение, че се налага ограничение всеки от работниците да извършва не повече от 2 дейности, т.е. $b_1'' = 2, b_2'' = 2, b_3'' = 2, b_4'' = 2, b_5'' = 2, b_6'' = 2, b_7'' = 2$. Така ограничителните условия (4) – (5) приемат вида:

$$\begin{aligned} 1 &\leq x_{11} + x_{21} + x_{31} + x_{41} + x_{51} \leq 2 \\ 1 &\leq x_{12} + x_{22} + x_{32} + x_{42} + x_{52} \leq 2 \\ 1 &\leq x_{13} + x_{23} + x_{33} + x_{43} + x_{53} \leq 2 \\ 1 &\leq x_{14} + x_{24} + x_{34} + x_{44} + x_{54} \leq 2 \\ 1 &\leq x_{15} + x_{25} + x_{35} + x_{45} + x_{55} \leq 2 \\ 1 &\leq x_{16} + x_{26} + x_{36} + x_{46} + x_{56} \leq 2 \\ 1 &\leq x_{17} + x_{27} + x_{37} + x_{47} + x_{57} \leq 2 \end{aligned}$$

Оптималното решение на задачата в този случай е следното: максималната обща производителност от извършваните в организацията дейности е $\max: Z = 42$ единици и се получава при стойности на променливите представени с матрицата

$$X = \begin{pmatrix} 0 & 1 & 0 & 0 & 1 & 0 & 1 \\ 1 & 0 & 1 & 0 & 0 & 1 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & 0 & 0 & 1 & 1 \\ 1 & 0 & 1 & 1 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 1 & 1 & 0 & 0 \end{pmatrix}.$$

Това означава, че: първата дейност трябва да се извършва от вто-

ри, пети и седми работник; втората дейност трябва да се извършва от първи, трети и шести работник; третата дейност трябва да се извършва от втори, шести и седми работник; четвъртата дейност трябва да се извършва от първи, трети и четвърти работник; петата дейност трябва да се извършва от четвърти и пети работник.

Конструираният модел може да се използва, за да се правят анализи и на база други стойности на параметрите. Резултатите биха могли да послужат за вземане на най-добрите управленски решения.

Заклучение

Предложеният икономико-математически модел за оптимално разпределение на човешките ресурси в една организация по различните извършвани видове дейности може да бъде адаптирана и за други условия, произтичащи от конкретната икономическа ситуация. Чрез предложения условен числов пример беше демонстрирана приложимостта на модела. Наличието на леснодостъпни средства за числено решаване на линейни и нелинейни икономико-математически модели ги прави още по-достъпни и приложими в практиката.

По отношение на конкретния предложен модел в настоящата разработка може да се даде една посока за неговото развитие, а именно отчитане на възможността за изменение на производителността на работниците и служителите в зависимост от броя на дейностите, които им се възлагат.

References

1. Atanasov, B. i dr. (2008) *Modelirane i optimirane*. Varna: Nauka i ikonomika, p. 251.
2. Atanasov, B., R. Nikolaev, R. Miryanov (2012) *Kolichestveni metodi v upravlението*. Varna: Nauka i ikonomika, p. 234.
- Atanasov, B., T. Milkova (2011) *Kolichestveni методи v logistikata*. Varna: Nauka i ikonomika, p. 308.

**ЗЕМЕДЕЛИЕТО В ЮЖЕН ЦЕНТРАЛЕН РАЙОН –
ТЕНДЕНЦИИ И ТРАЕКТОРИИ НА РАЗВИТИЕ**
**AGRICULTURE IN SOUTH CENTRAL REGION –
TRENDS AND TRAJECTORIES OF DEVELOPMENT**

Проф. д. ик. н. Юлия Дойчинова

*Университет за национално и световно стопанство, София
juliadoj@unwe.bg*

Проф. д. ик. н. Иван Кънчев

*Университет за национално и световно стопанство, София
kanchevsi@abv.bg*

Prof. D. Sc. Julia Doitchinova

*University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria
juliadoj@unwe.bg*

Prof. D. Sc. Ivan Kanchev

*University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria
kanchevsi@abv.bg*

Abstract

The aim of the study is to assess the importance and impacts of the model of agriculture on rural development. This study employed mixed quantitative and qualitative research design. The quantitative part presupposes the presentation and analysis of statistics on agriculture and rural development in the period of EU membership. Qualitative methods include the use of the experts evaluation method and in-depth interviews with 25 specialists from regional office "Agriculture" and the regional office of the National Agricultural Advisory System in the South Central Planning Region (BG42). Respondents are from the five districts of the region (NUTS-3). The research leading to these results has received funding from the Bulgarian Science Fund - project DN 15/8 "Sustainable multifunctional rural areas: rethinking agricultural models and systems with increased requirements and limited resources" (2017-2020).

Key words: *south model of agriculture, family farms, structural changes, agricultural and rural development.*

JEL Code: Q15, Q56

Въведение

Връзката и зависимостите между развитието на земеделието и селските райони е обект на постоянен изследователски интерес. Той се засилва особено в периоди на негативните социални, икономически и

екологични тенденции в развитието на селските райони.

В аграрикономическата литература развитието на селските райони се разглежда от редица автори като търсене на нов модел за развитие на селското стопанство (van der Ploeg, Long and Banks, 2002; Ploeg and Roep, 2003). Модел на земеделие, при който селския район ще се развива устойчиво. Като основни градивни елементи през последните десетилетия се приемат производство на продукти с високо качество, нови къси вериги с участието на производители и потребители, биологично земеделие, управление на природата и ландшафта от фермерите, агротуризм и други.

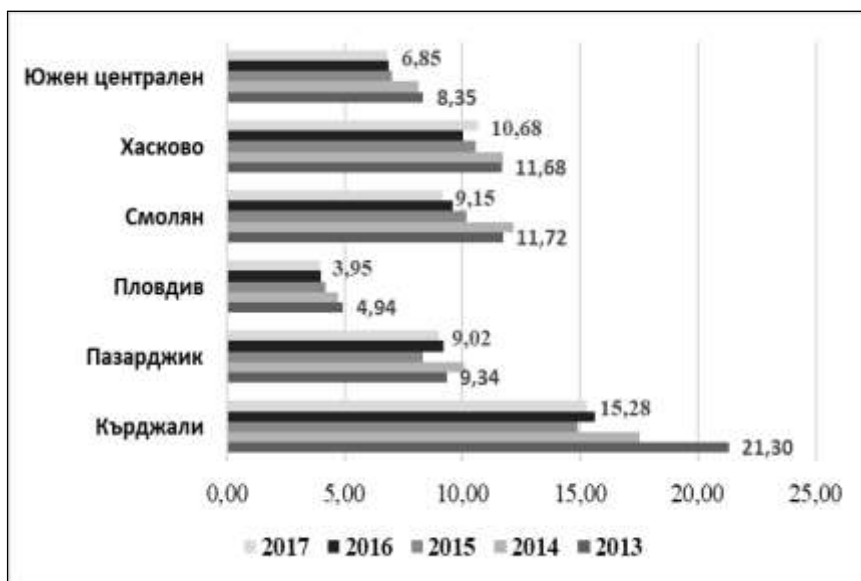
Доколко тези елементи и тенденции към развитието им са характерни за модела на българското земеделие? Как се оценява въздействието на тези тенденции за развитието и жизнеспособността на селските райони? Доколко променящия се модел на земеделие въздейства благоприятно на икономическите, социалните и икономическите аспекти на развитието на селските райони?

За да отговори на тези въпроси, цел на изследването е да оцени значението и въздействията на модела на земеделие на развитието на селските райони на примера на Южен централен район.

1. Земеделието в Южен централен район

Избраният район е основен производител на земеделски продукти, като през последните години е отчита най-голямо производство в страната на мляко, месо, зеленчуци, повечето видове плодове, фуражни култури и др. На второ място е по производството на грозде, маслодайни култури и др.

Значението на земеделието за икономиката на Южен централен район е по-високо от средното за страната 6,85 %, независимо че през последните години бързо намалява (фигура 1). По области най-голямо е значението за Кърджали (15,28 %), следвана от Хасково (10,68 %), Смолян (9,15 %), Пазарджик (9,02) и Пловдив (3,95).

Фиг. 1. Относителен дял на земеделието в brutната добавена стойност

Източник: Национален статистически институт (National Statistical Institute, 2019)

Благоприятните почвени и природно-климатични условия са предпоставка за разнообразната производствената структура. Напоаяват се 9,9 % от площите, което е 51,88 % от всички напоаявани земеделски земи в България. В района са и най-много функциониращите земеделски стопанства – около 30 % от общия брой в страната. В тях са вложени и 29,93 % от годишни работни единици в българското земеделие.

През последните години с висок темп продължава намаляването на броя на земеделските стопанства, като от 106 хил. броя (при последното преброяване) намаляват на 61 хиляди (Табл. 1). Това логично води до нарастване на средния размер на използваните земеделски земи с 1,9 пъти. Независимо от това средният размер на стопанство остава нисък – 7,96 ха в сравнение с 20,58 ха средно за страната. Причините са свързани с производствената специализация и значителния брой производство, които изискват високи трудови разходи, както и семейния характер на стопанствата. Доказателство за последното е, че през 2016 г. 90 % от работната сила в Южен централен район е семейна.

Данните от таблица 1 показват съществени промени в организационната структура на земеделието в района. Най-много намаляват стопанствата на физически лица (с 43,2 %), следвани от асоциациите и кооперациите. В същото време се увеличава броя и значението на търговските дружества (с 37 %) и едноличните търговци, които използват 34,7 % от използваните земеделски земи.

Таблица 1

Промени в броя на стопанствата в Южен централен район (2010-2016)

Юридически статут	Брой стопанства			2016/ 2010	Структура (2016)
	2010	2013	2016		
Стопанства на физически лица	104772	75588	59509	56,80	97,50
Еднолични стопанство	336	327	342	101,79	0,56
Кооперации	157	151	136	86,62	0,22
Търговски дружества	734	813	1006	137,06	1,65
Сдружения и др.	55	44	40	72,73	0,07
Всичко	106054	76923	61033	57,55	100

Източник: Министерство на земеделието, храните и горите, Агροстатистика (Ministry of Agriculture, Foods and Forestry, Agrostatistics)

Средните размери на стопанствата по юридически статут са в граници от 389,31 ха при кооперациите до 3,66 ха при стопанствата на физически лица (Таблица 2). Последните са с най-нисък среден размер на използваните земеделски земи в сравнение с всички останали райони на страната. Най-значително е увеличаването на средните размери на сдружения и стопанствата на физически лица, съответно 2,73 пъти и 1,6 пъти.

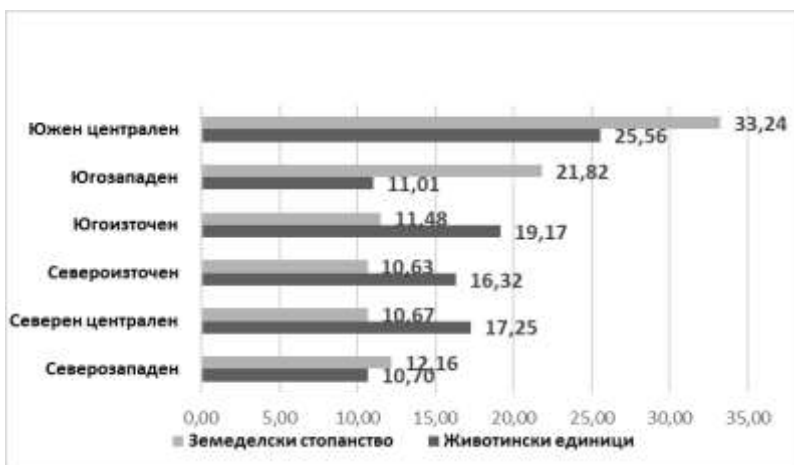
Промени в средните размери на стопанствата в Южен централен район (2010-2016)

Юридически статут	Среден размер на използвана земеделска земя (ха)			Промени 2016/ 2010
	2010	2013	2016	
Стопанства на физически лица	2.19	3.28	3.66	1.6
Еднолични стопанства	101.34	104.05	131,38	1.3
Кооперации	406.63	394.15	389,31	0.96
Търговски дружества	155.31	179.53	164,49	1.06
Сдружения и др.	53.06	221.84	114,93	2.73
Всичко	4,19	6,47	7,96	1.9

Източник: Министерство на земеделието, храните и горите, Агροстатистика (Ministry of Agriculture, Foods and Forestry, Agrostatistics)

В годините на членство на страната ни в ЕС, броят на селскостопанските предприятия, регистрирани по Търговския закон в района постепенно нараства. От около 1500 броя през 2008 г., в края на периода броят им достига над 4000. Задълбочаването на анализа на областно ниво показва съществени различия между петте области. Най-съществено е увеличението в областите с благоприятни за земеделска дейност райони – Пловдив, Пазарджик и Хасково и задържането на броя в областите с полупланински и планински райони – Кърджали и Смолян. Най-значимо е увеличаването на броя на търговските дружества и едноличните търговци в област Пазарджик (6,1 пъти), следвана от Хасково (3 пъти) и Пловдив (около 2 пъти). Минимални са промените в област Кърджали и Смолян.

Данните за броя и разпределението на животните по райони на страната показват водещото място на Южен централен район в страната (фигура 2). В него се отглеждат 33,24 % от животинските единици в 25,56 % от животновъдните земеделски стопанства. По видове животни районът има първо място в броя на отглежданите говеда и биволи и при овцете.

Фиг. 2. Разпределение на земеделските стопанства и животинските единици по райони на страната

Източник: Министерство на земеделието, храните и горите, Агростатистика (Ministry of Agriculture, Foods and Forestry, Agrostatistics)

Фиг. 3. Нетна добавена стойност и нетен доход на годишна работна единица

Източник: Министерство на земеделие, храните и горите, Агростатистика, (Ministry of Agriculture, Foods and Forestry, Agrostatistics)

Производствена структура на земеделието в района е в основа и на формирането на едни от най-ниските стойности на нетния доход и нетната добавена стойност на една годишна работна единица. Данните на графика 3 показват последното място на района по показателя „нетен доход на една годишна работна единица“ и предпоследното по „нетна добавена стойност на една годишна работна единица“. При това, ако по първия показател различията са в рамките от 6,7 хил.лв. (Южен централен район) до 9,9 хил.лв. (Северозападен район), то при втория се увеличават от 8,9 хил.лв.(Югозападен район) до 26.5 хил.лв. (Североизточен район). Тези различия показват резултативността на различните модели на земеделие.

Посочените характеристики на модела на земеделие в района – преобладаването на фамилни стопанства (които обработват 44,83 % от използваните земеделски земи), използването на семейна работна сила (около 90 % от общата), разнообразна производствена структура (изискваща използването на повече работна сила), относително по-ниските средни размери, са характерни за южния европейски модел на земеделие. Изследването на неговите въздействия показват относително по-бавното намаляване работните места в земеделието, по-ниските стойности на мигриращо население, по-благоприятното въздействие на околната среда и др. (Doitchinova et al., 2018).

2. Оценка на промените в модела на земеделие

Представените характеристики и тенденции в развитието на земеделието в Южен централен район са анализирани и оценени от 25 експерти от областни дирекции „Земеделие“ и Националната служба за съвети в земеделието. Те са със среден професионален стаж между 11 и 20 години и квалификация в областта на селското стопанство (84 %), обществените (12 %) и техническите науки (4 %). За оценка е използвана петстепенна положителна Лайкертова скала.

Значението на земеделието и в петте области се оценява високо от повечето експерти. Общо за района на планиране оценката е 4.04 в граници от 4.6 за области Хасково и Пловдив до 3 за област Кърджали (Таблица 3). По-ниско е оценена социалната функция на земеделието. Средната оценка е 3,72 за възможностите му да създава доходи, като най-висока е оценката в област Хасково, следвана от Пловдив и Смолян. Аналогично са подредени и оценките за създаването на работни

места.

Позитивното въздействие на земеделието на околната среда е оценено с 3,88. Максимална оценка са избрали експертите от област Смолян, в Пловдив е едва 3,28.

Таблица 3

**Експертна оценка на значението на земеделието
в селските райони на Южен централен район**

Райони	Значение на земеделието за селския район	Земеделието създава доходи	Земеделието създава заетост	Земеделието има благоприятно въздействие на околната среда	Специализацията на земеделските стопанства е подходяща за условията на района
Пазарджик	3,8	3,67	3,5	3,33	3,5
Пловдив	4,6	4,0	3,58	3,28	3,33
Хасково	4,6	4,36	4,33	4,0	3
Смолян	4,0	4,0	3,83	5,0	3
Кърджали	3,0	2,6	2,66	4,0	2,33
Южен централен район	4,04	3,72	3,56	3,88	2,96

Източник: собствено изследване.

Експертите не смятат, че специализацията на стопанствата е подходяща в контекста на конкурентните предимства на селския район. Според тях средната оценка за Южен централен район е едва 2,96. Дори и в първите по оценка области – тя е едва 3,5 за Пазарджик и 3,33 за Пловдив. Тези стойности се обясняват до голяма степен с:

- недостига на работна сила за развитие на интензивни трудовеки производства. Този проблем е получил най-висока оценка от експертите – 4,16, като границите са от 5 за област Смолян до 4,16 за Пазарджик. Високи са оценките и за другите области - 4,58 за Пловдив и 4,33 за Кърджали. Изключение е Хасково, където оценката е 3.

- недостатъчните поливни площи и неподдържаните хидромелиоративни съоръжения. В области Смолян и Кърджали е избрана най-високата оценка, а само в област Пазарджик оценката е под 4 (3,82).

- отношението на земеделските стопани към създаването и участието им в кооперации и други мрежови структури с потенциал за скъсяване на веригите за реализация на продукцията и доставки.

По отношение на оценката на промените в модела на земеделие, експертните оценки водят към извода, че такива се наблюдават, но не са добре изявиени във всички области. Резултатите от таблица 4 показват:

- нарастване на броя на земеделските стопани, които имат за цел производството на по-качествена продукция, а не само нейното количество. Тази оценка се свързва с развитието на биологичното земеделие. Оценката е по-висока за област Хасково (4), Пазарджик (3,33) и Пловдив (3);

- увеличаване на броя на стопанствата, които осъществяват директни продажби. Оценката на експертите е 3,5 - в граници от 4,75 за област Пловдив до 3 в Пазарджик и Кърджали;

- нарастване на броя на земеделските стопанства, които диверсифицират дейността си с туристически дейности. Най-висока е оценката на експертите в област Смолян (4), а най-ниска в Пазарджик и Пловдив (2,32);

Таблица 4

Оценка на тенденциите на развитие на земеделските стопанства

Райони	Увеличи се броят на стопанствата, които имат за цел осигуряване на храна на домакинството	Увеличи се броят на стопанствата, диверсифицирали дейността си с неземеделски дейности	Увеличи се броят на стопанствата, които осъществяват директни продажби;	Увеличи се броят на стопанствата, които осъществяват преработка на зем.продукти
Пазарджик	3,25	3,8	3,0	2,33
Пловдив	4,0	4,67	4,75	2,5
Хасково	3	3,67	3,33	3,33
Смолян	2,6	0	5	2
Кърджали	4,5	2	3	1
Южен централен	3,47	3,35	3,5	2,25

Източник: собствено изследване.

- повишаване на броя на земеделските стопани, които прилагат

агроекологични практики. Това твърдение е получило оценка 2.75. Повисоки са оценките в трите области с благоприятни условия на земеделието, а по-ниските са за области, в които преобладават полупланинските и планинските общини;

- увеличава се броя на стопанствата, които осъществяват преработка на земеделски продукти, но тази тенденция е оценена с 3,33 единствено в Хасково, а за Кърджали – такива промени не се наблюдават.

Заклучение

На основата на направения анализ могат да се направят следните изводи и обобщения:

- В структурата на земеделските стопанства на Южен централен район на България силно преобладават фамилните стопанства, отглеждат голям брой земеделски продукти, които комбинират производството на плодове и зеленчуци с отглеждането на животни. Използва се преобладаващо фамилен труд, като са степента на механизация е по-ниска в сравнение с други райони на страната.

- Формираната производствена специализация на преобладаващата част от земеделските стопанства не се оценява като най-подходяща за района. Като основни причини за неизползване на потенциалните възможности на района се определят ограничения брой на работната сила и силно намаления относителен дял на поливните площи в района.

Изводите във висока степен потвърждават резултатите на редица автори за различията и постепенна поляризация на селското стопанство в два типа области: райони с благоприятни условия за земеделие, в които земеделските стопани произвеждат и търгуват със селскостопански стоки, които са конкурентни ; и области с ограничени условия за развитие на селското стопанство, за които подкрепата от редица програми са особено необходими за да се запази значението на селското стопанство (Wilson 2001; McCarthy 2005; Potter & Tilzey 2005; Cairol et al. 2009).

References

1. Doitchinova J., Kanchev I., Terzyiska R., Todorova K. (2018) Socio-economic and environmental parameters and results of rural

development under the CAP: the case of Bulgaria, in *The Common Agricultural Policy of the European Union – the present and the future. EU Member States point of view*, Institute of agricultural and food economics - National research institute, Warsaw, Poland, pp.247-259.

2. Doitchinova, J., Miteva, A., Zaimova D., (2019) Determinants and directions of the transition from traditional to sustainable agriculture the Bulgarian case, *International conference on innovations in science and education*, In *CBU International Conference Proceedings* (Vol. 7, pp. 75-80)

3. McCarthy, J. (2005) Rural geography: multifunctional rural geographies - reactionary or radical?, *Progress in human geography*, Volume: 29 issue: 6, (2005): 773-782

4. Ministry of Agriculture, Foods and Forestry, Agrostatics.

5. National Statistical Institute, Sofia, 2019.

6. Potter C. and Tilzey, M. (2005) Agricultural policy discourses in the European post-Fordist transition: neoliberalism, neomercantilism and multifunctionality, *Progress in Human Geography* 29, 5, p.581-600.

7. Ploeg, J. D., Long, A., and Banks, J. (2002). *Living Countrysides. Rural development processes in Europe : The state of the art*. Doetinchem: Elsevier.

8. Ploeg, J. and Roep, D. (2003) Multifunctionality and rural development: the actual situation in Europe In: G. van Huylenbroeck and G. Durand, *Multifunctional Agriculture; A new paradigm for European Agriculture and Rural Development*. Ashgate, Hampshire, England (pp. 37-53).

Willson G.A. (2001), *From Productivism to Post-productivism and Back Again? Exploring the (un)Changed Natural and Mental Landscapes of European Agriculture*, *Transactions of the Institute of British Geographers* 26, p.77-102.

**ПОЛИТИЧЕСКИ И КУЛТУРНИ ПРЕДПОСТАВКИ НА
ИКОНОМИЧЕСКИЯ МОДЕЛ НА ПРЕХОДА В БЪЛГАРИЯ**

**POLITICAL AND CULTURAL PREREQUISITES
OF THE ECONOMIC MODEL OF TRANSITION IN BULGARIA**

Доц. д-р Александър Каракачанов
УниБИТ
karaka60@gmail.com

Assoc. Prof. Alexander Karakachanov, PhD
ULSIT
karaka60@gmail.com

Abstract

The processes of national economy during the transition cannot be explained by the instruments of classical economics and the reason is not the "extraordinary" of this historical period, but the approach. The fabric of real life can only be conditionally "torn" between different social disciplines, and the additional limitation within abstract formalized models can take us beyond reality. The purpose of the proposed report is to look for the causes of what is happening during the period under review, combining the good practices of the cultural, political, and economic analyzes of this complex period in our history.

Key words: *transition, economic model, subcultures.*
JEL Code: P00

За повечето автори занимаващи се с т. нар. „преходи“, протичащи в края на деветдесетте години на миналия век и началото на двадесет и първи век в Източна Европа, Кавказ и Централна Азия, се подразбира, че това е преход от тоталитаризъм към демокрация и пазарно стопанство. Доколко този процес е исторически неизбежен (транзитологията) и оптимистично вещае края на история (Фукуяма), е много спорен въпрос. Естествено, не липсват и други възгледи за случващото основаващи се на теориите за държавния капитализъм (Naydenov, 2003), теорията на световната система (Prodanov, 2012) и просто конспиративни теории.

България, като страна участваща в този процес, се изправи в първата година след 10 ноември 1989 г. пред задачата да избере крайната цел на предстоящата трансформация. И този избор бе западноевро-

пейски тип демокрация и пазарно стопанство. Като в случая не става дума за геостратегическа ориентация, а преди всичко (колкото и да е политически амортизирано това понятие), за цивилизационен избор! Зад тази цел застанаха, не само огромна част от населението, наскоро сформиралата се опозиция (СДС), но и победилата на изборите за 7 ВНС доскоро комунистическа партия (БСП). И независимо от последвалите спекулации и политически игри, това бе може би единственият истински обществен консенсус за периода на прехода. И той бе „подпечатан“ с приемането на новата демократична Конституция.

Осъзнаването на този е факт е важно, тъй като в българската теоретична мисъл се шири разбирането за практически пълното преобладаване на екзогенния модел на развитие на България, теоретично прокламиран още от Д. Благоев, за който ставащото в България „зависи три четвърти от положението вън и една четвърт от положението вътре“ (Blagoev, 1919). Тази постановка, импонираща на българската народопсихология, се развива в осъвременен вариант под методологичната шапка на спомената вече концепция за световната система, съгласно която България играе най-периферна роля в европейския капитализъм. Но даже и да приемем това като факт, то от него не следват автоматично посоката на политическите и икономическите процеси в страната. А те по отношение на политическия режим (либерална демокрация и пазарна икономика) са изцяло български избор! Както авторитарните режими в Русия, Таджикистан и Киргистан са изцяло вътрешен избор, а полутоталитарните в Беларус, Туркместан и Узбекистан, явно съответстват на преобладаващия манталитет в тези държави.

Големият въпрос, който ни интересува тук, е доколко траекторията на икономическата трансформация и стопанско развитие по време на прехода се определя от вътрешни фактори? Тезата, която отстоявам е, перифразирайки Д. Благоев, че поне на три четвърти той зависи от вътрешни фактори.

Преди да разгърна аргументацията си на тази теза, нека да уточня времевите рамки на икономическата част на прехода. За стартирането му е най-логично да приемем освобождаването на цените от правителството на Д. Попов на 1 февруари 1990 година. Опитите да се аргументира, че началото може да се търси още в Указ 56 от 1988 г. или предхождащите го (като Указ 535 от 1980 г.), както и т.н. Правилник за икономическия механизъм, са несъстоятелни, тъй като не променят

централизираното ценообразуване. В най-добрия случай те са един анклав, където „стопанските дейци усвояват отделните елементи на пазарното поведение“ (Chalakov et al., 2008). Също така, в противоречие на тезата Я. Корнай, че “преобладаването на обществената собственост и функционирането на пазара са несъвместими” (Kornai, 2000), бих казал, че количественото съотношение между обществена и частна собственост не е достатъчен критерий за съществуването на пазар! Ако допуснем теоретичната възможност в рамките на държавата да имаме един частен собственик отъждествяващ монопол, то тя по нищо не се различава от един собственик в лицето на държавата. Или казано с други думи, единственият сигурен критерий за наличието на функциониращ и справедлив (без изкривявания) пазар е свободното ценообразуване, като държавата се намесва там където има опасност от ограничаването му (картели, естествени монополи и др.).

Казаното по-горе за пазара не отменя обаче важния факт, че наличието на частни контрагенти е критично важно за гарантиране, включително и чрез политически натиск, свободата на пазара. Затова и приватизацията се превръща в един от основните инструменти за изграждане на новите икономически отношения. Тук е интересен и показателен фактът за промените на дела на контролираните от държавата цени, който почва с 14% при старта на реформите, качва се на 49% при управлението на Виденов през 1995, като в разгара на хиперинфлацията 1996 година стига даже до 52.4%. След кризата този показател в рамките на една година слиза до към 18% (Hristova et al., 2004). Всичко това говори за нестабилността на намиращите се в начален стадий на развитие пазарни отношения, които лесно се „преформатират“ от политическата конюнктура.

Кога е краят на реформите в икономическата област е въпрос с повишена трудност, тъй като даже осемнайсетте критерия (Преглед на стопанската политика ИПИ) за функционираща пазарна икономика публикувани в доклад на Европейската комисия (2000 г.), според които се оценява дали страната има или няма функционираща пазарна икономика са достатъчно размити. Голяма част от тях (ръст на БВП, безработица, текуща сметка и др.) са приложими и към административно регулируемите икономики, а тези които са иманентно присъщи на пазара (освобождаване на цените, капиталови пазари и т.н.) нямат ясен количествен критерий.

В крайна сметка, в голяма степен приемането на една икономика като функциониращ пазар е въпрос на множество критерии и не на последно място, това дали тя се възприема като такава от външните контрагенти. Затова, независимо от критиките към критериите на Европейската Комисия, тя си остава органа даващ експертното и едновременно с това политическо решение за наличието на пазарна икономика. Парадоксът е, че същото решение и доизгражда реалността на икономическите трансформации в България, тъй като с него, както и с последващото приемане на страната в Европейския съюз (2007 г.) се дава една солидна гаранция за необратимост на процесите, което е може би най-важният критерий в учите на пазарните агенти.

Българският икономически преход има своите особености, повечето възприемани, при това с основание, с отрицателен знак от обществото. Тези особености, тяхната логика и в голяма степен неизбежност, могат да се разберат ако се разкрие връзката им с политическите и културни предпоставки, които са основния фактор за формирането им.

Първата и най-действена по отношение на икономическия модел на прехода предпоставка, е възникналият още в началото на прехода т. нар. „двуполусен политически модел“ и свързаната с него политическа култура. Но най-вече важни в случая са доминантите определящи поведението на елита.

Стратегическа цел на ръководство на БСП (единия от полюсите) през по-голямата част от прехода е политическото оцеляване и икономическо адаптиране в личностен план. Основна тактика за постигането тази цел е недопускане ерозирането на партията и мобилизацията на електоралната и сила чрез поддържането на една висока, но контролируема политическа конфронтация.

След разцеплението на СДС през пролетта на 1991 г., при което умерените политически лидери и техните привърженици биват изтласкани от съюза, се налага екстремален тип на поведение в структурите на съюза, като рационалните политически и икономически решения минават на заден план, а доминанта на политиката става изместването на конкурента от управленските позиции в държавата и икономиката.

В сблъсъка между тези две политически сили се формират двете основни политически субкултури на прехода. Едната е **субкултура на „реалния социализъм“** – наследница на нормативно закрепената официална култура по времето на социализма. Другата е **субкултура на**

„антикомунизма“ – противопоставяща се на първата. Тези субкултури обединяват елитите с техните последователи и гласоподаватели, а ролята на спойка играят идеологиите изградени около няколко прости идеологеми. Ще се спрем на тях защото те са фундамента, който поддържа елите в техните политически действия.

За субкултурата на „реалния социализъм“ основна идеологема е **„реалният социализъм е добро общество“** и това е независимо от някои „грешки на растежа“, които основно се приемат за пропуски на субективния фактор. Друга важна идеологема неразривно свързана с основната е, че **„реалният социализъм е изграден върху лява идеология и практика“**. От тук естествено произтичат следващите две идеологеми: **„основен признак на лявото политическо действие е стремеж за увеличаване на държавната собственост и намесата в пазара“**, както и **„БСП е лява партия - добра, СДС е дясна - лоша“**. Важна идеологема, произтичаща от тази макросхема, имаща значение за формиране на социалната политика (по-точно отказ за провеждане на такава) е, че **„преходът е десен“** и **„преходът е реставрация – плод на предателство“**. Естествено, има редица по-второстепенни идеологеми като **„необходимостта от сплотяване поради постоянното натъпване на десните ретроградни сили и фашизма“**, но тяхната насоченост е по-скоро към вътрешно-партийната политика.

Основните идеологеми на субкултурата на „антикомунизма“ са в голяма степен огледални на политическия им антагонист. Основна идеологема тук е **„социализъм = комунизъм = тоталитаризъм = диктатура“**. От тук естествено следват следващите две: **„доброто общество е това преди 9.9.1944 година“** и **„лявото е равно на тоталитаризъм“**. Отношението към прехода, което при БСП се характеризира с идеологическо дистанциране, при СДС се превръща в отрицание (особено след изтичането на първоначалния оптимизъм), като формулировката е **„преходът е дело на комунистите и ДС“** Затова е необходима **„истинската промяна – лустрация“** (отговор на идеологемата за фашизма на политическите опоненти).

Тези изглеждащи елементарни идеологеми, в съчетание с някои социални и народопсихологически особености на българското общество, играят определяща роля в траекторията на политическите и икономически решения на елитите. По-важни от визираните особености в началото на прехода са:

1. Като цяло българското общество няма независими граждански структури, чрез които да осъзнава и организира частните и колективни интереси, диференцирани по социален, възрастов, полов, професионален и др. признак.

2. Най-вече поради късно стартиралото организирано дисидентство, в България не бе създадена и необходимата интелектуална среда за прехода, който по същата причина не е захранен с подходящи кадри.

3. Доминиращите черти на българската народопсихология са индивидуализма, но не в смисъла на либералните идеи, а като силен егоцентризъм и антиколективизъм.

4. Поради особеностите на изграждането на капитализма в България още от Освобождението насам, в икономическата култура на българското предприемачество е сформирани стремеж (отбелязан от редица изследователи Ст. Бочев, Р. Аврамов и др.), за придобиване на богатство от и чрез държавата, получаване на свръхкредит от нея и т.н. (Kolev, 2017).

5. В България не можа да се сформира активен предприемачески слой, от дребни и средни собственици, който да бъде естествен съюзник на реформите. Вместо това по време на кабинета Беров почват да се формират олигархични структури свързани с политическите елити. Както справедливо отбелязва Р. Аврамов „това придава крайно аморфен и противоречив вид на естествените „съюзници“ на реформата (Avramov et al., 1994).

Как гореописаната политическа и културологична реалност се отрази на икономическите реформи? Поради ограничения обем на доклада ще се спра само на най-важните.

1. Най-фатално се отрази върху прехода неговото времево разтегляне, поне двойно повече по сравнение със страните от Централна Европа. Не случайно бързината на реформите се определя като може би най-важния техен параметър (Dyankov & Aslund, 2015). Основна причина за това забавяне е описаният по-горе двуполусен модел. Конкретно това се изрази в политическата немощ на правителството на Ф. Димитров, след разцеплението (продукт на конфронтация) на СДС, съчетана с надделяването в политиката на кабинета на второстепенни реституционни интереси. След неговото падане, правителството на Л. Беров бе просто заложник на една политическа игра на изчакване и

противопоставяне, през която реформите практически спряха, но почна разцъфтяването на незаконни и полузаконни схеми за натрупване на капитали. След спечелването на изборите от БСП сформираният от нея кабинет на Жан Виденов просто попадна в идеологическия капан на субкултурата на „реалния социализъм“. Неадекватната политика на неоправдано субсидиране на предприятия бе част от идеологемите насаждани в неговите поддръжници, които той не можеше да заобиколи. Това, съчетано с абсурдната и корупционна политика на БНБ, бяха двата най-важни фактора за избухване на кризата и падането на кабинета. Практически след почти шестгодишно безвремие реформите бяха подновени от кабинета на Ив. Костов.

2. Политическото противопоставяне изграждано върху крайни, идеологизирани тълкувания на икономическите реалности в страната доведе до съсипването на цели отрасли. Най-фрапиращ е случилото се в селското стопанство. СДС при съставянето на първия си самостоятелен кабинет отстоява политическата линия за унищожаване на кооперациите, в ръководствата на които те виждат политическата база на БСП в селата. Това е истинската политическа причина за законодателно въвеждане на ликвидационните съвети от правителството на Филип Димитров. Разумният подход - да се преобразуват ТКЗС в акционерни дружества, като по този начин се извърши и връщането на собствеността, на който десницата трудно би се противопоставила, не бе подкрепен от БСП¹. Но не по идеологически причини, а поради това, че в новите акционерни дружества последната не би имала този контрол, който има в ТКЗС. Стопанските резултати от тази „политика“ са практическото завръщане към ръчно обработване на земята поради спада на инвестиции в сектора от порядъка с над 80%, преход към неполивно земеделие и пр.

3. Същата елементарна идеологизация и партизация на икономическите процеси превърна приватизацията в самоцел и основен източник на корупция, а не в един от лостовете за повишаване на ефектив-

¹ Известно е, че е имало такива предложения в средите на БСП, но те не са били приети от нейното ръководство. Също така представители на СДС във ВНС събрание внасят такова предложение, но то не се гласува от мнозинството на БСП. След разцеплението на СДС и съставянето на правителството на Филип Димитров, тази идея повече не се разглежда от нито една от двете партии.

ността на производството, в следствие на което се negliжираха основни структуроопределящи пазарни институции.

В заключение може да кажем, че тези вътрешни, национално оцветени проблеми на прехода, обобщени най-вече в липсата на национален консенсус около целите и модела на прехода, съчетани с предизвикателствата на световните глобализационни проблеми, доведоха до неоправдано висока му социална цена. Стигна се до подмяната на основната цел на прехода – по-високата ефективност на националното стопанство с едно от оръдията за нейното постигане – приватизацията.

References

1. Avramov, R. i dr. (1994) Prehodat. Izd. Agentsiya za ikonomicheskoprogramirane i razvitie, p. 10
2. Blagoev, D. "Тесни сotsialisti" s anarhisticheski glavi. Novo vreme, kn. 10-11.1919.
3. Chalakov Iv. i dr. (2008) Mrezhite na prehoda. Kakvo vsashtnost se sluchi v Bulgariya sled 1989 g., S., izd. "Iztok- Zapad", p. 127
4. Dyankov S., Aslund A. (2015) Sled stenata. Prehodat v Iztochna Evropa. IK „Kolibri“, p. 14
5. Hristova, A. i dr. (2004) Anatomiya na prehoda. Stopanskata politika na Bulgariya ot 1989 g. do 2004 g., izd. „Siela“, p.61
6. Kolev, B. (2017) Ikonomicheiska kultura. Izdatelski kompleks – UNSS, S., p. 223, 102
7. Naydenov, G. (2003) Stogodishnata paradigma. Institut po sotsiologiya -BAN- S.
8. Pregled na stopanskata politika. IPI , Tom I, No49
9. Prodanov, V. (2012) Teoriya na balgarskiya prehod. S.
10. Kornai, Ya. (2000) Sotsialisticheskaya sistema. Politicheskaya ekonomiya kommunizma. Moskva

**ДИНАМИЧНО ПАКЕТИРАНЕ В ТУРИЗМА –
ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И ВЪЗМОЖНОСТИ**

**DYNAMIC PACKAGING IN TOURISM – CHALLENGES
AND OPPORTUNITIES**

*Доц. д-р Велина Казанджиева
Икономически университет – Варна
velina_kaz@ue-varna.bg*

*Assoc. Prof. Velina Kazandzhieva, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
velina_kaz@ue-varna.bg*

Abstract

One of the most important tendencies in the contemporary tourist demand is the opportunity for individual travel packaging by the customers. For the purpose, numerous do-it-yourself (DIY) web sites come into use. This is how individual travel packaging is being recognised as an established development trend. The term “dynamic packaging”, in the meaning of individually prepared package (by the traveller), marks its initial genesis in the beginning of the current millennia, and as of today – the phenomenon is recognised as one of the leading tourism trends. In response to its practical manifest, there are numerous web sites providing opportunities to the traveller to organise and create their personal package – according to the specific needs (tailor-made travel). The emergence process of the “dynamic travel package” term is a (natural) consequence of the substantial qualitative and quantitative transformations in e-tourism. The paper reveals dynamic travel package advantages and disadvantages to both customers and online resellers. In addition, the process of dynamic compilation of the travel package is also reviewed and considered.

***Key words:** tourism, dynamic packaging, advantages, disadvantages.*

JEL Code: Z320

Въведение

Глобалната мрежа и технологиите промениха значително не само ежедневието на хората, но и търсенето на данни относно алтернативни динамични туристически пакети. Съвременният потребител планира пътуване и ваканция с помощта на информация от интернет, чрез широко използване на разнообразни ИКТ (информационно комуникационни технологии). Туристическите продукти са налични онлайн и могат да се закупят лесно, бързо и удобно. Компаниите в туризма, за да са

конкурентни, също разработват и прилагат богат технологичен инструментариум за предлагане на широка гама от комплексни туристически оферти, с възможности за комбиниране. Динамичните туристически пакети, базирани на технологиите, определят облика на настоящата и бъдещата туристическа индустрия.

Актуална промяна в съвременното туристическо търсене е индивидуалната подготовка на пътувания и ваканции. За целта, потребителите използват сайтове, предлагащи резервационни системи от типа „направи си сам“ (do-it-yourself, DIY). Самостоятелното съставяне на туристически пакет се налага и утвърждава като тенденция (TNExperts, 2013). Понятието „*динамичното пакетиране*“ се разглежда като еквивалент на **самостоятелно, от туриста, съставяне на пакет от услуги за пътуване с различни туристически цели. Многобройни сайтове предлагат на потребителите създаване на собствен туристически продукт, съответстващ на конкретните им потребности – т. нар. „пакет по мярка“ (tailor-made).** Авиокомпаниите са първите, които стартират подобна инициатива като предлагат към покупката на самолетен билет добавяне на допълнителни услуги – настаняване в хотел, наем на автомобил, поръчка на трансфер и др.

Очертаните по-важни съвременни трансформации по отношение на самостоятелната подготовка и организация на пътувания от туристите определят мотивите за избора на темата на настоящата публикация. Поставената **цел** е: *на основата на дефиниране на динамичния туристически пакет да се определи концептуална рамка на процеса за неговото създаване като се анализират предизвикателства и възможности за внедряване в туристическите предприятия.* За реализиране на целта са поставени следните **изследователски задачи**: определяне на динамичния туристически пакет и систематизиране на неговата същност и съставни елементи; оценяване на предимствата и недостатъците на динамичния туристически пакет от позициите на потребителите и онлайн продавачите на туристически услуги; обща характеристика на процеса на динамично пакетиране и формулиране на насоки за внедряване в туристическите компании. В съответствие с дефинираната цел и определените изследователски задачи в доклада са използвани следните **изследователски методи**: анализ и синтез за разкриване на същността на динамичния туристически пакет и неговото дефиниране; концептуална (теоретична) рамка на структурата на онлайн система за

резервации на динамични туристически пакети; сравнителен анализ за съпоставка на водещите бизнес процеси при традиционна онлайн резервационна система и такава, за динамично пакетирание. В разработката са приложени *два основни подхода: процесен*, за представяне на веригата от свързани помежду си бизнес дейности за формиране на динамичен туристически пакет; *оценъчен*, за характеризирание на положителните и отрицателните ефекти от динамичното пакетирание в туризма.

1. Дефиниране и концепция за динамичен туристически пакет

Потребителите, използващи динамичното пакетирание се увеличават, заради удобствата на технологията. Към базовите услуги (самолетен билет, настаняване, рент-а-кар) се прибавят и възможности за онлайн чекиране, застраховане, поръчка на екскурзовод, закупуване на круиз и др. Възможни са и комбинации на услуги за създаване на специализирани, тематични ваканции. Основното изискване към сайтовете, предлагащи динамично пакетирание е да са лесни за навигация и резервиране на услуги. При грешки и забавяне клиентите бързо губят интерес и търсят други варианти.

Съвременното туристическо търсене е значително променено. Все повече туристи поемат инициативата и предпочитат да съставят собствени ваканционни пакети, отколкото да купуват предварително подготвените от туроператорите класически варианти на туристически продукти. Последните се определят от потребителите като недостатъчно гъвкави и персонализирани. Онлайн туристът прилага индивидуален подход и приспособява динамичния пакет към собствените си предпочитания и изисквания, избирайки ваканционни програми като част от онлайн туристически продукти, предлагани в интернет (Caliskan et al., 2012). Това, което остава непроменено е, че туристът винаги е привлечен от и търси удобни туристически услуги (онлайн и офлайн), добавящи стойност и полезност в цялостното туристическо преживяване (Sharma, 2012). Очакванията са, че през 2020 г. онлайн резервациите за пътувания ще достигнат стойност \$817 млрд., което е 7,5% ръст спрямо предходната година (**\$756 млрд. през 2019 г.**). Пътуващите днес са не само онлайн потребители, но и мобилни туристи, разполагащи с много информация и възможности за създаване на динамични туристически пакети. В таблица 1 са представени основни

статистически показатели относно онлайн резервациите за пътувания. Изводът от цитираните данни е, че търсенето на динамични туристически пакети нараства и тенденцията е с устойчив във времето характер. Приложенията за създаването им, заедно с прогреса в сферата на ИКТ, са в обхвата на семантичната уеб технология. Динамичните пакети са една от водещите дигитални иновации на OTAs (online travel agents).

Таблица 1

**По-важни статистически показатели
за онлайн резервации за пътувания**

Наименование на показателите	Стойност на показателите за 2019 г.
Дял на пътуващите, търсещи туристически продукти през смартфон	70%
Дял на потребителите, използващи виртуален пътнически асистент за организиране и планиране на туристически продукт	33%
Дял на възрастните американци, предпочитатщи онлайн резервации на пътувания	83%
Дял от британците, които проучват, планират и резервират ваканционен пакет в нови дестинации само от мобилен телефон	45%
Дял от мобилните резервации, направени до 48 ч. след последно търсене в Гугъл	72%
Дял от онлайн цифровия туристически пазар, който принадлежи на OTAs (online travel agents)	41% (прогноза за 2020 г.)
Дял на милениумите, които предпочитат да резервират настаняване чрез онлайн посредник	52%
Дял от всички резервации за пътувания, направени онлайн чрез мобилно приложение или уебсайт, без допълнително човешко взаимодействие	82%
Ръст на пътуванията, търсени в Гугъл за последните 5 години, в т.ч. по зададени от туриста критерии „тази вечер“ и „днес“	519%
Брой хора, с онлайн резервации на хотелски стаи	Около 700 млн. д. (прогноза до 2023 г.)
Обем на дигиталните продажби на туристически пакети в цял свят	\$756 млрд.

Източник: таблицата е съставена от автора по данни на Online Travel Booking Statistics, 2020.

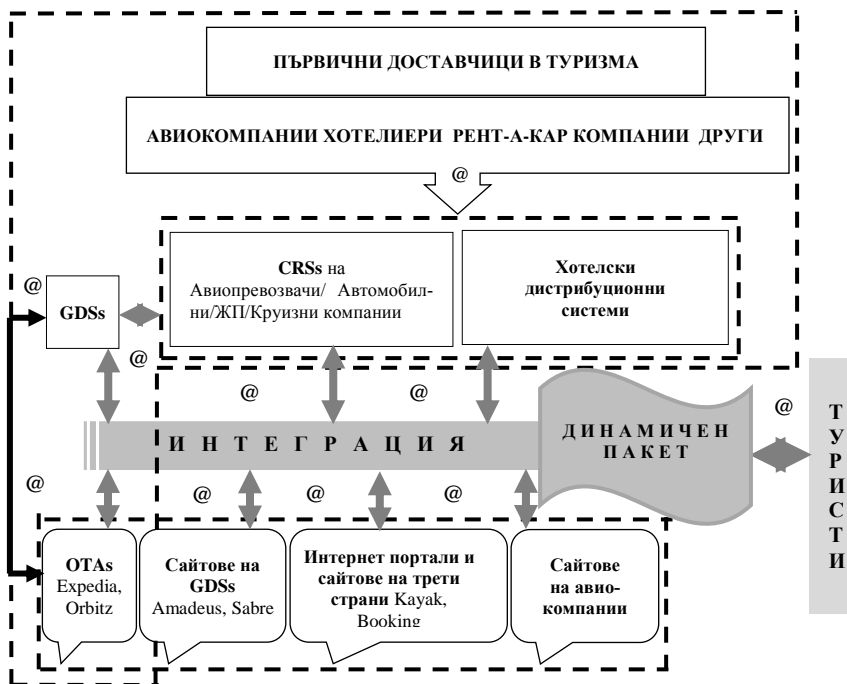
След авиопревозвачите, приложения за динамично пакетирание са

създадени от Expedia, Travelocity и Orbitz – лидери в развитието на технология в това направление. Опитът на тези компании е разпространен и възприет от други онлайн посредници, в т.ч. и от класически туроператори. Динамичният туристически продукт предоставя на потребителите възможности за достъп до множество услуги, само с едно търсене. По този начин туристите могат да получат по-ниска цена, отколкото, ако купуват всеки компонент от продукта отделно. Традиционните туристически продукти се определят като статични, с фиксирани елементи, чиято предварително определена от туроператора цена не се променя според туристическото търсене към момента на покупката и актуалните бизнес правила. Периодът на потребление на класическия туристически продукт може да се изменя, но елементите остават непроменени – статични, така както са заложени предварително в туристическите програми на организаторите.

В съвременната наука за туризма понятията „динамичното паке-тиране“ или „динамичен пакет“ се наложиха като специализирана терминология през последните няколко години. Утвърдиха се в набора от специализирани наименования в областта на е-туризма (електронния туризъм). Използват се за обозначаване на процеса на онлайн комплектуване на основни и допълнителни туристически услуги от потребителя в реално време. Появата на понятието „динамичен туристически пакет“ е резултат от важни количествени и качествени трансформации в е-туризма, по-важните от които са: увеличаване на обхвата на дигиталните туристически пътувания и формиране на динамичен е-туристически пазар; разширяване на значението на е-туризма и задълбочаване на икономическите взаимодействия в дигиталната туристическа система; нарастване на онлайн туристическото потребление и задълбочаване на конкуренцията на туристическия пазар (реален и виртуален) на основата най-вече на ценовите характеристики на предлаганите е-туристически услуги и продукти.

Значителна част от класическите офлайн варианти на туристически продукти, предлагани от традиционни туроператори и турагенти, не съответстват напълно на потребностите на съвременния онлайн потребител. Той търси ваканционни пакети в интернет платформи и туристически информационни системи, формиращи динамичен е-пазар на услуги за пътувания и туризъм. Виртуалните туристи имат достъп до и купуват туристически продукти чрез посредничеството на интернет от

всяко място и по всяко време. Концепцията за динамичния туристически пакет се появява и развива в резултат на тези нови възможности (фиг. 1). Разрастването и утвърждаването ѝ се реализира паралелно с напредъка и прогреса в е-туристическата индустрия (Rose, 2004). В съответствие с целта и задачите на настоящата публикация, дефинираме **динамичния туристически пакет** като: персонализирана и гъвкава онлайн комбинация от основни и допълнителни услуги с обща цена, избрани от туриста в реално време и чрез подходящ технологичен инструментариум, според неговите желания, потребности и интереси.

Фиг. 1. Интегриране на туристически информационни системи – основа на концепцията за динамичния туристически пакет

Източник: фигурата е съставена от автора.

Концепцията за динамичното пакетизиране е широко дискутирана и прилагана от водещи субекти на онлайн туристическия пазар. От нея

могат да се възползват и традиционните участници в класическата туристическа система, ако предложат подходящ технологичен инструментариум и разнообразни възможности за избор на потребителите (Kazandzhieva, 2014). Ключово предизвикателство пред развитието на технологичните приложения за динамични туристически пакети е интеграцията на недостатъчно стандартизирания начин за определяне на е-туристическите услуги и продукти (Cardoso and Lange, 2007: 42). Стимулирането на възможностите за обединяване на разнородни данни и преодоляването на проблемите с липсата на стандарти води до подобряване на функционирането на е-туристическата система.

2. Предимства и недостатъци на динамичния туристически пакет

Динамичните туристически пакети на OTAs са с гъвкави компоненти, а цените им се променят в съответствие с актуалните пазарни условия и бизнес правила (Ayazlar, 2014). Изменят се както датите на потребление, така и отделните услуги, съставлящи динамичния пакет. Той е комбинация от различни компоненти за пътуване, която се определя в реално време според потребностите на клиентите и наличностите на онлайн посредниците (Cardoso, 2005). Комбинацията не показва индивидуалните цени на отделните услуги, а се предлага на потребителя срещу обща стойност, към която могат да се добавят други услуги, част от продуктовата палитра на OTAs, предназначена за допълване на динамични туристически пакети. Те са изцяло насочени към потребителите и се възприемат като онлайн система за съчетаване на е-продукти в туристическата индустрия.

Динамичният туристически пакет удовлетворява едновременно потребностите на доставчиците от онлайн реализация на техните услуги, целите и интересите на туристите относно ваканционните им пътувания. По същество, процесът по създаване на виртуален туристически продукт е еквивалентен на технологията на динамичното ценообразуване, защото онлайн продавачите на едро са в състояние да променят цените в реално време, според собствената им икономическа логика, в съответствие с изменящите се пазарни условия (е-търсене и е-предлагане) и бизнес фактори. Чрез технологичния инструментариум за създаване на динамичен туристически пакет потребителите могат да комбинират, по свой избор, полети, услуги за наем на автомобил, нас-

таняване и разнообразни форми на развлечения срещу удобството да получат една обща цена (Cardoso, 2004). При промяна на периода за престой или на мястото за пребиваване, онлайн платформата може да предложи на туристите широка гама от алтернативни оферти на различни цени, в реално време. Тези възможности придават динамичен характер както на платформата, така и на съдържащите се в нея ваканционни пакети.

На основата на представените по-важни същностни особености на динамичното туристическо пакетирание, могат да се оценят основните предимства и недостатъци на този процес по отношение на потребителите и онлайн продавачите (таблица 2). Традиционният туристически продукт, резултат от класическата туроператорска дейност, се различава съществено от динамичния туристически пакет. Водещите специфики на последния се групират в направления, свързани с: избора на туристите; персонализацията, гъвкавостта и сигурността на туристическите услуги; промените и ценообразуването в реално време (Ayazlar, 2014).

Таблица 2

Предимства и недостатъци на динамичния туристически пакет

ПРЕДИМСТВА	
ЗА ПОТРЕБИТЕЛИТЕ:	ЗА ОНЛАЙН ПРОДАВАЧИТЕ:
<ul style="list-style-type: none"> - подготовка на динамичен продукт според индивидуалните потребности и предпочитания (разработване на собствен маршрут); - добавяне и изключване на услуги според интересите и определения бюджет за пътуване; - създаване на динамичен пакет на по-ниска обща цена; - усещане за контролиране на процеса по създаване на динамичен туристически продукт; - избягване на допълнителни плащания към доставчици; - голям избор между много продукти и доставчици; - удобство за планиране и купуване на динамичен пакет от един уебсайт; - гъвкавост, свободен избор, посещение на 	<ul style="list-style-type: none"> - удобство от възможността за съпоставка на различни видове услуги в реално време; - предлагане на най-добрите налични цени за потребителите; - групиране на услуги в динамичен пакет с 1 резервация; - улеснен и автоматизиран процес на планиране на динамичен пакет; - разширяване на продуктовото предлагане и възможности за увеличаване на печалбата и понижаване на разходите; - увеличаване на пазарния дял; - интегриране и адаптиране към пазарните промени и измененията на средата; - скриване на единичните цени на отделните услуги и показване на

места извън туристическите маршрути; - информиране за нови места, докато се разработва маршрута; - по-запомнящи се пътувания и преживявания, отколкото предложените наготово.	обща цена; - динамично, автоматично и мащабно ценообразуване.
НЕДОСТАТЪЦИ	
ЗА ПОТРЕБИТЕЛИТЕ:	ЗА ОНЛАЙН ПРОДАВАЧИТЕ:
<ul style="list-style-type: none"> - сложна структура на динамичния туристически пакет; - затруднения при онлайн резервации, заради липса на достатъчно опит; - недостатъчна сигурност и потребителска защита, особено при промени в параметрите на продукта; - понижаване на прозрачността при ценообразуването (потребителят не може да сравнява цените на отделни услуги, вижда само обща цена за пакета); - нужни са много време и усилия за създаване на динамичен пакет; - необходимост от обмисляне на всички подробности по пътуването; - персонално отговорност при организирането и провеждането на пътуването; - пропускане на някои услуги в динамичния пакет (например, застраховка); - усещане за несигурност при честите ценови промени. 	<ul style="list-style-type: none"> - комплексност на системата за създаване на динамични туристически пакети; - сложен процес на управление на тази система; - инвестиционни разходи за разработване на специализиран технологичен инструментариум и инфраструктура на ИС; - специализирано обучение и квалификация на персонала; - допълнително стимулиране на динамиката на пазара и увеличаване на конкуренцията – бърза адаптация на оферти и цени; - перманентност на процеса на актуализиране на данни и информация и допълване на гамата от туристически услуги.

Източник: таблицата е съставена от автора по систематизирана и допълнена информация от: Ayazlar, 2014; Sharma, 2012; Caliskan et al., 2012.

3. Процес на динамично туристическо пакетизиране

Преди няколко десетилетия пакетните пътувания се свързваха само и единствено с организаторската дейност на туроператорите. Постепенно модерните ИКТ позволиха динамично пакетизиране от OTAs, първични доставчици на туристически услуги, електронни системи за планиране на ваканции. Съчетаването на стари и нови технологии се превърна в иновативен инструмент, подхранващ дигиталните трансформации в туристическата индустрия. Основната разлика между класическите туристически пакети и тези, определяни като динамични, е

възможността потребителите да конфигурират пътуванията си от един интерфейс като получават услугите за една обща цена. Тя е определена на основата на индивидуалните цени и наличностите на всеки отделен компонент в динамично генерираните туристически пътувания.

Освен от персонализираното съдържание, динамиката на туристическия пакет се определя и от цената на туристическата оферта, според която **механизмите за динамично пакетиране** са: *полудинамични; динамични; напълно динамични*. При *полудинамичните* туристически пакети общата цена се променя на основата на избраните от клиента компоненти, а индивидуалните цени на наличните услуги са статични. Този подход е характерен за онлайн системи с наследени, предимно стари модули за управление на приходите, при които цените са централизирани и рядко се изменят. Ако се правят промени, те са ръчни, а не автоматизирани. Цената на *динамичния туристически пакет*, при втория механизъм, е сбор от променливите цени на наличните услуги. В този случай, променливият характер зависи от фактори, специфични за всяка отделна група услуги (тип клиент, първичен доставчик, дестинация и др.). При *напълно динамичния продукт*, управлението на доходността се прилага за целия туристически пакет на основата на определената за клиента крайна стойност, формираната от него комбинация от налични услуги, брой и вид на услугите и т.н. Например, ако потребителят избере по-скъпи полети, цената за настаняването може да бъде съответно по-висока и обратно.

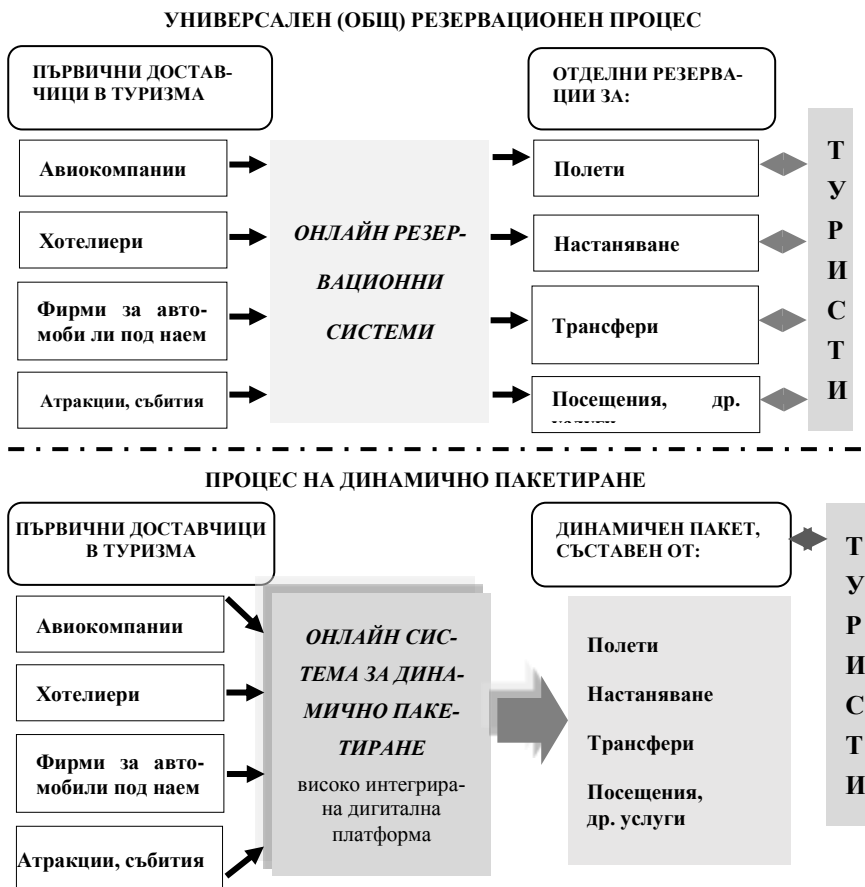
Процесът на динамично пакетиране се състои от **три основни слоя**: *интеграция на първични доставчици* на основни и допълнителни туристически услуги; *бизнес слой*, определен от характеристиките на търсенето и предлагането на електронния туристически пазар; *потребителски слой*, формиран от избора и потребностите на клиентите (Rose, 2004). *Интеграцията на доставчици* е двигателят на динамичното ваканционно пакетиране, фундаментът във всяка система за динамични пакети, определящ наличните услуги за резервиране (фиг. 2). Изборът на доставчици зависи от целевите пазари, достъпността до услугите, включените дестинации, поддръжката на приложно-програмен интерфейс (API) и др. фактори. Основният проблем е консолидирането и интеграцията на разнообразни налични услуги, чиито източници, участващи в системите за динамично пакетиране са: глобалните дистрибуционни системи (GDSs, Amadeus, Sabre, Travelport);

централните резервационни системи (CRSs) на хотели и авиокомпани; системите на онлайн търговци на едро, агрегатори на настаняване и полети с по-иновативни платформи (Kayak, Booking, Hotelbeds, Bonotel, Cloudbeds). *Бизнес слой* в софтуера за динамично пакетиране е междинната среда между наличните услуги и т.нар. презентационен (търговски) слой. Типичният софтуер за динамични туристически пакети включва следните функционални модули: управление на налични услуги; резервационна система; интеграция на платежна система, многоезична и мултивалутна поддържаща система; управление на доходността и приходите; управление на работния процес; внос/износ на данни; доклади и отчитане (бизнес анализи). Всички изброени компоненти трябва да са интегрирани помежду си чрез ефективен поток от свързани данни. В процеса на динамично пакетиране следва да се използват функции с добавена стойност, изпълнявани от препоръчителни системи на основата на изкуствен интелект. *Клиентският слой* изгражда удобен портал за пътувания – задължително условие за модерната онлайн дистрибуция на туристически услуги. Основните подходи за гладко, безпроблемно и интуитивно протичане на процеса на динамично пакетиране, извършван от потребителя са: модулна дизайн и логически последователен интерфейс за всяка отделна услуга; видимост на цената, график на полети, опции за замяна, наземен транспорт, настаняване и др. допълващи услуги; събиране на допълнителни данни за потребителите във връзка с персонализацията на динамичното пакетиране и улесняването на резервационния процес; предлагане на дейности за оползотворяване на свободното време и за развлечения чрез механизъм за препоръки на основата на данни за местоположение, период от време, начин на настаняване и др.; чатботи за грижа и обслужване на клиентите, които да подпомагат резервационния процес, особено при по-неопитни потребители.

Внедряването на динамично пакетиране е сложен технически процес с ефективни възможности за разширяване на пазарните сегменти и увеличаване на приходите. По-важните логически етапи за приложение на интегрирана система за динамично пакетиране в туристическите предприятия са:

- *Обективно изследване и оценка на потенциала.* Определяне на потребностите на туристическия бизнес от подобна система – причини за нуждата от динамично пакетиране, цели при въвеждането ѝ, подго-

товка и документиране на изискванията за нея, възвръщаемост на инвестициите в подобен проект.

Фиг. 2. Съпоставка между традиционна онлайн резервационна система и система за динамично пакетиране

Източник: фигурата е съставена от автора.

- *Избор на доставчици на услуги.* Успехът на динамичното пакетиране зависи от мащаба, видовете основни и допълнителни туристически услуги, които бизнесът изисква, дестинациите и др. Важни са управленските решения за коопериране с GDSs, избор на електронни платформи на продавачи на едро, присъединяване към партньорски

програми на големи OTAs, директни връзки с доставчици или комбинация от източници.

- *Програмиране и техническо изпълнение.* Аргументиран избор на една от алтернативите – външно разработване, ангажиране на консултант-специалист по ИТ за пътувания и туризъм, интегриране на съществуващ софтуерен продукт. Целесъобразно е вграждането в системата на препоръчващ механизъм за потребителите на основата на изкуствен интелект, както и функционалност за управление на приходите.

- *Препрограмизиране на съществуващите бизнес процеси.* Новата система за динамично пакетиране позволява оптимизиране на производителността и повишаване на ефективността на туристическата организация. Необходимо е да се оценят областите, засегнати от интеграцията на система за динамични пакети и да се направят необходимите промени, като се предвиди обучение на персонала или търсене на ИТ специалист с познания в дигиталните технологии за туризъм и пътувания.

- *Оценяване на резултатите и ефектите от проекта,* както чрез промените на финансовите показатели, така и чрез мненията и оценките от обратната връзка с клиентите. На основата на анализите на резултатите могат да се направят допълнения и подобрения във всяка онлайн система, предлагаща динамични туристически пакети.

Заклучение

Динамичното пакетиране е подход за индивидуално изживяване на подготовката и организацията на туристическо пътуване от едно място – тенденция, която се развива и разраства. OTAs могат да го използват за навлизане на нови пазари. Подходът е добра възможност за стартиращи туристически компании (startups), за туроператори, предлагащи гъвкаво клиентско изживяване чрез конфигуриране на пакетни туристически обиколки на основата на точното разбиране на предпочитанията и изискванията на клиентите. Динамичното пакетиране е полезно и за хотелиери и авиопревозвачи, които се стремят да увеличат директните резервации. Основната пречка е необходимостта на потребителя да комбинира настаняване, полет, трансфер, за да финализира покупката. Динамичното пакетиране е възможност за въвеждане на цялостен завършен резервационен процес от платформата на

първичния доставчик. В останалите случаи пътуващите трябва да разчитат на OTAs, които предлагат удобни и улеснени решения, свързани с ваканции, почивки и туристически обиколки, интегрирани по подходящ начин на една единствена дигитална платформа.

References

1. Ayazlar, R. (2014) Dynamic Packaging Applications In Travel Agencies. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. 131. pp. 326-331.
2. Caliskan, S., Kutlu, B. and Kimiloglu, H. (2012) Effects of Dynamic Packaging Systems on Travel Agencies: Case of Turkey. *International Journal of Business and Social Science*. 3 (20). pp. 303-310.
3. Cardoso, J. (2004) Issues of Dynamic Travel Packaging Using Web Process Technology, **IADIS Interactional Conference e-Commerce**. 14-16 December. Lisbon, Portugal.
4. Cardoso, J. (2005) E-Tourism: Creating Dynamic Packages Using Semantic Web Process. *In W3C Workshop on Frameworks for Semantics in Web Services*. 9-10 June. Innsbruck, Austria.
5. Cardoso, J. and Lange, C. (2007) A Framework for assessing strategies and technologies for dynamic packaging applications in e-tourism. *Information Technology & Tourism*. 9. pp. 27-44.
6. Kazandzhieva, V. (2014) Dynamic Packages – Nature and Possibilities for Supply by the Travel Agencies in Bulgaria. *Infrastructure and Communications: Scientific Journal of the Faculty of „Infrastructure Economics“ – UNSS*. 4 (9). pp. 144-147.
7. Online Travel Booking Statistics, 2020. [Online] Available from: <https://www.condorferries.co.uk/> [Accessed 15/04/2020].
8. Rose, N. (2004) Selling Complex Leisure Travel Online: Focus on Dynamic Packaging Technology. (Eds. Sileo, L., Connizzaro, M.), Belmont, CA: Travel Tech Consulting, Inc. and PhoCusWright, Inc.
9. Sharma, K. (2012) Dynamic Packaging, NIIT Technologies White Paper, *Aviation Outlook Asia*, 17-18 October 2012, Marina Bay sands, Singapore. [Online] Available from: <https://docplayer.net/> [Accessed 22/03/2020].
10. THExperts (2013) Napravi si sam ... turisticheski paket. *Travel & Hospitality Experts*. [Online] Available from: <https://thexperts.bg/> [Accessed 22/02/2020].

ДИГИТАЛНИ ТЕХНОЛОГИИ В АГРАРНИЯ СЕКТОР

DIGITAL TECHNOLOGIES IN AGRARIAN SECTOR

Доц. д-р Виолета Блажева
Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов
v.blazheva@uni-svishtov.bg

Assoc. Prof. Violeta Blazheva, PhD
„D. A. Tsenov“ Academy of Economics – Svishtov, Bulgaria
v.blazheva@uni-svishtov.bg

Abstract

In theory and practice are popular definitions as digitalization, the Internet of Things, blockchain computer platforms, digital innovation hubs, satellite systems, drones, automation, robotics, intelligent agriculture, precision agriculture and other. The subject of research is digital technologies and the subject of research is their application in the agricultural sector. Aim of the research - to create an analytical framework for the achievements of digital technologies in the agricultural sector. The research methods used are retrospective analysis, induction and deduction method, comparative method and others. For the digitalization of the sector to occur, the state must create the necessary conditions. From the digital technologies are expect to help farmers in economic, environmental and social aspects.

Key words: *digital technologies, digitalization, Internet of Things - IoT, digital innovation hubs, blockchain computer platforms, automation, robotics.*

JEL Code: Q16 R&D

Въведение

Развиването на ефективно и устойчиво земеделие налага неговата цифрова трансформация. За оптимизиране на производството на цифровите технологии се възлагат многообещаващи резултати. В този аспект се счита, че дигитализацията на агросектора по веригата растения/животни – фермери – храни – потребители няма алтернатива - световна тенденция за провеждане на съвременно земеделие. **Чрез използване на машини за автоматизирано изпълняване на предимно трудоемки дейности дигитализирането се интегрира чрез използване на „аграрни роботи“.** Връзката с робота става през специализиран софтуер. Използват се сложни алгоритми за изпълнение на разнообраз-

ни дейности, в т.ч. изкуствен интелект. Роботите разполагат със сензори, които им позволяват да „виждат“ там, където има проблем и да го отстраняват (в рамките на заложените им функции).

1. Обща постановка на дигиталните технологии в аграрния сектор

В широк смисъл на думата под „дигитализация“ се разбира използване на цифрови технологии, а в тесен смисъл на думата условно можем да я обвържем с управлението на данните от информационните регистри.

Началният етап на управление на аграрния сектор чрез дистанционни методи е поставен през 70^{-те} г. на ХХ в. За целта са използвани сателитни снимки и снимки, заснети от самолети.

Като начален за възникването на цифровизацията в земеделието етап се посочва последното десетилетие на ХХI в. Въведените „нови“ технологии са сателитни изображения, наземни сензори, GPS предаватели в селскостопанската техника и други.

Дигитализацията, респ. цифровизацията в аграрния сектор на национално ниво се обособява като „необходим процес за намаляване на бюрократичната тежест, оптимизиране на процесите на производство, увеличаване на доходите и добивите на земеделските стопани, постигане на устойчива био-индустрия, поддържане на безопасността на храните в условия на увеличена индустриализация и нови неутвърдени технологии, драстично увеличение на конкурентоспособността и увеличеното търсене на българската продукция на единния Европейски и на световните пазари“ (Strategiya, 2019).

Настоящата дефиниция е посочена в изработената от Министерството на земеделието, храните и горите Стратегия за цифровизация на земеделието и селските райони на Република България, приета през месец май 2019 г. Тя е разработена в отговор на нарастващата необходимост от ускорената цифровизация на националния аграрен сектор в очакване за увеличена производителност, добавяне на стойност, повишаване на качеството и безопасността на продукцията, храните и фуражите, адекватно пазарно поведение по веригата от „фермата до виллицата“, устойчиво намаляване на замърсяването на въздуха, почвите и водите, и други.

На европейско ниво институцията, пряко ангажирана с въвежда-

нето на цифровизация в аграрния сектор е Европейското партньорство за иновации за селскостопанска производителност и устойчивост (EIP-AGRI).

Очакваните ползи от провеждането на т.нар. интелигентно селско стопанство на база въведени съвременни технологии могат да се търсят в следните направления, представени във фигура 1.

Фиг. 1. Направления на очаквани ползи от провеждане на интелигентно селско стопанство

Източник: Стратегия за цифровизация на земеделието и селските райони на Република България, Министерство на земеделието, храните и горите, 2019, с. 5.

Посочената Стратегия има за цел да набележи необходимите инструменти за действия от гледна точка насочването на дигиталните технологии „в полза“ на аграрния сектор, а именно при проследяване етапите на развитие на продукцията в реално време. Като такива инструменти се обособяват: сензорно задвижвани машини, свързани чрез интернет на нещата (Internet of things - IoT), свързаната в интернет и с геолокация механизация, блокчейн компютърни платформи (Blockchain), дигитални иновационни хъбове, системи за изкуствен интелект, големи масиви от данни (Big Data) в реално време, роботи, сателитни системи, безпилотни летателни апарати (БЛА) – дронове, микропроцесори, облачно-базирани ИТ системи и други технологии.

2. Дигиталните технологии – инструмент за повишаване на конкурентоспособността в аграрния сектор

Основната цел на цифровизацията е националната конкурентоспособност, изразяваща се в производство на повече и по-качествена продукция на „по-добри“ цени, подобряване живота в селските райони и опазването на околната среда.

Без да се претендира за изчерпателност и детайлизация дигиталните технологии в аграрния сектор могат да бъдат условно обхванати по следния начин:

Цифрови мрежи (софтуерни приложения, сателитни изображения и други) – най-общо те се свеждат до изработката на приложения под формата на управленски софтуер (уеб-базиран или мобилен) за земеделското стопанство. Чрез тях се осъществява проследяване на земеделските машини, на извършваните дейности в стопанствата и т.н. Това става възможно на база GPS приемници (т.нар. fleetmanagement системи), сателитни снимки (чрез платформата Sentinel-2) и други.

Метеоданни предоставят информация (чрез приложение за телефони с Android или iOS операционни системи) за температура на въздуха, количество валежи, относителна влага, температура и влага на почвата, сила на вятъра и други. Например в зърнопроизводството с въвеждането на нови технологии се очаква създаване на цифрови карти, съдържащи информация с променливи норми на обработки (Variable Rate Application – VRA) при сеитба, торене или пръскане, отчитащи необходимостта в конкретните участъци. Чрез изграждането на достъпна национална метеорологична мрежа и разполагане на станции, покриващи обработваемата територия на страната, земеделските производители ще получават метеорологична информация чрез възможни приложения (например APP Store и Google Play). По този начин земеделският производител ще може от смартфон или таблет да проследява в реално време своето стопанство при вземането на решения за предстоящите мероприятия.

Дигитални иновационни хъбове. На европейско ниво през месец април 2016 г. се стимулира стартирането на Стратегията за цифровизация на европейската индустрия. Като обособен стълб на инициативата за Цифров единен пазар е изградена Пан-Европейска мрежа от цифрови иновационни хъбове. На национално ниво дигиталният иновационен хъб е част от одобрения европейски проект Smart AgriHubs, финан-

сиран по Програма „Хоризонт 2020“ през месец февруари 2019 г. Той има за цел да обедини всички заинтересовани страни в агросектора (фигура 2) с цел развитие на сътрудничество и създаването на съвместни разработки в полза на земеделските производители, а именно: фермери, университети, технологични центрове, изследователски центрове, стартъпи, частни фирми, инкубатори и акселератори, неправителствени организации, местни служби и институции, инвеститори (AgroHub.BG, 2020).

Фиг. 2. Български Цифров иновационен хъб (ЦИХ) за земеделие

Източник: Институт за агростратегии и иноваци.

Чрез *Blockchain* компютърните технологии се предоставя възможност за интегриране на информация от разнородни източници и нейното бързо преобразуване в достъпни за земеделските производители данни. *Blockchain* платформата обединява регистри с информация, както и предоставя обмен на информация.

Автоматизация и *роботизация* на производствените процеси – свеждат се до приложение на съвременна навигационна високопроизводителна техника, стопански инвентар и други, изискваща *Real*

Time Kinematik (RTK) сигнал с висока степен на прецизност. Все по-голяма популярност набират „умни“-те машини и стопански инвентар, които позволяват отдалечено наблюдение и навременно вземане на решения.

Внедряване на *безпилотни летателни апарати (дронове)*, следящи отражението на инфрачервени лъчи при развитието на културите.

Събирането, обработката и използването на различен по вид данни изискват разработването на технически решения за внедряване на карти на приложенията (as-applied), които на следващ етап да се съчетаят с всички налични карти и активирани в уеб-платформа, откъдето земеделските производители да получават обобщена информация.

3. Дигиталните технологии – фактор за устойчиво развитие на аграрния сектор

С цифровизирането (дигитализацията) на сектора се цели повишаване на доходите на земеделските производители, снижаване на производствените разходи, предоставяне на нови възможности за финансиране, проследяемост на произведената продукция в съответствие с изискванията на пазара и потребителите, и други .

Без държавата, не е възможно въвеждането на цифровизацията в аграрния сектор (Tsifrovizatsiyata, 2019). Условно можем да обособим следните стъпки в тази насока:

- Осигуряване на необходимия за цифровизацията широколентов интернет, в т.ч. високоскоростен интернет в рамките на до 100 Mb/s. Достъпът до интернет осигурява използването на различни приложения.

- В инфраструктурно отношение свързаността изисква изграждането на метеостанции, позволяващи събирането и концентрирането на мащабна информация на национално ниво.

- Осигуреност на земеделските стопанства със сензори и дронове за прецизно напояване, торене и други. Липсва информация за степента на осъществени иновации от земеделските производители предпоставка за достигнатото ниво на цифровизация в конкретните земеделски стопанства – поради индивидуалния им частен характер.

- Адаптиране от ИТ специалистите на научните изследвания към потребностите на практиците с приложимост в аграрния сектор.

- Обучение на кадри за работа с цифровите технологии, и дей-

ности свързани с консултиране и организиране на информационни дни. Политиката за цифровизиране на земеделието и агро-хранителния сектор т.нар. „Земеделие 4.0“ (земеделие от четвърто поколение) изисква повишаване на информираността и придобиването на дигитални умения и компетенции.

- Не на последно място разработване на индикатори (количествени и/или качествени) за измерване на резултатите по постигане на набелязаните цели.

Основната цел на цифровизирането на националния аграрен сектор е да го превърне във високо технологична, устойчива, високо продуктивна и атрактивна сфера в световен мащаб, която подобрява условията на живот на земеделските стопани и на селските икономики.

По данни на Европейската комисия през 2016 г. е отчетен значителен дисбаланс по отношение достъпа на ширококолентовото интернет покритие – в градските райони 60% спрямо 40% в селските райони.

В края на полугодieto на 2015 г., на национално ниво е отчетено покритие с ширококолентова инфраструктура (>30Mbps) в рамките на 72% от домакинствата и крайно незначително за селските райони само 2.7% - много под средните стойности на европейско равнище (27.8%) (Strategiya, 2019).

На европейско равнище за извършване на цифровизацията в аграрния сектор Програма „Хоризонт 2020“ предоставя 100 млн. евро за периода 2018-2020 г. В проекция развитието на научните изследвания ще бъдат финансирани по програма „Хоризонт Европа“ в размер на 10 млрд. евро.

На национално ниво за периода 2014-2020 г. по мярка 7.3 - Подкрепа за ширококолентова инфраструктура на Програмата за развитие на селските райони на Р България са предвидени 30 млн. евро. Финансирането на дигитални иновации е възможно и чрез подмярка 16.1. „Подкрепа за сформирани и функциониране на оперативни групи“.

Земеделските производители трябва да възприемат новите технологии като част от изграждането на устойчив аграрен сектор, където дигиталните решения ще спомогнат за понижаване на разходите и повишаване на ефективността на производството.

Дигиталните технологии са реалност, а не избор. Цифровизацията ще позволи аграрния сектор да не изостава от другите сектори на икономиката, а новите технологии имат потенциала да направят револю-

ционна крачка в земеделието.

Заклучение

В заключение можем да обобщим, че са необходими значителни усилия за устойчивото въвеждане на дигиталните технологии в аграрния сектор, а именно:

- на много места не е изграден ширококолов интернет;
- системата за знания и иновации тепърва предстои да се доизгражда и развива;
- необходимо е земеделските производители да придобият дигитални умения и други.

С цифровизацията в аграрния сектор се цели оптимизиране на производствените разходи, респ. постигане на по-голяма печалба за земеделските производители.

Цифровата платформа на българското селско стопанство трябва да служи като фундамент за развитието и усъвършенстването на агро-сектора.

От дигитализацията на аграрния сектор се очаква създаване на база данни с обобщена информация, позволяваща направата на справка от земеделския производители в реално време във всеки един момент, чрез няколко „клика“.

References

1. Strategiya za tsifrovizatsiya na zemedeliето i selskite rajoni na Republika Bylgaria. (2019). [Online] Available from: https://www.mzh.government.bg/media/filer_public/2019/05/10/strategiya_za_cifrovizatsiya_na_zemedeliето.pdf [Accessed 07/04/2020].
2. Tsifrov inovatsionen hyb za zemedelie. (2020). [Online] Available from: <https://agrohub.bg/za-nas/> [Accessed 10/04/2020].
3. Dylgootschakvanata strategiya za tsifrovizatsiya na selskoto stopanstvo vetsche e fakt. (2019). [Online] Available from: <http://cap.europe.bg/bg/node/165> [Accessed 09/04/2020].
4. Tsifrovizatsiyata v zemedeliето e za vsichki ne samo za golemite. (2019). [Online] Available from: <http://agroinnovations.bg/> [Acc.11.4.2020]

**ИКОНОМИЧЕСКИ И СОЦИАЛНИ ЕФЕКТИ ВЪРХУ
ЗЕМЕДЕЛСКИТЕ ПРОИЗВОДИТЕЛИ В ОБЛАСТ ВАРНА
НА БАЗА ПОДПОМАГАНЕ С ЕВРОПЕЙСКИ ПРОГРАМИ
ЗА ПЕРИОДА 2014-2020**

**ECONOMIC AND SOCIAL EFFECTS ON MANUFACTURERS IN
VARNA REGION BASED ON SUPPORTING EUROPEAN PRO-
GRAMS FOR THE PERIOD 2014-2020**

Доц. д-р Гергана Славова

*Икономически университет – Варна
ggss@ue-varna.bg*

Assoc. Prof. Gergana Slavova, PhD

*University of Economics – Varna, Bulgaria
ggss@ue-varna.bg*

Abstract

Varna Region, being one of the twenty-eight districts of the country, actively participates in various projects for operational and non-operational programs of the European Union. In line with this, the purpose of this report is to identify which programs have the highest activity in the district and why, and also to identify the economic and social effects on farmers in the district as a result of financing their rural development program projects. The investigation uses methods such as analysis of the averages, deduction, induction, and a comparative analysis as a result of the participation of the municipalities of Varna district under certain programs with projects for the period 2014-2018. Several in-depth interviews were conducted with farmers in the area who applied for a rural development program. The report clarifies the exact economic and social effects of the development of agricultural and non-agricultural activities in the analyzed area.

*Key words: economic effects, European programs, projects, rural areas, farmers.
JEL Code: O1, Q1, R1*

Въведение

Област Варна е третата по население област в страната от общо 28 области в България. Тя се отличава с изключителни природни и географски дадености на нейната територия, с излаз на море, с туристически комплекси, със запазени природни местности, разнообразни местобитания, богата флора и фауна, с множество природни и антропоген-

ни ресурси. Тя се намира на дванадесето място по площ в страната, но въпреки, че площта и не е сред най-големите, тя е една от най-атрактивните области, като месторазположение, особено за развитие на международен морски туризъм. Общините, в които е регистрирано увеличение на населението в България са разположени на територията само на 12 области. Радостен е факта, че пет от тях са в област Варна. Това са: Варна, Аврен, Аксаково, Суворово и Бяла (Троева, 2019). В област Варна има 159 населени места, разпределени в дванадесет общини, които са: Аврен, Аксаково, Белослав, Бяла, Вълчи Дол, Ветрено, Дългопол, Девня, Долни Чифлик, Провадия, Суворово. Всяка една от тези области е кандидатствала по някоя от оперативните и неоперативни програми за финансиране на различни сектори на икономиката и социалното развитие на района и е реализирала успешно проекти в земеделски и неземеделски дейности свързани с оперативните и неоперативните програми на ЕС.

1. Основни икономически и социални ефекти при развитието на земеделски и неземеделски дейности в област Варна

Развитието на земеделски дейности се осъществява основно в селските райони на страната и те са свързани главно с производство на растителни или животински организми, отглеждани за създаване на хранителни продукти, необходими за изхранване на населението в района, както и за създаването на готова селскостопанска продукция за цялата страна и за износ. Но земеделието, като по-широко понятие включва също отглеждането на култури от които се създават биогорива, както и други фибри и суровини, необходими за производство не само в хранителната, но също така и в медицинската, фармацевтична, енергийна, консервна, текстилна и други промишлености. Земеделието е част от селското стопанство и започва да се развива преди стотици хиляди години, но никой не знае със сигурност от кога точно датира то (Tudge, 1998).

Всички неселскостопански дейности се считат за неземеделски дейности в селските райони. Съществуват обаче два основни различни начина за по-добро определяне на неземеделските дейности. Първият подход се отнася до мястото и пространството, в което се извършват дейностите и според него те трябва да бъдат извършвани основно в предварително определено селско пространство. Вторият подход е този

на критериите за свързване на дейностите. (Mehta, 2018) Подходът на връзката е свързан с различните индустрии, които развиват търговски връзки със секторите на селските райони. Неземеделските дейности могат да включват различни начинания като занаяти, домакинство, както и малки предприемачески дейности, които не са домакинства, такива могат да бъдат: строителство, минно дело, алтернативен и традиционен туризъм, кариерни дейности, ремонтни дейности, транспортни дейности, общественополезен труд, социални дейности, като патронаж, здравеопазване, обучение в селска среда, билкарство, занаятчийство и много други., но с основно изискване да се развиват в определените селски райони. По този начин неселскостопанските дейности играят жизненоважна роля в осигуряването на места за заетост на дребно мащабни фермерски домакинства или на мигриращото население от селските райони към градовете (Mehta, 2018).

Развитието едновременно на земеделски и неземеделски дейности в даден район води според нас до следните основни икономически ефекти:

- Повишават се нивата на конкурентоспособност на база финансово подпомагане по оперативните и неоперативните програми на Европейски съюз, както в областта на земеделските, така и в областта на неземеделските дейности в областта.

- Създават се благоприятни условия за увеличаване на дълготрайните нетекущи активи при производство на аграрна продукция и нейната преработка в краен продукт, а не само като изходна суровина. Обогаत्या се материалната производствена база и най-вече се създава възможност за закупуване на нови машини, технологии, софтуери и хардуери, необходими за производствения и преработвателният процес.

- Инвестициите в земеделски дейности активизират развитието на икономиката на свързани преработвателни дейности с неземеделски характер. Такива например са: медицински, консервни, преработвателни, фармацевтични, козметични и други дейности.

- Нарастването на броя на ангажираните в земеделието осигурява възможност за добавяне на допълнителна стойност към готовия земеделски продукт, която стойност остава за производителя, а не за търговците и прекупвачите на земеделска продукция. Това води до подобър финансов резултат.

- Чрез създаване на условия за развитие на свързани дейности между земеделски и неземеделски дейности се постига възможност не само за оползотворяване на готовата аграрна продукция, като изходна суровина за неземеделските дейности, но се използват понякога и общи канали за доставка и реализация на крайния продукт с този на суровината. Например: Използване на общи дистрибуционни канали при отглеждането на лавандула за откос и лавандулово масло или други крайни готови козметични или медицински продукти от лавандула.

- Нарастване на производителността на труда на аграрния сектор води до увеличаване на възможните опции за развитие на свързани и несвързани със земеделската дейност неземеделски дейности.

- Създават се също възможности за по-високи доходи на работещите в аграрния и индустриалния сектор, чрез създаване на краен преработен продукт.

- Чрез участието по програми за финансиране към Европейския съюз все по-голяма част от бенифициентите получават не само икономическа, но и значителна финансова печалба след добавяне на стойност към произведената първоначална аграрна продукция.

- Друг важен икономически ефект според видни икономисти е получаването на по-висок процент на рентабилност и ефективност (Kennerley et al., 2003). В нашият анализиран случай от създадените крайни продукти произведени с аграрни суровини и също така постигане на по-добра ликвидност на вложените в производствения и преработвателен процес средства за машини, поточни линии и други агрегати.

Основните социални ефекти от взаимодействието на земеделски и неземеделски дейности и финансирането с европейски средства по оперативни и неоперативни програми в района са:

- Създаване на възможност за откриване на нови образователни насоки при обучение на аграрни специалисти и на индустриални преработватели в областта на леката промишленост.

- Ангажиране на по-голям процентен дял работна сила, следствие на повишаване на заетостта в областта на земеделските и неземеделските дейности.

- Възможност за нарастване на спестяванията и инвестициите при удължаване на активния трудов живот и по-късно пенсиониране,

например при изграждане на къщи за гости или развитие на занаятчийска дейност;

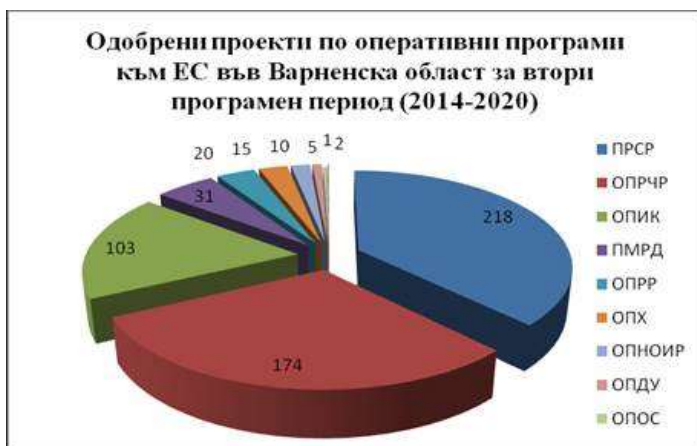
- Осигуряване на работа за по-голяма част от населението в селските райони

- Създаване на възможност за по-добри условия на социална и техническа инфраструктура при изграждането на по-големи производствени и преработвателни бази, например чрез използването на местни инициативни групи.

2. Успешно реализирани проекти по оперативни и неоперативни програми към ЕС в област Варна през втори програмен период

В края на 2019 г., началото на 2020 година във Варненска област са реализирани по оперативни програми на Европейски съюз и по програма морско дело и рибарство и програма за развитие на селските райони общо 1152 проекта. Най-много проекти община Варна е реализирала с подкрепата на Европейски съюз по Програмата за развитие на селските райони (ПРСР). През втори програмен период, който обхваща времеви срок от 2014 до 2020 година тези проекти са общо 218 на брой (фиг.1). По програмата са подпомогнати общински средни и основни училища, както и професионални гимназии, които през този и следващия програмен период ще бъдат обновени по подмярка 7.2 „Инвестиции в създаването, подобряването или разширяването на всички видове малка по мащаби инфраструктура“ от Програмата за развитие на селските райони (ПРСР) 2014-2020 г. Също по тази мярка са създадени проекти за преработка по подмярка 4.2. „Инвестиции в преработка и маркетинг на селскостопански продукти“ от мярка 4 „Инвестиции в материални активи“. Най-много средства по програма за развитие на селските райони в област Варна са инвестирани в община Дългопол, като стойността на проектите в този район възлиза на общо 10 701 027 лв., а най-малко в Община Вълчи дол – 1 061 439.90 лв. (Marinova, 2019),

На следващата фигура 1 е представен броя на одобрените и финансирани проекти по различни оперативни и неоперативни програми за област Варна за периода 2014 до 2020 година.

Фиг. 1. Брой одобрени проекти по различни оперативни и неоперативни програми за област Варна за втори програмен период

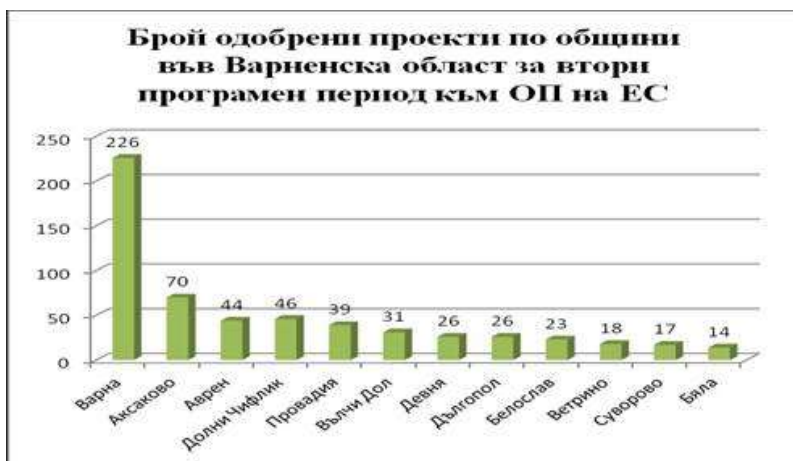
Източник: Фигурата е адаптирана по данни от Информационен център Варна, 2020.

От фигура първа ясно се вижда, че най-голям е броя на одобрените проекти по три от програмите към Европейски съюз това са: Програма за развитие на селските райони, Оперативна програма развитие на човешките ресурси и оперативна програма ”Иновации и конкуретоспособност”, следвани от програма морско дело и рибарство. И четирите програми са водещи за страната, като интереса при подаваните заявления на бенифициенти и кандидатстване с проекти към тях. Интересен факт е, че на първо място с най-много одобрени проекти е програма за развитие на селските райони, тъй като област Варна, определено не е подчертано селска община и е на трето място по урбанизираност от всички двадесет и осем области в страната. Освен това нейната площ също не е най-голяма, района не е изцяло равнинен и не се характеризира с основно земеделска дейност, както това е характерно за други области на страната, като например: област Добрич. Другите три оперативни програми не са изненадващи, тъй като по-брой на населението област Варна е на трето място в страната и това е определящо при стремежа да развие своите човешки ресурси, а също и базирайки се на по-младите и интелигентни хора в градовете и населените места от

областта да изгради условия за иновации, развитие на информационния сектор и да развие типичните за района морски сектор и аквакултури.

По оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“ в област Варна са създадени, одобрени и реализирани 174 проекта с бенефициенти всички варненски общини, конкретни фирми от областта и неправителствени организации от същия район. Насоката на подкрепа е свързана със създаване на възможности за различни обучителни курсове и преквалификации на работещите в различни сектори на района. От реализираните проекти по тази програма 122 са на територията на Община Варна и възлизат на обща стойност от 20 177 669 лв. Най-малко са проектите по тази програма във община Ветрино, те са само два и са в размер на 499 994 лв. По оперативна програма „Иновации и конкурентоспособност“ на територията на областта са реализирани 103 проекта. Създадени са иновационни регионални центрове и иновационни клъстери. Най-активно участието по програма „Иновации и конкурентоспособност“ отново има Община Варна, което е логично в зависимост от по-голямото население в района и по-младата възрастова структура. Одобрени по тази програма са общо 72-ма бенефициента. По програма „Морско дело“ и рибарство“ към Европейски съюз, реализираните проекти са 31 във Варненска област, като те са основно по две от мерките на програмата 2.1 “Иновации в аквакултури” и мярка 6.1 „Интегрирано морско наблюдение”. По оперативна програма „Региони в растеж“ успешно реализираните проекти в област Варна са 20. Най-малко са реализираните проекти по оперативна програма „Околна среда”, те са само 2 и са насочени към опазване на околната среда в района на област Варна.

На следващата фигура втора са представени всички одобрени проекти по конкретни общини във Варненска област за втори програмен период 2014-2018 г.

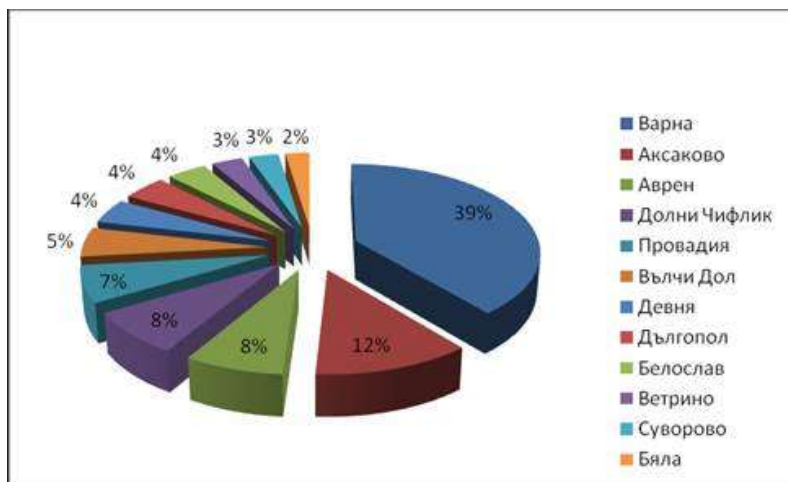

**Фиг. 2. Брой одобрени проекти по конкретни общини
във Варненска област за втори програмен период 2014-2018 г.**

Източник: Информационен център Варна, 2020.

От фигура втора става ясно, че най-голям е броя на одобрените проекти от община Варна, следвани от община Аксаково. Средствата по тези проекти са насочени към МСП, които са кандидатствали по различните оперативни програми (Avramov, 2019). Този факт е напълно логичен с оглед на по-голямото количество на населението в района и на по-младите хора живеещи в него. По оперативна програма за храни и основно материално подпомагане проектите са 15 и едва 10 са проектите по оперативна програма „Наука и образование за интелигентен растеж“. По мярката за модернизация на висшите училища, област Варна може да бъде подкрепена в много по-голяма степен, като се има предвид, че във Варна има над пет висши училища при това в различни направления, одобрените проектите за интелигентен растеж и развитие в науката и образованието са много малко. Само 5 са одобрените и реализирани проекти по една от най-новите оперативни програми за „Добро управление“ и едва един е по оперативна програма „Транспорт и транспортна инфраструктура“, въпреки, че района е много богат на пътни мрежи и артерии и разполага, както със сухоземен, така също и с воден и въздушен транспорт.

Най-голям процентен дял от всички одобрени проекти са от района на община Варна, следвани от община Аксаково и общините Аврен и Долни Чифлик, които могат да се видят на фигура 3.

Фиг. 3. Процентен дял на всички одобрени проекти по конкретни общини във Варненска област за втори програмен период 2014-2018 г.

Източник: Фигурата е адаптирана по данни от Информационен център Варна, 2020

На база на проведени дълбочини интервюта с 15 респонденти, кандидатствали по програма за развитие на селските райони във Варненска област, можем да обобщим следните резултати за социалните и икономически ефекти от взаимодействието между земеделски и неземеделски дейности в следствие подпомагане по програмите на ЕС: 87% от тях отговарят, че се повишават нивата на конкурентоспособност на тяхната организация на база финансово подпомагане по програма за развитие на селските райони, както в областта на земеделските им дейности, така и в областта на неземеделските дейности в техните организации.

Седемдесет и три процента от респондентите считат, че програма за развитие на селските райони създава благоприятни условия за увеличаване на дълготрайните нетекущи активи при производство на аг-

рарна продукция и нейната преработка в краен продукт, а не само като изходна суровина. Чрез отпуснатите финансови средства по програмата се обогатява материалната производствена база и най-вече се създава възможност за закупуване на нови машини, технологии, софтуери и хардуери, необходими за производствения и преработвателния процес.

Инвестициите в земеделски дейности според 87 % от интервюираните активизират развитието на икономиката на свързани преработвателни дейности с неземеделски характер. Цели 80% от интервюираните считат, че програмата и подпомогнатите чрез нея техни проекти им осигуряват възможност за добавяне на допълнителна стойност към готовия земеделски продукт. По този начин те получават по-добър финансов резултат според тях, отколкото ако продадът произведената селскостопанска продукция. Според 73 % от интервюираните финансирането по програмата създава общи канали за доставка и реализация на крайния продукт с този на суровината. Само 47 % от интервюираните бенифициенти по програмата смятат, че финансирането по конкретна мярка им осигурява възможност за осигуряване на работа на незаета част от населението в селските райони. Те се обосновават с факта, че голяма част от неангажираното население в тези райони не е пригодно за извършване на тези специфични дейности, особено, ако те са свързани с технически и информационни познания. Същият момент сто процента от интервюираните считат, че програмата им дава голяма възможност за закупуване и използване на по-добра техника и селскостопански машини и агрегати, което повишава техните конкурентни предимства в сектора. Осемдесет процента от тях са на мнение, че финансирането от програма за развитие на селските райони води до увеличаване на възможните опции за развитие на свързани и несвързани със земеделската дейност неземеделски дейности. Същият процент интервюираните вярват, че подпомагането по програмата създава възможности за по-високи доходи на работещите в аграрния и индустриалния сектор, чрез създаване на краен преработен продукт. Деведесет и три процента считат, че чрез участието по програма за развитие на селските райони все по-голяма част от бенифициентите получават не само икономическа, но и значителна финансова печалба след добавяне на стойност към произведената първоначална аграрна продукция. Същият процент респонденти приемат, че след инвестиции възможни благодарение финансирането по оперативната програма се получава по-висок

процент на рентабилност от създадените крайни продукти произведени с аграрни суровини и също така се постига по-добра ликвидност на вложените в производствения и преработвателен процес средства за машини, поточни линии и други агрегати, това смятат 87 % от интервюираните земеделски производители и арендатори, участвали, като бенифициенти по програма за развитие на селските райони. Много нисък е дела на посетилите обучителни курсове по програмата 47% от интервюираните, но всички останали отговарят, че биха се включили в семинари, ако достигне информация до тях на време. Шейсет процента от респондентите които бяха интервюирани развиват неземеделски дейности в селските райони на Варненска област. Те считат обаче, че земеделските и неземеделските дейности могат чудесно да се допълнят, като конкретно някой от тях дадоха добри примери с техния бизнес. Създаването на лозови масиви и развитието на винен туризъм или лавандулопроизводството и дестилирането на лавандулово масло и производството на продукти с неговото наличие. Според 93% от интервюираните програма за развитие на селските райони създава реално възможност за повишаване на заетостта в областта на земеделските и неземеделските дейности. Според 60% от участващите по програмата се създава възможност за нарастване на спестяванията и инвестициите при удължаване на активния трудов живот и по-късно пенсиониране, например при изграждане на къщи за гости, дестилерии или развитие на занаятчийски дейности. Цели сто процента от интервюираните считат, че възможностите които осигурява програмата са пряко свързани със създаването на работа за по-голяма част от населението в селските райони, както и със създаване на възможност за по-добри условия на социална и техническа инфраструктура при изграждането на по-големи производствени и преработвателни бази.

Заклучение

На база на направения задълбочен анализ за периода обхващаш времевия диапазон 2014 до 2020 г. за област Варна се установи, че най-голям брой одобрени, финансирани и реализирани проекти областта има по оперативна програма развитие на селските райони, следвана от Оперативна програма развитие на човешките ресурси и оперативна програма "Иновации и конкуретоспособност", следвани от програма Морско дело и рибарство. Най-голямо е участието с проекти от община

Варна, Аксаково, Аврен и Долни Чифлик. Най-голям е процентния дял на интервюираните земеделски производители, които считат, че възможностите които осигурява програма за развитие на селските райони са пряко свързани със създаването на работа за по-голяма част от населението в селските райони, както и със създаване на възможност за подобри условия на социална и техническа инфраструктура. Направения анализ показва, че са постигнати значително добри и високи резултати от общините в област Варна при усвояване на средствата през втори програмен период от оперативните програми на Европейски съюз, а също така и най-вече от Програма за развитие на селските райони и Програма морско дело и рибарство.

References

1. Avramov, J. (2019), Use of Financial Instruments by Public Organizations, Institute of Public Administration, pp.4-10;
2. Kennerley, M. and Neely, A. (2003) Measuring performance in a changing business environment. *International Journal of Operations and Production Management*. 23 (2). pp. 213-229;
3. Lebedel, E., (2017), Almanac on the Black Sea Coast, Institute of Oceanology, jointly with the Ambassador to France in Bulgaria, p. 10;
4. Marinova, V., (2019), Number of approved projects for specific municipalities in Varna region for the second programming period 2014-2018 Varna Information Center, 2020, <http://www.varna.bg/en/articles/.html>;
5. Mehta, M, (2018), Understanding Non Farming Activities <https://www.toppr.com/bytes/understanding-non-farming-activities/12/02/2020/>
6. Troeva, V. (2019), Social and economic analysis of the region in the Republic of Bulgaria, second stage, private second, National Center for Regional Development and Ministry of Regional Development and Public Works, pp.8-15;
7. Tudge, Colin (1998) Neanderthals, bandits and farmers: how farming really started. London: Weidenfeld & Nicolson, p 3;

ТЕНДЕНЦИИ В РЕГИОНАЛНОТО РАЗВИТИЕ НА СЕВЕРНА БЪЛГАРИЯ

TENDENCIES IN THE REGIONAL DEVELOPMENT OF NORTH BULGARIA

Доц. д-р Камен Петров

Университет за национално и световно стопанство, София
kpetrov@unwe.bg

Assoc. Prof. Kamen Petrov, PhD

University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria
kpetrov@unwe.bg

Abstract

This exhibition is dedicated to regional development in Northern Bulgaria. The main groups of problems in the spatial development of the region are outlined, with an emphasis on the adjacent three planning regions. The adopted approach gives us a reason to bring out the regional potential of Northern Bulgaria as a homogeneous space with its strengths and weaknesses. The purpose of the exhibition is to highlight the need for targeted programs and projects to improve the socio-economic development of the area.

Key words: *region, regional development, territory, economy, population, governance, space.*

JEL Code: R1, R5, R10.

Въведение

В унисон с процесите на глобализация и регионализация на съвременният свят всяка територия се оформя под въздействието на редица фактори и условия на разположението сред които основни са географското разположение, природните дадености и ресурси, човешкият капитал и социално-икономическото развитие на отделната територия. Посочените елементи определят териториалния потенциал на съответното пространство и извеждането на предпоставките за неговото развитие. Така настоящият фокус на нашето изложение е върху тенденциите в регионалното развитие на Северна България. На практика посочения пространствен модел се възприема като неформален регион със специфични характеристики, проблеми и потенциали. На първо място личността в него на три района за планиране, които имат отчетлив контраст по критични показатели на развитие, както и съпътстващи тен-

денции обезлюдяване и диференциация между областите по отношение на тяхното регионално развитие. На второ място е вътрешният стремеж на всяка една област да търси възможности за стимулиране на собствено регионално развитие, което да очертае един нов пространствения модел на геоикономическо развитие. В тази посока извеждането на **регионалното развитие като процес на постоянни социални промени, способстващи за териториална промяна на общността в конкретна територия** фокусира нашето внимание върху провежданите политики за регионално развитие. В допълнение можем да констатираме, че в пространствено отношение в дадена административно-териториална единица протича много секторен и сложен процес, свързан с определени цели като икономически растеж, развитие, социална интеграция, задоволяване на основните нужди, качество на живота, регионална автономия и опазване на околната среда. Така тези показатели извеждат на преден план необходимостта от страна на управленските науки да анализират съответната територия на първо място като я паспортизират, а на второ място да предложат провеждането на политики за регионално развитие, които да имат социално-икономически резултат. Необходимостта от подобни политики се налага от създалите се условия за упадък на свързаността между отделните урбанизирани територии в България, което е по-ясно отчетливо в Северна България. Проблемите в Северна България са много. Инфраструктурата е един от проблемите, работната сила скоро ще стане също основен проблем. В това число и демографските проблеми, застаряването на населението. Свързаността се характеризира с транспортната мрежа, която се приема, че е фундамента на пространствения модел. В повечето случаи лошото експлоатационно състояние на транспортните системи, особено на участъци от жп мрежата и неизградените пътни участъци от важни транспортни връзки пречи те да отговорят на изискванията за сигурен и удобен транспорт. Друг фрагмент е изоставянето на идеята за пространственото структуриране на територията, предложеният полицентричен модел с центровете и оси на развитие. Предложеният модел от държавата няма възможност да мобилизира ресурсите, съобразно потенциала им и изискванията за социално сближаване и екологична устойчивост и създаване конкурентоспособни икономически активни зони, защото той повтаря йерархичната структурираност на държавното управление. Този модел трябва да има преди всичко регионално

икономически профил в Северна България насърчавайки отделните отрасли в икономиката за да се изведат силните страни на преобладаващите общини в региона. Затова регионът се нуждае от поцеленасочени политики за регионално развитие, включително преквалификация и инвестиция в образованието, инфраструктурата и здравеопазването. Признанието на държавното управление, че Северна България има известни проблеми в социално-икономическото си развитие спомага да се изведе на преден план териториалния подход. Това означава да се действа по две направления, първото е наличните райони за планиране и прилежащите им области, а други направления да се търси въздействие върху територии със специфични характеристики по географски признак (планински, гранични, Дунавски, Черноморски), съответно по социално икономически и екологични признаци. Това предполага интегриран подход на въздействие, който да увенчае с резултата визията за регионално развитие на Северна България.

1. Пространствено разположение, териториално деление и демографска ситуация в Северна България

В териториално отношение Северна България е разположена северно от главното било на Стара планина, което условно разделя страната на северна и южна част. Северната граница е изцяло с Румъния. Простира се от устието на река Тимок до нос Картал на Черно море. В участъка от устието на река Тимок до Силистра е по талвега на река Дунав в продължение на 470 км. По течението на реката има 48 острова, които са в територията на България. Общата им площ е около 85 – 90 km². Най-големият е остров Белене. Той е с площ около 41 km². От Силистра до нос Картал, границата е сухоземна. Този участък е с дължина 139 км. Западната граница на Северна България е с Република Сърбия и тя минава през Стара планина (Берковска, Чипровска и Свети Николска планина), Белоградчишкия проход, Бабин нос, прохода, Връшка чука и по талвега на река Тимок до устието ѝ на река Дунав. На изток Северна България граничи с Черно море. Площта на Северна България е 48 495,1 km², а населението към 2018 г. е 2 455 507 души (55,05 души/km²).

В исторически план днешна Северна България заедно с останалата след 1918 година в Румъния Северна Добруджа е историческата област Мизия, една от трите – заедно с Тракия и Македония – истори-

ко-географски области, в които първоначално през 9-10 век, а по-късно и през 19 век се оформя българската нация. В природогеографско отношение релефа е сравнително еднообразен, в по-голямата си част равнинно-хълмист. Той включва от юг на север на първо място Предбалкан, който осъществява прехода от Дунавската равнина към Стара планина, която се простира паралелно през страната, от устието на река Тимок до нос Емине, като разделя България на Северна и Южна. Дунавската равнина се поделва на три части – западна, средна и източна, граници на които са реките Вит и Янтра. Дунавската равнина е хълмиста местност, чиято максимална височина достига до 502 m (връх Търнов дял в Шуменското плато). Важна част от Северна България заема и Южна Добруджа, която се дели на две части по виртуалната линия между с. Стожер и с. Росица – равнинно източно плато и хълмиста западна част на Добруджа. Средната надморска височина на равнинна Добруджа е около 230 м, а бреговата ивица е стръмна. Характерна и уникална част на добруджанското крайбрежие е редуването на влажни и степни зони, което го прави особено интересно за специализиран туризъм.

По отношение на климатичните особености на Северна България преобладава преносът на въздушни маси от запад. При меридиалния пренос на въздушни маси през различните месеци от годината има редуване на северна или южна посока, без някоя от тях да преобладава. Налице е изразено намаление на годишния брой на циклоните, най-вече в Североизточна България. Броят на циклоните също така значително намалява през януари, юни и ноември. Това се дължи на разширяване на обхвата на основни антициклонални центрове като Азорския максимум и Сибирския максимум. Същевременно меридиалният индекс понижава своите стойности през всички месеци от годината. Това води до увеличение на северния компонент при преноса на въздушни маси. В резултат на което имаме увеличение на преноса от северозапад през зимата, което води до затопляне в Северна България, до обилни снеговалежи в западната част и засушаване в източната част. От друга страна увеличение на преноса от североизток през лятото, появата на кратки обилни дъждовни периоди. Така по отношение на регионалното развитие в Северна България имаме наличие на подходяща среда за развитие на селското стопанство и хранително-вкусовата промишленост.

Територията на региона включва Северозападния, Северния централен и Североизточния райони за планиране. В административно отношение Северна България включват 14 области и 122 общини. Може да се приеме, че основен движещ сегмент на териториалното устройство в Северна България се явява местното самоуправление. Общината представлява единство на функционално обединени населени места и междуселищни територии, обособена социално-демографска система. В редица икономикогеографски публикации се акцентира, че на общинско равнище пространствените различия рязко нарастват. Така повечето изследователи споделят виждането, че общините в Северна България са по-слабо развити от Южна България. От друга страна в голяма степен причината дефицитите главно е свързано с липсата на ясен геоикономически профил на Северна България, както и формирането на силни регионални икономически ядра, които да са двигатели на развитието в северната част на страната. Този проблем може да се минимизира ако се създадат условия за изграждането на регионално ниво на самоуправление, както и създаването на 5 геоикономически центъра в лицето на градовете Видин, Плевен, Велико Търново, Русе и Варна, които да бъдат двигателите на развитието на Северна България. Допуска се, че на тази основа, съответната регионална структура на управление ще може да реализира самостоятелно крупни инвестиционни проекти, които заедно със насърчаването на монопрофилирането на повечето общини и структурирането в тях на по една дузина малки и средни предприятия, които да създадат условия за повишаване на БВП на човек от населението в малките общини на Северна България.

Друг важен компонент оказващ влияние върху регионалното развитие е населението. В Северна България е концентрирано 36% от населението на България. По-големи градове са Варна, Русе, Плевен, Добрич и Шумен. През последните 20 годни се забелязва тенденция за дисбаланс в териториалното разпределение на населението между Северна и Южна България. През 2018 г. населението в Северна България е 35.2%, докато през 2050 г. ще е 31.3% от общото население на страната, или намалението ще е с 3.9%. През последните години само няколко областни центъра в Северна България са увеличили броя на жителите си като това са само градовете Варна, Велико Търново и Търговище. Същевременно някои от областните центрове в Северна България губят население, например Русе през 2018 г. губи - 1223 ду-

ши. Сред другите градове с намаляващо население са Плевен - с 947 души, Добрич – 918, Габрово – 808 души. Населението на Видин също е намаляло с 612 жители., а на Враца - 503 души. С по-малко но негативната тенденция е същата при града Ловеч населението е намаляло с 455 жители, а на Силистра - с 423. През 2018 година още няколко областни центрове бележат спада на населението като Монтана - 355 души, Разград 346 жители и Шумен 337 жители. Тази негативна тенденция може да се види и при някои важни общински центрове в Северна България, например в Свищов населението е намаляло с 985 души, в Лом с 394 души, Горна Оряховица -296 души, Троян – 253 души, Попово-210 души и Белене с 203 души. Влошената демографска картина допълнително извежда като потребност извеждането като приоритет провеждането на политики за регионално развитие.

От друга страна пространствената организация (планировъчната структура) е в пряка зависимост от съществуващата структура на селищната мрежа и разселването на населението и оценка на неговият потенциал. Така за да определим тенденциите в регионалното развитие на Северна България е необходимо да я разгледаме на ниво райони за планиране.

2. Тенденции в регионалното развитие на Северозападния район за планиране

Площта на Северозападния район за планиране е 19 070 км² или 17% от територията на страната. Населението на района през 2018 г. е 775 956 души, а гъстотата на населението е 44,42 д/км², значително по-ниска от средната за страната 65,7% . Това са най-ниските стойности сред всички райони. Районът представлява слабо населена територия, в определени части с характер на обезлюдена територия. Северозападния район за планиране има сравнително добро географско положение. В района са съхранени природни дадености и културно наследство, които могат да бъдат важно условие и възможност за развитие на туризма и нарастване на потенциала на туристическата индустрия. В допълнение през района преминават транс европейските транспортни коридори – № 4 и № 7 (река Дунав), пристанищата и фериботните комплекси, мулти-модалните превози и втория мост на р. Дунав при Видин – Калафат, няколко ГКПП-та със Сърбия и Румъния, които създават потенциали за развитие на трансгранично сътрудничество. Още повече, че потенциа-

ла на рекат Дунав като транспортен и енергиен потенциал не е използван рационално. При внимателния анализ към Северозападния район за планиране може да установим, че в него водещ е секторът на услугите с близо 54,9 % от брутната добавена стойност, съответно вторичния сектор с 34,5% и добивния сектор с 9,7%. Този анализ показва, че районът има всички условия да постигне добри резултати в пространственото си развитие, както и като да създаде благоприятни условия за развитие на бизнеса. В тази посока важно стратегическо значение за Северна България има реката Дунав, която притежава сериозен транспортен и енергиен потенциал. Ориентирането на район към река Дунав може да има фундаментално значение за икономическото развитие на района. Друг важен аспект в регионалното развитие е напълно изграждането на газоразпределителни мрежи и газификацията, както на промишлеността, така и на домакинствата на територията на района за планиране. Още повече, че в района функционират около 29 хиляди предприятия от нефинансовия сектор или 7,8% от тези в страната. На практика трябва да се търсят начини тези предприятия да подобрят своята конкурентоспособност. Друга важна слабост е по-слабо развитата пътна мрежа, които най-отчетливо се вижда в областите Монтана и Враца, където гъстотата на пътната мрежа с национално значение е около два пъти по-ниска от средната за страната, а тази с регионално значение е с гъстота близка до средната за района. Железопътната мрежа е втора по значение и важност за осигуряване на транспортен достъп и обслужване на населението. Общата дължина на изградените и функциониращи ж.п. линии на територията на района е 644 км, които съставляват 15.7% от ж.п. мрежата на страната. Гъстотата на изградената ж.п. мрежа е 33.67 км/ 1000 кв. км, по-ниска от средната стойност за страната – 36.66 км/ 1000 кв. км. , а след влизане в експлоатация на Дунав мост 2, който е с комбинирано предназначение, натовареността на ж.п мрежата ще се увеличи. Важна роля за развитието на района имат и второстепенните жп линии „Брусарци-Лом”, „Бойчиновци-Берковица”, „Ясен-Черквица”, „Левски-Свищов” и „Левски-Троян”

В Северозападния район за планиране инвестициите са по-малки в сравнение с другите райони като най-висок е делът им в областите Плевен и Враца (40%), следвани от Ловеч и Монтана (18 и 16%) и най-ниски в област Видин – 14%. Може да се направи извод за наличието на пряка връзка между размера на инвестициите (вътрешни и външни)

и реализирания регионален растеж, както и че сред основните фактори, влияещи върху привлекателността на района за инвестиции е съществуването на зони с добре развита инфраструктура в близост до големите градове. Водещо значение в Северозападния район има град Плевен. Той е силен медицински и университетски център с изявени надобластни функции, но все още изпитва последствията от реструктурирането на икономиката на общината, както и намаляване на значението му като военен център. Друга стъпка е влагане на усилия за изграждането на Интер университетски кампус с технологичен парк, както и голяма Агробизнес борса с изложбена част в Плевен. В района важно значение има и град Ловеч. Като в перспектива между Ловеч и Плевен е необходимо да се работи за подобряване на регионалната свързаност с европейската транспортна мрежа най-вече с изграждане на 27 km обходна връзка между първокласен път Е83 "София - Русе" и второкласен път 35 "Плевен - Ловеч". Очаква се постепенно подобряване на свързаността с изграждане на АМ "Хемус" и свързаността със скоростен път в направление Троян-Ловеч-Плевен-Сомовит с цел рационално използване на възможността на достъпа до река Дунав.

Проблемът с регионалната свързаност в района за планиране е един от важните дефицити, които трябва да се преодолеят. На първо място чрез изграждането на меридиален коридор Карлово-Кърнаре-Троян-Ловеч-Плевен-Сомовит, което ще подобри свързаността север-юг. Второто направление е изграждането меридиален коридор в направление Лом-Монтана- Вършец-Берковица-Петрохан –Костинброд-София. Този коридор ще спомогне да се преодолеят някои регионални дефицити свързани с по-ясното профилиране на регионалното икономическо развитие на района. Важен проект в това направление може да бъде тунела под Петрохан, както и привличането на инвестиции за развитието на туризма и услугите. Необходимо е да се обърне поспециално внимание върху град Лом, където може да се привличат все повече инвестиционни проекти с цел развитието на речното плаване и свързаност със Западна Европа. На следващо място е необходимо да се продължат усилията за подобряване на свързаността в направление Видин-Монтана-Враца-Мездра-Ботевград. На практика през последните години се работи по изграждането на скоростен автомобилен път и модернизацията на железопътната линия в това направление. Това ще даде нови възможности за трите града Враца, Монтана и Видин. Всеки

един от тях има своите трудности и проблеми, но и трите града имат своята центробежност и възможност за подобряване на социално-икономическото си развитие. Като бъдещ проблем в регионалното развитие на Северозападния район за планиране са липсата на добри меридиални връзки в направлението Кула-Белоградчик- Медковец-Борован-Плевен-Левски, както и в направлението Видин-Лом-Козлодуй-Гулянци- Никопол-Белене, което в голяма степен е пречка за регионалната икономическа интеграция на областите и общините в района за планиране. Това в голяма степен и пряко кореспондира с необходимостта от засилване на иновационния потенциал и реструктурирането на регионалната икономика към сектори, интензивни на знания и високи технологии, и сектори с висока добавена стойност, остава развитието на човешкия потенциал, което налага подготовка и стимули за развитие на висококвалифициран човешки ресурс.

3. Особенности в регионалното развитие на Северен централен район за планиране

Северен централен район се намира в Северна България и обхваща пет области в територията между Стара планина и река Дунав. Това са областите Велико Търново, Габрово, Разград, Русе и Силистра. В статистическо отношение районът граничи на изток със Североизточния, на запад със Северозападния, а на юг с Югоизточния райони. В състава на Северния централен район влизат 36 общини, неговата площ е 14974.0 км², а населението му, според данните от преброяването през 2018 г. е 784 168 жители.

На практика това е районът с изключително географското (гранично) разположение, природни дадености, икономика, културно наследство и човешки фактор. През района преминават трансевропейските коридори № 7 и № 9 и направлението на ТРАСЕКА Русе – Варна. През Северния централен район ще преминава автомагистрала „Хемус“ като паралелен коридор в направлението Ловеч-Горна Оряховица-Попово–Шумен, както и бъдещата магистрала Русе-Велико Търново като меридионален коридор. В голяма степен района има нужда и изграждането на скоростни пътища в направлението Свищов- Русе-Кубрат-Исперих-Дулово, както и удвояването на пътя Русе-Гутракан-Силистра. Важно е да се спомене, че района има три международни летища при Горна Оряховица, Русе и с. Полковник Ламбриново (Силистра), които имат

сериозен потенциал за каргополети и обслужване на пътнико поток в Северна България.

По отношение на железопътния транспорт ключово значение имат градовете Русе и Горна Оряховица. Необходимо е тотално обновяване на жп. линията Горна Оряховица-Русе, както и на Русе-Варна, както и електрификацията на жп. линията Самуил - Силистра и евентуалното и удвояване. Наложително е да се мисли и за изграждането на нов мост на река Дунав при с. Мартен, както и при Свищов-Зимнич (този мост ще създаде добра свързаност на района с Крайова). На практика Русе е с възможностите за функциониране като център на мултимодален транспорт, а Горна Оряховица на съчетаването на железопътен, автомобилен и въздушен транспорт. Подобна роля може да бъде вменена и на град Силистра, но тя е свързана с по-тясната интеграция с румънският град Калараш и евентуалното изграждане на мост на река Дунав след с. Айдемир. Можем да отбележим, че в района има все още дефицит относно интегрираността с транспортните мрежи на съседни страни чрез гранични контролни пунктове. Това е важен индикатор за възможностите за провеждане на транзитния трафик и развитие на трансграничното сътрудничество. Съществуващите гранични пунктове в Свищов, Русе ферибот, Русе – Дунав мост и Силистра предизвикват неравномерно натоварване на изградената пътна мрежа от транзитните потоци. Друг дефицит е свързан с недостатъчното развитие на пътищата, които са разположени паралелно на река Дунав в направление Русе – Свищов – Никопол, както и в направление Свищов-Велико Търново. През територията на района преминава северният клон на националната газопроводна система в страната. Газопреносната мрежа в района разполага с големи мощности, но е недостатъчно развита и се нуждае от доизграждане.

По отношение на регионалната икономическа активност Северния централен район в момента е с пренебрегнат потенциал и бележи значително изоставане през последните години. На практика са необходими усилия за възстановяване на напоителните системи и пълноценното използване на площите за напояване, които да насърчат възстановяване и развитие на животновъдството, развитие на хранително вкусовата промишленост, и производството на зеленчуци. Мерките, които следва да подкрепят развитието на градовете от района за планиране трябва да включват изграждане на съвременна икономическа база на основата на конкурентоспособен индустриален сектор, стимулиране на предприемачеството, развитие и модернизирание на инфраструктурата.

Северният централен район разполага с огромното историческо наследство, което предполага приемането на стратегия за развитието на и културата и туризма с цел регионалното икономическо изтегляне на района. Това означава по-ефективно управление и планиране на човешките ресурси. Наличието на висши учебни заведения, културни институции с десетилетни традиции от национално и европейско ниво в Свищов, Русе, Велико Търново, Силистра и Габрово, създава реални възможности за трансграничен обмен и межкултурен диалог в областта на образованието. Този научен потенциал трябва да бъде използван пълноценно и за развитието на иновации и нови технологии за устойчивото развитие на регионалната икономика.

4. Тенденции в регионалното развитие на Североизточния район за планиране

Североизточният район за планиране заема северната част от българското черноморско крайбрежие, част от източния дял на Стара планина, част от Лудогорието и Добруджа. Районът е съставен от областите Варна, Добрич, Шумен и Търговище и 35 общини. Той е най-малък по територия район за планиране с площ от 14 487 км², която прави 13.05% от територията на страната. Той е най-малкият по площ от всички райони в страната. На територията на района са разположени общо 721 населени места – 30 градски центъра и 691 села. Североизточния район за планиране преобладава развитието на аграрния сектор и развитието на туристическия и транспортните отрасли. Важно е да се отбележи, че 68.8%, от неговата територия е земеделска, като горските 23.3%, а урбанизираните само 5.9%. Населението на района към 2019 г. е 929 035 души. Разпределението на населението по области показва значителни разлики, което е индикатор за различия и в общото социално-икономическо развитие в района. С най-голямо население о област Варна (475 074 д), следват я област Добрич (185 677 д.), област Шумен (169 528 д.) и област Търговище (116 818 д). Транспортната мрежа в Североизточния район за планиране е представена от пътен, железопътен, морски и въздушен транспорт. Републиканската *пътна мрежа* на територията на района обхваща 84 км автомагистрала, 483 км пътища I клас, 467 км пътища II клас и 1633 км пътища III клас. Съответно железопътната мрежа е с обща дължина от 478 км, които съставляват 11,8 % от ж.п. мрежата на страната. Общата дължина на удвоените главни ж.п. линии е 237 км, или 49,6 % от всички ж.п. линии в района. По отноше-

ние на въздушния транспорт важно значение има международното летище Варна, а останалите летища при Търговище, Добрич и Балчик засега нефункционират, но се очаква да бъдат развити през следващите години. Например в летище Добрич се предвижда да се изгради интермодален терминал, който ще осигури връзка между река Дунав, българско-румънската граница и черноморски пристанища. Също така да се ползва като резервно летище на това във Варна. Подобни намерения има и за летище Търговище, което е с площ от близо 1000 декара, като към него има и аерогара с площ 845 кв.м и сграда за техническо обслужване (216 кв.м). Морският транспорт в района се осъществява чрез най-голямото многоцелево българско морско пристанище Варна. Сега пристанището разполага с 9 специализирани и 2 контейнерни терминала в пристанищата Варна-Изток и Варна-Запад. Друго важно пристанище Балчик. Североизточен район има един голям град Варна с население 334 870 жители (трети по големина в страната), който формира социално-икономическото ядро на тази част на страната. С важно значение са градовете Добрич (91 030 ж.) жители и Шумен (80 855 ж.) и Търговище (37 611 жители), които оформят регионалната икономическа структура. Другите градове в района са под 25 хил. Жители. Това са основно общински центрове с административно и регионално значение, които допълват и балансираат областните центрове, но им липсва все още им липсва местен икономически профил и устойчива икономика от локален ранг. На практика град Варна се явява в някаква степен като противовес на столицата като геоикономическо ядро на развитие в България. Това е свързано с голямото отстояние от столицата и необходимостта в страната да има разтоварващи столицата регионални икономически центрове. Проблемата е, че градът през последните години е в значителна степен деиндустриализиран и разчита основно на търговията и туризма. От друга страна бавната повторна индустриализация на областните центрове Шумен, Търговище и Добрич не допринася за тяхното притегателно значение за изтеглящото регионално развитие. Бавно е и развитието на градове като Нови пазар, Генерал Тошево, Велики Преслав, Смядово и Антоново. Североизточния район има изградена добра туристическа инфраструктура, която разбира се може да се обнови и подобри, но основните проблеми в региона са, че областите в него нямат ясен регионално икономически профил. Необходими са усилия за подобряване на регионалната свързаност от отварянето на ра-

йона с цел активиране на потенциала му за развитие. Добре е да се мисли за търсене на възможности за реализацията на големи инфраструктурни обекти като нов мост при Варненското езеро, изграждането на АМ “Черно море“, развитие на алтернативния туризъм във вътрешността на района за планиране, насърчаване на развитието на хранително-вкусовата промишленост и други доказано силни страни на района за планиране.

Заклучение

Пространственото развитие на териториите в рамките на националните държави е важно условие те да имат добро и ефективно регионално развитие. Така Северна България включва в себе си различни равнинни, полупланински, крайречни и морски населени места със свои специфични особености и проблеми. На практика основното, което може да отбележим е намаляването на броя на населението, както и влошеното качество на социално-икономическото развитие на изявените урбанизирани територии в Северна България. Така основното предизвикателство е свързано с развитието на отделните области чрез съхраняване на човешкия потенциал, създавайки условия за подобрена жизнена среда и за оптимално социално-икономическо развитие.

References

1. Aktualizatsiya na Natsionalnata kontseptsiya za prostranstveno razvitie 2013-2025 g.
2. Dimov, N. (2012) Rayonirane, sotsialno-ikonomicheski rayoni i regionalno razvitie na Bulgariya. Sofiya
3. Kolev, B. (2008) Natsionalnoto geografsko prostranstvo na Republika Bulgariya. Izd. Heron pres, S., p. 194
4. Natsionalna kontseptsiya za prostranstveno razvitie za perioda 2013-2025 g.
5. Patarchanov, Pl. (2017) Industrialno-depresivni rayoni. S.
6. Regionalen plan za razvitie na Severoiztochen rayon za planirane za perioda 2014-20
7. Regionalen plan za razvitie na Severen tsentralen rayon za planirane za perioda 2014-20
8. Regionalen plan za razvitie na Severozapaden rayon za planirane za perioda 2014-20

**АСПЕКТИ НА КОНГРУЕНТНОСТ МЕЖДУ РЕШЕНИЯТА
НА РИТЕЙЛЪРИТЕ ЗА АСОРТИМЕНТНА ВАРИАНТНОСТ
И ПОТРЕБИТЕЛСКИТЕ ВЪЗПРИЯТИЯ**

**ASPECTS OF CONGRUENCE BETWEEN RETAILERS'
DECISIONS FOR ASSORTMENT VARIETY
AND CONSUMER PERCEPTIONS**

*Доц. д-р Симеонка Петрова
Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов
s.petrova@uni-svishtov.bg*

*Assoc. Prof. Simeonka Petrova, PhD
“D. A. Tsenov“ Academy of Economics”, Svishtov, Bulgaria
s.petrova@uni-svishtov.bg*

Abstract

In a dynamic market environment, retailers are looking for strategic solutions related to determining assortment variety. The congruence between the solutions for the organization of the offered variety of assortments and the consumer perceptions largely presupposes, on the one hand, the market results of the retailers, on the other - the satisfaction of the consumers. The main objective of this development is to investigate and interpret basic theoretical and empirical assumptions about the level of competitiveness between retailers' decisions on the offered assortment of variety and the corresponding consumer perceptions, which would facilitate the application of an appropriate set of economic instruments.

*Key words: retailers, assortment variety, consumer perceptions, retail assortment.
JEL Code: F13, F14.*

Въведение

В условия на динамична пазарна среда едно от стратегическите решения на ритейлърите се свързва с детерминиране на асортиментната вариантност. Търсената конгруентност между решенията за организацията на предлаганото разнообразие от асортименти и потребителските възприятия в голяма степен предпоставя, от една страна, пазарните резултати на ритейлърите, от друга страна – удовлетвореността на потребителите.

Основната цел на настоящата разработка е да се изследват и интерпретират базови теоретико-емпирични постановки за равни-

цето на конгруентност между решенията на ритейлърите за предлаганата асортиментна вариантност и съответстващите възприятия на потребителите, което да се способства от прилагане на подходяща съвкупност от икономически инструменти.

В така очертаното изследователско поле се провежда проучване в специализираната литература. Привеждат се концептуални идеи, разбирания и постигнати резултати. Използването на набор от емпирични данни позволява да се представят отделни аспекти на конгруентността между ритейл решенията за асортиментно разнообразие и възприятията на потребителите. В разработката намират използване следните позначими научни методи на теоретично и емпирично изследване: анализ и синтез, сравнение и обобщение, индукция и дедукция, онагледяване посредством фигури и таблици. За целите на изследването обработката на данни се осъществява с помощта на софтуерен продукт SPSS.

1. Теоретична детерминираност на конгруентността между асортиментната вариантност и потребителските възприятия

В настоящата разработка изследването се основава на оразмеряване въздействието на формираната от ритейлърите асортиментна вариантност върху възприятията и удовлетвореността на потребителите. Възприема се предположението за наличие на конгруентност между двете променливи величини. Когато потребителите не са запознати с характеристиките на определени стокови единици (SQUs – stock-keeping units), включени в асортимента, се допуска, че разглежданата конгруентност не се проявява и покупките са зависими от поставените цели. Следователно от значение е отчитането на търсената от ритейлърите съвместимост с целите на пазаруване на потребителите. Съблюдаването на фундаментални постановки на теоретици, сред които е L. Barsalou, позволява да се приведе потвърждението, че потребителите закупуват артикули, съответстващи на техните цели на пазаруване (Barsalou, 1985).

По своята същностна природа терминът „конгруенция“, използван активно в различни науки, произхожда от латинската дума „congruens“, което означава съвпадение, пропорционалност, съгласуваност, а също означава съответствие и уместност. (http://bg.housepsych.com/kongruentnost_default.htm). В широк смисъл понятието се дефинира

като последователност на различни елементи, обекти и компоненти на определена структура, тяхната добре координирана дейност и съответствие, което спомага за постигане на хармоничност и цялостност. Приведеното определение е обобщаващо спрямо приложението на интерпретираното понятие в различни сфери на дейност, включително и в икономиката. Конгруентността следва да се идентифицира със съответственост и съпоставимост.

В специализираната литература група от изследователи, сред които R. Goodstein, J. Meyers-Levy и A. Tybout, дефинират и интерпретират конгруентността между размера на предлаганото от ритейлърите разнообразие от асортименти и удовлетвореността на потребителите (Goodstein, 1993). Цитираните автори акцентират върху обстоятелството, че отношението на потребителите към асортимента и вероятността да вземат решение за покупка са релативно свързани с предлаганото разнообразие от артикули (Meyers-Levy & Tybout, 16 June). Асортиментната вариативност се превръща във фактор, рефлектиращ върху равнището на потребителска удовлетвореност.

Както потвърждават в своите трудове J. Godek, F. Yates и S. Auh, Seigyoung, когато потребителите възприемат и формират своята оценка върху основата на по-широк и по-дълбок асортимент, те са готови да заплатят повече (Godek, Yates, & Auh, 2001). Разбира се, съблюдаването на авторските позиции на S. Iyengar, M. Lepper, C. Huffman и B. Kahn позволява присъединяване към тълкуването, че ако вариативността на асортимента се превърне в претоварваща и пренаситена, това може да доведе до намаляване вероятността за покупка (Iyengar & Lepper, 2000).

При детерминиране на ефектите на конгруентността между асортиментните решения на ритейлърите и потребителите изследователите се фокусират върху два аспекта: оформление или организация на асортимента и филтриране или подбиране, като методи, които ритейлърите прилагат за проверка на асортиментните групи. Под оформление се има предвид класификационната система за определяне и разполагане на артикулите върху рафтовото пространство в точките на продажби.

Посредством филтрирането се установява каква част от асортимента може да се избира съобразно възприети критерии и изисквания. Пред ритейлърите съществува възможност цялата съвкупност от асортименти да се представи едновременно и всяка стокова единица (SQU –

stock-keeping unit) да е видима, по едно и също време, без филтриране, или асортиментният състав да е представен във филтрирани секции. Например в рамките на един уебсайт филтрирането е сравнително полезно. Потребителите могат да кликнат върху конкретна хипервръзка и след това да разгледат само определен асортиментен раздел. Следователно оформлението на асортимента във физическите точки на продажби може да послужи като филтър, който предпоставя насочването на потребителите към формираните секции на асортимента.

Въпреки предположението, че конгруентността между предлаганото разнообразие от асортименти на ритейлърите, от една страна, и, от друга страна, потребителските оценки могат да генерират повишаване на възприятията, този ефект не трябва да се приема като безусловен. Следва да се отчита силата на зависимост между проучваните променливи, като се извежда необходимостта от конгруентност с организацията на асортиментната вариантност, осъществена от ритейлърите в съответните точки на продажби.

Според вижданията на E. Johnson и E. Russo силата на конгруентност с определена степен на вероятност зависи от потребителското познание спрямо стоковите категории, включващи в състава си дадени артикули. В случай че стоковата категория е с висока степен на разпознаваемост, съществуващите познания могат да се установят по-добре в потребителската памет по търговска марка или по който и да е друг атрибут (Johnson & Russo, 1984). В предходни изследвания на M. Sujan и J. Bettman се приема хипотезата, че потребителите с повече познания за конкретна стокова категория вероятно проявяват по-позитивно възприемане (Sujan & Bettman, 1989). Съвременната ритейл практика показва, че се формира нов тип потребители, като една част от тях например изразява предпочитания към биологични селскостопански продукти, произведени по екологично съобразени технологии (Blazheva, 2014; Blazheva, 2013). Друга част от потребителите проявяват предпочитания към онлайн търговията и възможностите за пазаруване по електронен път (Grozdeva, 2017). В отговор ритейлърите търсят решения за формиране на оптимален асортиментен състав (Atanasova, 2016).

В гореочертаното изследователско поле могат да се открият следните възможни предположения: конгруентността между възприятията на потребителите на познати стокови категории – например по атрибути на включените в тях артикули, и тяхното оформление и орга-

низация от ритейлърите има по-силен ефект върху проучваните възприятия; за потребителите, които са запознати с характеристиките на дадена стокова категория, конгруентността между асортиментните решения на ритейлърите и потребителите, може да доведе до по-добра степен на възприемане на вариативността и по-високо удовлетворение от избора на артикул от стоковата категория; за потребители, които не са запознати с дадена стокова категория, резултатите от проучваната конгруентност могат да се сведат до ниска степен на възприемане на асортиментното разнообразие и относително неудовлетворение от избора на артикул от стокова категория.

Тестването на отделни аспекти на проявление на конгруентността между асортиментната вариантност по изведените предположения може да се базира на използването на подходящи подходи, приведени в специализираната литература, какъвто е атрибутивният анализ. Методологията на този тип анализ се превръща в целесъобразен инструмент за оценка на възприятията на потребителите спрямо съвкупността от атрибути на артикулите, включени в асортиментния състав и вариативност.

2. Емпирично изследване на конгруентността между асортиментната вариантност и потребителските възприятия

Подлагането на експериментална проверка на аспектите на проявление на конгруентността между решенията на ритейлърите за асортиментна вариантност и потребителските възприятия и удовлетвореност може да се основава на атрибутивния подход. Тестването може да се осъществи върху добре познати от потребителите артикули от асортиментна група на хранителни стоки. В допълнение, върху основата на потребителското познание за характеристиките на проучваните артикули се тества удовлетвореността на потребителите относно привлекателността на отделните атрибути.

Детерминирането на потребителските оценки на привлекателността на атрибутите на изследваните артикули може да се осъществява посредством метода на анкетиране и формиране на извадка от потребители. Една част от въпросите в анкетната карта следва да са насочени към оценяване на избрани атрибути на артикули от асортиментна група на хранителни стоки. Друга част от въпросите към респондентите – да създават база данни, способстващи за оценяване на отделните атрибути по степен на потребителска важност.

Проучването може да обхваща анализиране на резултати за потребителски възприятия относно ранжиране на атрибутите на изследвани артикули съобразно тежести за значимост. От своя страна потребителското познание на потребителското познание на артикулите от дадена асортиментна група се оразмерява чрез честотата на използване на определени артикули – в рамките на седмицата, месеца или годината. Допустимо е да се установява индивидуална тежест на важноста на атрибутите на артикулите от съответната група от асортименти.

В настоящото изследване в качество на проучвани атрибути се възприемат „търговска марка“, „аромат“, „опакровка“ и „цена“. Една от подцелите на анализа е да се получат значения за полезността и привлекателността на откритите атрибути за потребителите. Следователно полезността и привлекателността на четирите атрибута не се поставят на разделно детерминиране, а върху основата на тяхното взаимодействие, интеракция и възможни комбинации.

Привлекателността на всеки един от четирите атрибута се приема за релативна на полезността, приведена в определена скала на измерване: например от 2 до 6, където с 2 се оценява най-слабото равнище на атрибута, а с 6 – най-желаното. Значенията за привлекателността се установяват със стойностите на потребителска атрактивност, като се отчита взаимното им влияние.

Върху основата на симулационен модел може да се направи оценка на потребителските предпочитания към четири атрибута – „търговска марка“, „аромат“, „опакровка“ и „цена“ на избран артикул от асортиментната група на хранителните стоки: *вж. Табл. 1.*

Таблица 1

Потребителска оценка на привлекателността на атрибути на изследван артикул от асортиментна група на хранителни стоки

Valid	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
търговска марка	25,0	25,0	25,0
аромат	35,0	35,0	60,0
опакровка	15,0	15,0	75,0
цена	25,0	25,0	100,0
Total	100,0	100,0	

По този начин се постига по-детайлно описание на резултатите от потребителските възприятия на характеристиките на анализирания артикул от асортимента, формиран и предлаган от определен ритейлър.

За поставената изследователска цел обработката на данните се осъществява с помощта на софтуерен продукт SPSS.

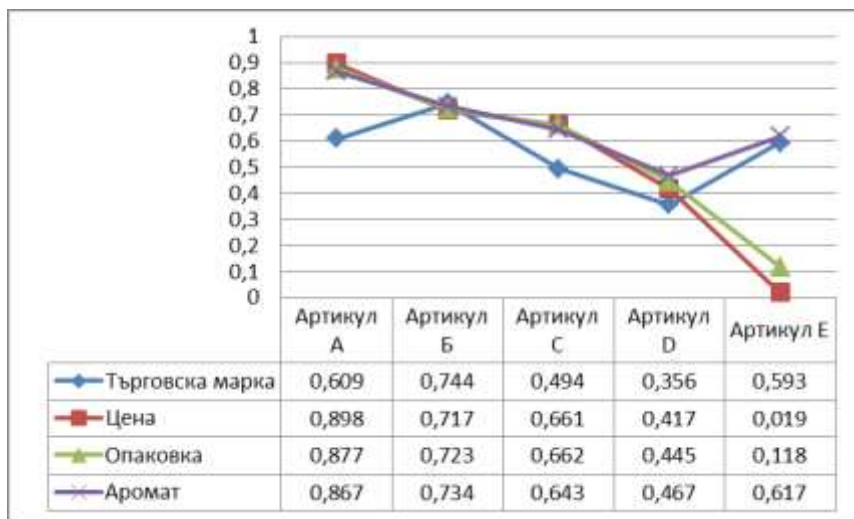
При анализа на данните, онагледени посредством Табл. 1, се приема, че привлекателността на атрибутите е релативна на тяхната значимост за вземане на решение за покупка от страна на респондентите. Както сочат данните от таблицата, атрибутът, на който изследваната група от потребители дава най-висока оценка, е „ароматът“. Ранжирането показва, че два от анализираниите атрибути – „търговската марка“ и „цената“, се оценяват поравно – с по 25% от отговорите на анкетираните. С най-нисък процент от 15% се ораз-мерява привлекателността на атрибута „опаковка“.

Търсенето на по-значими фактори, описващи възприятията и удовлетвореността на респондентите от потреблението на проучвания артикул, се основава на измеримите признаци, свързани с оценка на четирите горепосочени атрибути. Като измерим признак се добавя оценката на потребителите относно равнището на търговско обслужване в точката на продажба. В това аналитично направление целесъобразни за прилагане са тестове за обща адекватност на извадката, каквито са например Kaiser-Mayer-Olkin тестът и Bartlett's тестът. Установява се, че стойността, определена на основата на Kaiser-Mayer-Olkin тест за адекватност на извадката е 0,783, което показва средна извадкова адекватност. Това означава, че общо измеримите признаци се свързват с поне един фактор.

На базата на симулационен модел, позволяващ отчитане на значимостта на четири атрибута – „търговска марка“, „аромат“, „опаковка“ и „цена“ на пет примерни артикула – от А до Е, от асортиментната група на хранителните стоки, може да се разшири анализът и да се направи оценка на ефективността на интеракцията между тях: *вж. Фиг. 1*. В този аналитичен аспект се приема, че значимостта на атрибутите показва доколко всеки от тях влияе върху възприятията на потребителите.

В рамките на възприетия симулационен модел, отчитащ значенията на привлекателност на изследваните атрибути, се достига до определени констатации. С най-висока привлекателност спрямо атрибутите „търговска марка“, „аромат“, „опаковка“ и „цена“ е артикул А. Най-неблагоприятни стойности относно атрибутите „цена“ и „опаковка“ се постигат при артикул Е.

Оразмеряваните значения на атрибутите на петте примерно изследвани артикула имат интерпретируема стойност за оценката на ефективността на интеракцията между техните атрибути. Проучването може да се разшири по посока на включване на допълнителни атрибути, каквито са – цветът, размерът и пр.

Фиг. 1. Динамика на равнищата на потребителска привлекателност на атрибути на проучвани артикули

Така приведенят атрибутивен анализ позволява да се охарактеризират отделни аспекти на проявление на конгруентността между решенията на ритейлърите за асортиментна вариантност и потребителските възприятия. В методологичен аспект този тип анализ спомага процеса на определяне и оценяване на потребителските възприятия спрямо разнообразието от предлагани асортименти.

Заклучение

Интерпретирането на природата и сложността на проявление на конгруентност между асортиментната вариативност и потребителските предпочитания е основание за формулиране на следните по-важни изводи:

Първо, привеждането на базови теоретико-емпирични постановки, съждения и концептуални разбирания за конгруентността позволява изучаване и оценяване на аспектите на нейното проявление, свързани, от една страна, с асортиментните решения на ритейлърите, а, от друга страна, с потребителските предпочитания. Сред стратегическите цели на ритейлърите се откроява формирането и предлагането на разнообразие от асортименти, което да моделира положителни ефекти върху потребителските избори.

Второ, методологичното провеждане на атрибутивен анализ се базира на използването на подходящи подходи, приведени в специализираната литература. Този тип анализ спомага за оценяване на равнището на конгруентност между асортиментната вариативност и потребителските възприятия. Със значимост е отчитането на търсената от ритейлърите съвместимост с целите на пазаруване на потребителите.

В своята съвкупност асортиментната вариантност, организирана и предлагана от ритейлърите, в голяма степен е конгруентна на потребителските възприятия и удовлетвореност. Окончателният потребителски избор е зависим от потребителската памет за стоковите единици, както и от поставените цели за пазаруване. Оформлението на асортиментната вариантност в точките на продажби и използваните филтриращи механизми предпоставят потребителското търсене.

References

1. Atanasova, S. (2016). Reshenia za formiraneto na optimalen turgovski asortiment. *Godishen almanax nauchni izsledvania na doktoranti. studii, kniga 12*, Akademichno izdatelstvo „Tzenov“ – Svishtov, pp. 273-300.
2. Barsalou, L. (1985). Ideals, central tendency, and frequency of instantiation as determinants of graded structure in categories. *Journal of External Psychology: Learning, Memory and Cognition*, pp. 629-654.
3. Blazheva, V. (2014). *Proizvodstvo i realizacia na konvencionalna i biologichna selskostopanska produkcia*. Svishtov: Biblioteka “Stopanski sviat”, ISSN: 1310-2737, 2014, p. 23, p. 123.
4. Blazheva, V. (2013). *Tehnologichni i iкономически проблеми na proizvodstvoto i tyrgoviata s genetichno modificirani organizmi*. AI “Tsenov”, Svishtov, ISBN: 978-954-23-0870-6, p. 138.

5. Godek, J., Yates, F., & Auh, S. (2001). *Evaluation of customized product: The effects of assortment and control (Working Paper)*. University of Michigan.
6. Goodstein, R. (1993). Category-based applications and extensions in advertising: Motivating more extensive processing. *Journal of Consumer Research*, pp. 87-99.
7. Grozdeva, D. (2017). Elektronnata targovia s xrani i napitki – problemi i perspektivi. *Izvestia na Sayuza na ychenite – Varna. Seria Ikonomicheski nayki, Varna, Sayuz na ychenite – Varna, 1*, pp. 52-62.
8. http://bg.housepsych.com/kongruentnost_default.htm. (н.д.). Изтеглено на 18.03.2020 г. от HOUSEPSYCH.COM.
9. Iyengar, S., & Lepper., M. (2000). When choice is demotivating: Can one desire much of a good thing? *Journal of Personality and Social Psychology*, 6, pp. 995-1006.
10. Johnson, E., & Russo, E. (11 June 1984 г.). Product familiarity and learning new information. *Journal of Consumer Research*, pp. 542-550.
11. Meyers-Levy, J., & Tybout, A. (16 June). Schema congruity as a basis for product evaluation. *Journal of Consumer Research*, pp. 39-54.
12. Sujan, M., & Bettman, J. (1989). The effects of brand positioning strategies on consumer's brand and category perceptions: Some insights from schema research. *Journal of Marketing Research*, 26(4), pp. 454-467.

УПРАВЛЕНИЕ НА РИСКА В АГРАРНИЯ СЕКТОР ЧРЕЗ ДИВЕРСИФИКАЦИЯ

RISK MANAGEMENT IN THE AGRICULTURAL SECTOR THROUGH DIVERSIFICATION

Доц. д-р Христина Харизанова-Бартос
Университет за национално и световно стопанство, София
hharizanova@unwe.bg

Assoc. Prof. Hristina Harizanova-Bartos, PhD
University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria
hharizanova@unwe.bg

Abstract

Risk management is an essential part of the management process of agricultural holdings in order to reduce the negative consequences of its eventual occurrence. For this reason, a number of mechanisms are implemented to preserve agricultural income for ensuring the normal production and good economic results. One of the most common risk minimization approaches is through diversification of production. The purpose of the publication is to propose an analysis of risk management in the agricultural sector by applying diversification, the results are based on theoretical part, methodological and analysis of data from own research in the field of risk management.

Key words: *risk management, diversification, agrarian sector, mechanisms, strategies.*

JEL Code: Q10, Q12, D80

1. Теоретичен анализ на връзката между диверсификацията и управление на риск в аграрния сектор

Използването на множество инструменти за управление на риска едновременно е често срещана практика сред селскостопанските общности по света. Въпреки това повечето от предишните проучвания, показват, че най-често срещания инструмент е свързан с диверсификацията на производството, като по този начин се съчетава продукцията от две или три производства, чрез които се предполага, че земеделските стопани ще увеличат сигурността на дохода си (Ullah et.al, 2015, Sheytanov, 2018). За да се постигне по-добър ефект от въвеждане на мерките, свързани с ограничаване на ефекта от рисковите събития,

често пъти се търси помощ от държавата. Водените политики, често са обвързани с прилагане на диверсификация, като по този начин освен, че се подобрява икономическото състояние при евентуален риск, но и се намалява стресът върху околната среда, който се поражда от монокултурите (Anton, 2012, Miteva&Stoyanova, 2012). Процесът на диверсификация според някои автори може да бъде класифициран в хоризонтална и вертикална диверсификация. Чрез този подход се осъществява чрез добавяне на повече култури в съществуващата система, като начин да се подобри общата производителност на фермата или региона, докато вертикалната диверсификация означава добавянето на стойност чрез по-добра обработка, опаковане и маркетинг или други усилия за повишаване на стойността на продукта (Jana, 2006; Singh, et al, 2009).

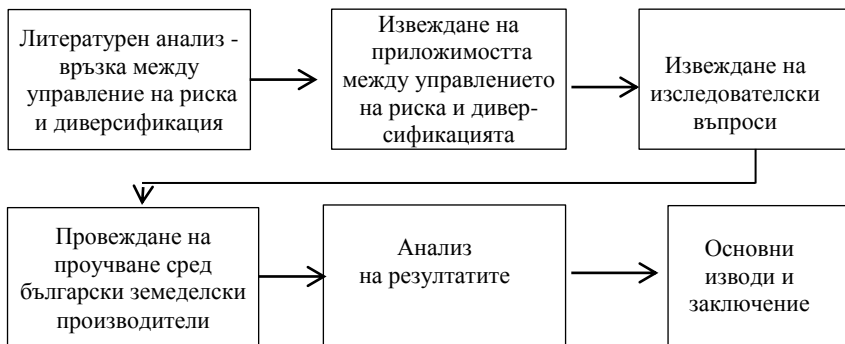
Концепцията за диверсификацията е обект на изследване на редица автори. Една част от тях (Breitschopf&Schrieder, 2000; Davis, Pearce, 2001) се фокусират върху факторите, които са причина земеделските стопани да развият неземеделски дейности. Сред тези фактори са нарасналият брой на жители и ограниченият достъп до земя, по-ниската продуктивност на влаганият труд, ниската възвръщаемост на инвестирания капитал, пазарния риск и други. Други автори (Reardon, et. al, 1998) разглеждат диверсификацията като следствие на относителните предимства на нефермерската заетост, тъй като се наблюдава по-висока възвръщаемост от влагане на труд и инвестиране на капитал в нефермерски дейности, както и на по-ниския риск в аграрните дейности. Според някои автори (Singh, 2006) колкото по-голяма е конкуренцията сред фермерските дейности, толкова по-голяма би била степента на диверсификация, а по-слабата конкуренция води до специализация. В секторът на селското стопанство диверсификацията е преминаване от традиционния модел на отглеждане на култури към разнообразно селско стопанство с висока добавена стойност. С други думи, диверсификацията включва промените в производствения портфейл към стоки с висока стойност, което създава нов хоризонт за източника на доходи от селските райони (IFPRI, 2007). Като допълнение на теориите се явява и изборът на стопаните да предпочетат да диверсифицират дейността си, като стъпка за преминаване към биологично производство (Branzova, 2019) или за повишаване на ефективността на производството (Harizanova-Metodieva & Metodiev, 2019). По този начин за опреде-

лен период от време стопанството преминава плавно през промените за да постигне желаната промяна.

От друга гледна точка, диверсификацията на селското стопанство предполага увеличаване на разнообразието от селскостопански стоки, произведени на ниво земеделско стопанство (Hayami et. al 1991). Но по-широкото схващане сочи, че селскостопанската диверсификация е процес на постепенно преместване на културите към диверсифицирани пазарно ориентирани такива. Диверсификацията на селското стопанство може да бъде класифицирана в следните три категории: (1) Прехвърляне на ресурсите от земеделски към неземеделски дейности; (2) преместване на ресурсите в селското стопанство от по-малко рентабилни култури или дейности до по-печеливши култури или дейности и предприятия; (3) Използване на ресурси в различни, но допълващи дейности (Vyas 1996, Delgado 1999, Aleksandrova, 2019). Процесът на разнообразяване на селското стопанство се задейства от наличието на подобрена селскостопанска инфраструктура, бързия технологичен напредък в селскостопанското производство и променящите се модели на търсенето на храни. Диверсификацията на селското стопанство като стратегия ще води до голяма възможност за добавяне на стойност, както и до по-добро планиране на реколтата и повишаване на приходи в земеделската общност. Според някои изследователи агро-климатичните условия и инфраструктурните съоръжения на регионално ниво в дадена страна могат да повлияят на нивото на диверсификация (Rao, 2004). Много икономисти подкрепят диверсификацията като инструмент за управление на риска. Това е стратегия, която включва извършване на повече от една дейност по всяко време, като включва намаляване на ценовите и производствените рискове (Chaplin, 2000).

2. Методология

Прилаганата методология е базирана на следните етапи, представени в следната фигура:

Фиг. 1. Методологична рамка

Източник: собствено проучване.

Според методологичната рамка на доклада ще се търсят възможностите за прилагане на диверсификацията, като инструмент за намаляване на риска от дейността на българския земеделски производител. В помощ на целта на доклада бе разработен въпросник, където бяха зададени въпроси, целящи да разкрият значимостта на диверсификацията за земеделските стопани, а също така по-какъв начин се прилага в България и какви резултати се очаква по отношение на намаляването на риска и по-специфично, кои рискове. За да се достигне до тези отговори, бе използвана следната матрица за рисковете (таблица 1), която цели да разкрие най-значимите за дейността.

Таблица 1

Индикатори за изследваните рискове – според вероятността и въздействието им

Индикатори за риск	Вероятност			Въздействие		
	Висока	Средна	Ниска	Катастрофално	Критично	Незначително
Промяна на законодателството аграрния сектор						
Неизпълнение на част от договорите при реали-						

зиране на продукцията						
Неправилен подбор на технологии						
Грешно изготвяне на бюджет						
Липса на работна сила в ключови моменти						
Липса на средства при възникване на непланирано събитие						
Неправилни доставки на входящи ресурси						
Забавяне на ключовите етапи на проекта						
Неефективна комуникация						
Недостатъчна информационна осигуреност						
Неефективно разпределение на културите						
Забавяне на плащанията по проекти от страна на управляващия орган						
Екологичен риск						
Климатичен риск – градушка						
Климатичен риск – засушаване						
Климатичен риск- наводнение						
Климатичен риск – слани						
Климатичен риск- други						
Други						

Източник: №15/8 от 2017 г. „Устойчиви мултифункционални селски райони: преосмисляне на моделите и системите на земеделието при нараснали изисквания и ограничени ресурси“, финансиран от Фонд научни изследвания.

След извеждането на оценката на риска за дейността на земеделските производители бяха предложени най-значимите от тях и за кои от тях може да се приложи диверсификация и до колко тя е ефективна.

В проучването взеха участие 30 стопанства със следните производства:

- Зърненожитни култури – 10 стопанства
- Зеленчукопроизводители – 5 стопанства
- Лозя – 4 стопанства
- Овощни дървета- 3 стопанства
- Технически култури- 2 стопанства
- Говедовъдни стопанства-3
- Овцевъдни стопанства- 2
- Други- 1 стопанство

Размерът и местоположението на стопанството в това проучване не бе взето под значение. Проучването е направено през 2019 година. Резултатите са част от научен проект №15/8 от 2017 г. „Устойчиви мултифункционални селски райони: преосмисляне на моделите и системите на земеделието при нараснали изисквания и ограничени ресурси“, финансиран от Фонд научни изследвания

3. Анализ на резултатите

В таблица 2 са изведени резултатите, според вероятността на настъпването на риска и неговото въздействие.

Таблица 2

Резултати от индикаторите за изследваните рискове - според въздействието

Индикатор	ВЕРОЯТНОСТ			ВЪЗДЕЙСТВИЕ		
	Висока	Средна	Ниска	Катастрофално	Критично	Незначително
Промяна на законодателството аграрния сектор	83%	17%	0%	7%	83%	10%
Неизпълнение на част от договорите при реализиране на продукцията	67%	17%	17%	40%	50%	10%
Неправилен подбор на технологии з	17%	17%	67%	100%	0%	0%
Грешно изготвяне на бюджет	7%	0%	93%	83%	17%	0%
Липса на работна сила в ключови моменти	87%	13%	0%	17%	83%	0%

Липса на средства при възникване на непланирано събитие	33%	40%	27%	50%	47%	3%
Неправилни доставки на входящи ресурси	17%	17%	33%	67%	27%	7%
Забавяне на ключовите етапи на проекта	7%	13%	80%	33%	50%	17%
Неефективна комуникация	0%	3%	97%	17%	17%	67%
Недостатъчна информационна осигуреност	7%	60%	33%	0%	7%	93%
Неефективно разпределение на културите	33%	17%	50%	83%	17%	0%
Забавяне на плащанията по проекти от страна на управляващия орган	93%	3%	3%	93%	7%	0%
Екологичен риск	17%	17%	67%	97%	3%	0%
Климатичен риск – градушка	83%	17%	0%	63%	27%	10%
Климатичен риск – засушаване	93%	7%	0%	47%	17%	37%
Климатичен риск- наводнение	33%	50%	17%	33%	17%	50%
Климатичен риск – слани	83%	17%	0%	27%	67%	7%
Климатичен риск- други	0%	100%	0%	33%	33%	33%
Други	0%	0%	0%	33%	17%	50%

Източник: резултати от собствено проучване.

Данните показват, че 8 от изследваните видове риск са с най-голяма вероятност за настъпване. Сред тях са засушаването, забавяне на плащанията - субсидии и проекти, слани, градушки, липсата на работна ръка и промените на законодателството в сектора. С най-ниска вероятност за събдването на рисково събитие се отнасят рисковете свързани с екологичните рискове, забавянето на изпълнението на внедрените проекти, грешно изготвяне на бюджети и други.

Повечето от рисковете, изследвани в проучването показват, че при тяхното събдване ще въздействат върху дейността с катастрофално въздействие. Най-големи биха били резултатите ако стопанствата не приложат правилната технология, където въздействието е 100%, последвано от забавяне на плащанията, от субсидии и подпомогне.

От изследваните рискове с най-висок приоритет са тези, които имат висока вероятност за сбъждане и резултат върху стопанството би бил силно негативен. Такива рискове са забавянията на плащанията от субсидии и градушките.

Таблица 3, показва до колко диверсификацията може да повлияе върху резултатите от дейността с цел овладяване и/или намаляване на рисковете от дейността.

Таблица 3

Резултати от индикаторите за изследваните рискове – според възможността да бъдат преодолени, чрез диверсификация

Смятате ли, че прилагането на диверсификация би могла да подпомогне на стопанството ви да се справи с рисковите събития	Оценка от 1 до 5 /1 –няма връзка до 5 силна връзка/
Промяна на законодателството аграрния сектор	3,5
Неизпълнение на част от договорите при реализиране на продукцията	3,2
Неправилен подбор на технологии з	1
Грешно изготвяне на бюджет	1
Липса на работна сила в ключови моменти	4,2
Липса на средства при възникване на непланирано събитие	4
Неправилни доставки на входящи ресурси	2
Забавяне на ключовите етапи на проекта	1,2
Неефективна комуникация	1
Недостатъчна информационна осигуреност	1
Неефективно разпределение на културите	4,8
Забавяне на плащанията по проекти от страна на управляващия орган	3,8
Екологичен риск	2,5
Климатичен риск – градушка	3
Климатичен риск – засушаване	4,1
Климатичен риск- наводнение	4
Климатичен риск – слани	4,1

Климатичен риск- други	2
Други	1,5

Източник: резултати от собствено проучване

Данните от таблица показват, че част от рисковете могат да бъдат преодолени, чрез прилагането на диверсификация. Освен резултатите в таблицата изследваните стопани обобщават, че най-големият ефект от прилагането на диверсификация се изразяват в по-добро натоварване на мощностите и възможността да избират няколко дейности/култури, чрез които да подпомогнат икономическото състояние на стопанствата и възможността да получат доходи извън основното производство.

Заклучение

Анализът на резултатите показва, че аграрния сектор е повлиян от множество рискове, като част от тях са катастрофални. С най-голямо въздействие при проява на рисково събитие са свързани със субсидии и проекти (закъснели плащания), а с най-малко въздействие са свързани рисковете с комуникации и липсата информация. Изводът, който може да се предположи е, че българският земеделски производител се стреми да овладее част от рисковете (неправилни технологии, грешни бюджети през оперативната година и др.). Диверсификацията, като механизъм за управление на риска е прилаган от земеделските стопани и според тяхната оценка, този метод е ефективен и дава възможност за подобряване на икономическото състояние от дейността.

References

1. Aleksandrova-Zlatanska, S. (2019). A territorial approach for economic development of rural areas. case of Bulgaria. *Scientific Papers Series-Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development*, 19(3), 39-47.
2. Anton, J. (2012). *Risk Management in Agriculture: What Role for Governments?* (No. 706-2016-48335)
3. Branzova, P. (2019). Organic Farming in Bulgaria and EU–Comparative Dimensions. *Ikonomicheski Izsledvaniya*, (1), 183-187.
4. Breirschopf, B., G. Schrieder, (2000), The development of the rural nonfarm sector in transition economies. Implication of capital intensity on

labor productivity and employment. Discussion paper № 03/2000, University of Hohenheim.

5. Chaplin, H., (2000), *Agriculture Diversification: A Review of Methodological Approaches and Empirical Evidences*, Work Package 4, Working Paper 2, Department of Agricultural Economics and Business Management, Wye College, university of London

6. Davis, J., D. Perce, (2001), The non-agricultural rural sector in Central and Eastern Europe, published in Lerman, Z and Csaki, C. (2001) 'The Challenge of Rural Development in the EU Accession Process' World Bank Technical Publication.

7. Delgado, C. L. and Siamwalla, A., (1999). *eRural Economy and Farm Income Diversification in Developing Countries in Food Security, Diversification and Resource Management: Refocusing the Role of Agriculture*, (ed.) G.H. Peters and Joachim Von Braun. Proceedings of Twenty-Third International Conference of Agricultural Economists, Ashgate Publishing Company, Brookfield, Vermont, USA, pp 126-43.

8. Harizanova–Metodieva, T., & Metodiev, N. (2019). Structure of investment costs of dairy sheep breeding farms in Bulgaria. *Scientific Papers: Management, Economic Engineering in Agriculture & Rural Development*, 19(1).

9. Hayami, Y., Kawagoe, T., Yokoyama, S., Bagyo, A. S., & Zakaria, A. K. (1991). *Marketing Innovation for Vegetables: conditions of diversification in upland farming* (No. BOOK). CGPRT.

10. International Food Policy Research Institute., (IFPRI), (2007), *Agricultural Diversification towards High Value Commodities A Study in Food Surplus States in India with Focus on Andhra Pradesh and Punjab*, International Food Policy Research Institute (IFPRI) New Delhi

11. Jana, B. L., (2006), *Diversification in Agriculture*, Agro-tech Publishing Academy, Udaipur.

12. Kirechev D., (2013), Upravljenje na proizvodstveni risk v zemedelieto. *Upravljenje i ustoichivo razvitie* 3/2013 (40)

13. Miteva, A., & Stoyanova, Z. (2012). Ecological aspects of sustainable agriculture in bulgaria (on the basis of Silistra and Plovdiv regions). *Macedonian Journal of Animal Science*, 2(1), 71-77.

14. Rao, P. P., Birthal, P. S., Joshi, P. K. and Kar, D., (2004), *Agricultural Diversification in India and Role of Urbanization*, MTID

Discussion Paper No. 77, Markets, Trade and Institutions Division, International Food Policy Research Institute, Washington, D.C

15. Reardon, T., Stamoulis, C., Cruz, M.E., Balisacan, A., Berdegue, J. and Savadogo, K. (1998) "Diversification of Household Incomes into Non-Farm Sources: Patterns, Determinants and Effects", paper presented at the International Food Policy Research Institute Conference "Strategies for Stimulating Growth of the Rural Non-Farm Economy in Developing Countries", Airlie House, Virginia, May, 1998.

16. Sheytanov, P. (2018) Metodicheski aspekti pri opredelyane na agrarniya risk. In *Predizvikatelstva pred agrarniya biznes i selskite raioni*, UNWE, pp. 109-113

17. Singh, A., Boukerrou, L and Miller, M., (2009), Diversification in Agriculture, in: *Encyclopedia of Earth*, (Eds.) Cutler J. Cleveland, Washington D.C

18. Singh, J., (2006), *Agricultural Geography*, Tata McGraw-Hill, New Delhi

19. Ullah, R., Jourdain, D., Shivakoti, G. P., & Dhakal, S. (2015). Managing catastrophic risks in agriculture: simultaneous adoption of diversification and precautionary savings. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 12, 268-277.

20. Vyas, V. S. (1996), Diversification in Agriculture: Concept, Rationale and Approaches, *Indian Journal of Agricultural Economics*, Vol, 51, No. 4.

**ФИНАНСИРАНЕ НА ИНОВАЦИОННАТА ДЕЙНОСТ
НА СТАРТИРАЩИ ПРЕДПРИЯТИЯ ПО ЛИНИЯ
НА ЕВРОПЕЙСКИТЕ ФОНДОВЕ**

**FUNDING THE STARTUPS' INNOVATION ACTIVITIES
BY EUROPEAN FUNDS**

Гл. ас. д-р Влади Куршумов

Икономически университет – Варна

vl_kurshumov@ue-varna.bg

Chief Assist. Prof. Vladi Kurshumov, PhD

University of Economics – Varna, Bulgaria

vl_kurshumov@ue-varna.bg

Abstract

The development of entrepreneurship nowadays is of great importance for the competitiveness of any economy, and that is why it is important the start-up businesses and their innovation activities to be well stimulated. The purpose of the report is to analyze the possibilities for financing the implementation of innovations by Start-ups in Bulgaria through European funds and the efficiency of absorption of funds. The basis is a comparative feature of funding procedures over the programming period 2007-2013 and 2014-2020. The used information is mainly from Information System for Management and Monitoring of EU Funds in Bulgaria. The results show that less and less Start-ups are benefiting from European funding for innovations.

Key words: *Start-ups, innovations, European funds, entrepreneurship.*

JEL Code: M13; O31; D25

Въведение

При днешните бизнес условия, които могат да се характеризират като много динамични и изпълнени с голяма несигурност и неопределеност, възможностите за участие в европейски проекти от страна на стопанските субекти се явяват изключително добра възможност за осигуряване на необходимите средства за развитие на дейността. Въпреки големия риск, проявяващ се при все повече отрасли и бизнес начинания, много млади хора се насочват именно към развиване на собствен бизнес, но често ограниченият капитал се явява пречка за оцеляване. По линия на Европейските структурни и инвестиционни фондове (ЕСИФ) чрез Оперативните програми в България се осигурява възможност както за развитие на иновационната дейност както на съществу-

ващи предприятия, така и на нови. По данни на Столична общинска агенция за приватизация и инвестиции, между 2013 – 2018 г. в България са създадени около 2000 стартапа, като половината от компаниите съществуват и до днес (SIA, 2019). В същото време, според данни на OECD (OECD.Stat, 2020), дялът на новите предприятия от общия брой на предприятията в България намалява през годините, като през 2008 те са били 18,5%; през 2009 – 17,6 %; 2012 – 13,00 %; 2014 – 11,8 %; 2015 – 11,9 %, а през 2017 – 12 %.

При изследване на възможностите за стартап бизнес и потенциала за растеж, от изключителна важност е анализът на иновационната активност на тези субекти, защото както твърди Н. Щерев (Shterev et al., 2018), за да имат шанс за успех стартиращите предприятия трябва да предложат новост, иновативност, уникалност. В същото изследване става ясно, че стартап предприятията страдат от липса на финансиране, като то се осигурява предимно от съ-учредителите на компанията (Shterev et al., 2018). Значението на иновационната дейност на предприятията е един от основните фактори за тяхното задържане на даден пазар, а така също и за поддържане на високо равнище на конкурентоспособност. В тази връзка, важно, както за съществуващи предприятия, така и за нови е формирането на ясни иновационни стратегии тяхното ефективно реализиране (Pavlov, 2017). Значението на съвкупното изследване на иновации и стартиращи предприятия се доказва и от обстоятелството, че както D. Blagoev твърди, в спецификата на всяко стартиращо предприятие се включва иновационно предложение, което в повечето случаи обхваща високо-технологични продукти и услуги с висока добавена стойност (Blagoev et al., 2015).

Предвид актуалността на темата, целта на доклада е да се направи сравнителна характеристика на възможностите за финансиране на иновации от стартиращи предприятия чрез оперативните програми за програмен период 2007-2013 и 2014-2020 г. В тази връзка, обект на изследване е оперативна програма „Развитие на конкурентоспособността на българската икономика“, изпълнявана през периода 2007-2013 г. и програма „Иновации и конкурентоспособност“, валидна за периода 2014-2020 г. В основата на изследването стои процедура за безвъзмездно финансиране „Разработване на иновации от стартиращи предприятия“, която е налична и в двете програми, съответно през двата програмни периода. Основните задачи в изследването се състоят в:

1) общ преглед на приликите и разликите между процедурата през двата периода; 2) анализ на степента на участие на стартиращи предприятия във всяка от двете процедури; 3) достигне до общи изводи относно равнището на усвояване на безвъзмездни средства за внедряване на иновации от стартиращи предприятия и насоки за по-ефективно финансиране на старт-ъпите по линия на ЕСИФ.

1. Общ преглед на възможностите за финансиране на иновационната дейност на стартиращи предприятия по линия на ЕСИФ

През програмен период 2007-2013 г. основната програма, която подпомага иновационната дейност на предприятията е „Развитие на конкурентоспособността на българската икономика“. Като част от нея, в рамките на приоритетна ос 1 „Развитие на икономика, базирана на знанието и иновационните дейности“ е процедура „Разработване на иновации от стартиращи предприятия“. Основната цел на процедурата е „да насърчи развитието на стартиращите предприятия с висок пазарен потенциал като им предостави подкрепа в етапа на разработване на иновативни продукти, процеси и услуги с потенциал за последващо внедряване в икономиката“, което съгласно насоките за кандидатстване (Ministry of Economy, 2011) би довело до преодоляване на някои от основните проблеми пред тези предприятия, свързани най-вече с недостига на капитал в допазарния етап на развитие. Общият бюджет на процедурата възлиза на 39 116 600 лв., от които 15 % са национално съфинансирани. Бюджетът по процедурата представлява 1,72 % от общия бюджет по оперативната програма и 8,22 % от бюджета на приоритетната ос. Допустимия размер на безвъзмездната финансова помощ за всеки проект е в границите 40 000 – 391 166 лв., като максималният интензитет на безвъзмездната помощ е 90 %. Допустими кандидати са еднолични търговци, търговски дружества или кооперации, регистрирани не по-рано от 3 години преди датата на подаване на проектното предложение. Важно е да се отбележи, че приоритет се дава на кандидати, чиито иновационни дейности се отнасят до информационните технологии, еко и енергоспестяващи технологии и технологии, свързани със здравето. Сред основните допустими дейности са: създаване на методики и програми за изследвания, измервания и изпитвания; създаване и финализиране на опитен образец; разработване на технологии, промишлен дизайн; защита на интелектуалната собственост; изработване на бизнес планове, пазарни и финансови анализи и др. Предвид

това, че процедурата е отворена за кандидатстване през 2011 г., то следва, че допустими са предприятия, регистрирани в годините 2008, 2009, 2010 и 2011 г. Кандидатстването се извършва на два етапа, в т.ч. предварителен подбор на проектни предложения и последващо кандидатстване с формуляр, като право на кандидатстване на втория етап имат само проектни предложения, успешно преминали през предварителния подбор.

През текущия програмен период 2014 – 2020, наименованието на оперативната програма, която е основен източник на безвъзмездни средства за предприятията е „Иновации и конкурентоспособност“. В рамките на приоритетна ос 1 „Технологично развитие и иновации“, отново е налична процедура, насочена към развитие на иновационната дейност на стартиращи предприятия под наименование „Подкрепа за разработване на иновации от стартиращи предприятия“. Целта на процедурата е „Предоставяне на подкрепа за стартиращи предприятия в страната за повишаване на иновационната дейност в тематичните области на Иновационната стратегия за интелигентна специализация (ИСИС), като изпълнението на проектите, подкрепени по процедурата, следва да води до разработване на продукт (стока или услуга) или процес в приоритетните направления на тематичните области на ИСИС“, а именно: мехатроника и чисти технологии; ИКТ и информатика; индустрия за здравословен живот и биотехнологии; нови технологии в креативните и рекреативните индустрии (Ministry of Economy, 2016).

Първоначалният бюджет на процедурата възлиза на 19 558 300 лв., като финансирането за всеки отделен проект в интервала 50 000 – 391 166 лв. Първоначалният бюджет по процедурата представлява 0,757 % от общия бюджет по оперативната програма и 2,887 % от бюджета на приоритетната ос. Максималният интензитет на помощта се запазва в размер на 90 %. През юни 2017 г. е взето решение за увеличаване на бюджета с 11 416 186 лв. или общата подкрепа по процедурата вече възлиза на 30 974 486 (1,20 % от бюджета на оперативната програма и 4,57 % от бюджета на приоритетната ос). Допустими са кандидати, които са юридически лица или еднолични търговци, регистрирани по Търговския закон или Закона за кооперациите, и имат по-малко от три приключени финансови години към датата на подаване на проектите предложения или регистрирани след 01.01.2014 г. Допустимите дейности са в голяма степен еднакви с тези за предходния програмен

период, като особеното е, че задължително се изисква проектите да водят до разработване на продуктова и/ или производствена /процесна/ иновация.

При прегледа на двете процедури се забелязват доста прилики по отношение на обща цел, допустими дейности и профила на допустимите кандидати. В същото време има и разлики, които са важни с оглед проследяване на различията по отношение на цялостната политика към стимулиране на иновационната дейност при стартиращите предприятия по линия на ЕСИФ. В таблица 1 са обобщени по-важните различия:

Таблица 1

**Разлики при процедурите за подпомагане на иновации
от стартиращи предприятия през програмни периоди
2007-2013 и 2014-2020**

Направление	Разлики
Бюджет	Процедурата за период 2014-2020 първоначално е с два пъти по-малък бюджет, като последствие се увеличава. В окончателния си вариант бюджетът е с 20,8 % по-малък. Съотнесен към бюджета на цялата оперативна програма и към бюджета на приоритетната ос, също се наблюдава значително намаление.
Минимален праг на 1 проект	Процедурата за период 2014-2020 се отличава със завишен долен праг, което говори за стремеж към подпомагане на по-големи проекти.
Обект на финансиране	Процедурата за период 2014-2020 поставя изискване за финансиране на проекти, които водят единствено до разработване и внедряване на продуктови и/или производствени иновации.
Приоритети	Процедурата за период 2014-2020 поставя като приоритети направленията по ИСИС, които са мехатроника и чисти технологии; ИКТ и информатика; индустрия за здравословен живот и биотехнологии; нови технологии в креативните и рекреативните индустрии. През период 2007-2013 приоритетите са информационните технологии, еко и енергоспестяващи технологии и технологии, свързани със здравето.
Кандидатстване	Процедурата за период 2014-2020 регламентира кандидатстване чрез един етап на приемане и оценка на проектни предложения, докато тази през предходния период включва предварителен подбор на проектни предложения и същинско кандидатстване с формуляр.

Източник: проучване на автора, базирано на насоките за кандидатстване по съответните процедури.

В обобщение може да се каже, че и през двата периода съществуват възможности за финансиране на иновационната дейност на стартиращи предприятия по линия на ЕСИФ. Въпреки това, през настоящия период основната разлика е в намаления бюджет и поставените ограничения по отношение на реализираните в резултат на проекта иновации.

2. Анализ и оценка на степента на участие на стартиращи предприятия в процедурите за подпомагане на иновационната дейност

Както вече стана ясно, в България по линия на ЕСИФ съществуват възможности за безвъзмездно финансиране на стартиращи предприятия за разработване и внедряване на иновации. Важно обаче е да се анализира и доколко се усвояват средствата, какво е финансовото участие на бенефициентите и т.н.

През период 2007-2013 г. кандидатстването по процедура „Разработване на иновации от стартиращи предприятия“ се осъществява на два етапа, съответно етап „Предварителен подбор на проектни предложения“ и етап „Кандидатстване с формуляр“, като всеки от етапите се провежда в рамките на 5 сесии. По данни на Главна дирекция „Европейски фондове за конкурентоспособност“ (Ministry of Economy, GD EFC, 2013), общият брой на подадените проектни предложения на първи предварителен етап възлиза на 258. От тях 249 проектни предложения са одобрени да преминат към втори етап и да представят цялостен формуляр за кандидатстване или можем да заключим, че 96,5 % от представени идеи са оценени положително. Останалите 8 проектни предложения са отхвърлени и губят право за последващо участие в процедурата. На втория етап, общият брой на подадените проектни предложения възлиза на 197 или 79 % от имащите право да подадат формуляр, реално са го направили. От подадените на втори етап проектни предложения, одобрените са 155, а отхвърлените са 42. В последствие, сключените договори за безвъзмездно финансиране възлизат на 151 броя. От посочените проекти, 20 са прекратени поради различни причини, т.е. са неизпълнени в пълна степен (19 бр.) или частично изпълнени (1 бр.). Въз основа на това, може да се обобщи, че процентът

на изпълнение на проектите възлиза на 86,75 %¹. Общата стойност на безвъзмездната финансова помощ (БФП) по всичките успешно изпълнени 131 проекти е 36 720 308 лв., което е 93,7 % от заложения по процедурата бюджет. Реално изплатените суми по проектите, които се изпълняват успешно възлизат на 36 655 722 лв. (99,8 % от стойността на безвъзмездните средства). Бенефициентите са осигурили 4 906 856 лв. собствено финансиране. Средната стойност на един проект е около 275 000 лв. (реално изплатени суми и собствено финансиране). От всички успешно приключили проекти 10 са с размер на безвъзмездните средства под 150 000 лв., 25 проекта са с БФП в интервала 150 000 – 250 000 лв., а останалите са с БФП над 250 000 лв. Всичко това е показателно за превес на по-големите проекти пред по-малките, както и за висока степен на верифициране и усвояване на договорените средства в хода на изпълнение на проектите. От интерес е и териториалното разпределение на проектите в рамките на страната.² От област Бургас бенефициентите са 2; от област Варна - 8; от област Велико Търново – 2; от област Враца – 1; област Пазарджик – 1; Област Габрово – 1; област Плевен – 3; област Пловдив – 6 броя; област Русе – 7; област Сливен – 1; София град – 95 бр.; област Стара Загора – 1; област Шумен – 2 и от област Търговище – 1 бенефициент.

През настоящия програмен период 2014-2020 г. кандидатстването се осъществява на един етап, т.е. изключва т.нар. предварителен подбор. Според информация от ИСУН 2020 (UMIS, 2020) общият брой на подадените проектни предложения е 889 на обща стойност близо 303 млн. лв. В резултат на оценката, броят на финансираните проекти, респективно сключени договори са 83. Общият бюджет на сключените договори възлиза на 34 311 790 лв., от които безвъзмездни средства 30 860 178 лв., което възлиза на 99,7 % от предвидения по процедурата бюджет (след увеличението). Бенефициентите са вложили общо 3 451 612 лв. собствено финансиране. Реално изплатените суми по проектите възлиза на 27 486 279 лв. (89 % от безвъзмездните средства). Средната стойност на един проект е

¹ Данните са въз основа на брой успешно приключили проекти, а не въз основа на усвоените средства.

² Териториалното разпределение е въз основа на седалището на бенефициента

около 372 745 лв. (реално изплатени суми и собствено финансиране). От посочените 83 проекта, 5 са прекратени, т.е. не са изпълнени. Въз основа на това следва, че процентът на успешно изпълнените проекти възлиза на 94 %³. От всички успешно приключили проекти няма нито един с размер на БФП под 240 000 лв., т.е. при тази процедура категорично може да се заключи, че всички проекти са сравнително големи по мащаб. Това обяснява и значително по-малкия брой на сключените договори. По отношение на териториалното разпределение на бенефициентите в рамките на страната⁴ тези от област Благоевград са 1; от област Бургас – 1; от Варна – 3; от Велико Търново – 1; Видин – 1; Враца – 1; Кюстендил – 1; Ловеч – 2; Монтана – 1; Плевен – 14; Пловдив – 2; София – 54; Стара Загора – 1.

Таблица 2

Реално изпълнение на процедурите по основни показатели през програмни периоди 2007-2013 и 2014-2020

Показател	2007 - 2013	2014 - 2020
Брой проекти	151	83
Брой успешно приключили проекти	121	78
Общо БФП	36 720 308 лв.	30 860 178 лв.
Общо собствено финансиране	4 906 856 лв.	3 451 612 лв.
Средна стойност на 1 проект	275 000 лв.	372 745 лв.
% успешно изпълнени проекти	86,75 %	94 %
% усвояемост на БФС	99,8 %	89 %
Мащаб на проектите	Варира, с превес на по-големите	Всички са сравнително големи (над 250 000 лв.)
Териториално разпределение	небалансирано	небалансирано

Източник: проучване на автора, базирано на данни от Информационна система за управление на наблюдение на средствата от ЕС в България (UMIS, UMIS 2020).

В таблица 2 е представена обобщена информация по основни показатели, свързани с реалното изпълнение на двете процедури, съответно през двата програмни периода.

³ По данни на UMIS 2020, сред проектите има 3 които са в процес на изпълнение, но предвид верифицираните и изплатени по тях средства може да се счита, че са в успешно изпълнени, но все още това не е отразено официално.

⁴ Териториалното разпределение е въз основа на седалището на бенефициента

В резултат на извършения преглед на двете процедури по отношение на техните основни характеристики и реално изпълнение, могат да се направят следните по-важни изводи:

Първо, и през двата програмни периода има възможност за финансиране на иновационната дейност на стартиращи предприятия, като интересът към това е значително по-голям през период 2014-2020 г. (подадените проекти са с 240 % повече). Това се дължи на множество фактори, някои от които според нас са: 1) повишен опит на българските предприемачи по отношение на проектна дейност и осведомеността относно предоставяните от ЕСИФ възможности; 2) улесняване на процедурите по кандидатстване, в т.ч. въвеждане на изцяло електронно подаване на документи и последващо електронно управление на проектите; 3) Възможности за много по-адекватна и качествена експертна подкрепа от външни експерти; 4) по-широко определените приоритети по отношение на профила на проектните предложения. В противовес на много по-големия интерес, прави впечатление, че бюджетът по процедурата за подпомагане на иновации от стартиращи предприятия през настоящия програмен период намалява с 20,8 % при увеличен бюджет за оперативната програма като цяло и още по-голямо увеличение на бюджета по приоритетната ос, част от която е процедурата за подкрепа на иновации от стартиращи предприятия. Като резултат от това, може да се обобщи, че средствата по линия на ЕСИФ, насочени към иновации се пренасочват към подкрепа на съществуващи предприятия, за сметка на стартиращите.

Второ, през текущия програмен се наблюдава по-голям дял на успешно изпълнените проекти. Освен фактора, свързан с повишения опит на кандидатите, като допълнителна предпоставка за това може да се посочи и по-голямата конкуренция между проектните предложения поради по-големия им брой.

Трето, при текущия програмен период се наблюдава завишение на долния праг на един проект, което обаче не оказва отражение върху профила на подадените проектни предложения. Доказателство за това е, обстоятелството, че няма нито един проект, който да е с бюджет, близък до минималния праг, установен по процедурата. В същото време се наблюдава значително повишаване на мащаба на проектите, като средният размер на 1 проект нараства с близо 35 %. Като важен извод от това, може да се каже, че проектите, които ангажират по-голям фи-

нансов ресурс (както собствени, така и безвъзмездни средства) се завършват успешно в по-голяма степен. В същото време, при тях нивото на усвояемост на средствата е по-ниско.

Четвърто, по отношение на териториалното разпределение на бенефициентите, и при двата програмни периода се наблюдава силна концентрация на предприятия от София, за сметка на тези от други райони в страната. Това може да се обясни с факта, че значително по-голяма част от новите предприятия се регистрират именно в София. Въпреки това, при по-детайлен преглед на изпълняваните проекти става ясно, че повечето от тях са с място на изпълнение, както София, така и други райони.

3. Насоки за бъдеща проектна дейност на стартиращи иновативни предприятия

Съгласно формираните по-горе изводи и заключения въз основа на информацията за изпълнението на процедурите, могат да се изведат две групи насоки: към институциите, имащи отношение към програмирането на оперативната програма и изготвяне на насоките за кандидатстване що се отнася до предстоящия програмен период и насоки към предприятията по отношение на начина на подготвяне на проектните предложения и степента на изпълнение на проектите.

Във връзка с първата група насоки препоръчително е:

Първо, от значение е увеличаване на бюджета по процедури, свързани с подпомагането на иновационната дейност от стартиращи предприятия предвид все по-големия интерес, видно от изложената по-горе статистика за броя на подадените проекти. За основа би могло да се използва не само делът на новосъздадени предприятия, но и ролята и значението, което тези предприятия имат за поддържането на конкурентоспособността на икономиката и привличането на чужди инвестиции.

Второ, от голяма полза би било възобновяване на практиката от програмен период 2007 – 2013, свързана с обособяване на два етапа при кандидатстване – предварителен подбор на проектни предложения и последващо кандидатстване с формуляр. Това би довело до улесняване на цялостната процедура, съкращаване на времето за подготовка на необходимите документи при първия етап и допускане до финанси-

ране и последващо сключване на договор с проекти, при които потенциалът за постигане на ефективни резултати е по-висок.

Трето, обвързване на интензитета на безвъзмездната помощ с доказания потенциал за успех на стартиращото предприятие (както по отношение на изпълнение на проекта, така и по отношение на иновационния потенциал), с оглед да се избегне основната пречка на стартиращите предприятия, свързана с недостиг на собствени средства и да се даде възможност на предприятия с голям потенциал и силно иновативни идеи да се възползват от финансиране по линия на ЕСИФ.

По отношение на втората група от насоки, може да се обобщи:

Първо, добре е бенефициентите да разработват своите проектни предложения чрез задълбочен анализ на потенциала на предлаганата иновация и при необходимост чрез външна експертна помощ с цел недопускане на предсрочно прекратяване на проектите и преследване на по-голяма ефективност на желаните резултати.

Второ, необходимо е бенефициентите да извършват непрекъснат мониторинг и контрол на проектите, в т.ч. на изразходваните и верифицирани средства по време на изпълнението с цел по-целесъобразно и целенасочено разходване на ресурсите и недопускане на неусвоени, но договорени средства.

Изпълнението на формираните препоръки от двете групи ще доведе до по-улеснена процедура за кандидатстване, финансиране на проекти с по-висок потенциал и по-качествено изпълнение от страна на бенефициентите.

Заклучение

Успехът на българските стартиращи предприятия е от голямо значение за развитието на икономиката на България и повишаването на нейната конкурентоспособност, ето защо подпомагането им следва да се разглежда като неразделна част от цялостната политика за стимулиране на иновациите в страната. Предвид характера на настоящия анализ и достигнатите изводи, от интерес представлява и това, колко от подпомогнатите предприятия по линия на разгледаните процедури съществуват и до днес и какво е тяхното развитие. Това се поставя като фокус на бъдещи изследвания на автора и би допринесло за изясняване на реалния ефект от усвоените безвъзмездни финансови средства, както и като основа за още по-съдържателни насоки при програмирането

на бъдещи процедури за подпомагане на иновационната дейност на стартиращи предприятия по линия на ЕСИФ.

References

1. Blagoev, D., Kopeva, D., Sterev, N., Jordanova, Z., Bojilova, V. (2015). Start-up for sustainable growth in Bulgaria. *Trakia Journal of Sciences*. 13., pp. 318-322.

2. Information System for Management and Monitoring of EU Funds In Bulgaria 2020, UMIS2020, (2020) [Online] Available from: <http://2020.eufunds.bg/en/0/0/ProjectProposals?ProgrammeId=4r0ewAFDkOc%3D&PriorityAxisId=pthURxJk6xQ%3D&ProcedureId=KOUU1fpjI%2FI%3D&ShowRes=True> [Accessed 20/04/2020]

3. Ministry of Economy, BSMEPA (2011) Nasoki za kandidatstvane po protsedura BG161PO003-1.1.05 „Razrabotvane na inovatsii ot startirashti predpriyatiya, Sofiya

4. Ministry of Economy (2016) Usloviya za kandidatstvane po protsedura BG16RFOP002-1.002 „Podkrepa za razrabotvane na inovatsii ot startirashti predpriyatiya, Sofiya

5. Ministry of Economy, General Directorate “European Funds for Competitiveness”, GD EFC. (2013) [Online] Available from: http://www.opcompetitiveness.bg/module4.php?menu_id=12&id=44 [Accessed 20/04/2020]

6. Organisation for Economic Co-operation and development, OECD, Stat (2020). SDBS Business Demography Indicators (ISIC Rev. 4), Birth rate of enterprises, [Online] Available from: <https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=81074#> [Accessed 20/04/2020]

7. Pavlov, P. (2017) Inovatsionnite strategii v industrialni predpriyatiya ot Varnenska oblast, *Economic Archive, Svishtov*, D.A.Tsenov Academy of Economics - Svishtov, 4, pp. 45 - 60.

8. Shterev, N., Blagoev, D., Kopeva, D., Biolcheva P., Yordanova, V., Dimitrova, V. (2018). Izlsedvane na osobenostite na startirashtite firmi s visok potentsial za rastezh (START-ap biznes) v Balgariya. *Economic alternatives journal*, 3, UNWE - Sofiya, pp. 55-67

9. Sofia Investment Agency (SIA) (2019). *Start-up ecosystem in Sofia*, [Online] Available from: <https://investsofia.com/en/start-up/> [Accessed 20/04/2020]

**МЕТОДИКА ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ПОТЕНЦИАЛА
ЗА РАЗВИТИЕ НА КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ В РЕГИОН**
**METHODOLOGY FOR EVALUATION OF REGIONAL
POTENTIAL FOR CULTURAL TOURISM**

Д-р Даниела Йорданова
Русенски университет „Ангел Кънчев“
dyordanova@uni-ruse.bg

Илиян Стоянов
iliyan.st.stoyanov@gmail.com

Daniela Yordanova, PhD
“Angel Kanchev“ University of Ruse, Bulgaria
dyordanova@uni-ruse.bg

Iliyan Stoyanov
iliyan.st.stoyanov@gmail.com

Abstract

The paper provides methodology for analysis of regional potential for development of cultural tourism at regional level. The paper reviews the types of cultural tourism and approaches for inventory of regional potential is proposed. Main elements defined in methodology include indicators for evaluation of cultural value of tourist sites, for evaluation of tourist sites state, for assessment of the status of the context and its relationship with the tourist site and main characteristics of the tourist site influencing on its tourist potential. An approach for development of tourist trails is proposed.

Key words: *cultural tourism, regional potential for cultural tourism development, methodology, indicators, evaluation of tourist sites, tourist trails.*

JEL Code: R58, Z32, Z38

Туристическият сектор се развива с бързи темпове през последното десетилетие. Прогнозите на Световната организация по туризъм са, че през 2030 година 41% от световния пазар на туристи ще бъде съсредоточен в Европа. Според данни на Евростат секторът на туризма в Европейския съюз (ЕС) осигурява над 10,3% от brutния вътрешен продукт и 11,7% от общата заетост в държавите - членки. В Европа се наблюдава тенденция на „сврѣхтуризъм“, която излага на риск атрактивността на туристическите дестинации – природни и културни забележителности (European parliament, 2018). Един от най - бързо развива-

щите се видове туризъм е културният. Той е важен не само защото насърчава икономическия растеж, а и защото води до обмен на знания и информация, създаващи по-дълбоко разбиране и опазване на културата на различните народи (Terziyska, 2012). България е държавата с най – слабо развити региони в ЕС при наличието на редица ресурси за развитие на туризъм. Възможно ли е туризмът и в частност културният туризъм да бъде инструмент за насърчаване на местното икономическо развитие и заетостта? Кои са политиките, които трябва да планират и реализират местните власти, за да се възползват от регионалния потенциал за културен туризъм и как той да бъде впрегнат в експлоатация за осигуряване на туристопоток? Как следва да се идентифицират и оценят обектите с туристически потенциал?

Настоящият доклад си поставя за цел да представи методика за изследване на потенциала за развитие на културен туризъм в регион. За постигане на целта са формулирани следните задачи: (1) да се изясни същността на културния туризъм, (2) да се представят основните елементи на методика за изследване на потенциала за развитие на културен туризъм в регион и (3) да се дефинират индикатори за оценка на културната стойност, на състоянието на туристически обекти и на статуса на контекста и неговата връзка с туристическия обект.

1. Същност на културния туризъм

Световната организация по туризъм определя културния туризъм като „туристическа дейност, при която основната мотивация на посетителя е да научи, открие, опита и консумира материални и нематериални културни атракции / продукти в дадена туристическа дестинация. Тези атракции / продукти са свързани с комплекс от отличителни материални, интелектуални, духовни и емоционални специфики на обществото. Те обхващат изкуствата и архитектурата, историческото и културното наследство, кулинарното наследство, литературата, музиката, творческите индустрии и живите култури със своя начин на живот, ценностни системи, вярвания и традиции.“ (UNWTO, 2017). Материалните елементи на културния туризъм включват културни атракции, като музеи, културни центрове, природни ресурси като плаж, слънце, планина, а нематериалните (неосезаемите) елементи са свързани с промотиране на гастрономични културни събития, фестивали и продажба на „атмосфера“ (Mousavi et al. 2016). Културният туризъм може да се

обясни като самата природа на пътуването с цел да се разберат и опознат начина на живот и историята на конкретно място, като това е придружено от набор културни фактори, представени в контекста на туризъм. Тези фактори могат да включват храна, развлечения, архитектура, напитки, ръчно изработени и произведени продукти или всеки елемент, представящ характеристики на начина на живот в определена дестинация. (McIntosh and Goeldner, 1990).

Основните видове културен туризъм са (1) културно - исторически туризъм, (2) фестивален, събитийен и творчески туризъм, (3) религиозен и поклоннически туризъм, (4) кулинарен туризъм, (5) винен туризъм (Ministerstvo na turizma, 2019). Те са обект на насърчаване от националните политики в страната, като за целта от Министерство на туризма са разработени три туристически дестинации, включващи национални туристически маршрути в направленията културно-историческо наследство, балнео и СПА и винено – кулинарен туризъм. Общините и областите могат да постигнат синергиен ефект в действията си по планиране и насърчаване на туризма, базирайки се на тези дестинации.

2. Основни елементи на методика за изследване на потенциала за развитие на културен туризъм в регион

Всеки регион има своя история и културна идентичност. Ролята на местните власти е да създаде предпоставки за използване на регионалния потенциал за културен туризъм, като по този начин насърчи местното икономическо и социално развитие. Необходимо е да се избере най-подходящата стратегия за привличане на туристи в зависимост от наличните ресурси, силните и слаби страни на региона и неговото позициониране спрямо конкуриращите го региони.

Методиката за изследване на потенциала за развитие на културен туризъм в регион има за крайна цел разработване на туристически тематични маршрути, които да бъдат основа за привличане на туристи. Тематичните маршрути (Puczko and Ratz, 2000, 2007) са туристически продукти, които подреждат природни или създадени от хората атракции, достъпни чрез различни форми на транспорт според избрана тема.

Туристическите атракции при културния туризъм мога да бъдат групирани в следните категории (ECTARC, 1989): археологически обекти и музеи; архитектура (руини, известни сгради, цели градове);

изкуство, скулптури, занаяти, галерии, фестивали, събития; музика и танци (класическа, фолклорна, съвременна); драма (театър, филми, драматургия); езикови и литературни изследвания, турнета, събития; религиозни празници, поклонения; цялостни (народни или примитивни) култури и субкултури.

Наличието на туристически културни маршрути, заедно със свързаните с тях услуги и съоръжения, допринася за повишаване привлекателността на района за посетители. Тяхното въздействие е още по-високо, когато бъдат интегрирани в по-голяма по обхват и мащаби мрежа, като по този начин се увеличи броя на предлаганите на посетителите възможности.

Моделът за развитие, насърчаващ съществуването на подобни маршрути, е качествен туризъм, основан на уважение към околната среда и зачитане на елементи, свързани с местната идентичност. Този туризъм спомага за стимулиране на по-слабо развитите райони, улеснява диверсификацията на местната икономика, позволява създаването на малки и средни предприятия и увеличава възможностите за работа в сектора на услугите (настаняване, допълващи дейности, местни продукти, екскурзоводство и т.н.).

Тъй като културното наследство е ресурс, който е невъзобновяем, неговата автентична структура, която е основната му ценност, е от изключителна важност при експлоатацията на паметниците на културата, колекциите и живите култури, за да се осигури тяхното устойчиво бъдеще, като се насърчи диалога между консервацията и туристическите индустрии.

Консервацията трябва да е такава, че да улесни посетителите и местните приемни общности да усетят и разберат наследството от първа ръка. Културно-историческото наследство е материален и духовен ресурс, който трябва да бъде физически, интелектуално и емоционално достъпен за масовата публика. Начинът, по който са консервирани/реставрирани и експонирани материалните ценности, трябва да осигури по разбираем и одобрен подход изявата на тяхната културна стойност.

Подходящата стратегия за развитие на продукта също така дава възможност за по-добро разпределение на потока от посетители и благоприятства по-малко сезонния туризъм, което позволява да се запази наличието на адекватни услуги за туристите и непрекъснатата икономи-

ческа дейност. Наличието на услуги, тяхното качество и способността им да привличат потенциални посетители определя конкурентоспособността на туристическите дестинации, свързани с културни маршрути. Продуктът на културния туризъм трябва да притежава характеристики, които го правят уникален, като например качеството на маршрута и наличните услуги.

Привличането на посетители зависи от тяхната предварителна мотивация и качествата на уникалност и автентичност, които преживяват по време на посещението си. Творческите изживявания могат да играят важна роля тук. За тази цел участието на местното население е от основно значение, което е посочено в Международната харта за културен туризъм, приета през 1999 г. от ICOMOS (Международен съвет за паметниците на културата и забележителните места).

Съдържанието на маршрута трябва да е отворено и адаптирано за туристите както физически, така и интерпретативно. Един културен маршрут функционира като културен туристически продукт и въз основа на факта, че притежава всички необходими продуктови функции и предлага съответното съдържание, информация и средства за предоставяне на хотелски услуги и настаняване.

Извеждането на критерии за анализ и оценка се съобразява и с очакваните тенденции и динамика в поведението на туристите, а именно – нарастващо търсене от страна на туристите към качеството, автентичността, привлекателността и разнообразието на туристическите услуги, нарастващи изисквания към качеството на техническата инфраструктура и предлагането на специфични услуги, насочване на предпочитанията към културен туризъм, нарастване дела на младежите, особено на студентите сред туристите, увеличаване броя на възрастните туристи, увеличаване на ролята на информационно-комуникационните системи в туристическия бизнес във връзка с търсенето, планирането и провеждането на туристическите пътувания.

Предложената методиката за изследване на потенциала за развитие на културен туризъм в регион включва следните стъпки:

1. Събиране на информация за съществуващите туристически културни атракции и продукти;
2. Определяне на индикатори за оценка на културната стойност и състоянието на туристически обекти и на статуса на контекста и неговата връзка с туристическия обект;

3. Оценка на туристическите културни атракции и продукти;
4. Оценка на необходимостта от консервиране, реставриране и експониране на материалните ценности;
5. Оценка на целевата група туристи, за които туристическите културни атракции и продукти биха представлявали интерес. Сегментиране на пазара;
6. Оценка на свързаните с атракциите услуги и съоръжения – хранене, настаняване, екскурзовод и други съпътстващи услуги;
7. Оценка на достъпа, довеждащата и съпътстващата инфраструктура – обществен транспорт, път, указателни табели, паркинг, достъп до електричество, ВиК, интернет, видеонаблюдение и др.;
8. Оценка на връзката с информационната инфраструктура – туристически информационни центрове, музеи, читалища и др.;
9. Оценка на връзката с друг вид съпътстващ и допълващ туризъм;
10. Оценка на популярността;
11. Разработване на туристически културни маршрути, според спецификата на региона и неговата конкурентоспособност;
12. Разработване на стратегия за промотиране и развитие на туристическите културни маршрути.

3. Индикатори за оценка на състоянието и културната стойност на туристически обекти и на статуса на контекста и неговата връзка с туристическия обект

При извеждането на критериите за оценка на културната и туристическа стойност на даден обект е необходимо да се отчетат едновременно неговите характеристики, значимост, потенциали и изискванията, на които трябва да отговаря, за да бъде определен като туристически приложим (достъпност, комплексност, привлекателност и други).

На първо място следва да се оцени *културно-историческата стойност* на всяка идентифицирана туристическа културна атракция или продукт (обект).

Обектът трябва да има потенциал да даде информация, която ще допринесе за разбирането на местния бит на населението, за нови познания за културните традиции в района и да даде знания, които ще помогнат за сравнителен анализ на подобни места.

Високата значимост на даден обект и потенциалът му за разкри-

ване на информация могат да бъдат идентифицирани чрез прилагането на един или повече показатели, включително време на създаване, уникалност (рядкост), екстензивност, непокътнатост или някакво друго качество на мястото.

Тук се предлагат показатели за оценка на (1) културна стойност, (2) интегралност и (3) автентичност на всеки изследван обект.

Обектът има висока *културна стойност*, ако (1) показва рядък, необичаен или застрашен аспект от културното наследство, (2) показва принципни характеристики на определен клас културни обекти и демонстрира съхранена културна тъкан и (3) показва висока степен на творчество, изобретателност или техническо достижение за определен културен период.

Обектът има висока интегрална културна стойност (интергалност), когато показва принципни, дефиниращи характеристики, качества или атрибути от своя тип или вариация в рамките на типа или еволюцията на типа на определен клас културни обекти и когато илюстрира нишката на културна тъкан, принадлежността към цялото. Според Хартата за културните маршрути на ICOMOS интегралността в културния маршрут се основава на достатъчно представителен набор от материални и нематериални доказателства и елементи, които гарантират пълното представяне на характеристиките и значението на историческите процеси, генериращи културния маршрут.

Чрез интегралността се изявяват доказателствата за културните връзки и динамичните функции, които са от съществено значение за отличителния характер на културния маршрут.

Общото за всички обекти на културното наследство е, че автентичността е основното, най-ценното и най-важно качество на паметниците и забележителностите и без опазване на автентичността им те загубват културната си ценност и престават да съществуват като такива. Автентичността се явява същественият квалифициращ фактор, касаещ ценностите. Разбирането на автентичността играе фундаментална роля във всички научни изследвания на културното наследство, в планирането на опазването и възстановяването. В зависимост от същността на културното наследство, неговият контекст и еволюцията му във времето, преценките за автентичност могат да бъдат свързани със стойността на голямо разнообразие от характеристики (ICOMOS, 1999).

Оценка на състоянието на обектите

Много важно за туристическото включване и представяне на един елемент е неговото актуално състояние. В методиката то е разгледано в няколко аспекта: (1) привлекателността на обекта, (2) проведена намеса и проектна готовност, (3) цялостност, (4) съхраненост на оригинала и (5) рискови фактори.

Привлекателност - първоначалното впечатление и емоционалното въздействие от един обект на културното наследство се определя от неговите естетически качества. Той трябва да демонстрира или притежава красиви атрибути.

За състоянието на археологическия обект в нашите климатични условия особено важно е наличието и качеството на консервационно-реставрационна намеса, тъй като оставени на агресивните въздействия на климатичните фактори археологическите структури са изключително крехки и уязвими, бързо деградиращи и губещи своята физическа цялост.

Показателят „Проведена намеса и проектна готовност“ оценява намесата за опазване на обекта - осъществена качествена консервация, реставрация, експониране и социализация. При анализа е полезно да се добави съществуваща информация за проектна готовност, която в някаква степен подпомага своевременното опазване на недвижимата културна ценност. Допълнителни компоненти на оценката за физическото състояние на обекта са неговата физическа цялост и съхраненост на оригиналната структура, което представлява материалният аспект на разглежданите основни критерии за интегралност и автентичност.

Критерият „Цялостност“ касае съхранеността на археологическия обект в неговата физическа и смислена цялост. Колкото по-висока е степента, до която тъканта остава непокътната, толкова повече целостта на обекта е съхранена. Колкото по-голяма е непокътнатостта на тъканта, толкова по-лесно мястото може да бъде „прочетено“ по начина, по който тя първоначално функционира или еволюира във времето и толкова по-голяма е целостта на обекта.

Цялостността не трябва да се бърка със състоянието. Обектът може да бъде по същество непокътнат, т.е. повечето от ранните културни пластове са оцелели, но в същото време тази тъкан може да е в много крехко състояние.

Степента на „Съхраненост на оригинала“ по отношение на физи-

ческа структура е много важен критерий за оценката на значимостта на даден археологически обект. Не е задължително тя да е обвързана със състоянието на обекта, тъй като е възможно да е проведена консервационно-реставрационна и социализираща дейност и обектът да е в отлично състояние, но автентичността на археологическата субстанция да е нарушена. Критерият касае автентичност на физическата субстанция.

От съществена значимост за състоянието на обектите са рисковите фактори, които оказват негативно въздействие върху археологическите структури. Негативните влияния се рзделят в две големи групи в зависимост от своята същност – природни и антропогенни.

Оценка на статуса на контекста и неговата връзка с туристическия обект

Изключително важно за възприемането на обект, който е недвижима културна ценност, е неговият контекст – като непосредствено заобикаляща го среда, като исторически и функционален контекст. Тази характеристика дава рамката на оценка на елемента и влияе много за неговото емоционално възприемане. Подлежащи на оценка са физическото състояние и привлекателността на непосредствено заобикалящата обекта среда, отношението ѝ към археологическата и културно-историческата стойност на разглежданата недвижима културна ценност, както и това, дали допринася за правилното ѝ експониране. Тълкуването и представянето на обектите на културното наследство следва да се разглеждат в техния по-широк социален, културен, исторически и естествен контекст, като се вземат предвид всички общности, допринесли за историческото и културно значение на обекта, околния ландшафт и природната среда, както и нематериалните елементи от наследството, като културни и духовни традиции, легенди, музика, танци, театър, литература, визуални изкуства, местни обичаи и кулинарно наследство (ICOMOS, 1999).

Индикаторите, подходящи за оценка на състоянието на контекста и взаимовръзката с обекта са: (1) състояние и привлекателност в контекста на прилежащата среда, (2) допринася ли контекстът за експонирането на обекта, (3) автентичност на контекста и (4) взаимовръзка с останалите функционални системи и социална значимост.

Първичното впечатление и емоционалното въздействие от един обект на културното наследство се определя от неговите качества на

фона на неговата непосредствено прилежаща среда.

Критерият „Допринася ли контекстът за експонирането на обекта“ оценява най-силно взаимовръзката между обекта и неговия контекст. Анализира се ролята на обекта за неговото формиране и актуалното значение на средата, дали той е доминанта, акцент или елемент на средата (урбанизирана, архитектурна или природна), както и обратното взаимодействие на отношението и приноса на заобикалящия ареал към изявяването на стойностите на недвижимата културна ценност.

Както и за самия обект, автентичността на неговия контекст е най-важната ценностна характеристика и трябва да бъде разглеждана в духа на Документа от Нара за автентичността (ICOMOS, 1994). Автентичността касае както физическите стойности за заобикалящата археологическия обект среда, така и духовните и интерпретативни стойности на контекста. По този критерий се оценява местоположението на обекта спрямо настоящата селищна структура и това отношение в сравнение с оригиналното му положение, устойчивостта или промяната на преобладаващата функция на средата, развитието на средата, физическото изменение на средата.

По критерий „Взаимовръзка с останалите функционални системи, социална значимост“ се оценява дали и доколко обектът е част от съвременната обществена и културна среда, съществува ли и доколко обществен интерес към обекта, поддържат ли се активни функции, обогатяващи средата и обществото.

Оценката на туристическия потенциал се изготвя на базата на оценка на инфраструктурната обезпеченост – туристическа, техническа и информационна, достъпността на обекта и връзката му с други туристически елементи, забележителности и дестинации, неговата популярност и посещаемост, както и отношението и включването на природното наследство.

За да функционира един културен маршрут като туристически, трябва да притежава всички необходими продуктови функции и да предлага съответното съдържание, информация и услуги за настаняване и хранене в близост.

Заклучение

Културният туризъм може да бъде ключов фактор за насърчаване

на икономическото и социалното развитие на регионите. Той може да създаде условия за доходи и растеж в слабо развити региони, да допринесе за диверсифициране на туристическите продукти и да регулира сезонността на туристическите посещения. Богатото културно – историческо наследство на страната позволява във всеки регион да бъдат развити различни форми на туризъм, като един от най-бързо работещите подходи е организацията на събития, базирани на творчески индустрии - фестивали, концерти, културни събития. При наличието на възможности за настаняване, хранене и прекарване на свободното време туристите се завръщат отново и така да се създаде устойчив туристопоток. Един от най- ярките примери за приноса на творческите индустрии и фестивалите за привличане на туристи е град Каварна, който редица години организираше рок фест. Съчетанието на атрактивни изпълнители и възможност за почивка на море се оказа работещата формула, която доведе до популяризиране на една считана за неатрактивна дотогава дестинация.

Предложената методика е подходяща за прилагане от общини и областни администрации за анализ на потенциала на региона и разработване на привлекателни и конкурентоспособни туристически културни маршрути, чрез които да бъдат привлечени туристи. Важно е да се подчертае, че устойчив туристически поток може да се привлече при наличието на необходимата съпътстваща инфраструктура, съобразена с нуждите на правилно сегментиран и подбран целеви пазар.

References

1. ECTARC, (1989) “Contribution to the Drafting of a Charter for Cultural Tourism”, European Centre for Traditional and Regional Cultures, Llangollen, Wales.

2. European parliament (2018), Research for TRAN Committee - Overtourism: impact and possible policy responses, [Online] Available from: [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=IPOOL_STU\(2018\)629184](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=IPOOL_STU(2018)629184) [Accessed 07/02/2020].

3. ICOMOS (1999), International Cultural Tourism Charter, [Online] Available from: http://www.international.icomos.org/charters/tourism_e.pdf [Accessed 25/03/2020].

4. ICOMOS (1994), Nara Document on Authenticity, [Online] Avail-

able from: <https://www.icomos.org/en/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/386-the-nara-document-on-authenticity-1994> [Accessed 26/03/2020].

5. McIntosh R and Goeldner C (1990) *Tourism: Principles, Practices, Philosophies* (6th ed.), New York: John Wiley & Sons, Inc.

6. Ministerstvo na turizma i „Eksplika - Global metriks“ DZZD (2019), *Kulturen turizam – produktov analiz*, [Online] Available from: http://www.tourism.government.bg/sites/tourism.government.bg/files/uploads/2019_gg/produnktov_analiz_-_kulturen_turizam.pdf [Accessed 07/02/2020].

7. Mousavi, S. S., Doratli, N., Mousavi, S. N., & Moradiahari, F. (2016, December). Defining cultural tourism. In *International Conference on Civil, Architecture and Sustainable Development*, 1-2 December, London, (pp. 70-75).

8. Puczko, L., & Ratz, T. (2007). Trailing Goethe. Humbert and Ulysses; cultural routes in tourism. *Cultural tourism: Global and local perspectives*, 131-148.

9. Terziyska, I. (2012), *Vazmozhnosti za povishavane na konkurentosposobnostta na kulturniya turizam*, avtoreferat, [Online] Available from: <http://rd.swu.bg/media/8915/avtoreferat.pdf> [Accessed 12/02/2020].

10. World tourism organisation - UNWTO (2017), *Tourism and Culture*, [Online] Available from: <https://www.unwto.org/tourism-and-culture> [Accessed 22/03/2020].

РИСКОВА ДИАГНОСТИКА НА ФИРМЕНИТЕ КОНТРАГЕНТИ В ТЪРГОВСКИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ

RISK DIAGNOSTIC OF COMPANY'S COUNTERPARTIES IN COMMERCIAL ENTERPRISES

Гл. ас. д-р Зоя Иванова
Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов
z.ivanova@uni-svishtov.bg

Chief Assist. Prof. Zoya Ivanova, PhD
„D. A. Tsenov“ Academy of Economics – Svishtov, Bulgaria
z.ivanova@uni-svishtov.bg

Abstract

Modern commercial enterprises in the process of organisation and implementation of its business establish, maintain and develop partnerships and interactions with specific counterparties. The dynamic nature of these relationships increases the probability of unforeseen and unexpected risk situations or circumstances that translate into negative results and effects. This require risk diagnostic through which discover the circumstances and reasons for the emergence of risks and the correct determination of the company's counterparties' risk profiles, conducting a thorough and multilateral analysis and preparing a real and objective evaluation. On the basis of all these actions can develop and implement specific mechanisms for the prevention and effective counteraction and restriction of the negative consequences (losses) and to maintain them in a relatively low degree of threat.

Key words: *risk, risk diagnostic, company's counterparties, risk profile of the counterparties, commercial enterprises.*

JEL Code: D81, L21, L81.

Въведение

Съвременните търговски предприятия, в хода на организирането и осъществяването на своята дейност, установяват, поддържат и развиват партньорски взаимоотношения и взаимодействия с определени контрагенти (клиенти, доставчици, дистрибутори (търговци на едро и на дребно, функционални посредници – агенти, брокери, консигнатори и др.) и други физически и/или юридически лица). Динамичният характер на тези отношения повишава вероятността за възникване на непредвидени и неочаквани рискови ситуации или обстоятелства, които се трансформират в негативни резултати и ефекти, изискващи своєвре-

менно преразглеждане на фирмените приоритети и начина на действие. С оглед на това се увеличава рисковата уязвимост и изложеност на търговските предприятия, обстоятелство, което неизбежно налага ранното откриване на критичните рискови области (зони), както и предпоставките и причините за тяхното проявление. Необходимо е търговските предприятия задълбочено, аналитично да идентифицират и диагностицират фирмените контрагенти и на тази база да определят техния рисков профил.

Рисковата диагностика е сложна и продължителна процедура (фаза) от цялостния процес на фирмения риск мениджмънт. Тя е съвкупност от логически последователни процедури и действия за обстойно и адекватно проучване и анализиране на рисковите обстоятелства от реакциите и поведението на фирмените контрагенти, в резултат на което е възможно да се изберат и приложат конкретни механизми, методи и процедури за превенция и ефективно противодействие. Правилното и рационалното диагностициране се явява ключов фактор, оказващ силно влияние върху повишаване равнището на управляемост на негативните състояния и осигуряване на максимална защита на отделното търговско предприятие.

1. Диагностициране на рисковете от фирмените контрагентни в търговските предприятия

Търговските предприятия изграждат бизнес отношения, осъществяват съвместни действия и поддържат взаимноизгодни сътрудничества и партньорства с определени контрагенти. Това са икономически агенти, които имат съществена роля и пряко и непосредствено въздействат върху дейността и състоянието на отделното предприятие, и в голяма степен влияят върху величината и характеристиките на фирмените резултати, а оттам и върху неговото бъдещо развитие. Те са стопански субекти, специализирани в осигуряването на необходимите ресурси и реализирането на фирмените изделия и услуги, както и в тяхното икономическо разпределение и физическо преместване и индиректно предлагане и търгуване (кредитиране, застраховане, консултантски услуги, сервиз и др.).

На практика търговските предприятия със създаването, развитието и поддържането на краткосрочни или дългосрочни връзки и партньорски мрежи с фирмените контрагенти могат да си осигурят редица

предимства (Lozanov, 2008): повишаване на дългосрочната конкурентоспособност и консолидация на пазарната позиция; навлизане на нови пазари и репозициониране, където е стъпила партньорската компания; специализиране в нови области чрез промяна на цялостния „профил на знанията” и диверсификация на дейността; достъп до широка гама от уникални ресурси, знания и умения, скъпо технологично оборудване или важни дистрибуционни мрежи; попълване на продуктивния портфейл чрез получаване и оползотворяване на нови продукти и допълващи компоненти; изпълнение на комплексни проекти и оптимално използване на получените резултати; осигуряване на необходимите финансови средства и технологичен опит за покриване на високите, непосилни за ресурсите на отделното търговско предприятие разходи; получаване на подкрепа и поделяне на разходите при маркетинга и пласмента на определени стоки и услуги; подобряване на покритието на ключови клиенти и повишаване ефективността на продажбите и промоциите; постигане на по-добра репутация при съюзяване с по-известна бизнес организация с безупречна репутация и др.

В същото време е възможно да се формират (генерират) множество рискови предпоставки, условия, фактори и причини, т.е. потенциални *рискови обстоятелства*, които при настъпването на конкретни събития (ситуации) се трансформират в негативни за търговското предприятие резултати. Проявяват се *разнородни рискове*, възникващи от *обективната несигурност*, проявяваща се в резултат от действията на фирмените контрагенти; изразяващи *нивото на вероятност* за трансформиране на конкретен източник на опасност (реакциите и поведението на отделните контрагенти) в действителна ситуация с ясно дефинирани потенциални изходи (реализации); свързващи се с конкретна *рискова ситуация или неблагоприятно събитие*, които могат да възникнат както случайно, така и преднамерено, следствие от демонстрирането на нерационално и неадекватно поведение от страна на фирмените контрагенти, което може да доведе до възможна загуба, измерена в парично изражение или група събития, които са във вреда (щета) за отделното търговско предприятие.

С други думи това са специфични рискове, които:

- ✓ възникват в резултат от *съвместните действия* на отделните търговски предприятия и техните контрагенти;
- ✓ обуславят се от *сложните и динамичните връзки и взаимоотно-*

ношения между икономическите субекти;

✓ проявяват се вследствие на *обективни* (външни и независещи от действията и поведението на отделното търговско предприятие) или *субективни обстоятелства и причини*;

✓ *характеризират се с алтернативност* поради динамичния характер на средата и силно недетерминирани параметри на участниците в нея;

✓ проявяват се *стохастично*, поради което е невъзможно тяхното точно предвиждане и установяване на регулярността на настъпване;

✓ *силно се корелират* с други рискове и заплахи;

✓ въздействат с *различна честота на проявление*;

✓ изразяват се с *променлив размер на последиците*, което на практика затруднява възможността за предварително определяне на щетите, вредите, загубите;

✓ *оценяват се* с помощта на *статистико-математически методи и модели*, чрез които е възможно да се определят техните нива на вероятност за възникване и степен на въздействие, т.е. те са *количествено измерими*;

✓ *променят се във времето* под въздействието на определени фактори и условия;

✓ *съществуват обективно*, като причиняват материални и нематериални загуби (вреди).

В допълнение това са рискове, имащи двупосочно въздействие върху интересите както на търговските предприятия, така и на техните контрагенти, което на практика изисква разработването и прилагането на цялостна, конкретна и адекватна програма за диагностика, определяща подхода, елементите на управлението и ресурсите, които трябва да бъдат осигурени за своевременното откриване на критичните рискови ситуации, както и предпоставките и причините за тяхното проявление, за да не се допуска тяхното мултиплициране.

Трябва да се има предвид, че рисковата диагностика е труден и продължителен етап в цялостната концепция на фирмения риск мениджмънт. Най-общо рисковата диагностика може да се определи като *целенасочено, многостранно и комплексно проследяване, идентифициране, анализиране на рисковите обстоятелства следствие демонстрирането на негативно и нерационално поведение от фирмените контрагенти и нарушаване или неизпълнение на договорените условия и*

изисквания (Gabrovski, 2013). Именно чрез нея търговското предприятие има възможност да установи проявлението и въздействието на разнородни по характер, обхват, сила, интензитет контрагентни рискове. Рисковата диагностика е *сложен и труден процес, който в голяма степен се свързва със системното набиране, регистриране, обработване и анализиране на информация за рисковете от състоянието, промените в действията и очертаващите се неблагоприятни тенденции в развитието на фирмените контрагенти* (Mamaeva, 2013).

По този начин предприятието ще успее по-точно и бързо да разкрие възможните заплахи, ограничи трудностите и изолира слабите места в своята дейност, както и да вземе адекватни решения във връзка с настоящите и бъдещите взаимоотношения с определени контрагенти. В този смисъл рисковата диагностика може да се разглежда в два аспекта (Shapkin & Shapkin, 2014):

- мениджърски аспект – като средство за подпомагане изработването на ефективни управленски решения във връзка с ограничаването, минимизирането, елиминирането на рисковете, произтичащи от определени грешки, пропуски и неточности от страна на фирмените контрагенти;
- инструментален аспект – като ключов инструмент за набиране и анализиране на информация за рисковете от фирмените контрагенти и изготвяне на техния рисков профил.

Рисковата диагностика на фирмените контрагенти в търговските предприятия се базира основно на системният, поведенческият (бихейвиористичният) и управленският подход. При *системния подход* тя се разглежда като сложна и многофункционална система от взаимосвързани и взаимозависими елементи, които функционират като единно цяло и са насочени към своевременното откриване на обстоятелствата и причините за появата на контрагентните рискове. При *поведенческия (бихейвиористичния) подход* диагностиката е насочено към изясняване на поведението на фирмените контрагенти, което е източник на редица рискови ситуации. *Управленският подход* (процес на вземане на решение) се свързва с установяване на причината за възникване на риска, неговата динамика и влиянията и последиците, които оказва върху фирмените резултати и създаването на такава база данни за управлението, с която неопределеността при вземането на решение да бъде сведена до минимум.

Общата концептуална рамка на рисковата диагностика включва следните *основни етапи*:

❖ **Дефиниране на проблема.** Дефинирането на проблема е ключова задача, която се свързва с проследяване на отклонението (неочакваният изход) от предварително набелязаните цели, решения, действия, свързани с демонстрирането на определено поведение от страна на фирмените контрагенти. Той показва вероятността за недостигане на планираните резултати, което на практика може да доведе до загуба или пропуснати ползи от нереализиран доход. С дефинирането на проблема се очертава рамката за описване и представяне на доказателства за естеството и мащаба на тези отклонения, като са възможни две ситуации:

- 1) проблемът се познава и се търси неговото решение;
- 2) проблемът не се познава и трябва да се определи за последващо решаване.

❖ **Разработване на план на диагностицирането.** Всяко търговско предприятие разработва конкретен план за осъществяване на диагностицирането. Планът може да се характеризира, от една страна, като ръководство на действие за реализиране на диагностицирането и от друга страна – проект или програма. Именно въз основа на разработването на плана предварително се задават насоките и очертават параметрите на диагностицирането. Обикновено процесът на изготвяне на план за осъществяване на диагностицирането е насочен към координиране на действията и усилията на всички ангажирани лица (страни), ефективно и справедливо разпределение на фирмените средства и ресурси и недопускане на дисбаланс във времето и в начина на неговото провеждане. Чрез разработването на плана търговското предприятие цели да се осигури последователност и времева периодичност на диагностицирането и да се намали неопределеността, която води до повишаване вероятността за постигането на негативни резултати.

❖ **Проучване на фирмените контрагенти.** През този етап търговските предприятия проучват своите контрагенти, вследствие на което могат да установят „тесните места“, водещи до увеличаване на рисковите ситуации. На базата на проучването може да се осигури надеждна, подходяща и съдържателна информация относно статуса, характеристиките, параметрите, особеностите, състоянието на фирмените контрагенти в т.ч.: оперативна дейност; финансово-икономическо

състояние; фирмен имидж и репутация; историческо развитие; организационна структура и стил на управление; осигуреност с необходимите ресурси; равнище на продуктова номенклатура и асортимент; равнище на пазарния потенциал; състав и структура на персонала; състояние на материално-техническа база; конкурентна способност и др.

Същевременно набирането на достатъчна по обем, разнообразна по обхват, достоверна по съдържание информация, съответстваща на поставените от предприятието цели в голяма степен се реализира чрез прилагането на различни методи (наблюдение, качествени методи, дискриптивни методи, методи на експеримента), които могат да се използват самостоятелно или в комбинация, като по този начин ще се мултиплицират техните предимства и ще се преодолеят ограниченията им. Това ще позволи да се постигне по-голяма пълнота и обективност на проучването.

В резултат на проучването може да се изготви йерархична структура, в която фирмените контрагенти условно могат да се диференцират на:

- контрагенти от първо равнище – това са нискорискови контрагенти, чиито поведение и действие са сравнително предвидими на базата на задълбочени и точни анализи и оценки или на предишен опит и могат да доведат до вреди, щети, загуби, за които са необходими сравнително умерени мерки за преодоляването им или са в минимални размери за предприятието;

- контрагенти от второ равнище – те се характеризират с рисково поведение и действие, чиито резултат е неприемлив или неочакван за предприятието, и които могат пряко или косвено да доведат до големи финансови загуби или са извършени големи разходи за тяхното преодоляване;

- контрагенти от трето равнище – те са високорискови контрагенти, чиито поведение и действия трудно могат да бъдат предвидени и се свързват с фатални последици за предприятието или с нанасянето на огромни финансови загуби.

По този начин предприятието може да определи фирмените контрагенти от по-висок рисков клас и да предприеме изпреварващо прилагане на мерки и ограничения, водещи до премахване или намаляване на негативното им влияние.

❖ **Установяване на риска.** Целта е да се определят възможните

източници на риска и неговото разнопосочно влияние върху дейността на търговското предприятие, да се проследят факторите и условията, формиращи рисковата ситуация, техният обхват, темпа на изменение, конкретните източници на опасностите, причините за тяхното възникване и възможните последици от тях. Трябва да се има предвид, че рисковете от реакциите и поведението на фирмените контрагенти се характеризират с динамични колебания и непредвидими изменения в размера, мащаба, честотата и тежината на вредите, щетите, загубите. По-конкретно това са рискове, свързани със забавяне или неизпълнение на договорената доставка, поради спецификата на доставяните продукти, за които в повечето случаи няма заместители; влошаване на качеството при определена партида или на част от партидата на осигуряваните продукти; увеличаване на цената от контрагента, поради промяна в неговата ценова политика или в икономическата конюнктура; настъпване на промени в режима на работата на контрагента; неизвършване или забавяне на плащането от страна на контрагента; нарушаване на дейностите по икономическото разпределение и физическото придвижване на продуктите, нерационален модел на организация на доставката и дистрибуцията; слаба контрактна и финансова дисциплина; липса на гъвкавост при възможните начини на разплащане (в брой, с отсрочка, с предплата и др.); затруднения от несъответствия в законите разпоредби, действащи в отделните страни при извършването на плащанията и др.

❖ *Изготвяне на т.нар. „карта на рисковете“.* Чрез тази карта е възможно да се изготви спецификация на рисковете и свързаните с тях рискови обстоятелства, като подробно се посочват: характерът и степента на щетите, видът, причините на възможните откази, последиците, критичността, средствата за установяване на проблемите и препоръките за предотвратяване и ограничаване на опасностите. На тази база се разработва йерархична структура с различни нива на рисковете, които се систематизират и регистрират по начин, който позволява тяхното лесно идентифициране, качествено характеризиране и правилно оценяване.

❖ *Документиране и наблюдаване (мониторинг) на рисковата диагностика.* Резултатите от диагностицирането на контрагентните рискове се обобщават и представят във вид, подходящ за вземането на съответни решения. Обикновено те се оформят като писмен доклад с

описание на установените рискове и с предложения за тяхното ограничаване (елиминиране). След което се извършват организационно-технически мероприятия (действия) за отчитане степента на постигане на конкретни резултати от рисковата диагностика. Водещата цел е рисковата диагностика да предоставя множество възможности на търговското предприятие. По-конкретно те могат да се разгледат в следните насоки:

- проследяване на състоянието на фирмените контрагенти и установяване наличието на условия, предполагащи възникването на определени рискови обстоятелства, които при настъпването на конкретни събития могат да повлияят многопосочно върху крайните резултати на предприятието;

- проучване и анализиране в краткосрочен и дългосрочен план на възможните заплахи, които да повлияят неблагоприятно върху развитието на предприятието;

- проследяване поведението на фирмените контрагенти;

- изучаване, отчитане и анализиране на контрагентните рискове, които предопределят резултатите от дейността на предприятието и тяхната динамика и са предпоставка за възникването и задълбочаването на проблемни ситуации;

- постигане на по-бърза приспособимост към новите условия, след точното установяване на контрагентните рискове;

- идентифициране на рисковия профил на фирмените контрагенти;

- подобряване качеството на вземаните решения;

- повишаване равнището и ефективността на управление на процеса, по отношение рисковете от поведението и реакциите на фирмените контрагенти и др.

В този смисъл, рисковата диагностика ще способства за последващото избиране и прилагане на адекватни стратегически ходове, обоснована политика и подходящи инструменти (техники) за въздействие върху рисковете от фирмените контрагенти, на базата на които ще се ограничат и намалят неблагоприятните последици и рисковата изложеност на търговското предприятие. Това ще позволи на предприятието да осъществява рационален, ефикасен и ефективен риск мениджмънт за постигането на максимален ефект при минимизиране влиянието на рисковете върху неговите финансови и икономически резул-

тати, гарантирането на необходимата сигурност и реализирането на фирмените стратегии и концепции.

Заклучение

Рисковите ситуации неминуемо съпътстват връзките и взаимоотношенията между търговските предприятия и техните контрагенти. Това изисква своевременното и проактивното осъществяване на рисковата диагностика на фирмените контрагенти, чрез която ще се очертаят насоките, фокусират усилията и определят визията и приоритетите, за да се проследят, идентифицират, анализират рисковите обстоятелства и конкретните източници за тяхното проявление. По този начин ще се търсят и намират конкретни решения за редуцирането, ограничаването и отстраняването на рисковите ситуации, с най-малко негативни последици и ефекти, и ще се гарантира реализирането на дългосрочните и краткосрочните цели на отделното търговско предприятие.

От друга страна, съвместното сътрудничество налага съгласуването на рисковите политики и по-конкретно прилагането на общи диагностични действия и процедури, което предполага по-висока степен на обединяване на усилията и възможностите за разкриване и минимизиране на рисковите обстоятелства и постигане на общополезни резултати и реални ползи.

References

1. Fraser, J., & Simkins, B. (2010) *Enterprise Risk Management: Today's Leading Research and Best Practices for Tomorrow's Executives*. Wiley, John Wiley & Sons, Inc.

2. Gabrovski, R. (2013). *Riskova diagnostika i otsenka na korporativnite klienti v obshtoto zastrahovane*. Sofia: Izdatelstvo na VUZF "Sv. Grigoriy Bogoslov".

3. Lozanov, O. (2008). Mezhdunarodni strategicheski sayuzi – ефективен отговор на предизвикателствата на globalniya pazar. *Ikonomicheski alternativni Journal of the UNWE, Sofia, issue 3*, pp. 41-52.

4. Mamaeva, L. N. (2013). *Upravlenie riskami*. Moskva: ITK „Dashkov i K^o“.

5. Shapkin, A. S., & Shapkin, V. A. (2014). *Teoriya riska i modelirovanie riskovayh situatsiy*. Moskva: ITK „Dashkov i K^o“.

**СЪСТОЯНИЕ НА ФИСКАЛНАТА ПОЗИЦИЯ
НА ОБЩИНИТЕ В БЪЛГАРИЯ**

**CONDITION OF BULGARIAN MUNICIPALITIES
FISCAL POSITION**

*Гл. ас. д-р Марияна Павлова-Бънова
Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов
m.pavlova@uni-svishtov.bg*

*Chief Assist. Prof. Mariyana Pavlova, PhD
“D. A. Tsenov” Academy of Economics, Svishtov, Bulgaria
m.pavlova@uni-svishtov.bg*

Abstract

In the position of time fiscal decentralization provides exclusive gains to the citizens and society in Bulgaria, but also represents lots of new challenges for the local governments. The purpose of this report refers to analysis of municipalities fiscal position' changes and trends in Bulgaria and reveals the significance of self-government revenues for the reported results. This paper presents that low fiscal position of Local Government sub-sector refers straight to Central government distributed financial resources of each municipality. The survey is based on methodology of dynamic, structural and cluster analysis.

Key words: *Dcentralization, municipalities, fiscal position, revenues, Government.*
JEL Code:H71, H75, H20

1. Въведение

Децентрализацията в публичната власт и концентрирането на повече правомощия в ръцете на местната власт преследва повишаване икономическата ефективност и общественото благосъстояние чрез разширяване участието на гражданите в процеса по вземане на решения (Naydenov, 2012). От друга страна, се аргументира и с по-конкретни очаквани ползи – по-голяма прозрачност и отговорност при изразходването на публичните ресурси (Nenkova, 2019). Прибавяйки към това и обезпечаването на по-качествени публични блага и услуги за населението (Pavlova, 2016), се налага мнението, че фискалната децентрализация носи изключителни ползи за гражданите и обществото като цяло. Самият процес по фискална децентрализация е продължителен и в хода му практиката, както и редица научни изследвания, мар-

кират съществени проблеми, един от които е недостатъчността на собствените финансови ресурси за покриването на местните разходни отговорности. В контекста на разходната политика на общината се формира и нейната фискална позиция, отразяваща способността на всяка една отделна единица на местната власт да обезпечи със собствени фискални постъпления определено количество местни публични блага. Базирайки се на гореизложеното целта на настоящия доклад е изследване тенденциите в изменението на фискалната позиция на общините в България за четири-годишен период с акцент значимостта на собствените постъпления за измерените резултати.

Изменението на Законът за публичните финанси от юни 2016 г. вменява нова отговорност на министъра на финансите – да предоставя публично достъпна информация за общинските финанси, която се превръща в основа за осъществяване на изследването. Анализират се 265-те самостоятелни единици на местната власт с фокус върху собствените приходи и общите реализирани разходи на местно ниво. Известно е, че в структурата на общинския бюджет се включват приходи от местни данъци и бюджетни взаимоотношения с централния бюджет и с други бюджети и сметки за средства от Европейския съюз (Закон за публичните финанси, чл. 45), а разходните отговорности се класифицират в три направления: разходи за делегирани дейности, които са финансират от Централното правителство, разходи за местни дейности, за чието финансиране отговорност има местната власт и разходи със смесено финансиране. Следователно, съотношението между собствените приходи и общите разходи по бюджета на общината дава информация за нейната фискална позиция и следва да приема стойности между нула и единица. Колкото по-висока е резултатната стойност на измерения коефициент, толкова териториалната единица е по-независима от централната власт и трансфери, респективно притежава достатъчен по обем финансов ресурс за финансиране на местните дейности.

2. Анализ на емпирично установените зависимости и тенденции във фискалната позиция на общините за периода 2015 – 2018 г.

Оценката на фискалната позиция се постига чрез измерване на показателя „покриване на местните разходи“ (Naydenov, 2011) и способ-

ства за формирането на т.нар. вертикален фискален дисбаланс (Nenkova, 2019). Позиционирайки анализа върху дела на собствените приходи спрямо общите разходи, може да се заключи, че фискалната позиция съвкупно за подсектор „Местно самоуправление“ в България е ниска и варира в границите 0,37 – 0,41. Това определя силната зависимост на общините от централно разпределените финансови ресурси, които имат строго целево предназначение. Табл. 1 представя информация за величината на показателя „покритие на местните разходи“, измерващ фискалната позиция на всяка община и определящ за разпределението им в съответния клъстер низходящо на: общини с висока фискална позиция (коефициент, превишаващ 0,50), среден клас общини (коефициент вариращ между 0,25 и 0,50) и такива с ниска фискална позиция, респективно силно зависими от централните трансфери (коефициент, непревишаващ 0,25).

Изчисленията показват, че от общо 265 общини през 2018 г. 21 попадат в Клъстер 1 и могат да се определят като общини с висока фискална позиция. Това са общините от областите Бургас, София, Пловдив, Варна, Старая Загора, Благоевград, Кюстендил и Русе, а в топ 10 попадат следните общини: Несебър, Приморско, Созопол, Царево, Балчик, Божурище, Гълъбово, Чавдар, Челопеч и Столична община. Там собствените приходи формират по-голямата част от годишния бюджет, а в община Челопеч същите изпреварват осъществените през годината разходи (собствени приходи 8 221 хил. лв. при съвкупни разходи по бюджет – 5 617 хил. лв.). В останалите общини фискалната позиция варира от 0,53 в община Гълъбово до 0,86 в Несебър. Прави впечатление, че общините с добри резултати са концентрирани в два от шестте райони за планиране според класификацията на териториалните единици за статистически цели NUTS 2 и се характеризират с добре развит добивен/преработващ или туристически сектор. През изследвания четири годишен период няколко общини запазват трайно място по критерия висока финансова самостоятелност, респ. висока фискална позиция: Несебър, Приморско, Царево, Чавдар и Челопеч, където анализираният показател приема стойности по-високи от 0,64 (Община Царево, 2018 г.) и достига до 1,36 в Община Челопеч през 2017 г. Акцентирайки върху „общините – отличници“ може да се заключи, че липсва ясно изразена трайна тенденция към подобряване тяхната фискална позиция. На практика единствено община Несебър

регистрира такава, повишавайки дела на собствените си приходи в разходите по бюджет с 17,4 %. Както вече се уточни фискалната позиция на всяка община се влияе от няколко фактора, като най-съществено значение имат величината, респ. събираемостта на собствените приходи и размерът на разходите по бюджет. В този смисъл, предвид факта че по правило бюджетните разходи растат ежегодно, постъпленията от собствени приходоизточници също следва да нарастват, и то с по-големи темпове, за да се измери гореописаното състояние на подобряване фискалната позиция в конкретната община.

Изследването продължава с анализ на общините, попадащи в Клъстер 2, чиято фискална позиция варира в границите 0,25 – 0,5. През 2018 г. това са 112 от общо 265 общини, включително и 27-те областни центрове на страната. Клъстерният център се позиционира на ниво 0,33, като 47 общини се разпределят в горната половина на посочения диапазон, а 9 съвпадат със стойността на долната граница (Белоградчик, Мездра, Момчилград, Бобов дол, Чипровци, Левски, Брезово, Кричим и Борово). При това положение, интерес би представлявал сравнителният анализ между началото и края на изследвания период, за да се разкрият евентуални позитивни (негативни) тенденции в развитието на фискалната позиция на отделните общини в България. През 2017 г. повече общини попадат в Клъстер 2 в сравнение с 2018 г. – 121 на брой, през 2016 г. те са 142, а година по-рано – 119. Следователно, се обуславя негативна тенденция по отношение повишаване фискалната позиция на отделните единици на местната власт, попадащи в Клъстер 2 на анализа. Общините, които запазват трайно място и през четирите изследвани години са 79, а общо 49 губят позиции, преминавайки през една или повече години в по-ниския Клъстер 3. Противоположна тенденция, в позитивен аспект, се отчита при 3 общини – те успяват да подобрят фискалната си позиция след 2015 г., запазвайки трайно място в Клъстер 2. (Садово, Своге, Никола Козлево) през следващите години.

Очертаната негативна тенденция изисква анализ на преките въздействащи фактори – собствени приходи и размер на разходите по бюджет. От анализираните 112 общини 16 реализират отрицателен растеж на собствените приходи през 2018 г. спрямо 2015 г. Драстичен спад, с над 60%, регистрират община Ветрино (61,7%) и Община Хисаря (63,7%). Намаление с 10% до 30% има в приходите на следните общини: Генерал Тошево (10,9%), Ловеч (11,5%), Стрелча (11,5%), Радо-

мир (10,4%), Искър (15,5%), Копривщица (11,9%), Опан (33,5%). С по-нисък от 10% е спадът в останалите 8 общини. Позитивен пример, на нарастване в собствените приходи, се наблюдава в 96 от анализираниите 112 общини. Широкият диапазон от 0,3% до 252,9% налага техния анализ по групи. Общините, регистриращи над 80% ръст в приходите са позиционирани в различни области на страната и в различни райони на планиране. Общините Чипровци и Сопот отбелязват растеж съответно с 102% и 253%, което се разглежда в позитивен аспект, предвид ограничените им възможности да постигането на такъв. По правило, общините формират собствени приходи от: местни данъци, такси, услуги и права, разпореждане с общинска собственост, глоби, санкции, лихви, помощи и дарения, най-съществен дял от които имат данъците. Предвид факта, че данъчната основа на местните данъци не е инструмент, който общинските администрации могат да използват за подобряване на своите конкурентни предимства (Naydenov, 2019), най-сигурният метод за нарастване на собствените приходи остава увеличаването събираемостта на местните данъци. Работата в тази посока следва да е приоритет за всички общини с оглед повишаване тяхната финансова самостоятелност и фискална позиция. Растеж, по-нисък от средния (30%), отбелязват 63 от 112-те общини, попадащи в Клъстер 2. Същите трябва да се изследват внимателно, за да се разкрият слабите места в организацията на приходната страна на бюджетите им с оглед недопускане на последващи намаления, респ. преминаване в по-ниска клъстерна група.

По отношение на разходите, същите нарастват сред всички общини с изключение на: Момчилград, Марица, Родопи, Разград, Златица, Никола Козлево, където спадът е с до 22% през 2018 спрямо 2015 г. Ръст от над 50% отбелязват 7 общини, като обобщените им финансови данни показват, че нарастването е за сметка на собствените приходи. Липса на еквивалентност се наблюдава само в два от случаите, където покачването на разходите в размер на 52,6% и 55,8% е съпроводено от 8,5% и 1,2% нарастване на собствените приходи: Иваново и Минерални бани. Тук е мястото да се отбележи, че произход на гореописаното несъответствие би могло да бъде и увеличеното финансиране от държавата или поемането на нов общински дълг. Фокусирайки се върху топ 10-те общини с най-голям ръст на разходите, се извежда следната закономерност: сред всички, с изключение на двете гореописани об-

щини, съществува еквивалентност по отношение нарастване на разходите и приходите от собствени източници.

Съществено внимание трябва да се обърне и на групата общини, попадащи в Клъстер 3 на изследването, чиято фискална позиция е под 0,25. Недостатъчното покритие на разходите по бюджет със собствени приходи поставя местното самоуправление в силно подчинена позиция спрямо централното правителство и подлага на съмнение успешността на целия процес по фискална децентрализация в страната. През 2018 г. в 141 общини коефициентът „Покритие на местните разходи“ не превишава 25%. Следователно, повече от половината единици на местната власт в България формират приходите си, разчитайки на централни трансфери и други субсидии от правителството. Липсата на достатъчен собствен ресурс възпрепятства възможностите местната власт да решава възникналите проблеми „на мястото на възникването им“ (Lilova et al, 2017) и за собствена сметка, което повлиява и качеството на предоставените публични блага и услуги. Също така натоваарва допълнително централния бюджет, създавайки предпоставки за формиране на проблеми, свързани с дълговото финансиране и управление (Zahariev et al, 2020). Клъстерният център се позиционира на ниво 0,18 като 69 общини се разпределят в горната половина на посочения диапазон. Десетте общини с най-ниски резултати (0,06-0,11) са Борован, Хайредин, Трекляно, Земен, Борино, Доспат, Неделино, Николаево, Антоново, Маджарово, разпределени в следните области на страната: Враца, Кюстендил, Перник, Смолян, Стара Загора, Търговище, Хасково. Справката относно собствените им приходи показва, че същите намаляват през изследвания период с 0,8 до 36,5%, а в Борино (6,6%), Неделино (38,9%), Николаево (43,8%) и Маджарово (17,8%) същите нарастват. Забавеният темп на растеж на собствените приходи в общините с ниска фискална позиция е съществен проблем, който натрупвайки се във времето, би задълбочил въпросът относно данъчната автономност на местното самоуправление. Динамичният анализ показва, че в началото на изследвания период (2015 г.) 126 общини имат фискална позиция под 0,25, през 2016 г. намаляват до 105, през 2017 г. са 124, формирайки тенденция на нарастване. Общините, които запазват трайно място и през четирите изследвани години в най-ниската клъстерна група са 85. Това означава, че органите на тяхното местно самоуправление не съумяват чрез подходящи инструменти да подобрят събираемостта на данъчните

приходи или да разкрият нови източници. Показателно е, че 67 единици на местната власт регистрират ръст в собствените приходи при среден 27,2%, без да отчетат преминаване в по-висока клъстерна група.

3. Заключение

Настоящото научно изследване подчертава сериозността на проблема относно разрывът между собствените финансови ресурси и възможностите за разширяването им в рамките на общината и непрекъснато нарастващите местни разходни отговорности. Формираният се вертикален фискален дисбаланс (Nenkova, 2019), рефлектира пряко върху фискалната позиция на общините. Ниската фискална позиция на целия подсектор „Местно самоуправление“ в България е в пряко отношение със силната зависимост на всяка единица на местната власт от централно разпределените в нейна полза финансови ресурси. Едва 8% от общините в България притежават висока фискална позиция, което ги превръща в относително автономни спрямо централната власт. Добивният/преработващ или туристическият сектор са локомотивите, теглещи собствените приходи в посока нагоре, респективно способстващи за подобряването на анализирания показател. Липсва ясно изразена тенденция на подобряване фискалната позиция на общините, а миграцията между клъстерните групи е в посока от по-висока към по-ниска. Показателно в това отношение е, че повече от половината общини в България притежават ниска фискална позиция. Всичко това поставя под въпрос успешността на целия процес по фискална децентрализация в България и извежда необходимостта от възприемането на добри практики и предприемането на нетрадиционни (поне за българската практика) мерки в посока реформа на съществуващата данъчна система и политика на централно финансиране, каквито са споделянето на централно акумулирани данъчни приходи в полза на всяка единица на местната власт.

References

1. Evropeyska Charta za mestno samoupravlenie (1985), [Online] Available from: <https://www.mrrb.bg/bg/evropeyska-harta-za-mestno-samoupravlenie/> [Accessed 01/04/2020]
2. Ismailov, T. (2019), Dimensions of poverty and social exclusion among bulgarian population, *International scientific-practical conference*

“*Science, Education, Society: Realia, Challenges, Perspectives*, 16-17, May, Leeds: Donetsk National University of Economics and Trade, Vinnytsia Ukraine.

3. Lilova, R. Radulova, A., Aleksandrova, A. (2017) Fiscal Responsibility – Necessity vs. Obligation. The EU Case, *Espacios*, Vol. 38 (N° 51), pp. 31 - 39

4. Naydenov, L., Pavlova – Banova, M. (2019) Mestni danatsi i efektivnost na turisticheskiya buznos, *International scientific-practical conference: Tourism in the new millennium – state and prospects*, Tsenov Academy of Economic, 11-12 November. Leeds: Department of Economics and Management of Tourism.

5. Naydenov. L. (2012), *Danachna avtonomnost na mestnite vlasti*, 1st Ed., Steno

6. Nenkova, P., Angelov, A. (2019), Vertikalen fiskalen disbalans v Bulgaria v perioda 2003 - 2017 g., *Dialog - E-Journal of Tsenov Academy*, issue 3, pp. 40-60

7. Vladimirova, T, Naydenov, L. (2010), *Mestni finansi*, 1st Ed., Steno

8. Zahariev, A., Zveryakov, M., Prodanov, St., Zaharieva, G., Angelov, P., Zarkova, S., Petrova, M. (2020), Debt management evaluation through support vector machines: on the example of Italy and Greece, *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, Volume 7, Number 3 (March), pp. 2382 – 2392

9. Zakon za publicjnite finansi (2014), [Online] Available from: <https://www.minfin.bg/bg/4> [Accessed 01/04/2020].

**РАЗВИТИЕ НА РЕГИОНАЛНАТА БИОИКОНОМИКА
В БЪЛГАРИЯ
DEVELOPMENT OF THE REGIONAL BIOECONOMY
IN BULGARIA**

*Гл. ас. д-р Петя Брънзова
Институт за икономически изследвания – БАН
petia.branzova@gmail.com*

*Chief Assist. Prof. Petia Branzova, PhD
Economic Research Institute at the Bulgarian Academy of Sciences,
Bulgaria
petia.branzova@gmail.com*

Abstract

The regions are key players in the development of the European bioeconomy and a strong bioeconomy can make regions more economically attractive. Cities and regions in Europe must play a key role in the development of the bioeconomy. At the regional level, we should make better use of available biomass and agricultural land while ensuring sustainable management of natural resources. The bioeconomy can help Europe revitalize rural areas. It will offer a new perspective on traditional high value production in the regions, as well as create new opportunities and jobs for agriculture, forestry, fisheries, aquaculture and industry.

Key words: bioeconomy, regions, bio-based economy, policy, strategy.

JEL Code: Q57, Q58

Въведение

Към 2015 година над 18 млн. души в ЕС са заети в биоикономиката, основно в сферата на селското стопанство и в производството на храни и напитки.

Целта на биоикономиката е да създаде иновативна и ниско емисионна икономика, която обединява изискванията за устойчиво земеделие и рибарство, безопасност на храните и използването на възобновяеми биологични ресурси за промишлеността, като същевременно защитава биологичното разнообразие и околната среда. През октомври 2018 г. Европейската комисия представи нова стратегия, която има за цел да ускори създаването на устойчива европейска биоикономика.

В окончателния доклад „Развитие на биоикономиката в регионите

на ЕС“ се признава необходимостта от анализиране и задълбочено разбиране на регионалните условия и потенциал за разгръщане на биоикономиката на регионално равнище.

Регионалните биоикономически екосистеми в Европа се изграждат на първо място около обичайните заинтересовани страни в регионалните иновационни системи: правителството и публичната администрация, бизнеса и представителите на браншовите асоциации и бизнес посредници, както и академични, научни и технологични институции. Клъстерите са важен инструмент за събиране на заинтересовани страни около специфични сектори или продукти на биоикономиката, особено в силно индустриализираните региони, но също така и все повече в селските региони. В сравнение с традиционните индустриални клъстери, клъстерите, свързани с биоикономиката, често трябва да интегрират и производители на биологични ресурси, т.е. земеделски стопани и рибари, както и техните асоциации, например за сътрудничество. По-специално, на нивото на управление е необходима координация между различни области на политиката (напр. изследвания и иновации, селско стопанство, околна среда) за насърчаване на биоикономиката.

1. Регионалната биоикономика в ЕС

Освен знанията и развитието на технологиите, които се провеждат в отдели за научноизследователска и развойна дейност в големи компании и / или участия в проекти, по-голямата част от преобразуването към биоикономика се случва стъпка по стъпка на местно и регионално ниво. За да се получат очакваните ефекти върху работните места, растежа, емисиите от парникови газове и околната среда, биоикономиката трябва да се прилага в европейските региони, независимо от тяхната социално-икономическа структура, природни условия и изследователски профил.

Днес има някои европейски региони, които силно се фокусират върху биоикономиката като един от техните приоритети за икономика и иновации и могат да се считат за лидери в биоикономиката. Други започват да разработват стратегии за биоикономика, като актуализират и модернизират селскостопанския си профил или своя индустриален профил към по-интегрирани, устойчиви, кръгови и ресурсно ефективни подходи. Въпреки това повечето европейски региони - дори ако са убедени в потенциала на биоикономиката - все още имат доста фраг-

ментрирана перспектива и се борят с много различни предизвикателства за прилагане на биоикономиката на място.

Докладът за ‘Regional Biotechnology -Establishing a methodology and performance indicators for assessing bio-cluster and bio-regions relevant to the KBBE area’ (PwC 2011) е един от първите, които подчертаха териториалната перспектива на биоикономиката. Въпреки това, по това време акцентът е върху „успешните“ био-кълъстери и биорегионите. Идентифицирани са някои от факторите за успех на биорегионите: високо ниво на осведоменост на регионалното ниво за важността на биоикономиката, разпределение на ресурсите и готовност на регионалните политици да внесат биоикономика в националните програми и на дневния ред на ЕС (PwC 2011).

След 2014 г. има повече възможности да се научи за регионалната перспектива на биоикономиката, по-специално по отношение на диференцираните предизвикателства, потенциали и стратегии. Примери за това са FP7-изследователският проект BERST3, който анализира сегашния и бъдещия биоикономически потенциал на регионите на ЕС и HORIZON 2020- изследователски проект BIO-STEP, като целта е да се насърчи обществен диалог за целите на биоикономиката и, наред с други, да се разпространят добрите практики на регионалните подходи за биоикономика. Европейската обсерватория за биоикономика се насърчава от Съвместния изследователски център на Европейската комисия и представя профилите на страните и някои региони с техния биоикономически профил и политики.

В допълнение към изследователските проекти в рамките на целия ЕС, има и инициативи отдолу нагоре, за да научат повече хора за регионалните действия в рамките на биоикономиката. Северно-европейските страни анализират регионални казуси, за да научат повече за различните пътища за прилагане на биоикономиката (Nordregio, 2014). Мрежата ERRIN от иновативните региони в Европа създава работна група по биоикономиката. Проучването е между 24 региона на ERRIN и техните биоикономически дейности, нужди и потенциал, произведени от представата за подробни регионални подходи за биоикономиката и идентифицира значението на стратегиите за интелигентна специализация (RIS3) за стратегиите за растеж на регионалния сектор на биоикономиката (ERRIN, 2015). Направени са специфични карти на регионалните приоритети за научноизследователска и развойна дейност в

областта на морската и синята биоикономика за районите на Северно море (REID Consulting, 2016) и за европейските крайбрежни региони (CPMR, 2016). Инициативата Vanguard е друг пример за мрежа отдолу нагоре в европейските региони за насърчаване на осъществяването на биоикономически изследвания и иновации. На макрорегионално равнище областите на Балтийския регион и Дунавския регион насърчават съвместен подход към биоикономиката, опитвайки се да създадат пилотни проекти и междурегионални учебни общности и мрежи.

Въпреки тези инициативи за научаване на повече за регионалната конфигурация на биоикономиката, нивото на практически знания за стимулиране на биоикономиката на регионално ниво е доста ниско, както потвърди „Regional Innovation Monitor Plus’s thematic paper”. „Регионалната перспектива е една от най-слабо проучените перспективи за преминаване към новия модел. Отчитането на различни географии е особено важно за разбирането на динамиката на прехода, по-специално за промените в веригите за доставка и стойност. Поширокото разпространение на нови решения или бизнес модели ще зависи от капацитета за усвояване и иновационния потенциал на европейските региони и градове “(Technopolis, 2014). Същият доклад заключава, че, „е необходимо по-цялостно проучване на регионални и местни аспекти на прехода към кръгова икономика [...]. Регионите и градовете имат потенциал да станат лидери и катализатори на тази промяна, [...]” (Technopolis, 2014). Това призовава за повече анализ и разбиране на регионалното многообразие в борбата за внедряване на биоикономиката.

Например Европейската комисия споменава в работния документ на службите, който придружава съобщението относно биоикономиката необходимостта от регионални подходи за стимулиране на биоикономиката, тъй като „може значително да допринесе за бъдещото развитие на селските и крайбрежните райони“. Също така са изтъкнати възможностите за финансиране на региони в рамките на Европейската Кохезионна политиката, ОСП, както и подкрепата от „Хоризонт 2020“.

На прегледът на Стратегията на ЕС за биоикономика през 2017 г., заинтересованите страни потвърдиха необходимостта от засилване на ролята на градовете и регионите в прилагането на биоикономиката. В този контекст European bioeconomy stakeholders manifesto е стартиран в Утрехтин април 2016 г. на Четвъртата конференция на заинтересовани-

те страни за биоикономиката под егидата на холандското председателство на ЕС чрез заинтересовани страни от големи и малки компании, неправителствени организации, правителства и асоциации от цяла Европа.

Манифестът подчертава, че „регионите са ключови участници в развитието на европейска биоикономика, а биоикономиката може да направи регионите по-привлекателни. Регионите са важни за поддържане на жизнено важни икономики в селските райони и реализиране на регионални цикли. Взаимното обучение в рамките на регионите и между тях и повече ресурси за партньорски обмен на равнище ЕС са от съществено значение“, споменават се и ръководни принципи за ефективно прилагане на биоикономиката на място, т.е. в съществуващия селскостопански, горски, морски и индустриален контекст (BEU, 2016).

Регионите от Централна и Източна Европа изискват повече и съобразена с тях подкрепа, за да разгърнат биоикономиката си. „Lodz Declaration“, сключена от регионите от Централна и Източна Европа и заинтересовани страни от компании, академични среди, НПО и земеделски производители на Европейския конгрес за биоикономика в Лодз през 2016, гласи, че „регионите трябва да играят решаваща роля за успешното развитие на потенциала за биоикономика, увеличавайки научноизследователската и развойната дейност и технологичен капацитет, внедряване на местни биоикономики, организирани на базата на местни, устойчиви кръгови вериги за биоикономика“.

Братиславската конференция за биоикономика на тема „Ролята на регионите в европейската биоикономика“ е организирана през октомври 2016 г. под егидата на словашкото председателство на Съвета на ЕС с подкрепата на Европейската комисия. В заключенията се подчертава, че „Биоикономиката трябва да се основава на развитието на устойчива и кръгова биоикономика на регионално и местно равнище (Биорегиони и Био общности). [...] Държавите-членки и регионите на ЕС се насърчават да разработват своите национални / регионални стратегии за биоикономика в синхрон с техните интелигентни стратегии за специализация. [...] Подкрепящите „подходящи за региона“ инструменти и рамкови условия ще бъдат допълнително насърчавани за усвояването на биоикономиката, инициране на нови междусекторни, междурегионални и макрорегионални схеми за сътрудничество“ (BBEC, 2016)

По този начин става все по-ясно, че прилагането на биоикономиката трябва да включва не само различни групи заинтересовани страни, по-специално на местно и регионално равнище, но и съществуващите системи за производство, дистрибуция и политики за подкрепа трябва да се развиват в съответствие с променящите се искания за кръгов и децентрализиран модел на производство. Не може да се говори за „един“ регионален модел за прилагане на биоикономиката. Стратегиите, бизнес моделите и политиките за подкрепа ще трябва да отчитат съществуващите биоикономически особености на даден регион и неговата регионална биоикономическа екосистема.

Всъщност не може дори да се говори само за една стратегия или модел за един регион, трябва да се диференцират нуждите за прилагане на биоикономиката на най-малко-три различни нива. European bioeconomy stakeholders manifesto посочват, че трябва да се вземат различни „регионални сфери“, за да се реализира биоикономиката:

1. Политики и вземане на решения (включващи различни административни нива и различни компетенции в областта на икономическото развитие, промишлеността, селското стопанство, рибарството, научните изследвания и образование),

2. Общности за първично производство, осигуряване на наличието на биологично хранене и

3. „Местни / регионални цикли“ в рамките на логистично дефинирана зона, която свързва потребителите, производителите, управлението на ресурси и отпадъци, логистиката и търговците на дребно (BEU, 2016).

В обобщение може да се каже че, регионалните биоикономически екосистеми трябва да бъдат разработени и приведени в действие. Хоризонталният, междусекторният и кръговият характер на биоикономиката изисква системна перспектива за регионалното разгръщане на биоикономиката. Подходът е в съответствие с други системни подходи за стимулиране на иновациите на регионално равнище или в рамките на определени икономически сектори, но още по-амбициозен, тъй като трябва ясно да установи връзки между различни научни дисциплини, технологии и сектори и определящи веригите за стойност в регионалните им цикли. Регионалните биоикономическите екосистеми се основават на концептуалните подходи, които са разработени през последните десетилетия с цел по-добро разбиране и стимулиране на иноваци-

ите в различни сфери. (Markov N., 2019) По този начин разгръщането на биоикономиката може да бъде свързано с теорията за иновативните клъстери (Porter, 1990), тройната и четворна хеликопсия (Etzkowitz and Leydesdorff, 1995), подхода на регионалните иновационни системи (Braczyk et al. 1998) и AKIS (селскостопански знания и иновационни системи) (EC SCAR, 2012)

2. Регионалата биоикономика в България

Биоикономиката като иновационно направление в организацията на използването на природните ресурси, разширяване производството на енергия от възобновяеми и неизчерпаеми енергийни източници и продукти за потребление, справедливо разпределение на материалните блага, гарантиране трудова заетост на населението и опазване на околната среда изисква координирането и активното участие на работещите в производствената сфера, представителите на малките и средни предприятия, промишлеността, бизнеса, науката, управляващите на местно, общинско и областно ниво и потребителите.

На ниво държава, в България все още няма приета стратегия за биоикономика. На ниво регион, през 2017 г. е представена стратегията за развитие на биоикономиката на област Стара Загора за периода 2014-2020 г., където е поставена основна визия за Област Стара Загора – регион с устойчиво развитие, балансирана икономика, базирана на знанието и висок жизнен стандарт, постигнати чрез разумно използване на наличните ресурси и развитие на човешкия потенциал. Тази визия е напълно съвместима със стратегията за развитието на биоикономиката като средство за постигане на устойчивото развитие на областта, разкриване на нови пазарни ниши, подобряване организацията на процесите на производство и реализацията на биопродукти, създаване на клъстери, включващи всички участници по веригата на конверсията на суровините в продукти, повишаване на брутната добавена стойност и повишаване на нейната конкурентноспособност.

Стратегията за развитие на биоикономиката в областта е много добре асоциирана с някои от тематичните направления на Иновационна стратегия за интелигентна специализация:

- Индустрия за здравословен живот и биотехнологии;
- Мехатроника и чисти технологии;

- Нови технологии в креативни и рекреативни индустрии

Стратегията за развитието на биоикономика в област Стара Загора е асоциирана със стратегията на ЕС и приетият план биоикономиката да се основава и развива в 3 основни направления:

- Инвестиции в научни изследвания, иновации и умения;
- Засилено взаимодействие на политиките и ангажиране на заинтересованите лица;
- Укрепване на пазарите и повишаване на конкурентоспособността в биоикономиката.

Следвайки тези направления биоикономиката се базира на съществуващите специфични природни дадености в областта като ресурс и възможностите за въвеждане на иновационни технологични решения за производство на продукти, реализуеми на пазара като научни достижения в световен мащаб. (Стратегия за развитие на биоикономиката в област Стара Загора, 2017)

Развитието на биоикономиката в областта се извършва чрез устойчиво интензифициране на първичното производство, превръщане на отпадъчния поток в продукти с добавена стойност, както и чрез механизми за обмен на знания заподобряване на производството и ефективността на използването на съществуващите ресурси. (Стратегия за развитие на биоикономиката в област Стара Загора, 2017)

При производството на биопродукти в областта съществено място заема аграрния сектор.

Биоикономиката се базира на процесите на химичен, фотосинтетичен и биологичен синтез на органични вещества, продукти от отглежданите растения и животни, или свободно живеещи в естествените фитоценози и биоценози на земята или във водните системи. (Стратегия за развитие на биоикономиката в област Стара Загора, 2017)

Произвежданите продукти от растениевъдството – зърнени храни за продоволствени цели, плодови и зеленчукови храни за директна консумация или производство на консервирани храни, производство на захарни изделия, алкохолни и други напитки, биологично активни вещества за лечебни цели имат важно значение. (Стратегия за развитие на биоикономиката в област Стара Загора, 2017)

Заедно с произвежданите продукти от животновъдството –

млечни, месни, яйчни и други са основните продукти осигуряващи продоволствения проблем за населението и са основна суровина за преработвателната промишленост и биоикономиката. (Стратегия за развитие на биоикономиката в област Стара Загора, 2017)

Биоикономиката се базира на биологичните ресурси и трансформирането на тези ресурси и отпадни продукти във висококачествени и разнообразни стоки с добавена стойност – храни, фуражи, биоенергия чрез максимално използване на познанията свързани с биотехнологичния синтез. Биотехнологиите прилагани в биоикономиката се базират на микробналната активност на полезните микроорганизми (бактерии, гъби, водорасли) или ензими, но са свързани и с други клонове на науката като биохимия, молекулярна биология, генетика, процеси и апарати в промишлеността, кибернетика, математика и ИКТ. (Стратегия за развитие на биоикономиката в област Стара Загора, 2017)

В биоикономиката са дефинирани девет категории продукти (конвенционални биогорива, биогорива, биопластмаси, промишлени части, зелени химикали, смазочни материали, грижа за дома, влакнини и храни и фуражни добавки), които покриват широк кръг от обществени потребности по отношение на полезността на биобазираните продукти (D2.1. Database Bioeconomy Products and Processes, 2017).

В област Стара Загора има достатъчно суровинни източници и възможности за производство на биопродукти с различни насоки на приложение, както в продоволствената сфера така и в индустрията и за постигане на индустрия за здравословен живот. (Grozdanova S., et, 2017)

Към 2020 г. няма разработени други регионални стратегии за биоикономика. Предвид, че стратегията за област Стара Загора е асоциирана с някои от тематичните направления на Иновационна стратегия за интелигентна специализация, а такива стратегии има разработени на ниво държава и на ниво региони- за почти всички региони в България, може да се направи извода, че подеъм в развитието на регионалната и на биоикономиката на България е въпрос на време.

Заклучение

Регионите, които определят биоикономиката като конкурентно

предимство в рамките на своите стратегии за интелигентно специализиране или други регионални стратегии, следва да подкрепят регионалното развитие на биоикономиката от европейските структурни и инвестиционни фондове. Където е възможно следва да се търсят синергии между европейски, национални и регионални фондове за изграждане на инфраструктура на регионално равнище и за връзка с финансиране на научни изследвания и иновации, което не трябва да пренебрегва приоритетите в селските райони. Картографирането на регионалните компетенции, подпомагането на взаимното обучение в регионите и между тях и повече ресурси за равностоен обмен на равнище ЕС са от съществено значение за създаването на нови вериги за създаване на стойност, като същевременно се оптимизират съществуващите такива.

Благодарности:

Настоящата публикация се подкрепя от Национална научна програма „Здравословни храни за силна биоикономика и качество на живот” на МОН, одобрена с РМС № 577/17.08.2018г..

References

1. BBEC (2016). Bratislava Bioeconomy Conference Conclusions. "The role of regions in European Bioeconomy". Under the Slovak Presidency, Bratislava, Slovakia 17/10/2016. <http://www.bioeconomybratislava2016.eu/conclusion.html>
2. BERST (2015). Catalogue of bioeconomy clusters in Good Practices and BERST regions. 7thFP Project BERST. www.berst.eu
3. BEU (2016). European Bioeconomy Stakeholders Manifesto. BioEconomyUtrecht2016, the fourth Bioeconomy stakeholders' Conference held in Utrecht, The Netherlands. Under the auspices of the Dutch EU Presidency. <http://www.bioeconomyutrecht2016.eu/>
4. Braczyk, H.; Cooke, P.; Heidenreich, M. (eds) (1998). Regional innovation systems. London, UCL Press.
5. CPMR (2016). The Maritime Dimension in Smart Specialisation Strategies. Results and key messages. CPMR Technical Paper. October 2016. www.crpm.org
6. ERRIN (2015): ERRIN Bioeconomy-mapping of regional Smart Specialisation strategies.
7. Etzkowitz, H., & Leydesdorff, L. (1995). The Triple Helix---

University-Industry-Government Relations: A Laboratory for Knowledge Based Economic Development. *EASST Review* 14, 14-19.

8. EU SCAR (2015). *Agricultural Knowledge and Innovation Systems. Towards the Future –a Foresight Paper*, Brussels.

9. Grozdanova S., D. Ruscheva, P. Todorov, O. Boyukliev (2017), *Prerequisites for the Integration of Agricultural and Food Policy*, Sofia: Roll Company, ISBN 978-954-92236-5-1.

10. Markov, N. "ECONOMIC FRAMEWORK OF THE BIO-BASED PRIMARY SECTOR IN BULGARIA." *Trakia Journal of Sciences* 17.1 (2019): 94-98.

11. Nordregio (2014). *Bioeconomy in the Nordic region: Regional case studies*, Report by Jukka Teräs, Gunnar Lindberg, Ingrid H G Johnsen, Liisa Perjo and Alberto Giacometti.

12. Porter, M. (1990). *The competitive advantage of nations*. New York: Free Press.

13. PwC (2011). *Regional Biotechnology. Establishing a methodology and performance indicators for assessing bioclusters and bioregions relevant to the KBBE area*. Report by PwC for DG Research and Innovation.

14. REID Consulting SPRL (2016). *Strategic Cooperation on Blue Growth in the North Sea. Workshop Background Paper*, June 2016. https://ec.europa.eu/maritimeaffairs/sites/maritimeaffairs/files/docs/body/strategic-cooperation-on-blue-growth-in-the-north-sea_en.pdf

15. Strategy for the development of the economy of the region of Stara Zagora- <https://www.biabg.com/uploads/files/events/Stara%20Zagora%20Strategia%20Final%20Draft%20BG.pdf>

16. Technopolis (2014). *Regions in transition towards a circular economy. Regional Innovation Monitor Plus. Thematic paper*. In cooperation with ERRIN, Fraunhofer-ISI and UNU-MERIT. Project commissioned by DG Enterprise and Industry of the European Commission.

ДИСПРОПОРЦИИ НА СЕКТОРНО РАВНИЩЕ МЕЖДУ ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТТА НА ТРУДА И РАБОТНАТА ЗАПЛАТА В БЪЛГАРИЯ

SECTORAL LEVEL DISPARITIES BETWEEN LABOR PRODUCTIVITY AND WAGES IN BULGARIA

Гл. ас. д-р Силвия Господинова
Икономически университет – Варна
s_gospodinova@ue-varna.bg

Chief Assist. Prof. Silvia Gospodinova
University of Economics – Varna, Bulgaria
s_gospodinova@ue-varna.bg

Abstract

Labor productivity is the best indicator of the efficiency of the labour force in Bulgaria. It has an impact on the average wage in the country, and this influence is a subject of constant debate because it is not clear whether the growth of the and if it does, what should be a fair and economically justified ratio between the two. Moreover, at sectoral level, there are disparities between these two indicators. In this paper, by means of an indicator of disproportion, we try to identify the discrepancy between them in the different economic sectors of the Bulgarian economy over the last 20 years.

Key words: labor productivity, average wage, gross value added, average number of employees, economic sectors, disproportion indicator.

JEL Code: J24, E24, J31, 011

Въведение

Редица съвременни изследвания повдигат въпроса за съотношението производителност на труда – работни заплати и изменението му във времето. Взаимовръзката между работните заплати и производителността на труда в последно време често се коментира и поради възникващите неравновесия на трудовите пазари у нас и в страните от ЕС. След глобалната икономическа криза от 2008 година, растежът на производителността на труда надхвърли растежа на реалните работни заплати в глобален мащаб, докато преди глобалната криза, ситуацията бе обратната.

Взаимовръзката между производителността на труда и работната заплата е важен и многоаспектен въпрос. Този проблем винаги е бил

обект на сериозни анализи, като в сегашно време е в центъра на редица дебати поради ясно очерталата се след икономическата криза тенденция на разминаване в темповете на нарастване и изоставане на ръста на работната заплата от този на производителността на труда. В този смисъл проблема е значим не само от гледна точка на научния анализ, но и от гледна точка на практиката, тъй като поставя редица въпроси за силата и посоката на връзката между двете величини.

Производителността на труда и заплащането на труда са индикатори за разпределението на ресурсите в икономиката. Между тези два показателя обаче на секторно равнище може да съществуват диспропорции. Затова целта на този доклад е да изследва тенденциите в изменението на производителността на труда и работната заплата за последните години, от 2000 година насам. Изследването е направено в рамките на основните икономически сектори чрез **индикатор за диспропорция и темпове на изменение**. Чрез тях се сравняват промените в стойността на тези показатели и се разкриват диспропорциите между измененията на производителността на труда и работната заплата и по този начин могат да се открият несъответствия във функционирането на пазара на труда в икономиката спрямо критериите за ефективност.

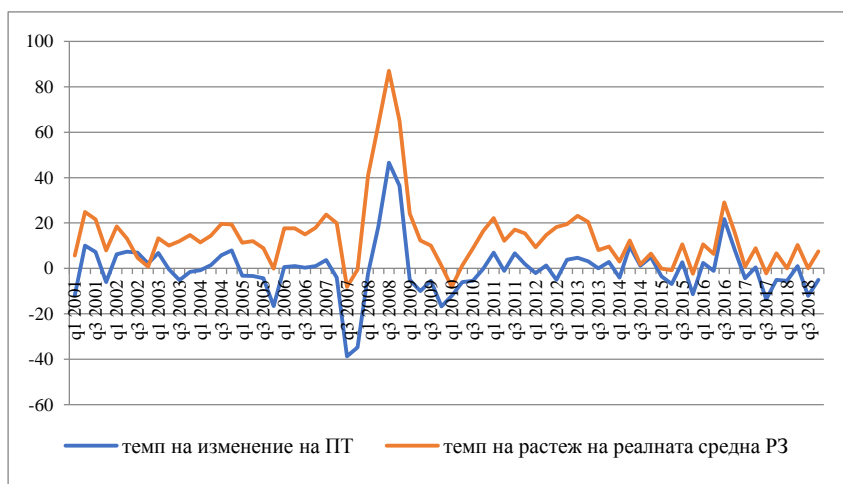
Сравнението между производителността на труда и средната работна заплата на ниво икономически сектор е извършено чрез съотнасянето им спрямо индикаторите за производителност на труда и средна работна заплата в национален мащаб. Това се налага, за да се избегнат погрешни заключения въз основа на резултати базирани на неефективно първоначално разпределение на ресурсите. Съотнасянето на показателите на секторно равнище спрямо националните гарантира, че към тенденцията на тяхната промяна ще бъде отчетен и техния принос спрямо цялата икономика (Rayshev, 2015).

Етапите, през които преминава анализа са следните: първо, се изчислява производителността на труда по икономически сектори и в национален мащаб по метода брутна добавена стойност на един зает; второ, съотнасят се производителността на труда и средната работна заплата на секторно равнище към стойностите им в национален мащаб; трето, изчислява се коефициента на диспропорция на база отношението между „производителност на труда на секторно равнище към национален мащаб“ към „средна работна заплата на секторно равнище към

национален мащаб“ (Goschin, 2007). Освен това за всеки от секторите са изчислени и темповете на изменение, както на производителността на труда, така и на средната работна заплата за отделните сектори.

1. Сектор „Селско стопанство“

На фигура 1 се вижда ръста на производителността на труда и работната заплата по тримесечия за селското стопанство в периода 2000-2018 година.

Фиг. 1. Темп на изменение на производителността на труда и работната заплата в сектор „Селско стопанство“ за периода 2000-2018 г.

Източник: НСИ и изчисления на автора.

За този сектор двата показателя са доста раздалечени през по-голямата част от разглеждания период. Производителността на труда в много редки случаи изпреварва ръста на реалната средна работна заплата, като това се случва в началото на периода, около кризата 2008 година и последните две тримесечия на 2016 година, а през останалото време ръстът на реалната средна работна заплата е по-висок. Най-голяма разлика между двата показателя има малко преди кризата, тъй като производителността тогава значително намалява.

Трудно може да се установи някаква конкретна посока на взаимо-

действие между двете променливи в този сектор, а освен това измененията на реалната средна работна заплата и на производителността на труда в селското стопанство през разглеждания период са сравнително ниски, с изключение на периода на кризата. В основната част на разглеждания период ръстът на заплатите изпреварва този на производителността на труда, а това противоречи на икономическата логика. Възможни причини за това са неотчитане на една част от създаваната в този сектор брутна добавена стойност на фирмено равнище, а оттам и на равнище сектор, а от друга страна е възможно фирмите да работят на загуба, най-вече малките фирми в сектора, а големите успяват да достигнат икономии от мащаба и по този начин намаляват разликата между ръста на производителността на труда и този на работните заплати. В подкрепа на това са и стойностите на коефициента на диспропорция за този сектор.

Таблица 1

**Коефициент на диспропорция в селското стопанство
за периода 2000-2018 г.**

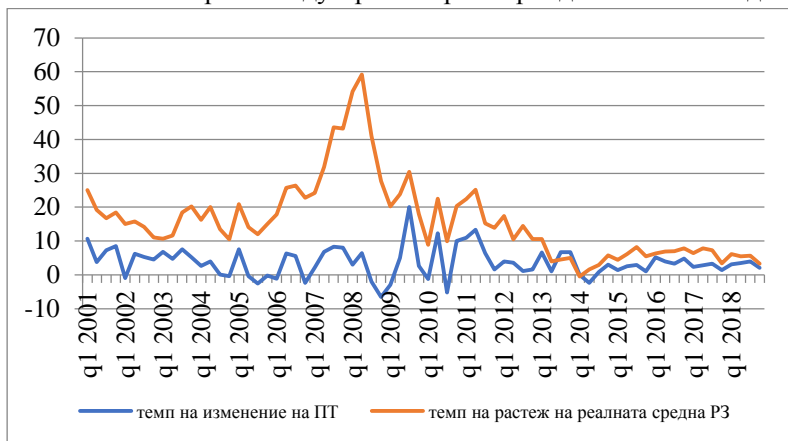
Сектор		Селско стопанство		
Показатели		ПТ _{сек.} /ПТ _{нац.}	РЗ _{сек.} /РЗ _{нац.}	К _{диспр.}
Години				
2000		0.580574	0.788586	0.73622
2001		0.563823	0.751171	0.75059
2002		0.513231	0.724945	0.70796
2003		0.504476	0.716125	0.70445
2004		0.493399	0.715574	0.68951
2005		0.443855	0.699754	0.63430
2006		0.392186	0.684432	0.57301
2007		0.307114	0.689831	0.44520
2008		0.396751	0.711286	0.55779
2009		0.273859	0.710758	0.38531
2010		0.267623	0.729193	0.36701
2011		0.294909	0.764958	0.38552
2012		0.30647	0.812795	0.37706
2013		0.306508	0.821895	0.37293
2014		0.29426	0.806629	0.36480
2015		0.275581	0.824435	0.33427
2016		0.281341	0.813174	0.34598
2017		0.269648	0.803739	0.33549
2018		0.259089	0.789458	0.32819

Източник: изчислено от автора на база на данни от НСИ.

От табл. 1 става ясно, че през всичките години производителността на труда в сектор селско стопанство е по-ниска от средната работна заплата в сектора, като с всяка следваща година коефициента на диспропорция все повече намалява, т.е. разликата между производителността на труда и работната заплата расте. В този сектор надценяването на заплащането се задълбочава от 0,73 до 0,33 през разглеждания период, което означава, че съотношението производителност на труда за сектора към средната стойност за страната е едва една трета от съотношението заплащане в сектора към средната стойност за страната.

2. Сектор „Индустрия“

На фигура 2 може да се проследи динамиката в изменението на реалната работна заплата и производителността на труда в българската икономика за сектора на индустрията през периода 2000-2018 година.

Фиг. 2. Темп на изменение на производителността на труда и работната заплата в сектор „Индустрия“ за периода 2000-2018 година

Източник: НСИ и изчисления на автора.

В този сектор раздалечаването между тези два показателя е по-съществено, в сравнение със селското стопанство. Има много малко тримесечия, през които ръста на производителността на труда изпреварва този на реалната работна заплата. С навлизането на страната в условията на криза се стигна до спад на БДС на един зает и неустойчивост в динамиката на производителността на труда, а освен това има

съществени отклонения на средната работна заплата и се получава голяма разлика между темповете на изменение на двете променливи. След отшумяването на кризата динамиката на производителността на труда започва да нараства повече, докато изменението на работните заплати рязко намалява, а в края на разглеждания период динамиките на двата показателя се сближават, както установихме, че се получава и в селското стопанство. Следователно, няма ясно изразена зависимост между двата показателя за целия изследван период, но ако той се раздели на по-малки интервали се забелязва правата връзка между тях.

Коефициентът на диспропорция за този сектор всяка следваща година расте, като след 2011 се колебае около единицата, което съответства на приблизително еднакво съотношение на производителността на труда и работната заплата в този сектор към стойностите за цялата икономика.

Таблица 2

**Коефициент на диспропорция в индустрията
за периода 2000-2018 г.**

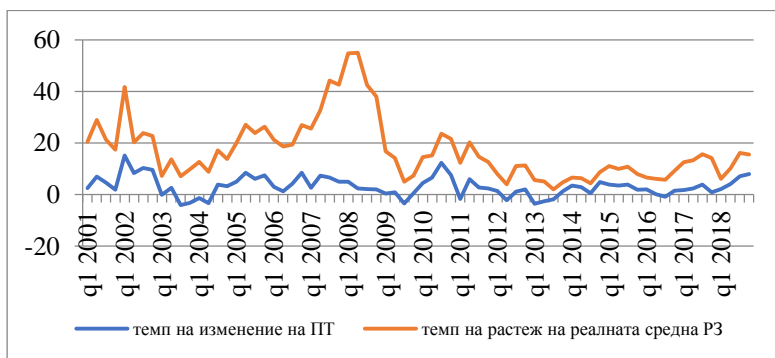
Сектор		Индустрия		
Години	Показатели	ПТ _{сек.} /ПТ _{нац.}	РЗ _{сек.} /РЗ _{нац.}	К _{диспр.}
		2000	1.035131	1,33955
2001	1.098843	1,32578	0.828828	
2002	1.082455	1,29319	0.837043	
2003	1.130788	1,29901	0.8705	
2004	1.096003	1,31163	0.835604	
2005	1.140938	1,27703	0.893431	
2006	1.157568	1,28775	0.898907	
2007	1.150828	1,27206	0.904696	
2008	1.077941	1,19597	0.901311	
2009	1.202014	1,21928	0.985839	
2010	1.151657	1,22576	0.939545	
2011	1.24402	1,24088	1.00253	
2012	1.230232	1,23265	0.998038	
2013	1.19073	1,19364	0.997562	
2014	1.185097	1,19511	0.991622	
2015	1.18697	1,16538	1.018526	
2016	1.209632	1,11910	1.080897	
2017	1.229437	1,11755	1.100118	
2018	1.174619	1,09982	1.06801	

Източник: изчислено от автора на база на данни от НСИ.

Следователно, за сектор „Индустрия“ резултатите показват, че диспропорцията между производителността на труда и работната заплата тук е най-малка и в сравнение с началото на изследвания период диспропорцията намалява.

3. Сектор „Услуги“

За сектор „Услуги“ от графика 3 личи, че измененията на двете променливи тук са най-раздалечени. В началото на разглеждания период изменението на производителността на труда е близко до изменението на средната работна заплата, но остава по-ниско, докато в края на периода измененията им започват да се доближават едно към друго. Разбираемо разликата е най-голяма по време на кризата, тогава реалната средна работна заплата значително изпреварва производителността на труда. Подобна бе ситуацията и в сектор индустрия.

Фиг. 3. Темп на изменение на производителността на труда и работната заплата в сектор „Услуги“ за периода 2000-2018 година

Източник: НСИ и изчисления на автора.

Данните относно коефициента на диспропорция за сектор „Услуги“ сочат диспропорция между съотношението производителност на труда на ниво сектор към националното равнище и съотношението работна заплата на ниво сектор към националното равнище. За общо деветнадесетте години само в първите три производителността на труда е по-висока от средната работна заплата като съотношение спрямо

националните индикатори. През останалите години работната заплата е надценена спрямо отношението на производителността на труда към средния принос за страната.

Таблица 3

**Коефициент на диспропорция в сектор услуги
за периода 2000-2018 година**

Години	Сектор Показатели	Услуги		
		ПТ _{сек.} /ПТ _{нац.}	РЗ _{сек.} /РЗ _{нац.}	К _{диспр.}
2000		1.189605	1.07466	1.106959
2001		1.158377	1.11198	1.041725
2002		1.190622	1.14348	1.041227
2003		1.155722	1.19199	0.969574
2004		1.169483	1.20444	0.970977
2005		1.154749	1.20653	0.957081
2006		1.153057	1.20022	0.960705
2007		1.176216	1.19983	0.980322
2008		1.183951	1.24125	0.953838
2009		1.164601	1.21901	0.955364
2010		1.193506	1.20266	0.992392
2011		1.137142	1.21923	0.932669
2012		1.129312	1.21552	0.929077
2013		1.15275	1.22501	0.941012
2014		1.16312	1.22237	0.951532
2015		1.159462	1.20806	0.959774
2016		1.135315	1.19756	0.948026
2017		1.143105	1.18790	0.962289
2018		1.152987	1.18421	0.973636

Източник: изчислено от автора на база на данни от НСИ.

Получените данни показват, че за целият изследван период съществуват сериозни диспропорции между съотношението производителност на труда на секторно равнище спрямо националното равнище и съотношението работна заплата на секторно равнище спрямо националното равнище. От трите разгледани сектора в селското стопанство коефициентът на диспропорция през целия период е под единица, което значи, че производителността на труда в него е по-ниска от средната работна заплата като съотношение спрямо националните равнища. При останалите два сектора коефициентът е по-голям от единица или се движи близо до единица, т.е. работната заплата е подценена спрямо

отношението на производителността на труда към средния принос за страната.

Заклучение

Извършеният анализ показва, че темпът на изменение на работните заплати за икономическите сектори в страната нараства по-бързо, отколкото темпът на изменение на производителността на труда в тях. Като съществен фактор, който оказва влияние върху изменението на връзката производителност на труда – работни заплати, може да се изведе световната финансова и икономическа криза от 2008-2009 година. Влиянието на кризата в отделните сектори е различно, но ефектът върху моделирането на връзката е сходен.

Резултатите от анализа показват, че ръстът на производителността на труда изостава спрямо ръста на реалната работна заплата и в трите сектора. Тенденцията е към сближаване на динамиките на двата индикатора след кризата. Ръстът на работната заплата е по-голям и стабилен, тъй като тя е определена от договорни взаимоотношения между работодателите и служителите, докато ръстът на брутната добавена стойност, а оттам и на производителността на труда зависи от пазарната стойност на продадената продукция, т.е. от моментните пазарни стойности, които са много по-колебливи и се влияят от редица фактори.

Данните за разглеждания период показват, че в нито един сектор коефициентът на диспропорция не е задълго равен на единица. При едни от тях се забелязва надценяване на заплащането, а при други подценяване. Сравнявайки коефициентите на диспропорция в началото и в края на разглеждания период може да заключим, че в сектора на индустрията и в сектора на услугите се забелязва намаляване на диспропорцията, а в селското стопанство има увеличаване на диспропорцията.

Резултатите от анализа позволяват да се изведат и няколко основни тенденции относно връзката между производителността на труда и работните заплати в отделните сектори на българската икономика:

- 1) Съществен фактор, влияещ върху изменението на връзката е световната финансова и икономическа криза от 2008 година. Нейното влияние е различно в отделните сектори, но ефекта върху изменението на връзката е сходен и показва несиметричността на връзката между производителността на труда и работната заплата преди и след кризата;

2) Данните на тримесечна база за България за трите сектора селско стопанство, индустрия и услуги показват, че ръстът на производителността на труда изостава от ръста на реалната работна заплата и в трите сектора. Тенденцията е към сближаване на динамиките на двата показателя едва след кризата и то само за сектор индустрия и сектор услуги.

Следователно, имайки предвид нарастващите несъответствия между практиката и класическите допускания за взаимодействието на тези икономически индикатори е необходимо преосмисляне на ролята на производителността на труда като ключов фактор за измерване и определяне на работната заплата в отделните сектори, с цел на диспропорциите.

References

1. Goschin, Z., (2007) Spatial and sectoral analysis of productivity-wage dissimilarities in Romania, *Romanian Journal of Regional Science*, Vol.1, 1, p. 33-44.

2. Natsionalen statisticheski institut, Danni za pazara na truda, <http://www.nsi.bg>.

3. Raychev, St. (2015) Tendentsii pri disproporsiite mezhdu proizvoditelnostta na truda I rabotnata zaplata, TU - Sofiya.

EVALUATION OF PECULIARITIES OF PROVIDING REMOTE GAMBLING SERVICES IN THE ENTERTAINMENT SECTOR

Prof. Irena Mačerinskienė, PhD

Mykolas Romeris University – Vilnius, Lithuania

irena.macerinskiene@mruni.eu

Prof. Rima Žitkienė, PhD

Mykolas Romeris University – Vilnius, Lithuania

rizit3@mruni.eu

Greta Genelienė, PhD student

Mykolas Romeris University – Vilnius, Lithuania

grmorkevic@stud.mruni.eu

Abstract

This paper analyzes the peculiarities of providing remote gambling services. The objective of the paper is to evaluate the peculiarities of remote gambling services provision and to assess changes in remote gambling in Lithuania. The following methods are used: comparative analysis and synthesis of scientific literature and legal acts, analysis of graphical and statistical data. First of all, the conception and classification of entertainment services are analyzed. Then the specifics of the legal regulation of remote gambling are discussed and recent changes in remote gambling in Lithuania are evaluated. The analysis revealed that the conception of entertainment services is heterogeneous and depending on the nature of the entertainment industry, the list and provision location of entertainment services are changing. The analysis demonstrated how rapidly popularity of remote gambling services in Lithuania is growing: in 2019 remote gambling gross revenue increased by 44,5 percent compared to 2018 and in 2019 remote gambling gross revenue was 35,95 percent of total (remote and land-based) gambling gross revenue in Lithuania.

Key words: *remote gambling, gambling services peculiarities, entertainment industry, gambling gross revenue.*

JEL Code: L82, L83, K23.

Introduction

The benefits of gambling as entertainment to society have always been the subject of scientific debate, and some scholars believe that gambling cannot be equated with other, traditional types of entertainment. However, according to the representatives of gambling industry, gambling is just another type of entertainment that can be compared to going to a sports

competition. In this paper the concept of entertainment services is revealed and the place of gambling in the classification of entertainment services is determined.

One of the key features of gambling as an entertainment service is its specific regulation at European Union and national levels. Remote (online) gambling does not respect national borders and often national legislation, therefore in this paper the peculiarities of providing remote gambling services are analyzed. In the last part of this paper, according to the performance reports of Lithuania's gambling organizers' the changes in remote gambling in Lithuania during recent years are analyzed.

The entertainment industry has been mainly analyzed by researchers in the following respects: conception of entertainment services (Barnouw et al., 1992; Zillmann et al., 1994; Shusterman, 2003; Bates et al., 2010; Pruskus, 2013 and others), classification of entertainment services (Hauptert, 2006; Moss, 2010; Vogel, 2015; Pruskus, 2013 and others), gambling as entertainment (Boardman, 2007; Walker et al. 1999).

The object of this paper is remote gambling services. The objective of the paper is to evaluate the peculiarities of remote gambling services provision and to assess changes in remote gambling in Lithuania. The tasks of the paper are: 1) to reveal the concept of entertainment services and to determine gambling place in the classification of entertainment services; 2) to discuss the specifics of the legal regulation of remote gambling; 3) to evaluate the recent changes in remote gambling in Lithuania. In the paper the following methods are used: comparative analysis and synthesis of scientific literature and legal acts, analysis of graphical and statistical data.

1. Conception and classification of entertainment services

The conception of entertainment services. The entertainment industry has been growing particularly fast in recent decades, especially in developed countries, as entertainment is becoming one of the most important indicators of quality of life in modern society (Pruskus, 2013). The rapid growth of the entertainment industry in recent decades is led by rising people's incomes and shorter working hours. The development of a modern economy and growing economic productivity are also considered to be a key factor in the growth of the entertainment industry (International Encyclopedia of the Social Sciences, 2008).

In the XX century entertainment theory began to be examined in a more detailed manner. Entertainment theory has been studied by scholars in different fields: psychology, sociology, economics, and others (Bates et al., 2010). Taking into account, that entertainment services were analyzed by scientists from different fields, entertainment services have emerged as heterogeneous concept that includes many different needs.

The word entertainment is derived from the latin word *intertenerere* which means focusing on the object (Shusterman, 2003). According to V. Pruskus (2013), entertainment should be perceived as a multifaceted phenomenon that affects mind, feelings, memory and attention, promotes flexibility and innovation. According to Barnouw and Kirkland (1992), entertainment is a service that seeks profit, it is an emotion or experience that can be sold, and it can bring joy to a large group of heterogeneous individuals. Scientists who try to understand entertainment as a phenomenon which includes many different areas, consider entertainment as any kind of game or performance, related to sport or not, competitive or not, and it doesn't matter if a person just observes or participates in it (Zillmann et al., 1994). Entertainment is an activity that attracts or provides pleasure, it always occupies the viewer's time and attention. Entertainment is universal, it must interest a large group of individuals (Vogel, 2015).

Some scholars who have analyzed the theory of entertainment believe that it is not meaningful to establish a single and all-encompassing definition of entertainment, because each individual can consider anything that seems interesting to him to be entertainment. Entertainment could be described as a set of certain elements, the essentials of which are objectivity, communication, external stimulus, pleasure, and a passive audience (Bates et al., 2010). According to these scientists, the individual participating in the entertainment must be passive, therefore such entertainment in which the individual participates himself, i.e. sports, dance or gambling should not be classified as entertainment. Michael J. Hauptert (2006) has a different opinion, arguing that entertainment is a social activity. According to him, even if the certain activity takes place in isolation social interaction occurs later and this is one of the main features of entertainment.

According to V. Pruskus (2013), the desire to define the concept of entertainment is complicated by the amount of available information, level of education, social, ethnic and cultural context - representatives of different cultures and ethnic groups may also have different perceptions and

assessments of entertainment. According to the given definitions of entertainment, it can be concluded that scientists agree that entertainment is the provision of a certain pleasure or emotion for profit. Scholars opinion differ on whether the individual himself can take an active part in the entertainment or he is a passive observer. Therefore, the concept of entertainment services is heterogeneous. After analyzing the opinions of various scholars, it can be stated that the concept of entertainment services cannot be defined precisely, because depending on the nature of the entertainment industry the list of entertainment services is constantly changing.

The classification of entertainment services. International Encyclopedia of the Social Sciences (2008) distinguishes the following types of entertainment as part of the entertainment industry: cinema, television, music, entertainment broadcasting, print media, games, gambling, sports and art (the list is incomplete). According to Michael J. Hauptert (2006), the traditional entertainment industry can be divided into six sectors: vaudeville, cinema, television, radio, recorded sound and spectator sports.

Stuart Moss (2010) argues that the entertainment industry consists of the following main sectors: music, bars and clubs, cinema, broadcast media, audio-visual media, internet, games, print media, gambling and sports which involves viewers. In D. Mizerski (2013) opinion, those types of entertainment which earn the most revenue worldwide i.e. gambling, film industry, theme parks and sound recordings are the most important for economy. According to V. Pruskus (2013) “Entertainment is not a stable phenomenon, it is constantly changing, diversifying in response to new needs of individuals. There is also no classification of entertainment that is acceptable to everyone, because entertainment can be classified according to someone’s own criteria, that are always subjective and conditional”.

According to Harold E. Vogel (2015), the entertainment and media industry includes television and radio broadcasting, movies, theater, internet, music, print media, gambling (specifically casino) and even toy production. Modern technologies like internet moved entertainment to the next level and now all segments of the entertainment and media industry can be found online (Vogel, 2015). So the internet should not be seen as a separate segment of the entertainment industry, but as a tool to reach them.

Representatives of gambling industry believes that gambling is just another type of entertainment that can be compared to going to movies or sports competitions. Many scholars disagree to this position and believes that gambling is fundamentally different from other types of entertainment because it can lead to addiction (Walker et al., 1999). Barry Boardman and John J. Perry (2007) argues that gambling is different from other types of entertainment for the one simple reason, regular entertainment does not cause addiction or self-control disorders.

After summarizing various classifications of entertainment services, it can be concluded that the main areas of the entertainment industry are: cinema, television, music, print media, sports (in which viewers can participate), and games. Some scholars do not specify whether gambling falls within the definition of games, but some of the scholars assumes that gambling is a separate type of entertainment.

In the Republic of Lithuania, gambling according to the Classification of economic activities is classified as artistic, entertainment and recreational activities. This field of activity includes many different fields of activity that meet the cultural, entertainment and recreational needs of society, ranging from live performing arts, museum operation, gambling to sports and recreation (Statistics Lithuania, 2008). According to the Classification of products, goods and services, gambling services are included in the section of creative, artistic and entertainment services (Statistics Lithuania), and in the International Classification of goods and services (Nice Classification) gambling services belongs to a class that includes education, training, entertainment and sports activities (State Patent Bureau of the Republic of Lithuania, 2020).

2. Regulation of remote gambling services provision in the European Union and Lithuania

One of the specific features of gambling services provision is its unique regulation at the European Union (hereinafter “EU”) and Member States (hereinafter “MS”) levels. Although one of the fundamental principles of EU law is the free movement (Treaty on the Functioning of the European Union), however remote gambling services are considered to be a different type of service in the context of the free movement of services in EU. Although these services are a subject of a general rule that operators authorized in one MS should be free to provide services in another MS,

however MS have the discretion right to impose restrictions on the provision of services in the following public interests: consumer protection, public order and financing benevolent and public interest activities (European Commission, 2011).

The organization of remote gambling does not respect national borders and often national legislation. Whereas EU MS themselves regulate the gambling services provision on their territory, there may be several different situations where the provision of remote gambling services will be legal in another MS: 1) a MS recognizes a license issued in another MS and allows remote gambling services on its territory; 2) a MS requires a service provider to be licensed in that MS (MS issue their own license) and then allow the provision of remote gambling services on its territory (European Commission, 2011).

In the Republic of Lithuania gambling is a strictly state-regulated activity. In order to provide remote gambling services in the territory of the Republic of Lithuania, a service provider is required not only to have a permission issued by the Gaming Control Authority under the Ministry of Finance of the Republic of Lithuania (hereinafter “Authority”) to provide these services, but also to comply with other requirements related to the mandatory provision of land-based gambling services in the territory of the Republic of Lithuania and obtaining proper licenses for the provision of these services.

Since the 1st January 2016 measures to fight illegal remote gambling providers in the territory of the Republic of Lithuania have been introduced (Gaming Law of the Republic of Lithuania). In four years Authority has blocked access to 384 websites where illegal remote gambling services were provided in the territory of the Republic of Lithuania (List of illegal remote gambling operators, 2020). Consequently, in accordance with the legal regulation in Lithuania, Lithuania does not recognize licenses issued in another MS to provide remote gambling services and blocks access to websites that provide illegal remote gambling services in the territory of the Republic of Lithuania.

3. Evaluation of remote gambling in Lithuania in year 2016 - 2019

In Lithuania gaming means a game or mutual betting in accordance with established regulations where, seeking to win money, participants voluntarily risk their stakes, and where the gain or loss depends on chance,

an occurrence of any event or the result of a sports match (Gaming Law of the Republic of Lithuania). According to this definition, gambling does not depend on a person's skills, therefore all games that depend on a person's abilities are not considered as gambling in Lithuania. It should be noted that in the Republic of Lithuania, unlike in other countries, lotteries are not considered as gambling either.

Currently, the following types of land-based gambling services are provided in Lithuania: betting (in betting office), game by category A slot machines and table games (in casino), game by category B slot machines (in machine hall). Also, the following types of remote gambling services are currently provided in Lithuania: remote betting, remote gaming by category A slot machines, remote table games and remote gaming by category B slot machines. It should be noted that although remote gambling was legalized in the Republic of Lithuania only in 2016, however the popularity and demand for remote gambling services in Lithuania are growing at an extremely high rate. This is also confirmed by statistical data – comparing 2016 gross gaming revenue (hereinafter “GGR”) of remote gambling with 2017 GGR, it can be seen that GGR in 2017 increased by 40 %, in 2018 GGR compared to the previous year increased by 28,6 % and in 2019 GGR was 44.5 % higher than in 2018. (see Figure 1).

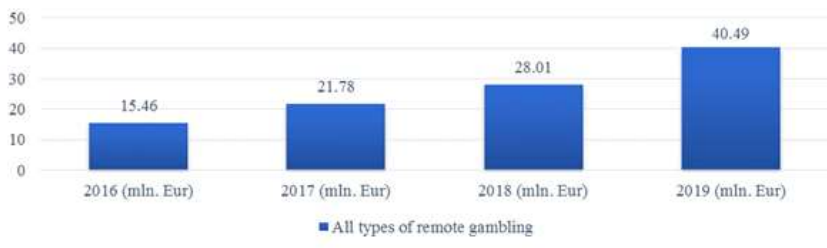

Fig. 1. GGR of remote gambling in year 2016-2019, mln. Eur.

Source: prepared by the authors according to the gambling operator's performance reports in year 2016–2019.

Analyzing the GGR of individual types of remote gambling in the period of 2016-2019, it can be seen that in Lithuania the largest share of the remote gambling market is occupied by remote betting and remote gaming by category A slot machines. According to the data of 2019, GGR from remote betting and remote gaming by category A slot machines accounted

for almost 97% of all GGR from remote gambling market in Lithuania in the period of 2016-2019 (see Figure 2).

Fig. 2. GGR from separate types of remote gambling in year 2016-2019, mln. Eur.

Source: prepared by the authors according to the gambling operator’s performance reports in year 2016–2019.

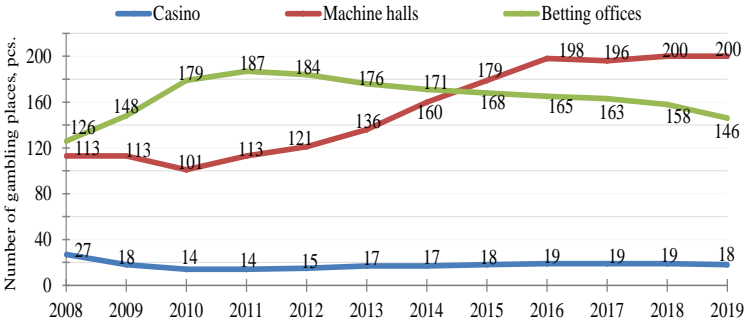

Fig. 3. Change of the number of land-based gambling places in Lithuania in year 2008 - 2019, pcs.

Source: prepared by the authors according to the gambling operator’s performance reports in year 2008–2019.

After the legalization of remote gambling in Lithuania, the GGR of remote gambling market is growing rapidly. The question is what impact does the remote gambling market have on the development of the land-based gambling market in Lithuania? As can be seen (see Figure 3), until 2014 betting offices had the largest number of land-based gambling venues

in Lithuania, however from 2015 they were surpassed by machine halls. The legalization of remote gambling in Lithuania did not have a significant impact for casino development. A completely different trend can be observed in the development of betting offices, which has been declining since 2013 and after the legalization of remote gambling it continues to decrease significantly, in contrast, the number of machine halls has been slowly growing since 2016.

From the information presented in Figure 4, it can be seen that in 2016 the GGR from remote gambling produced 17 % of total GGR of gambling (remote and land-based), in 2017 - 22.37 %, in 2018 - 28.18 % and in 2019 - 35.95 %.

Fig. 4. Percentage GGR from remote gambling of total GGR of gambling, mln. Eur.

Source: prepared by the authors according to the gambling operator’s performance reports in year 2016–2019.

Consequently, tendency for the growth of GGR of remote gambling and the development of this market in Lithuania can be noted. From the presented data it can be concluded that the entire gambling market and GGR of gambling is constantly growing in Lithuania. After analyzing the data it can be assumed that remote gambling is becoming more and more popular in Lithuania and some types of remote gambling are taking over the land-based gambling market share and GGR.

Conclusion

The analysis revealed that the conception of entertainment services is heterogeneous, the definition of entertainment services is unsettled and depending on the nature of the entertainment industry the list and provision

location of entertainment services are changing. Some scholars do not specify whether gambling falls within the definition of games, but some of the scholars assumes that gambling is a separate type of entertainment.

Remote gambling services are considered to be a different type of services in the context of the free movement of services in EU and MS have the discretion right to impose restrictions on the provision of these services. In order to provide remote gambling services in the territory of the Republic of Lithuania, a service provider is required not only to have a permission issued by Authority to provide these services, but also to comply with other mandatory requirements.

Although remote gambling was legalized in the Republic of Lithuania only in 2016, the popularity and demand for remote gambling services in Lithuania are growing at an extremely high rate. In 2016 the GGR from remote gambling produced 17 % of total GGR of gambling (remote and land-based), in 2017 - 22.37 %, in 2018 - 28.18 % and in 2019 - 35.95 %. Because remote gambling is becoming more popular in Lithuania, some types of remote gambling are taking over the land-based gambling market share and GGR. According to that, further researches on remote gambling impact on land-based gambling market, GGR and also state's economy should be executed.

References

1. Barnouw E., Kirkland C. E. (1992) *Folklore, Cultural Performances, and Popular Entertainments. – A Communications–Centered Handbook*. New York: Oxford University Press.
2. Bates S., Ferri A. J. *What's Entertainment? Notes Toward a Definition*. (2010) *Studies in popular culture*, Vol. 33, No. 1.
3. Boardman B., Perry J. J. (2007) *Access to gambling and declaring personal bankruptcy*. *The Journal of Socio–Economics*. – Elsevier, Vol. 36.
4. European Commission. (2011) *Green paper on on-line gambling in the internal market*. Available from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52011DC0128&from=EN> [Accessed 01/02/2020].
5. *Gaming Law of the Republic of Lithuania*. Available from: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.E5509883EBB4/CxZdwzARMS> [Accessed 10/01/2020].

6. Gambling operator's performance reports in year 2002-2017. Available from: <http://lpt.lrv.lt/uploads/lpt/documents/files/Lošimo%20organizatorių%202002%20-%202017%20metų%20veiklos%20rodikliai.pdf> [Accessed 15/01/2020].
7. Gambling operator's performance reports in year 2018. Available from: [http://lpt.lrv.lt/uploads/lpt/documents/files/Lošimų%20organizatorių%202018%20metų%20veiklos%20rodikliai\(1\).pdf](http://lpt.lrv.lt/uploads/lpt/documents/files/Lošimų%20organizatorių%202018%20metų%20veiklos%20rodikliai(1).pdf) [Accessed 15/01/2020].
8. Gambling operator's performance reports in year 2019. Available from: <http://lpt.lrv.lt/uploads/lpt/documents/files/Lošimų%20organizatorių%202019%20metų%20veiklos%20rodikliai.pdf> [Acc.15/01/2020].
9. Gaming Control Authority under the Ministry of Finance of the Republic of Lithuania. Illegal online gambling operators. Available from: <http://lpt.lrv.lt/en/illegal-online-gambling-operators> [Accessed 15/01/2020].
10. Hauptert M. J. (2006) *The Entertainment Industry*. – Westport, Connecticut: Greenwood Press.
11. *International Encyclopedia of the Social Sciences*. (2008) 2nd ed. / edited by William A., Darity, J. – Macmillan Reference USA.
12. Mizerski D. (2013) New research on gambling theory research and practice. *Journal of Business Research*. – Elsevier, Vol. 66.
13. Pruskus V. (2013) Pramogos kaip komunikacijos forma: samprata ir socialinės funkcijos. *SANTALKA. Filosofija, Komunikacija*. – Vilnius: 2013, t. 21, Nr. 1, pp. 6–11.
14. Shusterman R. (2003) Entertainment: A Question for Aesthetics. *British Journal of Aesthetics*, Vol. 43(3), 2003, pp. 289–307.
15. State Patent Bureau of the Republic of Lithuania. Nice Classification. Available from: <https://vpb.lrv.lt/lt/veiklos-sritys/prekiu-zenklai/prekiu-ir-paslaugu-klasifikacija/nicos-klasifikacija/paslaugu-klasifikacijos-duomenu-baze> [Accessed 10/01/2020].
16. Statistics Lithuania. Classification of economic activities (EVRK 2 red.). – Vilnius, 2008. Available from: http://osp.stat.gov.lt/documents/10180/24308/EVRK2red_klasif_leidiny.pdf [Acc.15/01/2020].
17. Statistics Lithuania. Classification of products, goods and services. Available from: <https://osp.stat.gov.lt/601> [Accessed 15/01/2020].
18. Treaty on the functioning of the European Union. Available from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:12012E/TXT&from=EN> [Accessed 01/02/2020].

19. The Entertainment Industry: An Introduction (2010), edited by Stuart Moss. – Cambridge, MA: CAB International.
20. Vogel H. L. (2015) Entertainment Industry Economics: a guide for financial analysis. 9th ed. – Cambridge University Press.
21. Walker D. M., Barnett A. H. (1999) The social costs of gambling: an economic perspective. Journal of gambling studies. – Vol. 15(3).
22. Zillmann D., Bryant J. (2002) Media Effects: Advances in Theory and Research. – University of Alabama. Available from: <http://web.asc.upenn.edu/gerbner/Asset.aspx?assetID=1617> [Accessed 15/01/2020].

ТРАНСФОРМАЦИЯ НА ТЪРГОВСКИТЕ ЦЕНТРОВЕ В ГРАД ВАРНА

TRANSFORMATION OF SHOPPING CENTERS IN VARNA

Д-р Ивайло Иванов
Риъл Булленд АД
ivaylo.ivanovd@hotmail.com

Ivaylo Ivanov, PhD
Real Bulland JSC, Bulgaria
ivaylo.ivanovd@hotmail.com

Abstract

The research covers the shopping centers in Varna: Pfohe Mall, Mall Varna, Grand Mall Varna, Mall Varna Towers and Delta Planet Mall, showing the transformation from their opening until the beginning of 2020. The reasons for their periodic reconception and transformation after finalizing their life cycle, achieving the desired new synergetic effect, were considered. The influence of the connecting infrastructure to adjacent retail chains which forms trade cluster was analyzed. These changes are mainly conveyed by adjustment of retail spaces into modern offices, sports and children's centers, museum exhibitions, farmers markets, enlarging cinema halls, etc. Thus, shopping centers are continuously improved and developed in order to meet the new consumer requirements.

Key words: *shopping center, transformation, synergetic effect, life cycle, reconception.*

JEL Code: *R3*

Въведение

В процеса на експлоатацията на съществуващите търговски центрове и изграждането на нови се достига до момент, в който приходите от търговските имоти, построени по-рано, започват да намаляват. Причините за това са изхабената материална база, остарялата концепция, намалената маркетингова активност и др. Поради това, при наличието на подходящ инвеститор се предприемат мерки за препозициониране на активите отново в търговски центрове или в имоти с друго предназначение (Ivanov, 2016).

Бъдещето на търговските центрове може да се разглежда и като част от мултифункционални проекти, при които се търси синергия между отделните компоненти на пазара – офисни, жилищни и търговс-

ки площи. Това създава голям поток от посетители, което в съчетание с разнообразния търговски микс е предпоставка за по-бърза възвръщаемост на вложените инвестиции. Анализът на жизнения цикъл на търговските центрове показва необходимостта от периодична реконцепция и трансформация, като се наблюдава определена цикличност на промените средно на 15 години (Orekhov, 2015).

Причините за трансформацията са външни и вътрешни. Към външните се отнасят интернет търговията, ръста на конкуренцията, промяната в потребителското търсене, изменения на законодателството и техническите изисквания. Към вътрешните причини могат да се причислят: физическото и морално износване на сградите и дизайна, остарялата концепция, грешки в позиционирането и проектирането.

В много от случаите, промяната е по посока на увеличаване на обектите за отдих и развлечение. Съществено място заема и промяната в довеждащата и свързващата инфраструктура между отделните търговски обекти. В резултат на развитието на свързващата инфраструктура, търговските обекти, групирани в определена територия се превръщат в търговски клъстер, при което самостоятелните обекти придобиват конкурентно предимство и реализират синергичен ефект благодарение на своето близко местоположение, ползването на едни и същи паркинги, при което всеки един от тях и участва в разпределението на потока от клиенти (Cheglov & Ivshin, 2018).

Цел на настоящото изследване е да се направи оценка на трансформацията на търговските центрове в гр. Варна и на причините, довели до необходимостта от нея.

Обект на изследването

Настоящото изследване е изготвено на територията на гр. Варна, като са обхванати пет търговски центъра: „Пфое Мол“ (*Pfohe Mall*), Мол Варна (*Mall Varna*), Град Мол Варна (*Grand Mall Varna*), Двете кули (*Mall Varna Towers*) и Делта Планет Мол (*Delta Planet Mall*). Проследена е трансформацията на търговските центрове от тяхното откриване до началото на 2020 г.: *Pfohe Mall* – декември 2007 г.; *Mall Varna* – юни 2008 г.; *Grand Mall Varna* – май 2010 г.; *The Two Towers* ноември 2010 г.; *Delta Planet Mall* – март 2019 г. За целта са използвани методите на наблюдението, сравнението и анализа.

Резултати от изследването

През периода 2007-2019г. в гр. Варна се оформя критична маса на търговските центрове на сравнително малка територия. Освен това в тази зона, разположена между бул. „Сливница“, бул. „Вл. Варненчик“, бул. „Република“ и Автогара попадат и други търговски обекти за домашни потреби, електроника, спорт, обзавеждане и др. като: *Praktiker*, *TehnoPolis*, *HomeMax*, *Aiko*, *Mr.Bricolage* и др. Високата концентрация на търговски центрове в една определена зона води от една страна до привличане на посетители от други градове и туристи, но от друга страна създава сериозна конкуренция. Така по естествен път се стига до необходимостта от трансформация на търговските центрове, като за това има и други причини:

- Навлизане на онлайн магазини и доставки по куриер;
- Модерни търговски обекти с по-ниски цени (discount shops);
- Откриване на нови самолетни полети до близки дестинации на ниски цени.

Търговските центрове в гр. Варна и в други населени места постепенно променят средата, в която работят. Паралелно със сайтове за продажба на утвърдени международни марки за дрехи, обувки и аксесоари, през последните години се утвърждават и т.нар. мултибранд сайтове, които оперират и на българския пазар: www.obuvki.bg – обувки и чанти, www.fashiondays.bg – дрехи и аксесоари, www.emag.bg – за електроника. Освен това големите вериги *Kaufland*, *Lidl*, *Deichmann* и *DM* непрекъснато разширяват своята мрежа и пазарен дял.

- *Kaufland* открива 5 магазина, като последните 3 са разположени на две нива за допълнително удобство на клиентите;
- *Lidl* – 7 магазина, също имат няколко магазина на две нива;
- *DM* – 7 магазина;
- *Deichmann* – 2 магазина. Освен това, *Deichmann* е наемател на *Kaufland* (бул. „Република“) и когато се обединява асортиментът на *Kaufland*, *Deichmann* и останалите наематели, на практика се получава един компактен търговски център, разполагащ с всички удобства за пазаруване.

Заедно с разширяване на мрежата си, веригите непрекъснато адаптират своя асортимент, ценова политика, промоционални актив-

ности и комуникация с клиентите. Това им позволява да бъдат конкурентоспособни на търговските центрове.

От друга страна, летище Варна се развива изключително динамично през последните 10 години. След откриването на новия терминал, значително се увеличава броя на дестинациите и съответно обслужените пътници. За първи път в своята история, през 2018г. броят на пътниците надмина 2 млн. Благодарение на т.нар. ниско бюджетни авиолинии – *Wizz Air*, *Ryan Air* и други, жителите на гр. Варна и близките градове имат възможност да посещават редица европейски градове на изгодни цени. Най-често тези пътувания са придружени с пазаруване в големи търговски или аутлет центрове. Много добър пример в това направление е *Orio Center* в Ламбардия, Италия, изграден в непосредствена близост до летището, където кацат ниско бюджетните полети.

Търговските центрове в гр. Варна – трансформация и вътрешна визия

1. Pfohe Mall (разгърнатата площ над 27 379 кв. м, от които 17 500 кв. м търговски площи, 62 магазина, 180 подземни и 60 надземни паркоместа).

Много бързо се оказва, че първият търговски център има сериозен проблем с проектирането на площите и наемателите започват да го напускат. *Pfohe Mall* преминава през няколко собственика и постепенно променя своето предназначение - от търговски център се превръща в офисна сграда. Направена е реорганизация на вътрешните пространства, за да се приспособят от магазини към модерни офисни пространства, както и т.нар. „отваряне на фасадата“. Това представлява изрязване на фасадата и поставяне на прозоречни стъклопакети, които осигуряват достатъчно дневна светлина на работещите. В началото в реконструираната сграда се разполага офиса на голяма варненска строителна компания, както и на редица други компании под наем. През октомври 2019г. се появява изнесен център за обслужване на клиенти *KBC Shared Service Center BG* на голямата белгийската банкова и застрахователна група *KBC Group*, която наема втората част от сградата. В началото на февруари 2020 г. *KBC Group* купува цялата сграда. Така 12 години след откриването си, *Pfohe Mall* претърпява цялостна транс-

формация и се превръща в изнесен офис за обслужване на клиенти на *KBC Group* (фиг 1).

Фиг. 1. Общ изглед на Pfohe Mall след трансформацията

2. Mall Varna (70 000 кв. м обща застроена площ, 33 000 кв. м търговски площи, 760 паркоместа, от които 200 външни, 2 етажа магазини за мода, 8 зали с 1300 места на кинокомплекс Арена, 4 боулинг писти, 3D Кино и Sega Games, ресторанти, кафенета, 800 кв. м детски увеселителен център Capella Play).

В *Mall Varna* постепенно се налагат следните промени: Локацията на бившия супермаркет „Пикадили“ на ниво -2 се реорганизира в неповторимо по атмосфера пространство (2000 кв. м.), където всяка седмица се провежда т.нар. фермерски пазар за плодове, зеленчуци и натурални храни. Производители от различни краища на Варненска област излагат своята продукция (фиг. 2). Последният етаж на търговския център се трансформира от търговска площ в модерно офисно пространство. Освен това се изгражда нов модерен спортен център *Fitness Energy CLUB* с професионален боксов ринг, зали за скуош, модерна фитнес зала с панорамна гледка и над 150 уреда, групови занимания, релакс зона със сауна, солариум и масажен център. Новите зали за спорт и релакс са разположени на етаж 2 в търговския център и заедно с центъра от етаж 3 утвърждават *Fitness Energy CLUB* като един от най-големите спортни комплекси на закрито във Варна.

Една от най-важните промени ще бъде изграждането на пешеходна връзка между *Mall Varna* и *Kaufland*. На ниво +1 на търговския център ще се „отвори фасадата“ и ще се изгради голяма свързваща конст-

рукция директно към входа на супермаркета (фиг. 3). Една от разглежданите опции е свързващата конструкция да бъде достатъчно широка, за да има възможност да се оформят няколко магазина.

Фиг. 2. Фермерски пазар в Mall Varna на ниво -2

Фиг. 3. Предстоящо изграждане на вътрешна пешеходна връзка между Mall Varna и Kaufland

3. Grand Mall Varna (150 000 кв. м обща разгъната застроена площ, 50 000 кв. м търговски площи, 220 магазина, 1700 паркоместа – 2 подземни и надземни нива).

Grand Mall Varna е най-големият, най-посещаваният и най-успешен търговски център в гр. Варна и североизточна България, но

независимо от това претърпява трансформации в различни аспекти. През 2015г. се открива уникалният за България „Ретро Музей“ върху площ от 4000 кв. м., който включва експонати от периода 1944-1989г. – български цигари без филтър, руски прахосмукачки, домашни потреби от ГДР, полска козметика и най-желаните автомобили, произведени в някогашния СИВ. В музейната експозиция има над 50 автомобили от епохата с марките „Волга“, „Москвич“, „Шкода“, „Грабонт“, „Чайка-ГАЗ-13“ и др. в безупречно реставриран вид. Изложени са и популярните на времето мотоциклети „Симсон“ и „Балкан“. Специален акцент в колекцията на музея са въсчнените фигури на големите личности от времето на социализма (фиг. 4).

Фиг. 4. „Ретро Музей“ в Grand Mall Varna

Освен това, се изгражда модерна кино зала на покрива на търговския център със специални звукови ефекти и големина на екрана, а Porsche отваря шоурум в края на 2019г. за привличане на по-голям брой посетители.

Предстои следващата трансформация – изграждането на две кули върху търговския център. Предвидено е едната да бъде офисна сграда, а другата голяма хотелска верига и конферентен център. Двете сгради ще бъдат напълно интегрирани със съществуващия търговски център, което ще позволи значително да се увеличи клиентопотока (фиг. 5).

Фиг. 5. Предстояща трансформация на Grand Mall Varna

4. Mall Varna Towers (70 000 кв. м. обща площ, 52 000 кв. м. търговски площи, 2 паркинга – подземен с около 500 места и външен с 1200).

Зоната за пазаруване и за развлечения се покрива от 2 търговски нива, разположени между 2-те кули с обща разгърнатата площ от 19 000 кв. м. Кулите са с височина 70 метра и са предназначен за офиси. Сред наемателите там са специализираната в аутсорсинг на бизнес услуги американска компания Concentrix, технологичната DXC Technology, електроразпределителното дружество "Енерго Про", Schneider Electric, "Банка Пиреос България" и "Каменица". На покрива на едната кула има хеликоптерна площадка, а на другата е първият в България въртящ се ресторант.

На настоящия етап търговската част (4 етажа) е затворена, предвижда се проект за трансформацията ѝ в офисна част.

5. Delta Planet Mall (110 000 кв. м. обща площ, 40 000 кв. м. търговски площи, три подземни нива с 1300 паркоместа)

Delta Planet Mall е домакин на най-големия кино салон извън София – *Cinema City*, което разполага с 12 зали и единствената 4DX зала във Варна. В търговския център е изграден детски Galaxy Center, най-големият магазин за детски играчки, и най-големият трамплин център във Варна. Delta Planet Mall се базира на новоразработена концепция за ритейл - комбинация от пазаруване, интерактивен интериор и големи интегрирани зони за забавление (над 4 000 кв.м), които осигуряват на клиентите уникално преживяване и удължават времето на престой.

За първи път български търговски център предоставя възможност децата и родителите да се радват на съвместни приключения и познавателни игри напълно безплатно. За целта се използва 12-метрова панорамна кула, декорирана като магическо дърво, преминаваща през всички етажи на Delta Planet Mall и предлагаща на децата вълнуващо пътешествие от последното до партерното ниво (фиг. 6).

Фиг. 6. Вътрешен изглед на Delta Planet Mall, детски забавления

Въпреки че търговският център отваря през март 2019 г., още в края на годината е осъществена първата голяма промяна – международната верига ИКЕА открива магазин в търговския център на площ от 8 000 кв. м. Това е нова концепция на ИКЕА, да бъде по-близо до своите клиенти. (ИКЕА открива и в Лондонски мол).

Трансформацията в търговските центрове е неизбежна и трябва да следва новите изисквания на времето, за да оцеляват при наличието на силна конкуренция. Редица автори съобщават за необходимостта на трансформация на търговските центрове и конкретни нови решения за по-доброто им функциониране (Darcin & Demircioglu, 2005; Lorch & Hernandez, 2008; Ozuduru & Guldman, 2013; Mendilcioğlu & Goudarzi, 2019). Предлагат се и решения за преобразуване на търговските центрове в гъвкави, декарбонизирани градски активи (Varchi et al., 2018). Търговските центрове могат да имат активна роля в една бъдеща интелигентна мрежа, свързваща сградите и енергийната инфраструктура.

Фотоволтаичните системи и системите за съхранение на енергия играят основна роля в използването на такъв потенциал и могат да се превърнат в рентабилно решение за намаляване на въглеродните емисии и постигане на екологичен ефект.

Заклучение

Представените резултати показват, че търговските центрове в град Варна се трансформират през последното десетилетие паралелно с нарастване на търговските обекти около тях на сравнително малка територия и засилване на конкуренцията. Използвани са различни стратегии и форми за трансформация в отговор на широкото развитие и нарастваща популярност на другите търговски обекти. Промените се изразяват главно в трансформация на търговските площи в офисни пространства, спортни и детски центрове, увеличаване площта на кино залите, музейни изложения, фермерски пазари и др. По този начин търговските центрове са в непрекъснато усъвършенстване и развитие.

References

1. Barchi G., D. Moser, R. Lollini. (2018) *Renewable Malls: Transforming Shopping Centres into Flexible, Decarbonized Urban Energy Assets. Renewable Strategies for Cities and Regions*, 293-311.
2. Cheglov V.P., B. A. Ivshin. (2018) Razvitiye formata torgovogo tsentra kak osnova klasterizatsii torgovoy sfery v Rossii. *Russian Journal of Entrepreneurship*, volume 19, No 3, pp. 748-762.
3. Darcin A., E. Demircioglu. (2005) Usability of Large Urban Facilities in Spatial Transformation - Case Study of Regional Shopping Centers in Istanbul, *ERSA Conference papers*, European Regional Science Association.
4. Ivanov, I. (2016) *Targovskite tsentrove otblizo - istoriya, investitsii, inovatsii*. Sofia, Direct Services, pp. 172.
5. Lorch B., T. Hernandez. (2008) The Transformation of Shopping Mall Space in Canada: An Analysis of Selected Leasing Site Plans between 1996 and 2006. *Geography Research Forum*, vol. 28, 21-41.
6. Mendilcioğlu R. F., S. M. Goudarzi. (2019) A Sustainable Solution of Urban Revitalization: Transformations of Shopping Malls, *Selçuk Ün. Sos. Bil. Ens. Der.*, vol.41, 235-245.

7. Orekhov D.B. (2015) Upravleniye zhiznennym tsiklom trgovykh obyektov: ekonomicheskoye obosnovaniye resheniya o rekontseptsii i rekonstruktsii trgovogo tsentra. *Bulletin of the South Ural State University*. Ser. Economics and Management, vol. 9, No. 1, pp. 162–169.

**КУЛТУРАТА КАТО ВЪЗМОЖНОСТ ЗА ИНТЕЛИГЕНТНО
РАЗВИТИЕ И ИКОНОМИЧЕСКИ РАСТЕЖ
(опитът в подготовката на Стратегията за развитие на културата
на Община Велико Търново 2020-2030)**

**CULTURE AS AN OPPORTUNITY FOR INTELLIGENT
DEVELOPMENT AND ECONOMIC GROWTH
(the experience in the preparation of the Strategy for the Development
of Culture of the Veliko Tarnovo Municipality 2020 – 2030)**

*Д-р Любомир Кутин
Арт Диалог ЕООД
lkutin59@gmail.com*

*Lyubomir Kutin, PhD
Art Dialog LTD, Bulgaria
lkutin59@gmail.com*

Abstract

The content of the report is structured as an introduction, three parts and conclusion. It is dedicated to the long-term planning in the cultural policies. The introductory words formulate the thesis of the new significance of culture in contemporary conditions. It ensues from the challenges related to the processes of globalization, European integration and the new functions of culture and the arts in modern society, related to the ideologies of the cultural and creative industries and to the increasing participation of citizens in culture management. The first part analyses the long-term planning in culture, more specifically the project for the National Strategy for the development of culture and the ongoing strategic documents in several municipalities. The second part is dedicated to the analysis of the situation of the in Veliko Tarnovo – more concretely – to the achievements, the contradictory tendencies and the existing problems. The third part focuses on the content of the aims and measures in the prepared project for the strategy of the Veliko Tarnovo Municipality 2020 – 2030.

Key words: *strategic planning in culture, globalization, local identity, subsectors in culture, indicators in culture, statistical standards in culture, effects from culture and the arts .*

JEL Code: Z1

„Тези общности, които са най-богати на художествени традиции, са и най-иновативни в икономиката и производителността. Те са най-устойчиви и стабилни в стопанската си структура.“

Джон Кенет Голбрайт

Въведение

Културата и изкуствата са концентрирали в себе си ценни практики, въображение и вдъхновение. Те са създали неизброимо количество придобивки. Част от тях са забравени или изоставени. Преоткриването им и обогатяването с нови постижения подпомага интензивното развитие на целия спектър от човешки отношения.

Всеки стратегически документ цели постигането на повече обществени блага. Днес подобна мисия е изправена пред ред предизвикателства. Процесите на глобализация ускоряват мобилността и динамизират обмяната на идеи и практики. Заедно с тях идват и заплахите от накърняването на основни човешки ценности. Добре осмислената локална идентичност също е подложена на изпитание.

Европейската интеграция, от една страна, отнема част от отговорностите на държавата за сметка на наднационални европейски институции. От друга страна, насърчава еманципирането на градовете. В постиндустриалния свят културата обогатява и своето съдържание с инструментите на икономиката, изразени в идеологията на културните и творчески индустрии. (Hristova, S., 2015:45).

Стратегията за развитие на културата в община Велико Търново е опит новите световни тенденции да намерят своето адекватно отражение в специфичните регионални особености. Финалният документ, съставен с основното участие на автора, е резултат от анализи, консултации със заинтересованите страни и изводи с десетгодишен хоризонт. Представеният текст систематизира и обобщава някои наблюдения, валидни и за останалите български градове от подобен мащаб.

1. Стратегическо планиране на културата в България

Доброто планиране в публичните системи зависи от точно дефинираните обекти на въздействие, избора на надеждни индикатори и добре структурирани механизми за оценка на ефекти. В България все още липсва действаща национална стратегия за развитие на културата. През 2019 г. Министерството на културата публикува проект, който все още не е внесен за гласуване и приемане в Народно събрание. (Proekt, 2019). В него са формулирани следните области на планиране:

- културно наследство;
- визуални изкуства и архитектура;
- изпълнителски /сценични/ изкуства;

- книга, четене, библиотеки;
- читалища и любителско изкуство;
- аудиовизия и медии;
- авторско-правна политика;
- международно културно сътрудничество;
- култура и образование;
- Национален фонд „Култура“.

Изброените направления произтичат от съществуващата в момента административна структура на Министерството на културата и до известна степен - от системата на националната статистика. Това създава възможности за съпоставимост на информацията и оценяване на напредъка. За съжаление в документа липсва задълбочен анализ на ситуацията в момента. Така неизбежно възниква реален риск да се легитимират и възпроизведат несъстоятелни практики.

Обвързването на Национална стратегия с ведомствените нужди на Министерството на културата не е в състояние да представи задоволително многообразието от културни дейности и артистични инициативи. Така например, липсват достатъчно активни мерки, фокусирани върху свободните творци (художници, театрали, музиканти, архитекти). А съгласно данните от Евростат страната ни е на едно от последните места в ЕС по брой на самонаети лица в изкуствата. (Culture statistics – cultural employment, 2018). Встрани от вниманието са и културните и творческите индустрии, които през последните десетилетия в световен мащаб генерират все по-висока добавена стойност и увеличен дял в създаването на брутен вътрешен продукт (Tomova & Andreeva, 2011). Документът не конкретизира как ще си взаимодействат двете форми на финансиране в културните политики: на основата на възприет стандарт и чрез конкурси с проекти. В съдържанието на Стратегията отсъстват и общините, а те разпределят над една трета от публичните средства в Група „Култура“.

Тясно специализираният подход съдържа реален риск за маргинализация на сектора в системата на обществените отношения. Неслучайно Чарлз Ландри заключава, че културата не може да разчита повече на презумпцията за своята стойност. В бъдеще тя ще трябва да бъде наблюдавана, тествана и дефинирана, за да придобие приемлив вид, включително и за други конкурентни публични сфери - образование, здравеопазване, сигурност... (Matarasso and Landry, 1999).

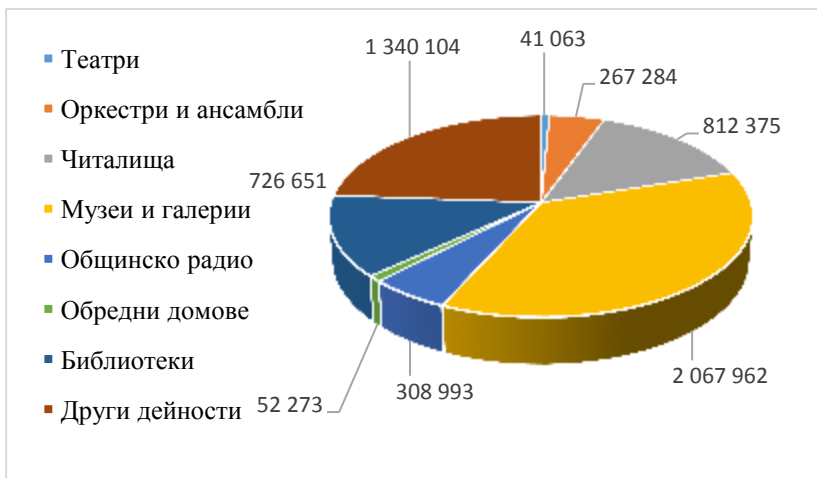
Общините с приети стратегии за култура в България са единици. Данните сочат, че едва три общински съвета са гласували стратегии за развитието на културата: (София, 2013-2023), Пловдив (Пловдив, 2014-2024) и Габрово (Габрово, 2014-2024). Местните администрации са вложили в изготвянето им значителни усилия. Систематизирани са голям брой ресурси, идентифицирани са широк кръг проблеми, цели и приоритети. Анализирани са огромна по обем информация и възможности за развитие. За съжаление липсват устойчиви резултати. В създаването на общинските стратегии за култура прозира голяма доза кампанияност. Повечето от тях са приети по повод кандидатурата на градовете за Европейска столица на културата. По този начин е трудно постижим осезаем ефект в една от най-консервативните обществени системи. Като се добавят липсата на конкретни индикатори, отсъствието на междинни планове и отчети за изпълнението им, приносът на приетите стратегии е доста спорен.

2. Резултати от анализа

Във Велико Търново се наблюдават ясно изразени положителни процеси. Според националната статистика, броят на заетите в културата, спорта и развлеченията нараства с изпреварващи темпове спрямо средните стойности за страната. Високи показатели регистрират посещенията в музеи. Ръстът на чуждестранните туристи изпреварва средните показатели за страната. Добре оборудвана е читалищната мрежа в осигуряването на компютри с достъп до интернет, с функциониращи библиотеки и зали за представления. Регионът има водещо място в създаването и разпространението на периодични печатни издания. Броят на библиотечния фонд и ползването му от читатели също се повишава с по-високи темпове в сравнение с останалите региони.

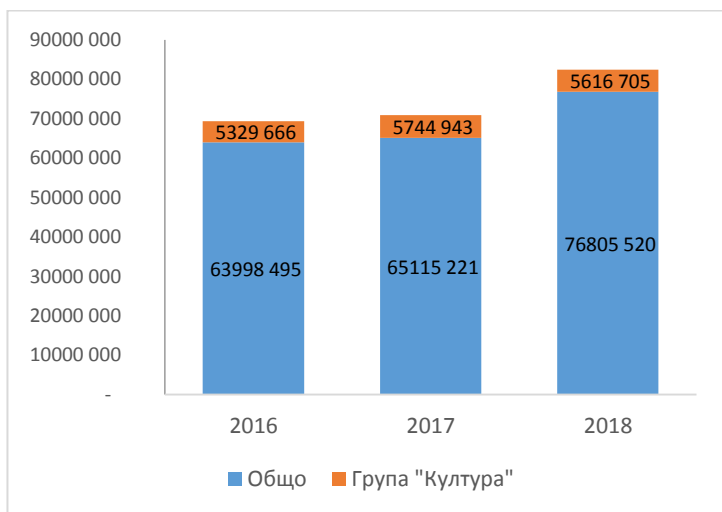
Демографските особености съдържат противоречиви тенденции. Населението застарява, децата намаляват, но заедно с това се увеличава броят на живеещите в селските райони, предимно в надтрудоспособна възраст – част от които чужденци.

Очаквано, общинският бюджет концентрира най-големи ресурси в музеите и галериите (37%). На второ място по значение са „Други дейности“, които включват разнообразни местни инициативи и международни прояви. На трето място по размер на финансиране са читалищата, следвани от библиотеките. Радио, оркестри и ансамбли, обредни домове и театри имат относително малка тежест в местните финанси.

Фиг. 1. Разпределение в лева по дейности на средствата в бюджета за култура в Община Велико Търново за 2018 г.

Източник: Община Велико Търново.

Фиг. 2. Дял на разходите за култура в лева от бюджета на Община Велико Търново през 2016-2018 г.

Източник: Община Велико Търново

В европейския, национален и местен контекст основен фактор за

развитие в сектора на културата е публичното финансиране. Тук анализът разкрива значителни резерви. Отчетите на местната администрация за периода 2016-2018 година сочат, че бюджетът на община Велико Търново се е увеличил с 20%, докато разходите за култура са нараснали едва с 5%. Следователно финансовите постъпления в общината значително изпреварват темпа на нарастване на разходите за култура. Това личи от следната графика:

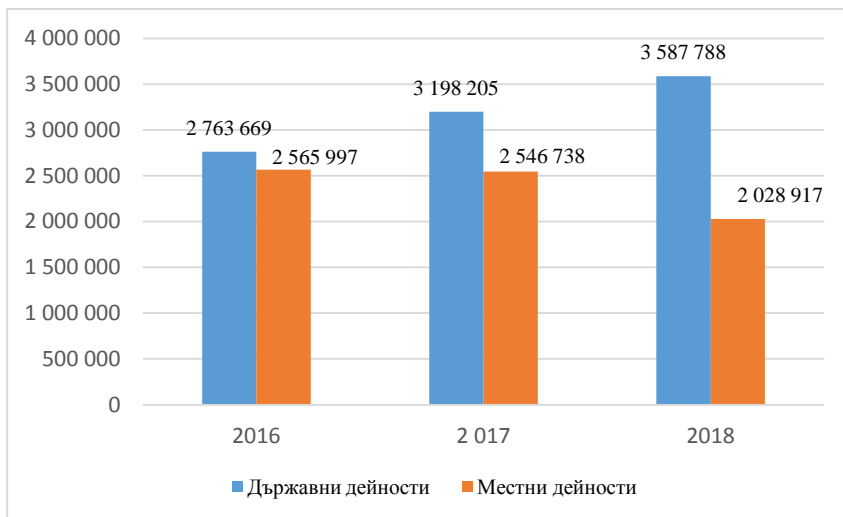
По-детайлният поглед показва увеличаващ се дял във финансирането на държавно делегираните дейности - читалища, библиотеки, музеи и художествени галерии. Посочените институти се подпомагат пряко от държавния бюджет на основава на стандарти. За читалищата се ползва метода на субсидираната численост, основана на ангажиран щатен състав (за 2019 г. 9 490 лв. за щатна бройка). Музеите, художествените галерии и библиотеките се финансират в зависимост от вида (национален, държавен или регионален културен институт) и площта, която заемат.

Местните дейности в културата са изцяло в прерогативите на Общинския съвет. Освен собствени инициативи, като творчески формации, празници, фестивали, Законът за бюджета дава право на общините да дофинансират посочените делегирани дейности от държавата.

Министерството на културата финансира сценичните изкуства (за Велико Търново Музикално-драматичен театър „Константин Кисимов“) чрез специална методика. В нея размерът на финансовите средства зависи от реализираните приходи от представления. Законът за бюджета и тук дава право на местната власт да дофинансира държавните културни институти за сценични изкуства.

Данните за Велико Търново сочат, че през последните три години държавата е увеличила средствата на музеи, галерии, читалища и библиотеки с близо 30%. Обратно, общинското финансиране на местни дейности намалява.

Създадената ситуация може да се разглежда и като симптом за отсъствие на координация с държавната културна администрация. Така, обективно превесът на държавно финансираните дейности в културата, води до увеличаваща се централизация.

Фиг. 3. Разходите за група „Култура“ в лева на делегирани дейности от държавата и местни дейности в бюджета на Община Велико Търново през 2016-2018 г.

Източник: Община Велико Търново.

В тезисен вид регистрираните проблеми в културния сектор на Велико Търново са съпоставими с останалите областни градове в страната. Липсва добре регулиран културен календар. Съществува дисбаланс в местното културно съдържание – без да представя многообразието от тенденции, видове и стилове в отделните артистични дейности. Следователно, българските граждани, особено в по-малките населени места, се лишават от основно конституционно право – достъп до национални и световни културни и художествени ценности. Липсва интегрирана система за популяризиране на местната идентичност. Изостава осигуряването на достъпна дигитална среда. В читалищата и любителските изкуства липсват професионално подготвени предприемачи, които да динамизират сектора. Липсва система за наблюдение и оценка на местната културна политика. Работещите в сектора не са изградили достатъчно компетенции и умения за условията на съвременните информационни технологии, комуникации и пазарна среда.

3. Решенията

Проектът за Стратегия за развитие на културата в Община Велико Търново фокусира обхвата си в следните сектори:

- *материално и нематериално културно наследство* - музейни експозиции, архиви, традиционни занаяти, традиционни обичаи;

- *визуални изкуства, архитектура и дизайн* - скулптура; графика; живопис; фотография; интериорен дизайн; екстериорен дизайн; моден дизайн; мултимедиен дизайн; графичен дизайн; уеб дизайн, градоустройствена архитектура, ландшафна архитектура, дизайн и естетизация на градската среда, интериорна реклама, екстериорна реклама;

- *сценични изкуства* - музика и музикална индустрия - художествена (класическа) музика, джаз, рок, поп, представяне на музикални компании, представяне на музикални продуценти; театър - традиционен театър, куклен театър, пантомима, алтернативни и неконвенционални спектакли; танц - фолклорен танц, класически танц, модерен танц, танцов театър, спортни танци, цирково и вариететно изкуство;

- *книга, четене и библиотеки* - литература, книгоиздаване и печатни медии – поезия, проза, представяне на издателства;

- *аудиовизия и медии* – радио, кино, филмова индустрия и телевизия - игрално кино, документално кино, научно-популярно кино, телевизионни продукции, късометражно кино, нови медии, софтуер и видео игри – уеб, социални мрежи, блог, софтуерни продукти, компютърни игри, игри за мобилен телефон;

- *читалища и любителско творчество* – читалища на територията на Община Велико Търново, Младежки дом, образователни институции, ангажирани с художествено-творчески дейности.

Така се търси по-широко представителство на участниците в културни и художествено-творчески дейности. Структурата на подсекторите в културата е обвързана и с действащите европейски и национални статистически стандарти. Това, от своя страна, осигурява надеждност, измеримост и устойчивост на индикаторите, отчитащи въздействието на културните политики върху местната обществено-икономическа среда.

Основната стратегическа цел търси равновесие между българската национална идентичност, от една страна, с активното приобщаване спрямо европейските и световни постижения на цивилизацията. от

друга страна.

Оперативните цели, обозрими като брой и съдържание, са структурирани в четири ключови направления:

- идентичност;
- достъп;
- творчество;
- развитие.

Те се разгръщат в 11 приоритетни области с 34 конкретни мерки.

Стратегията следва и няколко балансиращи механизми с допълнителни гаранции за благоприятни ефекти от въздействието:

- *градоустройствени решения и устойчиви инициативи.* Заедно с построяването на нова сграда на библиотека, концертна зала и облагородяване на градската среда, се търси уплътняване на административния капацитет и качествено програмиране на разнообразни инициативи;

- *традиция и съвременност.* Наред с развитието на града като средище на културното и художественото наследство се предвиждат резидентски програми на съвременни творци от различни изкуства. С няколко национални награди се търси синтез между личности, свързани с историята на града и актуални творчески постижения: в сферата на медиевистиката (Патриарх Евтимий), архитектурата (Кольо Фичето), публицистиката (Петко Р. Славейков) и литературата (Емилян Станев).

- *управление и участие.* Регулацията на активности се съчетава с разнообразие от образователни и доброволчески инициативи.

Стратегията за развитие на културата в Община Велико Търново през 2020-2030 г. се стреми към прагматизъм и функционалност – с конкретно разписани мерки, срокове, партньорства, човешки, финансови материални ресурси, справочен указател на термините и др. Нейните автори очакват документът да подпомага всекидневната работа на общинската администрация и на всички заинтересовани страни. Също така ще послужи като основа за подготовката на наредби, правилници, статuti и други нормативни актове, както и участие в международни проекти като „Световна столица на книгата“, „Европейска столица на културата“, „Европейски знак за културно наследство“, оперативни програми на ЕС за трансгранично сътрудничество и др.

Изпълнението на стратегията предполага допълване и адаптиране

спрямо динамиката на съпътстващите промени. Основен инструмент за нейното прилагане са ежегодните планове, средносрочните тригодишни прогнози, системата за наблюдение и оценка и годишните мониторингови доклади.

Заклучение

Европейският и световен опит съдържат редица доказателства за дългосрочни ползи от културни инициативи. Инициативата „Европейска столица на културата“ е сред най-убедителните доказателства за това (Kutin, 2010). Заетите в културния сектор са изправени пред голямото предизвикателство да интегрират в своята дейност подходящи елементи от бизнес модели на управление. А икономическите специалисти - да се погрижат за компетенции, свързани с разпознаване на качествените културни и художествени факти. Те ще им помогнат да намират не само ефективни, а и творчески решения в упражняването на професията си.

References

1. *Culture statistics – cultural employment, Data extracted in December 2018* [Online] Available from: <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/pdfscache/44958.pdf> [Accessed 07/04/2020]
2. Hristova, S. (2015) We, European cities and towns. The role of culture for the evolving European model of urban sustainability. Hristova S., Dragičević Šešić M., Duxbury N. (eds.) (2015) *Culture and Sustainability in European Cities: Imagining Europolis. Routledge Studies in Culture and Sustainable Development*, New York and London: Routledge.
3. *Kulturna strategiya na Obshtina Plovdiv* [Online] Available from: <https://www.plovdiv.bg/item/culture/> [Accessed 07/04/2020]
4. Kutin, L. (2010) *European capitals of culture*. Published by Nira communications
5. *Proekt za Natsionalna strategiya za razvitie na balgarskata kultura 2019-2029* 2. Available from: <http://www.strategy.bg/PublicConsultations/View.aspx?lang=bg-BG&Id=4155> [Online] Available from: <https://www.ietf.org/rfc/rfc5280.txt> [Accessed 07/04/2020].
6. *Strategiya za razvitie na kulturata v Obshtina Veliko Tarnovo – proekt 2020-2030* [Online] Available from: <https://www.veliko-tarnovo.bg/bg/obyavi-i-sobsheniya/obshtestveno-obsazhdane/obshestveno->

obszhdane-2019-godina/strategiya-za-razvitie-na-kulturata-v-obshina-veliko-tarnovo-2020/ [Accessed 07/04/2020].

7. Strategiya za razvitie na kulturata v Sofiya 2013-2023 [Online] Available from: <https://sofia.bg/web/mayor-of-sofia/strategies/> [Accessed 07/04/2020]

8. Strategiya za razvitiето na kulturata v Obshtina Gabrovo [Online] Available from: <https://gabrovo.bg/files/str-kultura.pdf> [Accessed 07/04/2020]

9. Tomova, B., Andreeva, D. (2011) Mapping of the cultural and creative industries in Sofia –2011[Online] Available from: https://www.sofia2019.bg/sites/default/files/CCI_BG.pdf [Accessed 07/04/2020]

ГЕОДЕМОГРАФСКИ ПРОБЛЕМИ В ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА СИЛИСТРЕНСКА ОБЛАСТ

GEODEMOGRAPHIC PROBLEMS IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF SILISTRA REGION

Д-р Михаела Георгиева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
mihaelchity@abv.bg

Michaela Georgieva, PhD
Sofia University "St. Kliment Ohridski", Bulgaria
mihaelchity@abv.bg

Abstract

This report is dedicated to the regional development in Silistra district. The exhibition focuses on the condition of the population and settlements in the area. A group of problems in the area of development of the region is presented, with an emphasis on regional economic development. The adopted approach gives us a reason to present the regional potential of the Silistra region as a regional space with its strengths and weaknesses. The purpose of the exhibition is to present the trends related to the regional development of the region in accordance with its demographic potential. Also implementation of targeted programs and projects to improve the socio-economic development of the district.

Key words: *population, settlements, regional development, space, territory, district, government, demography.*

JEL R1, R5, R10.

Увод

Териториалното развитие в България се намира във важен етап, в който е необходимо да се формират регионалните профили на областите като се очертаят приоритетите в новия програмен период 2021-2027 г. Основен момент в очертаване на тенденциите в регионалното развитие и оценката на демографското състояние на областите. В чисто пространствен аспект фокусът на нашето изложение попада област Силистра. Главното предизвикателство за избора на област Силистра е да бъде намерен баланса между приоритетите на отделните общини чрез анализ на състоянието на населението и селищата в областта. В голяма степен развитието на български региони и области трябва да

кореспондира с националните приоритети и разбирания за развитието на регионите и политиката на Европейската комисия за териториалното развитие на Европейския съюз като цяло. Ето защо в рамките на процеса на реализация на политиката на регионално развитие от особено значение е дефинирането на онези политики, които да подобрят социално-икономическото състояние на населението. Чрез профила на областта, ще се опита да открием както по-значимите промени през последните години, така и дългосрочните процеси и пространствени проблеми в област Силистра. В методологическо отношение ние трябва да имаме специфичен подход към териториалните елементи на изградената цялостна система за стратегическо планиране в областта за регионалното и местното развитие на област Силистра, която да отразява специфичния контекст на актуалното социално-икономическо състояние и приоритетите за развитие в съответствие с новата стратегическа ориентация на кохезионната и регионалната политика в Европейския съюз. От друга страна през последните години все по-важен започва да става демографският проблем, който е ключов за регионалното въздействие. Например данните за вътрешната миграция показват, че повечето области остават нетни донори на работна сила, което, съчетано с устойчивия отрицателен естествен прираст на населението, води до бързо обезлюдяване и влошаване на възрастовата структура в повечето региони в страната. Това пряко кореспондира с виждането, че привличането на нови трудови ресурси ще се съобразяват с новите тематични цели и инвестиционни приоритети на ниво област поради ограниченост на човешките ресурси. Това от своя страна, ще влияе и върху развитието на местния бизнес и широтата на публичното управление. В тази посока очертаването на демографския потенциал на областта е важно условие за провеждането от серия на целенасочени мерки с цел изтеглящо развитие и преодоляване на очерталите си дисбаланси на регионално ниво (Petrov, K. 2016).

Пространствена и териториална характеристика на област Силистра

В пространствено отношение област Силистра се намира в Североизточна България, в равнинния район, част от Добруджа. Територията граничи с Румъния по протежението на десния бряг на р. Дунав, както и сухопътно с община Остров и община Липница на румънска

територия. На запад и югозапад граничи с областите Русе и Разград, а на юг и югоизток с Шумен и Добрич. През 2018 година населението на област Силистра е 110 562 души, което представлява 1.6% от населението на страната и нарежда областта на 25-то място по брой на населението непосредствено след област Търговище (112 474) и преди областите Габрово (110 254 души) и Смолян (107 282 души). В сравнение с 2016 г. населението на областта намалява с 1 395 души, или с 1.2%. Мъжете са 54 199 (49.0%), а жените – 56 363 (51.0%), или на 1 000 мъже се падат 1 040 жени. Броят на мъжете преобладава трайно във възрастите до 58 години. С нарастване на възрастта се увеличават броят и относителният дял на жените от общото население на областта. По отношение на регионалното икономическо развитие се забелязва бавно нарастване на брутният вътрешен продукт, но темпът на нарастване остава задоволителен, което прави област Силистра с най-нисък БВП на човек от населението в страната. Подобна картина се наблюдава и на пазара на труда (Vladev, I 2017).

Слабо урбанизираната територия на областта обяснява все още ниската свързаност на населението с канализация. Главните населени места в областта включват град Силистра, 7 общини – Алфатар, Главиница, Дулово, Кайнарджа, Силистра, Ситово и Тутракан и 118 населени места - 5 градове и 113 села. Средната гъстота на населението също намалява от 41,2 на 39,34 души на кв.км. Територията на областта обхваща 2846 кв.км (2.6% от територията на страната). Населените места заемат 4,5% от общата територия на областта (126983 дка). Водните течения и водни площи имат относителен дял 2%, за нуждите на транспорта е отреден 1% от територията, а за добив на полезни изкопаеми едва 0,02%. Най-голямата община е Главиница (20% от територията на областта), следвана от Силистра (18%) и Дулово (17%). Най-малки са общините Алфатар (9% от територията на областта) и Ситово (10%). Областният център – град Силистра отстои на 124 км от Русе, на 112 км от Разград, на 88 км от Добрич и на 437 км от столицата София. През 2019 г. делът на населението в селища с обществена канализация остава малко над 54% при близо 77% в страната. В градовете на областта живеят 48 908 души, или 44.2%, а в селата – 61 654 души, или 55.8% от населението на областта. Най-голям е гр. Силистра с 31 891 души, следван от гр. Тутракан с 7 857 души. Останалите градове са с население: Алфатар – 1 419 души, Главиница – 1 363 души и Дулово –

6 378 души. Към края на 2018 г. населените места в област Силистра са 118, от които 5 са градове и 113 – села. Разпределението на населението по населени места в края на годината е резултат от неговото естествено и механично движение. Към края на годината в областта няма населени места без население. В 11 села живеят от 1 до 49 души. Преобладаващият брой населени места в областта са с население от 100 до 999 души – 71, или 60.2 % от всички населени места. Силистренска област се нуждае от интензивно развитие на туризма, което може да стане факт в резултат от подобряване на транспортната инфраструктура. Това ще доведе и до ръст на заетостта на населението предвид неговия предимно селскостопански профил. Понастоящем, туризмът не е значим стопански сектор на територията на общините в областта. Разширяването на тази база е крайно необходимо предвид туристическия интерес от страна на Румъния, Молдова и Полша към Североизточна България. Също така важно значение за развитието на туризма и близостта на област Шумен, която има съответния туристически потенциал (Vladev, I. 2017). За съжаление обаче, регионът е ориентиран предимно към слабо интензивни дестинации и краткосрочни посетители, с осигуряване на малка заетост и ниска добавена стойност. Това, на свой ред, предполага дефицити на наличния предприемачески капацитет и квалифицирана работна сила, както и затруднения при дизайна, реализацията и ефективната промоция на рентабилни туристически продукти. Друга потенциална бариера за развитието на туризма са традиционните проблеми по оста „център-периферия”, пред които са изправени всички периферни общини от област Силистра. Пример за това е и мудността на Местните инициативни групи (МИГ), посредством които могат да се реализират проекти, свързани с развитието на туризма и изграждане на туристически атракции. От друга страна, сериозно предизвикателство за туристическото развитие са значителната транспортна и комунална изолираност, необезпечеността с обществени услуги и възможности за актуална информация, както и изолираността от съвременни развлекателни услуги.

Регионално икономическо развитие на област Силистра

В социално-икономическото развитие ключови икономически сектори в област Силистра са услугите и аграрния сектор, които създават по-голямата част от БДС (79 %) към 2019 г. Значителен ръст беле-

жи БДС в сектора на услугите с 14%, достигайки 339,9 млн. лева. В общините Алфатар, Главиница и Кайнарджа всички действащи фирми са микро и малки. В останалите общини са представени микро, малки и средни фирми, като броят на средните фирми се движи от 3 (Ситово) до 26 (Силистра). В община Силистра освен МСП дейност осъществяват и 5 големи предприятия. Най-много предприятия към 2019 г. функционират в община Силистра – 2364 броя или 57% от фирмите в областта. Следват общините Дулово и Тутракан съответно с 19% и 12% от предприятията. От регионалната специализация на предприятията от нискотехнологичните производства се забелязва, че област Силистра е специализирана в сектор „Храни“. Областта не попада в регионалната специализация за развитие на високотехнологични производства и високотехнологични и интензивни на знания услуги. От регионалната специализация на предприятията от средно високите и средно ниските технологични производства се забелязва, че област Силистра е специализирана в сектор „Машини и оборудване“.

Състоянието на трудовия пазар показва, регистрираната безработица в абсолютен брой и относителен дял има следния вид: най-високо е равнището на безработица в община Кайнарджа – 34,0% /530 безработни лица/, следват общините Главиница - 27,2% /909/, Ситово - 23,8% /358/, Алфатар – 22,1% /219/, Дулово – 16,9% /1632/, Тутракан – 10,4% /542/, и най-ниско в община Силистра - 7,4% /1724/. Този показател обаче има своите скрити страни, защото голяма част от населението е заето в аграрния сектор или осъществява сезонна трудова дейност зад граница.

Важно е да се отбележи, че съществена роля за изтеглящото развитие на Силистренска област може да се даде чрез развитие на растениевъдството, животновъдството и овощарството в региона, както и на създаването на малки и средни предприятия в хранително-вкусовата промишленост. Така, ще се формират условия за растеж и за привличането на вътрешни и чуждестранни инвестиции. Това от своя страна, ще насърчи по-бързото изграждане на газификацията (което предстои в Силистренска област), строителството на Дунав мост 3 (Силистра-Кълъраш) и, във връзка с него, изграждането на скоростен път I-7 (Силистра-Шумен-Ямбол-ГКПП Лесово). Именно големите инфраструктурни проекти ще дадат импулс за преодоляване на периферното местоположение на областта в национален и международен план/

Състояние на демографските показатели в област Силистра

Както в страната, така и в област Силистра, продължава процесът на остаряване на населението, който се изразява в увеличаване на дела на населението на 65 и повече навършени години. В края на 2017 г. лицата на 65 и повече навършени години са 26 170, или 23.7% от населението на областта. В сравнение с 2016 г. делът на населението в тази възрастова група нараства с 0.6 процентни пункта, а спрямо 2001 г. увеличението е със 8.2 процентни пункта. В област Силистра процесът на остаряване е по-силно изразен сред жените отколкото сред мъжете. Относителният дял на жените на възраст над 65 години е 27.1%, а на мъжете – 20.1%. Тази разлика се дължи на по-високата смъртност сред мъжете и като следствие от нея по-ниската средна продължителност на живота при тях. Делът на лицата на 65 и повече навършени години е най-висок в общините Алфатар (32.1%), Ситово (27.6%) и Тутракан (27.1%). В общините Главиница и Силистра този дял също е над 20.0% (съответно 24.4 и 25.4%). Най-нисък е делът на възрастното население в община Кайнарджа – 13.2% и община Дулово – 19.2%. Към края на 2018 г. децата до 15 години са 15 169, или 13.7% от общия брой на населението на областта. Спрямо 2016 г. този дял нараства с 0.1 процентни пункта, а спрямо 2001 г. намалява с 2.2 процентни пункта. Общият коефициент на възрастова зависимост е 59.7%, или на всяко лице в зависимите възрасти (под 15 и над 65 години) се падат под две лица в активна възраст.

За сравнение, през 2007 и 2016 г. този коефициент е бил съответно 44.6 и 58.1%. Остаряването на населението води до повишаване на неговата средна възраст, която в края на 2018 г. достига 45.7 години. Процесът на остаряване се проявява както в селата, така и в градовете, като в градовете средната възраст на населението е 46.3 години, а в селата – 44.7 години. Тенденцията на остаряване на населението води до промени и в неговата основна възрастова структура – под, във и над трудоспособна възраст. Влияние върху съвкупностите на населението във и над трудоспособна възраст оказват както остаряването на населението, така и законодателните промени при определянето на възрастовите граници на населението при пенсиониране. За 2017 г. тези граници за населението в трудоспособна възраст са: до навършването на 61 години за жените и 64 години за мъжете.

Населението в трудоспособна възраст към 2018 г. е 63 895 души,

или 57.8% от цялото население в област Силистра, като мъжете са 34 146, а жените – 29 749. Броят на трудоспособното население намалява с над хиляда души, или с 2.2% през 2018 г. спрямо предходната година. Така се очертава картината, че населението в над трудоспособна възраст са 30 493 души, или 27.6%, а под трудоспособна възраст – 16 174 души, или 14.6% от населението на областта. Възпроизводството на трудоспособното население се характеризира чрез коефициента на демографско заместване, който показва съотношението между броя на влизачите в трудоспособна възраст (15 – 19 години) и броя на излизачите от трудоспособна възраст (60 – 64 години). Към 31.12.2017 г. това съотношение за страната е 64, а за област Силистра – 60. За сравнение, през 2001 г. в областта всеки 100 лица, излизачи от трудоспособна възраст, са били замествани от 109 млади хора. В община Силистра живее по-голямата част от населението на областта – 46 355 души или 41.9%. Най-малка по брой на население е община Алфатар, в която живеят 2 690 души, или 2.4% от населението на областта. Населението в останалите общини е следното: Главиница – 10 085, Дулово – 27 506, Кайнарджа – 5 099, Ситово – 5 047 и Тутракан – 13 780 души. През 2019 г. във всички общини на област Силистра броят на населението намалява. В община Кайнарджа намалението е най-малко – 0.3%, а в общините Силистра (-1.6%) и Тутракан (-1.7%) най-голямо.

Област Силистра притежава сериозни резерви в селскостопанската сфера. За съжаление, съществуват редица пречки, които не позволяват на региона да бъде селскостопански лидер. На първо място е необходимо да се направят стъпки за изграждане на филиал на Аграрния университет-Пловдив в Силистра, който да обучава кадри за селското стопанство и да повиши аграрната култура и познания в населението. В момента, в региона е налице дефицит на качествени кадри с капацитет да развият интензивно селско стопанство и произтичащата от това икономика. При условие, че в него има съответния университетски център, ще могат да се привличат и студенти от Румъния, Молдова и Украйна, които да обменят опит и знания, като това също ще допринесе за превръщането на Силистренска област в лидер на българското земеделие. Разбира се, подобен ход трябва да бъде подкрепен от държавата и кметовете на местните общини .

Тенденции в регионалното развитие на област Силистра

Данните от анализа на текущото състояние показват, че областта се нуждае от ускоряване на социално-икономическото си развитие и стимули за преодоляване на безработицата, генериране на растеж и заетост. Необходимо е и прилагане на интегриран подход за развитие на територията. Това означава подходящо съчетаване на политиките и мерките, въздействащи върху икономическия, природно-културния, инфраструктурния и човешкия потенциал. Потребностите от „коригиращи“ и „подкрепящи“ публични намеси в развитието на областта са се увеличили през последните години. Необходимо е ново териториално насочване на мерките и подобрена координация, за да се постигнат трайни и осезаеми промени в желаните насоки и успешно изпълнение на целите и приоритетите за регионално развитие. Същевременно трябва да се отчете факта, че идентифицираните в социалноикономическия анализ множество проблеми и нужди на територията на областта няма да могат да бъдат решени в рамките на програмния период и след 2020 г. Финансовите ресурси и възможности следва да бъдат обвързани и насочени към решаването на най-приоритетните потребности на общината, така че да доведат до значителен социално-икономически ефект. Усилията, които ще бъдат положени през следващите години, във всички сфери на обществения живот, следва да бъдат ориентирани към задържане в района на хората, които могат да осъществят желаната промяна. За реализация на стратегическите цели е предвиден комплекс от приоритети, мерки и дейности, насочен в няколко основни области на въздействие, най-вече чрез подобряване на бизнес средата и насърчаване на икономическия растеж. Привличане на инвестиции, иновации, по-висока заетост, доходи и жизнен стандарт. Подобряване на средата на обитаване, по-добра достъпност, свързаност, подобрена инфраструктура, достъпни услуги, запазване и утвърждаване на природното и културното богатство в района. Съхраняване на демографския потенциал и развитие на човешките ресурси със специална грижа към младите хора и ограничаване дела на ранно напусналите училище, увеличаване броя на младежите с висше образование и задържането им за живот и работа в областта.

Съществуват редица икономически потенциали в областта – преработваща индустрия и обвързаност с аграрния сектор, навлизане на съвременни информационни услуги на пазара, богато културно-

историческо и природно наследство като основа за развитие на туризма и „зелени“ индустрии и др., които следва да получат своевременна и адекватна подкрепа през следващия период, включително от фондовете на ЕС. Тези изводи предопределят и насоките за формулиране на подходящи икономически приоритети и инвестиционни мерки за подобряване на състоянието на регионалната икономика. Съхранената в относително добро състояние природна среда, както и обектите на природозащитни мерки следва да бъдат по-пълноценно интегрирани в общите усилия за развитие на икономическия и социалния потенциал на областта, като се търсят нови възможности за оползотворяване на природния потенциал на базата на „зелените“ технологии; – Повече ресурси трябва да бъдат планирани за опазване на природата и превенция на рисковете от замърсяване, като се подобри системата за управление на отпадъците, рекултивация на замърсени терени и опазване на водите и почвите (Stoeva, T, Marinov, P. 2015). В зависимост от регионалните потребности и традиции и потенциала на градовете, ще се подкрепя изграждането на нови, реконструкцията и модернизацията на съществуващи бизнес и производствени зони. Укрепването на съществуващите микро, малки и средни предприятия, развитието на предприемачеството и създаването на нови фирми изискват намаляване на административното бреме, подобряване и развитие на съвременни бизнес услуги и прилагане на ефективни схеми за финансов инженеринг и кредитиране, включително предоставяни от публичния сектор на основата на съвременни информационни технологии. Дейностите, които могат да подкрепят тази мярка, включват изграждане на информационни бизнес центрове, бизнес инкубатори (особено за иновативни и с експортна ориентация фирми), подкрепа за формиране на клъстери в промишления и аграрния сектор и сектора на услугите, предоставяне на информация и насърчаване участието в схеми за бизнес кредитиране и финансов инженеринг, подкрепа за внедряване на системи за управление на качеството и продуктово сертифициране. За да се осигури икономическа и социална стабилност и развитие на областта в дългосрочен план е необходимо да се планират дейности, осигуряващи адаптирането на областта към климатичните промени и редуциране на природните рискове до допустими нива, както и да се стимулират научните изследвания за прогнозиране на местно въздействие на климатичните промени (Bachev, H., Ivanov, B., Toteva D., & Sokolova, E.2017).

Подобрената транспортна достъпност и електрификацията на железопътната мрежа след гара Цар Самуил, както и в посока Силистра, с възможности за изграждане на големи логистични центрове при Дулово и Алфатар, ще улеснят развитието на добивната промишленост (кариерни материали) и разработването на каолиновите находища в района на Дулово. Това пък ще увеличи значението на този подотрасъл в промишленото производство на областта. Впрочем, и сега в индустриалната сфера най-добре функционира именно секторът на преработващата промишленост.

Заклучение

Внимателния анализ показва, че основните трудности пред област Силистра са свързани с продължаване на кризисните процеси в демографското развитие и обезлюдяване. Това означава формулирането на стратегическите насоки, засягащи процеса на разработване на политики и планиране на развитието на общините в област Силистра, трябва да бъде извършвано в сътрудничество и партньорство с местните власти, социалноикономическите партньори и местните общности. Това взаимодействие е необходимо за ефективната подготовка и реализацията на цялостна политика за регионално и местно развитие на територията на областта. Общините имат ключова роля за мобилизиране на местните ресурси и капацитет за постигане на общите цели на развитието на областта. Засилването на интегрирания териториален подход в процеса на планиране на развитието ще изисква разработване на концепции и схеми за пространствено развитие на територията на областта и на общините, които заедно с устройствените планове на общините ще очертаят вижданията и насоките за развитие на селищната мрежа и обновяване на населените места и особено на градските центрове, идентифициране на зоните за растеж и за генериране на заетост, проблемите на периферността на област Силистра и регионалната свързаност с нея. Добро решение в това отношение би било изграждането в Силистра на технологична и иновационна зона за трансгранично развитие в различни сектори на стопанството, чрез която да се преодолее продължаващата изолация от двете страни на границата (река Дунав) между България и Румъния. В историята на българската държава Силистренска област винаги е играла важна, а нерядко и ключова роля.

References

1. Aktualiziran dokument na Oblastnata strategiya za razvitie na Silistrenska oblast v perioda 2014-2020
2. Bachev, H., Ivanov, B., Toteva D., & Sokolova, E. (2017) Agrarian sustainability in Bulgaria – economic, social and ecological aspects. *Bulgarian Journal of Agricultural Science*, 23(4), 519-525
2. Vladev, I., N. Ilieva. (2017) Prognosa na naselenieto v zonata na gravitatsiya na grad Shumen do 2050 g. (parva chast). // *Problemi na geografiyata*, S.,
3. Vladev, I. (2017) Spatial aspects of the unemployment in gravitation zone to Shumen city – main centre of gravity // *Jornal Homepage: www.SocioBrains.com*. ISSUE 38, October 2017, pp. 108 – 123, ISSN 2367-5721
4. Stoeva, T, Marinov, P. (2015), Prospects of economic and natural and climatic conditions for the development of Bulgarian agriculture in the global crisis, *Problems of Economic development in the Global crisis, collection of scientific articles, Scientific journal „Economics and Finance“ and Agricultural University-Plovdiv 2015*
5. Dokova, S. K. Petrov, (2014) *Geodemografiya*, UI „Stopanstvo“ 2014
6. Petrov, K. (2020) *Regionalna demografiya*. UI Stopanstvo,
7. Petrov, K. (2016) *Geoikonomicheskoto znachenie na Silistrenska oblast za regionalnoto razvitie na Balgariya*, sp. Geopolitika.
8. *Regionalen plan za razvitie na Severniya tsentralen rayon za perioda 2014-2020 g.*
9. *Oblastnata strategiya za razvitie na Silistrenska oblast v perioda 2014-2020.*

**УПРАВЛЕНИЕ НА ВОДНИЯ СЕКТОР В БЪЛГАРИЯ
В УСЛОВИЯТА НА КЛИМАТИЧНИ ПРОМЕНИ**

**MANAGEMENT OF THE WATER SECTOR IN BULGARIA
IN THE FACE OF CLIMATE CHANGE**

*Д-р Ралица Димитрова
Медицински университет „Проф. д-р П. Стоянов“, Варна
ralica.s.dimitrova@abv.bg*

*Ralitsa Dimitrova, PhD
Medical University „Prof. Dr. Paraskev Stoyanov“, Varna, Bulgaria
ralica.s.dimitrova@abv.bg*

Abstract

The main objective of this report is to analyze the management of the water sector in Bulgaria in the face of climate change. Unlike other sectors, the water sector is completely dependent on the availability of the resource that is most susceptible to change and uncertainty. Therefore, the focus of the research process is not only on managed water systems but also on climatic factors. The experience of another country from European Union in adapting the management of the water sector to climate change has been explored. The following methods and approaches have been used in the course of work: review of our and foreign literary sources, review of documents, methods of analysis and synthesis. Certain actions are proposed to adapt the process of managing of the water sector in our country.

Key words: *management, water sector, climate change, adaptation.*

JEL Code: *Q01, Q25, Q58.*

Въведение

Подобно на много страни от Европа управлението на водния сектор в България оказва пряко влияние върху почти всички аспекти на обществото и икономиката. Заради това този сектор заема централно място сред другите сектори на икономиката и подлежи на задълбочен анализ и оценка.

Нашата страна има разнообразен климат, което прави водния сектор уязвим от климатични промени. Целта на настоящия доклад е да се анализира управлението на водния сектор в България в условията на климатични промени. Обектът на изследването е водния сектор на страната. Предметът на изследването е извършваното управление от

организациите от водния сектор на различните равнища в България за справяне с климатичните предизвикателства. Основно ограничение при направеното проучване е, че се разглеждат публичните организации от водния сектор на страната, като не се изследва тяхната неформална организация.

В процеса на работа се прилагат следните аналитични подходи и техники – обзор на наши и чужди литературни източници, преглед на документи, методите на анализ, синтез и други.

Изведени са проблемите пред, който е изправено управлението на изследвания сектор и са систематизирани конкретни препоръки за адаптация на водния сектор за справяне с климатичните промени.

1. Влияние на климатичните промени във водния сектор в страната

България е разположена в един от регионите, които са особено уязвими от изменението на климата. Това се дължи на честото повишаване на температурите и екстремните валежи. Това от своя страна води и до повишена честота на екстремни събития, свързани с изменението на климата като суша и наводнения. Рисковете, причинени от събитията, свързани с изменението на климата, могат да доведат до загуба на човешки живот или да причинят значителни щети, засягащи икономическия растеж и просперитет.

За разлика от други сектори на икономиката, водният сектор е повлиян в най-голяма степен от климатичните промени. Нашата страна има разнообразен климат с променливи характеристики. Регион на умерен континентален климат с типични продължителни студени зими, обилни снеговалежи и горещи сухи лета е преобладаващия климат в страната. Увеличаването на средната температура в световен мащаб оказва влияние както върху снеговалежите през зимата, така и за условията на суша през лятото. В резултат на това се създава значително напрежение по отношение на наличието на водни ресурси. Общите дългосрочни годишни възобновяеми водни ресурси на България възлизат на $21,3 \text{ km}^3$, от които $20,4 \text{ km}^3$ се отчитат като повърхностни води, а $0,9 \text{ km}^3$ - като чисти подземни водни ресурси (Ambrosi et al., 2018). Площта, покрита от повърхностни сладководни тела, представлява близо 2000 km^2 , което е по-малко от 2 процента от територията на страната (Ambrosi et al., 2018). Водните ресурси обаче са разпределени

неравномерно в цялата страна и по сезони. Две трети от ресурсите на повърхностните води се генерират в басейна на Източното Беломорие и по р. Дунав, като 36 процента се генерират в Източното Беломорие и около 33 процента в басейна на р. Дунав. С близо 19 процента значителната част от общия отток се генерира в басейна на Западното Беломорие, докато реките на Черно море допринасят малко над 10 процента (Ambrosi et al., 2018).

От изложеното до тук става ясно, че водния сектор е напълно зависим от наличието на ресурс, който по природа е най-податлив на промени и несигурност. В тази връзка е важно да се определят индикаторите за оценка на промените в климата и адаптивния капацитет на нашите водни ресурси. Индикаторите за оценка на чувствителността на водния сектор към измененията на климата са групирани, както следва (Ambrosi et al., 2018):

- Индикатори за състоянието на водните ресурси;
- Индикатори за въздействието върху водните ресурси и водния сектор;
- Индикатори за чувствителността към измененията на климата.

Целесъобразно е да се направи оценка на различните индикатори, които са свързани с климатичните промени и уязвимостта на системите за управление на водите. В тази връзка могат да се дефинират конкретни действия от управляващите структури за адаптация на водния сектор, целяща ефективно управление на сектора и рационално използване на водните ресурси.

2. Управление на водния сектор в България

Управлението на водния сектор в България се извършва от определени институции, които имат задължението да провеждат водната политика на макро, мезо и микро равнища.

На макроравнище субектите на управление са органите на изпълнителната власт. Централна роля в това отношение има Министерството на околната среда и водите (МОСВ). Това министерство разработва националната политика за управление на водните ресурси. Други съществени негови функции са одобряването на всички планове за басейново управление и разпределянето на водните ресурси между различните потребители в сектора. В неговите компетенции също влизат: разработването на инвестиционната политика за водния сектор и

предоставянето на цялостна информация за състоянието на водните ресурси на обществеността. Негов специализиран орган е Изпълнителната агенция по околна среда (ИАОС). ИАОС има функциите да организира, ръководи националната система за мониторинг на водните ресурси и контролира качеството на водите по физико-химични параметри посредством мобилни лаборатории в страната. Към МОСВ функционира Висшия консултативен съвет по водите (ВКСВ)¹. Този съвет е постоянен консултативен орган, който подпомага дейността на МОСВ при провеждането на политиката по управление на водите с цел осигуряване на единно и балансирано управление на водите в интерес на обществото, защитата на здравето на населението и устойчивото развитие на страната (Pravilnik za ustroistvoto i deinnostta na Vishiya konsultativen savet po vodite, 2013).

Държавните органи, които имат най-много отговорности до този момент за различни аспекти от управлението на водния сектор са:

- Министерство на земеделието и храните (МЗХ) – осъществява дейности свързани с напояване, отводняване, предпазване от вредното въздействие на водите, поддържане на почвеното плодородие, горите, дивеча и други;
- Министерство на регионалното развитие и благоустройство (МРРБ) – провежда националната политика в областта на териториалното планиране и благоустройство, развитието на водоснабдителните и канализационни системи;
- Министерство на енергетиката (МЕ) – отговорно е за въвеждането и реализирането на програми за развитие на енергетиката и др.;
- Министерство на икономиката (МИ) – отговаря за управлението на язовири – публична и частна държавна собственост.

За развитието на водния сектор на страната важно значение има и провежданата регулация в областта на водното стопанство. За нас интерес представлява непряката форма на икономическо регулиране в сектора, която се извършва от Комисията за енергийно и водно регулиране (КЕВР). Значима практическа полза от работата на регулаторния орган е, че поддържа предвидените от нормативната уредба публични регистри, които са достъпни за всички стопански субекти чрез

¹ Освен ВКСВ съществува и Координационен съвет по водите в страната, който има значително по-ограничен обхват на действие и се занимава основно с интегрирането на отрасловите политики в сектора.

неговата интернет страница.

Управлението на мезоравнище обхваща дейностите на субектите на регионално ниво. Към МОСВ има създадени четири басейнови дирекции за управление на водите (БДУВ) съответно за всеки район за басейново управление в страната. Към БДУВ има създадени басейнови съвети (БС). Басейновият съвет е държавно-обществена консултативна комисия, която има за цел да подпомага дейността на басейновата дирекция (Pravilnik za deinostta, strukturata, organizacijata na rabota i chisleniya sastav na baseinovite saveti, 2003). За всеки район на басейново управление се създава отделен басейнов съвет.

В страната са създадени и регионални инспекции по околна среда и води. Те имат регулиращи, информационни и контролни функции. Те осигуряват провеждането на държавната политика по опазване на водните ресурси. Тези инспекции осигуряват съответствие между целите, задачите, методите на работа и взаимодействията на регионалните структури с централния орган – МОСВ.

На микроравнище субекти са общинските органи и водните оператори, които имат предмет на дейност свързан с предоставянето на определени водни услуги. Водният сектор в България функционира в три големи отрасли:

- „Хидромелиорации”, които са отговорни за напояване, отводняване и предпазване на вредното въздействие на водите;
- „Водоснабдяване и канализация”, който доставя, отвежда и пречиства водата;
- „Хидроенергетика”, който извършва техническа експлоатация и поддръжка на язовири и хидроенергийни обекти.

Всички водни оператори имат точно определени цели, функции и обхват на действие. Дружеството², което към момента има функциите да експлоатират и поддържат инфраструктурата в отрасъл „Хидромелиорации”, е държавното търговско дружество към МЗХ - “Напоителни системи” (НС) ЕАД.

Собствеността на активите публична държавна и публична об-

² Дружества, които имат връзка с отр. „Хидромелиорации” са „Агровединвест” ЕАД, „Земиинвест” ЕАД и сдружения за напояване (последните могат да използват напоителна инфраструктура на „Напоителни системи“ ЕАД или общинска такава), но техните функции и отговорности са доста по – малко в сравнение с „Напоителни системи“ ЕАД.

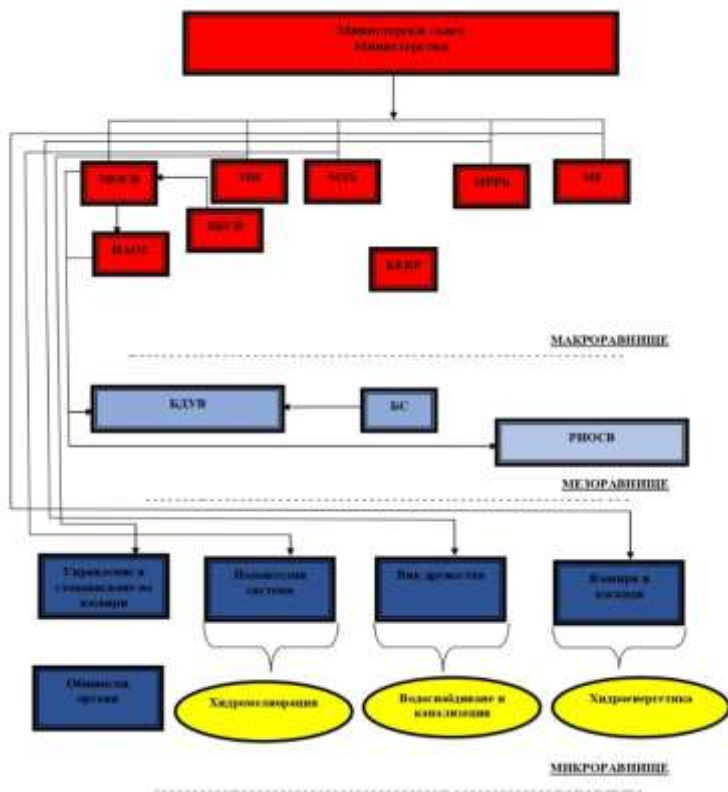
щинска собственост в отрасъл „Водоснабдяване и канализация“ в момента е предоставена на ВИК дружествата. Техните основни функции са да предоставят услуги свързани с водоснабдяване, канализация и пречистване на отпадъчни води. Ролята на принципал на държавните ВИК дружества и представител на държавното участие в смесените дружества се изпълнява от Министъра на регионалното развитие и благоустройството. При общинските дружества ролята на принципал е отредена на кмета на общината.

В Отрасъл „Хидроенергетика“ предприятие „Язовири и каскади“ продължава по право да е оператор на каскади, язовири и други хидроенергийни обекти. Функциите на предприятие „Язовири и каскади“, което е към „Националната електрическа компания“ (НЕК) АД са да осъществява контрол за техническото състояние и безопасност на язовирите в страната. Тези структури са подчинени на Министерство на енергетиката.

Освен обособените до тук отрасли и функциониращите към тях организации, общините също имат важно място в системата на водния сектор. Те са отговорни за поддръжката на язовири, диги, корекции на реки, както и поддръжане проводимостта на речните русла в границите на населените места. Понастоящем общините нямат сключени договори с операторите за постоянна поддръжка, а периодично, в зависимост от осигуряването на финансови ресурси, сключват договори за еднократни услуги.

Липсата на финансови средства и технически капацитет в общините за управлението на голяма част от язовирите през последните години поражда необходимостта от създаването на ново държавно предприятие – „Управление и стопанисване на язовири“. Това предприятие е под шапката на Министерството на икономиката. Неговата основна дейност е комплексно управление на язовири – публична и частна държавна собственост, като може да осъществява и други дейности, които осигуряват и допълват основния предмет на дейност, включително отдаването им под наем (Pravilnik za ustroistvoto i deinostta na darjavno predpriyatie, „Ipravlenie i stopanisvane na yazoviri“, 2019).

Анализираните структури от водния сектор са представени на фиг. 1. според равнището на извършваното управление на водните ресурси.

Фиг. 1. Основни структури на водния сектор в България

Източник: Фигурата е създадена от автора

От изложеното до момента може да се направи извода, че управлението на водния сектор у нас се характеризира с:

- Наличието на хоризонтални връзки и взаимодействия при работата на различните организации, функциониращи във водния сектор за предлагането на стандартизирани и качествени водни услуги;
- Засилена роля и активно участие на държавата при вземането на решенията;
- Няколко институции имат отговорности за управлението и развитието на водния сектор, което изисква много добра координация;

- Необходимостта от отчитане на взаимната връзка на водните ресурси с определените отрасли – „Хидромелиорации”, „Водоснабдяване и канализация”, „Хидроенергетика”;

- Липсата на унифицирано събиране и обобщаване на необходимата информация за изменението на климата и неговото въздействие във водния сектор.

Става ясно, че основен проблем в работата на организациите от водния сектор е липсата на необходимата информация за изменението на климата и свързаните с него явления, особено природни бедствия като наводнения и суши.

3. Проследяване на опита на Германия за адаптиране на водния сектор в условията на климатични промени

В съответствие с Европейския механизъм за мониторинг и докладване на информация, свързан с изменението на климата (Reglament na Evropeiskiya parlament i na Saveta, 2013), държавите-членки на Европейския Съюз (ЕС) трябва да предоставят съответната информация, която трябва да бъде качена в европейската платформа за адаптиране на климата. Държавите-членки на ЕС са на различни етапи от подготовката, разработването и прилагането на националните стратегии и планове за адаптация. До този момент България е една от малкото страни без стратегия и план за действие.

Затова е уместно да се запознаем с добри международни практики на други държавни членки на ЕС. За тази цел е проучен опита на една от държавните членки на ЕС – Германия относно подготовката за извършване на различни действия и разработването на важни управленски документи за справяне с климатичните промени. Един от тези важни документи е приетата стратегия на федералното правителство на Германия за справяне с климатичните промени още през 2008 г. (Ambrosi et al., 2018). Тази стратегия предвижда следните действия: идентифициране на глобалните проблеми в климата, оценяване на последващите рискове от това, определяне на необходимите действия и разработване на мерки за адаптиране и тяхното реализиране съвместно с всички заинтересовани страни от сектора. Основен подход използван в стратегията е интегрирания подход. Предимство на този подход е, че гарантира, че последиците от изменението на климата в различните области на действие и засегнатите сектори могат да бъдат идентифи-

цирани и предотвратени на ранен етап. След приемането на стратегията, федералното правителство подготвя и приема план за действие през 2011 г. (Ambrosi et al., 2018). Планът за действие главно определя извършването на дейности на национално ниво и дейности, предприети от федералното правителство, които са инициирани съвместно с провинциите. Всички дейности по плана за действие ще бъдат финансирани - като се имат предвид бюджетните ресурси - от бюджетите на отделите на съответните министерства, които са засегнати в рамките на текущото финансово планиране. По този начин всички дейности са в отговорността на засегнатите министерства.

При разработването на плана за действие е проведена междусекторна дискусия с участието на всички заинтересовани страни в Германия. Основни участници в тази дискусия са: Федералният институт по хидрология, Федералната агенция по морско дело и хидрография и Федералният институт по хидротехника, Германската метеорологична служба и много други (Ambrosi et al., 2018). Всички тези институции имат важна информация и данни за водния сектор и работят в посока за намаляване на възможните последици от изменението на климата за вътрешните води и крайбрежните райони.

Немската национална метеорологична служба предоставя климатичните данни, необходими за всички области на действие, като основа за оценка на въздействието върху климата. Като част от своите климатични консултантски дейности, националната метеорологична служба оперира няколко мрежи за наблюдение и обединява лесни за наблюдение, климатични данни. Тези услуги се използват от много федерални органи и организации на равнището на провинцията, за да подпомогнат управлението на възможни бедствия. Те могат да бъдат използвани и при разработването на мерки за насърчаване на адаптирането на управлението на водите.

През 2015 г. е публикуван и първия доклад за напредъка по прилагането на стратегията на Германия, съдържащ мониторингов доклад, който описва въз основа на показатели, влиянието на климата и адаптирането в отделните сектори, както по отношение на миналото развитие, така и на настоящата ситуация (Ambrosi et al., 2018). Основните изводи от доклада са следните (Ambrosi et al., 2018): бъдещето е несигурно; адаптирането към климатичните промени изисква управление на много нива; местните и регионалните нива са едни от най-важни за

прилагането на мерките за справяне с климатичните промени; интегрирането е основен въпрос и трябва да има интеграция в различни секторни политики; адаптирането се нуждае от широка ангажираност и участие на много организации от различните нива на управление; участието на различни правителствени и неправителствени участници е от съществено значение за успеха на стратегията и нейното прилагане.

Проучените добри практики на Германия за справяне с климатичните промени разкриват нови подходи за разрешаването на съществуващите проблеми във водния сектор, като някои от тях могат да бъдат използвани и в нашата страна.

4. Адаптиране на управлението на водния сектор за справяне с климатичните промени у нас

Изграждането на капацитет за адаптация във водния сектор може да се подпомогне чрез определяне на конкретни мерки за изпълнение. Те трябва да са насочени към намаляване на уязвимостта на сектора от изменението на климата. Препоръчани са следните мерки за изпълнение за адаптация на процеса на управление на водния сектор:

- Разработване на стратегия за справяне с климатичните промени, планове за действие и управление за всеки район на басейново управление в страната и последващ доклад за свършеното;

- Подобряване на координацията между всички заинтересовани страни във водния сектор – при управлението на водите в нашата страна участват много министерства и организации. Тук акцента трябва да е поставен върху управлението на водните ресурси в условията на променлив климат, което трябва да е приоритет над всякакви други секторни политики.

- Преглед и актуализиране на регулаторната рамка за проектиране на нови технологии и съоръжения на водностанската инфраструктура за адаптиране към климатичните промени;

- Разработване на методика за оценка на риска за водната инфраструктура за справяне с определени климатични събития;

- Създаване на база данни за целия воден сектор и актуални климатични данни за всеки район на басейново управление;

- Изготвяне на климатични прогнози за развитието на сектора – за поддръжка, стопанисване, управление, наблюдение и контрол на водностанските съоръжения;

- Изграждане на институционален капацитет в различните отрасли на водния сектор, отговарящ за събиране необходимата информация за изменението на климата и свързаните с него процеси;
- Разработване на подходящи модели и инструменти за извършване на оценка на риска на местно ниво;
- Повишаване на информираността на обществото за изменението на климата, възможните щети и адаптирането на водния сектор.

Чрез фокусирането върху конкретните мерки за адаптация на водния сектор се цели управленските структури от сектора да са добре подготвени за ограничаване на негативните въздействия от климатичните промени и управлението на риска. Предложените действия значително могат да подобрят безопасността и икономическата ефективност на управлението на водния сектор.

Заклучение

Настоящият доклад прави обща оценка за уязвимостта на управляваните системи във водния сектор. Като в изследването подробно е анализирано извършваното управление на водния сектор от съответните институции на различните равнища. Става ясно, че управлението на водния сектор се сблъсква с определени проблеми, изискващи социално-икономически решения. Затова е проучен опита на друга държава със сравнително дълга история на разработване на политики за адаптация към изменението на климата – Германия.

Въз основа на това са предложени конкретни действия за адаптиране на процеса на управление на водния сектор. Всички тези действия имат за цел да намалят уязвимостта на сектора към изменението на климата в страната ни.

References

1. Ambrosi, Ph., et al. (2018) *Appendix 9: Assessment of the Water Sector*. Operational Programme Good Governance. Sofiya: European Union.
2. Oficialen vestnik na Evropeiskiya Sayuz L 165. (2013). *Reglament na Evropeiskiyi parlament i na Saveta № 525/2013*. [Online] Available from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/HTML/?uri=CELEX:32013R0525&from=BG> [Accessed 10/04/2020]
3. *Pravilnik za deinostta, strukturata, organizaciyata na rabota i chisleniya sastav na Baseinovite saveti*. (2003). DV br. 25. Sofia: Narodno

sabranie.

4. *Pravilnik za ustroistvoto i deinostta na Vishiya konsultativen savet po vodite.* (2013). DV br. 42. Sofiya: Narodno sabranie.

5. *Pravilnik za ustroistvoto i deinostta na darjavno predpriyatie,,Ipravlenie i stopanisvane na yazoviri .* (2019). DV br. 27. Sofiya: Narodno sabranie.

INDUSTRIAL TOURISM IN BULGARIA – CONCEPTUALISATION AND FUTURE POSSIBILITIES

Assist. Prof. Irina Petkova
Varna University of Management, Bulgaria
irina.petkova@vumk.eu

Abstract

Although industrial tourism is not a new concept, very little research has examined the factors that influence the successful implementation of the idea in the Bulgarian context. The aim of the paper is to introduce a conceptualisation of industrial tourism and to recognise benefits and constraints for the future development of the concept in Bulgaria. To meet the objectives, the author examines some representative examples and discusses the practical examples in Bulgaria. The results are compared with some European best practices and successful models. The investigation acknowledges the anchor points that influence this type of tourism and outlines the feasibility for future development. At a practical level, the study provides suggestions and contributes to ideas for further development of industrial tourism in Bulgaria.

Key words: *industrial tourism, regional development, tourism objects, development.*

JEL code: L83; Z30

Introduction and background

The Bulgarian government has been actively promoting Bulgaria as a four season destination with an emphasis on the cultural, historical, wellness and alternative tourism (National Strategy for Sustainable Development Tourism in Bulgaria 2014 - 2030, 2020). This puts the agenda for the development of the industrial tourism. Industrial tourism involves visits to operational companies (living industry, active industry), industrial heritage or both of them (Otgaar, 2010). Although there is an attempt to provide one uniformed and clear definition, still in different countries it might have different content.

Industrial tourism provides visitors and tourists a unique experience with regards to products, manufacturing and production processes, use of facilities and equipment, applications and historical background (Otgaar et al., 2016). It offers an opportunity to study and to be aware of the internal operational process of the companies. Some authors (Frew, 2000) define cultural tourism as visits to “operational companies”, which produce goods

and services and are not tourism oriented. Soyez, defines industrial tourism as visits of operational and non-operational companies, including industrial heritage, and tourists sites, such as corporate and thematic museums or brand parks (Soyez, 1986). Jean-Rene Morice adds one more group to the exciting ones – Science tourism including concerns museums, cultural and science centres (Morice, 2006).

Industrial tourism covers relatively broad variety of industries, some of them are very popular, with strong tradition in this type of tourism, e.g. food industry (breweries, wine-cellar, chocolate production factories, coffee and tea processing factories, milk and dairy products, ice-creams and soft-drink, food processing factories), light industry (textile, tailoring industry, perfumery, luxury watches and jewelry) and heavy industry presented by automotive industry (including luxury cars and famous brands, tractors and trucks constructions), shipyards, aircraft construction, coal and mining industry. Transportation (airports, ports, train station, metro) and energy sources, including renewable ones, also contribute to the variety of offers. Recycling units and sewage treatment and visits at administration and governmental representatives (police, government, and parliament) could also be classified as industrial tourism places. Technology factories, laboratories and science centres are in the list. Discussed type of companies demonstrates that not only businesses that produce tangible goods but also companies working in service sectors could provoke interest of the visitors. Polygraph complexes and printing houses are of particular interest.

Industrial tourism could help the development of local and regional economy; prevent migration of the population to the bigger cities, improving direct and indirect employment; encourage local entrepreneurship and support the sustainable development of the region. The contribution to the preservation of the cultural and historical heritage is another aspect of the benefits, making it appealing to larger group of people and increasing sense of identity and belonging to certain area and improving destination image (Otgaar et al., 2016; Cercleux et al, 2012; Bogomolova et al., 2018).

The advantages for destinations are flexibility and high potential to overcome seasonal factors and achieve tourism sustainability by adapting to the new trends in demand (Andrade and Caamaño-Franco, 2018). Further the authors point out that it grants the value by intensifying the specialisation and differentiation of the destination. Another contribution to the destinations is the chance to boost the socio-territorial rebalancing of

tourism resources (Andrade and Caamaño-Franco, 2018; Nikulina, 2017). Destination image and destination identity are influenced by industrial tourism.

Although the companies face difficulties and challenges to introduce industrial tourism as part of the activities, they have to recognise the benefits. What could be outlined are strengthen the brand image and to showcase their product and service by disseminating positive word of mouth advertising created by visitors (Otgaar et al., 2016; Chien, Wu and Huang, 2018). Business may use visitors to imbue its products and services with greater customer value, resulting in stronger customer loyalty and company trust (Chien, Wu and Huang, 2018). Indirect increase in employee commitment and employee satisfaction could also be observed, by increasing the pride of working in the company. Industrial tourism stimulates businesses to pay more attention to improvement of the employee facilities, production equipment and working environment. Generating higher profit and possibility to sale products are elements of benefits.

Industrial tourism corresponds to the expectations of tourists today, which look for authentic experimentation, original discovery and individual improvement through learning. (ISO 13810:2015 Tourism services — Industrial tourism — Service provision, 2015). The motives for visits are leisure, learning experience, knowledge exchange and adventure. This type of tourism can attract Business visitors, Education Visitors and Leisure visitor. It is suitable for both adults and children. The programs have to be adapted to fit the interest of varies groups of people. For visitors industrial tourism could be interesting in terms of novelty (to learn about a production or technology), educational (new knowledge about history, culture, regions), new experience (to participate in production), to be aware how their favourite products or brands are produce and to observe the processes proving the quality of the brand or the environmental practices (Bogomolova et al, 2018).

It is also important to bring the attention to the difficulties and challenges that could act as barriers for the advancement of the industrial tourism and burden the development of industrial tourism. Problems that companies may face are protecting the visitors and providing safety tours. Moreover businesses have to insure security issues associated with protecting new products or production process secrets or confidential business information. The success of the industrial tourism largely depends

on the ability of the companies to cooperate (Otgaar et al., 2016). For most firms it is not a main activity, lack of experience and knowledge in the touristic aspects and adaptation of the program to various groups of visitors, lack of clear vision and strategic ideas could affect positives (Boros et al, 2013; Otgaar et al, 2016). Lack of support from local authorities and municipalities, unclear legislation and limited funding also restrict the possibilities.

The aim of the paper is to draw up the concept of industrial tourism and to outline the possibility for its development in Bulgaria. In addition it provides insights into the situation of industrial tourism in Bulgaria, and focus on the supply side. The research aims to investigate the situation in the living companies; less emphasis is put on the industrial heritage tourism. Finding will help the tourism industry to diversify the tourism products and to offer more added value experience to the customers and to minimise the influence of the seasons.

Methodology

The framework will be based on the literature study and investigating some case-studies. The information is collected by means of desk research and content analysis of internet pages. Homepages of different enterprises in Bulgaria are analysed. The research process aims to investigate mentioning of the industrial tourism and any activities associated with visit of living factories. More than 165 companies of different size and from different industries were analysed. Wine cellars and governmental bodies are not the object of the research.

The limitations of the study are in scope of the number and size of the companies investigated. A future research could target different segments and different points of investigation – programs offered, role of the intermediaries and stakeholders in industrial tourism activities.

Industrial tourism in Bulgaria Industrial heritage tourism

European Route of Industrial Heritage is the informational network for industrial heritage in Europe and has more than 300 members from 26 countries. As we can see from the table bellow Bulgaria has the smallest number of Industrial Heritage points in comparison with other European countries. Less places for visit have Albania -1, Belarus 4, Bosnia and

Herzegovina -2, Croatia – 4, Cyprus-6, Moldova -3, Serbia -6 and Lithuania – 6.

Table 1

Number of anchor points by country listed in European Route of Industrial Heritage

UK	344
Germany	351
France	130
Italy	94
Austria	46
Czech Republic	37
Bulgaria	11
Belgium	68
Greece	24

Source: European Route of Industrial Heritage

Table 2

National points listed in the European Route of Industrial Heritage

National Museum of Transport and Communications	Ruse
Naval Museum	Varna
Retro Museum	Varna
Salt Museum	Pomorie
Etar Architectural and Ethnographic Museum	Gabrovo
National Textile Museum	Sliven
Aviation Museum	Krumovo
Museum of the Narrow-Gauge Septemvri-Dobrinishte	Tsepina Station
Tobacco City	Plovdiv
Museum of Mining	Pernik
National Polytechnic Museum	Sofia

Source: European Route of Industrial Heritage

Active companies

Research of the active companies and their sites proves that living companies are not interested in being part of industrial tourism. Best exam-

ple of using the opportunities provided by the industrial tourism is the “Museum of glass” in Beloslav. Tourists have the opportunity to attend the workflow in which rough unprocessed glass is transformed into glassware. Visitors can take part in the work and leave with personally decorated souvenirs (Inohrom - production of glass, 2020).

Visits to Kozloduy NPP are organised and promoted on the official website of the company. The company is open to visits for different groups of people with few limitations in periods of visits. It consist direct observation of the nuclear power plant facilities and visit of the Main Control Room and Turbine Hall of units 5 and 6 (“Kozloduy NPP” EAD - Visit us, 2020).

Big companies that have official opportunities to meet various group of people listed at their site are predominately from food industry. One of the examples is Zagorka AD with the initiative “Zagorka World”. It is implemented with the idea to open the brewery for those who want to learn more about the history of the beer and to experience the secret of brewing (Zagorkacompany, 2020).

The “open day”, organised by companies undergo on occasional basis (once or few times per year) with main purpose to attract future employees or to demonstrate the production cycle and product to official business partners, political visits or journalists.

Thus the development of the industrial tourism is concentrated to small and medium enterprises form food production and food processing industry, including small farms and greenhouses (Snail farm Eco Telus; Hot Farm - production of chilly peppers, Gaillot Chocolate factory), relying popularizing the products and generating additional profit (Snail farm ECO - TELUS, 2020; Gaillotchocolate, 2020; Hotfarm, 2020).

The analysis of the supply side exhibits that industrial tourism is barely developed in Bulgaria. The interest from businesses, travel agencies and local authorities to highlight and to promote this type of tourism is very superficial. Moreover, when industrial tourism is presented as an option it is an unorganised activity in most cases (Boros, Martyin and Pál, 2013).

Conclusion and future possibilities

Based on the research, the main conclusion is that it is difficult to speak about industrial tourism in Bulgaria. The companies are not interested in this type of tourism and the travel agencies are not featuring it as a poten-

tial for development. Industrial tourism is concentrated basically in small and medium enterprises.

Industrial tourism can be vital for the development of small and medium enterprises and be a competitive advantage for regions and destinations. Future possibilities are in creating special programs and routes, raising public awareness to this type of tourism, involvement of the local authorities and educational institutions, enhancing the role of trade organisation and chambers of commerce and showcase of successful examples. (Boros, Martyin, Pal, 2013). Establishment of a coordination and cooperation between intermediaries and other stakeholders (tourism bodies, national agencies, transport services, accommodation and food providers, tour agencies and communities) have to participate and promote this type of tourism more actively. Crucial for future development is the role of the decision-makers (owners, CEOs, managers) within the companies. Working closer with them and emphasising the benefits, providing with clear steps and methodology to implement the industrial tourism activities as integral part of business activity is the way to broaden and promote the industrial tourism concept. Connection between all elements that together make the visitors experience is the key for creation and maintaining sustainable development of industrial tourism.

References

1. Andrade, M. and Caamaño-Franco, I. (2018) Theoretical and Methodological Model for the Study of Social Perception of the Impact of Industrial Tourism on Local Development. *Social Sciences*, 7(11), p.217.
2. Bogomolova, K. O., Tankieva, T. A., & Ponomareva, M. V. (2018) The industrial tourism development in Tula Region. *Servis v Rossii i za rubezhom [Services in Russia and Abroad]*, 12(3), 63-78. doi: 10.24411/1995-042X-2018-10305. (In Russ).
3. Boros, L., Martyin, Z. and Pál, V. (2013) Industrial tourism – trends and opportunities. *Forum geografic*, XII(1), pp.108-114.
4. Cercleux, A., Merciu, F. and Merciu, G. (2012) Models of Technical and Industrial Heritage Re-Use in Romania. *Procedia Environmental Sciences*, 14, pp.216-225.
5. Chien, S., Wu, J. and Huang, C. (2018) “We made, we trust”: Coproduction and image congruence in the food-tourism factories. *Asia Pacific Management Review*, 23(4), pp.310-317.

6. Ecotelusescargots.eu. (2020) *Snail Farm ECO - TELUS*. [online] Available at: <<http://ecotelusescargots.eu/BG/>> [Accessed 18 April 2020].
7. Frew, Elspeth Ann (2000) *Industrial Tourism: A Conceptual and Empirical Analysis*. PhD thesis, Victoria University.
8. Gaillotchocolate.com. (2020) *Gaillotchocolate*. [online] Available at: <<http://gaillotchocolate.com/>> [Accessed 17 April 2020].
9. Hotfarm.eu. (2020) *Hotfarm*. [online] Available at: <<https://hotfarm.eu/>> [Accessed 19 April 2020].
10. INHOMGLASS. (2020) *Inohrom - Production Of Glass*. [online] Available at: <<http://inhomglass.com/>> [Accessed 15 April 2020].
11. iso.org. (2015) *ISO 13810:2015 Tourism Services — Industrial Tourism — Service Provision*. [online] Available at: <<https://www.iso.org/standard/54306.html>> [Accessed 5 April 2020].
12. Kznpp.org. (2020) *"Kozloduy NPP" EAD - Visit Us*. [online] Available at: <http://kznpp.org/index.php?p=info_center&p1=visit_us> [Accessed 15 April 2020].
13. Moris, J.R. (2006) La visite d'entreprise en Europe. Un champ à explorer. *Espaces tourisme & loisirs*, in cahier Espaces n°92.
14. Ministry of Tourism. (2020) *National Strategy For Sustainable Development Tourism In Bulgaria 2014 - 2030*. [online] Available at: <<http://www.tourism.government.bg/bg/kategorii/strategicheski-dokumentanti/nacionalna-strategiya-za-ustoychivo-razvitie-na-turizma-v>> [Accessed 13 April 2020].
15. Nikulina Y N. (2017) Studying the features of industrial tourism development and operation in the region. *J. Fundam. Appl. Sci.*, 9(2S), 1416-1444.
16. Otgaar, A., van den Berg, L., Berger, C. and Feng, R. (2016) *Induustrial Tourism: Opportunities For City And Enterprise*. 2nd ed. New York: Routledge.
17. Soyecz, D. (1986) Industrietourismus. *ERDKUNDE*, 40(2).
18. Zagorkacompany.bg. (2020) *Zagorkacompany*. [online] Available at: <<http://zagorkacompany.bg/bg/page/33/poseti-pivovarnata>> [Accessed 17 April 2020].

**ПРИЛОЖЕНИЕ И РЕГИОНАЛНИ РАЗЛИЧИЯ
НА ИНДЕКСА НА ЧОВЕШКО РАЗВИТИЕ В БЪЛГАРИЯ**

**APPLICATION AND REGIONAL DIFFERENCES
OF THE HUMAN DEVELOPMENT INDEX IN BULAGRIA**

Докторант Десислава Симеонова
Великотърновски университет „Св.св. Кирил и Методий”
desislava_ls@abv.bg

Desislava Simeonova, PhD Student
“St Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo, Bulgaria
desislava_ls@abv.bg

Abstract

The Human Development Index is the main indicator that measures the quality of life of the population over the past 30 years. To some extent, this is the most objective way to track the welfare of people in the world.

Following all the trends, the human development index can most clearly be examined by analyzing two types of data: global quantitative data, available in the global statistics on the status of the four indicators and the three indices; and quality data, which are the actual result of the study. The main objectives of this research relate briefly to the historical development of the idea of human sustainable development, the methodology and methods of HDI calculation, as well as conducting a chronological regional analysis of the human development index in Bulgaria according to the available data (1990-2018), focusing on its current state.

Key words: *human development, healthcare, education, welfare, standard of living.*

JEL code: O15; I30; J10

Въведение

През последните десетилетия концепцията за човешко развитие непрекъснато се разширява, като се фокусира в няколко основни направления – подобряване на условията на живот, развитие на човешкия потенциал, преодоляването на бедността, осигуряването на висок жизнен стандарт за по-голяма част от населението, гарантирането на достоен живот и право. Основните идеи за човешкото развитие са свързани със заличаването на големите различия между отделните страни в света и уеднаквяването на стандарта на живот. Породилата се в началото на 60-те и 70-те години на 20-и век дискусията относно състоянието

и перспективата на общественото развитие превърна идеята за качеството на живот в един от най-значимите обществени проблеми. Възникването на въпросите, свързани с качеството на живот, е елемент от теорията за икономическото благосъстояние. През 1963 г. се развива тезата, че „качеството на живот е пряко свързано с произведените стоки“. Според други твърдения обаче, благосъстоянието на едно общество не може да бъде свързано с материални блага или банкови постъпления, а трябва да отразява истинското състояние на населението и това, което не е свързано с парични средства (Anand & Sen, 2000).

В хронологичен план човешкото развитие дълго се е смятало изцяло за икономически аспект, като човекът се е оценявал предимно чрез материалната продукция и паричните единици. Брутният национален доход в продължителен период е бил най-обективният и най-представителният индикатор за измерване благосъстоянието на отделния човек – първо, оценявал е дохода на всеки човек индивидуално, макар да е отражение на националния доход, второ, успявал е добре да диференцира хората – бедни и богати, а страните – развити и развиващи се, и трето, брутният национален доход е измерител, който съществува, откакто има банкова система, тоест съществувала е налична и общодостъпна статистическа информация. Неслучайно в научната географска литература е използван многократно за сравнителна съпоставка между държавите.

През 1990 г. Програмата за развитие на Организацията на обединените нации (ПРООН) преобразува изцяло теорията на човешкото развитие с публикуването на първия си годишен доклад (Human Development Report – HDR) и въвеждането на индекса за човешко развитие (Human Development Index – HDI). Докладът от 1990 г. се е превърнал във фундамента на човешкото развитие като цяло, тъй като съдържа редица основополагащи характеристики за неговата концепция.

Индексът на човешко развитие е в центъра на годишния доклад на ПРООН през последните 30 години и макар да не е единственият измерител, то той се определя като най-важен. В индекса на човешко развитие отделните компоненти като продължителността на живота, грамотността, достъпа до образование и доходите се обединяват в единен индекс, който може да се използва за сравняване на нивото на човешкото благосъстояние между отделните страни, както и за наблюдение

на напредъка на една отделна държава във времето.

ИЧР измерва постиженията в три аспекта на човешкото благосъстояние: здраве, образование и жизнен стандарт. В световен мащаб се измерва в няколко направления: дълъг и здравословен живот (чрез използване на здравни данни), достъп до знания (използвайки данни от образованието) и жизнения стандарт (използвайки приходите на глава от населението). Съвременното образование се превърна в социално ориентирана, силно диференцирана, високо развита и многостепенна система, непрекъснато усъвършенстваща знания, умения и компетенции. Високото равнище и непрекъснатата модернизация е гарант за стабилност, интегритет и усъвършенстване на обществените взаимоотношения (Simeonov, 2012), а общественото здраве се възприема като многомерна величина, съставена от многобройни единични компоненти. То се явява резултативна променлива на множество на брой фактори и същевременно самото е фактор, който влияе на цялата социална сфера. Многослойният му характер го прави трудно за изучаване и моделиране (Simeonov, 2014). Поради важността на всички изграждащи го компоненти, откакто е приет ИЧР, методологията и начина му на изчисляване са се променяли няколко пъти.

1. Цели на индекса на човешко развитие

Въпреки че почти всички страни в света бележат ръст в своето развитие спрямо ИЧР, все още не са неутрализирани различията в световен мащаб. Нещо повече – дори в страни, които имат средно или високо развитие на населението, все още се забелязва неравнопоставеност спрямо пола, расата, териториалната принадлежност на страната и др. Въвеждането на индекса на човешко развитие като измерител и ежегодното публикуване на докладите на ПРООН акцентира общественото и най-вече политическото внимание върху дисбаланса между развитието на отделните страни. Това провокира създаването на програми и стратегии за перспективно развитие и подобряването на ситуацията в света. Една от тях е приетата през 2015 г. Програма за устойчиво развитие – 2030 (The 2030 Agenda for Sustainable Development), която си поставя няколко жизненоважни цели – равенство, мир и просперитет за населението и света като цяло. Програмата се състои от 17 главни цели (The 17 Development Goals) и 169 по-малки. Всички те възплащават и балансират трите измерителя на устойчивото развитие – икономика, социална и природна среда. В преамбюла на програмата е

закодирано, че всички цели, които са поставени, са от огромна важност за човечеството.

Един от основните недостатъци на индекса на човешко развитие е, че използван за една страна в цялост, потенциално би могъл да скрие много различия в отделните ѝ таксономични нива. Тъй като в отделните си части страните почти винаги се различават по образователно равнище, здравен статус и стандарт на живот, националните средни стойности като ИЧР неизбежно игнорират съществуващите различия. Именно затова Организацията на обединените нации включва „намаляването на неравенствата между и в рамките на страните“ като цел № 10 от Целите за устойчиво развитие, които формират глобалната програма за развитие в следващите десетилетия. Регионалната политика и регионалното развитие в ЕС се основават на изпълнението на утвърдени регламенти и директиви. Те целят постигане на интегрирано, устойчиво и балансирано регионално развитие, повишаване качеството и достъпа до услуги и постигане на регионална конкурентоспособност. Това се реализира чрез използване на нормативно определена класификация на териториални статистически единици. Тази таксономична система се определя като NUTS. Дълго време изчисляването на индекса на човешко развитие на по-ниски таксономични нива от националното бе невъзможно поради липсата на богата и общодостъпна информация. От 2016 г. The Global Data Lab осигурява достъп до статистика, която показва какво е съотношението на индикаторите не само на национално, но и на регионално ниво, като съдържа информация за 1 625 региона в 161 страни за трите индекса, въз основа на които се изгражда цялостният ИЧР. Броят на регионите варира в различните държави (от два региона за много малки държави – Коморски острови, Малта, до 51 за САЩ (Human Development Statistical Update, 2018). Годишните, за които са налични данните, са сходни с тези на ИЧР на ПРООН. За повечето страни стойностите на субнационалния ИЧР са представени за периода 1990-2018 г., но за някои държави периодът е по-кратък.

2. Регионален преглед на индекса на човешко развитие

България се намира на 52-ро място в световната класация, като стойността на ИЧР за 2018 е 0.816, а между 1990 г. и 2018 г. стойността му се е увеличил от 0,694 до 0,816, или със 17,5%. Между 1990 г. и 2018 г. средната продължителност на живота в България при раждане

се увеличава с около 3,7 години – от 71,2 години до 74,9 години, наблюдава се повишаване на средните години на учене от 8,9 до 11,8 – с 2,9 години, а очакваните години на обучение се увеличават с 12,1 до 14,8 години. БНД на България на глава от населението се увеличава със 120,0% в периода между 1990 и 2018 г. – 8518\$ до 19646\$. България се нарежда на четвърто място сред останалите балкански държави и отсъства единствено на Гърция от съседките ѝ (таблица 1).

Таблица 1

**Индекс на човешко развитие и съставни индекси
на страните от Балканския полуостров**

Страна (2018)	Индекс на човешко развитие	Здравен индекс	Индекс на дохода	Образователен индекс
Албания	0,791	0,899	0,727	0,758
Босна и Херцеговина	0,769	0,881	0,732	0,706
България	0,816	0,845	0,798	0,805
Хърватия	0,838	0,898	0,822	0,796
Гърция	0,872	0,955	0,833	0,833
Косово	0,750	0,804	0,699	0,752
Македония	0,760	0,856	0,734	0,697
Черна гора	0,816	0,873	0,780	0,797
Румъния	0,815	0,860	0,827	0,762
Сърбия	0,799	0,859	0,759	0,783
Словения	0,902	0,941	0,872	0,893
Турция	0,806	0,884	0,833	0,712

Източник: UNDP, 2018.

Подобно на контраста между 12-те държави, които заемат териториите на Балканския полуостров, на субнационално равнище също се открояват особени различия в стойностите на ИЧР.

Както е видно от таблица 2, отразяваща изменението на ИЧР за съответните региони през годините, традиционно Югозападният регион е водещият в страната, а този с най-нисък показател е Северозападният. Темпът на нарастване на стойностите на индекса за отделните региони се различава от средните за страната (17,5%) – за Северния

централен регион е 16,2%, за Североизточния – 16,9%, за Северозападния – 14,6%, за Югоизточния – 17,3%, за Югозападния – 18,5%, за Южния централен – 16,9%.

Таблица 2

Динамика в индекса на човешко развитие по региони в България

Регион	1990 г.	1995 г.	2000 г.	2005 г.	2010 г.	2015 г.	2017 г.	2018 г.
Северен централен	0,682	0,68	0,698	0,739	0,754	0,789	0,789	0,793
Североизточен	0,683	0,683	0,700	0,742	0,762	0,793	0,796	0,799
Северозападен	0,661	0,662	0,677	0,711	0,725	0,755	0,755	0,758
Югоизточен	0,669	0,668	0,686	0,726	0,739	0,775	0,782	0,785
Югозападен	0,735	0,734	0,751	0,796	0,835	0,862	0,868	0,871
Южен централен	0,674	0,671	0,687	0,727	0,751	0,78	0,785	0,788

Източник: Global Data Lab.

Очакваната продължителност на живота към 2018 г. е най-висока в Югозападния регион със своите 75,7 години, както е било и през 1990 г (72,1 години), а най-ниска е в Северозападния регион – 73,3 години, при 70,8 години през 1990 г. Важно е да се отбележи, че през 1990 г. регионът с най-ниска средна продължителност на живота е бил Североизточният (70,5 години), докато в момента той се намира на трето място със стойност 74,8 години след Югозападния и Южния централен (75,3 години).

Таблица 3

Динамика в здравния индекс по региони в България

	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2017	2018
България	0,789	0,783	0,792	0,811	0,826	0,84	0,845	0,845
Северен централен регион	0,788	0,771	0,788	0,806	0,818	0,831	0,837	0,838
Североизточен регион	0,777	0,768	0,783	0,809	0,815	0,835	0,843	0,844
Северозападен регион	0,782	0,777	0,789	0,794	0,809	0,822	0,820	0,821
Югоизточен регион	0,780	0,766	0,785	0,805	0,808	0,834	0,837	0,838
Югозападен регион	0,802	0,791	0,805	0,823	0,845	0,854	0,857	0,858
Южен централен регион	0,797	0,783	0,797	0,818	0,837	0,842	0,851	0,851

Източник: Global Data Lab.

Средните години на учене в регионите също се различават – най-висока е стойността в Югозападния регион – 12,7 години, която се различава драстично от стойностите в другите региони – всички са под 12 години. На второ място е Североизточният (11,6 години), следван от Северния централен (11,5 години), Югоизточния и Южния централен – и двата с 11,4 години, а на последно място по този показател отново е Северозападният с 11,4 години на учене, който в разглеждания период отбелязва регрес, след като през 1990 г. е бил на второ място с 8,8 години (Югозападен – 9,2 години).

При очакваните години на учене запазват тенденцията да се откроява един регион – Югозападният, който и според този индикатор е на първо място – с 16,6 години. На второ място е Северният централен – 15,2 години, следван от Североизточния (14,5 години), Южния централен (14,2 години), Югоизточния (13 години) и Северозападния (12,9 години).

Таблица 4

Динамика в образователния индекс по региони в България

	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2017	2018
България	0,633	0,646	0,675	0,715	0,753	0,813	0,804	0,805
Северен централен регион	0,637	0,65	0,679	0,728	0,76	0,822	0,802	0,805
Североизточен регион	0,628	0,642	0,671	0,714	0,752	0,803	0,789	0,791
Северозападен регион	0,585	0,598	0,621	0,662	0,694	0,750	0,735	0,738
Югоизточен регион	0,584	0,597	0,623	0,661	0,693	0,749	0,741	0,742
Югозападен регион	0,676	0,689	0,718	0,774	0,819	0,884	0,881	0,882
Южен централен регион	0,606	0,616	0,642	0,682	0,723	0,783	0,774	0,775

Източник: Global Data Lab.

Също много голям дисбаланс се проявява при измерването на brutния национален доход на глава от населението. С най-високи стойности резонно е Югозападният регион, а с най-ниски – Северозападният. Подобна е и статистиката от 1990 година, когато съответните региони са на същите места – първо и последно.

Динамика в индекса на доходите по региони в България

	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2017	2018
България	0,671	0,666	0,674	0,729	0,757	0,773	0,791	0,798
Северен централен регион	0,633	0,627	0,635	0,688	0,69	0,718	0,733	0,74
Североизточен регион	0,652	0,646	0,654	0,706	0,722	0,743	0,757	0,764
Северозападен регион	0,630	0,625	0,632	0,683	0,68	0,697	0,713	0,72
Югоизточен регион	0,658	0,653	0,661	0,718	0,722	0,745	0,771	0,778
Югозападен регион	0,731	0,725	0,733	0,791	0,84	0,847	0,865	0,872
Южен централен регион	0,633	0,627	0,635	0,688	0,700	0,720	0,735	0,742

Източник: Global Data Lab.

Разглеждайки данните за съответните индикатори, които формират индекса на човешко развитие, трябва да се отбележат няколко тенденции – превесът на Югозападния регион спрямо всички останали във всички направления; Северозападният регион отбелязва регрес в своите показатели в разглеждания времеви период (1990-2018 г.); макар да има ръст в показателите, той не е толкова значим спрямо националния, както и спрямо други региони от други развиващи се страни. Калкулирането на четирите индикатора на субнационално равнище се извършва по същата методология, както и изчисляването на националния ИЧР – индексът на доходите се изчислява на базата на brutния национален доход, образователният индекс се изчислява въз основа очакваните и средните години на обучение, здравният индекс се изчислява на базата на очакваната средна продължителност на живота при раждането. След изчисляване на съответните индикатори и благодарение на готови данни, се формират следните показатели за регионите, представени в таблица 3, 4 и 5.

3. Индексът на човешко развитие и теорията за качеството на живот

Анализът на всички проявления позволява формулирането на определение за качеството на живот на населението на определена територия: обществено-географска категория, формирана като съвкупност от жизнени ценности, потребности и дейности, необходими на човека

(удовлетвореност на хората от живот, социална и обкръжаваща среда), които предоставят възможност за индивидуално развитие на личността при отчитане влиянието на процесите, свързани с балансираното социално-икономическо развитие на определената територия (Simeonov, 2012, p. 563). Анализирането степента на човешко развитие е трудна задача, имайки предвид множеството от различни данни, които се генерират. Индексът на човешко развитие дава ясна и нагледна представа какво е разделението в света спрямо развитието на държавите и се отличава със своята приложност в съвременните географски проучвания. Трябва да се направи уточнението, че макар той да е водещият измерител, не е единственият. Дебатите и дискусиите относно качеството на живот и човешкото развитие провокират търсене на други начини за по-обективно измерване.

Имайки предвид огромната разлика между водещите и най-ниско разположените страни според ИЧР, пред националните политики, правителства и организации се очертават няколко сериозни предизвикателства – как ще бъде намалена бедността в света; как ще бъде осигурен достъпът до качествено образование и здравеопазване за все повече хора; как ще бъде неутрализирано половото неравенство. Според Програмата за устойчиво развитие следващите 15 години ще бъдат с ключово значение за решаването или задълбочаването на проблемите в света.

Абсолютно закономерно, особено след като се разгледат индикаторите, формиращи съставните индекси на ИЧР, се откроява различието между отделните региони. Трябва да се отчете фактът, че регионалната подялба вероятно не съответства на областната например, която би могла да покаже още по-голяма диспропорция в развитието на населението. Пример за подобен случай би бил Югозападният регион, който, повлиян от столичния град София в територията си, е първенец във всички класации, но Благоевград е областта с най-ниска средна работна заплата. От друга страна, Пазарджик и Кърджали (в Южния централен регион) са водещи в страната по-най-бедно население, което противоречи на водещите позиции на региона, в който се намират. Основните цели, заложили при административно-териториалното поделение на националната територия, са насочени към планиране, координиране и управление на пространствената организация на социално-икономическия и

културния живот в държавата (Simeonov, 2013, p. 559). За съжаление, данни за ИЧР по области в България не са налични, тъй като, ако брутният национален доход и средната продължителност на живота са предвидими, то за очакваните години на учене и средните години в образованието актуална и надеждна статистика няма.

Заклучение

Подобряването на условията на живот, развитието на човешкия потенциал, преодоляването на бедността, осигуряването на висок жизнен стандарт за по-голяма част от населението, гарантирането на достоен живот и право на труд са сред основните цели, които са си поставили всички национални и глобални стратегии за човешко развитие. Осигуряването на всички тези фактори гарантира висок стандарт на живот.

Индексът на човешко развитие сам по себе си не подсигурява нито едно от тях, но той се явява основният измерител на тези и други аспекти от човешкия живот. Социалното значение на всяко едно статистическо изследване на жизнения стандарт и развитието на човешкия потенциал намират израз във възможността чрез него да се получи комплексна оценка на равнището му, както и да се прогнозира развитието му сред населението. Статистическите анализи и международните сравнения, осъществявани на базата на индекса на човешкото развитие (ИЧР) и отделните му компоненти, позволяват да се установи мястото на съответната държава според степента на развитие. А това е един от основните вектори на всяка една социално-икономическа география.

References

1. Anand, S., Sen, A., 2000, The Income Component of the Human Development Index, Journal of Human Development, Vol. 1, No. 1, 2000, Oxford University
2. Global Data Lab, [Online] Available from: <https://globaldatalab.org/> [Accessed 29/04/2020]
3. Human Development Statistical Update 2018 Launch, S.A.M.O.A Pathway side event, 2018 Measuring Sustainable development, OECD
4. Simeonov, D. (2013) Geografski pogled varhu administrativno-teritorialnite promeni na oblastno nivo (po primera na oblast Veliko Tarno-

vo) – V: Sb. Treta mezhduнародna nauchna konferentsia “Balkanite – ezik, istoria, kultura”, V. Tarnovo, 2011, Red. Krasimira Mutafova i dr. V. Tarnovo: Izd. „Ivis“, 2013, s. 559-570. ISSN 1314-4065. COBISS.BG-ID 1239059172

5. Simeonov, D. (2014) Geografiya na obshtestvenoto zdrave v Balgariya. Sotsialni aspekti Izd. „STIKERI-BE”, Varna, 2014, 204 s. ISBN 978-619-90173-1-9. COBISS 1280255460

6. Simeonov, D. (2013) Sotsialno-geografski izmereniya na savremennoto visse obrazovanie v Balgariya – V: Sb. Treta nauchna konferentsiya na tema: “Mezhdukulturen dialog i obrazovanie v Balkanite i Iztochna Evropa”, 16.11.2012, V. Tarnovo, Red. Stela Dermendzhieva i dr. V. Tarnovo: Izd. „Ivis“, 2013, s. 196-206. ISBN 978-954-2968-55-9. COBISS.BG-ID 1262839780

7. Simeonov, D. (2012) Sotsiogeografska otsenka na kachestvoto na zhivot vav Velikotarnovska oblast – V: Sb. “Balgariya, balgarite i Evropa – mit, istoriya, savremie”, t. 5. Nauchna konferentsiya 27 oktombri 2010 g. v chest na 70-godishninata na dots. d-r Vladimir Popov, V. Tarnovo, 2010, Red. Boris Borisov i dr. V. Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2012, s. 562-572. ISBN 978-954-524-844-3. COBISS.BG-ID 1267158500

8. United Nations Development Program (UNDP) Report, 2018.

**ЧУЖДЕСТРАННИ ИНВЕСТИЦИИ В БЪЛГАРСКИТЕ ОБЛАСТИ
ОТ ДОЛЕН ДУНАВ И ВЪЗМОЖНОСТИ
ЗА ТЯХНОТО ПРИВЛИЧАНЕ**

**FOREIGN INVESTMENTS IN THE BULGARIAN REGIONS
FROM THE LOWER DANUBE AND OPPORTUNITIES
FOR ATTRACTING THEM**

*Докторант Таня Рисемова
Стопанска академия “Д. А. Ценов” – Свищов
tanya_risemova@hotmail.com*

*Tanya Ivanova Risemova, PhD Student
“D. A. Tsenov” Academy of Economics, Svishtov, Bulgaria
tanya_risemova@hotmail.com*

Abstract

The development presents an analysis of foreign investments in the Bulgarian regions of the Lower Danube for the period 2014-2018 and outlines the opportunities for attracting them. The study aims to analyze the strengths and weaknesses of these areas in terms of attracting foreign investment. Lack of investment issues are identified as a weakness and investment opportunities as a strength. The study uses the methods of induction and deduction, analysis and synthesis.

Key words: *investments, regional development, Danube region.*

JEL Code: E22, O11, P25, R11

Въведение

Настоящата разработка представя анализ на чуждите инвестиции в областите от Долен Дунав - Велико Търново, Русе и Силистра¹ през периода 2014-2018 г. и очертава възможностите за привличането им. Актуалността на темата се изразява в обособяването на Дунавския район², като един от основните икономически райони, който включва

¹ Долен Дунав - разделението на Горен, Среден и Долен Дунав е в рамките на територията на България. Има се предвид областите само с излаз на река Дунав.

² Изготвеният от Министерския съвет Проект на Закон за изменение и допълнение на Закона за регионалното развитие, обявен за обществена консултация през октомври 2018 г., е основан на Вариант 2, който обединява в един район (Дунавски) Северозападния и Северния централен район плюс област Търговище, включващ и областите Видин, Монтана, Враца, Плевен, Ловеч, Габрово, Велико Търново, Русе, Търговище, Разград и Силистра.

33,1% от територията на страната. Изследването има за цел да анализира силните и слабите страни на посочените области по отношение привличането на чужди инвестиции. Проблемите, свързани с липсата на инвестиции, се определят като слаба страна, а възможностите за инвестиционна активност като силна страна.

Основните задачи, свързани с поставените цели, са:

1. Анализ на преки чуждестранни инвестиции за периода 2014-2018 в областите от Долен Дунав;
2. Определяне на областта с най-ниски чуждестранни инвестиции и проблемите определящи това;
3. Възможности за привличане на чужди инвестиции в тези области.

В изследването се използват методите на индукция и дедукция, на анализа и синтеза.

Ограниченията, които се залагат в разработката, са свързани с използването само на данни от НСИ и не включва анализ на преките чуждестранни инвестиции по сектори в трите разглеждани области.

1. Анализ на преките чуждестранни инвестиции в българските области от Долен Дунав

Преките чуждестранни инвестиции (ПЧИ) е един от основните източници на икономически растеж в България, чрез прякото им въздействие върху БВП, разкриване на нови работни места и стимулиране на технологиите. Съществува зависимост между ПЧИ и благосъстоянието на населението на областно ниво. По-високата степен на икономическо развитие на областите е фактор за привличане на чужди инвестиции поради по-високата покупателна способност на местното население, повече работещи фирми, на които могат да се предоставят бизнес услуги, логистични и инфраструктурни предимства, възможност за свързване със съществуващи бизнеси, по-високо качество на човешкия капитал и по-голям избор на квалифицирана работна ръка. По тази причина ПЧИ имат тенденция да се насочват към по-големите бизнес центрове в района. През изследвания период размерът на ПЧИ в нефинансовите предприятия в областите Русе и Велико Търново е висок поради факта, че и в двата областни града е установен благоприятен бизнес климат както в сектора на услугите, така и в производството и туризма. (Koleva et al., 2019). В област Русе се наблюдават най-много ПЧИ в

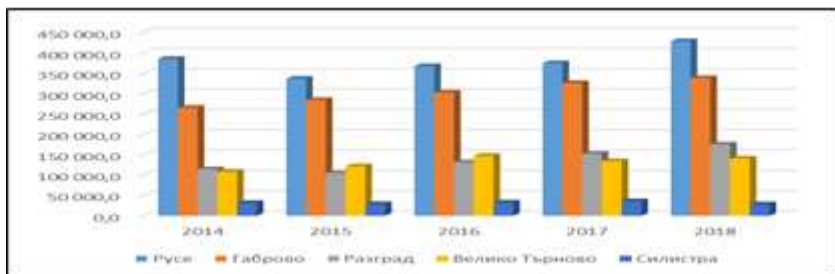
сравнение с останалите две области. Увеличението на ПЧИ за периода е най-голямо в област Велико Търново с 30% (абсолютна стойност 32 486,4), за област Русе с 11,25% (абсолютна стойност 43 434,9), а най-малко в област Силистра с -11,21% (намаление в абсолютна стойност 3 552,5). Област Русе за целия период запазва своето девето място, следвана от област Велико Търново, която запазва своето 18-о място, а област Силистра последно 28-мо място спрямо всички области в страната. (виж Таблица 1 и фигура 1)

Таблица 1

Преки чуждестранни инвестиции в нефинансовите предприятия към 31 декември по области за периода 2014-2018

Области	2014	2015	2016	2017	2018
Русе	385 754,8	337 023,4	367 854,6	374 814,5	429 189,7
Велико Търново	108 175,5	121 708,1	147 374,7	134 033,6	140 661,9
Силистра	31 667,3	28 803,3	32 685,3	36 013,1	28 114,8
общо за Северен централен район	905 311,8	876 758,0	981 830,7	1 023 630,2	1 111 657,2
За страната	21 581 579,6	23 163 272,7	23 508 864,9	24 475 195,8	24 919 589,3

Източник: НСИ, Инфостат .

Фиг. 1. Преки чуждестранни инвестиции в нефинансовите предприятия към 31 декември по области в Северен централен район за периода 2014-2018 г.

Източник: НСИ, Инфостат

Спрямо всички области в Северен централен район, област Русе заема водещо първо място, следвана от област Велико Търново на четвърто място и област Силистра на последно пето място. (виж Фигура 1) По признака ПЧИ на човек от средногодишното население област Русе е на първо място, а на последно област Силистра. Според типове-те регионални профили, област Русе³ се определя като област с най-добро социално-икономическо състояние, област Велико Търново с добро състояние и област Силистра с много слабо развита икономика. Причините, предопределящи водещата позиция на област Русе и последното място на област Силистра, зависят от силните и слабите страни в икономическото развитие на областите, представени съответно за всяка една от тях.

Таблица 2

Преки чуждестранни инвестиции в нефинансовия сектор на човек от средногодишното население (с натрупване в евро)

Области/Година	2014	2015	2016	2017
Русе	1701.8	1500.67	1646	1685
Велико Търново	439	499,56	608	557
Силистра	278	255,8	292	324

Източник: <https://www.regionalprofiles.bg/bg/regions/silistra/> (пункват данни за 2018 г.)

Силните страни на област Русе предопределят инвестиционната ѝ привлекателност и нейното водещо място спрямо другите две разглеждани области. Около 40% (38,6%) от ПЧИ в Северен централен район и около 2% (1,72%) за цялата страна са направени в област Русе. (виж Таблица 1). Стратегическото географско разположение, свързано с румънската столица Букурещ, предопределя инвестиционните възможности на областта. Силните страни на областта са в община Русе. Общината се явява важна точка, при която се пресичат два паневропейски коридора (№ 7 и № 9) и на нейната територия е разположено най-голямото пристанище в българския участък на

³ Добро социално-икономическо състояние, заедно с областите Бургас, Варна, Стара Загора и Пловдив.

река Дунав. Пристанището е развит мултимодален център, в който се осъществява връзка между три основни вида транспорт – воден, сухопътен и железопътен. На територията на Община Русе съществува изградена и добре развита железопътна инфраструктура. Русенската жп гара има важно стратегическо значение за осъществяване на комбинирани превози по европейските транспортни коридори. Утвърден индустриален профил, местна политика за подкрепа на бизнеса, ниско равнище на местните данъци и такси, добре развита образователна система, разнообразен културен календар и множество места за отдих и развлечение са част от десетте причини, въз основа на които Русе е определен като добро място за инвестиране. Принадлежността на града към най-голямата трансгранична агломерация в българо-румънския район Русе-Гюргево определя сътрудничеството в стратегическото планиране на дългосрочните приоритети за развитие. През 2012 г. е приет мастър план⁴ за интегрирано управление за възможностите за развитие в евро регион Русе-Гюргево, съдържащ 10 трансгранични инвестиционни проекта, които следва да бъдат изпълнени до 2027 г. В двата града развиват дейност индустриални и логистични паркове, в т.ч. и свободни зони от двете страни на река Дунав. Днес от този значим потенциал, който предлага еврорегионът, се възползват много местни и чуждестранни бизнес компании и инвеститори. В региона е налице сериозен потенциал за развитието на клъстери в сферата на текстилната, автомобилната, мебелната индустрия, туризма и селското стопанство. Наличието на структури за подкрепа на бизнеса представлява ключов елемент от инвестиционната политика, която развива община Русе. На нейна територия функционират бизнес центрове и инкубатори, офиси на Бъл-

⁴ Мастър план и инвестиционен профил на еврорегион Русе-Гюргево е в резултат на проект „Евро регион Русе-Гюргево оперативни решения – мастерпланинг за интегрирано управление на възможностите за развитие”, съфинансиран от Европейския фонд за регионално развитие (ЕФРР) чрез Програмата за трансгранично сътрудничество Румъния - България 2007–2013 е на обща стойност 949 944,49 евро.

гарската търговско-промишлена палата (БТПП), офиси на Българската стопанска камара (БСК) и индустриални зони. Русе заема престижното второ място в класацията на топ 10 малки европейски региони на бъдещето за 2018 г, определен като най-перспективен район в Европа⁵. Сред най-големите чуждестранни инвеститори в областта са:

1. **„Вутге Аутомонив“** ЕООД – немски производител на електронни и механични части за автомобилната индустрия. Инвестицията започва през 2008 г. и е сертифицирана с Б-01/16.09.2008. Инвестицията за тригодишен период е 20,8 млн. лв и създава нови 300 работни места. Същата компания през 2013 г., сертифицирана с А-52/12.02.2013 г., прави инвестиция за 7,5 млн. лв. и създава нови 200 работни места. През 2018 г. инвестицията от същата фирма, сертифицирана с А-126/05.01.2018 г., е за 12 млн. лв. и създава нови 300 работни места.

2. **„Монтюпе“** е френски производител на продукти от алуминиеви сплави за автомобилната промишленост с инвестиции за 100 млн. евро – 70 млн. евро в оборудване и 30 млн. евро в местната икономика. Бизнес планът за следващите години предвижда да се вложат още 18 млн. евро и да се наемат още към 200 човека.

3. **„Керос България“** е испански производител на подова и стенна керамика с инвестиции за 42 млн. лв. "Керос Керамика" утвържда печалбата си до 2.142 млн. лв. спрямо 703 хил. лв. през 2016 г., а приходите от продажби бележат лек ръст до 27,315 млн. лева. През 2009 г. предприятието стартира със 100 души персонал, а към 30.11.2016 г. в него работят 170 човека.

4. **„Балканцинк“** АД е с италианско участие. Предметът на дейност включва повърхностна обработка на желязо, стомана и чугун, нанасяне на защитни антикорозионни покрития от желязо и др. Инвестицията е в размер на 4,5 млн. евро.

5. **„МБМ металуърк“** е металообработващата компания, която разширява производството си в Русе с инвестиция за над 1 млн. евро. Компанията е част от италианската индустриална група Megoni, изградила и оборудвала нови халета с площ 3000 кв.м, в резултат на кое-

⁵ Престижна класация на *fDi Magazine*, издание на Файнешъл таймс *fDi European Cities and Regions of the Future 2018/2019.February/March 2018*. www.fDiIntelligence.com. Оценката се извършва за близо 500 локации в цяла Европа, които се класират в 6 категории.

то са открити допълнително 30 работни места. Над 97% от продукцията е предназначена за износ основно в Италия, Франция и Германия.

Значим икономически индикатор за инвестиционната активност на предприятията е размерът на разходите за дълготрайни материални активи (ДМА)⁶. Периодът 2014 – 2018 г. се характеризира с променлив растеж на придобитите ДМА от нефинансовите предприятия по икономически дейности в област Русе (виж Таблица 3).

Таблица 3

**Разходи за придобиване на ДМА за област Русе
за периода 2014 – 2018 г.**

Година	2014	2015	2016	2017	2018
Разходи за придобиване на ДМА	466 452	500 056	403 313	357 136	425 809

Източник: НСИ, <https://cutt.ly/ot08MMa>.

Слаби страни на област Русе за развитие на инвестиционната активност са недостатъчно развитата инфраструктура, миграцията, недостатъчно развитият индустриален сектор, високият дял на безработните с висше образование, непълното използване на местния туристически потенциал, непълноценното използване на железопътния транспорт и др. За целта през 2014 г. е разработена Стратегия за инвестиционен и сити маркетинг за периода 2014 - 2020 г., която обхваща мерки и дейности, насочени към повишаване на привлекателността, конкурентоспособността и разпознаваемостта на община Русе като инвестиционна дестинация и подобряване на инвестиционния ѝ профил. Предвижда се укрепване на институционалния и административния капацитет за добро управление в сферата на местното икономическо развитие, създаване на междусекторни партньорства, идентифициране на приоритетни пазари, стимулиране на сектори с висока добавена стойност.

Размерът на ПЧИ през разглеждания период в област Велико Търново към края на 2018 г. е 12,6% от инвестициите в Северен централен район и 0,56% от тези в страната. Областта е с изгодно транспортно-географско положение, което е благоприятен фактор за отвореността ѝ

⁶ Разходите за ДМА включват извършените разходи за всички придобити и контролирани от предприятието ресурси, в т.ч. земи, гори, сгради, съоръжения и конструкции, машини, оборудване, транспортни средства и др.

към съседните области в страната. Принадлежността на област В. Търново към българското дунавско крайбрежие също благоприятства осъществяването на трансгранично сътрудничество с крайдунавските региони от поречието на р. Дунав. Развитието на областта се формира и от трансевропейската транспортна мрежа и на други транспортни мрежи от национално значение. Богатото културно-историческо наследство предполага развитието на активна туристическа дейност, която определя и икономическата значимост на областта. Наличието на два важни университетски центъра в областта (В. Търново и Свищов) определя високия дял на населението с висше образование. В областта най-много средства са усвоени в общините Павликени, Свищов и Велико Търново – около 1000 лв./човек, а най-малко – Полски Тръмбеш и Сухиндол, които отчитат под 100 лв./човек от населението. През последните няколко години най-много са направените инвестиции в отраслите: “Търговия и ремонт”, ”Преработваща промишленост”, “Транспорт и съобщения” както и “Електроенергия, газ и вода”. Средствата предимно са насочени към придобиване на дълготрайни материални активи - машини, оборудване, транспортни средства, земя, сгради и строителни съоръжения. Разходите за придобиване на ДМА в областта през 2018 г. са с 2 323 хил. лв. повече от област Русе. (виж Таблица 4)

Таблица 4

**Разходи за придобиване на ДМА
в област Велико Търново през периода 2014 – 2018 г.**

Година	2014	2015	2016	2017	2018
Разходи за придобиване на ДМА	384 392	500 926	360 522	380 853	428 132

Източник: НСИ, <https://cutt.ly/Nt2oh7h>.

Слабите страни на област В. Търново са свързани с нисък БВП, непълно използване на туристическия потенциал, тенденция за обезлюдяване на общините в областта, особено в Сухиндол, Стражица и Златарица, влошени демографски процеси, високи нива на безработица, ниска предприемаческа активност

Преките чуждестранни инвестиции в област **Силистра** към края на 2018 г. съставляват 2,52% от инвестициите в Северен Централен район и 0,11% от инвестициите в страната. По този показател област

Силистра е на последно място, спрямо областите в Северен централен район и спрямо всички области в страната. Областта е на последно място и при реализираните разходи за придобиване на ДМА (виж Таблица 5).

Таблица 5

**Разходи за придобиване на ДМА
за област Силистра за периода 2014 – 2018 г.**

Година	2014	2015	2016	2017	2018
Разходи за придобиване на ДМА	165 673	252 705	146 529	153 041	173 657

Източник: НСИ, <https://cutt.ly/mt2pffM>.

В областта липсват мащабни преки чуждестранни инвестиции. Те са локализирани на територията на град Силистра и са насочени предимно в преработващата промишленост. Силните страни на областта са в община Силистра, на чиято територия функционира пристанище за обществен транспорт с национално значение и три пристанища с регионално значение: „Силистра – Поларис 8”, „Силистра – Лесил” и първото частно пътническо пристанище на р. Дунав - „Ийст Пойнт”. Слабите страни на областта, свързани с липсата на инвестиции, се дължат на: отдалечеността от икономическия център София, недобрата свързаност и достъпност, отсъствие на конкретни инвестиционни предложения, неефективна и целенасочена политика за привличане на инвеститори, недостатъчен инвестиционен маркетинг, недостатъчна предприемаческа активност, ограничен капацитет за усвояване на средства по европейските фондове бизнеса, липса на фирми-икономически лидери, силно негативни демографски тенденции – прогресивно влошаващата се възрастова структура на населението в следствие на отрицателния естествен прираст и миграционните процеси, високите нива на безработица, най-ниското за страната ниво на БВП на човек от населението. Заплащането в областта е сред най-ниското. Икономическата активност е слаба, свързана с малък брой нефинансови предприятия, неоползотворен потенциал по отношение на трансграничните възможности и др.

2. Възможности за привличане на преки чуждестранни инвестиции в българските области от Долен Дунав

Възможностите за повишаване на инвестиционната активност в

разглежданите области, условно можем да разделим на **общии** – валидни за всички области и **специфични** - валидни само за определена област.

Основна част от валидните за всички области и същевременно за цялата страна възможности за привличане на ПЧИ е приетият през 1992 г. Закон за насърчаване и закрила на чуждестранните инвестиции, който впоследствие е отменен с приемането на Закон за чуждестранните инвестиции през 1997 г. През 2004 г. заглавието на закона е изменено на Закон за насърчаване на инвестициите ЗНИ⁷, като в него вече не се говори за чуждестранни инвестиции, а за инвестиции в дълготрайни материални и нематериални активи и свързаните с тях нови работни места, осъществявани на територията на Република България. В закона се установяват еднакви условия за инвестиции, както за местните, така и за чуждестранните инвеститори.

От важно значение за увеличаване на инвестициите е по-голяма активност от страна на областните управители и кметовете на общини. Почти цялата отговорност за привличане на повече ПЧИ обаче е заложена във функциите на министъра на икономиката и на Българската агенция за инвестиции (БАИ), което води до липса на ефективност на местно ниво. Подобряване на дейността на БАИ, като развива експертно-аналитична работа, практическо подпомагане на инвеститорите и премахване на тежката бюрокрация е от изключително важно значение са стимулиране на процеса на инвестициите. Голяма част от дейността на служителите в агенцията се заема от разглеждане на заявления и документи за издаване на сертификати за клас на инвестициите. Това не позволява да бъде отделен необходимия ресурс свързан с привличане на преки инвеститори. Необходимо е да се оптимизира цялостно процедурата по сертифициране на инвестициите, така че да се облекчат инвеститорите, като им се даде възможност за повече инициативи, които да са индивидуални за всеки от тях.

Всички насърчителни мерки за привличане на ПЧИ са детайлно регламентирани в законодателството, което не оставя свобода на действие при конкретните преговори с даден инвеститор да му бъдат предложени и други възможни стимули, които да съответстват по-добре на неговите специфични нужди и предпочитания. Изводът, който може да

⁷ закон за насърчаване на инвестициите (ЗНИ) последно изм. ДВ. бр.21 от 13 март 2020 г.

се направи, от казаното до тук е, че е необходимо усъвършенстване на общата административна и нормативна база за привличане на повече ПЧИ, подобряване на финансовата среда за инвеститорите, повишаване качеството на работната сила, създаване на гъвкави насърчителни мерки подходящи за спецификата на инвестиционната дейност, разработване на стратегически план по области за насърчаването на инвестициите в приоритетни за тях сектори и др.

Към специфичните възможности за повишаване на ПЧИ в област Русе са: позицията на града, като национален център за реализация на Дунавската стратегия; възможностите му, като туристически център на Дунавския туристически район⁸, където се създава Организация за управление на Дунавски туристически район (ОУДТР); развитие на инфраструктурата, чрез което областта може да се превърне в притегателен център за инвеститорите в строителството на индустриални и логистични паркове, търговски центрове и жилища; създаване на нова Стратегия за инвестиционен и сити маркетинг 2020-2026, като продължение на вече съществуващата такава с цел увеличаване на конкурентоспособността на града и района; подобряване на качеството на предлаганите административни услуги в община Русе; изграждане на информационна среда за бизнеса, за да се улеснят и задържат инвеститорите и др.

Реализацията на редица инфраструктурни проекти е възможност за привличане на повече ПЧИ и за трите области. Друга възможност е използването на излаза на областта на река Дунав, като трансгранично сътрудничество в региона Свищов – Зимнич, създаване на мост между посочените градове, подобряване условията за бизнес и борбата с безработицата, подкрепата и стимулирането на малкия и среден бизнес, осигуряване на административни стимули на общинско ниво, подкрепа за развитието на браншови организации на производителите, насърчаване на потреблението на регионални продукти, маркетингова реклама и промотиране на възможностите на областите.

⁸ Въз основа на Заповед №Т-РД-14-63/15.05.2015 г. на министъра на туризма, обн. в ДВ. бр. 56 от 24.07.2015 г., са определени следните центрове на съответните туристически райони: Дунавски туристически район – гр. Русе, Старопланински туристически район – гр. Велико Търново,

Заклучение

Анализът на ПЧИ за периода 2014-2018 в областите от Долен Дунав показва, че област Русе заема водещо първо място, следван от област Велико Търново и на последно място област Силистра. Повисоката степен на икономическо развитие на област Русе предопределя това водещо място, поради по-високата покупателна способност, повече работещи фирми, по-високо качество на човешкия капитал и по-голям избор на квалифицирана работна ръка. Значим икономически индикатор за инвестиционната активност са разходите за ДМА. През разглеждания период се увеличават само в област Велико Търново, а намаляват в Русе и Силистра.

Очертаните силни и слаби страни на българските области от Долен Дунав, по отношение привличането на ПЧИ, определят проблемите и възможностите за развитието им. И за трите области, за да се увеличи инвестиционната активност, са необходими мерки, свързани с: подобряване на инфраструктурата, обучение и квалификация на специалисти, местна политика за развитие на бизнеса, регионална инвестиционна стратегия, развитие на трансграничното сътрудничество. Необходимо е стимулиране на инвестирането чрез по-добро административно обслужване, подобрени процедури за сключване на договори, финансови стимули, създаване на база данни по области относно важните отрасли в българската икономика. Всички тези възможности ще увеличат инвестициите на големите чуждестранни компании, което ще допринесе за повишаване на заетостта и устойчивото развитие на областите.

References

1. Ikonomicheski profil na obshtina Ruse. (n.d.). Izvlecheno ot www.ruse-bg.eu: <https://cutt.ly/KtMa23g> [Accessed 14/04/2020].
2. Institut za pazarna ikonomika. (n.d.). Izvlecheno ot Regionalni profili: <https://www.regionalprofiles.bg/bg/your-district/>
3. Koleva, R., Angelova, P., Zaharieva, G., Kasabova, S., Kusheva, G., & Aleksandrova, A. (2019). Sotsialno-ikonomicheskoto razvitie na balgarskoto pridunavie-tendentsii i perespektivi. Ot Almanah nauchni izsledvaniya tom 27 (str. 7- 404). Svishtov.
4. Koleva, R., Yankov, N., Shishmanov, K., Zaharieva, G., Vasilev, V., Pavlov, Ts., & Aleksandrova, A. (2018). Model za sotsialno-ikonomicheskoto razvitie na balgarskoto pridunavie. Ot Almanah nauchni

izsledvaniya tom 25, chast I (str. 7- 298). Svishtov.

5. Oblastna strategiya za razvitie na oblast Silistra 2014 - 2020 g. (2013). Izvlecheno ot government.bg: <https://cutt.ly/xt047wI> [Accessed 14/04/2020].

6. Oblastna strategiya za razvitie na oblast Veliko Tarnovo 2014-2020 g. (2013). Izvlecheno ot government.bg: <https://cutt.ly/pt2bkta> [Accessed 14/04/2020].

7. Obshtinski plan za razvitie na obshtina Silistra za perioda 2014-2020. (n.d.). Izvlecheno ot <https://cutt.ly/GtMsfR3> [Accessed 14/04/2020].

8. Regionalen plan za razvitie na Severen tsentralen rayon za perioda 2014-2020. (2012). Izvlecheno ot government.bg: <https://cutt.ly/Pt040sc> [Accessed 14/04/2020].

**СИТУАЦИОНЕН АНАЛИЗ НА ДЕЙНОСТТА НА
ТУРИСТИЧЕСКИТЕ АГЕНЦИИ В БЪЛГАРИЯ**

**CURRENT SITUATION ANALYSIS OF THE BULGARIAN
TRAVEL AGENCIES' BUSINESS ACTIVITIES**

*Докторант Христина Сантана
Икономически университет – Варна
hristina_santana@ue-varna.bg*

*Hristina Santana, PhD Student
University of Economics – Varna, Bulgaria
hristina_santana@ue-varna.bg*

Abstract

As a result of the dynamics in the ongoing situation, influencing every branch of the World Economy and the upcoming financial crisis, the purpose of the publication is to reveal the current situation of the Bulgarian travel agencies' business activities. The undertaken international economic and political measures, the specifics in the travel agencies' daily activities, influence and affect to great extent their typical operations. The challenging issues impacting worldwide businesses and the opportunities to fight the upcoming crisis underlies in the future development of the Bulgarian travel agencies – to re-establish new product specialization and to adjust market targeting.

Key words: *current situation, financial crisis, Bulgarian travel agencies.*
JEL Code: Z30

Въведение

Икономическият живот в световен мащаб търпи огромни промени, породени от пандемичната обстановка. Един от най-повлияните сектори е туристическия, за който икономистите и заетите в бранша отчитат сериозен крах. Очакванията за тази календарна година, според редица прогнози, бяха за икономически бум за туристическите компании и техните продажби. Очакваният ръст в търсенето на почивки и пътувания, особено сред икономически стабилната средна класа на азиатския пазар (economist.com), бе обвързан с високи нива на записвания и в самолетните компании. Много туристически бордове предвиждаха рекордни нива в продажбите на туристически пакети, което да върне доверието на потребителя след кризата с фалита на Томас Кук.

Ситуацията към момента, за съжаление, както за хотелиери, само-

летни компании, туроператори така и тематични паркове дори свидетелства за „тотален срив“ (total meltdown). Голяма част от държавите по света затвориха граници за входящи пътници – посетители с цел туризъм и бизнес, командироване, които не са местни поданици. Компании като Hilton, Accor, Booking.com, Princess Cruises, Saga Cruises дори специалистите в речните круизи Viking ограничиха своите дейности, затвориха обекти и оттеглиха предначертаните маркетингови стратегии за годината. Тематичните паркове Дисниленд в Париж и Калифорния, дори връх Еверест са затворени за посетители. Председателят на Европейската Асоциация на Туроператорите (ЕТОА), Том Дженкинс прогнозира срив дори в най-способните туристически компании. Най-големият туроператор ТУИ замрази депозити към хотелиери и спря наемането на персонал. Германското правителство отпусна безпрецедентен заем на компанията, за да предотврати фалита му. Анализатори на Инвестиционната банка Коен намалиха рейтинга си спрямо Booking.com и Expedia. СОТ прогнозира огромни съкращения в туристическия сектор, както и минимум 25% свиване на общия обем в оборота за текущата година.

В резултат на динамично развиващата се ситуация, обхванала световния икономически живот, зараждащата се криза във финансово отношение, **целта** на доклада е да анализира текущото състояние в дейността на туристическите агенции в България. **Предмет** на изследване е актуалната ситуация, в която се намират организациите, като авторът ще направи предложения за справяне с кризата в краткосрочен план и намаляване на негативните й ефекти. **Обект** на изследването са туроператорските и пътническите агенции в България.

1. Характеристика на дейността на туристическите агенции в България

Класическият туроператор е юридическо лице, което изгражда цялостен или частичен пакет от туристически компоненти под формата на туристическо пътуване. На базата на създадени близки партньорства с хотелски комплекси, транспортни фирми, атракции в съответната дестинация, закупува в големи количества съответните компоненти за изграждане на продукта си. Готовият пакет е реализиран на сравнително по-ниска стойност, който се продава като единен продукт на пазара на почивки и пътувания (Charles et al, 2003).

Туристическият агент или пътническата агенция е посредник, който препродава пакета, изготвен от туроператора на директен клиент срещу съответна комисионна (Ribov et al, 2009). Агенциите могат да функционират и като брокер (Charles et al, 2003) в по-нататъшните взаимоотношения с клиента си, като съдействат за интеракциите на му с хотела, рент-а-кар компания, туроператора, от когото е закупен основния пакет. За целите на доклада, авторът разглежда туроператорите и пътническите агенции като събирателен образ и се спира на ползването на понятието туристически агенции, визирайки двата типа организации.

Туристическите агенции в България се характеризират от типа средни и малки предприятия и като такива притежават характеристиките на МСП и ролята им за туризма намира израз в:

- увеличаване обема на приходите от обслужване на български и чуждестранни туристи;
- стимулиране и развитието на предприемачеството и иновациите;
- създаване на трудова заетост и генериране на доходи;
- ускоряване на общия темп на растеж в туристическия сектор;
- разнообразяване на туристическото предлагане (Neshkov et al, 2013).

До преди няколко години туристическите агенции са конкретен обект за контакт между туроператор и туристически агент, туристически агент и клиент. Туристическите агенции специализират в определен тип пътувания и почивки – в страната и чужбина, рекреативен туризъм, делови, конгресен, културен туризъм. Но през последните години се наблюдава все по-сериозно размиване на тези специализации. Потребителят постепенно променя желанията си - търси да закупи не просто туристически пакет, а едно специално създадено за него преживяване. Туристическите агенции се стремят да бъде обхванат и обслужен клиента, заобикаляйки плащането на комисионни на контрагенти. Извършва се пре моделиране на пакета или услугата според индивидуалните потребности на всеки клиент.

В днешните условия на интензивно развит е-бизнес и предлагане в мрежата, туристическите агенции в България се стремят да изградят електронни механизми, които да гарантират повишен интерес у клиента. Конкуренцията помежду им е съобразно степента на иновация,

креативността в рекламата (Uzunova, 2014) и правилната медийна манипулация (Dosev, 2014). От основно значение е да се предвидят очакванията на клиентите, които стават все по-големи. Избралите класически туристически агент имат изградени впечатления и изисквания, сравняват с конкурентни агенции, ОТА, търсят информация в Интернет, мета-търсачки. Туристическите агенции (ТА) постоянно се стремят да повишат стандарта в обслужването, да дигитализират предлагането си, за да отговорят адекватно на възникналите потребности. В резултат на повишеното търсене на онлайн услуги се разработват приложения, които да привлекат клиента, който търси предимно евтин и удобен начин да прави записвания. Според наскоро проведено проучване, клиентът вече е по-склонен да търси сам информация в мрежата и все по-рядко да обръща поглед към сайт на конкретна туристическа агенция. Опасенията, че може да бъде подведен от некоректен доставчик са все по-малко. Това налага все по-гъвкаво предлагане от страна на ТА, изготвянето на динамични пакети, които да се промотират едновременно в няколко електронни платформи.

Дигиталната революция се оказва сериозно предизвикателство пред традиционните агенции. Необходимостта от внедряване на електронни инструменти, постоянно обновяване на информацията, проследяване на електронните следи (digital footprints) се оказват водещ фактор в изграждане на маркетинговата политика на фирмите. Редица автори акцентират на необходимостта от интензивно приложение на информационните технологии (Kotler, 2017). Изправени пред тези предизвикателства, част от ТА инвестират в нови уеб-сайтове, предоставят В2В и В2С достъп на партньори и потребители. Но в по-малките и с ограничен бюджет организации все още се наблюдават традиционни форми на предлагане. В дългосрочен план се очаква да загубят инерцията в дейността си, ако не предприемат мерки в посока модернизиране и иновация.

В сегашната ситуация туристическите агенции в България – независимо от степента на иновация се изправят пред още едно предизвикателство – да оцелеят в условия на глобална икономическа криза. Изходът от нея е неясен. Дългосрочни прогнози все още е трудно да бъдат направени, а това усложнява процесите в дейността на организациите.

2. Текущата ситуация, в която функционират туристическите агенции в България

Още преди обявяването на пандемията от СЗО, туристическите агенции в България започнаха да получават сигнали за настъпващите кризисни периоди. Поради постоянно променящата се и динамична ситуация, правителствата в съответните дестинации предприемат различни превантивни мерки. 8.3.2020 е дата, белязала бум в анулациите на самолетни полети и започна поетапно приземяване на машините (ForwardKeys, 2020). Пътнико-потокът между Азия и САЩ намаля с близо 130%. Прогнозираното в началото на март 2020 намаление в хотелските резервации с 60-70 % постави въпроса към всички участници – за какъв период от време биха се справили всички заинтересовани страни с наложените рестрикции? (Hancock, FT, 2020) Ситуацията се усложни със затварянето на границите на основни туристически дестинации за периоди от месец до 2 месеца, каквито са Италия, Испания, Близкия и Далечен Изток. Емитивни пазари като Китай, Япония, Южна Корея, най-силно засегнати от кризата в началото на годината, ограничиха туристическия си поток. Практически туризмът беше замразен.

Туристическите агенции в България реагираха на първоначалните рестрикции, затваряйки офиси, променяйки работно време и насочвайки ангажиментите в дистанционен модел на работа. Регистрира се инстантно намаляване в запитванията за бъдещи записвания. Последват множество запитвания от клиенти за възможности за анулации на авансово платени почивки и по-рядко за промени в дати за бъдещи периоди. Традиционно добри записвания за близки дестинации каквито са Гърция с предложенията за Великденски празници, Турция – Фестивалът на лалетата, са отменени, поради отмяна на събитията. Дестинация Италия, отново добре продавана от българските туроператори, регистрираща около 40-45 % приходи в средносрочните пътувания регистрира сериозни загуби и пропуснати ползи. Близкият Изток, с така предпочитаните и посещавани и от българския клиент Дубай и Абу Даби, изненадващо също ограничи пътуванията към и извън границите си. Търсенето на далечни дестинации в началото на кризата с не намаляващ интерес продължават да бъдат Бали, Малдивите. Прогнозата е, че след рестартиране на самолетните полети, ще бъдат осъществени пътуванията макар и в непълнен капацитет.

Кризата постави много въпросителни към местните агенции от-

носно договорните отношения с контрагенти, доставчици и клиенти. Условието по договорите в голямата си част не са изготвени, за да третират епидемиите като форсмажор. Това породило объркване между хотелиери, чуждестранни туроператори и местни представители относно анулиции, възстановяване на суми, отмяна на мероприятията. В допълнение, със Заповед на Министъра на Туризма бяха отменени всички организирани пътувания от и към България със срок първоначално до 13.04.2020 и беше прието удължаване на периода до 13.05. Българските туроператори и пътнически агенти започват разговори с министерството относно установяване на нормативна рамка, която да гарантира, както правата на потребителя, така и възможността да се избегнат фалити в бранша. Постъпленията на туроператорите не са налични. Авансово платените суми от клиентите са разплатени с хотелиерите, авиокомпаниите според договорите между тях. Хотелиерите и авиокомпаниите, както и другите съпътстващи едно туристическо пътуване фирми, на свой ред инвестират в подобряване и поддържане на материалната си база, летателен парк, заплащат на своя персонал. Извършени са разплащания с подизпълнители, покриват се извънредни разходи - реална практика за постъпленията, както за резервации за бъдещ период, така и за настоящи настанявания. В същото време клиентът е в правото си да анулира и да си получи парите обратно, а нови приходи в ТА не постъпват.

Направено е предложение за издаване на ваучери към клиента за потребление на услугата в рамките на 24 месеца, което да гарантира ликвидността на фирмите. От страна на туроператорите се наблюдава единно мнение за активна намеса от страна на министерството за справяне с проблема. Обсъждат се варианти за използване на неусвоени средства от ОП „Иновации и конкурентоспособност“, които да подпомогнат бранша (МТ, 2020). Министерството на Туризма води преговори със социалното и финансово министерство за прилагане на икономически мерки, които да изведат сектора от кризата, като към момента такива още не са въведени.

Друг проблем, пред който са изправени ТА в България в текущата ситуация е до колко чуждестранните партньори в приемащите дестинации биха се съгласили на съдействие и приемане на ваучерите за замяна. Без намесата на МВНР и извеждане на дипломатическите отношения на преден план в защита на туроператорския бизнес, се различи-

та единствено на колегиално сътрудничество между партньорите. Липсата на взаимосътрудничество между бизнес и институции би довело едни, иначе успешни, туристически фирми до неспособност да покрият задълженията си и да обявят фалит.

Сдружения на туроператорите алармират за сравнително хаотична и нецеленасочена стратегия, както и за относителна неподготвеност от страна на властите. Това до голяма степен се дължи и на характера на самите организации, размера и обема на дейност. ТА в България се причисляват към малките и средни предприятия и в настоящата ситуация, в икономически аспект, финансистите съветват да се подпомогнат предприятия с по-голяма заетост и многоброен персонал. Очаква се и становище от ЕК за възможността за отпускане на сума до 50 000 лв. за подпомагане на малки и средни предприятия. Проучванията към момента сочат, че повечето компании в сектора очакват загуби между 50 и 100%. Повечето от тях предвиждат да съкратят персонала или да го пуснат в неплатен или платен отпуск. Едва 10 % от фирмите не предвиждат съкращения, което е негативна тенденция.

Обсъждат се възможности за незабавно рестартиране на системата в момента, в който извънредните положения и забраната за пътувания бъдат отменени. За целта е нужно да се ограничат до минимум отмяната в записванията за летните месеци, както и да се въведе пълноценно предложението за ваучер за неизползвана услуга. Министерството на Туризма разработва рекламна стратегия, която значително би улеснила ТА при стартирането на продажбите. Заявката е тази стратегия да бъде изготвена съвместно с туристическия бранш, с цел обхващане на всички участници в продуктовата верига.

3. Предложения и алтернативи за справяне кризата

Сложността на сегашната ситуация предизвика трес в дейността на туристическите агенции в България. Обективна е необходимостта от въвеждане на спешни оздравителни, краткосрочни мерки и предложения за спасяване на сектора. Новосформирано сдружение "Бъдеще за Туризма" работи по конструктивен диалог с държавните институции, предлагайки пакет от мерки:

Краткосрочни социални и икономически мерки

1. Отлагане на осигурителни плащания, дължими от работодател,

работник и самоосигуряващи се лица за период от минимум 6 месеца, считано от 13.03.2020г. Задълженията за посочения период да бъдат освободени от лихви за забава в рамките на 6 месеца след изтичане на този срок.

2. Гарантиране на гратисен период върху кредитите и лизинга на юридически и физически лица, пряко заети в туризма, отлагане на плащанията по главници и лихви в срок от минимум 6 месеца от обявяване края на извънредното положение. Тази мярка е необходима с оглед опазване на материалния ресурс и жизнеспособността на заетите в сектор туризъм. Посочените мерки вече са предвидени в оздравителния план на Европейската комисия и се прилагат успешно в други страни-членки на Европейския съюз.

3. Осигуряване на пряк целеви финансов ресурс с цел гарантиране ликвидността в туристическия сектор. Прилагане на европейската мярка за оздравяване и реструктуриране на цялата верига от туристическата индустрия, която е в затруднено финансово положение. Осигуряване на безвъзмездна финансова помощ за покриване на неотложните плащания на физическите лица, както и за регулярни фиксирани разходи на фирмите.

4. Безвъзмездно финансиране на 80% от Фонд “Работна заплата” за предприятия, принудени да преустановят работа с цел съхраняване на работните места и обезпечаване финансовата сигурност на работници и служители, за които единствената алтернатива на безработицата е неплатеният отпуск.

5. Отлагане влизането в сила на промените в Наредба Н-18/2018 г. за период от 12 месеца.

6. При настъпване на непреодолима сила, туроператорите да предлагат мерки за защита на средствата на клиентите като същевременно се запазят стопанските структури в туризма. Варианти за възстановяване на платената от потребителя сума под формата на:

- Ваучер – прилагане на споразумение по основния договор, според което платената от клиента сума е гарантирана за туристически пакет, обявен от туроператора, издаващ ваучера. Стойността на ваучера е равна на всички плащания, направени по договора, а валидността му е със срок до 12 месеца от датата на издаване. Това е добра практика в страните от Европейския съюз, която осигурява баланс между интересите на всички страни.

- Промяна на датата по вече платен туристически пакет по споразумение на заинтересованите страни.

- Възстановяване на платената от потребителя сума при отмяна на пътуване в условия на извънредно положение да се извърши в срок до 12 месеца от подписване на споразумението към основния договор. При невъзможност от страна на туроператора да възстанови предплатените/депозирани суми, поради липса на ликвидни средства, предоставяне на безлихвено финансиране, което да обезпечи заявените плащания (futurefortourism.org, 2020) .

Икономическата теория твърди, че след периоди на дълбока криза, следва период на икономически растеж. Изключително значение има отчитането на точния момент за рестартиране на туристическия сезон. С цел оцеляване на бизнеса, конструктивните мерки от страна на заинтересованите страни се обвързват с възможността за маркетингова гъвкавост (marketing flexibility), (Eagle et al). Потвърждава се необходимостта от тактически предложения в краткосрочен план. Ясна, изгодна за всички страни програма с решения по основни казуси¹ от Министерството на туризма е наложителна.

Според специалисти, ангажирани в бизнеса, шансът за справяне с кризисната ситуация е насочване на вниманието към българския турист. Обхващането на българския потребител, който да е стимулиран да почива в България, гарантира запазване на прихода от туризъм в държавата. Рекламна стратегия в посока – „Обичай съседа, рекламирай местните ресурси“ изгражда фокусът върху вътрешния туризъм. В условия на ограничени пътувания зад граница, дори и след рестартиране на летателните програми, възможностите за напускане границите на държавата ще са малко. Акцентът върху местните туристически ресурси, местата за настаняване и посещенията на тематични и паркове на открито следва да е водещ.

- Българският турист традиционно обича да прекарва почивните си дни и празници в дестинация със спа и балнео- процедури, селски туризъм, планински и полупланински курортни селища. Та, подкрепени от целенасочена държавна политика, хотелиерския бизнес следва да разработят **предложения за уикенд пакети, обединени в специализи-**

¹ Удължен период от 6 месеца за възстановяване на суми към клиенти; Казус с едностранно прекратени от застраховател туристически застраховки, което поставя фирмите в невъзможност да функционират

ран електронен портал.

- Предположенията, че дистанционният офис ще функционира поне до средата на Май 2020, предполага възможност за **разработване на електронни ресурси**. Пробиват си път идеите за **кратки рекламни съобщения** във Facebook, Google, както и традиционните български информационни страници, дори и постери на градския транспорт.

- Представители на бранша предлагат, антикризисно, държавният служител, по линия на съответната институция, да почива приоритетно в България. Предложението, подкрепено и от автора, е основано на идеята за **активизиране на инсентив програми** в организациите с пряко съдействие за тяхната подготовка от страна на ТА. Тази мярка е насочена и към частните корпорации, които развиват бизнес в страната и са ангажирали изключително български персонал.

- Свързано с предходните е предложението за създаването на **т.нар. Family promo code**, базирано на идеята за изготвяне на пакети с намалени тарифи за български граждани.

- **Динамично предлагане**, съобразено с етапа на отмяна на извънредното положение и стартиране на пътуванията. Изготвяне на **уикенд програми, краткосрочни почивки**, с облекчени условия за записвания и анулации.

- Промоция на старт-ъпи, разработващи продукти **„Резервирай сега, плати по-късно“**. Старт-ъпите основават идеята си на формулата за заплащане на минимален аванс, гарантиращ по-ниска цена за потребление на услугата в бъдещ период.

- Промоция на продукти и пакети в **селски райони**, по линия на програмите за **устойчив и селски туризъм**.

- Изготвяне на предложения към организациите с многоброен персонал за организиране на тийм-билдинг програми и конферентни събития в България. Компаниите ще имат нужда от заздравяване на фирмената структура и взаимоотношения между служителите.

Предложените мерки са само началото, с което да се инициират по-мощни програми и работещи варианти за ТА, които да запазят бизнеса си и да развият продуктивното си предлагане. В създалата се ситуация се наблюдава стремеж на целия туристически сектор да съхрани изграденото до момента. И ако електронният бизнес предоставя възможности за приближаване на партньори, дестинации, изграждане на сътрудничества, настоящата криза е показател как конкуренти фир-

ми могат да работят заедно с цел спасяване на българския туризъм.

Заклучение

Антикризисните мерки от страна на институциите и предложени-ята от страна на туристическите агенции в България следва да се разгледат и обсъдят от всички заинтересовани страни. Излизането от кризата в текущата ситуация е възможно с конструктивен диалог и адекватни решения, финансова и правна помощ от държавата. Частната инициатива разполага с предприемчив и завиден маркетингов опит, доказал се в условия на военни и финансови кризи. На примера на Китай, който започна постепенно да възстановява туризма си в посока вътрешен туризъм, много от развитите дестинации обмислят идентичен подход. Такъв следва да е и моделът в България, като се очаква активно съдействие между всички ангажирани подсектори.

Туристическите агенции, изправени пред предизвикателствата на дигиталната икономика и глобална криза, сега повече от всякога се стремят към оцеляване. Очертават се следните варианти: фалит или разгръщане на дейността им в посока краткосрочна специализация. По линия на адаптивното продуктово предлагане и ценообразуване, ориентиране към българския потребител е възможно преодоляване на финансовия крах. А този потребител, без съмнение, ще има необходимост от социализация, възстановяване на здравословното и психологическо състояние, рекреация, делови срещи и конферентни събития.

References

1. Charles R. Goeldner, J. R. Brent Ritchie, *Tourism: Principles, Practices, Philosophies*, Wiley, 2003
2. Darik News (2020) [Online] Available from: <https://dariknews.bg/> [Accessed 30/03/2020]
3. Dosev, Vl. (2014) *Komunikatsiya I medina manipulaciya*, Nauka I Ikonomika, Varna
4. Eagle, L., St. Dahl, B. Czarnecka (2015) J. Lloyd, *Marketing communications*, Routledge, London, UK
5. ForwardKeys (2020) [Online] Available from: <https://forwardkeys.com/> [Accessed 27/03/2020]
6. Futurefortourism.org (2020) [Online] Available from: <https://futurefortourism.org/> [Accessed 02/04/2020]

7. Hancock, A. Hotels and tour operators face “total meltdown” Available at <https://www.ft.com/content/> [Accessed 02/04/2020].
8. Kotler, Ph., J. Bowen, J. Makens (2017) *Marketing for Hospitality and Tourism*, Harlow Pearson, UK
9. Knowles, H., M. Westcott. *Introduction to tourism and Hospitality in BC*, Chapter 7. Travel Services available at: <https://opentextbc.ca/introtourism/> [Accessed 22/03/2020].
10. Mzezewa, T., *Why is getting a refund from an OTA so hard?* Available at <https://www.nytimes.com/2020/04/03/travel> [Accessed 03/04/2020].
11. Ministry of Tourism, MT (2020) [Online] Available from: <http://www.tourism.government.bg/> [Accessed 31/03/2020]
12. Neshkov, M., St. Marinov, V. Kazandzhieva (2013) *Malkite I srednite predpriyatiya w turizma na balgarskoto Chernomorie*, Nauka I Ikonomika, Varna
13. Neshkov, M., V. Kazandzhieva (2014) *Vavedenie v turizma*, Nauka I Ikonomika, Varna
14. Ribov, M., M. Stankova, S. Mileva, M. Yaneva, P. Dimitrov, Zh. Trifonova, L. Grachka, (2009) *Tuoperatorska I agentska deynost*, Trakiya-M, Sofia
15. Uzunova, Y. (2014) *Konfliktologiya I kreativnost v reklamata*, Nauka I Ikonomika, Varna
16. World Tourism Organization, UNWTO (2020) [Online] Available from: <https://www.unwto.org/> [Accessed 27/03/2020]

СЪВРЕМЕННИ ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИЕТО НА КРУИЗНАТА ИНДУСТРИЯ В ЧЕРНОМОРСКИЯ РЕГИОН

MODERN TENDENCIES IN THE DEVELOPMENT OF CRUISE INDUSTRY IN THE BLACK SEA REGION

Магистър Евгения Крижановска
Икономически университет – Варна
lady.kryzhanovska@yandex.ru

Master Yevheniia Kryzhanovska
University of Economics – Varna, Bulgaria
lady.kryzhanovska@yandex.ru

Abstract

The article discusses the dynamics of the development of the cruise business in the process of globalization and the integration of regional tourism markets, topical issues of modernization of the cruise infrastructure of coastal areas, the interaction of the ports of the Black Sea cruise region with international cruise operators. The main patterns and tendencies of tourist demand, the main constraints on visiting the Black Sea ports by cruise ships are analyzed, the problems of the influence of the cruise industry on the marine economy complex and international tourist flows are considered. Potential sources of income for coastal states have been identified due to the expansion of tourist services programs in seaports and the assistance of state bodies. Based on the study, recommendations are proposed to improve the development of the cruise industry in the Black Sea cruise region.

Key words: *cruise industry; international cruise business; marine economy complex; coastal cruise infrastructure; Black Sea cruise region.*

JEL Code: Z39

Въведение

Днес съвременната круизна индустрия заема водещо място в световната икономическа система. Изучаването на проблемите на круизния бизнес като един от видовете международна икономическа дейност е актуално, тъй като на настоящия етап той активно се развива и взаимодейства с всички области на икономиката. На изследването на пазара за морски туризъм са посветени научните разработки на Н. Андреева, И. Антоненко, Г. Басюков, В. Казанджиева, И. Мелник, С. Нездойминов, М. Нешков, А. Переверзев, Л. Стахова и др. (Antonenko & Melnyk, 2019; Basyukov, 2018; Bezrukova, 2010; Krysko, 2010;

Nezdoyminov, 2016; Nezdoyminov & Andreyeva, 2014; Pereverzev, 2016; Peresypkina, 2012; Stakhova, 2016). Те разглеждат проблемите на пазара на круизните услуги, развитието на круизния бизнес, международния туризъм и ролята на корабните компании във формирането на круизен туристически продукт. Като цяло техните изводи се свеждат до необходимостта от развитието на круизното корабоплаване и модернизиранието на инфраструктурата на морските пристанища. Изследванията за потенциала на регионалните пазари за круизни услуги обаче са недостатъчни и изискват по-нататъшно развитие. Въз основа на това целта на тази статия е анализиране на текущото състояние на пазара за круизни услуги в Черноморския регион, определяне на основните тенденции и закономерности на неговото развитие.

1. Материали и методи

Като материал на изследването послужиха статистически данни от официални уебсайтове на Световната Туристическа организация, страни от Черноморския регион, официални публикации, научни трудове на отечествени и чуждестранни учени в областта на круизната индустрия. В процеса на изследване за постигане на поставената цел са използвани общонаучни и специални методи, включващи: статистически методи за обработка на данни, методи за групиране и сравняване, SWOT-анализ за определяне на силни и слаби страни, възможности и заплахи за пазара на услуги за круизен туризъм; графичен метод – за схематично и визуално изобразяване на статистически материали и резултати от изследвания.

2. Изследване на особеностите на круизния пазар в Черноморския регион

На границата между XX – XXI век морските пътувания и отдихът се превръщат в неразделна част от живота на населението на всички континенти. Морският туризъм в много страни е приоритетна посока за развитието на националната икономика и култура. Това се дължи на динамиката, високата рентабилност и значителното положително социално-икономическо и културно въздействие на морския туризъм върху развитието на държавите¹. Морският туризъм е системно понятие, състоящо се от множество структурни компоненти (фигура 1). За

¹ United Nations world tourism organization. URL: <https://www.unwto.org/>

да се гарантира устойчивост на функционирането на системата е необходима ефективност на функционирането на механизма за активно сътрудничество между всичките нейни компоненти.

Фиг. 1. Системата на компонентите на морския туризъм

Източник: съставено от автора с помощта на Bezrukova, 2010; Selivanov, 2015.

Борбата за клиенти кара круизните компании да търсят нови пазари за своите услуги. Черноморският басейн е подходящ за това като никой друг, тъй като всъщност той е част от средиземноморския круизен пазар. Трябва да се отбележи, че 99,9% от основните доставчици на круизни туристи са чуждестранни компании-оператори, които са предимно от Карибския басейн и Западна Европа. Те са оператори или корабособственици на кораби, пристигащи в пристанищата на Черно

море. Например една от водещите световни компании, която обяви участието си в модернизацията на пристанищата в Одеса, Ялта и Севастопол е Royal Caribbean. Опитът на европейските държави доказва ефективността на такъв модел на сътрудничество между държавата и круизния бизнес. Круизният бизнес се основава на противопоставенето на комфорта на престоя на борда на кораба и максималната плътност на впечатленията от посещение на крайбрежната туристическа инфраструктура. На тази основа в круизния бизнес се формират конкурентни предпочитания, на базата на които получават понататъшно развитие както корабостроенето така и формирането на мрежовия териториален сервизен пазар (Nezdoyminov & Andreyeva, 2014).

Черноморският круизен регион е част от морската инфраструктура на Азовско-Черноморския басейн, който е заобиколен от седем държави: Русия, България, Румъния, Турция, Грузия, Абхазия и Украйна. Развитие на морския туризъм за съвременна Украйна е особено актуално. Наличието на природни ресурси, включително значителни водни пространства, предоставя особени предимства за държавата при укрепване на икономиката, привличане на инвестиции, развитие на инфраструктура и повишаване на общия жизнен стандарт на населението.

В резултат на SWOT-анализа, извършен съгласно традиционната схема (силни и слаби страни, възможности и заплахи за пазара на услуги за морски туризъм), ние определяме редица фактори, които възпрепятстват развитието на морския туризъм в Украйна: 1) липса на целенасочена, последователна регионална и държавна политика в областта на регулирането на морския туризъм; 2) несъответствие на нормативно-правната база със световните и национални тенденции във функционирането на морския туризъм; 3) използването на неефективни икономико-организационни инструменти за реализация на държавната политика в областта на регулирането на морския туризъм; 4) некоординирана информационна връзка и финансова подкрепа между участниците на националния пазар на услуги за морски туризъм; 5) липса на държавна финансово-кредитна подкрепа за участниците на пазара на морския туризъм; 6) ниско ниво на национално производство на круизни услуги в сравнение с чуждестранните представители на морския туризъм; 7) ниско ниво на туристическо обслужване,

остаряване на пътническия флот; 8) слабостта на гаранциите за безопасност на пътниците, несъвършенството на системата за защита на техните права и правата на екипажа. За да групираме такива фактори, извършихме изчисления чрез количествена оценка от 0 (ниско ниво на влияние върху развитието на морския туризъм) до 5 (значително ниво на влияние върху развитието на морския туризъм), съответстващо на основните показатели на 4 групи (табл. 1), и е изчислена агрегирана оценка (табл. 2).

Ниската ефективност на функционирането на морския круизен туризъм в Украйна се определя от факта, че той не отчита такъв важен компонент като модернизацията на пристанищната и туристическата инфраструктура и изграждането на круизен флот.

Таблица 1

**Количествена оценка на силните и слабите страни,
възможностите и заплахите на външната среда за развитието
на морския туризъм**

		Силни страни				Слаби страни		
		Клима-матични и природни условия	Значителен брой потенциални участници на пазара	Уни-кални събития и културни обекти	Осигуряване на персонал	Липса на кредитна и финансова подкрепа на предприятията от държавата	Слаб маркетинг, липса на координация на действията на предприятията	Слабо развита инфраструктура
Заплахи	Трудна екологична ситуация	4	5	4	5	3	4	5
	Сезонност на търсенето	3	2	1	1	1	1	2
	Повишаване на изискванията на туристите	2	3	1	4	1	4	5

ВЪЗМОЖНОСТИ	Перспективи за създаване на кълстери	5	2	2	3	2	4	5
	Усъвършенстване на качеството на туристическите услуги	4	3	3	5	3	3	5
	Ненаситеността на пазара	5	5	5	3	5	5	2

Източник: Национален институт за стратегически изследвания. URL: <https://niss.gov.ua/articles/1054>.

Таблица 2

Систематизация на агрегираната количествена оценка

Силни страни		Слаби страни	
Климатични и природни условия	30	Липса на кредитна и финансова подкрепа на предприятията от държавата	12
Значителен брой потенциални участници на пазара	27	Слаб маркетинг, липса на координация на действия на предприятията	26
Уникални събития и културни обекти	20	Слабо развита инфраструктура	35
Осигуряване на персонал	29	Възможности	
Заплахи		Перспективи за създаване на кълстери	23
Трудна екологична ситуация	30	Усъвършенстване на качеството на туристическите услуги	26
Сезонност на търсенето	11	Ненаситеността на пазара	30
Повишаване на изискванията на туристите	20		

Намалението на морските пътнически превози е причинено от тяхната нерентабилност и намаляването на броя на пътническите плавателни съдове, подходящи за експлоатация. Високите лихви на банковите кредити и обременяващите данъци доведоха до намаляване и износване на морския круизен флот. При тези условия от страна на правителството не бяха предприети мерки за реформиране на индустрията.

Същата съдба сполетя и пристанищата на Крим. Процесът на техния упадък започна през постсъветската ера, както и значителното намаляване на пътническият трафик в Крим. През 2014 г. Федералната агенция за морски и речен транспорт вписа информация за морските пристанища на Евпатория, Керч, Севастопол, Феодосия и Ялта в регистъра на морските пристанища на Руската Федерация. Търговско-промишлената палата на Руската федерация оцени възстановяването на кримските морски пристанища на 1,77 млрд. щатски долара². С присъединяването на кримските морски пристанища към активите на руската морска инфраструктура бяха добавени капацитети за превоз на товари, които в бъдеще могат да се използват като коридор между Русия и други страни. Планира се реконструкция на терминали в морските пристанища на градовете Керч, Ялта и Евпатория. Таблица 1 показва, че 4 пристанища са специализирани в пътническите превози. Те приемат яхти и малки морски съдове под различни флагове.

Таблица 3

Морски пристанища на Крим

Пристанище	Товарооборот, млн. т	Специализация
<i>Евпатория</i>	0,9	обща, строителни товари, пътнически превози
<i>Керч</i>	2,8	обща, насипни товари
<i>Севастопол</i>	4,8	насипни товари, пътнически превози
<i>Феодосия</i>	2,6	обща, насипни товари, пътнически превози
<i>Ялта</i>	0,2	пътнически превози

Източник: Крымские морские порты. URL: <https://crimeaports.ru/>

На руския круизен пазар активно работи операторът PAC GROUP, който смята, че за руските туристи пристанището в Сочи е оптималната отправна точка за средиземноморските круизи. Благодарение на Олимпийските игри през 2014 г. градът получи отлично съвременно пътническо пристанище и възможност за приемане на големи кораби. Круизната компания MSC Cruises, която реши да докара лайнер до Сочи за изпълнение на редовни круизи в Средиземно море беше първа сред всички чуждестранни компании. За първи път водещата световна

² Крымские морские порты. URL: <https://crimeaports.ru/>

круизна компания реализира круизния маршрут «Музика на Средиземноморието», разработен съвместно с руските оператори на круизния пазар. Круизът обхваща пет морета и най-интересните пристанища на Гърция, Италия, Турция, Хърватия и Румъния³.

Започвайки от 1990 г. проблемите в развитието на пътническото корабоплаване се задълбочават в България. Изключително тежко е състоянието на стационарно-техническите съоръжения, респ. на пристанищната инфраструктура. Основната част от круизните пътувания по черноморското крайбрежие и в други големи водоеми през последните години се осъществяват от чужди туроператори и превозвачи. Перспективите за развитие на пътническия воден транспорт в България се определят обективно от ролята и значението на морския рекреативен туризъм. Същевременно, за подобряване състоянието на неговата материална база и организацията на експлоатацията ѝ, се изисква голям обем инвестиции. Всичко това налага в бъдеще да се търсят възможности на основата на сдружаването и обединяване усилията на туристически и транспортни организации във връзка с доставка на нови модерни плавателни съдове, изграждане и модернизирание на пътнически пристанищни съоръжения, създаване на условия за развитие на съвременен яхтен туризъм и др. (Neshkov & Kazandzhieva, 2013).

Като положителен опит от държавното регулиране на морския туризъм може да се разглежда Турция. Всяка година приходите от функционирането на морския туризъм в страната съставляват до 20% от общия доход от целия туристически бизнес (Rakadzhyska et al., 2010). Крайбрежието на Турция е дълго 7200 км. Територията на страната е обградена от четири морета – Черно, Мраморно, Егейско и Средиземно. Но статистическите данни на Турция също така показва, че морският туризъм в Черноморския регион е практически неразвит. Само 0,7% от круизните пътници пътуват на кораби в Черно море и акваториите на Турция. Същата ситуация се е развила и с яхтинговия туризъм: в черноморската акватория на Турция през 2016 г. не е регистрирана нито една marina⁴. Турската държава се съобразява с новата вълна на туристическото търсене и създава съответствие между изобилието от ресурси и недостига на средства за инвестиции чрез

³ Pac Group. URL: <https://www.pac.ru/sch/cruise/news/20140815-082342/>

⁴ The official website of Turkish Culture and Tourism. URL: <http://turkeytourism.com.my/>

определянето на приоритети за туристическо развитие. Правителството издига масовия морски ваканционен туризъм в свой приоритет и го включва в петгодишните си планове за развитие. Основните посоки на подкрепа от страна на държавните регулаторни органи за развитието на морския туризъм в Турция са: 1) подкрепа за развитието на корабостроенето (създаване на асоциации на стопански субекти в областта на корабостроенето, кредитна подкрепа за корабостроителите, функционирането на 4 специализирани университета и около 30 училища, развитие на конверсия на кораби); 2) подкрепа за развитието на круизния бизнес (участие в проекти, финансирани от ЕС, създаване на проекти за изграждане на нови круизни пристанища, формиране на интернет-платформа за производители, подкрепа на проекти за развитие на круизния бизнес от Търговската камара, създаване на корабоплавателна Камара); 3) подкрепа за развитието на яхтен туризъм (специализация в производството на супер-яхти, развитие на материално-техническото оборудване на марини). В резултат на посочените мерки Турция се сдобива с модерна и мащабна инфраструктура и суперструктура в обявените за приоритетни туристически зони. През 2020 година в Истанбул се проведе туристическото изложение ЕМИТТ с подкрепата на Министерството на културата и туризма, ТОВВ, Turkish Airlines и община Истанбул. ЕМИТТ е едно от четирите най-добри туристически изложения в света. То ежегодно привлича около 40 000 професионалисти в индустрията и туристи, които търсят нови вълнуващи възможности за пътуване в туристически компании от цял свят⁵. През последните 24 години водещото туристическо изложение в региона представи на туристическата индустрия нови възможности за бизнес и сътрудничество, което допринесе за растежа на сектора.

Тези насоки, при условие на адаптиране към националните особености, могат да бъдат взети под внимание в процеса на формиране на държавните програми за развитие на морския туризъм в други страни от Черноморски круизен регион. Развитието на морската инфраструктура на отделна държава не може да се осъществи без интегрирането ѝ в системата от международни транспортни коридори. В момента Азовско-Черноморският регион има потенциал за формиране на вътрешно-регионални и междудържавни транспортни потоци. Развитието на

⁵ East Mediterranean International Tourism & Travel Exhibition. URL: <https://emittistanbul.com/>

транспортната инфраструктура на държавите от Черноморския регион привлича вниманието на западните страни, които я смятат за неразделен елемент от стратегията им, насочен към формирането на нови глобални транспортни коридори в посока Азия - Европа.

3. Анализ на съвременното състояние на Черноморския пазар за круизни услуги

Пристанищата на Черноморския регион като цяло имат достатъчно голям потенциал за развитие на круизния туризъм. Според експерти всеки круизен турист по време на корабовлизане в пристанището за 10-часов престой харчи по 50-100 евро във всеки град от пребиваването си. Сумата, изразходвана от един турист на базовото пристанище, достига 600 евро за 2-3 дни. Като се има предвид, че при влизане в пристанище на един круизен кораб (тип Panamax) до 2000 туристи посещават града едновременно, круизното корабоплаване значително попълва местните бюджети. Освен това туристическо-развлекателните мероприятия за пътниците не увеличават значително натоварването на сухопътната инфраструктура на крайбрежните пристанища (Nezduominov, 2016). Съществуват обаче редица проблеми, които възпрепятстват развитието на круизната индустрия в Черноморието. Първо, това е проблемът с бавния растеж на круизния капацитет в региона; за да поддържа круизен тонажа в своя басейн, Черноморският регион (както и Средиземноморският) трябва да остане конкурентноспособен. Сериозно влияние върху круизния пазар в региона оказват геополитическите проблеми, които променят «круизната карта» и ограничават достъпа до този пазар в някои страни. Според нас решаваща роля в развитието на круизното корабоплаване, международните транспортни системи, модернизацията на пътническия флот и придаването на нов формат на морскостопанския комплекс могат да играят съвместните проекти на страните от Черноморската морска общност. В крайна сметка круизният продукт съчетава много компоненти, той е интересен когато включва не само туристическите центрове на една държава, но и всички атракции на пристанищата на страните в акваторията на Черно море. И този продукт би бил по-лесен за популяризиране на международните пазари, преразпределяне на туристическите потоци, включително в полза на пристанищата на Черноморския регион. Черно море в своето географско разположение не е транзитно, поради което, за да се отвори

като независима дестинация за масовия круизен туризъм, поне пет пристанища трябва да имат инфраструктура, способна да обслужва кораби по-дълги от 300 м. От всички черноморски пристанища, такава инфраструктура имат само две пристанища – Одеса (Украйна) и Констанца (Румъния). Модернизацията на капацитета за приемане на пътници в пристанищата Бургас (България), Сочи (Русия), Батуми (Грузия) допринася за развитието на туристическата индустрия в региона и за формирането на круизен пазар за масово сегментирани кораби. Увеличението на броя на корабовлизания показва увеличаване на интереса към Черноморския регион. В това отношение Одеса е лидер тук (с изключение на Истанбул). Капацитетът на пътническия терминал на пристанище Одеса е до 4 милиона души годишно. Той може да приема до пет кораба наведнъж, включително океански лайнери с дължина до 300 метра с две или повече хиляди пътници на борда. Всички горепосочени пристанища са интересни за туристите, оригинални и способни да организират висококачествени туристически маршрути.

Заклучение

Анализът на проблемите на развитието на круизния пазар в Черноморския регион показва, че за успешното функциониране на морския туризъм е необходимо комплексно развитие на всички елементи на круизното корабоплаване и съответната регионална туристическа инфраструктура. В трудна икономическа ситуация, маркетинговата дейност се превръща все по-важен аспект, насочен към събиране на информация за идентифициране на потребителското търсене за необходимото качество на предлагания туристически продукт. Морските пристанища на Черноморския регион играят ролята на ключови точки, свързващи континенталните транспортни коридори с морските линии. В съвременните условия на развитие на круизната индустрия като сектор на световната туристическа индустрия, морските пристанища се превръщат в значителна част от конкурентната среда, което води до появата на нови икономически отношения между пристанищата и круизните компании.

References

1. Antonenko, I., Melnyk, I. (2019), Perspective directions of development of the cruise tourism market, *Efektyvna ekonomika*, [Online],

vol. 2, available from: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6878> [Accessed 17/04/2020]. DOI: 10.32702/2307-2105-2019.2.8

2. Basyukov, G. (2018), Kruiznyy turizm: osobennosti i tendentsii v 2018 godu. *Epokha nauki*. 14. pp. 107-112.

3. Bezrukova, N. (2010) *Kruiznyy rynek: sovremennoye sostoyaniye i razvitiye*. Moscow: Finansy i statistika.

4. Krys'ko, S. (2012), Organizatsiya lineynogo gruzopassazhirskogo i kruiznogo sudokhodstva mezhdru portami Chernogo morya. *Visnik yekonomiki transportu i promislivosti*. 37. pp. 144-148.

5. Nezdoyminov, S. (2016) Sovremennyy potentsial regional'nykh rynekov morskikh kruizov. *Ekonomika, predprinimatel'stvo i pravo*. 2 (6). pp. 135-146. DOI: 10.18334/epp.6.2.35308

6. Nezdoyminov, S. and Andreyeva, N. (2014) Morskoy kruiznyy biznes kak vektor mezhdunarodnoy integratsii morekhozaystvennogo kompleksa Ukrainy. *Ekonomist*. 7.

7. Neshkov, M., Kazandzhieva, V. (2013) *Patnicheskiy agentsii i transport v turizma*. 2nd Ed. Varna: «Nauka i ikonomika» Ikonomicheski universitet.

8. Pereverzev, A. (2016) Organizatsionno-ekonomicheskiye aspekty razvitiya biznesa sudokhodnykh kompaniy na rossiyskom rynke morskikh kruizov. *Vestnik universiteta*. 1. pp. 16-21.

9. Peresyapkina, N. (2012) Kompleksnaya otsenka vliyaniya faktorov kruiznogo turizma na rotatsiyu tranzitnykh portov. *Visnik ekonomiky transportu i promislivosti*. 39. pp. 144-148.

10. Rakadzhyska, S., Marinov, S., Dyankov, T. (2010) *Turisticheski pazari*. Varna: «Nauka i ikonomika» Ikonomicheski universitet.

11. Selivanov, V. (2015) *Mezhdunarodnyy morskoy turizm: osnovy organizatsii i metodologiya*. Simferopol: IT "ARIAL".

12. Stakhova, L. (2016) Vozmozhnosti sotrudnichestva turistikh kompaniy s kruiznymi turopoperatorami. *Servis v Rossii i za rubezhom*. 2. pp. 111-124. [Online] Available from: <https://doi.org/10.12737/19726> [Accessed: 17/04/2020].

Секция
Устойчиво развитие
Section
Sustainable Development

ЗЕЛЕНАТА ИКОНОМИКА В КОНТЕКСТА НА УСТОЙЧИВОТО РАЗВИТИЕ

GREEN ECONOMY IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Проф. д-р Албена Митева

*Университет за национално и световно стопанство, София
albenakm@yahoo.com*

Prof. Albena Miteva, PhD

*University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria
albenakm@yahoo.com*

Abstract

The report looks at the features and principles of the green economy and considers it as an approach that helps to address the problems of slowing economic growth and job losses, as well as the continued deterioration of environmental quality and ecosystem degradation. On this basis, the links between the green economy and the concept of sustainable development are revealed and the ability of green economy to contribute to the achievement of the sustainable development goals.

Key words: *green economy, sustainable development, ecosystem degradation, holistic approach.*

JEL Code: Q01

Въведение

Глобалните цели на хилядолетието насочват развитието на човечеството към преодоляване на редица от проблемите като бедност, глад, детска смъртност, равнопоставяне на жените, качество на околната среда и др. Преобладаващата част от тях в известна степен са непосредствено свързани с целите и съдържанието на концепцията за устойчивото развитие.

За начало на изграждането и развитието на концепцията най-често изследователите приемат доклада на Брунландската комисия “Нашето общо бъдеще”, в който двата термини “устойчиво” и “развитие” се свързват, за да очертаят желаната посока за изменение на обществото. В доклада развитието се интерпретира главно в икономически аспект като “икономическо развитие, което задоволява потребностите на настоящото поколение, без да застрашава възможностите на бъдещите

поколения да задоволят собствените си нужди”. По този начин традиционната неокласическа концепция за развитие се свързва с концепцията за запазване на околната среда, поставяйки изисквания за растежа. Дефинирано в по-общ план устойчивото развитие е “процес на промяна, при която експлоатацията на ресурсите, насочеността на инвестициите, ориентирането на технологиите и на институционалните промени са в хармония помежду си и увеличават текущия и бъдещия потенциал, с който се осигуряват човешките потребности и стремежи”. При това „устойчивото развитие не се разглежда като фиксирано състояние на хармония, а по-скоро като процес на промени.”

В доклада се разглеждат характерните черти и принципи на зелената икономика и тя се разглежда като подход, съдействащ за решаването на проблемите със забавянето на икономическия растеж и загубата на работни места, както и продължаваното влошаване на качеството на околната среда и деградацията на екосистемите. На тази основа се разкриват връзките между зелената икономика и концепцията за устойчиво развитие и възможностите на зелената икономика да съдейства за изпълнение на целите на устойчивото развитие.

1. Дефиниране на зелената икономика и връзката и с концепцията за устойчиво развитие

Терминът "зелената икономика" е въведен за първи път от D. Pearce през 1989 г. в книгата му "Blueprint for a Green economy", в която се формулират характеристиките и принципите на концепцията за устойчиво развитие. Принос за разкриването на същностните характеристики на зелената икономика имат A. Cameron, E. Barbier, K. Danaher. Световната икономическа и финансова криза от 2008 г. подтикна правителствата на много страни по света да започнат разговори и стъпки за формулиране на така наречената Global Green New Deal (GGND) - Глобална нова зелена сделка. Програмата на ООН за околната среда (UNEP) през 2009 представи доклад, засягащ тази тема, в който прилагането на принципите на зелената икономика се разглежда като дългосрочна стратегия подпомагаща националните икономики да излязат от икономическата криза. Зелената икономика се предлага като политически подход, съдействащ за решаването на проблемите със забавянето на икономическия растеж и загубата на работни места, както и продължаваното влошаване на качеството на околна среда и дег-

радацията на екосистемите.

Global Green New Deal предлага постигането на три конкретни цели: (1) въглеродните емисии и влошаването на екосистемите. В доклада е представена рамка на програмите за зелени стимули и са очертани подкрепящите я вътрешни и международни политики, включително и нужната подкрепа за най-слабо развитите страни. Зелената икономика се превърна в един от стълбовете на големите европейски и международни стратегии и може да се разглежда като подход, водещ до постигането на структурна трансформация на икономиката.

Различните международни организации фокусират своето внимание върху отделни черти на зелената икономика. Техните определения отразяват изпълнението на следните три цели:

- подобряване на ефективността на използването на ресурсите;
- осигуряване устойчивостта на екосистемите, като се опазва околната среда и потоците от екосистемни услуги;
- повишаване на социалната справедливост като се подобрява благосъстоянието на хората и справедливо споделяне на тежестта в обществото.

Други автори / Danaher / считат, че зелената икономика е екологично устойчива, тъй като взема под внимание ограничеността на ресурсите и лимитираните им възможности за самовъзстановяване, както и се признава зависимостта на икономическото развитие от природния капитал. Зелената икономика е и социално справедлива, тъй като цели създаване на достъп до ресурсите на всички хората, подобряване на човешкото благосъстояние на всички слоеве от обществото и осигуряване на възможности за личностно и социално развитие. Тя е и свързана дълбоко с местните условия, традиции и общности, тъй като доброто им познаване и отчитане на техните особености е предпоставка за устойчивост и справедливост. Зелената икономика се разглежда като глобална съвкупност от отделни общности, които отговарят на нуждите на своите граждани чрез отговорно, местно производство и размяна на стоки и услуги.

Според нас част от международните организации /ООН чрез Глобален панел за устойчивост, Програма на ООН за околната среда/ най-добре разкриват същността на зелената икономика, като я определят като потенциален двигател за устойчиво развитие и стимулатор на икономическия растеж, необходим за премахване на бедността. Тя

осигурява цялостен подход към устойчивото развитие като отчита нуждите и особеностите на всяка общност чрез осигуряване на социална защита и стабилно развитие. Може да се приеме като модел за дългосрочно развитие, който позволява да се преодолеят кризите. Изисква прилагането на измерители на прогреса, различни от brutния вътрешен продукт, тъй като изпраща точни ценови сигнали за направените социални и екологични разходи и налага строга отчетност позволяваща точно отчитане на финансовите резултати, насърчава заетостта, зеления бизнес и разкриването на зелени работни места. Нейна същностна черта са наличието на иновации във всички сфери, сътрудничество между институциите и всички заинтересовани страни, използването на енергия от нисковъглеродни и възобновяеми източници и постигането на висока ефективност при използването на ресурсите. Цели се подобряване качеството на екосистемите и природните ресурси, опазване на биоразнообразието чрез усъвършенстване методите за управление на околната среда.

2. Принципи на зелената икономика

Налице са оценки на дейността по прилагането на зелената икономика извършвани от редица международни и национални институции, както от страна на публичния, така и от частния сектор. Има ограничена координация между регионите и страните, между публичния и частния сектор. Това води до известно припокриване в оценките и намалява ефективността на предлаганите и прилагани политики, тъй като не е ясно кои оценки се използват за информирание, кои за вземане на решения, какъв е ефекта от прилаганите мерки.

Не на последно място е нужно да се направи извод, че целите на оценките на зелената икономика не винаги са ясно определени, липсват последващи оценки. Налице са пропуски в информацията и знанията в различни области, свързани с екологичната икономика, например по отношение на връзката между екосистемите и икономически системи. Оценките трябва да бъдат ясно фокусирани, нужно е разработването на система за обмен на информация.

Ограничаването на определението на зелената икономика и зелени работни места само до предприятията, които произвеждат екологични продукти или услуги ще изключи "зелените работни места" създавани от традиционния бизнес и индустрии, което би ограничило

твърде много неговия обхват. Придържам се към определението на Екологичната програма на ООН, че зелената икономика позволява ефективно използване на ресурсите, подобрява човешкото благосъстояние чрез подход на приобщаване, като същевременно се опазват природните системи, които поддържат живота на земята.

На основата на разгледаните дефиниции на зелената икономика може да се разглежда и като съвкупност от принципи, цели и действия, които обикновено включват според (Eco-Canada, 2010; EEA, 2013; EEA, 2014 UNEP 2011; UNEP, 2012; UNESCO, 2011; OECD, 2011):

- равенство и справедливост, както в и между поколенията;
- съответствие с принципите на устойчивото развитие;
- прилагане на принципа на предпазливостта относно дейности, имащи социално и екологично въздействие;
- оценяване на природния и социален капитал, чрез интернализация на външните разходи, зелено счетоводство, добро управление;
- устойчиво и ефективно използване на ресурсите, устойчиво потребление и производство;
- съобразяване на съществуващите макроикономически цели чрез създаването на зелени работни места, премахване на бедността, повишаване на конкурентоспособността и растежа в ключови сектори.

Фокусирането върху различните черти на зелената икономика води до формулирането на принципите и от редица международни организации и неправителствени структури.

Неправителствената организация The Danish 92 Group 92 Forum for Sustainable Development през 2012 год. представя пет работни принципи на справедлива зелена икономика, давайки предимство на социалния компонент. Според тях справедливата зелена икономика определя ясни цели и нужни предпоставки за преодоляване на системните проблеми и постигане на устойчиво развитие. Тя определя кои средства за действие трябва да бъдат мобилизирани (технология, капацитет, финансиране) и дефинира подхода и характера на тези средства, напр. ролята на технологиите за изграждането на справедлива зелена икономика. Справедливата зелена икономика създава необходимата рамка от институции на всички нива, с ясно определени функции и правомощия, които им позволяват да постигнат поставените цели. Справедливата зелена икономика е прозрачна и ангажира всички заинтересовани и засегнати лица, които имат ясно дефинирани отговорнос-

ти и форми на отчетност. Решенията в справедливата зелена икономика включват ясни срокове за действие за постигане на целите, въвеждане на нови системи за измерване на прогреса и благосъстоянието на хората и опазването на планетата.

Една от водещите неправителствени организации, работеща в областта на устойчивото развитие и зелената икономика The Northern Alliance for Sustainability- ANPED, през 2012 г. формулира принципи за социално справедлива и зелена икономика, като отново акцентът е поставен на социалния и екологичния компонент, с отчитане важността на икономическата сфера.

На основата на изложените позиции за зелената икономика, може да се изведат най-общите и принципи характерни, които водят до постигане на:

1. устойчиво развитие;
 2. достойни условия на труд и зелени работни места;
 3. енергийна и ресурсна ефективност;
 4. зачитане планетарните граници и ресурсните и екологични ограничения;
 5. използване на интегриран подход при вземането на решения.
- Измерване на напредъка на прогреса чрез подходящи показатели;
6. осигуряване на справедливост и равнопоставеност - между държавите и вътре в и между поколенията;
 7. опазване на биологичното разнообразие и екосистемите;
 8. намаляване на бедността, подобряване на благосъстоянието, социалната защита и достъп до основните услуги на всички слоеве;
 9. гарантиране на върховенството на закона. Управлението е демократично, прозрачно и стабилно;
 10. интернализация на външните ефекти.

3. Връзки между зелената икономика и концепцията за устойчиво развитие

На основата на обобщените определения за зелена икономика може да се направи извода, че тя е подход за постигане на устойчиво развитие. Зелената икономика изисква избягване на модели за растеж, свързани с прилагането на много ресурси, изисква прилагане на устойчиви модели на потребление и производство и реинвестиране на получената добавена стойност в богатите на ресурси развиващи се страни.

В контекста на този подход е увеличаването размера на потреблението на ресурси в развитите страни, въпреки че производството им е все по-малко ресурсоемко, което предполага по-скоро изместване на въздействието върху околната среда върху други държави посредством каналите на международната търговия. В същото време, интензивността на потреблението и производството на ресурси в развиващите се страни може да се повиши поради процеса на индустриализация. Тези тенденции влияят негативно на изчерпването на ресурсите и опазването на околната среда.

Концепцията за зелена икономика обогатява концепцията за устойчиво развитие. Преобладаващата част от изследователите приемат, че постигането на устойчивост е възможно само при правилно и стабилно икономическо развитие. Всъщност, зелената икономика, в контекста на премахването на бедността и устойчиво развитие бе една от двете основни теми на срещата на високо равнище Рио 2012.

Концепцията за зелена икономика, следва да се разглежда като съвместима с по-широката и по-стари концепция за устойчиво развитие. Специфичните особености на по-широката концепция са нейния холистичен характер, тъй като тя обхваща трите стълба на развитие - икономически, социален и екологичен - и акцента, който се поставя върху равнопоставеността между поколенията. Това е отразено в дефиницията на зелената икономика формулирана от Програмата за околна среда на ООН, че това е икономика, „която подобрява благосъстоянието на човека и социалната справедливост, като същевременно значително намалява рисковете за околната среда и екологичния недостиг“.

Някои автори (А Bowen, Р Hardi) подчертават необходимостта от пълно зачитане на принципите, договорени по време на Конференцията на ООН от 1992 г. в Рио де Жанейро и по-специално на принципа за общите, но диференцирани отговорности. Нужно е развитите страни да поемат водеща роля в промяната на системата за производство и потребление, да се ангажират да подкрепят устойчивото развитие на развиващите се страни чрез финансиране, трансфер на технологии и реформи на световните икономически и финансови структури, развиващите се страни трябва да запазят своите цели за развитие, но адаптирайки ги към устойчиви практики.

Може да се обобщи, че концепцията за зелена икономика не е просто "екологизиране" на отраслите на икономиката, тя е средство за

постигане целите на устойчивото развитие чрез:

- подобряване благосъстоянието на човека, осигуряване на по-добро здравеопазване, образование и сигурност на работното място;
- повишаване на социалната справедливост, като се намали бедността и се осигурят условия за социално, икономическо и финансово приобщаване;
- намаляване на риска за околната среда като се отчитат климатичните промени, изпускането на опасни химични вещества и замърсители, лошо управлявани и съхранявани отпадъци;
- намаляване на екологичните недостиг, като се осигури достъп до прясна вода, природни ресурси и подобряване на почвеното плодородие.

Моделът на зелена икономика се стреми към по-балансиран портфейл от инвестиции в социалния, човешкия, природния и финансовия капитал, което отговаря и на целите на концепцията за устойчиво развитие. Това логично води до признаване значението на пазарните механизми, но те не се разглеждат като единственото или най-доброто решение за всички проблеми. Взема се под внимание и се използва производствената сила на природния капитал, особено в разработването на решения за тази част от населението, чийто поминък до голяма степен зависи от достъпа и качеството на природния капитал и които най-често са най-бедната прослойка в обществото. Тъй като бедните са най-зависими от достъпа и качеството на природните ресурси за прехраната си, зелената икономика се разглежда като средство за постигане на справедлив и приобщаващ растеж.

Повечето автори дефинират зелената икономика като "средство за постигане на устойчиво развитие". И двете концепции подкрепят социалното измерение на развитието. Това е обозначено в целите на зелената икономика, а именно, да създава работни места, както и да насърчава доброто управление чрез включеност, отчетност и прозрачност. Други области от сходство между принципите на зелената икономика и концепцията за устойчиво развитие е, че зелената икономика трябва да изкорени бедността, увеличаване на природния капитал, повишаване ефективността на използване на ресурсите и енергийната ефективност.

Заклучение

Могат да се направят някои изводи на основата на посочените де-

финиции и същностни черти на зелената икономика. Няма ясна рамка за дефиниране и оценка на зелената икономика. Нейните същностни черти се определят най-често, изхождайки от нуждата на конкретна организация относно специфични потребности или политика на въпрос, свързан с даден аспект от зелената икономика. Това се дължи на всеобхватността на понятието „зелена икономика” и липсата на интегрирана рамка за нейното определяне и оценяване. Определението за зелена икономика на UNEP е най-широко използвано. Въпреки това, зелената икономика е нова концепция и се отнася до комбинация от съществуващи и развиващите се сектори, принципи и концепции, които не попадат изцяло в него.

На второ място трябва да се отбележи, че липсва ясна стратегия за насърчаване на зелената икономика, което би увеличило ефективността на предприеманите мерки, разглеждани като цялостна система.

Може да се обобщи, че няма единна дефиниция за зелена икономика. Повечето автори я разглеждат като ново явление в развитието на икономиката в глобален мащаб, което се стреми да постигне целите на концепцията за устойчиво развитие.

На тази основа може да се направи заключение, че принципите определящи дейността на зелената икономика засягат трите измерения на устойчивото развитие по сравнително балансиран начин. Наблюдава се лек превес на социалния акцент.

References

1. Barbier E. (2009) A Global Green New Deal, Report prepared for the Green Economy Initiative of UNEP
2. Bowen A and Stern N. (2010), Environmental policy and the economic downturn, Oxford Review of Economic Policy, Vol. 26 (2). pp.137-163.
3. Cameron A, (2012), A guidebook to the green economy, A Green Economy Knowledge Sharing Platform – Exploring Options, UNDESA
4. Danaher K. and Shannon B. (2007) Building the Green Economy: Success stories from Grassroots, PoliyPoint Press
5. Eco-Canada, (2010) Defining the Green Economy
6. EEA, (2013), Report No 8/2013 Towards a green economy in Europe EU environmental policy targets and objectives 2010–2050.
7. EEA, (2014), Report No 2/2014 Resource-efficient green economy

and EU policies.

8. Hardi P and T Zdan, (1997) *Assessing Sustainable Development: Principles in Practice*, Winnipeg, IISD

9. Pearce D W, E B Barbier, A Markandya (1989), *Blueprint for Green Economy*, Earthsan

10. OECD,(2011), *Towards green growth*, OECD, Paris

11. The Danish 92 Group Forum for Sustainable Development, (2012), *Building an Equitable Green Economy*.

12. The Northern Alliance for Sustainability- ANPED (2012), *The Seven Principles for a Fair and green Economy*.

13. UNEP, (2011), *Towards a green economy: pathways to sustainable development and poverty eradication - a synthesis for policy makers*, UNEP, Geneva.

14. UNEP, (2012), *Green Economy Policy Briefs – key issues for the transformation towards the Green Economy*, UNEP.

15. UNESCO, (2011), *From Green Economies to Green Societies*.

ENVIRONMENTAL BANK SCORING (EBS) AS A METHOD TO QUANTIFY THE COMMERCIAL BANK'S COMMITMENT TO ENVIRONMENTAL AND CLIMATE PROTECTION - EXAMPLE OF THE POLISH BANKING SECTOR

*Prof. Paweł Niedziółka, PhD
Warsaw School of Economics
pniedz@sgh.waw.pl - pawel*

Abstract

The original contribution of this study is the proposal of the EBS methodology and the conclusions of its calculation based on the results of 13 largest banks in Poland in 2018. The most important of these are:

- global banks represent higher values of EBS than domestic ones,
- banks with a dominant share of State capital have a lower level of EBS than private banks of a similar scale of activity,
- relationship between the scale of the bank and EBS and bank's standing and EBS cannot be established.

Key words: *environmental risk, financial stability, banking sector.*

JEL: *Q01, G21*

1. Introduction

Poland is the country with the largest production of energy from fossil sources in the entire European Union (EU 2019, p. 220) and with the largest share of this type of energy in the energy mix. The most important incentives to change this state of affairs include:

- political pressure from EU to reduce the production of energy from fossil sources,
- rising prices of hard coal and CO₂ emission allowances (within March 2020 this trend was halted by the coronavirus epidemic),
- social pressure to reduce import of hard coal and develop domestic excavation which, however would mean an increase in the cost of electricity and heat production, - social pressure to reduce CO₂ emissions and improve air quality,
- commercial banks' environmental and climate protection policies.

The latter is the subject of this research. Its aim is to verify the degree of involvement of the largest commercial banks in Poland in the process of environmental protection and stopping negative climate changes by means

of the Bank Environmental Scoring (EBS). The proposed tool allows for the comparison of banks' commitment to environmental and climate protection, and can be used for a specific time series to examine the dynamics of change. The research was based on standalone data from annual reports of 13 largest commercial banks in Poland, representing in total approx. 85% of the banking sector. Due to the incompleteness of the data (not all audited annual reports have been available by the end of March 2020), the study was based on reports for 2018. The original contribution of this study is EBS methodology proposal and the conclusions of its calculation based on the performance of banks in 2018. Amongst them, the most important are:

- global banks represent higher values of EBS than domestic ones,
- banks with a dominant share of State capital have a lower level of EBS than private banks of a similar scale of activity,
- relationship between the scale of the bank and EBS and bank's standing and EBS cannot be established.

2. Literature review

Contemporary commercial banks pay increasing attention to environmental protection, which is due to reputational reasons, intention to reduce costs and curb credit risk. The following components of risk incurred by banks related to the environment and climate change (Bank of England 2020) can be distinguished:

- the risk of direct impact of rapid weather changes on assets that are the subject of the banks' collateral and those of key operational importance to debtors,
- transition risk - the energy transformation towards a greener economy will result in an increasing risk of financing industries with a negative impact on the environment,
- risk resulting from claims from investors bearing losses from the energy transformation.

Although commercial banks do not have a direct negative impact on the environment, their credit policy already does. Greenbaum and Thakor (2007) and Kemp - Benedict (2018) emphasise the key role of the financial system and banking sector in the process of transforming the economy towards one that is more sustainable. The energy transformation apart from its undoubted environmental benefits, may destabilise the financial system if the introduction of environmental restrictions is not preceded by appropriate

stress tests. Huang et al. (2019) using the E-DSGE model concluded that the tightening of environmental regulations would significantly increase the probability of bankruptcy of Chinese companies with negative environmental impact due to internalisation of environmental pollution costs. This would then translate into higher credit margins, which together would result in a deterioration in the quality of credit portfolios and an increase in the risk of destabilisation of the financial system. Referring to the above presented channel of impact of environmental regulations on financial stability, Carse (2000) distinguishes the following components of environmental risk incurred by banks:

- credit risk, related to potential deterioration of the standing of borrowers exposed to increased costs related to compliance with environmental protection regulations and credit losses resulting from the impact of rapid weather changes on assets (its range is similar to the transition risk),
- legal risk which refers primarily to the situation where the bank is responsible for assets taken over by way of debt recovery and in relation to them is obliged to comply with environmental protection regulations,
- reputation risk resulting from bank's involvement in projects with negative social or environmental effects.

In 2019 climate risk was identified by the ECB as one of the key banking risks in the euro zone (ECB 2019). The issue of negative human impact on the environment and the climate now seems crucial from the perspective of financial system stability. As Grippa, Schittmann and Suntheim (2019) as well as De Greiff, K. , M. Delis, and S. Ongen (2018) point out, climate change affects the condition and value of the assets that determine the quality of credit portfolios. The market also fails to assess the risk of energy transformation, as a consequence of which tightening environmental regulations may result in an acute worsening of financial performance of a significant part of banks' corporate clients and a sharp correction of their market value (carbon bubble). For these reasons, it is recommended to complement the stress tests periodically carried out in banks with scenarios related to tightening environmental regulations. Also Dafermos et al. (2018) concluded that climate change could increase the number of bankruptcies in both the financial and non-financial sectors and reallocate funds, contributing to a fall in corporate bond prices.

According to Campiglio (2014), policies to stabilise the financial

system can support the energy transition by creating incentives for banks to pursue lending policies consistent with its objectives. Charging CO₂ emitters with carbon taxes or levies on emission allowances as postulated, among others, by Nordhaus (2015) only partially internalises externalities resulting from environmental impacts. While it reduces market failure by initially excluding environmental impact from the pricing mechanism, it does not provide incentives for financing climate and environmental projects. This is due to the current trend of deleveraging banks' balance sheets and avoiding exposures with unsatisfactory risk/return ratios (such as those related to renewable energy). For these reasons, Campiglio refers in this context to the concept of Rozenberg et al. (2013) consisting of the ability to build a stock of liquid assets (HQLA) from certificates confirming the production of a certain amount of clean energy. Certificates would therefore become part of the money supply. Dafermos et al. (2018) recommend the implementation of a “green quantitative easing” whereas Sobolewski (2018) believes that lower capital requirements could be an incentive for financing renewable energy sources.

The real impact of the environmental risk on the banks' standards leads to the inclusion of this aspect in the credit policy. For example Weber (2012) confirms that all commercial Canadian banks take environmental risk into account in order to reduce credit risk losses. Environmental risk is also an element of periodic monitoring and banks' activities in this area are proactive. In recent years European banks have also been increasingly emphasising their commitment to climate and environmental protection. It is expressed in the publication of environmental policies. The commitments include the abandonment of financing for customers contributing to high emission of greenhouse gases, green bonds and initiatives to reduce CO₂ emission, water consumption and non-recyclable waste by these banks (Sobolewski, 2018). A microeconomic research stream concerns the relationship between an entity's compliance with high ESG standards and its financial standing. A study conducted on a sample of US banks in the context of the impact of the global financial crisis of the first decade of the 21st century on them, showed that banks showing greater ESG commitment suffered less (Cornett et al, 2016).

Scholten and van't Klooster (2019) based on data from euro area commercial banks in the years 2002-2016 determined a sustainability score reflecting the bank's commitment to sustainable development and showed

that the higher its value of the score (which indicates greater commitment to sustainable development) the lower bank's share in the creation of systemic risk and the lower default risk level. This thesis was also confirmed by Chih at al. (2010) and Ciciretti et al. (2014) proved that the higher the ESG scoring, the lower the cost of external financing and capital. McKee C., Azevedo L. G. (2018) in turn demonstrated that there is a sustainability premium, which is reflected in the companies' market values and their ratings. Also Mazahrih (2011) notes that the level of the bank's (direct and indirect) involvement in environmental protection is positively correlated with its financial results. The author proposes certain indicators and processes by means of which it would be possible to quantify the degree of the bank's involvement in environmental protection. Scoring reflecting only one ESG component, as in the case of Mazahrih, is the subject of this study.

3. Data

Due to the fact that not all large and medium-sized commercial banks in Poland have published or intend to publish their annual reports for 2019 by the end of March, the reports for 2018 were analysed. The selected group of banks is representative for the Polish banking sector, as the total of the examined institutions (calculations based on standalone data) constitute:

83.9% of the commercial banks sector in Poland taking into account the level of own funds,

84.5% of the commercial banks sector in Poland if total assets is used as a criterion.

The cooperative banks sector, which complements the banking sector in Poland, was omitted due to its marginal and strictly local role in comparison with commercial banks, lack of real impact on the structure of energy sources in Poland, significant fragmentation of the sector (as at the end of 2018 there were in Poland 549 cooperative banks, 32 commercial banks and 31 branches of commercial banks) and the fact that these banks do not publish their financial statements. At the end of 2018, total equity of cooperative banks in Poland amounted to PLN 12.1 billion, net profit PLN 0.6 billion and assets PLN 138.4 billion respectively (KZBS, 2020).

Table 1

The largest commercial banks in Poland as of 31.12.2018

Bank	Own Funds	Own funds/own funds of banking sector	Net result	Net result/Net result of banking sector	Total Assets	Total Assets/ Total assets of banking sector
Bank Millennium SA	8,1	3,96%	0,7	5,38%	79,3	4,69%
mBank SA	15,2	7,43%	1,3	10,00%	137,6	8,14%
ING Bank Śląski SA	13,3	6,50%	1,5	11,54%	137,9	8,16%
Powszechna Kasa Oszczędności Bank Polski SA (PKO BP)	38,4	18,76%	3,4	26,15%	300,4	17,78%
Bank Polska Kasa Opieki SA (Pekao SA)	21,8	10,65%	2,3	17,69%	184,4	10,91%
BNP Paribas Bank Polska SA	10,6	5,18%	0,4	3,08%	106,8	6,32%
BGK*	19,1	9,33%	0,5	3,85%	84,7	5,01%
Getin Noble Bank SA	3,1	1,51%	-0,4	-3,08%	50,7	3,00%
Santander Bank Polska SA	23,8	11,63%	2,2	16,92%	183,9	10,88%
BOŚ SA	2,1	1,03%	0,1	0,77%	18,1	1,07%
Alior Bank SA	6,6	3,22%	0,5	3,85%	73,4	4,34%
Bank Handlowy w Warszawie SA	7,0	3,42%	0,7	5,38%	49,2	2,91%
Credit Agricole Bank Polska SA	2,6	1,27%	0,9	6,92%	22,0	1,30%
Analysed banks in total	171,7	83,88%	14,1	108,46%	1428,4	84,52%
Commercial banks; sector in Poland	204,7	100,00%	13,0	100,00%	1690,0	100,00%

* BGK – a state-owned bank, but due to its involvement in areas typical of corporate banking it is included in the group of commercial banks

Source: Own study based on annual reports of banks and Monthly data on banking sector – December 2019 published by Financial Supervision Commission, https://www.knf.gov.pl/?articleId=56224&p_id=18

4. Methodology of EBS calculation

Scoring was determined in the following steps (details in Table 2):

1. Formulating 26 questions on the bank's involvement in environmental and climate protection
2. Analysis of standalone annual reports of the banks for 2018 in terms of answers to defined questions
3. The answers to the questions were priced binary (in case of 23 questions: 0 for the negative answer, 1 for the positive answer; in other cases 3 or 4 values from the range <0;1>).
4. First stage of aggregation - assigning questions to 6 subcategories (equal weight of each question within a category)
5. Second stage of aggregation - assigning 6 subcategories to 2 categories
6. Third stage of aggregation - designation of EBS

Table 2

EBS algorithm

I STAGE OF AGREGGATION						
A. Formalisation of involvement in climate protection, repetition of reports and their importance						
$A = (A.1 + A.2)/2$						
A1 Which type of document contains information on bank's climate actions?			A2 Has the bank a formal environmental policy?			
0,33 or 0,67 or 1*			0 or 1			
B. Actions creating real financial costs on the part of the bank/ lost benefits, having a positive impact on the environment						
$B = (B1+ B2+ B3)/3$						
B1 Does the bank declare the lack of financing for high emission customers?		B2 What percentage of the bank's energy consumption comes from RES?		B3 Does the bank buy certificates of energy origin?		
0 or 0,5 or 1**		0 or 1		0 or 1		
C. Sources of finance, products and the environmental component of credit policy $C = (C1+C2+C3+C4+C5+C6+C7)/7$						
C1 Does the bank use financing sources supporti	C2 Does the bank offer financing to support the energy transition?	C3 Is environ mental risk include d in the credit	C4 Does the bank provide the share of environmen tal financing in	C5 Does the bank provide information about the reduction of	C6 Is ESG-linked fundin g provid ed by	C7 Does the bank declare support for green energy?

ng the green economy?		policy?	its credit portfolio?	emission/use of energy in the financed customers?	the bank?	
0 or 1	0 or 1	0 or 1	0 or 1	0 or 1	0 or 1	0 or 1
D. Promoting environmental behaviour $D = (D1+D2+D3+D4+D5)/5$						
D1 Is there an environmental factor in the purchasing policy?	D2 Does the bank develop environmentally friendly behaviour in its employees?	D3 Does the bank reduce paper consumption in its financial documentation?	D4 Does the bank support sustainable transport?	D5 Does the bank run pro-ecological campaigns among its customers?		
0 or 1	0 or 1	0 or 1	0 or 1	0 or 1		
E. Saving on media, paper, fuel and recycling $E = (E1+E2+E3+E4+E5+E6)/6$						
E1 Does the bank report the consumption of media, energy, water, fuel, paper, etc.?	E2 Does the bank declare that it will intensify the use of videoconferencing instead of business trips?	E3 Does the bank use energy-efficient properties and equipment?	E4 Does the bank publish CO ₂ emission?	E5 Is the bank in the process of replacing its fleet with an electric or hybrid one?	E6 Has the bank implemented recycling?	
0 or 0,25 or 0,5 or 1***	0 or 1	0 or 1	0 or 1	0 or 1	0 or 1	
F. Formal commitment of the bank to international environmental standards $F = (F1+F2+F3)/3$						
F1 Has the bank implemented an energy saving policy according to ISO 50001/ISO14001:2015 standard?	F2 Does the bank declare its commitment to the UN Sustainable Development Goals (SDG)?		F3 Did the bank take part in the climate commitment of 5 banks during the COP24 summit in Katowice on 12. 2018?			
0 or 1	0 or 1		0 or 1			
II STAGE OF AGREGGATION						
G. Pro-environmental measures not affecting or improving the bank's performance $G = (A+C+D+E)/4$						
H. Activities creating real financial costs on the part of the bank/ lost benefits, having a positive impact on the environment $H = (B+F)/2$						

III STAGE OF AGREGGATION – ENVIRONMENTAL BANK SCORING (EBS)

$$EBS = (1/3 \cdot G + 2/3 \cdot H) \times 100$$

* - 0,33 (ESG Report); 0,67 (Management Board Report); 1 (Financial Statement)

** - 0 (No declaration); 0,5 (No funding for new projects/customers); 1 (No continuation of funding)

*** - 0 (No data); 0,25 (Only utilisation – no dynamics); 0,5 (Both utilisation and dynamics reported, however increase in utilisation); 1 (Both utilisation and dynamics reported and decrease in utilization in each area)

Source: Own study.

5. Results and conclusions

The value of EBS for individual banks compared to their scale of operations (measured by the level of own funds), standing (measured by the average external rating) and information about the main shareholder is presented in Table 3.

Table 3

EBS, own funds and average external rating of the analysed banks

Bank	Own funds (PLN bio)	EBS	Average external rating (S&P/Fitch scale) as of 03.2019	Main shareholder (as of the end of 2018)	Financial holding
Alior Bank SA	6,6	4,9	Brak	Private	Domestic
BGK	19,1	9,0	A-	State	Domestic
Getin Noble Bank SA	3,1	10,9	B	Private	Domestic
Powszechna Ka- sa Oszczędności Bank Polski SA (PKO BP)	38,4	11,3	A	State	Domestic
BOŚ SA	2,1	12,7	BB-	State	Domestic
Bank Handlowy w Warszawie SA	7	15,5	A-	Private	Global
Bank Polska Kasa Opieki SA (Pekao SA)	21,8	19,1	A-	State	Domestic

BNP Paribas Bank Polska SA	10,6	19,4	A-	Private	Global
Bank Millennium SA	8,1	22,4	BBB/BBB+	Private	Global
Credit Agricole Bank Polska SA	2,6	37,4	A-	Private	Global
mBank SA	15,2	43,2	BBB+	Private	Global
Santander Bank Polska SA	23,8	68,8	A-	Private	Global
ING Bank Śląski SA	13,3	91,0	A	Private	Global

Source: Own study.

The following conclusions can be drawn from this study:

- small private banks as well as banks controlled by State have a relatively low value of EBS. The exception is Bank Handlowy w Warszawie SA, which belongs to the American Citi Group. The low value of EBS for state-owned banks should be explained by the significant scale of financing of state-owned enterprises which contribute significantly to CO₂ emissions,

- banks belonging to global financial holdings (with their EU headquarters) have higher values of EBS,

- there is no relation between the value of EBS and the bank's standing measured by an average external rating. However, it is to be expected that in the future such a relationship will be outlined. This is due to the ongoing review of the methodology by leading credit rating agencies since 2019. In 2019, Fitch Ratings was the first BIG Three agency to introduce ESG as a credit rating determinant, which resulted in a 22% revision of the rating (Fitch Ratings 2019).

The proposed tool for assessing a bank's commitment to environmental and climate protection is based on publicly available information contained in the banks' annual reports. Its wider use should bring two types of benefits:

- the possibility to analyse the dynamics of change in the value of the indicator for individual banks and the sector,

- the mobilisation of the bank to engage more in direct and indirect environmental initiatives,

- greater transparency and comparability of individual banks in terms of their commitment to environmental and climate protection.

References

1. Bank of England (2020), Climate change: what are the risks to financial stability, <https://www.bankofengland.co.uk/knowledgebank/climate-change-what-are-the-risks-to-financial-stability>
2. Campiglio E. (2014), Beyond carbon pricing: The role of banking and monetary policy in financing and transition to a low-carbon economy, Centre for Climate Change Economics and Policy Working Paper No. 181, Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment Working Paper No. 160
3. Carse D. (2000), Environmental issues and their implications for financial institutions in Hong Kong, BIS Review 108/2000, <https://www.bis.org/review/r001129c.pdf>
4. Chih H.L., Chih H.H. and Chen T.Y. (2010), On the determinants of corporate social responsibility: International evidence on the financial industry, *Journal of Business & Ethics*, Vol. 93, pp. 115–135
5. Ciciretti R., Kobeissi N, Zhu Y. (2014), Corporate social responsibility and financial performance: an analysis of bank community responsibility, *International Journal of Banking, Accounting and Finance (IJBAAF)*, Vol. 5 (4).
6. Cornett M.M., Erhemjamts O., Tehranian H. (2016), Greed or good greeds: an examination of the relation between corporate social responsibility and the financial performance of U.S. commercial banks around the financial crisis, *Journal of Banking and Finance*, Vol. 70, pp. 137–159
7. Dafermos, Y., Nikolaidi M., Galanis G. (2018), Climate change, financial stability and monetary policy, *Ecological Economics*, Vol. 152, pp. 219–234.
8. De Greiff, K., M. Delis, and S. Ongena (2018), Being Stranded on the Carbon Bubble, Climate Policy Risk and the Pricing of Bank Loans. CEPR Discussion Papers, <https://voxeu.org/article/carbon-bubble-and-pricing-bank-loans>
9. ECB (2019), Banking in a changing climate – preparing for what lies ahead, https://www.bankingsupervision.europa.eu/press/publications/newsletter/2019/html/ssm.nl190515_3.en.html
10. EU (2019), EU energy in figures. Statistical pocketbook 2019, <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/e0544b72-db53-11e9-9c4e-01aa75ed71a1/language-en>

11. Fitch Ratings (2019), Fitch Ratings Launches ESG Relevance Scores to Show Impact of ESG on Credit <https://www.fitchratings.com/site/pr/10058528>
12. Greenbaum S.I., Thakor A.V. (2007), Contemporary financial intermediation., 2nd edn. Academic Press, Amsterdam
13. Grippa P., Schittmann J., Suntheim F. (2019), Climate change and Financial Risk, Finance&Development IMF, December, pp. 26-29 <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2019/12/climate-change-central-banks-and-financial-risk-grippa.htm>
14. Huang B., Punzi M. T., Wu Y. (2019), Do banks price environmental risk? Evidence from a quasi natural experiment in the People's Republic of China, ADBI Working Paper Series, No. 974 July 2019, <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/511356/adbi-wp974.pdf>
15. Kemp-Benedict E. (2018), Investing in a green transition. Ecological Economics, Vol. 153, pp. 218–236
16. KZBS (2020), Dane finansowe sektora banków spółdzielczych w Polsce. Krajowy Związek Banków Spółdzielczych, <https://www.kzbs.pl/Dane.html>
17. Mazahrih, B. J. S. (2011), Incorporation of Environmental Issues into Banks' Lending Decisions (Thesis, Doctor of Philosophy (PhD)). University of Waikato, Hamilton, New Zealand. Retrieved from <https://hdl.handle.net/10289/5885>
18. McKee C., Azevedo L. G. (2018), Sustainable Finance: What can the financial sector do to better manage environmental and social risks? <https://blogs.iadb.org/bidinvest/en/banks-better-manage-environmental-social-risks/>
19. Network for Greening the Financial System (2019), First comprehensive report. A call for action Climate change as a source of financial risk, April 2019, https://www.banque-france.fr/sites/default/files/media/2019/04/17/ngfs_first_comprehensive_report_-_17042019_0.pdf
20. Nordhaus W. (2015), *The Climate Casino: Risk, Uncertainty, and Economics for a Warming World*, Yale University Press
21. Rozenberg J. et. al (2013), Funding low-carbon investments in the absence of a carbon tax, *Climate Policy*, 13 (1), pp. 134-141
22. Scholtens B., van't Klooster S. (2019), Sustainability and bank risk, Palgrave Communications volume 5, Article number: 105
23. Sobolewski P. (2018), Jak banki wspierają ochronę środowiska,

<https://www.politykainsight.pl/pi-climate/1775404,1,jak-banki-wspieraja-ochrone-srodowiska.read>

24. Thompson M. (2006), Environmental & Social Risk Management in Banks, UNEP Finance Initiative, PWC, https://www.unepfi.org/fileadmin/events/2006/moscow/ceetf_moscow_thompson_2006.pdf

25. Weber O. (2012), Environmental Credit Risk Management in Banks and Financial Service Institutions, *Business Strategy and the Environment*. 21(4). pp. 248-263

26. Ziolo M. (2017), Zarządzanie ryzykiem środowiskowym i jego znaczenie dla stabilności sektora bankowego, *Problemy Zarządzania* nr 1/2017 (66), t.2, pp. 92-106

ATTITUDES FOR CERTIFICATION ON THE CULTURAL ROUTE "ALONG THE SILK ROAD" IN BULGARIA

Prof. Stoyan Marinov, PhD

University of Economics – Varna, Bulgaria

s.marinov@ue-varna.bg

Chief Assist. Prof. Krasimira Yancheva, PhD

University of Economics – Varna, Bulgaria

krasimira_yancheva@ue-varna.bg

Chief Assist. Prof. Todor Dyankov, PhD

University of Economics – Varna, Bulgaria

todordyankov@ue-varna.bg

Abstract

The report represents a study according to the framework of a project with reference number BSB 570 "Silk Road Local Culture", having an acronym SILC, funded by the Joint Black Sea Basin 2014-2020 Operational Program and co-financed by the Ministry of Regional Development and Public Affairs of the Republic of Bulgaria. The aim of the report is to reveal the attitudes of stakeholders for their certification and relevant participation in the offering of the tourist cultural route "Along the Silk Road" in Bulgaria. In the course of the report is outlined a critical review of existing researches and legislation on global and European policies for implementing the Silk Road thematic process of linking along with the main criteria for certification of cultural heritage, cultural routes and stakeholders in the field of European cultural tourism and for the purpose of the project. The authors analyze the officially certified routes and practices of cultural heritage, including those related to the Silk Road in the European context and in the partner countries of the project. Based on a conducted survey, the degree of motivation and willingness of stakeholders to participate in the SILCNET label certification process is also presented.

Key words: *Silk Road, Cultural Heritage Potential, Assessment, Tourism Demand, Bulgaria.*

JEL Code:Z300

Introduction

The general goal of the following report is to present the results of the implementation of activity A.T 4.1: Imposition and sustainability of the SILCNET label " with result number DT.4.1.1 "Sustainability study on the SILCNET label" conducted under the contract between the University of Economics - Varna, hereinafter referred to as the CONTRACTING

AUTHORITY and “FIL” Ltd., hereinafter referred to as “THE CONTRACTOR”, with the following subject: "Development of a manual for SILCNET label" / code, according to the common glossary / CPV /: 7124 1000/ under project with reference number BSB 570 “Silk Road Local Culture“, acronym SILC, financed by Joint Operational INTERREG Programme Black Sea Basin 2014-2020 through the European Neighbourhood Instrument and co-financed by Ministry of Regional Development and Public Works of the Republic of Bulgaria.

The implemented sustainability study on the SILCNET label is based on specific research tasks supporting the general goal of this paper in the following manner:

First, provision of a review of existing research and regulatory framework, with regards to global and European policies for the implementation and development of the process of creating and thematically linking of cultural routes, based on the Silk Road theme.

Second, delineation of main criteria for certification of cultural heritage, cultural routes and stakeholders in the field of European cultural tourism.

Third, authors’ proposition criterion system for obtaining SILCNET membership according to the SILC goals of the project.

Fourth, identification of officially certified routes and practices of cultural heritage related to the Silk Road, and their relevant evaluation in the European context of the partnering countries of the project.

Fifth, assessment of the degree of motivation and willingness of stakeholders to participate in the SILCNET label certification process.

1. The theme "Along the Silk Road" in the context of global and European policies of cultural routes

From the theoretical review of the current definitions, it has been established that the institutions of the European Union have a major contribution for the formation of the "cultural route" concept. According to the definition of the Cultural Cooperation Council, a cultural route is a "Entity on the territory of one or more countries or regions, organized around topics whose historical, artistic or social interest is proven to be European, either according to their geographical origin or according to their

content and significance”.¹ Cultural Routes of European importance, in turn, are defined as:

- transnational (affecting several countries);
- transregional (cross-border or not);
- regional (routes within a region, the interest to which regarding historical, artistic and social perspective goes beyond the borders of the region or the respective country).

1.1. The Council of Europe’s programme for Cultural Routes²

The Council of Europe is the oldest European political organization uniting 47 countries. The Council of Europe's activities in the field of heritage are significant because it is one of the few organizations today that promote ethical and regulatory principles regarding this. The organization facilitates the exchange of information about policies and best practices and also engages civil society in these policies, providing residents with a sense of identity and belonging through the common European heritage.

The basis for the work of the Council of Europe in the fields of education, culture, heritage, sport and youth is the European Cultural Convention. A key objective of the Council of Europe in the field of cultural and natural heritage is to increase concern regarding the common European heritage and enhance cooperation for its preservation. To achieve this, the organization launches a variety of specialized programs which help cultural communities to discover and understand one another. At the same time, the programs include also opportunities for development. Southeastern European countries participate in these programs, developing cross-border cooperation networks and exchanging experience in the areas of protection, promotion, legislation and sustainable development of cultural and natural heritage.³

Through its Cultural Routes Programme the Council of Europe imposes a model for cultural and tourism management. The certified routes

¹ [Online] Available from // http://www.culture-routes.lu/php/fo_index.php?lng=en. [Accessed 20/03/2020].

² The Council of Europe’s programme for Cultural Routes was launched in 1987 with the Declaration of Santiago de Compostela. The program is a framework for cooperation between the 47 countries that have ratified the European Cultural Convention; its rules are defined in Resolution 2007 (12).

³ **Source of information: official site of the Council of Europe.**[Online] Available from // <https://www.coe.int/en/web/portal/home>. [Accessed 20/03/2020].

are evaluated based on compliance with a number of criteria. Regular meetings, trainings and seminars are organized to enhance the initiation and exchange of common and innovative strategies for cultural and economic development, sustainable tourism and European civil society.

The certification “Cultural Route of the Council of Europe” is a guarantee of excellence. The stakeholder networks, based on the routes, carry out innovative activities and projects relating to five priority areas of action: co-operation in research and development; preservation of memory, history and European heritage; cultural and educational exchanges for young Europeans; contemporary cultural and artistic practice; cultural tourism and sustainable cultural development.

1.2. Initiatives of the European Union and the European Commission

A special sector (Directorate-General for Education and Culture) for education and cultural policies has been set up within the European Commission. According to Article 151 of the EC Treaty, "The population should contribute to the blooming of Member States' cultures while respecting their national and regional diversity and highlighting the common cultural heritage". Among the European Union's cultural objectives are the preservation and protection of cultural heritage which is of European importance. In order to achieve these cultural objectives, the European Commission is taking the following actions:

First, the European Commission manages the Culture Program, which is dedicated to supporting the implementation of specific and innovative projects, multiannual cooperation agreements, organization of specific cultural events with a European and/or international dimension.

Second, through the programme “Culture”, the European Commission is also cooperating with the Council of Europe, for example through joint activities concerning cultural heritage in the context of the Regional Programme on Cultural and Natural Heritage in Southeastern Europe (SEEAP), European Heritage Days (EHD) and the European Heritage Network (HEREIN)⁴.

Third, some specific programmes of the European Commission focus

⁴ INTERNATIONAL PROJECT “EUROPEAN HERITAGE NET – HEREIN 2E” (2002-2003). <http://icomos-bg.org/?p=25&l=1&id=111>. [Online] Available from // [Accessed 17/03/2020].

on cultural heritage and practices for its sustainable development: for example, the Phare program for cultural tourism.

Fourth, another very popular activity is dedicated to the European Cultural Capitals, designed to promote the gathering of European citizens. It is becoming more popular among Europeans, which is observed with the increase of its cultural and socio-economic impact among visitors it attracts.

With the help of the European Union and the Council of Europe, the HEREIN (European Heritage Network) project is being implemented, with the aim to gradually integrate all European countries into one common heritage information network.

A joint initiative of the Council of Europe and the European Commission is the South East Europe Regional Cultural and Natural Heritage Program (SEEAP). It was proposed to countries from Southeastern Europe in 2003 as part of the contribution to ensuring democratic stability in the region and has been adapted to the specific economic and transitional context of the area.⁵

Another joint program of the Council of Europe and the European Union is "Routes4U".⁶ It enhances regional development through the Council of Europe's Cultural Routes in the four macro-regions of the EU - the Adriatic-Ionian, Alpine, Baltic and Danube regions. These EU macro-regional strategies have covered 27 countries with more than 340 million people in a thirty-month period.

1.3. Icomos Initiatives

In addition to European institutions, organizations such as ICOMOS (International Council on Monuments and Sites) are also actively involved in the topic of cultural routes. In 2008, in Quebec the "International Charter for Cultural Routes" was adopted. It provides a definition for the concept and, along with that, identifies a specific classification. According to the definition, the cultural route represents "any route of communication, be it land, water, or some other type, which is physically delimited and is also characterized by having its own specific dynamic and historic functionality

⁵ Culture and Cultural Heritage. [Online] Available from // <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage#TopOfPage>. [Accessed 20/03/2020].

⁶ 2017-20 | Joint Programme with the European Commission - DG REGIO | Routes4U.[Online] Available from // <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/eu-jp-2017-20>. [Accessed 20/03/2020].

to serve a specific and well-determined purpose”.⁷

In accordance with the goals of the International Council on Monuments and Sites (ICOMOS), in 1998 the International Scientific Committee on Cultural Routes (CIIC) was established. It aims to promote international cooperation, the identification, study and improvement of cultural routes and their importance with respect to their basic qualities, integrity and synthesis. Equally important is their function, which is reflected in protection, maintenance and preservation of monuments, groups of buildings, archaeological sites, cultural landscapes and other sites connected through cultural values and historical links. Based on the activities of the aforementioned European institutions and international organizations, the Cultural Routes Program aims to encourage the realization of joint initiatives which interest the scientific community as well as elected representatives, executors of regional development projects, political individuals and the tourism business through the joint formation of European networks.

2. Criteria for certification of cultural route SILCNET label.

A main task regarding the sustainability of the SILCNET label is to establish the degree of compliance of the SILC project with the requirements of key criteria for the certification of cultural heritage and stakeholders under the label of cultural routes. In this regard, it is necessary to reveal to what extent the SILC project meets the formal regulatory requirements for the creation and development of a legally established cultural route.

Therefore, as a reference regulatory framework in the field of European cultural tourism are taken into account the resolution criteria and procedures used by the European Institute of Cultural Routes (EICR)⁸ in Luxembourg by the Council of Europe, which are based on CM / Res (2013) 67⁹. The resolution was adopted by the Committee of Ministers on

⁷ The ICOMOS charter on cultural routes, prepared by the International Scientific Committee on Cultural Routes (CIIC) of ICOMOS, Ratified by the 16th General Assembly of ICOMOS, Québec (Canada), on 4 October 2008

⁸ European Institute of Cultural Routes, [Online] Available from [https://pjp-eu.coe.int/en/web/cultural-routes-and-regional-development/certification-guidelines#%2242276542%22:\[1,2\]](https://pjp-eu.coe.int/en/web/cultural-routes-and-regional-development/certification-guidelines#%2242276542%22:[1,2]) [Accessed 28/03/2020]

⁹ CM/Res (2013)67, [Online] Available from https://rm.coe.int/16807b7d5b__ [Accessed 30/03/2020]

18.11.2013 and revises the rules for issuing the “Cultural Route of the Council of Europe” Certificate.

Meeting the requirements of CM / Res (2013) 67 is a prerequisite for a successful certification of a cultural route within the European Union. In this regard, the administration of the certification process is conducted in two stages:

- at the first stage by the European Institute for Cultural Routes (EICR)

- on second stage, final consideration and decision are made by the governing board of The Enlarged Partial Agreement on Cultural Routes of the Council of Europe.¹⁰

The EICR¹¹ Certification Start-up procedure is 1.5 calendar years in duration. The duration of the process is determined by the set up mechanism for control, performance of evaluation activities by designated experts and institutions, implementation of reports, meetings and discussions.

2.1. Compliance of the SILC project with the rules for certification of cultural routes

Currently, the Enlarged Partial Agreement (EPA) includes 34 partner countries from within and outside the European Union and one monitoring member state Belarus since 2020. All countries, from which the SILC partner organizations originate, are members of the EPA, with Bulgaria and Greece being members since 2011, Romania (2013), Armenia (2015), Georgia (2016). Along with that membership, the SILC project meets another important EICR criterion for initiating the certification process – that at least three partner organizations have to originate from countries located within the European Union. In this regard, the participation of SILC partners from Bulgaria, Greece and Romania fully complies with the criterion requirement.

The objectives and results of the SILC project are coherent with the principles set out in Article 15b of the Statute of the Council of Europe, based on resolution CM / Res (2013) 67. With regard to the certification of

¹⁰ The Enlarged Partial Agreement on Cultural Routes of the Council of Europe, [Online] Available from <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/cultural-routes> [Accessed 30/03/2020]

¹¹ Guidelines for certification in EICR [Online] Available from <https://pjp-eu.coe.int/en/web/cultural-routes-and-regional-development/certification-guidelines> [Accessed 27/03/2020]

cultural routes, key points of the principles of the Council of Europe are united around: achieving a greater degree of unity of the Member States through culture; jointly promoting European identity in the context of its integrity and diversity; stimulating intercultural dialogue through conflict prevention and reconciliation; sharing common values, connecting cultures and regions by understanding and promoting physical, tangible and intangible cultural heritage; implementation of cultural routes that connect and follow philosophies, stories, people, migration processes, travel, art, religion, science, technology, commerce.

In the annex to resolution CM / Res (2013) 67, three sets of certification rules are legally stated according to which an applicant project must have a theme that meets the eligibility criteria system (Part One), develop priority activities explicitly mentioned in part two and be represented by a single network of partners as required by part three.

Related to the content of the criteria of the groups from resolution CM / Res (2013) 67, the SILC project has the following characteristics of adherence:

First, according to the "List of eligibility criteria for a project topic" (Group 1), it can be stated that:

- The topic of the Local Silk Road under the SILC project reflects in particular the European values of at least three Member States in the European Union, together with Georgia and Armenia, as associate partners of the community.

- Multidisciplinary experts from different regions of the European continent are involved in the development of the Local Silk Road theme, as project activities are managed and implemented in consensus between partners. The fulfilment of this criterion is ensured by including specialists (experts) from three universities - University of Aristotle - Thessaloniki (Greece), University of Economics - Varna (Bulgaria), the Russian - Armenian University (Armenia) and two NGOs - National Association for Rural, Ecological and Cultural Tourism - Tulcea (Romania) and International Center for Social Research and Policy Analysis (Georgia);

- The theme of the Local Silk Road under SILC project actually reflects part of Europe's memory and history, while contributing to a better re-evaluation of modern Europe by recreating and resurrecting the ancient Silk Road located on the Balkans, and along the Black Sea basin.

- The Local Silk Road has a clear potential for the initiation and

development of educational exchanges of young people in the field of cultural heritage and tourism.

- The Local Silk Road allows the development of initiatives and other similar projects in the field of cultural tourism and sustainable cultural development.

- The theme of the Local Silk Road clearly states the intention for the development of tourism products, which can be achieved through a close partnership between tourism organizations, institutions, education experts and other stakeholders.

Second, regarding the assessment of the relevance of the SILC project for the criterion group "priority areas of action" according to resolution CM / Res (2013) 67, it can be argued that:

- The SILC project is entirely subordinate to the requirement for cooperation in the field of research and development. On the other hand, the SILC project plays a unifying role around highly relevant, not only in Europe but also worldwide theme for Local Silk Road and accordingly, it will prove its additional role (weight) in sharing of European values. The SILC project complies with the criteria of "improving European memory, history and heritage" especially in less familiar areas of cultural heritage.

- The SILC project will definitely help to promote dialogue and connectivity between urban and rural cultures, developed and less developed regions, minority communities and the ethnic majority of partner countries through the establishment of a network of partner organizations and entities mainly in the tourism sector;

- The SILC project has the potential to create opportunities for cooperation between Europe and other continents by finding specific similarities and attractiveness among different regions;

- The SILC project aims to raise public awareness in the field of cultural tourism about the opportunity for sustainable development of territories through high quality forms of tourism production and consumption.

Third, regarding the compliance to the "network building criteria", the SILC project is relevant in the following directions:

- Meets the requirement for a conceptual framework which serves as a basis for collaborative research on the theme of Local Silk Road, adopted by individual network partners;

- Includes entities from several member states of the Council of

Europe (in this case all 5 partners) throughout the whole period of project implementation;

- Ensures that the proposed project is financially and organizationally feasible and viable;
- It is realized through contractual binding according to the principle of free participation (association) of all stakeholders in the establishment of the partner network;
- Ensures that the Affiliate Network operates on a democratic basis;
- Ensures the overall visibility and consistency of the project through its ongoing communication, the planned creation of a virtual observatory and the subsequent imposition of the SILCNET certification label.

Based on the conducted analysis in paragraph 2.1 it can be confirmed as a conclusion that the SILC project fully meets the basic requirements for the development of a Cultural Route of the Council of Europe.

2.2. Criteria for obtaining SILCNET membership

The Bulgarian SILC partner represented by the authors of this paper proposes a set of criteria for every potential applicant to participate in the Silk Road Local Culture certification process in order to obtain SILCNET membership. The criterion system is generally based on some practical ideas on behalf of the European Routes of Industrial Heritage¹². In this relation the applicants for SILCNET membership must meet and comply with three groups of certification criteria:

I. General certification criteria for SILCNET membership - eligible candidates for a SILCNET membership in this first group of certification criteria are the following legal entities:

A. Cluster tourist sites - contain more than one key theme related to the local Silk Road - regional museums, national-historical, architectural, ethnographic, religious complexes and sites and others of this type

B. Individual tourist sites (sightseeings) - all types of legally active working tourist sites that have the ability to effectively receive and serve visitors

C. Corporate participants - public and private organizations, institutions in the field of tourism, protection and restoration of cultural heritage (regional administrations, municipalities, tourist information

¹² European Routes of Industrial Heritage (ERIH) [Online] Available from <https://www.erih.net/about-erih/erih-membership/> [Accessed 30/03/2020]

centers); research centers and higher education institutions in the field of tourism; representatives of the tourism industry - tour operators and travel agents, hoteliers, restaurateurs, transport companies, souvenir manufacturers and dealers, car rental suppliers; attractions, wineries, tour guide companies, animation and entertainment agencies craftsmen and their associations and other interested corporate entities who have the desire and ambition to share and promote the SILCNET logo

D. Individual members (people) - all legally mature individuals interested in the field of Silk Road local cultural heritage

II. Specific certification criteria for obtaining SILCNET membership: this second group of criteria is devoted to main benefits, obligations and some indicative commitments that a candidate for SILCNET membership should take into consideration during the application process. In this relation the most important criteria could be divided in the following groups:

A. Benefits and rights of SILCNET certification on behalf of the applicant:

- Free certification process and procedures
- Free use of the SILCNET label for an unlimited period of time
- Free SILCNET membership for an unlimited period of time
- Free inclusion and membership in the virtual observatory and any resulting opportunities for an unlimited period of time
- Access to all information and communication resources deriving from the SILCNET label, the SILCNET network and the virtual observatory

B. Obligations of the applicant to obtain membership under the SILCNET label:

- Pass the compulsory SILCNET certification training course
- Consent for inclusion in the SILCNET network
- Consent to be included in the SILCNET Virtual Observatory
- Consent to accept the SILCNET logo
- Consent to adhere to the rules for the visualization (reproduction) of the SILCNET label when used by the participant on his own means of communication and media

C. Indicative commitments of the applicant in order to obtain a membership under the SILCNET logo:

- Consent to periodically update general information about the its activity and current status of participation
- Consent to share additional data and information on the preparation

of ongoing analyzes, reports, periodic and annual evaluations upon request from the SILCNET Lead Partners

- Consent to support the promotion, validation and development of the SILCNET label

The idea behind the elaboration of these certification criteria is that potential applicants envisaged in Group I, part A should be attracted as key or anchor points for the outline of the SILCNET cultural route on the territories of all partnering countries in the SILC project. In other words those anchor points would serve as a backbone for the gradual construction of the route.

3. Certified Cultural Routes of the Council of Europe and Cultural Routes on the SILK Road

European Cultural Routes are based on a number of shared values that enhance sensitivity to European cultural identity and European citizenship. They trace the history of influences, exchanges and developments that have shaped European cultures. Routes are a tool to preserve and emphasize cultural and natural heritage, as well as to improve the quality of life. The routes cross the continent and extend across Northern Africa and Asia Minor, extending cultural exchanges to neighbouring continents as well.

According to the director of the European Institute for Cultural Routes¹³ “a cultural route is to be understood not only in the sense of physical pathways, but as journey through space and time, demonstrating how heritage and cultures of different and distant regions of Europe contribute to a shared cultural heritage”

As of April 2020, a total of 38 Cultural Routes of Council of Europe have been certified. The topics of the routes, the year of certification, the number of countries included in the specific route and the number of SILC countries included are presented in Table 1.

¹³ Cultural routes, a base for European identity.[Online] Available from // <https://www.vaticannews.va/bg/world/news/2018-11/kulturmite-marshcruti-bazisni-elementi-za-evropeiska-identichnos.html>. [Accessed 20/03/2020].

Table 1

Certified Cultural Routes of the Council of Europe as of 2020

	Cultural route	Year	No of countries
1	Santiago de Compostela Pilgrim Routes	1987	9
2	The Hansa	1991	15
3	Viking Routes	1993	15
4	Via Francigena	1994	4
5	Routes of El legado andalusí	1997	8
6	Phoenicians' Route	2003	9
7	Pyrenean Iron Route	2003	3
8	European Mozart Ways	2004	10
9	European Route of Jewish Heritage	2004	15
10	Saint Martin of Tours Route	2005	10
11	Cluniac Sites in Europe	2005	8
12	Routes of the Olive Tree	2005	18
13	VIA REGIA	2005	7
14	TRANSROMANICA	2007	9
15	Iter Vitis Route	2009	18
16	European Route of Cistercian abbeys	2010	11
17	European Cemeteries Route	2010	20
18	Prehistoric Rock Art Trails	2010	7
19	European Route of Historic Thermal Towns	2010	15
20	Route of Saint Olav Ways	2010	4
21	European Route of Ceramics	2012	4
22	European Route of Megalithic Culture	2013	8
23	Huguenot and Waldensian Trail	2013	4
24	ATRIUM	2014	5
25	Réseau Art Nouveau Network	2014	16
26	Via Habsburg	2014	4
27	Roman Emperors and Danube Wine Route	2015	5
28	European Routes of Emperor Charles V	2015	11
29	Destination Napoleon	2015	9
30	In the Footsteps of Robert Louis Stevenson	2015	4
31	Fortified Towns of the Grande Region	2016	3
32	Impressionisms Routes	2018	7
33	Via Charlemagne	2018	7
34	European Route of Industrial Heritage	2019	26
35	Iron Curtain Trail	2019	21
36	Le Corbusier Destinations: Architectural Promenades	2019	6
37	Liberation Route Europe	2019	11
38	Routes of Reformation	2019	8

Source: The European Institute of Cultural Routes (Luxembourg)

Southeastern Europe has been a real crossroad of civilizations and religions throughout the centuries; a mediator between the East and the West, between the North and the South, imbued with internal connections and influences associated with common historical roots. As a result, cultural corridors have formed over time in the region - transnational axes of age-old interactions - a living memory of civilizations and healthy ties between the peoples that inhabit it. Some of these cultural routes that have preserved their vitality from antiquity to the present without being institutionalized and certified are: Via Adriatica; Via Anatolia; Via Egnatia; Via Pontica; Diagonal Road; Danube Road; Western Trans-Balkan Road; Eastern Trans-Balkan Road; Sofia - Ohrid.

Historically, the Silk Road is projected into a series of cultural routes presented in table 2. The announced routes along the Silk Road are a political and marketing attempt to use the Silk Road topic to develop economic, cultural and tourist relations between the countries of the East and the West.

Table 2

Routes along the Silk Road

Route	Territory coverage	Period
1. The Royal Road	Iran, Turkey	450-420 BC
2. The Persian Royal Road ¹⁴	Iran, Turkey	500-330 BC
3. The Great Silk Road	Xian (China), India, Middle East, Europe	13 century zenith 15 century decline
4. The Great Silk Road	China, Kazakhstan, Uzbekistan, Iran, Afghanistan, India, Middle East, Mediterranean	2 nd century BC
5. Routes of Dialogue ¹⁵	From China to Central Asia	2 nd century BC
6. Maritime Silk Route ¹⁶ - South China Sea Route - East China Sea Route	The marine parts of the Maritime Silk Route include waters such as: Yellow Sea; East China Sea; South China Sea; The Malacca Strait; The Indian Ocean; The Bay of Bengal; Arabian Sea; The	1 st century BC

¹⁴ Silk Road, https://www.ancient.eu/Silk_Road/

¹⁵ About the Silk Roads, <https://en.unesco.org/silkroad/about-silk-roads>

¹⁶ Silk Road on the Sea (Maritime Silk Route), <https://www.travelchinaguide.com/silk-road/maritime-silk-route.htm>

	Persian Gulf; Red Sea; The Mediterranean;	
7. Northern Silk Road	It is divided into three: - North of Taklamatan Desert - South of Taklamatan Desert - North of Tian Shan Mountain	1 st century BC
8. Southern Silk Road (Karakoram route)	China, Pakistan, Afghanistan	1 st century BC
9. Southwestern Silk Road	China, India	1 st century BC
10. The new Silk Road "One Belt, One Road" ¹⁷	60 countries from Asia, Africa and Europe	2016-2030
11. Northern Silk Road	Northern China, Crimean Peninsula, Italy	1877
12. Southern Silk Road	Iran, Turkmenistan, North Africa	1877
Silk Road Economic Belt ¹⁸		
13. The New Silk Road between Russia and China	China, Russia	2014-
14. The New Silk Road across Middle Asia	Tajikistan, Uzbekistan, Turkmenistan, Turkey	2011-
15. The New Silk Road through Turkey and the Caucasus	Azerbaijan, Georgia, Turkey	2010-
16. The New Silk Road and the USA	Countries from the USA, South and Central Asia	2011-
17. Western Silk Road ¹⁹²⁰	A union between a maximum number of craftsmen, traders from small and medium-size enterprises	

Source: the table was conducted by the authors

4. Stakeholder motivation and willingness to participate in the SILCNET label certification process

Conclusions on the motivation and willingness of stakeholders to participate in the SILCNET label certification process can be made on the

¹⁷ The New Silk Road: Reality or Political Marketing?, <https://profit.bg/svetat/noviyat-pat-na-koprinata-realnost-ili-politicheski-marketing/>

¹⁸ Chankov, G., The New Silk Road and the Black Sea region <https://www.unwe.bg/alternativi/bg/journalissues/article/7755>
<http://www.tourism.government.bg/bg/kategorii/novini/ministur-angelkova-uchastva-v-berlin-v-8-ata-sreshta-na-ministrice-na-turizma-ot>

²⁰ Considering common travel packages along the "Western Silk Road"
<https://news.bg/tourism/muslim-za-obshti-turisticheski-paketi-po-zapadniya-pat-na-koprinata.html>

basis of data from a survey conducted regarding the SILC project. As the survey continues, accumulated data between January and 31st March 2020 is used in this report.

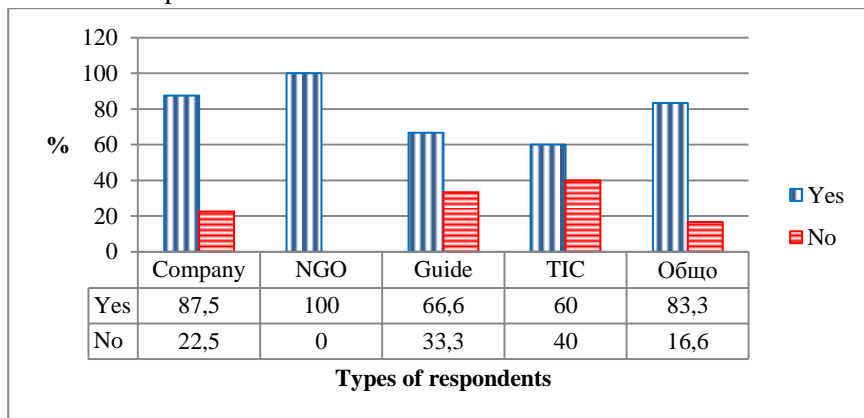

Fig. 1. Do you accept your organization (institution) to be included and certified free of charge under the project BSB 570 “Silk Road Local Culture (SILC)”

Source: Data from own research for the SILC project

As it can be seen from Chart 1, the dominant part of the respondents answered positively to the question: Do you accept your organization (institution) to be included and certified free of charge under the project BSB 570 “Silk Road Local Culture” / SILC?

Intermediate data shows that in NUTS II North-Eastern Region (BG33) and South-Eastern Region (BG34) of Bulgaria, 87.5% of the surveyed representatives of tourism companies (hoteliers, tour operators, restaurateurs) express their willingness to participate in the BSB 570 certification process "Local culture along the Silk Road". All of the interviewed representatives of NGOs express consent, as well as 66.6% of the surveyed guides and 60% of the representatives of the tourist information centres. Overall, 83.3% of all respondents indicated their willingness and consent to participate in the BSB 570 certification process "Local culture along the Silk Road".

Conclusion

The preliminary study on the implementation and sustainability of the SILCNET label draws the following conclusions:

First, there is a well-established system for the evaluation and certification of cultural tourist routes in Europe, developed and put into practice by the Council of Europe through its Executive Agency, the European Institute for Cultural Routes (EICR). The cultural and tourist value of a particular cultural route is enhanced and multiplied by its certification by the EICR and its inclusion in the Council of Europe's Cultural Routes network.

Second, according to the preliminary assessment, the nature and content of the BSB 570 "Local culture along the Silk Road" project and its implementation through the SILCNET certification label meet the certification requirements for its inclusion in the Council of Europe's Cultural Routes network.

Third, preliminary data from the consultation with stakeholders in NUTS II North-Eastern Region (BG33) and South-Eastern Region (BG34) of Bulgaria indicate a predominant tendency and willingness to participate in the SILCNET label certification process under BSB 570 "Local culture along the Silk Road" project.

References

1. European Institute of Cultural Routes, [Online] Available from [https://pjp-eu.coe.int/en/web/cultural-routes-and-regional-development/certification-guidelines#%2242276542%22:\[1,2\]](https://pjp-eu.coe.int/en/web/cultural-routes-and-regional-development/certification-guidelines#%2242276542%22:[1,2]) [Accessed 28/03/2020]

2. European Routes of Industrial Heritage (ERIH) [Online] Available from [j](https://erih.eu)[Accessed 30/03/2020]

3. Towards an EU strategy for international cultural relations“ .[Online] Available from // https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2017-0220_BG.html. [Accessed 20/03/2020].

4. 14 routes cross the territory of the South Eastern Europe " List: ".[Online] Available from // https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/57321/cultural-routes-council-europe-south-east-europe-region_en. [Accessed 15/03/2020].

5. 21 routes cross the territory of the Danube macroregion. ".[Online] Available from // List: <https://rm.coe.int/16808ea46f> .[Accessed 20/03/2020].

6. 28 routes cross the territory of the four EU macro-regional strategies List ".[Online] Available from // <https://pjp-eu.coe.int/en/web/cultural-routes-and-regional-development/coe-cultural-routes>. [Accessed

17/03/2020].

7. 3 routes cross the territory of Bulgaria List : ".[Online] Available from // <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/bulgaria>. [Accessed 19/03/2020]

8. Bulgaria-Member State of the Council of Europe.[Online] Available from// <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/bulgaria>. [Accessed 20/03/2020].

9. Culture and Cultural Heritage. .[Online] Available from // <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage#TopOfPage>. [Accessed 20/03/2020].

10. CM/Res (2013)67, [Online] Available from https://rm.coe.int/16807b7d5b_ [Accessed 30/03/2020]

11. Brochure "Cultural Route of Council of Europe".[Online] Available from // English version - <https://rm.coe.int/en-brochure-cultural-routes-2019/168092594a>. [Accessed 18/03/2020]; French version - <https://rm.coe.int/fr-brochure2019/1680925982>. [Accessed 19/03/2020]; Italian version - <https://rm.coe.int/catalog-ultimo/16807b57fb>. [Accessed 20/03/2020].

12. Source of information: Council of Europe's official website.[Online] Available from // <https://www.coe.int/en/web/portal/home>. [Accessed 20/03/2020].

13. Map of the locations of all routes ".[Online] Available from // <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/map>. [Accessed 20/03/2020].

14. Cultural routes, a base for European identity.[Online] Available from // <https://www.vaticannews.va/bg/world/news/2018-11/kulturnite-marshcruti-bazisni-elementi-za-evropeiska-identichnos.html>. [Accessed 18/03/2020].

15. INTERNATIONAL PROJECT "EUROPEAN HERITAGE NET – HEREIN 2E" (2002-2003). <http://icomos-bg.org/?p=25&l=1&id=111>. [Online] Available from // . [Accessed 17/03/2020].

16. More than 100 countries join "The Belt and Road Initiative".[Online] Available from // https://www.standartnews.com/svyat/_nad_100_strani_se_vklyuchiha_v_edin_poyas_edin_pat-355902.html. [Accessed 20/03/2020].

17. Guidelines for certification in EICR.[Online] Available from // <https://pjp-eu.coe.int/en/web/cultural-routes-and-regional-development/certification-guidelines>. [Accessed 20/03/2020].

18. Call for applications for certification "Cultural Route of the

Council of Europe ".[Online] Available from <https://www.ngobg.info/bg/ads/116430%D0%BF%D0%BE%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B0-%D0%B7%D0%B0-.html>. [Accessed 20/03/2020].

19. Opinion of the European Economic and Social Committee on the “Joint Announcement to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee, the Committee of the Regions and the European Investment Bank - Connecting Europe and Asia - key elements for an EU strategy” [JOIN(2018) 31 final]. [Online] Available from <https://op.europa.eu/sl/publication-detail/-/publication/28b65719-9f27-11e9-9d01-01aa75ed71a1/language-bg/format-xhtml>. [Accessed 17/03/2020].

20. The Enlarged Partial Agreement on Cultural Routes of the Council of Europe, [Online] Available from <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/cultural-routes> [Accessed 30/03/2020)

**ПУБЛИЧНИ ПОЛИТИКИ И ГРАЖДАНСКА АНГАЖИРАНОСТ
(CROWDSOURCING) - НОВО ПОЛЕ ЗА ДИГИТАЛНИ
РЕШЕНИЯ В ПУБЛИЧНАТА АДМИНИСТРАЦИЯ**

**PUBLIC POLICIES AND CIVIL ENGAGEMENT
(CROWDSOURCING) - A NEW FIELD OF DIGITAL
DECISIONS IN PUBLIC ADMINISTRATION**

Доц. д-р Валентин Василев

*Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград
valyo@law.swu.bg*

Гл. ас. д-р Гергана Кресналийска

*Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград
kresnaliyska@law.swu.bg*

Assoc. Prof. Valentin Vasilev, PhD;

*South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad, Bulgaria
valyo@law.swu.bg*

Chief Assist. Prof. Gergana Kresnaliyska, PhD

*South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad, Bulgaria
kresnaliyska@law.swu.bg*

Abstract

Governance in the public sphere is increasingly complicated and unpredictable. In recent years, the application of broad consultation mechanisms of various kinds has been a key factor in public administration. This paper focuses on digital, "smart" solutions that aim to maximize the effective involvement of stakeholders in the preparation, implementation and monitoring of public policies. Issues related to the application of innovative methods in the development of public policies based on broad consultation mechanisms, including digital ones, will expand in the coming years and will undoubtedly be a key factor in expanding the capacity of public organizations for effective management and positive results.

Key words: *public policies, public administration, civic engagement, digital solutions.*

JEL Code: H83

Въведение

Класическото определение за публична политика е, че това е политика, която се осъществява от държавните служители и органите на

власт и засяга значителен брой хора. Тези действия се изразяват в процеса на изработване и изпълнение на дейности за управление на държавата. Друго класическо определение на политиката е свързано с т.нар. „принцип на преразпределението”, при който обществени групи се конкурират за ресурсите, които се контролират и разпределят от държавата. В такъв контекст научните изследвания поставящи акцент върху нови управленски инструменти повишават потенциално ефективността на организациите и подпомагат значително възможностите за тяхното развитие (Vasilev, 2016), като разработката прави опит да представи позитивни практики в тази посока.

1. Публичен мениджмънт и политики – предизвикателства от ново поколение

Новата гъвкавост в мениджмънта на персонала в условията на глобализация дава възможност на организациите да обвържат структурите и управленските реформи със специфичните им нужди. Започват да се проявяват различни и иновативни организационни култури. Налице са ключови аспекти на реформите, изразяващи се в по-равни структури, реорганизация на начина на работа, опростени и по-гъвкави характеристики на отделните длъжности, както и основни усилия се полагат да се обучи персонала за тези предизвикателства. В тази връзка може да се очаква, че строгите рамки за резултати и отчетност ще създадат мотивация да се използва гъвкавостта в управлението на персонала, по-активно в усилието да се подобрят организационните резултати, което е свързано безспорно с прецизността на целеполагането в публичните политики. Децентрализацията като компонент от тези процеси води и до някои благоприятни ефекти в организацията, като:

- Дава се възможност за улеснено въвеждане на организационни промени и по-голямо разнообразие на размяна на практики между отделите, включително чрез търсене на мнението на потребителите на услуги;
- Дава се възможност организациите да наемат и задържат служители по-лесно и като цяло ефективно да управляват персонала си;
- Като цяло се увеличава отговорността и отчетността на ръководителите и им се дава възможност по-активно да ръководят звената си, включително чрез търсене на обратна връзка от потребителите на услуги;

- Поставя се акцент върху по-ясно фокусиране върху ефективността и ефикасността в работата и обратната връзка;
- Подобрява се връзката между политиката и изпълнението;
- Предоставя се значителна свобода за търсене на иновативни практики за индивидуализация на мотивационните послания в организацията (Vasilev, 2006).

При формулирането на местни публични политики всяка публична власт се стреми, по най-добрия за обществото начин, да изработва и прилага ефективни политики за развитие, които да отговарят на съвременните предизвикателства и да имат реален ефект за обществото и икономиката (Vasilev, Kresnaliyska, Chorbadzhiyska, 2018). Ефективността на изпълнението на политиките в различните сектори на обществения живот – икономика, социална сфера, сигурност, образование и т.н., се определя от механизмите за дефиниране на приоритетите и разпределението на обществените ресурси, независимо дали това са средства от ЕС, национални средства или средства от други източници (World Link, 2016). Разработването на политики е процес, при който въз основа на анализ на състоянието на средата се определят параметрите на желаното състояние (в дългосрочен, средносрочен и краткосрочен план) и целите на планираните действия.

В такъв управленски контекст, ключовите предпоставки за ефективно управление на развитието са: оптимален модел за разпределение на управленските отговорности между общинските органи; наличие на единна програмна рамка на публичните политики, съобразени със социалните форми на взаимодействие и правната им регламентация, които се развиват в социалната среда (Mihaylov, 2018, p. 68-69); ефективни механизми и процедури за координация при разработване, финансово осигуряване, изпълнение и оценка на публични политики (Angelova, 2017); организационен и експертен капацитет за ефективно управление; функциониращи механизми за обществени консултации в процеса на разработване и изпълнение на публични политики; адекватни средства за информационно осигуряване на механизмите за координация на публични политики (Ganesh Prasad Pandeya, 2015) и не на последно място, умението за приложение на механизми за активно включване на заинтересованите страни в реализацията на публичните политики на всеки етап от техния „организационен живот“.

Необходимо е да насочим вниманието в обзора на темата и към

проблемите при формулирането и реализацията на публични политики. В документа „Стратегия за развитие на държавната администрация 2014 - 2020 г.“ са посочени редица проблеми, свързани с формирането и прилагането на публични политики, сред които бихме посочили:

- При създаването на политики те невинаги са достатъчно добре консултирани и разработвани в тясно взаимодействие с университетските среди, неправителствени организации, гражданите и предприемачите;

- Публикуването на проектите на интернет сайтовете не е достатъчно резултатно;

- Прекалено много енергия се влага за създаване на публични политики, а впоследствие тези усилия се разсейват, което води със себе си слаб акцент върху изпълнението, предимно поради липсата на механизми за персонална ангажираност и отговорност за постигането на резултати, както и реално финансово обвързване чрез програмните бюджети;

- Неэффективни механизми за обществени консултации в различните етапи на процеса на управление и други.

Тези слабости и проблеми се явяват отправна точка за дефинирането на ключовата значимост на ролята на заинтересованите страни. Те, от своя страна, са хора, групи от хора, организации и институции, за които съществува възможност да бъдат засегнати, в положителен или отрицателен смисъл, от прилагането на политиката или могат да окажат влияние върху резултатите и последствията от тяхното осъществяване. Този процес на работа с тези страни не бива да се подценява или игнорира, тъй като осигурява разбиране на потребностите, интересите, очакванията и страховете на заинтересованите страни и тяхното влияние върху политиката (Deloitte, 2016). Чрез различни анализи се формулира стратегия за участие на заинтересованите страни в реализацията и оценката на политиката, и се избераат институциите и процесите, които ще бъдат обект на мониторинга и оценката. Заключениеята от такъв анализ могат да дадат своевременна и изпреварваща информация чрез ex ante оценките за: целевите групи и засегнатите страни от прилагането на политиката; влиянието на заинтересованите страни върху политиката; групи от хора или институции, които трябва да бъдат привлечени при реализацията на политиката; необходимостта от повишаване капацитета на участниците, за да се гарантира тяхното пъл-

ноценно включване при осъществяването на политиката¹.

Основните стъпки при анализа на заинтересованите страни са няколко.

Първата стъпка е идентифициране на заинтересованите страни, които играят ключова роля при реализацията на политиката и чието участие в оценката е наложително или желателно.

Втората стъпка е свързана с анализ на възможните последици от реализацията на политиката, както и нейното потенциално въздействие върху интересите на заинтересованите страни. Може да се формулира група от въпроси, които подпомагат определянето на интересите на ключовите заинтересовани страни (Vasilev, Stefanov, Angelova, 2017, p. 124-126).

Третата стъпка е за оценка на влиянието и значението на политиката за отделните заинтересовани страни, като обикновено се вземат предвид няколко съществени техни характеристики (Helen K. Liu, 2017): власт и статус – политически, социален и икономически; контролът над стратегически ресурси; неформалното влияние; степента на организираност; властовите взаимоотношения с други заинтересовани страни; значението за изхода и успеха на политиката.

Четвъртата стъпка е свързана с разработването на стратегии за включване на заинтересованите страни в процеса на оценяване и привиждането им в действие.

Какви са основните начини за включване на заинтересованите страни в процесите на „правенето“ на публични политики?

- Предоставяне на информация – заинтересованите страни получават информация за това, което вече е решено и планирано, за политики и програми, които вече са факт.
- Консултации – заинтересованите страни се консултират за бъдещи политики и програми. При консултациите не се поема ангажимент изказаните мнения и становища на заинтересованите страни да бъдат взети под внимание (Stefanova, Vasilev, 2016).
- Функционално участие или сътрудничество – заинтересованите страни са насърчавани да сътрудничат с оглед постигане на целите на

¹ Тези практики и упражнения са част от учебното съдържание на курса „Публични политики“ в магистърска програма „Управление на човешките ресурси“, специалност „Публична администрация“ в ЮЗУ „Неофит Рилски“ - Благоевград; <http://law.swu.bg/mod/folder/view.php?id=37>

политиката.

Работните срещи между заинтересовани страни са особено полезни в началото на процеса, за да може да се състави пълен списък на заинтересованите страни (Brabham, 2013). Този метод е подходящ и за постигане на консенсус по отношение на стратегията за участие на ключовите заинтересовани страни в реализацията и оценката на политиката.

2. Приложение на концепцията за гражданска ангажираност и някои добри практики

През последното десетилетие има значима тенденция към по-голяма отвореност и прозрачност на управленските процеси, засягащи обществото. От софтуер с отворен код, през отворено съдържание и отворен достъп (open access), до различни Интернет платформи, засягащи конкретни публични услуги или процеси гражданите постепенно добиват по-широк и по-задълбочен поглед върху работата на институциите. По този начин вземането на решения става по децентрализирано. Процеси и информация, които са били достъпни само за управляващи и експерти, стават достъпни за значително по-широка аудитория чрез гражданска ангажираност и гражданска ИТ подкрепа.

Засилващата се интернационализация на бизнеса, при която мултинационалните компании редовно правят бизнес по целия свят, съчетана със засилващото се разнообразие на работната сила, най-общо означават, че ръководителите трябва да са обучени и подготвени за този нов сблъсък (Vasilev, Belyovska, 2018, p. 17-19). Все по-голяма популярност придобива един модел който приема, че бъдещите лидери на промяната ще имат нужда, наред с други утвърдени качества, да се обучават в следните области: глобално съзнание, способност да се управляват силно децентрализирани организации, развитие на адаптивност и чувствителност към въпросите на разнообразието, междуличностни умения, умения за изграждане на общност.

Именно в подкрепа на горпосочените характеристики, **гражданската ангажираност** ("crowdsourcing") съчетава две понятия: "crowd" в смисъл на група познати или непознати помежду си хора (без негативни конотации) и "outsourcing" – изнасяне на дейност или задача извън организацията (институцията) (OPDU, 2019, p. 7-11). С други думи, то представлява *ангажиране на група от (често непознати) хора с под-*

ходящи компетенции, комуникиращи с помощта на съвременните технологии за (иновативно) разрешаване на обществено значим или просто интересен за групата проблем, който има стойност за трета страна (Afuah and Tucci, 2012). Основен фактор при посочения подход е наличието на собствени причини и интереси у групата за разрешаване на даден проблем.

Инструментите за гражданска ангажираност най-често се изразяват в цифрови платформи, които гражданите могат да използват за участие в краудсорсинг, гласуване и вземане на решения; да съобщават за некритични проблеми и отправяне заявки за обслужване. Практиката показва, че това е един от най-ефективните начини за формиране и съобразяване с гражданското мнение. Резултати от проучвания в последните години, на база на посещенията на уебсайтове и данните за дейността на мобилни приложения, идентифицират две групи инструменти за гражданска ангажираност, които според нас представляват различни етапи (MCKINSEY CENTER FOR GOVERNMENT, 2018, pp. 12-15). Инструментите за гражданско участие от първо поколение са платформи за докладване на проблеми. Тези платформи могат да се видят в градове като Джакарта, Ню Йорк и Сан Франциско. Инструментите на втората група формират пълномащабни своеобразни екосистеми за гражданско участие, които включват краудсорсинг, гласуване и отчитане на политики и резултати. По-специално, градовете от първо поколение също често стартират отделни инструменти за краудсорсинг или за гласуване. Примерите показват, че тези инструменти обаче нямат популярност в някои градове. Например в Сеул, където присъстват както платформи за докладване (<https://hub.beesmart.city/city-portraits/smart-city-seoul-part-1-the-power-of-citizen-participation>), така и за гласуване, повече от 110 000 души инсталират приложение за гласуване, а по-малко от 500 000 души са изтеглили издаване на приложение за отчитане. За сравнение, в Москва платформата за гласуване „Active Citizen“ (<https://www.mos.ru/en/news/item/34873073/>) печели 2,1 милиона участници, а платформата за отчитане „Нашият град“ (<https://www.inttechnologysmartcities.com/blog/moscow-smart-city-to-get-much-smarter/>) спечели 1,2 милиона участници, което е огромна ефективност.

Единодушно е мнението, че успешната инициатива за гражданска ангажираност започва с ясно определен проблем от дадена публична институция и целите, които си е поставила. Първото условие за успех

при прилагането на инструмента е мотивацията от страна на публичната администрация. Тя трябва да е убедена, че гражданската ангажираност е по-добър избор за постигане на целите от вътрешно изпълнение или стандартно външно възлагане; да идентифицира частите от публични услуги, за които може да се намери решение чрез гражданска ангажираност и видовете гражданска ангажираност, които са достъпни за различни функции и задачи. В тази посока вероятно в следващите години ще бъдат наложени редица добри практики за по-ефективно включване на този инструмент в публичния мениджмънт.

Позитивен пример в това отношение от България е Община Сандански. В партньорство с ЮЛНЦ "Югозападен обществен-информационен център" е изградена платформа за граждански дебати по проект – „Заедно за развитие – от добри практики и идеи към ефективни резултати”, реализиран по Оперативна програма „Добро управление” 2014-2020. В проекта е направено проучване сред 500 граждани за техните нагласи в областта на публичните политики и е създадена електронна платформа за обмяна на идеи (<https://debati-sandanski.eu/>). В дългосрочен план основната цел е използването на платформата като ключов компонент от обществените консултации при подготовката и реализацията на публични политики.

Създаването на условия за непрекъснато усъвършенстване на публичните политики е свързано и с инвестиране в обучението на персонала, за да се работи по проекти, предизвикателни по отношение на развитието на знанията и уменията, да се развиват и усъвършенстват непрекъснато ролята на длъжностите, да се търси компетентностен подход при решаване на проблемите в организацията. Добър пример в тази посока е Община Банско с изградения от нея „Център за развитие на човешките ресурси и обмен на информация“ чрез електронна платформа (<http://www.centre.bansko.bg/bg/център-за-развитие-на-човешките-ресурси/информация-за-създаване-на-центъра>), която служи като активна среда за обмяна на идеи и включване на предложения от граждани и организации за подобряване на административните услуги. Тези примери могат да бъдат надградени и обогатени в един национален и далеч по-машабен доклад с добри практики, който да послужи на местната власт в търсене на позитивни решения.

Опитът от проведени инициативи за гражданска ангажираност показва смесени резултати при генерирането на иновативни идеи. От

една страна изследвания показват, че повече на брой участници водят до по-висока вероятност от създаване на нови идеи, въпреки че броят им не гарантира тяхното качество. От друга страна е по-трудно резултатите от иновативни проекти да бъдат оценени, тъй като понякога е проблемно да се установи дали даден подход е новаторски. Това води до необходимост от повече усилия за оценка на резултатите от публичните институции – инициатори на инициативите (OPDU, 2019, p. 31-34).

Гражданската ангажираност (Crowdsourcing) безспорно е ефективна форма за привличане на допълнителни ресурси за изпълнение на обществените политики и подобряване на публичните услуги, като перспективите пред този подход са изключително позитивни.

Заклучение

Глобализиращото се общество и бизнес доведоха до изострянето на някои фактори, влияещи върху мениджмънта. В нови нюанси се преподнесоха пред ръководителите в бизнеса и в публичната сфера фактори като: натиск на пазара на труда, отчитането на равенството и социалната справедливост и отговорност, демографските фактори, засилената нужда от децентрализация². Тези фактори увеличиха влиянието си под натиска на глобализацията и промениха отчетливо влиянието си върху организациите. Регламентирането и насърчаването на използването на Гражданската ангажираност (Crowdsourcing) и проактивната работата със заинтересованите страни в по-широк контекст в публичния сектор е възможност за ускоряване на модернизацията на администрацията и подобряване на взаимодействието между публичните институции и обществото (Василев, Бельовска, 2018, с. 9-10). Това взаимодействие е динамично и се развива въз основа на опита, който публичната администрация и гражданското общество натрупват в този процес, като е въпрос на време в някои публични институции да бъдат отчетени и първите позитивни ефекти от доброто им прилагане в практиката на публичната администрация.

² Подробно тази теза е развита в *“Революционно богатство”*, Алвин и Хайди Тофлър (2007).

References

1. Angelova, Sl. (2017) The Influence of Social Media on Social Processes. *Revista Europa Del Este Unida*. Número 3 Enero - Junio 2017. pp. 09-15.
2. Afuah, A. and Tucci, C. (2012) Crowdsourcing as a Solution to Distant Search. *Academy of Management Review*. 37 (3). pp. 355–375.
3. Brabham, D. (2013) *Using Crowdsourcing In Government*. IBM Center for The Business of Government. [Online] Available from: https://www.cbs.dk/files/cbs.dk/using_crowdsourcing_in_government.pdf [Accessed 10/04/2020].
4. Deloitte (2016) *The value of crowdsourcing: A public sector guide to harnessing the crowd*. [Online] Available from: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/us/Documents/public-sector/us-fed-a-public-sector-guide-to-harnessing-the-crowd.pdf> [Accessed 11/04/2020].
5. Ganesh Prasad Pandeya (2015) Does Citizen Participation in Local Government Decision-Making Contribute to Strengthening Local Planning and Accountability Systems? An Empirical Assessment of Stakeholders' Perceptions in Nepal. *International Public Management Review*. [Online] Vol 16, No 1. pp. 67-98. Available from: <http://journals.sfu.ca/ipmr/index.php/ipmr/article/viewFile/247/243> [Accessed 10/04/2020].
6. Helen K. Liu (2017) Crowdsourcing Government: Lessons from Multiple Disciplines. *Public Administration Review*. [Online] Vol. 77, Iss. 5. pp. 656–667. Available from: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/puar.12808> [Accessed 10/04/2020].
7. MCKINSEY CENTER FOR GOVERNMENT (2018) *Smart city solutions: What drives citizen adoption around the globe?* [Online] Available from: https://www.mckinsey.com/~/_media/McKinsey/Industries/Public%20Sector/Our%20Insights/Smart%20city%20solutions%20What%20drives%20citizen%20adoption%20around%20the%20globe/Smart-city-solutions-What-drives-citizen-adoption-around-the-globe.ashx [Accessed 16/04/2020].
8. Mihaylov, G. (2018) *Regulatorna otsenka*. Sofiya: Propeler.
9. Stefanova, D., Vasilev, V. (2016) Sozdaniye i razvitiye sistem vnutrenney kommunikatsii v gosudarstvennoy administratsii. *Sotsiosfera*. № 2. Samarskiy gosudarstvenn'iy sotsial'no-pedagogicheskiy universitet. s. 92-99.
10. Toflar, Alvin i Haydi(2007)*Revolyutsionno bogatstvo*. Sofiya: LIK.

11. Vasilev, V., Stefanova, D., Angelova, Sl. (2017) *Efektivni komunikatsii v publichniya menidzhmant*. Sofiya: Propeler.
12. Vasilev, V., Belyovska, Tsv. (2018) *Organizatsionno povedenie. Teoretichni osnovi*. Sofiya: Propeler.
13. (OPDU) Operativna programa „Dobro upravlienie” (2019) *Narachnik za privlichane na grazhdanska angazhiranost (Crowdsourcing) i na grazhdanska IT podkrepa (Civic hacking)*. Sofiya.
14. Vasilev, V. (2016) Menidzhmant na personala v usloviyata na globalizatsiya – za vazmozhnoto i nevazmozhnoto, *Mezhdunarodna nauchna konferentsiya „Liderstvo i organizatsionno razvitie”*. Kiten, 16-19 yuni. Sbornik. Sofiya: UI „Sv. Kliment Ohridski”, s. 501-508.
15. Vasilev, V. (2006) Motivatsiya na sluzhitelite v publichnata administratsiya v Balgariya. *Ikonomika i upravlenie*. br.1. s. 47-51.
16. Vasilev, V., Kresnaliyska, G., Chorbadzhiyska, O. (2018) Prakticheski izmereniya na izsledvaniyata v oblastta na publichnata administratsiya, *Natsionalna nauchna konferentsiya "10 godini Balgariya v Evropeyskiya sayuz - vazdeystvie varhu razvitiето na publichните politiki i zakonodatelstvoto"*. Nov balgarski universitet, 10.11.2017. Sbornik. Sofiya: NBU, s. 248-254.
17. *World Link. Magazine of the World Federation of People Management Associations* (2016) Vol. 26, No. 1 | January.
18. <https://hub.beesmart.city/city-portraits/smart-city-seoul-part-1-the-power-of-citizen-participation> [Accessed 14/04/2020].
19. <https://www.mos.ru/en/news/item/34873073/> [Accessed 14/04/2020].
20. <https://www.inttechnologysmartcities.com/blog/moscow-smart-city-to-get-much-smarter/> [Accessed 15/04/2020].
21. <https://debati-sandanski.eu/> [Accessed 15/04/2020].
22. <http://www.centre.bansko.bg/bg/център-за-развитие-на-човешките-ресурси/информация-за-създаване-на-центъра> [Accessed 15/04/2020].

**УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКИЯ ТУРИЗЪМ
БАЗИРАНО НА АНТРОПОГЕННИТЕ
ТУРИСТИЧЕСКИ РЕСУРСИ**

**SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF BULGARIAN TOURISM
BASED ON ANTHROPOGENIC TOURISM RESOURCES**

Доц. д-р Ваня Василева
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”
v.vasileva@shu.bg

Assoc. Prof. Vanya Vasileva PhD
Konstantin Preslavski University of Shumen, Bulgaria
v.vasileva@shu.bg

Abstract

The current tendencies for the development of tourism are based on the desire to overcome the territorial and temporal disproportion of Bulgarian tourism through the development of specialized types of tourism. They are part of a number of strategies and programs. In this respect, anthropogenic tourism resources can be a key factor.

The purpose of this paper is to outline major guidelines on the importance and prospects of anthropogenic tourism resources for the sustainable development of Bulgarian tourism. We have made quantitative and qualitative assessment of anthropogenic tourist resources in Bulgaria and highlighted the main aspects of their importance for the development of Bulgarian tourism. The main problems are defined, as well as perspectives and recommendations for their future exploitation and use, not just corresponding to the concept of sustainable tourism development, but contributing to its real fulfillment.

Key words: *anthropogenic tourism resources, Bulgaria, tourism, sustainable development.*

JEL Codes: Z32, Q01, Z38, L83;

Въведение

Съвременният българският туризъм се базира на използването преди всичко на природните туристически ресурси с приоритет на морето. Този традиционен подход води до редица негативни особености и последствия свързани със силната времева и териториална неравномерност в развитието и функционирането на туристическия бранш и съответно в разпределението на икономическите ползи от него. Съвременните тенденции, заложи в редица стратегии и програми за разви-

тие на туризма са базирани на стремежа за преодоляване на тези диспропорции чрез развитие на специализирани видове туризъм по цялата територия на страната. В това отношение ключов фактор се оказват антропогенните туристически ресурси. „Поради значителната преексплоатация на природните туристически ресурси особено през летния сезон все по-често вниманието се пренасочва към усвояването и пълноценното използване на антропогенните туристически ресурси. Чрез тях се очаква не само да се разшири туристическото предлагане и да се разнообрази престоят на туристите, но също и да се преодолее поне частично проблемът със сезонността.“ (Sabrieva, Vasileva, 2020)

Голяма част от специализираните видове туризъм базират своето развитие върху наличните антропогенни туристически ресурси. Такива са културно-познавателният и събитийният туризъм, както и религиозен, делови, развлекателен, някои от видовете спортен туризъм и др.

Целта на настоящата публикация е да маркира основни насоки относно значението и перспективите що се отнася до антропогенните туристически ресурси за устойчиво развитие на българския туризъм. За целите на проучването са използвани анализ освен на базисни литературни източници също и на нормативни документи, експертни в т.ч. и международни оценки. Поради ограничения обем на публикацията тук са представени само основните изводи от тях.

1. Понятиен апарат и значимост

Устойчивото туристическо развитие се базира на разумното използване на средата в т.ч. на антропогенните туристически ресурси. Една от главните му цели е „оптималното (а не максимално, доп. авт.) използване на туристическите ресурси и рекреационната среда“ (Dogramadjieva, 2003). Както посочват редица автори (Cooper, Fletcher, Fyall, Gilbert, Wanhill, 2005) околната среда е фундаментална съставна част на туристическия продукт. Около 6% от територията на нашата страна са заети от рекреационни природо-технически системи (Evrev, 199). Поради въздействието на туристическите дейности средата в тях се променя необратимо или се променя съобразно нуждите на туризма във връзка с процеса по „производството“ на туристическия продукт. Туризмът и заобикалящата го среда не винаги се синхронизират и могат дори да възникнат противоречия и конфликти между тях.

Антропогенните туристически ресурси са част от териториал-

ната система на отдиха и туризма. Преглед на световната литература в тази насока, направен от Апостолов (2013), показва, че туристическите ресурси се разглеждат предимно във връзка с туристическите дейности и туристическия продукт, както и че се изследват предимно в по-стари публикации. Антропогенните туристически ресурси са обекти, явления и процеси, създадени от хората, които са привлекателни (атрактивни) за туристите и съответно са мотив за туристически пътувания, чрез които се удовлетворяват разнообразни интереси на туристите и се реализират икономически ползи за туристическия бранш. Само когато тези обекти, явления и процеси са изследвани, оценени, усвоени и използвани за нуждите на туризма, те могат да се определят като антропогенни туристически ресурси. Ако не отговарят на посочените условия, те формират *туристикоресурсен потенциал* за бъдещото развитие на туризма.

От гледна точка на понятийната яснота е необходимо да отбележим, че съществуват и често се използват като синонимни и взаимно заменяеми и **други понятия** като културно-историческо наследство, културно-исторически ресурси, културно-исторически атракции. Това води до объркване и неяснота. Най-близо до така формулираната дефиниция за антропогенните туристически ресурси е понятието *културно-исторически ресурси*, но то е с по-тесен обхват и не включва всички разновидности на антропогенните туристически ресурси, а само тези, които са с културна и историческа насоченост. Понятието *културно-историческо наследство* включва само унаследените, но не и специално създадените туристически ресурси. Терминът *атракции* включва в себе си и редица други специфики на средата като материална база, достъпност и пр., чрез които ресурсите стават по-привлекателни и полесни за посещение. „Опазването на културното наследство е системен процес на издирване, изучаване, идентификация, документиране, регистрация, консервация, реставрация и адаптация“. „Закрилата на културното наследство е система от мерки за осигуряване опазването му в интерес на обществото“ (Закон за културното наследство). Маринов и Бъчваров (1990) посочват, че културно-историческото наследство трябва да бъде не само съхранявано, но и достъпно за опознаване, като двете дейности не бива да се взаимоизключват, а да се съвместяват и допълват.

На базата и с участието на туристическите ресурси се формира

туристическия продукт. Туристическият продукт включва и други компоненти като туристическата инфраструктура, настанителната база, кадрите и туристическото обслужване. Но туристическите ресурси са основната, първична съставка на туристическия продукт, на базата на която възникват останалите му компоненти. Това определя стопанското значение на антропогенните туристически ресурси за генериране на приходи и създаване на работни места. Част от благата, които се предоставят на туристите нямат вложен жив или овеществен човешки труд, което ги прави изключително изгодни и относително лесни за усвояване. На базата на антропогенните туристически ресурси се съставят тематични маршрути, формират се и се развиват туристически центрове, които са относително по-равномерно разпределени в сравнение с тези, формирани на базата на природните ресурси. Така се развива стопанска дейност в места, в които други отрасли не се развиват или развитието им е затруднено. Такива са например селата в планинските и някои гранични територии със запазени архитектурни и етнографски специфики. Те са подходящи почти единствено за туристически дейности. Старите индустриални обекти също могат да се превърнат в ресурси за туризъм и съответно туризмът все по-често се възприема като средство за тяхното „съживяване“. Така се популяризират местни производства и се реализират директни продажби. Наличието на антропогенни туристически ресурси е стимул за благоустрояване, изграждане на инфраструктура, подобряване на достъпността и цялостно подобряване и съживяване на редица територии. Според Кабакчиева (2017) значението на антропогенните туристически ресурси за формирането на *туристическия образ и репутацията* на дадена дестинация е относително слабо проучено, но все по-актуално в условията на засилен конкуренция. Антропогенните туристически ресурси, допринасят съществено за формирането на репутацията на територията.

2. Специфики за България, оценка и анализ

Антропогенните туристически ресурси на България са разнообразни и специфични. До голяма степен техните особености се обуславят от разположението на страната ни на кръстопът на култури и цивилизации. Разположението в Европейския туристически регион е благоприятна предпоставка за формиране на положителни представи. Положителен е фактът, че България се появява все по-често в редица **све-**

товни класации с туристическа насоченост, а в отделни случаи на страната ни са посветени цели публикации.³ Всички основни видове антропогенни туристически ресурси са налични в нашата страна. Различните по естество имат различна количествена обезпеченост. Най-добре представени са археологически, етнографски и религиозни ресурси. Добре застъпени са също музеите, архитектурните и възпоменателните ресурси. Изоставаме обаче що се отнася до съвременните видове, а именно – стопански, делови, спортни и развлекателни. Организираните прояви са много на брой, но повечето са с местна и регионална популярност, което поставя в категорията туристико-ресурсен потенциал. Значително преобладават унаследените антропогенни ресурси. Различните по естество ресурси имат различен принос за развитието на българския туризъм. Най-добре усвоено за нуждите на туризма е българското културно-историческо наследство. Изключително слабо се използват стопанските обекти, както и периодичните и епизодични прояви.

В сравнение с природните туристически ресурси, антропогенни са значително по-равномерно разпределени. Това е добра предпоставка за постигане на по-равномерно териториално разпределение на българският туризъм. Все пак по-големи съсредоточения се забелязват около и в историческите и съвременния столични градове. Друго съсредоточение на обекти от Възраждането се наблюдава в полупланинските райони.

Възприемането на антропогенните туристически ресурси винаги е субективно във връзка с индивидуалните преживявания на туристите. За туристическия бранш обаче е важно те да бъдат **оценени** по различни обективни критерии. Що се отнася до *количествените аспекти* се счита, че България е на трето място в Европа (след Гърция и Италия) по брой и разнообразие на открити паметници на културата. В официалния сайт <http://www.unesco-bg.org/culture/bul-ich/> е посочено, че регистрираните недвижими паметници на културата в България са над 40 000, а в държавните и общински музеи се съхраняват повече от 5 млн. движими културни ценности. Що се отнася до *качествените*

³ Напр. Телеграф от 18.04.2017. посочва 19 причини, поради които да се посети България, Топ 10 духовни места в света със силно енергийно излъчване, 2016., през 2011 г. Белградчишките скали се представиха достойно в надпреварата за Новите седем чудеса на света и т.н.

аспекти, които се възприемат изключително субективно, информация ни дават различни представителни проучвания.

Представителното проучване *Attitudes of Europeans Towards Tourism (2013)* разглежда различни аспекти от туристическото поведение и мотивация на европейците. Докладът е изготвен на базата на мащабно анкетно проучване. Засегнати са и аспекти относно антропогенните туристически ресурси. Изследването установява, че при 22% от европейците културните забележителности (изкуства, религиозни, кулинарни и др.) са основен мотив за пътуване. За други 20% основен мотиватор за предприемане на пътуване са градските турове, а за 7% най-важни са специално организирани събития. Следователно сумарно 49% или близо половината от пътуванията на европейските граждани са породени от мотиви, свързани с антропогенните туристически ресурси. Културните забележителности са най-важни за гражданите на Белгия (35%) и Нидерландия (33%). Най-слабо атрактивни са за нас българите (9%), както и за румънците (10%). Градските турове се практикуват най-често от гражданите на Италия, Люксембург и Финландия (по 27%), а най-непопулярни са те сред гражданите на Северна Македония (5%), българите, португалците (по 8%) и руснаците (9%). Специалните събития са особено привлекателни за ирландците и литовците (по 15%), а най-слабо популярни са сред гражданите на Северна Македония (3%). Културно-историческите атракции могат да превърнат туристите в лоялни посетители на дестинацията и да са мотив за повторното или многократното им завръщане. Това важи в най-силна степен за малтийците (42%), а най-слабо за македонците (11%, при средно за ЕС 26%). Посоченото проучване обаче разглежда преди всичко потребностите на туристите и не оценява пряко самите туристически ресурси.

Експертна оценка на туризма (в т.ч. антропогенните туристически ресурси) прави Световния икономически форум в *Travel and Tourism Competitiveness Report 2019*. В посочената класация България се нарежда на 45^{-та} позиция сред изследваните 140 страни с оценка 4,2 по скалата от 1 до 7. От всички посочени показатели, които проучването разглежда, най-висока е оценката на България по показателя Здраве и хигиена (6,7 - 5^{-та} позиция в света), а най-ниска е оценката за Културни ресурси и бизнес пътувания (2,1 - 48^{-ма} позиция). Следователно антропогенните туристически ресурси на нашата страна, които често са повод

за национална гордост, не се смятат за водещо конкурентно предимства за българския туризъм от международните експерти. Напротив, резултатите говорят по-скоро за посредствената им роля при формиране привлекателността на България в очите на чужденците. Интересно е да разберем защо тази оценка не е висока и как се обосновават международните експерти. Те използват следните критерии:

- брой обекти в списъка на ЮНЕСКО за световното културно наследство – 7 материални обекта (31^{-ва} позиция);⁴

По-удачно би било да се използва произведен показател като брой обекти на единица площ (например на 100 хил. km²), за да бъдат резултатите съпоставими между страните с голяма и малка площ. При използването на подобен показател България би имала по-висок резултат.

- нематериално културно наследство включено в листата на ЮНЕСКО - 7 броя (35^{-та} позиция), като след публикуване на проучването броят им вече е 8;⁵

- спортни стадиони – отбелязани са 9 големи стадиона (38^{-ма} позиция);

- брой проведени срещи на международни организации – 32,3 средно за разглеждан 3 годишен период (62^{-ра} позиция);

- дигитално търсене на културен и развлекателен туризъм – оценка 5 от 100 единици (82^{-ра} позиция).

Последните 3 критерия, освен че са с ниски оценки, са и с тенденция на изоставане и преминаване в по-задни позиции, поради слабото развитие в тази насока. Положителна градация се забелязва само по втория критерий.

На базата на резултатите от представените по-горе проучвания може да се обобщи, че:

- антропогенните туристически ресурси са определящ мотив за туристическите пътувания предимно на чужденците и в много по-малка степен на българските граждани;

⁴ Това са Рилският манастир, Старият Несебър, Мадарският конник, Казанлъшката и Свещарската гробници, Ивановските скални църкви, Боянската църква.

⁵ В него са включени Хорът на Бистришките баби, Нестинарството, Обичаят Сурва, Мартеницата и традициите, свързани с нея, Фолклорен фестивал Копривщица, Традицията на производство на Чипровски килими, Българските народни читалища. Най-новото попълнение от 2019 г. е маслодайната роза и традициите свързани с нейното отглеждане и преработка.

- антропогенните туристически ресурси на България обаче не се оценяват високо от чуждестранните експерти, което може да се разглежда като ограничаващ фактор за входящия международен туризъм към нашата страна.

Следователно са необходими спешни мерки за създаване и използване на съвременни обекти и прояви, както и активното им участие във виртуалното пространство, чрез което именно да се привличат потенциалните посетители. Това не означава, че унаследените обекти с културно-историческа стойност трябва да останат на заден план. Напротив при тях освен мерки за популяризиране е необходимо да се прилагат и мерки по проучването и опазването им.

3. Проблеми, перспективи и препоръки

Основните **проблеми** свързани с усвояването, използването и опазването на антропогенни туристически ресурси са следните:

- *антропогенен натиск;*

Замърсяването на въздуха в градовете, киселинните дъждове, строежа на инфраструктурни обекти и др. застрашават и дори могат да доведат до унищожаване на ценно културно-историческо наследство. Например при строежа на автомагистрала Струма бяха открити и все още не са проучени предполагаемо ценни археологически обекти. За сметка на това обаче почти няма обекти, които да са застрашени от прекомерно туристическо използване.

- *опасни природни процеси;*

Когато става въпрос за унищожаване на антропогенни туристически ресурси не винаги човекът е универсалното зло. Редица естествени природни процеси и явления (земетресения, наводнения и др.) могат да са причина за разрушения и негативни изменения.

- *надценяване на културно-историческото наследство;*

Културно-историческото наследство безспорно е една от най-важните предпоставка за развитието на българския туризъм. То има изключително важно национално значение и е повод за национална гордост, но това е от значение предимно за българските туристи. Неговата атрактивност обаче не е достатъчно висока, що се отнася за чуждестранните туристи, особено ако то не е добре разработено като цялостен туристически продукт.

- *подценяване на възможностите на част от антропогенни ту-*

ристически ресурси;

Безспорно богатото културно-историческо наследство е особено ценно за българския туризъм. Разчитането на тази наследствена обезпеченост обаче води до изоставане в инвестициите и развитието на съвременни и особено популярни в световен мащаб съвременни видове ресурси като развлекателните, спортните, деловите и особено стопанските и нематериалните (напр. организирани събития и прояви). Това води до факта, че чуждестранните туристи свързват България преди всичко с природата и особено с морето, а това от своя страна води до силна пространствена и времева неравномерност в развитието на българския туризъм. Значително изоставаме що се отнася до съвременните видове ресурси, използването на съвременни технологии и средства за представянето им, както и организирането на мащабни прояви със световна или поне европейска значимост.

В **перспектива** може да се очаква, че антропогенните туристически ресурси ще запазят важната си, но все пак второстепенната роля при формирането на българския туристически продукт, но тяхната относителна „тежест“ ще нараства във връзка с нарастващото търсене на културен и събитийен туризъм, както и други видове специализиран туризъм. Това е благоприятна тенденция, от която може да се очаква да намали натискът върху природните ресурси. Може да се очаква също да се усвояват и развиват всички видове антропогенни туристически ресурси, което ще намали натиска върху Черноморието и ще допринесе за по-равномерно териториално развитие на българския туризъм. Тези цели са залегнали в редица стратегии и нормативни документи.

В **Стратегията за устойчиво развитие на туризма в България (2014-2030)** е заложена следната основна цел: „утвърждаване на конкурентоспособността и ефективността на туристическия сектор на България посредством оптимално използване на наличните природни и антропогенни ресурси в съответствие с пазарните изисквания и потребителските очаквания за устойчиво развитие на туризма...“. Така формулираната цел може да се определи като идеалистична, защото пазарните изисквания и потребителските очаквания, както вече беше отбелязано, все по-често водят до хищническо използване на наличните туристически ресурси. За опазването на туристическите ресурси би допринесло **по-равномерното развитие** на туристическите дейности:

- *в териториален аспект* – по-равномерното разпределение на

туристопотоците ще понижи антропогенния натиск в едни територии (напр. Черноморието) и ще повиши използваемостта на туристическите ресурси в други територии (напр. Дунавското крайбрежие);

- *във времеви аспект* – преразпределението на туристопотоците по месеци в годината и дни от седмицата ще намали вероятността от превишаване на поемния капацитет през летните месеци и ще повиши използваемостта на туристическите ресурси през останалата част от годината;

Постигането на макар и относителна равномерност, както в териториален, така и във времеви аспект, би допринесло за по-добро развитие на българския туризъм. В това отношение антропогенните туристически ресурси биха могли да имат съществен принос.

На базата на формулираните изводи могат да се направят следните **препоръки**:

- Що се отнася до развитието на туризма българското културно-историческо наследство не е даденост, а само предпоставка, която на този етап се използва само частично. Препоръчително да се усвоят недооценените и недостатъчно проучени до сега предпоставки;

- Подходящите условия да се усвоят и използват като туристически ресурси чрез подобряване на достъпността, популяризиране, подходящо съвременно информационно обслужване, изграждане на специализирана туристическа инфраструктура и суперструктура;

- Превръщане на антропогенните туристически ресурси в цялостен туристически продукт за културен, религиозен, спортен, развлекателен, делови и други видове туризъм;

- Намаляване на антропогенния натиск в „горещите точки“ (Черноморието и планинските курорти) чрез по-добро териториално-устройствено планиране и гъвкаво боравене с различните елементи на маркетинговия микс по отношение на туристическия продукт базиран на антропогенните туристически ресурси;

- Отговорно отношение на всеки един от нас към всяко едно място и всеки един компонент на културно-историческото наследство.

Заклучение

От казаното до тук можем да изведем следните главни направления необходими за **устойчивото развитие** на туризма в България базирано на антропогенните туристически ресурси:

- *ефективно прилагане на териториално-устройственото планиране;*

До скоро териториално-устройственото планиране беше подценявано, което доведе до редица негативни последици. Понякога усвояването на територии и ресурси за развитието на туризма влиза в противоречие с други дейности на хората. Особено важно е да се избягва стихийността и да се прилага обосновано териториално-устройствено планиране. Това би допринесло за по-равномерно териториално разпределение на туристипотоците и по-добро усвояване на туристикоресурсния потенциал. Проучването, усвояването и опазването на културно-историческото наследство е необходимо да е приоритет в държавната политика, съответно и при териториално-устройственото планиране. Разработването на нови територии и строежа на нови обекти не бива да е за сметка на унищожаването на други такива, особено ако те са с културно-историческа стойност.

- *ориентацията към специализирани видове туризъм;*

Ориентацията следва да е към специфични форми на туризъм, базирани на местните ценности в т.ч. антропогенни ресурси и забележителности. Това би допринесло за по-равномерно времево и териториално разпределение на туристопотоците. Вниманието трябва да бъде насочено към предотвратяване на рисковете от деградация на ресурсите и загубване на идентичността.

- *повишаване на културата на туристите и на местната общност;*

Най-важен фактор за устойчиво използване на туристическите ресурси в т.ч. антропогенните такива са туристите и местната общност и тяхното съзнание и поведение. Антропогенните туристически ресурси би следвало за се възприемат и ползват като общочовешка ценност, а не просто като обекти за туристическа консумация.

References

1. Apostolov, N. (2013) *Geography of tourism - a century of development and achievements*. Varna: University Publishing House.
2. Apostolov, N., I. Markov. (2015) *Tourism Resources*. Plovdiv: Astarta.
3. Cooper C., J. Fletcher, A. Fyall, D. Gilbert, S. Wanhill. (2005) *Tourism – principles and practice*, Harlow.

4. Dogramadjieva, E. (2003) Concept for sustainable tourist development of the municipalities of Teteven, Troyan and Apriltsi. dissertation work.
5. Evrev, P. (1999) Spatial planning of recreation and tourism. Sofia: St. Kliment Ohridski Univesity press.
6. Kabakchieva, D. (2017) Reputational management in tourism. Shumen: K. Preslavsky Univesity press.
7. Marinov, V., M. Bachvarov. (1990) Anthropogenic conditions and resources for recreation and tourism. Sofia: Kliment Ohridski Univesity press.
8. Sabrieva, S., V. Vasileva. (2020) Anthropogenic tourism resources of Varna Black Sea tourist region. Journal. SocioBrains/Issue 66. pp. 279-285.
9. Cultural Heritage Law, prom. DV. Issue 19 of March 13, 2009, ... amended. and ext. DV. issue 62 of 6 August 2019
10. Law on Monuments of Culture and Museums, prom. DV. 29 of April 11, 1969, amend. DV. No. 94 of November 25, 2005.
11. The Strategy for the Sustainable Development of Tourism in Bulgaria (2014-2030), <http://www.tourism.government.bg/bg/kategorii/strategicheski-dokumenti/nacionalna-strategiya-za-ustoychivo-razvitie-naturizma-v>
12. Attitudes of Europeans Towards Tourism (2013) https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/flash/fl_370_en.pdf
13. Travel and Tourism Competitiveness Report (2019) <https://www.weforum.org/reports/the-travel-tourism-competitiveness-report-2019>
14. <http://www.unesco-bg.org/culture/bul-ich/>

СТОПАНСКИТЕ ТУРИСТИЧЕСКИ РЕСУРСИ КАТО ФАКТОР ЗА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ НА ДЕСТИНАЦИЯТА¹

ECONOMIC TOURIST RESOURCES AS A PREREQUISITE FOR A SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE DESTINATION

Доц. д-р Дора Кабакчиева
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
dora_kabakchieva@abv.bg

Assoc. Prof. Dora Kabakchieva, PhD
„Konstantin Preslavski“ University of Shumen, Bulgaria
dora_kabakchieva@abv.bg

Abstract

Within the domain the economic tourist resources are projects of industrial heritage; active industrial and agricultural places, open for visits and presentations; scientific centers making popular new achievements, research and innovative actions. There has been a keen interest towards these resources in the last years. The tourists interested in them achieve knowledge, opportunities, experience and entertainment, and the economic establishments (together with the towns and regions they are situated in) impose image and brand, strengthening their reputation. The benefits are more than significant and are a prerequisite for stimulating the development of these resources and their connecting with strategic plans for a Sustainable Development of the Destination.

Key words: *tourism, sustainable tourism, tourism resources, economic resources, sustainable development.*

JEL Code: Z32

Въведение

В този текст стопанските туристически ресурси се разбират като антропогенни ресурси, свързани с миналото, настоящето или бъдещето на определена територия. Според автора в техния обхват влизат обекти на индустриалното наследство; действащи промишлени и селскостопански средища, отворени за посещения и представяне; научни центрове, лансиращи на популярен език пред широка аудитория научни

¹ Публикацията се осъществява по проект „Изследване на ресурсния потенциал на туристически райони в България“ (Договор № РД-21-163 /04.03.2020 г.) към катедра „География, регионално развитие и туризъм“ на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“.

постижения, изследвания и иновационни дейности.

Интересът към стопанските ресурси силно нараства през последните години, особено в Европа. Индустриалната революция, започнала през XVIII в., оставя огромно наследство, което все по-умело се превръща в уникален туристически продукт. Успоредно с това много съвременни производствени обекти – от фабрики за шоколадови изделия и текстилни предприятия, до атомни енергийни централи и заводи на автомобилната индустрия – устройват посетителски турове и оборудват специални демонстрационни зони. Заинтересованите от всичко това туристи получават знания и умения, преживявания и забавления, а стопанските предприятия (заедно със селищата и регионите, в които са разположени) налагат имидж и бранд, утвърждават репутацията си. Ползите са повече от значими и са предпоставка за насърчаване на развитието на тези ресурси и обвързването им със стратегически планове и устойчиво развитие.

Идентификация

В своята еволюция човешката цивилизация преминава през различни стадии. Всеки от тях притежава специфични характеристики и динамика. Поради многообразието и сложността на настъпващите промени, трудно могат да бъдат фиксирани строги хронологически граници за отделните периоди. И все пак, с известни варианти във времевото деление, изследователите на социалните промени посочват няколко съществени етапа в глобалното развитие на човечеството: аграрно общество (предмодернизъм), индустриално общество (модернизъм), информационно общество (постмодернизъм). Днес светът е на прага на поредната индустриална революция. Първата – използва парния двигател, за да механизира производствения процес. Втората – електричеството, за да го масовизира, а третата включва електрониката и информационните технологии, за да го автоматизира. Днешната, четвърта индустриална революция надгражда върху предните три и размива границите между физическата, дигиталната и биологичната сфери. И цялото това минало, настояще и бъдеще на човешката еволюция и нейните икономически проекции бележи съответните територии с материални знаци: (1) индустриално наследство, (2) действащи стопански обекти и (3) научни центрове. В контекста на туризма това са основните видове стопански ресурси. До каква степен и колко от тях

могат да изпълняват туристически цели и очаквания зависи от конкретните подходи и намерения на заинтересованите страни.

(1) Индустриално наследство – дефинирано е в Хартата на Международния комитет за опазване на индустриалното наследство (ТИССИН).² Състои се от останките на индустриалната култура, които имат историческа, технологична, социална, архитектурна или научна стойност:

- промишлени обекти – сгради, работилници, складове, фабрики, мини, заводи и др.;
- машини и оборудване, продукти и процеси;
- транспорт и инфраструктура;
- жилища, индустриални селища, индустриални пейзажи;
- документация на индустриалното общество – писмен и снимков материал.

Предвид посочения обхват – от конкретните физически останки до социалната инфраструктура и историческите документи на времето – всички тези артефакти биха могли да бъдат обект на локални, национални или наднационални политики. Като важен аспект от историята на света, индустриалните местности намират своето място върху Хартата на ЮНЕСКО за световното културно наследство. Сред тях обаче обектите, отговарящи на поставените критерии, са малко над 5 % от цялата световна мрежа и са разположени предимно в Европа. Ограниченият им брой се дължи на много фактори, сред които основен е скъсената времева дистанция, спрямо този исторически период, както и все още съществуващите икономически и социални процеси, които протичат на част от тези места. Липсата на обективна оценка и действия от страна на съответните институции са по-скоро последица от липсата на консенсус за значението на тези останки.

Индустриалното наследство е тема на много дискусии през последните години и в международен план са направени много стъпки в

² Международният комитет за опазване на индустриалното наследство (The International Committee For The Conservation Of The Industrial Heritage – ТИССИН) е специализирана световната организация, която има за цел да насърчава международното сътрудничество в опазването, съхраняването, проучването, документирането, изследването, тълкуването и социализирането на индустриалното наследство. ТИССИН е признат от Международния съвет за паметници и обекти (ICOMOS) като определен консултант по всички въпроси, свързани с проучването и опазването на индустриалното наследство.

посока оценяването и опазването му. На територията на България съществуват известен брой промишлени комплекси, които не само притежават исторически, архитектурни или градоустройствени стойности, но са и в добро физическо състояние и местоположението им позволява да се мисли за реставрация и запазване като свидетелство за важен етап от близкото минало. Съгласно чл. 6 от Закона за културното наследство в България, индустриалното наследство е част от културното наследство. Райони като Сливен, където през 1834 г. Добри Желязков Фабрикаджията поставя началото на индустрията на Балканския полуостров с построяването на първата фабрика за аби и шаяци; Габрово – „икономическото чудо на България“ след Освобождението; Перник – „градът на черното злато“, където през 1891 г. е открит първият рудник, а през 1899 заработва първата електроцентрала, и др. са само една незначителна част от индустрията и индустриалното наследство на страната. Онова, което има потенциала да стане част от туристическите продукти и да донесе ползи за заинтересованите страни.

(2) Действащи стопански обекти – съвременни промишлени и селскостопански средища, които отварят вратите си за посетители, за да представят своите производствени мощности и технологии, начина си на работа и крайните си продукти. Тяхната основна дейност не е ориентирана към туризма. Въпреки това все повече от тях практикуват туристически турове не само с цел запознаване на туристите с потенциалния пазар, но и за привличане на вниманието към определен вид продукти, увеличаване на търсенето, обема на продажбите и създаване на контакти. Нивото на развитие на селското стопанство например привлича вниманието на фермери и производители на селскостопанска продукция. В програмата на подобни обиколки из работещите стопански обекти се включват различни мероприятия, по време на които туристите придобиват представа за асортимента на продукцията, вземат участие в процеса на производство, дегустират и др.п. Много са винарните в България, които успешно са превърнали части от своите територии в атрактивни стопански туристически ресурси (Старосел, Мелник, Варна, Русе, Пловдив, Стара Загора, Нова Загора, Шумен и др.). Положителен опит в това отношение има и в редица розоварни (Казанлък, Соколово, Стрелча, Търничане и др.), пивоварни (Стара Загора), биоферми (Тополово, Елин Пелин, Абланица и на много други места из Родопите, Стара Планина, Добруджа и др.), преработвателни

производства.

(3) Научни центрове – модерни стопански ресурси за наука и обучение, които запознават посетителите с научни постижения, изследвания и иновационни дейности (планетариуми, космически центрове, атомни станции, детски научни центрове и др.). Насочени към различни сфери на познанията, те развиват образователни и професионални интереси, провокират личностно усъвършенстване, стимулират творчески идеи, създават впечатляващи преживявания и забавления. През последните години България може да се похвали със забележителни обекти от тази група: детският научен център „Музейко“ в София е най-големият по рода си в Източна Европа; планетариуми съществуват в Смолян, Варна, Габрово, Димитровград, Ямбол; астрономически обсерватории посрещат гости в Рожен, Шумен, Стара Загора, Белградчик. През 2020 г. се очаква в Бургас да отвори врати детски научен център „ПланетУм“, подготвя се и изграждането на планетариум. „ПланетУм“ вече е разположен на двата етажа в сградата на Морска гара Бургас в зоната за обществен достъп до пристанището. Първите образователни инсталации се монтират и настройват за работа. В научния център по забавен начин и в експериментална среда, деца и родители ще откриват отговори на сложни въпроси и любопитни факти от областта на точните науки, технологиите, подводната археология и астрономията. Идеята е инженерните и природни науки да станат по-привлекателни и разбираеми за децата, за да може някой ден част от тях да се реализират в професии, свързани с тази област на знанието. Обектът се изпълнява от Община Бургас в сътрудничество и с финансовата подкрепа на Министерството на транспорта, Държавно предприятие „Пристанищна инфраструктура“ и италиански инвеститор.

Туристическа оценка

Индустриалното наследство на България преминава през тежки периоди на разруха. Във времето на натрупване на начален капитал (след Освобождението до края на XIX в.) в страната функционират над 160 предприятия, от които 40 са по-големи, а проектирането им е поверено на чуждестранни експерти. Държавната печатница в София (1887 г.), захарната фабрика в София (1898 г.), пивоварните фабрики в Шумен (1892 г.) и във Велико Търново (1892 г.), спиртната фабрика в Княжево край София (1882 г.), фабриката за вълнени изделия „Евлоги

Георгиев“ в Карлово (1891 г.) са едни от добрите примери с висока архитектурна стойност. Тези обекти отдавна не съществуват цялостно, а някои от тях са разрушени до неузнаваемост. Следващото по хронология и с отличителна архитектурна стойност българско индустриално наследство е от началото на XIX в.: първата фабриката за хартия и мукава „Книгата“ в Белово (1900 г.), текстилната фабрика във Варна (1905 г.), текстилната фабрика „Добри Каргалов“ в Габрово (1900 г.), пивоварната фабрика на братя Прошек в София (1906 г.), фабриката за керамика на гара Батановци (1914 г.), кланицата в София (1928 г. – 1932 г.).

От времето на плановата си икономика България разполага с промишлени и аграрни сгради с различна форма, мащаб и функция в почти всяко едно населено място. Макар днес голяма част от тях да са изоставени или неефективно използвани, те са свидетелства за огромно вложение на материал и труд, което само по себе си е ценност. Всички тези сгради, съоръжения и комплекси не биха могли да се разглеждат извън историческата рамка, спомогнала за създаването им. Това често води до противоположни мнения – индустриалното наследство или се възприема като остатък от славното минало или като ненужен спомен за репресия. За съжаление неспособността да се определи истинската материална и духовна важност на тези обекти по-често ги натрапва като тежест, отколкото да ги оценява като възможност и потенциал.

Въпреки различията в политическите режими на страните от Западния свят и от Източния блок преди 1989 г., се утвърждава обща тенденция, валидна и до днес: при интензивен икономически растеж разрушаването на индустриалното наследство се ускорява и обратното – в години на финансово-икономически кризи, съпътствани от преосмисляне на миналото, този негативен процес утихва. (Asparuhov et al., 2016)

В България съществуват известен брой стопански обекти (най-вече в големите и средните градове), които притежават отличителни архитектурни, исторически и културни характеристики и имат потенциал при подходяща адаптация да придобият изключителна стойност дори в международен смисъл. Капацитетът, който тези емблематични представители на индустриалното наследство на страната притежават, се обсъжда хипотетично, докато физическото им състояние продължава да се влошава и да отнема значителна част от достойнствата им.

Ниската ефективност на усилията за опазване и реставрация на тези стопански ресурси са последица от цялостното отношение към тях. Опожаряването на тютюневите складове в Пловдив или на царските конюшни в София е огромна загуба в социален, културен и икономически аспект, но този факт се negliжира и не предизвиква категорични и съответстващи държавни мерки и промени.

Друг пример за неизползван потенциал са бившите индустриални центрове като Сливен, Перник, Габрово. Тези населени места все още притежават съществен фонд от ценни стопански ресурси – морално остарял, но физически запазен. Габрово е отличителен пример за промишлен център. Известен в миналото като „българския Манчестър“, този град преживява изключително индустриално развитие в началото и средата на XIX в. Към настоящия момент градът все още разполага с отличителна и до голяма степен неизследвана промишлена зона с интересно индустриално наследство от началото на XX в. и пустеещи комбинати от 60-те и 70-те години. Тези исторически, културно, конструктивно и архитектурно стойностни стопански ресурси, поместени около живописните завои на река Янтра, са сред най-отличителните черти на Габрово и биха могли да служат като отправна точка за градска регенерация и устойчив туризъм. (Savcheva, P., 2019)

Критериите, по които се прецизира потенциалът за ревитализация на даден обект от индустриалното наследство, са до голямата степен субективни. От тях, определящи за туристическата оценка, са:

- местоположението, както и големината и туристическият статут на прилежащите и/или близките населени места. При малки населени места, разположени в отдалечени райони, без голям град в близост и без туристически атракции, възможността стопанските ресурси да се популяризират и да са финансово успешни е принципно по-малка;
- транспортните връзки – когато обектът е разположен в труднодостъпна местност, без удобни транспортни връзки, не е установен върху вече съществуващ маршрут или в близост до такъв, потенциалът за успешна ревитализация и туристическа идентификация намалява;
- архитектурните достойнства са друг ключов фактор. Обикновено стопанските ресурси се разминават с високите естетични белези, но това, което ги прави забележителни, са социалните и културно-историческите им качества, а често и конструктивна им значимост (поради тенденцията нови видове конструктивни системи и методи да

се изпробват първо в промишлеността);

- един от най-субективните критерии е „популярността“ на обекта, обществените (модерните) нагласи към него и актуалните международни образци в съответната област. По тази причина за индустриално наследство по-често се възприемат стопански ресурси от началото на ХХ в., отколкото такива от 60-те и 70-те години на социалистическото минало. Недостатъчна отдалеченост във времето на този период все още е проблем пред припознаването като ценност на неговите артефакти.

Туристическото оценяване на стопанските ресурси е сложна задача. Трудностите произтичат от възприемането на голяма част от тях като символ на противоречиво историческо време, затова и те често са жертва на предразсъдъци и крайности. Художествена и архитектурната им стойност също е оспорвана, доколкото това са сгради и съоръжения, създадени с чисто утилитарни функции. В този смисъл индустриалните обекти на пръв поглед са трудно разпознаваеми като ценни и проблемът за оценката и опазването им е един от най-комплицираните. Съдбата им обикновено се решава в няколко основни посоки в зависимост от степента им на значимост. От гледна точка на туризма особено полезни са две от тях:

- **музеефициране** – при уникални сгради и съоръжения или такива с висока (национална) ценност се препоръчва консервирането и запазването в чиста форма. Допускат се само най-необходимите възможни намеси, за да се запази максимално нейната автентичност. Този подход изисква набавяне на допълнителни финансови средства, тъй като разходите по поддръжката рядко се покриват от входните туристически такси. При други обекти (с възможност за възстановяване на оригиналното оборудване) към музейните функции е подходящо да се добавят и обособени процеси на производство като вид атракция (особено ако са интересни за наблюдаване). Тези процеси могат да поддържат и малко бутиково стопанство, което да продава стоките си в специално обособена зона. (Stratton, 2000) По този начин и при добро управление, е възможно обектът да осигурява самостоятелно средства за своята поддръжка.

Балабановата фабрика в кюстендилското село Бараково например е най-голямата книжно-мукавена фабрика на Балканския полуостров в началото на миналия век. Тя израства на основата на фамилната

дъскорезна фабрика, построена през 1903 г. През годините в нея работят между 500 и 1000 човека. Собственикът Иван Балабанов разгръща мащабна социална програма. Създава заводско селище с множество удобства за работещите – безплатни квартири, дърва и въглища за зимата, медицински услуги, лекарства. Пуска в обръщение специални фабрични монети с номинал от 5, 10, 20 и 50 лева, с които се пазарува в магазините. Фабриката разполага със собствена електроцентрала, железница, болница с родилен дом, пожарна команда, училище, детска градина, старчески дом, кино, казино, оркестър. Като израз на отговорност, признателност и благодарност към делото на един голям български индустриалец и необикновен човек и патриот, както и към всички стари работници и поколения, свързали живота си с това емблематично предприятие в полите на Рила, местните хора започват възстановяване на полуунищожената фабрика. Заедно с усилията и на наследниците на Балабанов реконструкцията завършва успешно през 2017 г. В две от халетата на сградата са оформени експозиции, посветени на живота и предприемаческите инициативи на фамилията. Освен уникални документи, фотоси, вещи и др. материали посетителите могат да видят и макети на машини, пресъздаващи отделните етапи от производствения процес на хартията, различни инструменти и предмети, както и един от двата файтона, използвани от собственика. Издигната е и скулптура на Иван Балабанов с височина от 210 см. В двора са поставени мраморни мемориални плочи с имената на създателите и ръководителите на фабриката, както и на над 500 чужденци от 14 националности, споделили трудовото си битие в нея. Тук през 30-те години на XX в. работи и поетът Никола Вапцаров (1909 г. – 1942 г.). По време на войната на заплата във фабриката са били и много евреи.

В едно от реконструираниите халета е уредена възстановка на някогашната теснолинейна – композиция от локомотив и осем вагона между които пощенски, цистерна и открита платформа. 600-милиметровата рилска железница е създадена през 1920 г. за нуждите на фабриката. Превозва пътници до 1960 г. Теснолинейното трасе е свързвало Кочериново с Рилския манастир и Кирилова поляна, където се е добивал дървен материал за фабриката. Теснолинейката се е движела със скорост 10 км./ч. Имала е и представителен царски вагон, ползван от цар Борис III и др. Възстановен е и 130-метров железен път с релси от някогашната линия. Може да се види и ръчна дрезина като

тези, използвани някога.

Направеното от рода Балабанови и в миналото, и днес е важно за региона и историята на българската индустрия. Въпреки това, две години след официалното откриване на този впечатляващ стопански туристически ресурс, той не може да приема посетители и гости заради бюрократични спънки и процедури (оказва се, че не е сменено предназначението на терена – от производствено, на музейно). През 2019 г. е обявено повторното му отваряне.

• **конверсия** – промяна на функциите. Изборът на подходящо ново предназначение също е сложен, особено когато става дума за малки населени места, за нуждите и нагласите на населението. Една от най-подходящите функции, към които биха могли да се адаптират сгради и комплекси на индустриалното наследство, е културната. Многобройни примери по света и в България доказват, че голяма част от обектите са подходящи за превръщането им в туристически територии – арт зали и галерии, конферентни и научни центрове и др. Подобна конверсия се превръща в катализатор за развитието на района.

Добрият български пример за конверсия на индустриална архитектура са трите сгради на Националния музей „Земята и хората”, Музея за съвременно изкуство и Мемориала „Гарнизонно стрелбище” в София, които не само са адекватно пригодени за новите си функции, но се използват много рационално за различни културни дейности. При това и трите преминават многократно през преустройства, трансформации и смяна на функциите си. Построени са в края на XIX в. като част от комплекса **Софийски Арсенал**. В него повече от 30 години са изработвани боеприпаси (маркирани с монограм СА-Софийски Арсенал и лъвче) и е извършван ремонт на различни видове оръжия. През 1927 г. фабриката е преместена в Казанлък. В стария Арсенал остават да функционират само спомагателни производства. По това време в сградата, в която понастоящем се помещава музеят „Земята и хората“, е „Голямата коларска работилница” на Арсенала. През 30-те години на XX в. комплексът е оставен на разположение на Школата за запасни офицери. На мястото на настоящия Музей за съвременно изкуство е бил щабът. „Малкият Арсенал“ е бил столовата, мемориалът „Гарнизонно стрелбище” е учебното стрелбище, а в помещенията на сегашния Национален музей „Земята и хората” се намира гимнастическия салон на Школата. Непосредствено след 9 септември 1944 г. тук е преместена

Държавната печатница. Обособени са производствени цехове. В този си вид сградата функционира до 1975 г. През 1986 г. е отдадена безвъзмездно за изграждане на музей „Земята и хората“. Реставрирана е, обявена е за паметник на културата и е адаптирана за нуждите на музея.

В интерес не само на националната, но и на европейската културна политика е значимите стопански ресурси да бъдат предоставени на гражданите като ползватели и посетители и в същото време да се даде нов живот на градските пространства с ревитализация и креативни употреби на сгради, обекти и терени, свързани с индустриалното наследство. В своите директиви Европейската комисия призовава да се предприемат необходимите мерки за насърчаване и подкрепа на обмена на решения, произтичащи от най-добрите практики, по отношение на управлението, съхраняването и повторното използване на европейското индустриално наследство с инициативи и проекти на местно равнище. През 1999 г. Комисията в рамките на програмата си „Творческа Европа“ стартира инициатива за Европейски път на индустриалното наследство (European Route of Industrial Heritage). Целта е да се разкрият и посочат онези обекти на континента, които, макар и сменили функционалната си принадлежност, днес са притегателни туристически дестинации. В момента това е най-голямата дигитална информационна платформа, посветена на индустриалното наследство в Европа. В мрежата са включени повече от 1600 места от 47 държави, които представят маршрути до индустриални сгради и музеи, посветени на промишлеността от миналия век. От България през 2018 г. към проекта се включва ансамбълът от тютюневи складове в Пловдив. По този начин „Тютюневият град“ се нарежда до обекти като „Стоманеното сърце“ на Острава в Чехия, „Металния град“ Гrefенхайникен в Германия и Музея на желязната и стоманена промишленост и минното дело в Кастилия и Леон – Саберо в Испания. Става дума за фабрични сгради, специално построени или пригодени през първите 30 години на XX в. Повечето от тях се използват за тютюнопреработка до 1990 г. В дигиталната платформа стопанският ансамбъл е представен с кадри от многообразни специални събития, които го демонстрират като подходящо място за творчество и забавление. Превърнал се в емблематичен, „Тютюневият град“ става и част от програмата на „Пловдив – Европейска столица на културата 2019“. Различни изследвания, мултижанрови артистични

прояви, инсталации и изложби концентрират вниманието и предизвикват интерес към тази специфична градска зона.

Туристическата оценка на всеки от стопанските ресурси следва да се разглежда индивидуално и с оглед на неговата специфична ценност (историческа, културна, социална), според местоположението и териториалния му обхват. Тъй като тези обекти биха могли да имат голямо въздействие върху развитието на прилежащото им населено място, както в икономически, така и в социален аспект, към тях не бива да се подхожда самоцелно или повърхностно.

Заклучение

Стопанските туристически ресурси са не само възможност за разнообразяване на туристическите предложения и източник на приходи. В стратегически план те са начин за повишаване на конкурентоспособността и фактор за устойчиво развитие на дестинацията. Туризмът, ориентиран към тази група антропогенни ресурси, се налага като специфична продуктова линия и в същото време е незаменим идентификатор на определената територия. Посещението на места, където се представя особен вид експертност от миналото, настоящето и бъдещето поражда различни от обичайните туристически преживявания и задоволява висши потребности.

References

1. Asparuhov, S., V. Rangelov, V. Shahanov. (2016) *Indoktrinatsiya pri opazvaneto na promishlenata arhitektura i landshaft v Bulgariya*. – V: *Dokladi ot Mezhdunarodna nauchna konferentsiya po opazvane na nedvizhimoto kulturno nasledstvo BANI'2016*, 25 – 23 noemvri, str.17 – 23. Sofiya: BAN.

2. Savcheva, P. (2019) *Industrialno nasledstvo v Bulgariya*. – V: *Dokladi ot IX Mezhdunarodna nauchna konferentsiya po arhitektura i stroitelstvop ArCivE`2019*, Varna, 31 may – 02 yuni. Varna: UI „Chernorizets. Hrabar“.

3. Stratton, M. (2000) *Industrial Buildings: Conservation and Regeneration*. London: E&FN Spon.

ГРАДСКОТО ЗЕМЕДЕЛИЕ ЗА ПОСТИГАНЕ НА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ В ГРАДОВЕТЕ

URBAN AGRICULTURE FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN THE CITIES

Доц. д-р Зорница Стоянова

*Университет за национално и световно стопанство, София
zstoyanova@unwe.bg*

Assoc.Prof. Zornitsa Stoyanova, PhD

*University of National and World Economy - Sofia, Bulgaria
zstoyanova@unwe.bg*

Abstract

The purpose of the paper is based on the evaluation of the effects of urban agriculture to be prepared conclusions about the possibilities of this type of activity for achievement of sustainable urban development.

The first part of the paper presents a literary review of the effects of urban agriculture. Author's views on the economic, social, environmental, educational and other aspects of urban agriculture in the context of sustainability are presented. The methodological framework of the study includes: 1. Literature review of the effects of urban agriculture 2) Assessment of the effects of the implementation of urban farming practices 3) Potential of urban agriculture to achieve sustainability in the cities. The analytical part of the report contains an analysis and evaluation of the economic, social, environmental and other aspects of urban agriculture. On the basis of the analytical part of the report are made conclusions for the opportunities of urban agriculture for achieving sustainable urban development.

Key words: *urban agriculture, sustainability.*

JEL Code: Q1, Q01

Литературен преглед на ефектите от градското земеделие

Ефектите от практикуването на градско земеделие са разнообразни. Те могат да бъдат със социална, екологична, икономическа, образователна, информационна и друга насоченост, като тежестта на всеки един от аспектите е различна както в различните страни в зависимост от тяхното икономическо развитие, така и от мотивацията на практикуващите градско земеделие, пазарната ориентация на градските земеделци и други фактори, които водят до проявяване на многообразието

от тези ефекти.

Икономическите аспекти на градското земеделие се свързват със създаването на заетост, приходи от преработка и продажби на излишна продукция, спестявания от разходи за храна и здравеопазване, обмен на селскостопански продукти за други стоки, но и с намаляването на разходите на общините за поддръжка на територията вследствие на поддържането на неизползваното пространство и свободната земя в градовете. Някои автори (Agbonlahor et al. 2007) разглеждат икономическите аспекти на градското земеделие от гледна точка на жизнеспособността на земеделските стопанства в градските райони и на техните икономически ефекти върху съседните райони и града. Kinkese and Pride (2017) свързват икономическите ползи от градското земеделие със спестяването на разходи за храна, вследствие от произведеното в стопанството продоволствие. Освен това, градското земеделие се разглежда от авторите като източник на доходи от продажбата на култури, но то е и източник на заетост.

Градските стопанства, включително общинските и комуналните градини създават икономически принос за своите общности. Те оползотворяват по – ефективно неизползваното пространство и свободната земя, което намалява разходите на общините за поддръжка на територията.

Някои автори споделят, че влиянието на градското земеделие в икономически аспект е в зависимост от степента на развитие на страната, в която се осъществява. Градското земеделие има ясен потенциал да стимулира развитието на местните икономики в развиващите се страни, осигурявайки както повишена продоволствена сигурност, така и значителни възможности за работа (Agbonlahor et al. 2007).

Градското земеделие може да бъде разгледано в социален аспект чрез включването на някои хуманитарни и социални измерения като осигуряване на градско продоволствие и създаване на социално-икономически и социално-културните мрежи за сигурност (Deelstra, Girardet, 2000). Социалните аспекти на градското земеделие се свързват с неговата роля за създаването на безопасни пространства, които хората ценят и подобряват, като едновременно с това се играждат общностни ценности. Градските стопанства и градини могат да създадат атмосфера за по-нататъшни социални и икономически инвестиции. Комуналните градини могат да служат като място, където се игражда

доверие на общността и където могат да се приложат стратегии за нейното развитие (Teig et al., 2009). Проучване, установява, че хората, които практикуват градско земеделие и показват активизирана и социална ангажираност в общността имат принос за нейното развитие (Hallett et al., 2017).

Редица автори разглеждат градското земеделие като научно-изследователско поле, което предлага иновативен подход за анализиране и интерпретиране на социални процеси и взаимовръзки между основните ключови актьори в обществения живот –гражданите, публичните институции, бизнеса и неправителствения сектор.(Пикард и др, 2018).

Освен социалните аспекти, привържениците на градското земеделие изразяват мнение, че практиката е добра за околната среда и един от успешните аргументи е, че намаляването на разстоянието, изминато от храната и намаляването на емисиите парникови газове допринася за опазването на околната среда и подобряването на процесите по отношение на глобални климатични промени (de Zeeuw, 2011).

Fleury и Va (2005) дефинират екологичните ефекти от градското земеделие като рециклиране на отпадъци, екологизиране, по-малко здравни проблеми, произтичащи от по-добро хранене на бедните в градовете, грижи за ландшафта замърсяване на водите, причинено от агрохимикали, ерозия, здравословни проблеми.

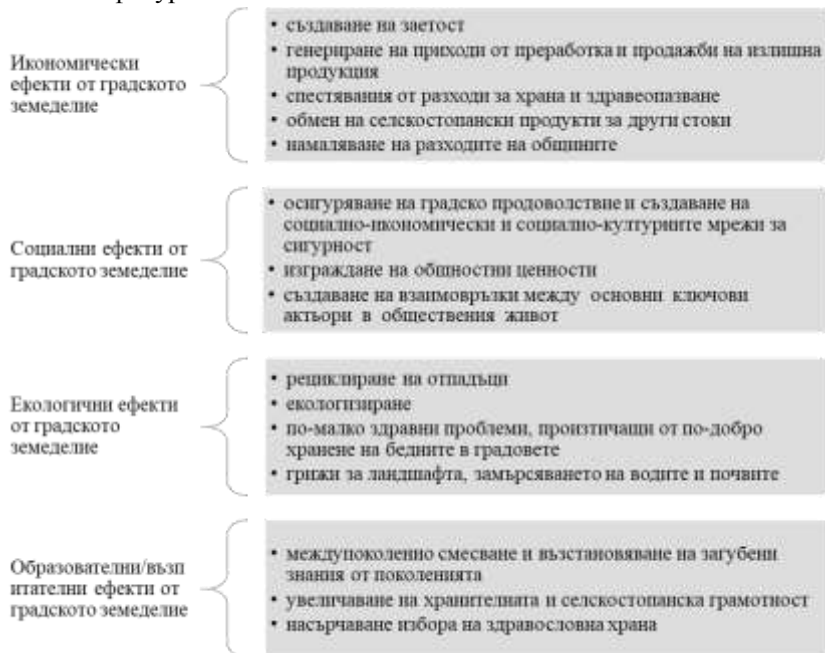
Градското земеделие е потенциален механизъм за подобряване на изоставени индустриални зони. В тази връзка използването на земите е по-устойчиво, мотивирано от идеите за намаляване на замърсяването на почвата и водите и подобряване на екологичното състояние на замърсени градски зони.

Рециклирането на градските отпадъци обикновено се посочва като едно от най-големите ползи за околната среда от градското земеделие, тъй като може да помогне за обезвреждането на отпадъците (De Zeeuw, 2011, Eigenbrod, Gruda, 2015). Подобренията, осъществени чрез органични материали, могат да намалят уплътняването на почвата и да увеличат инфилтрацията на дъждовната вода. Те могат да подобрят качеството на почвата и да увеличават добива на културите в комуналните градини (Hallett et al, 2017).

За много градски стопанства, социалните цели като образование и развитие на общността са по-важни от икономическите. Градското

земеделие играе важна образователна роля. То може да увеличи междупоколенното смесване и да възстанови знания от поколенията. То може да свърже хората чрез производството на продоволствие и да увеличи хранителната сигурност и грамотността в областта на земеделието, насърчавайки избор на здравословна храна.

Основните ефекти от практиките на градско земеделие са представени на фигура 1.

Фиг. 1. Основни ефекти на градското земеделие за постигане на устойчиво развитие в градовете според литературен обзор

Методологична рамка на изследването

Целта на разработката е на базата на оценката на ефектите от градското земеделие да се направят изводи за възможностите на този тип дейност за постигане на устойчиво развитие в градовете.

Методологичната рамка на разработката включва (Фигура 2): 1) Литературен преглед на ефектите от градското земеделие 2) Оценка на ефектите от прилагане на практиките на градско земеделие 3) Определяне на възможностите на градското земеделие за постигане на устойчивост в градовете.

Фиг. 2. Методологична рамка на разработката

Представените резултати и изводи са направени на базата на проведено качествено изследване в рамките на проект „Градското земеделие като стратегия за повишаване на качеството на живот на градските общности“, финансиран от Фонд научни изследвания. В рамките на качествено изследване са осъществени 25 дълбочинни интервюта и 5 фокус групи. Дълбочинните интервюта са проведени с ключови представители на инициативни групи и НПО, ангажирани с градско земеделие, дистрибутори и производители на селскостопански продукти, представители на социални институции с потенциал за развитие на градско земеделие. Във фокус групите участват активни представители в неформални групи и НПО, които развиват градско земеделие, представители на местните власти, отговарящи за прилагане на практики на градското земеделие. За оценка на различните ефекти на градското земеделие в изследването са включени въпроси, свързани с определяне на икономическите, социални, екологични, образователни и други ползи и ефекти от градското земеделие. На респондентите, които практикуват градско земеделие са зададени въпроси, свързани с обема на

произвежданата продукция, възприемането на дейността им – като бизнес начинание или хоби, осигуреността им с природни ресурси, в частност земя и вода като средства за производство и осъществяване на дейността им.

Анализ и оценка на ефектите от градско земеделие – резултати от качествено изследване

Множество фактори оказват влияние на възможностите за развитие на градско земеделие. Някои от тези фактори произтичат от външната среда - политика, пазари, финансиране, други са свързани със спецификите и особеностите на градско земеделие - климатичен фактор, близост до града, малко по обем производство, необходимост от поземлени и водни ресурси, трети от включването на концепцията за устойчиво развитие при реализирането на този вид дейност - консумиране на местни продукти, стремеж към производство на екологично чисти продукти, повишаване на производителността на земята и др. Проявяването на факторите, които влияят на потенциала на развитие на градско земеделие създават предпоставки за възникване на ефекти от този вид дейност, които оказват влияние върху хората, обществото и качеството на живот в градовете.

Резултатите от проведените структурирани интервюта и фокус групи показват, че ползите и ефектите от практикуването на градско земеделие са разнообразни. Те могат да бъдат със социална, екологична, икономическа, образователна, информационна и друга насоченост.

По отношение на икономическите ефекти, анкетираните разграничават икономическите ползи на: ползи за индивида и ползи за обществото. Икономическият ефект от градското земеделие не се определя като значителен нито в дългосрочен, нито в краткосрочен аспект. Респондентите считат, че ползите с икономически характер са по-скоро за икономическите единици, които се занимават с градско земеделие. Те считат, че икономическите ползи от градското земеделие са незначителни, поради малкия обем продукция, която се произвежда. Според тях не може да се отчита икономическо измерение вследствие на прилагането на практиките на градското земеделие, тъй като произведените продукти се използват предимно за собствено потребление. Ефекти, оказващи влияние върху хората и обществото с икономически характер, са ползите, споделени от респондентите, свързани със създа-

ването на заетост и възможности за работа, реализирането на оборот и доход. Респондентите считат, че ключов икономически аспект, който е свързан с постигането на устойчивост в градска среда е създаването на заетост. Основната цел на градското земеделие не се свързва със задоволяването на икономически потребности.

По отношение на ползите от дейностите на градско земеделие, респондентите споделят, че голяма част от тях са със социален характер. Ползите от продуктите, които се създават при практикуването на тази дейност имат предимно социален характер като проявяването на образователни ефекти, общуването с хора, създаването на контакти и мрежи. Те считат, че вследствие на практикуването особено на комунално градско земеделие се създават социални ефекти за хората от района. Част от респондентите изразяват мнение, че ползи със социален характер има вследствие на срещите им с различни, интересни и интелигентни хора с разнообразни професии и на различна възраст. Те се изразяват в личностно обогатяване, толерантност към по-възрастните и приятен социален живот. Едновременно с това се създава връзка между поколенията. Практикуването на градско земеделие води до формиране на общи нагласи и виждания за съвместната дейност, която се осъществява, като това прави възможно отделния индивид да се почувства като част от една общност, изграждайки определени ценности. Ползи със социален характер, споделени от практикуващите комунално са и възможностите, които предоставя градското земеделие за почивка, разтоварване и отдих на открито. Не на последно място като ефект със социален характер, анкетираните посочват създаването на контакти и мрежи.

Ефектите с екологичен характер се свързват със създаването на по-чиста градска среда, облагородяването на земята, възстановяването на биоразнообразието, производство на екологично чисти и нетретирани зеленчуци. Респондентите споделят мнение, че вследствие прилагането на градско земеделие се получават високи екологични ползи. Градското земеделие води до рекреация и съхраняване на почвата чрез прилаганите практики на производство, като то води до облагородяване на поземлените ресурси. Практикуващите отчитат като екологичен ефект съхранението на растителни сортовете, запазване на разнообразието на земеделски култури и опазване на биоразнообразието. Екологичните ползи се свързват с постигане на устойчиво потребление чрез

минимално оползотворяване на природните ресурси, минимално използване на химически препарати и токсични материали и др. Споделя се мнение, че чрез градското земеделие ще се повиши удовлетвореността от живота, тъй като се създават възможности за консумиране на здравословна, екологично чиста храна, създава се по-чиста и зелена среда. Градското земеделие допринася за формиране на екологично отношение към околната среда и храната. Чрез прилагане на тази дейност се постига природосъобразно доставяне като се създава потребителско поведение с предпочитание на екологични продукти.

Респондентите споделят мнение, че водещ мотив за практикуване на градско земеделие е опазването на околната среда и производството на екологично чиста продукция без използването на химични препарати химия. Според практикуващите градско земеделие в комунални градини, ефектите са свързани с трансформиране на градски пространства, които не изглеждат добре, за да се превърнат в приветливи екологични места.

Практикуващите градско земеделие считат, че градините имат образователен и възпитателен ефект върху хората и приобщават децата към земята и продуктите. Чрез създаването на контакти, градските земеделци организират събития, на които споделят натрупания опит. Респондентите виждат образователната роля на градското земеделие в работата с деца и приобщаването им към този вид дейности. Образователните аспекти на градското земеделие се проявяват особено при биоградинките в детските градини и учебните стопанства. Едновременно с това обаче интервюираните споделят, че те могат да се проявят и по време на фермерските пазари, когато се организират различни ателиета. Чрез тях хора на различна възраст и особено децата могат да бъдат информирани за градското земеделие.

На базата на оценките на респондентите, участвали в качествено-то изследване по проекта могат да се направят обобщения по отношение на ефектите, които могат да се проявят от прилагането на градското земеделие и възможностите за постигане на устойчиво развитие в градовете. Те могат да бъдат, както следва:

- Създаване на заетост и възможности за работа, ако земеделието бъде организирано и структурирано като бизнес модел в контекста на устойчивостта и да се създадат нагласи за екологично поведение чрез употреба на екологично произведени хранителни ресурси.

- Придаване на емоционална стойност на храната като цяло в допълнение към нейната парична стойност, като по този начин се намалява вероятността за нейното изхвърляне и се допринася за постигането на устойчиво потребление.

- Изграждане на социално-икономически и социо-културни мрежи чрез изграждане на общностни ценности.

- Осигуряване на продоволствената сигурност и изхранването на населението в градовете по екологичен начин чрез оптимално и щадящо използване на природните ресурсите и създаване на по-здравословен хранителен избор.

- Прилагане на екологосъобразни практики за създаване на местна заетост и насърчаване развитието на регионите чрез използване на специфични методи за създаване на продукцията, която е екологично чиста.

- Приобщаване на общността към земята и продуктите на градското земеделие чрез образователните практики на градското земеделие (работата с деца, създаване на биоградинки, учебни стопанства, фермерски пазари, ателиета и др.).

Заклучение

Осъществяването на практиките на градско земеделие влияят за разгръщане на неговия потенциал и са предпоставки за възникване на редица икономически, социални, екологични, образователни и други ефекти от този вид дейност, които оказват влияние върху устойчивото развитие в градовете.

Практиките на градското земеделие водят до създаване на предпоставки за устойчиво развитие на градовете чрез създаване на заетост, производството на екологосъобразни продоволствени продукти, минимално оползотворяване на природните ресурси, повишаване на удовлетвореността от живота, създаване на възможности за консумиране на здравословна, екологична храна и изграждане на общностни ценности и нагласи за екологосъобразно производство и потребление.

References

1. Agbonlahor, M., Momoh, S., Dipeolu, A. (2007). *Urban vegetable crop production and production efficiency. International journal of vegetable sciencei.* 13(2). pp. 63-72.

2. De Zeeuw, H., 2011. *Cities, climate change and urban agriculture*, Urban Agriculture Magazine, 25, pp. 39-42.
3. Deelstra, T., Girardet, H., 2000. *Urban Agriculture and Sustainable Cities*. In *Growing Cities, Growing Food: Urban Agriculture on the Policy Agenda*, edited by Bakker N., Dubbeling M., Guendel S., Sabel Koschella U., Zeeuw H., Feldafing: German Foundation for International Development, pp. 43-65.
4. Draganova M. i dr., DN 05/18 Gradskoto zemedelie kato strategiya za podobryavane na kachestvoto na zhivot na gradskite obshtnosti, rakovoditel na proekta dots. Dr. Mariana Draganova
5. Eigenbrod, C., Gruda, N., 2015. *Urban vegetable for food security in cities*. A review, *Agronomy for Sustainable Development*, 35(2), pp. 483-498.
6. Fleury, A., Ba, A. (2005). *Multifunctionality and sustainability of urban agriculture*. Urban Agriculture Magazine, 15. Multiple functions of urban agriculture. Leusden. RUAF foundation. <https://www.ruaf.org/multifunctionality-and-sustainability-urban-agriculture>.
7. Hallett, S., Hoagland L., Toner, E. (2017). *Urban Agriculture: Environmental, Economic, and Social Perspectives*. Horticultural Reviews. Volume 44, First Edition. Edited by Jules Janick. published by John Wiley & Sons, Inc.
8. Kinkese, T., Pride C. (2017). *The Social, Economic and Health Impacts of Urban Agriculture in Zambia*. Asian Journal of Advances in Agricultural Research. 3(1). pp. 1-8.
9. Pikard, D., Koleva, G., Draganova, M., Nakova, A., Chengelova, E. (2018), *Gradsko zemedelie kato nauchno-izsledovatelsko pole: Teoretikometodologicheska ramka, Filosovski alternativi*, br, 2, str. , 60-72
10. Teig, E., J. Amulya, L. Bardwell, M. Buchenau, J. Marshall and J. Litt (2009). *Collective efficacy in Denver, Colorado: Strengthening neighborhoods and health through community gardens*. *Health & Place* 15 (4): 1115-1122.

УСТОЙЧИВОТО РАЗВИТИЕ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВОТА ПРЕД СЧЕТОВОДСТВОТО

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND CHALLENGES TO ACCOUNTING

Доц. д-р Илияна Анкова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
iliana_ankova@feb.uni-sofia.bg

Assoc. Prof. Iliyana Ankova, PhD
Sofia University "St. Kliment Ohridski", Bulgaria
iliana_ankova@feb.uni-sofia.bg

Abstract

The purpose of this article is to examine the obstacles before accounting in the context of sustainable development. The pivotal characteristics of sustainable development have been identified through the prism of separate companies, which deal with sustainable accounting and reporting. Some of the challenges to the development of accounting have been outlined.

Key words: sustainable development, sustainable accounting.

JEL Code: M41; Q56

Въведение

През последните две десетилетия концепцията за устойчиво развитие придоби известност по целия свят. Въпросите за това как тя може да се прилага от отделните компании е дискуссионен. Независимо от това обаче, счетоводството има централна роля във вграждането на устойчивостта в ежедневните дейности и операции на организацията, вземането на управленски решения и развитието на отношенията със заинтересованите страни.

Основната цел на настоящия доклад е да се изследват предизвикателствата на счетоводството в условията на устойчиво развитие. Поставени са две основни задачи. Първата е свързана с проучване на проблемите на дефинирането на устойчивото развитие през призмата на отделната компания, което има пряко отношение към развитието на счетоводната теория и практика. Втората задача е изследване на основните направления за усъвършенстване на счетоводството в контекста на устойчивото развитие.

1. Концепцията за устойчиво развитие

Възникването на понятието „устойчиво развитие“ е тясно свързано с фокусирането към екологичните проблеми, особено силно от края на миналия век. То е превод от английски език на понятието “sustainable development” и е заимствано от биологията. Едно от най-широко цитираните определения за „устойчиво развитие“ е дадено в доклада озаглавен „Нашето общо бъдеще“ на Световната комисия по околна среда и развитие (известна като Brundtland Commission), съгласно което устойчивото развитие отговаря на потребностите на настоящето, без да лишава бъдещите поколения от възможността да посрещнат собствените си потребности (World Commission on Environment and Development, 1987). Концепцията за устойчиво развитие обединява икономическото развитие с опазването на околната среда сега и в бъдеще. Докладът е адресиран до три групи участници - правителства, частни предприятия и граждани. Изрично се уточнява, че в групата на частните компании се включват всички предприятия - от най-малките с едно заето лице до най-големите мултинационални корпорации. Изводите на Комисията Брундтланд са в основата на решенията на проведената през 1992 г. Конференцията на ООН за околната среда и развитието (United Nations Conference on Environment and Development).

В приетата на конференцията „Програма 21“, представляваща план за действие за постигане на устойчиво развитие, отговорността е поверена на националните правителства. В резултат на поетите ангажменти правителствата се задължават да разработят национални стратегии за устойчиво развитие. Подчертава се обаче, че бизнеса, включително транснационалните корпорации, големите и малките предприятия, имат решаваща роля за постигане на устойчивото развитие (United Nations, Agenda 21 - Sustainable Development - the United Nations, 1992).

Постепенно концепцията за устойчиво развитие се развива. Стига до съвременното широко разпространено разбиране, че устойчивото развитие почива върху три стълба - икономически, социален и екологичен. От друга страна, самата концепция еволюира от макроикономическо до микроикономическо и дори индивидуално ниво (Steurer R. et al., 2005).

Екологичната съставляваща на устойчивото развитие се свежда до хармонизиране на взаимодействието на човечеството и околната среда

и включва широк спектър от мерки, насочени към опазване на околната среда и рационално използване на природните ресурси, като опазване на атмосферата, рационално използване на природните ресурси, опазване на горите, борба с опустиняването и сушата, опазване на биоразнообразието, защита и рационално използване на водните ресурси, екологосъобразно използване на биотехнологиите, подобряване на безопасността на използването на токсични химикали, решаване на проблема с отпадъците.

Социалната съставляваща е фокусирана върху хората, поддържайки стабилността на социалните и културните системи, включително справедливо разпределение на богатата, запазване на културните особености, развитие на постигане на социална справедливост, насърчаване на социалния плурализъм, намаляване на конфликтите, запазване на социалната стабилност, насърчаване на социалното включване и др.

Икономическата съставляваща на устойчивото развитие предполага оптимално използване на ограничените икономически ресурси. Устойчивото икономическо развитие се основава на балансирана икономика, използването на екологосъобразни, енергоспестяващи и материално спестяващи технологии, рециклиране и т.н.

След провеждането на Световната среща на високо равнище през 2002 г. в Йоханесбург концепцията за устойчиво развитие се налага като нова парадигма, интегрираща във взаимна връзка икономическо и социално развитие и опазване на околната среда (Bakalova, 2008).

През септември 2015 г. международната общност одобри нова програма за устойчиво развитие за периода 2016–2030 г. „Да преобразим нашия свят: Програма 2030 за устойчиво развитие“. Предприятията се считат за ключови участници в изпълнението на тази амбициозна програма. Тяхната роля е решаваща за всеки напредък към устойчивост. Бизнес секторът, вариращ от микропредприятия до мултинационални компании, трябва да допринася за промяна на неустойчивите модели на потребление и производство с инвестиции, иновации, създаване на работни места, спазване на международните трудови права на човека, екологичните и здравни стандарти (United Nations, United Nations Sustainable Development Summit 2015, 2015).

Почти повсеместното възприемане на устойчивостта като релевантен въпрос за жизнеспособността и дългосрочния растеж на бизнеса

се дължи отчасти на осъзнаването от страна на организациите на нейната гъвкавост и на множеството интерпретации, относно нейната същност и възможностите за постигането ѝ. Устойчивото развитие означава различни неща за различни хора в различен контекст (Bebbington, 2000). В тази връзка, много автори отбелязват трудностите при дефиниране на понятието устойчиво развитие на ниво отделна организация, както и определянето на надеждни показатели, чрез които да се оцени постигнатата устойчивост (Gray, R. et al., 2004).

Според някои изследователи, устойчивото развитие в смисъла, разгледан по-горе е непостижим от компаниите. Причината се крие в противоречието между устойчивостта и пазарната икономика. Съвременната форма на развитие на капиталистическата икономика се основава на правата на частната собственост, растеж и разширяване, конкуренция, максимална възвръщаемост за акционерите и т.н., което не предполага устойчивост на системата. Корпорациите, поради всички очевидни и разбираеми причини, се стремят към растеж и печалба, и прилагат специфични методи за оценка на успеха. Изглежда неправдоподобно, че една компания би могла да бъде устойчива в неустойчива система (Gray, R. et al., 2000).

Както отбелязва проф. д-р Зоя Младенова, пазарната мотивация на икономическите субекти е в противоречие със социалните и екологически цели на устойчивото развитие (Mladenova, 2015). Всяка организация, изправена пред конфликт между финансовите си резултати и нейните социални или екологични резултати дава предпочитание на финансовите, което в условията на конкуренция не е изненадващо. Също така, днес компаниите се финансират в голяма степен от капиталовите пазари, които изискват специално структурирани отчети, информацията в които е създадена и представена при прилагането на специални регулации. Това поражда и неравнопоставеност между трите стълба на устойчивото развитие от гледна точка на отчетността на отделната компания. Прилагането на концепцията налага представяне и на подробна информация, поне колкото информацията във финансовите отчети, и за социалния и екологичен аспект на дейността на компаниите. Докато не бъдат равнопоставени трите стълба на устойчивото развитие в отчетността на компаниите е много трудно да се оцени дали има напредък (Gray, R. et al, 2002). В тази връзка е и проблема с необходимостта от използването нов вид оценки, отчитащи социални и

екологични ценности, които да бъдат подходящи за прилагане от отделните компании и на база на които да може да се правят сравнения.

Друг аргумент в посока невъзможност постигане на устойчиво развитие от компаниите е също и това, че устойчивостта от гледна точка на околната среда има смисъл на ниво екосистеми (пак там). Биосферата на Земята е обща и нарушаването на изискванията за устойчиво развитие на едно място е напълно способно да причини глобални последици. Устойчивостта предполага колективна и кумулативна оценка на икономическата активност по отношение на ресурсната база. Оценката и отчитането на отделната организация няма да бъде достатъчна за демонстриране на устойчивост, ако не се взема предвид кумулативния ефект от дейността на всички организации върху дадени екосистеми. Това означава, че устойчиво развитие е възможно само на глобално ниво, донякъде и на регионално, но не и на ниво предприятие.

Липсата на единомислие за това какво точно е устойчивото развитие на ниво организация не е аргумент за отхвърляне или обезсърчаване на опитите на компаниите, които се стремят да допринесат за постигане на устойчивост. По-скоро, от една страна, това е основание да се търси точното определение, и от друга страна, признаване, че постигането на устойчивостта надхвърля въздействията от отделните организации.

Международният институт за устойчиво развитие (International Institute for Sustainable Development) дава насоки на ръководителите на отделните компании как да разбират устойчивото развитие и да работят за неговото постигане. Устойчиво развитие означава, приемане на бизнес стратегии и дейности, които отговарят на нуждите на предприятието и неговите заинтересовани страни днес, като същевременно се защитават, поддържат и подобряват човешките и природни ресурси, които ще му бъдат необходими в бъдеще (International Institute for Sustainable Development, 1992). Подчертава се, че устойчивото развитие не може да бъде постигнато от едно предприятие в изолация. Всеки участник в световната икономика, включително потребителите и правителствата, трябва да бъдат съпричастни, за да може да се отговори на нуждите на днешния ден, без да компрометира способността на бъдещите поколения да посрещнат собствените си потребности (пак там). Въпреки, че през годините не е постигнато съгласие за това какво е

устойчивото развитие на ниво организация, много инициативи подемат идеята за включване на мисленето за устойчивост в стратегиите на компаниите и ежедневните бизнес дейности.

Независимо от изложените по-горе проблеми, концепцията за устойчиво развитие вече е широко призната на много нива между които има взаимозависимост. Истинският напредък към глобалната устойчивост изисква действия на всяко ниво. Прежеждането на установените цели за постигане на устойчивост на микро-ниво е проблематично за голяма част от компаниите. Но в тази посока през последните години се работи много.

2. Счетоводното отчитане и концепцията за устойчиво развитие

Трудността да се дефинира устойчивото развитие на ниво отделна компания рефлектира върху това как предприятието може да отчети устойчивото развитие. Според Gray & Milne, тъй като не е възможно да се определи какво е устойчива организация, то счетоводството като основа за отчитане на устойчивостта не би могло да бъде полезно, и отчетите, за които се претендира, че представят информация за постигнатата устойчивост от страна на компанията показват непълна картина, която може дори да е подвеждаща (Gray, R., et al, 2002).

Счетоводството поставя в центъра компанията, като юридическо лице и отчита онези ресурси, които отговарят на определени критерии. То не може да отчете ресурси за които няма възможност да бъдат измерени чрез парична оценка. За правилното отчитане на устойчивото развитие е нужна детайлна информация за взаимовръзката между организацията и екологичната система, ресурсите, местообитанията и обществото. Така, счетоводството със своите конвенционални инструменти не може да отговори на новото предизвикателство за отчитане на устойчивото развитие. Традиционните счетоводни техники предоставят частична информация, като не могат да отчетат голяма част от природните ресурси и техните промени в резултат на дейността на компанията, което е критично важно за оценката на устойчивостта (Gray, 2010).

Счетоводството обаче винаги е било езикът на бизнеса и не е неочаквано да играе важна роля в отчитането на устойчивостта, тъй като самото то се усъвършенства и еволюира в посока декомпозиране и

последващо систематизиране на данни и показатели в различни аспекти според конкретни зададени критерии, както и интегриране на вече обработената счетоводна информация с други видове финансова и нефинансова информация. В подкрепа на казаното е наблюдаването през последните години развитие на счетоводството в посока на околната среда (често наричано екологично счетоводство) и за структурираното представяне на информация за околната среда като част от отчетността на компаниите.

Чрез отчитането на устойчивото развитие се създава подходяща информация за вземане на мотивирани решения при множество различни обстоятелства и от различни участници - мениджъри, както и други потребители. В тази връзка е важно изследване на развитието на счетоводството от две гледни точки – на мениджърите на компаниите от една страна и от друга – на външните заинтересовани страни.

От гледна точка на мениджърите, както се посочва в насоките на Международния институт за устойчиво развитие, решаването на проблемите на устойчивото развитие изисква разработена стратегия. Стратегически ориентираният дизайн за управление на устойчивостта налага съществена промяна в традиционните системи за счетоводно отчитане с цел включване на екологични и социални въпроси и тяхното финансово въздействие. Въз основа на стратегическия анализ кои екологични и социални въпроси са от основно значение за икономическия успех на компанията се извеждат информационните потребности на управлението на различни йерархични нива и ключовите индикатори, чрез които да е възможно да се оценяват постигнатите резултати. Беше вече отбелязан проблема с комплексността на устойчивото развитие, което поставя пред компаниите предизвикателството да определят ключовите индикатори и как ще се измерват. В помощ на управляващите са различни инструменти на счетоводството като например балансираната система от показатели за ефективност (Henri, J-F. et al, 2010), управленски системи за мониторинг на устойчивостта (Gond J.-P. et al., 2012) и др.

Сложността на устойчивото развитие и уникалността на управленските решения предопределя необходимостта от създаване на информация в няколко разреза. Първият разрез е на информация както в паричен, така и в непаричен измерител. Интересът към непаричната информация се увеличава през последните години с нарастващото

признание, че екологичните и социалните въпроси са икономически значими. Добре известно е, че паричният измерител е обобщаващ и се използва за съпоставяне на различни по своя характер обекти. Например закупуването на квоти за емисии на парникови газове създава краткосрочни финансови последици за компаниите и потенциално дългосрочни последици с развитието на тези схеми. Измерването само с паричен измерител обаче не е достатъчно. Към края на периода мениджърите трябва да сравнят фактическите емисии на парникови газове със закупените квоти, което се измерва във физически единици (Burritt, R.L. et al., 2002).

Създаването на информация с прогнозен характер, а не само на фактическа такава за реално протекли събития е другият разрез, в който е необходимо да се създават данни и показатели за устойчивото развитие. Този разрез е особено значим защото, както е общоизвестно, успешното управление се основава на възможността да се оцени миналото, но и да се направят достатъчно надеждни прогнози за в бъдеще. В тази връзка, обръщаме внимание на времевия обхват на създаваната информация. Устойчивото развитие, както вече беше посочено, е дългосрочна концепция, която обичайно е залегнала в стратегиите на компаниите. За отчетността на устойчивото развитие обаче е от ключово значение информацията, създавана в рамките на краткосрочен период от време да позволява оценката на резултатите в дългосрочен план. И не само това – данните и показателите трябва да позволяват още агрегиране и интегриране, така, че да може да се оцени напредъка на ниво регион или държава. Това е изключително голямо предизвикателство пред компаниите.

Не на последно място по значение е степента на детайлност на информацията. От една страна колкото по-висока детайлност може да се въведе, толкова по-високо би било и информационното осигуряване на управлението. При определянето на дълбочината до която да се създава информация се отчитат разходите и ползите от детайлирането. Така става възможно да се намери оптималният обхват на индикаторите, които да показват социални, екологични и икономически резултати.

Изложеното свидетелства, че мениджърският поглед за отчитане на устойчивостта налага като отправна точка стратегията, на база на която се прецизират ключовите индикатори за оценка на резултатите, а те на свой ред определят приложимите инструменти на счетоводство-

то. Създаваната информация е в различни плоскости, което е предпоставка за вземането на ефективни решения за управление на устойчивостта. В същото време адаптирането на счетоводната система така че да може да отговори на новите потребности за управление на устойчивостта и е предизвикателство пред компаниите.

Другата страна в отчетността на устойчивото развитие са инвеститорите, кредиторите и останалите заинтересовани страни, които са външни за компанията. Техните интереси са в основата на другия подход за развитие на счетоводната система и отчетността на компаниите в контекста на концепцията за устойчиво развитие. Въпреки проблемите с липсата на разбиране за устойчивостта на ниво предприятие вече се осъзнава, че ангажираността със заинтересованите страни може всъщност да се използва за подобряване на корпоративните икономически резултати (Schaltegger, S. et al., 2005). Отчетите, които компаниите публикуват са най-важното формално средство за комуникация, осигуряващо информираното вземане на решения от външните потребители. Затова отправната точка на всяко измерване и управление на ефективността на организациите е комуникацията със заинтересованите страни, да се изяснят техните очаквания. Нарастващата потребност да се информират всички те за напредъка на компаниите в посока устойчиво развитие е отправната точка за моделиране на счетоводната система, така че създаваните данни и показатели да удовлетворяват очакванията им.

Много професионални и други организации по света работят и предлагат рамки за отчетност, подходящи за представяне на целите на устойчивото развитие и постигнатите резултати от отделните компании. Такива са например Съвет по стандарти за оповестяване на информацията относно климата (Climate Disclosure Standards Board), Глобална инициатива по отчетност (Global Reporting Initiative), Международната рамка за интегрирана отчетност (International Integrated Reporting Framework) и др. Тяхната основна цел е изготвяне на стандарти, насоки и правила за оповестяване, освен на финансова информация, и на информация за екологичните, и социалните аспекти на дейността на предприятията. Тези насоки обаче варират значително по отношение на обхвата, спецификите и методологията и в литературата се срещат критики относно тяхната пригодност за отчитане на устойчивостта. Основният недостатък към рамките е това, че все още прила-

ганите показатели за измерване на устойчивостта на ниво компания и оценяване на приноса към националните и глобалните цели за устойчивост са недостатъчно (Dahl, 2012).

На база изложеното може да обобщим, че отчитането на устойчивостта изисква адаптиране на счетоводната система и използване на нови инструменти, позволяващи създаване и обработване на информация извън чисто финансовата. Също така се налага потребността от допълнителни отчети, които компаниите да публикуват за външни потребители, с цел информационното осигуряване във връзка с реализирането на целите на устойчивото развитие и постигнатите резултати. Двата представени по-горе подхода за осъвременяване на счетоводната система са отговор на тези потребности и са свързани помежду си. Тяхното комбинирано прилагане е предизвикателство пред компаниите. Тук е мястото да обърнем внимание на необходимостта и от адекватно обучение на счетоводителите, които да могат да осигурят интердисциплинарно сътрудничество между счетоводството и други клонове на науката, така че да е възможно от една страна разработване на нови инструменти за създаване на информация за мениджърите и от друга, за усъвършенстване на публична отчетност на компаниите в контекста на устойчивото развитие.

Заклучение

През последните години се отдава все по-голямо значение на компаниите като основни участници за постигане на устойчиво развитие въпреки проблемите на неговото дефиниране. Оценяването на постигнатите резултати е свързано с необходимостта от развиване на счетоводната практика, като по-конкретно приносът е в две основни направления. Първото се фокусира върху информационните потребности на управляващите като развива инструменти способстващи получаване, обработване и анализиране на информация за вземане на решения управлението на устойчивостта. Второто направление се фокусира върху информационните потребности на външните заинтересовани страни. Развиват се рамки за оповестяване на информация за устойчивото развитие, като част от публичната отчетност на компаниите. Двете направления не се формират и използват изолирано, а по-скоро вървят ръка за ръка. Ефективното управление и комуникацията на информацията за устойчивост изисква добро взаимодействие между различните

участници и прилагането на различни инструменти за събиране и анализ на данни. Въпреки че вече има известен натрупан опит все още отчитането на устойчивото развитие е предизвикателство пред компаниите.

References

1. Bebbington, J. (2000). Sustainable Development: A Review of the International Development, Business and Accounting Literature. Aberdeen, UK. <https://ssrn.com/abstract=25743>, [Accessed 03/02/2020]
2. Burritt, R.L., Hahn, T., Schaltegger, S. (2002). Towards a Comprehensive Framework for Environmental Management Accounting — Links Between Business Actors and Environmental Management Accounting Tools. *Australian Accounting Review*, 12(2), 39-50.
3. Dahl, A. (2012). Achievements and gaps in indicators for sustainability. *Ecological Indicators*, 17, 14-19.
4. Gond J.-P., Grubnic S. Herzig C., Moon J. (2012). Configuring management control systems: theorizing the integration of strategy and sustainability. *Management Accounting Research*, 23(3). pp. 205-223.
5. Gray, R. (2010). Is accounting for sustainability actually accounting for sustainability...and how would we know? An exploration of narratives of organisations and the planet. *Accounting, Organizations and Society*, 35(1). pp. 47-62.
6. Gray, R. and J. Bebbington. (2000). Environmental accounting, managerialism and sustainability: Is the planet safe in the hands of business and accounting? in *Advances in Environmental Accounting & Management (Advances in Environmental Accounting & Management (Vol 1, pp. 1-44). Emerald Group Publishing Limited.*
7. Gray, R., and M. Milner. (2002). Sustainability reporting: who's kidding whom? *Chartered Accountants Journal of New Zealand*, 61(6). pp. 66-70.
8. Gray, R. and Milne, M. (2004). Towards reporting on the triple bottom line: Mirages, methods and myths., A. Henriques (Ed.), *The Triple Bottom Line: Does it all Add Up?* (pp. 70-80). London: Earthscan Publications.
9. Henri, J-F. and Journeault, M. (2010). Eco-control: the influence of management control systems on environmental and economic performance. *Accounting, Organizations and Society*, 35(1). pp. 63-80.

10. International Institute for Sustainable Development, I. (1992). *IISD: Library*. Изтеглено на 03 02 2020 г. от IISD Web site: <https://www.iisd.org/library/business-strategy-sustainable-development>. [Accessed 03/02/2020]
11. Schaltegger, S., Burritt, R.L. (2005). Corporate sustainability. In H. T. Folmer, *The International Yearbook of Environmental and Resource Economics* (pp. 185-232). Edward Elgar.
12. Steurer R., Langer M. E., Konrad A., Martinuzzi A. (2005). Corporations, Stakeholders and Sustainable Development I: A Theoretical Exploration of Business–Society Relations. *Journal of Business Ethics* , 61(3), 263-281.
13. United Nations (1992). *Agenda 21 - Sustainable Development - the United Nations*. [Online] Available from: <https://sustainabledevelopment.un.org/outcomedocuments/agenda21> [Accessed 03/02/2020]
14. United Nations (2015). *United Nations Sustainable Development Summit 2015*. [Online] Available from: <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/summit>. [Accessed 03/02/2020]
15. World Commission on Environment and Development, W. (1987). *Our Common Future*. [Online] Available from: <https://sustainabledevelopment.un.org/milestones/wced>. [Accessed 03/02/2020]
16. Bakalova, M. (2008). Korporativna socialna otgovornost: biznes podhod za prilagane na koncepciqta za ustoichivo razvitie. *Upravlenie i ustoichivo razvitie*, 3-4, стр. 345-350.
17. Mladenova, Z. (2015). Globalizcia na ikonomikata i novata paradigma na razvitie. *Plenaren doklad ot mejdunarodna nauchna konferencia "Ikonomikata v promeniashtia se sviat: nacionalni, regionalni i globalni izmerenia*.

**РОЛЯ НА БЪЛГАРСКИТЕ ДОМАКИНСТВА
В ПОТРЕБЛЕНИЕТО НА РЕСУРСИ –
ПЪРВОНАЧАЛНА ОЦЕНКА**

**THE ROLE OF BULGARIAN HOUSEHOLDS IN RESOURCE
CONSUMPTION – INITIAL ASSESSMENT**

*Доц. д-р Мария Кехайова-Стойчева
Икономически университет – Варна*

kehajova_m@ue-varna.bg

Гл. ас. д-р Свилен Иванов

Икономически университет – Варна

svilen.ivanov@ue-varna.bg

Assoc. Prof. Maria Kehayova-Stoycheva, PhD

University of Economics – Varna, Bulgaria

kehajova_m@ue-varna.bg

Chief. Assist. Prof. Svilen Ivanov, PhD

University of Economics – Varna, Bulgaria

kehajova_m@ue-varna.bg

Abstract

The main purpose of this paper is to determine whether Bulgarian households are a key agent in the use of the monitored resource groups. Interpreting their role in environmental impact is an important key point in this study.

The analysis of secondary data on household expenditure by product groups and the consumption of basic resources are the main research tasks. The main method used here is desk research. The following methods are used to analyze and evaluate the data collected: relative proportions of basic statistical indicators, time series analysis and deriving consumption trends.

The research is funded by the Science Research Fund and is part of the 2019 scientific project Sustainable Urban Consumption - Regional Diversity.

Key words: *resource consumption, Bulgarian households, sustainable development, consumer behavior.*

JEL Code: *R2; Q010; M30*

Въведение

Основна цел на доклада е да се определи дали българските домакинства са ключов агент при употребата на наблюдаваните в проучва-

нето групи ресурси или не. В този смисъл е необходимо да се интерпретира ролята на домакинствата в оказване на въздействие върху околната среда.

Главните изследователски задачи са свързани с анализа на вторични данни за разходите на домакинствата по продуктови групи и при потреблението на основни ресурси. Използваният изследователски метод е кабинетно проучване, като са приложени следните методи за анализ и оценка на събраните данни: относителни дялове на основни статистически показатели, анализ на динамични редове и определяне на тенденции.

Изследването е финансирано от Фонд научни изследвания по програма за фундаментални научни изследвания и е част от проект „Устойчиво потребление в градска среда – регионални различия“ от 2019 г.

1. Актуалност на изследвания проблем и методологически бележки

Необходимостта от оценка на устойчивото потребление на домакинствата е ключов въпрос, свързан с определяне на ролята им за постигането на целите на устойчивото развитие. Някои автори посочват като слабост, че фокусът на изследванията в тази посока попада основно върху конкретни области като рециклирането или енергийната ефективност, докато встрани остават останалите области на потребление (Caeiro, Ramos and Huisinigh, 2012). Според други изследователи, обаче, критичните области, оказващи най-силно въздействие върху устойчивото развитие са свързани с оценка на това потребление по отношение на консумацията на храни и напитки, мобилността, пазара на жилищата и потреблението на енергийни ресурси (Tukker *et al.*, 2010).

При всички случаи, обаче, широко се споделя тезата, че увеличаването на консумацията на домакинствата води до увеличаване на натиска върху устойчивото използване на природни ресурси и във връзка с това е необходимо идентифицирането на областите на потребление (Lorek and Spangenberg, 2001). Цитираните автори определят консумацията на ресурси като надеждно средство за представянето на динамиката на натиска върху околната среда, като дискутират необходимостта от съпоставяне на приноса на домакинствата с този на останалите участници в потреблението по дефинираните зони. В методиката си за

оценка на въздействието на домакинствата върху околната среда Организацията за икономическо сътрудничество и развитие използва индикатори в четири основни зони – транспорт и комуникации, консумация на материални продукти и услуги, туризъм и потреблението на енергийни ресурси (ОСДЕ, 1999), които могат да се използват като отправна точка в изследването.

За целите на реализиране на поставените задачи в настоящия доклад, авторите провеждат кабинетно проучване. Обект на анализ и първоначална оценка са публични данни на НСИ, които касаят потреблението на продукти и услуги¹ по наблюдавани продуктови групи (таблицы „Ресурс – използване“). Без да се уточняват подробности, трябва да бъде посочено, че таблиците „Ресурс – използване“ са част от годишните националните сметки и представят в агрегиран и балансиран вид икономически категории в състава на БВП по групи продукти и услуги, по видове икономически дейности и по видове категории на потребление (НСИ, 2019). Съгласно утвърдената методика и синхронизирана методика за таблиците след 2010 използването на продукти се наблюдава за 64 продуктови групи като данните са представени по пазарни цени. Към момента на провеждане на проучването в сайта на НСИ са публично достъпни данни за периода 2010 – 2014 г.

За очертаване на общата картина в България се използва показателят „общо използване по пазарни цени“, който представлява сума на „общо междинно потребление“, „крайни потребителски разходи“, „брутокапиталообразуване“ и „износ“. В рамките на „крайните потребителски разходи“ са наблюдавани самостоятелно и „крайни потребителски разходи на домакинствата“.

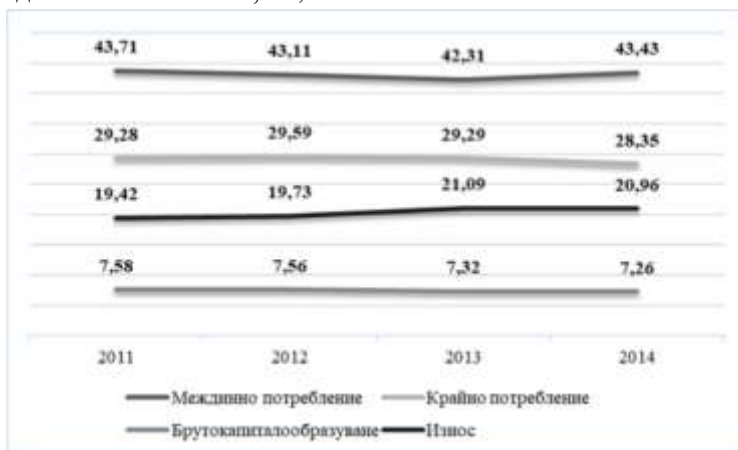
2. Анализ и първоначална оценка на използването на ресурси в България

През периода 2010 и 2014 г. общото използване на продукти и услуги в България се движи в границите между 204 436 млн. лв. и 248 631 млн. лв. като през периода се регистрира постоянна посока на нарастване. Общото нарастване за целия период е 21,6%, като средното ежегодно нарастване за периода е 5,3%. Анализът на структурата на общото използване по основни източници (междинно използване,

¹ Използва се терминологията на НСИ.

крайно потребление, капиталобразуване и износ) показват (фиг.1):

- за периода няма съществени структурни изменения по основни източници;
- най-голям дял в общото използване поддържа междинното потребление, т.е. потреблението на наблюдаваните продукти и услуги от икономическите субекти, които се движи между 42,31% и 43,71%;
- дялт на крайното потребление (включващо крайно потребление на: домакинства, на нетърговски организации, обслужващи домакинства и на държавното управление) е относително постоянен през периода и е около 29 и 29,5%;

Фиг. 1. Структура на общо използване на продукти и услуги в България по съставни елементи за периода 2011 – 2014 г.

Източник: НСИ.

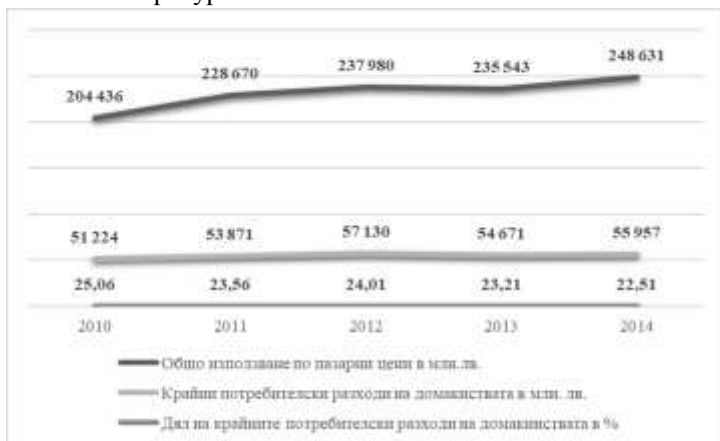
Крайното потребление на домакинствата (фиг. 2) не се развива по много различен начин от останалите източници на общото използване. Размерът се движи в рамките на 51 224 млн.лв. и 55 130 млн.лв., респективно в началото и в края на периода. През 2012 г. е регистрирана максималната стойност на крайното потребление на домакинствата през периода – 57 130 млн. лв.

Като относителен дял крайното потребление на домакинствата достига 25% от общото използване на продукти и услуги в България. Необходимо е да се посочи, че за периода се наблюдава посока на намаляване на дела на крайното потребление на домакинствата в рамките

на общото използване, като през 2014 г. той вече е 22,51%.

Съдържателните аспекти на използваните продукти и услуги се разкриват от анализа по продуктови групи. Първоначално се проследи структурата на общото използване на продукти и услуги в България по продуктови групи през наблюдавания период, за да се определи дали съществуват резки структурни промени. За всички наблюдавани продуктови групи, съгласно КИД 2008, за наблюдавания период от време се определи дялът на използваните продукти от продуктовата група в общото използване на продукти и услуги в България.

Въз основа на относителния дял, продуктовете групи са класифицирани в три основни категории: 1) продуктови групи с дял над 2% в общото използване на продукти и услуги; 2) продуктови групи с дял между 1 и 1,99% дял в общото използване на продукти и услуги и 3) продуктови групи с дял под 1% (до 0,99% включително) в общото използване на продукти и услуги. От гледна точка на техния потенциал за въздействие върху околната среда (колкото продуктовете групи са с по-голям дял в общото използване, толкова е по-висок потенциалът за въздействие), продуктите от трите категории могат да бъдат дефинирани като: „силно влияещи върху потреблението на ресурси“, „средно влияещи върху потреблението на ресурси“ и „слабо влияещи върху потреблението на ресурси“.

Фиг. 2. Дял на крайните потребителски разходи на домакинствата в общото използване на продукти и услуги в България – 2010-2014

Източник: НСИ.

.Анализът на данните показва, че през наблюдаваните години не съществуват резки промени в дела на продуктовете групи в общия размер на използваните продукти и услуги в България. Структурата на използваните продукти по потенциал на въздействие също е относително постоянна през наблюдаваните 4 години (фиг. 3).

Поради тази причина съдържателният анализ на ролята на домакинствата е направен на база на данните от 2014 г.

Категорията „силно влияещи“ обхваща 16 продуктови групи и общото използване на продукти и услуги е 156 196 млн. лв. Категорията „средно влияещи“ обхваща 26 продуктови групи и общото използване на продукти и услуги е 75 855 млн. лв. Категорията „слабо влияещи“ обхваща 23 продуктови групи и общото използване на продукти и услуги е 16 580 млн. лв.

Ролята на домакинствата в потреблението на продукти и услуги е определена на база на дела на крайните потребителски разходи на домакинствата в общото използване.

Фиг. 3. Структура на използваните продукти и услуги в България по категории продукти през периода 2010 – 2014 г.

Анализът на вариацията на дяловете показва, че от тази гледна точка, продуктите и услугите могат да бъдат категоризирани в 5 групи:

- такива, в които крайното потребление на домакинствата заема повече от 40% дял в общото използване (над 40,01%). В такива групи

потреблението на домакинствата е доминиращо, ключово, което означава, че при промени в поведението на клиентите може да се постигнат значителни резултати за намаляване на въздействието върху околната среда. По тази причина категорията е наречена „Домакинството е ключов играч“.

- такива, в които крайното потребление на домакинствата заема между 30,01 и 40% дял в общото използване. Тук потреблението от домакинствата е голямо. Възможно е да се постигнат резултати по въздействието върху околната среда само от управлението на потреблението на домакинствата. Но ако не се работи по промени в потреблението на другите компоненти на общото използване, може да се намали общият ефект. Тази категория е наречена „Домакинството е основен играч“.

- такива, в които крайното потребление на домакинствата заема между 20,01 и 30% дял в общото използване. Тук потреблението от домакинствата е голямо. Възможно е да се постигнат резултати по въздействието върху околната среда само от управлението на потреблението на домакинствата, но не може да се очаква, че ще бъдат драстични. Необходимо е да се работи активно по промени в потреблението на другите компоненти на общото използване. Тази категория е наречена „Домакинството е значим играч“.

- Такива, в които крайното потребление на домакинствата заема между 10,01 и 20% дял в общото използване. Тук потреблението от домакинствата не е голямо, но въпреки това е възможно да се постигнат резултати по въздействието върху околната среда. Необходимо е да се работи само при едновременна работа върху използването на ресурси и по другите източници на общото използване. Тази категория е наречена „Домакинството е възможен играч“.

- Такива, в които крайното потребление на домакинствата заема между до 10% в общото използване. Тук потреблението от домакинствата е малко и въздействие върху околната среда само от промени в потреблението на домакинствата не могат да се очакват. Тази категория е наречена „Домакинството е второстепенен играч“.

Съгласно предложената категоризация на ролята на домакинствата в общото използване на продуктовете групи е разработена матрица „Сила на въздействие на продуктовата група“ – „Роля на домакинствата“, в която са позиционирани използваните продуктови групи

Матрица „Сила на въздействие“ – „Роля на домакинствата“

	„Силно влияещи“	„Средно влияещи“	„Слабо влияещи“
„Домакинствата са ключов играч“	<ul style="list-style-type: none"> • Хранителни продукти, напитки и тютюневи изделия • Условен наем на жилища, обитавани от собственици 	<ul style="list-style-type: none"> • Услуги на хотели и ресторанти • Лекарствени вещества и продукти • Далекосъобщителни услуги 	<ul style="list-style-type: none"> • Услуги на туристически агенции и туроператори; други услуги, свързани с пътувания и резервации • Природна вода; услуги по пречистване и доставяне на води • Издателски услуги • Рибна и други водни организми и продукти от тях; услуги, свързани с рибното стопанство
„Домакинствата са основен играч“		<ul style="list-style-type: none"> • Мебели; продукти на преработващата промишленост, н.д. • Услуги на артистичната и творческата дейност; други услуги в областта на културата; услуги, свързани с организиране на хазартни игри • Услуги на въздушния транспорт 	<ul style="list-style-type: none"> • Услуги по производство на аудио-визуални произведения; услуги на радиото и телевизията • Други персонални услуги • Пощенски и куриерски услуги • Услуги по ремонт на компютърна техника, на лични и домакински вещи
„Домакинствата са значим играч“	<ul style="list-style-type: none"> • Услуги на сухопътния транспорт, вкл. Тръбопроводния • Текстил и облекло; обработени кожи и изделия от тях • Електрическа енергия, газообразни горива 	<ul style="list-style-type: none"> • Автомобили, ремаркета и полуремаркета • Компютърна и комуникационна техника, електронни и оптични продукти • Услуги по хуманно здравеопазване • Услуги, свързани с 	<ul style="list-style-type: none"> • Продукти на горското стопанство и свързаните с тях услуги • Търговски услуги по продажби, техническо обслужване и ремонт на автомобили и мотоциклети

		<p>недвижими имоти</p> <ul style="list-style-type: none"> • Канализационни услуги, управление на отпадъци и услуги по възстановяване 	
„Домкинствата са възможно най-игроч“	<ul style="list-style-type: none"> • Кокс и рафинирани нефтопродукти • Продукти на растениевъдството, животновъдството и лова; спомагателни услуги • Финансови услуги, без застраховане и допълнително пенсионно осигуряване • Електрически съоръжения 	<ul style="list-style-type: none"> • Изделия от каучук и пластмаси • Образователни услуги • Продукти от други неметални минерални суровини • Хартия, картон и изделия от хартия и картон • Услуги по застраховане, презастраховане и услуги на фондове за допълнително пенсионно осигуряване • Юридически и счетоводни услуги; услуги на централни офиси; консултантски услуги в областта на управлението 	<ul style="list-style-type: none"> • Дървен материал, изделия от дървен материал и корк, без мебели; изделия от слама и материали за плетене • Други професионални услуги; ветеринарномедицински услуги • Превозни средства, без автомобили • Услуги по наемане и предоставяне на работна сила
„Домкинствата са второстепенен игроч“	<ul style="list-style-type: none"> • Сгради и строителни съоръжения; строителни и монтажни работи • Продукти на добивната промишленост • Основни метали • Химични продукти • Машини и оборудване, с общо и специално предназначение • Услуги на държавното управление • Метални изделия, без машини и оборудване 	<ul style="list-style-type: none"> • Услуги в областта на информационните технологии и информационни услуги • Услуги по складиране на товари и спомагателни услуги в транспорта • Архитектурни и инженерни услуги и технически изпитвания и анализи • Рекламни услуги и услуги по проучване на пазари • Услуги на водния транспорт 	<ul style="list-style-type: none"> • Услуги по ремонт и инсталиране на машини и оборудване • Услуги по даване под наем и оперативен лизинг • Услуги по печатане и възпроизвеждане на записани носители • Услуги в областта на спорта и услуги, свързани с развлечения и отдых • Услуги на организации с нестопанска цел

		<ul style="list-style-type: none"> • Услуги по медико-социални грижи с настаняване и социална работа и услуги, без настаняване • Услуги по охрана и разследване; услуги, свързани със сгради и озеленяване; административни офис услуги и други спомагателни услуги на стопанската дейност • Научни изследвания и експериментални разработки • Търговски услуги по продажби на едро, без тези с автомобили и мотоциклети 	<ul style="list-style-type: none"> • Спомагателни финансови услуги, без застраховане и допълнително пенсионно осигуряване • Търговски услуги по продажби на дребно, без тези с автомобили и мотоциклети
--	--	--	---

Заклучение

Въз основа на използвания матричен подход се очертава ролята, която оказват българските домакинствата върху околната среда по базови зони на потребление. Това създава предпоставки за определянето на ключови индикатори и създаването на методика за определяне на ролята и измерване на силата на влиянието на домакинствата върху устойчивото развитие, което е обект на следващи публикации.

Авторският екип счита, че за извършването на първоначалната оценка за ролята на домакинствата в потреблението на ресурси в България наличните данни са напълно достатъчни. При осъществяването на крайната оценка за целите на реализация на цялостното проектно предложение, част от което е и настоящото изследване, се планира закупуване на актуална информация за липсващи периоди.

References

1. Caeiro, S., Ramos, T. B. and Huisingh, D. (2012) ‘Procedures and criteria to develop and evaluate household sustainable consumption indicators.’, *Journal of Cleaner Production*, 27, pp. 72–91.

2. Lorek, S. and Spangenberg, J. H. (2001) 'Indicators for environmentally sustainable household consumption', *International Journal of Sustainable Development*, 4(1), pp. 101–120.
3. OECD (1999) 'Towards More Sustainable Household Consumption Patterns Indicators to Measure Progress', p. 95.
4. Tukker, A. *et al.* (2010) 'The Impacts of household consumption and options for change', *Journal of Industrial Ecology*, 14(1), pp. 13–30.
5. NSI (2019) 'Metodologicheski belezhki', *www.nsi.bg*, pp. 1–2. Available from: https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/metadata/GDP_1.1.5_Methodology.pdf. [Accessed 07/08/2019]

СПЕЦИФИКА НА ВЗАИМОВРЪЗКАТА МЕЖДУ УСТОЙЧИВИЯ МАРКЕТИНГ И ПОТРЕБИТЕЛСКОТО ПОВЕДЕНИЕ

SPECIFICITY OF THE RELATIONSHIP BETWEEN SUSTAINABLE MARKETING AND CONSUMER BEHAVIOR

*Доц. д-р Надежда Димова
Нов български университет, София
n.dimova@nbu.bg*

*Assoc. Prof. Nadezhda Dimova, PhD
New Bulgarian University, Sofia, Bulgaria
n.dimova@nbu.bg*

Abstract

Marketing becomes more challenging as it balances the online and offline positioning of individual companies and their brands. Both consumers and their influence on sustainable marketing play a key role in this battle. Conservation of the environment and the health of consumers is paramount worldwide and consumers clearly understand this. On the agenda is sustainable marketing, which should take into account both changes in consumer behavior and how it influences this type of marketing.

Key words: consumer behavior, influence, sustainable marketing, challenge, market, competition.

JEL Code: M310

Въведение

Осъществяването на маркетинговата дейност се превръща във все по-предизвикателна дейност щом следва да се балансира между онлайн и офлайн позиционирането на отделните компании и техните брандове. Ключова роля в тази битка имат както потребителите, така и тяхното влияние върху устойчивият маркетинг. Опазването на околната среда и здравето на потребителите са от първостепенно значение в световен мащаб и потребителите ясно разбират това. На дневен ред е устойчивият маркетинг, който следва да отчита както промените в потребителското поведение и начинът по който то влияе върху този вид маркетинг.

1. Значение на устойчивостта в съвременният маркетинг

Все по-често в теорията и практиката на маркетинга се говори за

устойчивост. Анализирането на понятието „устойчивост“ поражда редица противоречиви мнения в различни аспекти не само по отношение на разшифроването на самото понятие, но и на наличието на устойчивост като цяло. От друга страна глобалното затопляне, ограничаването и търговията на неекологични продукти, устойчивостта и други екологично ориентирани въпроси са постоянно в новините. Много потребители купуват „зелени“ продукти с идеята да бъдат природосъобразни.

Целта на доклада е да се покаже спецификата на взаимовръзката между устойчивият маркетинг и потребителското поведение.

Цялостният поглед върху устойчивостта може да се разгледа през призмата на „Моделът на трите стълба на устойчивостта“. По своята същност в този модел се идентифицират три взаимно допълващи се измерения, които следва да бъдат развивани паралелно като гаранция за устойчивостта на човешките общности среда: екологично, икономическо и социално. Екологичната устойчивост се свързва с опазването на природата и околната среда като израз на стратегическа грижа за бъдните човешки поколения. Най-разпространеното определение на понятието „устойчивост“ гласи: „Свойство на дадена система да запазва основните си характеристики при относително малка промяна на даден параметър.“ В пазарната икономика устойчивостта на организацията се определя като един от външните фактори за нейната конкурентоспособност. Колкото по-висока е устойчивостта на организацията, толкова по-независима е от неочакваните изменения на пазарната конюнктура (Piyasov, 2004).

В повечето маркетингови проучвания обхващат на устойчивостта се ограничава само до екологични проблеми, докато устойчивостта включва още и социални и икономически въпроси. Тя може да се разглежда като обществена промяна, която има за цел да промени установения ред на неустойчиво потребление или традиционната маркетингова концепция, която пренебрегва социалните и екологични аспекти на предлаганите продукти и услуги.

Понятието устойчиво поведение е пряко свързано с понятието устойчиво развитие. Основните идеи, заложили в концепцията за устойчивото развитие, са съобразяване на степента и начина на задоволяване на човешките потребности с ограничеността на ресурсите, както и равнопоставеност между сегашното и бъдещите поколения. Трябва да се

даде път на новата маркетингова парадигма, която да допринесе за устойчиво развитие.

Когато приемем съвременното схващане, че устойчивото развитие е “развитие, при което се осигуряват основни екологични, социални и икономически услуги за всички членове на общността, без да се застрашава жизнеността на естествените, изградените и социалните системи, от които зависи осигуряването на тези системи” (International Council for Local Environmental Initiatives), устойчивото потребителско поведение може да се дефинира като поведение, чрез което потребителите си осигуряват ползи от придобиване, ползване или притежаване на продукти и услуги, в т.ч. екологични, социални и икономически, без при това да се застрашава жизнеността на естествените, изградените и социалните системи, от които зависи осигуряването на тези системи.

Като се позовават на дефиницията за устойчиво развитие, Василева и колектив (2012) разглеждат устойчивото потребление като процес, при който „днешните потребителски нужди се посрещат, без да се ограничават потребностите и възможностите на бъдещите поколения”. Крайната цел на устойчивото потребление е по ефективен и ефикасен начин да повиши качеството на живот за всички потребители от днешното и бъдещите поколения като в същото време минимизира свързаните с икономиката, обществото и околната среда вредни въздействия.

Ако трябва да се обобщи, защо маркетингът може да допринесе за постигане като цяло на устойчиво развитие и в частност преобразяването му в устойчив маркетинг е възможно да се представят следните няколко обстоятелства, а именно:

- Маркетингът, чрез комуникационните си функции и координиращата си роля в иновационната активност на фирмата, може да служи за връзка между регулирането на всички нива и във всички му форми и бизнеса, като изпълнител на регулативните мерки и коректив на регулирането;
- Благодарение на богатия си инструментариум маркетингът може да установява и анализира схващанията за устойчивост на потребителите и обществото, да улавя промените, да формира устойчиви потребности и да измерва степента на удовлетвореност от постигнатото;
- Поради спецификата на маркетинговите комуникации, маркетингът може да служи като трансмисия между медиите като изразител

и модератор на общественото мнение и бизнеса и като един от важните фактори за постигане на устойчивост;

- Поради водещият принцип за постигане на печалба чрез удовлетворяване на потребности, маркетингът стои в интерфейса между бизнеса и потребителя и съвсем точно може да идентифицира изискванията, очакванията и отношението на потребителите към фирмата и продукта във всичките им аспекти.

За да бъде успешна една маркетингова стратегия, и в частност устойчива, трябва да са налице следните предпоставки:

- Изследването на потребностите и изискванията следва да се разшири, за да се включат аспектите, свързани с екологичната безопасност и социална справедливост;

- Особено внимание следва да се обърне на средата, ролята на концепцията за устойчивост в съзнанието на потребителите и на регулирането, което въвежда правилата на играта за съответния пазар. Важно е да се следи и формата, и степента на устойчиво поведение на конкурентите;

- Маркетинговите специалисти трябва добре да познават екологичното законодателство, както и нормативните документи, които защитават потребителите, като по-слабата страна в търговския процес;

- При анализите за избор на целеви пазар, трябва да се включи перспективата за растеж на зони, в които се конкурират фирми, позиционирани като устойчиви, т.е. екологично и/или социално ориентирани.

Създаването и прилагането на устойчива маркетингова стратегия от компанията основно включва завършването на две фази:

- * **Създаване на екип** - дори най-блестящата стратегия може да бъде по-малко ценна, ако не бъде разбрана и ако участващите всъщност не вярват в нея. Ето защо намирането на подходящи хора за компанията и стратегията е от съществено значение;

- * **Фактическата база на стратегията** - фаза, която включва следните стъпки:

- Определяне на маркетинговите възможности;
- Избор на целевия пазар и позициониране на пазара;
- Планиране и прилагане на маркетингов еко крос.

Мониторинг, адаптиране и възпроизвеждане на стратегията, ако е необходимо. Следователно можем да кажем, че конкурентната марке-

тингова стратегия ще бъде екологична, ако:

- се основава на поне едно екологично устойчиво предимство;
- фокусирана е върху екологичните клиенти и е привлекателна за тях;
- е в състояние да противодейства на конкурентния екологичен натиск;
- подобрява позицията на компанията като екологичен фактор на пазара. (Danciu, 2006)

Не по-маловажно е да се подчертае какво представлява успешната маркетингова стратегия и в частност устойчивата такава. Трябва да са налице следните предпоставки:

- Изследването на потребностите и изискванията следва да се разшири, за да се включат аспектите, свързани с екологичната безопасност и социална справедливост. Съвременният маркетинг в стопански план не е разрешил проблема с включването на пазара като равностоен сегмент-потребителите в т.н. маргинализирани групи.

- Особено внимание следва да се обърне на проследяване на средата, както на ролята на концепцията за устойчивост в съзнанието на потребителите, така и на регулирането, което въвежда правилата на играта за съответния пазар. Важно е да се следи и формата, и степента на устойчиво поведение на конкурентите.

- Маркетинговите специалисти трябва добре да познават екологичното законодателство, както и нормативните документи, които защитават потребителите като по-слабата страна в търговския процес.

- При анализите за избор на целеви пазар като фактор, трябва да се включи перспективата за растеж на зони, в които се конкурират фирми, позиционирани като устойчиви, т.е. екологично и/или социално ориентирани.

2. Взаимовръзка и взаимодействие между устойчив маркетинг и потребителско поведение.

В съподчиненост на поставената цел на доклада, вниманието ни се насочва към изследване на влиянието на потребителското поведение върху устойчивият маркетинг, като следва да се подчертае, че връзката е двустранна и устойчивият маркетинг също моделира промените в потребителското поведение. Силата и взаимодействието между двете страни е голяма, но успоредно с това с особено голямо значение за

бъдещото развитие на планетата като цяло.

Самите зелени потребители се променят по значими начини. Тенденцията е свързана с това, че потребителите купуват все повече екологични продукти. Организацията Mintel обявява резултати от проучване, което показва, че броят на потребителите, които купуват екологични продукти се е утроил през последните години. (Makower 2007). Успоредно с това, броят на клиентите, които никога не купуват зелени продукти, е намалял наполовина. Потребителите изглежда са най-склонни да купуват екологични домакински продукти, но са склонни да не купуват екологично чисти дрехи, лични грижи или играчки.

В повечето случаи, потребителите, които мислят и потребяват по-екологично чисти продукти или т.нар. „зелени потребители“ са по-млади, по-добре образовани по-информирани от останалите потребители. Други изследователи са установили, че е налице значителна възрастова разлика, която се отразява на консумацията на зелени продукти. (Pickett-Baker and Ozaki 2008). Широко разпространено е и схващането, че тази група потребители е най-малко податлива на традиционните рекламни съобщения и формати. (Shrum, McCarty и Lowrey 1995).

Според направено проучване на зеленият панел на GFK Roper ежегодно отношението на американците към пазаруването в зелено се променя. Според това проучване само 41% от американците споделят притесненията си за околната среда и според тях опазването на околната среда е много сериозна и трябва да бъде приоритет за всички. Други 41% са казали, че тяхната загриженост за околната среда е донякъде сериозна, защото има и други проблеми, на които трябва да се обърне внимание. (Makower 2009).

Когато се изследва влиянието на потребителското поведение върху устойчивият маркетинг като цяло следва да се подчертае, че самите потребители, които закупуват по-екологични продукти много внимателно следят за взаимовръзката „качество - цена“. Според гореспомнатото проучване 74% от потребителите казват, че по-зелените продукти са твърде скъпи, 61% - по-екологичните продуктите не функционират по същият начин като останалите сходни продукти и 55% смятат, че продуктите, които компаниите твърдят, че са екологично безопасни, всъщност в действителност не са такива (Makower 2009).

Една специфична особеност, която се открива в изследванията се заключава в това, че според потребителите, които потребяват по-

екологични продукти, за да е налице действителен устойчив маркетинг е необходимо наистина продуктът да е екологичен, а не само да се рекламира като такъв.

Така, например, консултанска група в Бостън (Manget 2009) подчертава, че потребителите не желаят да заплащат цената на продукта само заради това, че е по-екологичен, а те искат наличие на добавена стойност към продукта като по-добър вкус, повече безопасност или възможност за спестяване на пари.

Изглежда, че репутацията на марката има най-голямо значение за хората, когато правят зелено решение за покупка. Само девет процента използват зелената реклама като основен критерий.

Така че, когато говорим за устойчивост, е по-добре да го използваме като относително понятие, което сравнява екологичните, социалните, техническите и разходните аспекти на продукта с предишно поколение, конкурент или с идеализирана или амбициозна базова линия или стандарт.

Успоредно с това има опити за успешно сегментиране на пазарите за зелено потребление. Основните критерий са пол, (Shrum, McCarty и Lowery 1995) възраст (Lee 2008) и психографски фактори (Finistera do Raso, Raposo и Filho 2009).

CSCP (Certified Supply Chain Professional, 2007) съобщават, че 58% от потребителите получават информация от търговците на дребно, преди да вземат решения за покупка за електронни продукти. Това проучване показва, че предоставянето на информация в магазина е много важно, тъй като знанието, което потребителите печелят, може пряко да доведе до действия за избор на по-устойчивия продукт (Min-Kai Hsiao, 2013).

Заклучение

Реализирането на устойчивия маркетинг цели да се интегрира устойчивостта в цялостната фирмена стратегия. За да се постигне това, компаниите трябва да специфицират потребностите на потребителите и да ги насочат към търсене и потребление на екологични продукти, да се насърчи повторното им потребление чрез рециклиране и прилагане на маркетинг микса за създаване на изцяло нови екологични продукти. Именно изследването на влиянието на потребителското поведение върху устойчивият маркетинг ще повлияе върху цялостната стратегия

на компанията и успоредно с това потребителите ще се превърнат във все по-загрижени за околната среда и все по-екологично отговорни. Несъмнено това оказва влияние върху растящият пазар на устойчиви продукти и услуги.

Наличието на устойчива маркетингова стратегия ще стане задължително за всички компании, под натиска на промените в потребителското поведение. Тази стратегия не само ще осигури развитие на бизнес дейностите на компаниите, но и разширяване на пазарния дял и доказана отговорност към потребителите, обществото и планетата като цяло.

References

1. Vasileva,E., Ivanova, D., Tipova, N.,Stefanov, S., (2012). Ustoichivo potreblenie v Bulgaria, Izdatelski kompleks – UNSS, Sofia.
2. Iliysov,S., (2004), Ustoichivost bankoskoi sistemi, M.
3. Danciu, V.,(2006), Marketing ecologic (Green Marketing), Economica, Bucharest.
4. Makower, Joel. (2006). Bright Green Marketing Challenge.NY
5. Manget, Joe. (2009), Capturing the Green Advantage for Consumer Companies.The Boston Consulting Group.
6. Hsiao,Min-Kai, (2013),Current sustainability and communications effect to consumers attitude to purchase sustainable products,International Journal of Research in Business Management (IJRBM) Vol. 1, Issue 2, July 2013
7. Lee, K. (2008), Opportunities for Green Marketing: Young Consumers. Marketing Intelligence and Planning, 26 (6) 573-586.
8. Paco, Finisterra, Arminda M., Raposa, Mario Lino Barata, and Filho, Walter Leal (2009), Identifying the Green Consumer: A segmentation Study, Journal of Targeting, Measurement, and Analysis for Marketing, 17 (1) 17-25
9. Pickett, Baker, Josephine Ritzuko Ozaki, (2008), "Pro-environmental products: marketing influence on consumer purchase decision. " Journal of Consumer Marketing, Vol. 25 No. 5 pp. 281-293.
10. Shrum, L.J., McCarty, John A. and Lowrey Tina M. (1995), Buyer Characteristics of the Gren Consumer and Their Implications for Advertising Strategy. Journal of Advertising, Summer, 72-82.

ЗЕЛЕНИТЕ ОБЩЕСТВЕНИ ПОРЪЧКИ В БЪЛГАРИЯ – ВЪЗМОЖНОСТИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

GREEN PUBLIC PROCUREMENT IN BULGARIA - OPPORTUNITIES AND CHALLENGES

*Доц. д-р Теодорина Турлакова
Икономически университет – Варна
tturlakova@ue-varna.bg*

*Assoc. Prof. Teodorina Turlakova, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
tturlakova@ue-varna.bg*

Abstract

The article justifies the perception of green public procurement as a set of policies, actions and relationships with environmental contexts that emerge and shape the market for green products and services. The purpose of this study is to analyze the state of the green public procurement market in Bulgaria, to clarify the difficulties that contracting authorities (or assignors) most often encounter in the use of environmentally friendly criteria in public procurement, as well as to identify the main risks and challenges to the development of this market in the country. It is concluded that the Bulgarian market is at an early stage of development, has a dualistic character in terms of product affiliation and its main participants are the municipalities.

Key words: *green procurement market, environmentally friendly criteria, green supplies, product groups, Central purchasing authority.*

JEL Code Q56

Въведение

През годините прилагането на екологосъобразност при провеждането на обществени поръчки придобива все по-голяма популярност в отделните страни, включително в страните от Европейския съюз. Наред с други приоритетни инструменти като екологосъобразни технологии, екологосъобразно производство на стоки и въвеждане на системи за управление на околната среда и одит, зелените критерии при обществените поръчки станаха неотменима част от политиките за опазване на околната среда и промените в климата. Въвеждането на „зелени“ (и социално-обществени) критерии при възлагането на обществени поръчки е утвърдено средство за намаляване на негативното въздействие

от общественото потребление върху околната среда и стимулиране на употребата, предлагането и развитието на екологични стоки и услуги с по-висока „обществена стойност“.

Екологосъобразните (зелени) критерии са екологични условия, изисквания, съображения, използвани в процеса на възлагане на поръчки за доставка на стоки, предоставяне на услуги и строителство при изготвяне и формулиране на предмет чрез предоставяне на технически спецификации, критерии за подбор, критерии за възлагане и договорни условия.

Целта на настоящото изследване е да се анализира състоянието на пазара на зелените обществени поръчки в България, да се изяснят трудностите, които възложителите срещат най-често във връзка с използването на екологосъобразни критерии в обществените поръчки, както и с цел идентифициране на основните рискове и предизвикателства пред развитието на този пазар в страната.

1. Дефиниране на зелените обществени поръчки и тяхната роля за развитието на пазара на зелени продукти и услуги

С течение на годините функцията „закупуване“ придобива стратегически характер поради нарастващата тенденция за възлагане на аутсорсинг (Giunipero et al., 2006; Lawson et al., 2009). Чрез зелените обществени поръчки се координират верига от дейности, в които има екологичен елемент, така че да се създадат условия последващите дейности да бъдат зелени (Enarsson, 1998).

В литературата се ползват различни понятия за процесите на възлагане на обществени поръчки, съдържащи екологосъобразни критерии като „Екологично закупуване“, „зелени доставки“ и други. Подобно определение е представено от Zsidisin и Siferd (2001: 69) като „Закупуването с оглед околна среда е набор от провеждани политики за закупуване, предприети действия и отношения, образувани в отговор на опасения, свързани с естествената среда. Тези опасения са свързани с придобиването на суровини, включително избор на доставчици, оценка и развитие; операции на доставчици; обвързано разпределение; опаковки; рециклиране; повторна употреба; Намаляване на ресурсите и окончателно изхвърляне на продуктите на тази фирма. В съобщение на Комисията (СОМ,2008) зелените обществени поръчки са определени като: „процедура, чрез която публичните органи се стремят да получат

продукти, услуги и строителни работи с намалено въздействие върху околната среда през целия им жизнен цикъл, вместо продукти, услуги и строителни работи със същата основна функция, но без да се отчита влиянието им върху околната среда”

В разбирането на зелените обществени поръчки се придържаме към следната дефиниция Large and Thomsen (2011), които определят зелените обществени поръчки като интегриране на екологичните съображения в политиките, програмите и действията за закупуване. Зелено-то или екологичното закупуване е участието на закупуващата функция в дейностите по управление на веригата на доставки като анализ на жизнения цикъл (LCA) и дизайна на околната среда, които улесняват рециклирането, повторната употреба и намаляването на ресурсите (Carter and Carter, 1998; Carter et al., 1998. Това определение излиза извън рамките на самата процедура по осъществяване на поръчката и отразява екологичната същност на политики, действия и отношения, които възникват и формират пазара на зелени продукти и услуги.

Редица автори посочват следните причини за възприемането на нов (зелен) подход в обществените поръчки:

- Правителствата трябва да отговорят на конкурентния натиск за осигуряване на по-добри услуги на по-ниска цена, но също така, търсят да използват глобалните пазари, предлагащи все по-ефективни решения. Обществената бдителност по отношение на разходването може да се очаква да нарасне с нарастването на прозрачността в управлението.

- Определението за икономически най-изгодна оферта се променя. Стойността се измерва не само с покупната цена, но и с устойчивостта на инвестицията включително жизнения цикъл на разходите и екологичното и социално отражение.

- Правителствата са под натиск за прилагане на иновации. Основните социални предизвикателства като застаряване, климатични промени или достъпна среда изискват решения, които още не съществуват или не попадат в традиционни системи за доставки. В резултат, правителствата започват да приемат, че имат нужда да споделят с големи и малки фирми риска за намиране на нови подходи.

Екологосъобразните обществени поръчки много често се наричат „интелигентни поръчки“, тъй като осигуряват дългосрочни ползи за обществото чрез разумен, устойчив и приобщаващ растеж. В техния обхват е спестяването на материали и енергия, намаляване на разходи-

те за придобиване, редуцирането на отпадъците и замърсяването, намаляване емисията на парникови газове, ефективно управление на околната среда и създаването на стимули за насърчване на екологосъобразни и иновативни технологии (Handfield et al., 1997; Carter and Carter, 1998; Bowen et al., 2001a, b; Min and Galle, 2001; Klassen and Vachon, 2003; Guenther et al., 2010).. Coggburn разглежда зелените поръчки във връзка с класическите управленски ценности на публичната администрация в Съединените щати, които целят постигането на предимно икономически ползи като ефективност, производителност и икономичност. В много случаи, екологичният ангажимент е резултат от регулаторен и общностен натиск, но потенциалът на пазара на зелени продукти и услуги се изгражда, когато зелените поръчки стават източник на информация за конкурентно предимство (Carter et al., 2000)

Освен приноса на зелените обществени поръчки за екологични подобрения и опазване на околната среда, настоящата разработка е в подкрепа на разбирането, че те подпомагат развитието на пазара на „зелени“ продукти и услуги, тъй като мотивират производителите да разработват продукти, удовлетворяващи „зелените“ изисквания и превръщащи ги в пазарен стандарт. Те задават тенденциите в разработването на нови продукти, производството и потреблението, и по този начин помагат на установените вече пазари да се преобразуват. През последните години обществените поръчки са силен фактор за създаване на основния пазар за зелени продукти - канцеларски материали, болнични доставки, електрически автомобили или други превозни средства (напр. автомобили на водород), конкурентна търговия и биологично чисти храни. В резултат, могат да се появят нови продукти, стандарти и бизнес модели. С клиентите от публичния сектор, които поръчват зелени продукти, за бизнеса ще бъде по-лесно да инвестира в това да направи своите продукти и услуги по-зелени или да разработи нови иновативни зелени решения. В процеса на възлагане на стоки, услуги или строителство, възложителят може да включи стандарти, свързани с околната среда, както в изискванията за функционалност, така и в изискванията за изпълнение, а също и в условията на договора. Общите разходи на придобитата собственост или критериите за оценка на жизнения цикъл на продуктите могат да бъдат приложени, за да се оцени ефекта върху околната среда на стоките и услугите заедно с разходите за поддръжка. Още повече, че един продукт, който е по-скъп,

може да бъде ценови поефективен по време на своя десет годишен жизнен цикъл чрез използването например на по-малко енергия.

2. Национални нормативни документи, определящи условията на пазара

В правната система на България основните обвързващи актове, които регулират обществените поръчки, са Закон за обществените поръчки (ЗОП) и Правилник за прилагане на ЗОП (ППЗОП), които по същество транспонират правилата, заложен в Директива 2014/24/ЕС и Директива 2014/25/ЕС.

Законът предвижда в кои части на обществените поръчки могат да бъдат заложен „зелени“ критерии:

- дадена е възможност на възложителите да включат в изискванията за изпълнение на поръчката специални условия, свързани с икономически или социални аспекти на изпълнението, иновациите, опазването на околната среда или заетостта (чл. 47 от ЗОП);
- допуска се залагането на екологосъобразни изисквания в техническите спецификации (чл. 48 от ЗОП);
- допуска се залагането на екологосъобразни изисквания в критериите за подбор (чл. 51, 52 и 63);
- определени са три различни критерия за възлагане на обществени поръчки (чл.70).

Обществените поръчки в България се възлагат въз основа на икономически най-изгодната оферта. Предвидено е използването на трите вида критерии на възлагане: най-ниска цена; ниво на разходите, като се отчита разходната ефективност, включително разходите за целия жизнен цикъл; оптимално съотношение качество/цена, което се оценява въз основа на цената или нивото на разходите, както и на показатели, включващи качествени, екологични и/или социални аспекти, свързани с предмета на обществената поръчка.

При транспониране на Директивите в българското национално законодателство са включени и трите възможни критерия за възлагане, докато Директива 2014/24/ЕС (член 67, параграф 2) дава на държавите-членки възможност да включат в националното си законодателство опция, която да не позволява на възлагащите органи да използват само критерия „цена“ или само критерия „разходи“ като единствен критерий за възлагане, или да ограничава използването на тези критерии като

единствен критерий от определени категории възлагащи органи или за определени видове поръчки. По данни на Главна дирекция „Вътрешен пазар, промишленост, предприемачество и МСП“ на ЕК към 2017 г. 55 % от поръчките в ЕС се възлагат вследствие на критерий за възлагане „най-ниска цена“.

Макар че ЗОП не въвежда задължение за възложителите да използват „зелени“ критерии при възлагането на обществени поръчки, съществуващите разпоредби целят да насърчат възложителите да избират критерии за възлагане, които им позволяват да получат строителство, доставки и услуги с по-високо качество, което в най-голяма степен отговаря на техните потребности.

Редица други нормативни актове имат отношение към „зеленото“ възлагане – така например националният Закон за енергийната ефективност (чл.30а) задължава публичните възложители да използват критерии за енергийна ефективност при възлагането на обществени поръчки в определени случаи.

На подзаконово равнище трябва да се посочи Наредба № Н-18 от 08.08.2016 г. за определяне на методиката за изчисляване на определени разходи за целия жизнен цикъл на пътните превозни средства, която улеснява зеленото поръчване на автомобили чрез използването на показателя „разходи за целия жизнен цикъл“.

Други нормативни актове, които имат отношение към зелените обществени поръчки, са Закон за опазване на околната среда, Закон за управление на отпадъците, Закон за водите, Закон за енергетиката и др.

Определено прилагането на зелените обществени поръчки в България е съпроводено с познаването и ползването на разнообразен нормативен инструментариум, което затруднява дейността на възложителите, особено, когато това са частни предприемачи, неразполагащи с потенциален човешки ресурс и експертен опит. За да преценим доколко нормативната уредба в България създава предпоставки за развитие на зелените обществени поръчки, анализирахме законодателството на държави-членки на ЕС.

Всички държави-членки са транспонирали Директива 2014/24/ЕС и Директива 2014/25/ЕС в националните си законодателства. Малка част от държавите, освен задължителните предписания на Директивата са включили и допълнителни, ограничени по характер, задължителни законови разпоредби, които стимулират възлагането на зелени обществени

вени поръчки.

Прегледът на нормативната уредба в други страни от ЕС (Италия, Австрия, Германия, Великобритания, Литва, Дания, Хърватия, Швейцария, Норвегия) се откроява единна законодателна практика или техника, която да има положителен ефект върху развитието им. С оглед спецификите на националните пазари и законодателни уредби, държавите са възприели различни методи в плоскостта императивни/диспозитивни норми за стимулиране на зелените обществени поръчки, но по-голямата част от правилата в тази сфера са препоръчителни. Мотивацията произтича от факта, че „налагането“ на дадена политика може да доведе възложителите до ситуация, в която и без това ограниченият административен състав да бъде принуден да влага повече усилия „да спази“ закона, отколкото да се стреми да постигне реални резултати.

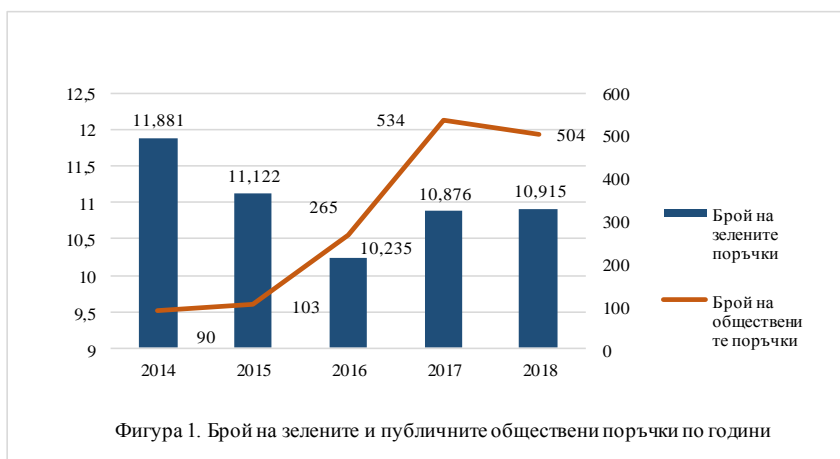
Доброволният подход е по-често срещан в децентрализирани държави, с оглед по-висока оперативна самостоятелност на местните власти. Като добра практика може да се открие опитът на Кралство Норвегия в областта на зелените обществените поръчки. Норвегия в момента осъществява така наречената „зелена промяна“, като целта е да стане държава с нулеви емисии до 2050 г., включително и чрез помощта на зелените обществени поръчки. В тази връзка следва да се посочи, че от 2017 г. е в сила нов закон, отнасящ се до обществените поръчки, приет от норвежкия парламент. В закона са включени диспозитивни разпоредби, съгласно които при използване на критерии за възлагане, свързани с опазване на околната среда, тежестта на тези критерии следва да е минимум 30 %.

3. Състояние на пазара на зелени обществени поръчки в България

В изследвания период делът на зелените обществени поръчки и като брой и в стойностно изражение постоянно бележи увеличение. Анализът на събраните данни показва, че през последните три години (2016-2018 г.) пазарът на зелени обществени поръчки в България бележи ръст, както по отношение на техния брой, така и изчислени чрез стойностни показатели. От 0,8 % относителен дял спрямо всички обществени поръчки през 2014 г., през 2017 г. зелените обществени поръчки заемат 4,9 % от обявените обществени поръчки в страната. През

2018 г. техният дял нараства на 5,4 %. По отношение на стойността завишението за 2016 г. е седем пъти спрямо 2015 г. и почти 3 пъти през 2017 и 2018 г. спрямо същата базисна 2014 г.

От друга страна, изчислени като относителен дял в общата сума на обществени поръчки и сключени договори, зелените обществени поръчки остават все още на сравнително ниско равнище (вж.фиг.1). Чрез проведените интервюта бяха изведени две основни причини за ниския относителен дял на зелените обществени поръчки. Първата се свежда до слабото познаване на екологосъобразните критерии и начините за прилагането им в обществените поръчки сред публичните и частните възложители. Другата причина се отнася до препоръчителният характер на зелените критерии. В тази връзка голяма част от възложителите заявяват опасенията, че зелените критерии могат да бъдат обявени за дискриминационни и да създадат правни проблеми на възложителите, свързани с обжалване на процедурите.

Източник: PWC, Bulgarian Swiss cooperation Programme, Draft analytical report, 2018.

Проведеното проучване сред възложителите показва, че 100 % от тях се позовават на критерия „най-ниска цена“ при зелените обществени поръчки, което предполага ниска ефективност на „зеления компонент“ в процедурата.

Трябва да се подчертае, че нагласата да се избягват екологосъобразните критерии не е характерна черта само на българския пазар на обществени поръчки. Подобни явления са наблюдавани и в други ев-

ропейски страни (Холандия, Кралство Норвегия и др.) в ранните етапи на развитие на пазара на зелени обществени поръчки.

Статистическата информация от регистъра за обществени поръчки показва, че възложител с най-висок относителен дял (повече от 50 %) по възлагане на зелени обществени поръчки в страната са общините (табл.1). Разнообразните аспекти в тяхната дейност като градски транспорт, строителство и благоустройство, сметосъбиране, енергийна ефективност и други, дават възможност за по-високата активност в областта на зелените обществени поръчки.

Таблица 1

**Брой зелени обществени поръчки за периода 2014-2018 г.
по видове възложители**

Възложител	Брой по години					Общо брой/%
	2014 г.	2015г.	2016 г.	2017 г.	2018 г.	
Министерства	5	8	21	31	33	98 (6 %)
Общини	40	43	122	296	255	756(51%)
Други ведомства	39	50	99	130	141	459(31%)
Други възложители	6	2	23	77	75	183(12%)

Източник: PWC, Bulgarian Swiss cooperation Programme, Draft analytical report, 2018.

Един от критериите, по които определени поръчки на общините да се отчетат като „зелени“ е наличието на системи за управление на околната среда ISO 14001. По принцип този стандарт се ползва при възлагане на строително-монтажни работи, но в общия случай не се ползва като зелен критерий. Налагането на този стандарт в определени дейности и производства предопредели увеличения относителен дял на зелените обществени поръчки през последните три години.

Финансирането на зелените обществени поръчки, съобразно статистическите данни е от два основни източника – собствени средства (бюджетни за ведомствата и министерствата) и европейски фондове за безвъзмездно предоставяне на средства. Допълнителни възможности предоставят и други финансови механизми (например Норвежкия фонд), но техният относителен дял е пренебрежимо малък (0,1%) от всички вложени средства.

За изследвания период 57 % от проведените зелени обществените поръчки са финансирани със собствени средства. Сред възложителите,

опериращи със собствени средства водещо място имат общините (47 % от финансираните собствени средства), следвани от други ведомства, сред които приоритетното място е на Агенцията за пътна инфраструктура. Ползването на финансиране от европейските фондове е с важно значение за фирмите от частния сектор, както и за неправителствените организации. В стойностно изражение, обаче ползвателите на най-много европейски средства за зелени обществени поръчки отново са общините.

Финансирането на зелените обществени поръчки от европейските фондове се осъществява предимно от три оперативни програми- за регионално развитие, околна среда и транспорт и транспортна инфраструктура. Със средства от програмите са финансирани 96 % от всички обявени зелени обществени поръчки във продуктовете групи, за които са предназначени.

Застъпените продуктови групи, за които приоритетно се обявяват зелени обществени поръчки са: проектиране, строителство и поддръжка на пътища (43%), транспорт (22%) и проектиране, изграждане и управление на сгради (19 %). Анализът показва, че концентрацията на зелените обществени поръчки, финансирани и с европейски и със собствени средства е в продуктовете групи на пътно строителство, транспорт, строителство на сгради, инфраструктура за отпадъчни води и градинарски продукти и услуги.

През целия период 2014-2018 г. зелените обществени поръчки, обявявани във връзка със специфичната дейност на възложителя са слабо застъпени, което сигнализира за ниската обществена ангажираност и осъзната необходимост от внедряване на „зеления компонент“ от бизнеса в страната.

Заклучение

Изследването показва, че за развитието на пазара на зелени обществени поръчки в България са създадени необходимите нормативни условия. Българските нормативни документи са изцяло синхронизирани с приложимите европейски директиви в областта. Специфичността на документацията и сериозният брой подзаконовни нормативни актове водят до инертност и бавно развитие на пазара на зелените обществени поръчки. Предизвикателствата пред възложителите са свързани с липсата на опит при ползването на екологосъобразните критерии, препо-

ръчителният и незадължителен характер и непознаване на икономическата ефикасност от прилагането им в дългосрочен план.

В резултат от анализиранияте статистически данни за периода 2014 – 2018 г. могат да се направят следните обобщения:

- Пазарът на зелени обществени поръчки е в ранен етап на своето развитие, но показва възход през последните три години, с което доказва своя потенциал;
- Общините са основните възложители на зелени обществени поръчки към настоящия момент;
- Основните източници на финансиране на провежданите зелени обществени поръчки са собствените средства;
- Неправителствените организации разчитат на финансиране от европейските фондове при залагане на екологосъобразни критерии в обществените поръчки;
- Пазарът на зелените поръчки има предимно дуалистична структура, обхващаща пътното строителство и транспорта;
- Централният орган за покупки функционира по-скоро като административна единица, следваща стриктно инструкциите на Европейската комисия, отколкото като двигател за развитие на пазара на зелени поръчки.

References

1. Coggburn, Jerrell D. "Achieving Managerial Values through Green Procurement?" *Public Performance & Management Review* 28, no. 2 (2004): 236-58. <http://www.jstor.org/stable/3381063>.
2. Директива 2014/24/EC, EUR-Lex
3. Large, R.O., Thomsen, C.G., 2011. Drivers of green supply management performance:evidence from Germany. *J. Purch. Supply Manag.* 17 (3), 176e184.
4. Carter, C.R., Carter, J.R., 1998. Interorganizational determinants of environmental purchasing: initial evidence from the consumer products industries. *Decis. Sci.* 29 (3), 659e669.
5. Carter, C.R., Kale, R., Grimm, C.M., 2000. Environmental purchasing and firm performance: an empirical investigation. *Transp. Res. Part E Logist. Transp. Rev.* 36 (3), 219e228
6. Handfield, R.B., Walton, S.V., Seegers, L.K., Melnyk, S.A., 1997. "Green" value chain practices in the furniture industry. *J. Oper. Manag.* 15

(4), 293e315

7. Guenther, E., Scheibe, L., Farkavcova, V.G., 2010. The Hurdles analysis as an instrument for improving sustainable stewardship. *Manag. Res. Rev.* 33 (4),340e356

8. Klassen, R., Vachon, S., 2003. Collaboration and evaluation in the supply chain. The impact on plant-level environmental investment. *Prod. Oper. Manag.* 12 (3),336e352

9. Lawson, B., Cousins, P.D., Handfield, R.B., Petersen, K.J., 2009. Strategic purchasing, supply management practices and buyer performance improvement: An empirical study of UK manufacturing organisations. *Int. J. Prod. Res.* 47 (10), 2649e2667.

10. Enarsson, L., 1998. Evaluation of suppliers: how to consider the environment. *Int. J. Phys. Distrib. Logist. Manag.* 28 (1), 5e17

11. Revision of the EU Green Public Procurement Criteria for Transport, JRC – European Commission. [http://susproc.jrc.ec.europa.eu/Transport/docs/EU GPP Transport Technical Report 3 draft.pdf](http://susproc.jrc.ec.europa.eu/Transport/docs/EU_GPP_Transport_Technical_Report_3_draft.pdf)

12. PWC, Bulgarian Swiss cooperation Programme , Draft analytical report, 2018 Strategic Public Procurement”

НЕРАВЕНСТВО И РАСТЕЖ В НАЙ-БЪРЗО РАСТЯЩИТЕ ЕВРОПЕЙСКИ СТРАНИ В ИСТОРИЧЕСКИ ПЛАН

INEQUALITY AND GROWTH IN THE FASTEST GROWING EUROPEAN COUNTRIES IN HISTORICAL PERSPECTIVE

Доц. д-р Христо Мавров

*Икономически университет – Варна
mavrov_h@ue-varna.bg*

Assoc. Prof. Hristo Mavrov, PhD

*University of Economics – Varna, Bulgaria
mavrov_h@ue-varna.bg*

Abstract

On the base of the fastest-growing European countries the paper is trying to prove the thesis that it is possible to accelerate economic growth without increasing the income inequality. For this purpose, we study the period 1990-2016, in which the European countries that achieved the highest average real GDP growth rate per capita are selected. The evolution of inequality over the period of their most dynamic period is analyzed.

Key words: income inequality, fastest growing economies, gini coefficient, real GDP per capita growth rate, European countries.

JEL Code: D31, O570

Въведение / Introduction

През последните години редица международни форуми и организации поставят доходното неравенство във фокуса на своето внимание. В докладите на Световния икономически форум (WEF) от 2013 г. насам световният елит признава, че доходното неравенство е сред 5-те основни заплахи за глобалния просперитет (Outlook on the Global Agenda 2013, 2014, 2015). През 2017 г. в доклада на WEF за глобалните заплахи, нарастващите различия в доходите и богатството са определени като водещата тенденция, определяща световното развитие през следващите години (The Global Risks Report, 2017). В редица изследвания на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (OECD) се констатира, че неравенството продължава да нараства в повечето страни по света (OECD, 2011, 2016). Докладът за човешкото развитие от 2019 г., изцяло посветен на неравенството и в частност на доходното неравенство (Human Development Report, 2019) констатира

неблагоприятните тенденции в глобалното разпределение на дохода, като посочва, че най-богатите 1% получават 27% от растежа на дохода, докато за най-бедните 50% от хората остават само 12% (Human Development Report, 2019). Неравенството се увеличава почти навсякъде по света и разликата между бедни и богати продължава да нараства - това е ясната констатация и на първия Световен доклад за неравенство (Piketty et al, 2018).

Вниманието към доходното неравенство нараства, не само заради моралните, етичните и социалните проблеми, които то изостря. Все повече се налага мнението, че нарастващото неравенство поражда и сериозни икономически проблеми.

От една страна, то води до нестабилност в икономическите системи и може да предизвика икономически кризи. През 2011 г. Л. Самърс заявява, че сред най-важните фундаментални структурни промени, предшествали Великата рецесия е, натрупването на значителна част от пазарния резултат в ръцете на една малка група за сметка на възнаградението на останалите (Summers, 2011). Редица други икономисти като Дж.Стиглиц например, са убедени, че поляризацията в доходите е основна причина за кризата от 2008 г., защото е в основата на макроикономическите дисбаланси, които водят до срив в икономиката (Stiglitz, 2013). Подобна позиция се защитава и от Т. Пикети (Piketty, 2014).

От друга страна все по-сериозно се поставя въпроса за връзката между неравенство и икономически растеж. Дори в нови изследвания на организации като МВФ и ОИСР, защитаващи дълги години идеите на „Вашингтонския консенсус“ се привеждат аргументи, че икономическият растеж не само не се забавя при повече равенство, но обратното - изисква повече равенство (Ostry et al, 2014) и Cingano (2014). Разглежданият проблем е особено важен за страни, които все още изостават в своето икономическо развитие и трябва да „догонват“ напредналите икономики. Оттук и големият въпрос - как може да се съчетае една стратегия за ускорено развитие с доходното неравенство.

Основната цел на доклада е да аргументира позицията, че е напълно възможно ускорен икономически растеж да се осъществи при запазване, и дори намаляване на доходното неравенство. Изследването е базирано на историческия опит на европейските страни.

1. Количествени съотношения на растежа

В теорията на икономическия растеж за основен показател, характеризиращ динамиката на нарастване на крайния резултат от функционирането на макроикономическата система, се използва темпът на изменение на БВП и на БВП на човек от населението. Недостатъците на този показател, като измерител на икономическия растеж са известни и са представени дори в учебниците по Макроикономика отпреди повече от 30 години. В икономическата теория се използват и понятия като икономическо развитие, благосъстояние, просперитет, за да се покаже, че отъждествяването на растежа с нарастването на БВП не може да обхване важни аспекти като качеството на живот, свързано най-вече с промените в околната среда, неравномерното разпределение на доходите, продължителността на живот и др. и да отрази изцяло измененията в стандарта на живот на жителите на една страна. Вместо БВП се предлагат алтернативни показатели на основата на индекси: Индекс на човешкото развитие (Human Development Index, HDI), Истински индикатор за прогрес (Genuine Progress Indicator (GPI), Планетарен индекс на щастието (Happy Planet Index, HPI), Индекс на щастието, изчисляван в годишните доклади за щастието (World Happiness Report). Тези индекси са комплексни измерители и по-добре представят достигнатия от една страна стандарт на живот. Но те също имат своите недостатъци и един от тях е, че са десетки, дори стотици и това прави сравненията изключително трудни. Освен това се изчисляват сравнително отскоро. Например, провокирани от Глобалната криза от 2008 г. дори отделни страни като Канада също изчисляват индекси на благосъстоянието (Canadian Index of Well-Being)¹.

Независимо от дискусиите през последните години за недостатъците на показателя БВП като измерител на икономическото развитие към момента няма друг показател, който може да се използва за както характеристика на развитието така и за международни сравнения в исторически план. Поради това последващият емпиричен анализ се базира на БВП на човек от населението като показател за динамиката на развитие на една икономика.

¹ Първият канадски индекс на благосъстоянието е съставен през 2011 г. в резултат на осъзнаването, че значителният икономически растеж в периода 1994-2008 г., измерен на основата на БВП, няма адекватно отражение върху качеството на живот на канадските граждани.

Теорията на растежа показва, че малки изменения в темпа на нарастване на БВП на човек водят до значими изменения в равнището на този показател в дългосрочен план. В таблица 1 са показани примерни количествени съотношения.

Таблица 1

**Малки изменения в темпа на растеж оказват
голямо влияние в дългосрочен период**

Темп на растеж на реалния БВП на човек	Процентно изменение на БВП на човек след:		
	... 25 години	... 50 години	... 100 години
Базов темп 2%	64%	169%	624%
2,5%	85%	244%	1081 %
3%	110%	340%	1822%

Източник: Изчисления на автора

За дадена икономика, при средногодишен темп на растеж с 0,5 процентни пункта над условно приетия за базов темп 2%, след 25 години началният БВП на човек ще бъде 0,21 пъти по-голям, след 50 години ще бъде 0,75 пъти по-голям, а след 100 години – 4,57 пъти по-голям, отколкото при темп равен на базовия от 2%. Нарастването на темпа на растеж с 1 процентен пункт над базовия темп (от 2% на 3%) води до още по-значими резултати в увеличаването на БВП на човек – от 0,46 пъти след 25 години; до 1,71 пъти след 50 години и почти до 12 пъти по-голям БВП на човек след 100 години в сравнение с темп на растеж, равен на 2% средногодишно.

В исторически план разгледаните количествени съотношения на растежа намират ярко потвърждение в икономическото развитие на някои страни - Република Корея, Тайван, Сингапур, Хонг Конг и Япония. Ще дадем пример с Япония. В таблица 2 е представен БВП на човек през далечната 1870 г. и през съвременната 2016 г. Най-богатите през 1870 г. седем страни (без Япония) са сред най-богатите и днес и шест от тях влизат в групата на Г-7: това са Великобритания, САЩ, Германия, Италия, Франция и Канада. Техният средногодишен темп на растеж на БВП на човек за този период от 146 години е 1,65% като минималната стойност от 1,29% е за Великобритания, а максималната от 1,88% е за Канада. През 1870 г. Япония е имала БВП на човек почти 5 пъти по-малък от този на Великобритания - водещата страна през 19

век. Япония е заемала 44 място в света по БВП на човек и преди нея са страни като Филипините, Малайзия, Шри Ланка, Йордания, Иран и България, която е 36-та².

Таблица 2

**Реален БВП на човек и темп на изменение
за най-развитите страни през периода 1870-2016**

Страни	БВП на човек ³		Средногодишен темп на нарастване на БВП на човек	
	1870	2016	1870-2016	1950-1980
Австралия	5947	48845	1,45	2,24
Великобритания	5716	37334	1,29	2,10
САЩ	3736	53015	1,83	2,24
Германия	3715	44689	1,72	4,40
Италия	3143	33419	1,63	4,51
Франция	3086	37124	1,72	3,55
Канада	2866	43745	1,88	2,69
Япония	1160	37465	2,41	6,70

Източник: Изчисленията са на автора по данни от Maddison Project Database 2018.

В резултат на реализиран средногодишен темп на растеж с 1,12 процентни пункта над този на Великобритания в края на периода, през 2016 г., Япония вече има БВП на човек от 37465 долара, еднакъв с този на Великобритания и също е член на Г-7 от самото ѝ основаване през 1975 г.⁴ Онова, което има по-голямо значение в контекста на изследователската ни задача, е че това догонване се реализира от Япония за един кратък отрязък от време – периода 1950-1980 година. С БВП на човек повече от 3 пъти по-малък от английския в началото на периода, но с темпове на растеж с 4,6 процентни пункта по-високи, Япония задминава през 1980 година Великобритания по абсолютен размер на този показател (виж табл.3).

² От 66 страни, за които има данни за 1870 г. в базата на Ангъс Медисън, използвана в този доклад. Изчисленията са на автора.

³ Стойностите за БВП на глава в целия доклад са в млн. долара по цени от 2011 г.

⁴ Трябва да се отбележи, че всъщност Япония настига Великобритания още в края на 70-те години (1979), когато и двете страни имат БВП на човек около 20500 долара. След 1990 г. темповете на Япония се забавят значително, страната изпада в стагнация (т.нар. изгубени две десетилетия).

Сравнение между Великобритания и Япония за периода 1950-1980

	БВП на човек 1950	БВП на човек 1980	Темп 1980/1950
Япония	3023	21130	6,7
Великобритания	10846	20211	2,1

Източник: Изчисленията са на автора по данни от Maddison Project Database 2018.

В свое изследване за растежа и конвергенцията, Р. Бароу стига до извода, че икономически растеж в рамките на 3-4% нарастване на БВП на човек в продължение на 2-3 десетилетия е достатъчен за да се извърши преход от слабо развити към средно развити страни и от средно развити към високо развити страни (Barro, 2016). Япония постига своя невероятен резултат, като за същия период от 3 десетилетия извършва преход от слабо развита към високо развита страна поради темп на растеж, който е не просто 3-4% годишно, а с 4 процентни пункта над средния за развитите страни.

Научно-изследователският въпрос, който ни вълнува, е дали подобно ускоряване на растежа е съпроводено с увеличаване на неравенството. И ако за Япония отговорът е, че за най-динамичния ѝ период 1960-1980 г. неравенството, измерено чрез индекса Джини за пазарния доход намалява с $4,1^5$, то имали такива примери в европейската икономическа история. Подобна ориентация на изследването е необходима, защото феноменът Япония е изследван в много публикации и съществена част от нейния успех се отдава на специфични национални особености, които са различни от европейските. А поставеният по-горе въпрос не е абстрактен - той има отношение към състоянието на българската икономика, необходимостта от ускоряване на растежа и намаляване на неравенството, което е сред най-високите в ЕС. Поради това последният емпиричен анализ се насочва към идентифициране на динамично развиващи се европейски страни в исторически план и проследяване на изменението на доходното неравенство.

⁵ Изчисления на автора по данни от (Solt, 2018).

2. Неравенството при ускорен растеж – европейски страни в дълъг период

В понататъшното изложение чрез данни за периода 1990-2016 г. се доказва, че ускорен икономически растеж в дългосрочен период е възможен без цената за това да е нарастващо доходно неравенство. Проведеният емпиричен анализ следва следната логика: първо, откриват се страни в икономическата история и преди всичко съвременната, които са осъществили икономически скок, и от сравнително изостанали са се превърнали в развити страни; второ, анализира се динамиката на доходното неравенството в тези страни; и трето, проследява се връзката между високите темпове на растеж и изменението на неравенството.

За измерител на икономическия растеж се приема темпът на нарастване на реалния БВП на човек от населението, измерен в долари от 2011 г. Използват се исторически данни за БВП от базата данни на А. Мадисън (Maddison Project Database, 2018). Като мярка за доходното неравенство се използва коефициентът на Джини като данните са от Евростат. За страни, за които са налични данни се проследява динамиката на БВП за относително голям исторически период – от 1870 г. до 2016 г. От този период по специално внимание се отделя на периода след 1990 г., когато бившите социалистически страни от Източна Европа започват своя преход към пазарна икономика.

Първата стъпка в анализа е открояването на страните с най-високи темпове за периода 1870-2016 г. Резултатите са представени в таблица 4. От тези страни извън изследването остават Румъния(1), Албания (7) и Югославия (9), защото в края на периода техният БВП на човек остава сравнително нисък (под 18000 долара на човек), не могат да бъдат отнесени към развитите страни и не може да се твърди, че са извършили скок в икономическото си развитие. Освен това Югославия се разпада след 1991 г. Всички тези страни имат темп на растеж на БВП на човек с повече от 0,5 процентни пункта над този на Великобритания, най-богатата страна през 19 век. В резултат на това през 2016 г. някои от тях (Норвегия, Швеция, Ирландия и Австрия) я задминават, други се изравняват (Финландия), а останалите я доближават равнище на този показател. В края на периода Великобритания е с най-висок коефициент Джини. Освен това за последните 20 години тенденцията е към нарастване. От останалите страни единствено Испания и Португалия

имат подобен коефициент Джини, но тези две страни отбелязват тенденция на понижаване за последните 20 години, като то е по-изразено в Португалия. Останалите страни имат коефициент Джини под 29 и с изключение на Финландия и Швеция реализираната тенденция е към понижаване на неравенството. Но пък трябва да се подчертае, че за периода 1995-2018 г. тези страни поддържат сравнително нисък коефициент Джини в диапазона 21-27.

Таблица 4

Темп на растеж на БВП на човек и коефициент Джини

Ранк в ЕС	Страна	Средногодишен темп на растеж на БВП на човек 1870-2016	БВП на човек		Коефициент Джини	
			1870	2016	изменение 1995-2018	2018
2	Финландия	2,08	1845	37239	3,9	25,9
3	Норвегия	2,07	4117	82814	-1,8	24,8
4	Швеция	2,06	2272	44659	6	27
5	Ирландия	1,90	3590	56597	-4,1	28,9
6	Португалия	1,87	1687	25346	-4,9	32,1
8	Испания	1,83	2140	30110	-0,8	33,2
10	Полша	1,76	1921	24838	-2,2	27,8
11	Австрия	1,76	3229	41445	-0,2	26,8
12	Чехословакия	1,75	2182	27738		
	Чехия	-		28823	-1	24
	Словакия	-		25364	-5,3	20,9
	Средно ЕС	-				30,8
	Великобритания	1,29	5716	37334	+1,5	33,5

Източник: Изчисленията за темповете са по данни от Maddison Project Database 2018, а за неравенството – от Евростат.

Липсата на данни за неравенството за целия период, за който са изчислени темповете, налага фокусиране върху периода 1990-2018 г. с оглед осигуряване на по-голяма съпоставимост. И темповете и коефициентът Джини са представени както за целия период, така и до кризата от 2008 година (виж табл.5).

Темп на растеж на БВП на глава за най-динамичните европейски страни и коефициент Джини 1990-2018

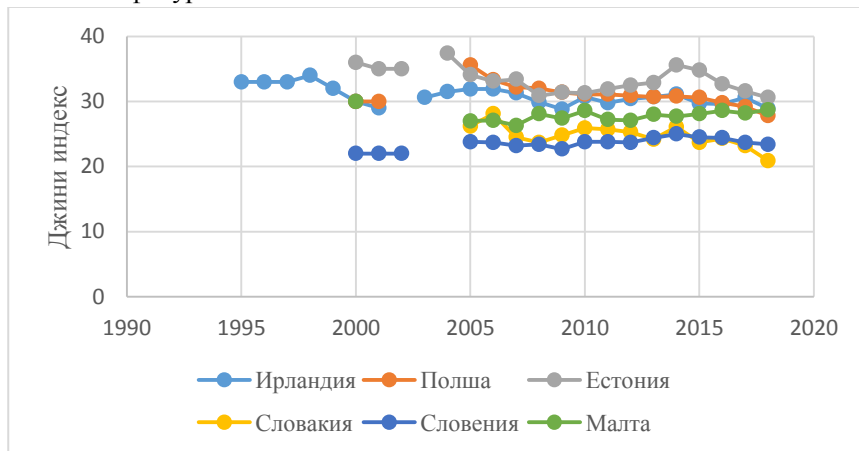
Страни	Ранк в ЕС 1990-2008	Темп БВП на глава		Коефициент Джини		
		1990-2008	1990-2016	измене-ние 1995-2008	измене-ние 1995-2018	2018
Ирландия	1	4,33	3,37	-0,1	-4,1	28,9
Полша	2	3,83	3,58	2	-2,2	27,8
Естония	3	3,61	2,7	-5,1	-5,4	30,6
Словакия	4	3,53	2,98	-3,1	-5,3	20,9
Малта	5	3,23	3,13	-1,9	-1,3	28,7
Словения	6	2,99	1,89	1,4	1,4	23,4
Великобритания	22	1,92	1,45	+1,9	+1,5	33,5

Източник: Изчисленията за темповете са по данни от Maddison Project Database 2018, а за коефициента Джини - по данни на Евростат.

Шестте най-динамични страни в ЕС за периода 1990-2008 г. са Ирландия, Полша Естония, Словакия, Малта и Словения. С известни размествания, тези страни остават като най-динамични и след кризата от 2008 г. Единствено Словения е по-силно засегната и това влияе върху темповете за целия период 1990-2016 г., но превишението над динамиката на Великобритания от 0,5 процентни пункта се запазва. За другите страни това превишение е повече от 1 процентен пункт, като за Ирландия е почти 2,5 процентни пункта. Както се вижда Ирландия, Полша и Словакия (като част от Чехословакия) запазват своето присъствие като най-бързо растящи икономики и в този съвременен период. Всъщност и за трите страни високият темп за периода 1870-2016 се дължи именно на значителната динамика в най-новата им история – след 1990 г.

За всички страни, доходното неравенство, измерено чрез коефициента Джини намалява както до кризата от 2008-2009 г., така и след нея. Единствено при Словения се забелязва нарастване от 1,4, но пък трябва да се подчертае, че това е страната с едно от най-ниските доходни неравенства в целия ЕС (втора след Словакия с коефициент

Джини, равен на 23,4 в края на 2018 г. и средна стойност за периода 23,7). За Великобритания, която използваме като отправна точка за сравнение, темповете на нарастване са сравнително ниски, тя заема 22 позиция в ЕС, коефициентът Джини нараства и в двата периода и през 2018 г. те е с едно от най-високите неравенства в целия ЕС⁶. По подробно динамиката на доходното неравенство за шесте страни е представена на фигура 1.

Фиг. 1. Динамика на коефициента Джини за периода 1995-2018 г. за най-бързо нарастващите европейски страни

Източник: Евростат.

В сравнение с началната година, за която са налични данни в Евростат, доходното неравенство намалява. Изключение прави Словения, поради факта, че в началната 2000 г. коефициентът Джини има изключително ниски стойности от 22 единици. През целия следващ период обаче не се надминава горната граница от 25.

Заклучение

Извършеният анализ на темповете на нарастване на реалният БВП на човек за най-динамичните европейски страни в историческа перспектива и сравнението на тази динамика с най-богатите страни има за цел да покаже, че за дълги периоди от порядъка на 100 години, темп на

⁶ Преди нея са 4 страни - Румъния, Латвия, Литва и България, която е с най-висок коефициент Джини.

растеж с над 0,5 процентни пункта може да постигне конвергенция. От друга страна, както твърди и Бароу, за период от 25-30 години, темп на нарастване с 2 процентни пункта над този на развитите страни, може да превърне страната от средно развита във високо развита страна. В същото време, ускоряването на растежа не е задължително да бъде съпроводено с нарастване на доходното неравенство. Напротив, възможно е дори то да се намали. Важно е да се подчертае че, относителното равенство в разпределението на доходите не е антагонистично на растежа. Напротив, може би го предполага. Намирането на правилната комбинация от инструменти и политики, които да съдействат за ускоряване на растежа и в същото време да осигурят относително равенство, т.е. да се гарантира споделен растеж, ще бъде ключово за развитието през следващите години. Това се отнася с особена сила за България.

References

3. Barro, R. (2016) *Economic Growth and Convergence, Applied Especially to China*. WP21872 [Online] Available from: <http://www.nber.org/papers/w21872> [Accessed 08/05/2019]

4. Cingano, F. (2014) *Trends in income inequality and its impact on economic growth*. OECD Social, Employment and Migration Working Papers, No, 163, OECD Publishing [Online] Available from: <http://www.oecd.org/els/soc/trends-in-income-inequality-and-its-impact-on-economic-growth-SEM-WP163.pdf> [Accessed 01/04/2020].

5. Human Development Report (2019) *Inequalities in human development in the 21st century*. [Online] Available from: <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2019.pdf> [Accessed 21/04/2020].

6. Eurostat (2020) [Online] Available: from <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/setupDownloads.do> [Accessed 05/04/2020].

7. Maddison Project Database (2018) [Online] Available from: <https://www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/releases/maddison-project-database-2018> [Accessed 25/04/2019].

8. OECD (2011) *An Overview of Growing Income Inequalities in OECD Countries: Main Findings*. [Online] Available from: <http://www.oecd.org/els/social/inequality> [Accessed 25/04/2020].

9. OECD Inequality Update (2016) *Income inequality remains high in the face of weak recovery*. [Online] Available from: <http://www.oecd.org/social/OECD2016-Income-Inequality-Update.pdf> [Accessed 25/04/2020].

10. Ostry, j., A. Berg and C. Tsangarides (2014) *Redistribution, inequality and growth*. IMF Staff Discussion Paper SDN/14/02 [Online] Available from: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/sdn/2014/sdn1402.pdf> [Accessed 03/04/2020]
11. Piketty, T. (2014) *Capital in the Twenty-First Century*. Harvard University Press.
12. Piketty, T., E. Saez, and G. Zucman (2018) *World Inequality Report 2018*. [Online] Available from: <https://wir2018.wid.world/> [Accessed 22/04/2020].
13. Solt, F. (2018) *Standardized World Income Inequality Database*, version 7.1. [Online] Available from: <https://dataverse.harvard.edu/dataset.xhtml?persistentId=hdl:1902.1/11992> [Accessed 05/11/2019].
14. Stiglitz, J. (2013) *The Price of Inequality*. Penguin Books.
15. WEF (2013) *Outlook on the Global Agenda 2013*. [Online] Available from: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GAC_GlobalAgendaOutlook_2013.pdf [Accessed 05/04/2020].
16. WEF (2014) *Outlook on the Global Agenda 2014*. [Online] Available from: <https://www.weforum.org/reports/outlook-global-agenda-2014> [Accessed 05/04/2020].
17. WEF (2015) *Outlook on the Global Agenda 2015*. [Online] Available from: <https://www.weforum.org/reports/outlook-global-agenda-2015> [Accessed 05/04/2020].
18. WEF (2017) *The Global Risks Report 2017*. 12th Edition, Zurich [Online] Available from: http://www3.weforum.org/docs/GRR17_Report_web.pdf [Accessed 07/04/2020].

POLICIES AND INITIATIVES FOR SUSTAINABLE CONSUMPTION AND PRODUCTION

Chief Assist. Prof. Borislava Stoimenova, PhD
University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria
b.stoimenova@unwe.bg

Abstract

United Nation's Goal 12: "Sustainable consumption and production" (SCP), is about sustainable growth by doing more with less in order to protect the environment and save essential natural resources such as water, energy and food from depletion. This paper explores existing SCP policies and initiatives aimed at sustainable growth by stimulating demand and supply of environmentally-friendly products and thus supporting the transition to the circular and green economy. Information from strategic documents, programs, national development plans, reports, announcements and statistical data of official institutions is used to create a conceptual framework for mainstreaming and measuring SCP. The case of Bulgaria is evaluated with the conclusion that, although the country's policies and initiatives are in line with the global ones, the country still lags behind the rest of the European countries in terms of SCP performance.

Key words: *sustainable consumption, sustainable production, policies, initiatives, green economy.*

JEL Code: Q01, M30

Introduction

Sustainable development is defined as "development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs" (United Nations General Assembly, 1987). The United Nations (UN) sustainable development goal 12: "Ensure sustainable consumption and production patterns", states that satisfaction of today's material needs does not have to lead to over-extraction and degradation of resources. The achievement of this global goal is dependent on "policies that improve resource efficiency, reduce waste, and mainstream sustainability practices across all sectors of the economy" (United Nations, 2019). Even though policy frameworks and instruments for sustainable consumption and production have been mainstreamed through national development strategies and plans, legislation and regulatory frameworks, economic mechanisms, and incentives, global progress is still not reaching desired results and the

balance between economic, social and environmental components is not met.

This paper aims at identifying policies and initiatives, relevant for Bulgaria, that support the implementation of SCP, as well as indicators for measuring the performance. The key research questions are as follows: Which are the global, EU, and national official documents for SCP?; Which are the priority policies and initiatives for encouraging SCP?; How is SCP systematically measured?; What is the performance of Bulgaria in terms of SCP?

1. Methodology

The findings of this paper derive from desk research, conducted by analysis and synthesis of information from strategic documents, programs, national development plans, reports, and announcements of official institutions. The performance of Bulgaria is evaluated by using quantitative Eurostat data for the values of SCP indicators. The country values of the SCP indicators are compared with the EU27 average values. The conceptual framework will be further used as a structural base for designing questionnaires aimed at researching the opinion and behavior of representatives of different stakeholder groups such as governmental and non-governmental bodies, as well as households.

2. SCP priority policies

The concept of sustainable development integrates environmental, social, and economic concerns in a coherent policy framework. Following the prominent work of Arthur Pigou (1920), economists have been searching for a balance between economic, social and environmental costs and benefits using tools such as efficient use of resources, innovations, regulations, and incentives (Porter & van der Linde, 1999; Porter & van der Linde, 1995). Sustainable development is the core of the Europe 2030 strategy (European Commission, 2019) and is mainstreamed through the EU “Sustainable Development Strategy” (SDS) (Commission of the European Communities, 2001) the “Environmental Technologies Action Plan” (European commission, 2020), and the “Circular Economy Action Plan” (European Commission, 2020). The strategic framework policy document of higher order in Bulgaria is the “National Development Programme: Bulgaria 2030” (Ministry of Finance, 2020), in line with the

2030 “United Nations Agenda for Sustainable Development” and the “Europe 2030 Strategy”. The document includes three strategic goals and government policies, grouped into five development areas (axis). Development axis 2 is “Green and sustainable Bulgaria”. Its main focus is the sustainable management of natural resources with three national priorities: circular and low-carbon economy, clean air and biodiversity, and sustainable agriculture.

Circular and low-carbon economy

Bulgaria has the most resource-intensive linear economy in the EU community, maintaining the lowest rate in EU of circular (secondary) use of materials in the economy, and having the lowest value of the “European Eco-innovation Scoreboard Index” (Ministry of Finance, 2019). For this reason, the circular and low-carbon economy priority policy aims at transforming the economy into a circular one with legislative proposals across the chain – from production to consumption, through repair and processing, followed by waste management and reuse of secondary raw materials. The focus is on product design, production processes, waste management, and the transition from waste to resources through the promotion of the secondary raw materials market. Achieving a circular economy requires long-term dedicated actions by all stakeholders - member states, regions, cities, businesses, and citizens. Details about the waste management policy of Bulgaria are included in the “National Plan for Waste Management 2014-2020” developed by the Ministry of environment and water (Ministry of Environment and Water, 2014) and policy for energy efficiency is part of the “Energy Strategy of the Republic of Bulgaria by 2020” developed by the Ministry of Energy (Ministry of Energy, 2011).

Clean air and biodiversity

Clean air and biodiversity policy aims at improving the air quality, as well as the biological and landscape diversity in the different regions of the country. To improve the air quality, reduction of polluting emissions from PM, sulphur dioxide, nitrogen oxides, volatile organic compounds and ammonia are needed, especially for sectors such as energy and transport. Sustainable urban transport is to be developed by limiting car traffic in big cities, promoting public transportation and the use of eco-friendly vehicles. The air quality will further be improved by the maintenance of the green and clean urban environment, as well as by measures to decrease PM emission from household heating. As to the biodiversity protection, the national

priority action framework for Natura 2000 will continue to fund activities for protecting certain species and habitats, and also the management of some territories and areas from the National Ecological Network in compliance with environmental legislation.

Sustainable agriculture

Sustainable agriculture is a priority policy aiming at ensuring food security for the population in Bulgaria. There are growing negative trends in the share of agricultural products in the country's GDP, the share of total employment and labour productivity in the sector (Ministry of Finance, 2019). Development of the value chain in agriculture relies on efficient management of natural resources such as water, soil and air with an emphasis on research, technology and digitalization. The policy stimulates organic production of fruit and vegetables, ecological animal husbandry, beekeeping and wine production through financing opportunities within the Common agricultural policy (CAP) and other financial instruments to encourage the development of organic farming.

3. SCP instruments and initiatives

Consumption and production of products is the direct cause of a large share of the overall pollution in Europe and also causes a lot of other environmental and social problems such as natural resource depletion and social health. Taken this into consideration, the European Commission applies voluntary and mandatory instruments to encourage the use of eco-friendly products and to exclude the most damaging products from the EU market. "Sustainable Consumption and Production and Sustainable Industrial Policy Action Plan (SCP/SIP) (Commission of the European Communities, 2008) includes a package of actions to "green" the products life cycle by efficient use of resources, production technologies and innovations, as well as to increase consumer awareness and demand for eco-friendly products (Amanatidis, 2019). "Integrated Product Policy" (IPP) is developed to facilitate improvements to goods and services with potential of increasing resource productivity (measured by GDP per resource use, €/kg), lowering the environmental impact and increasing the resource efficiency by reducing the use of resources across all stages of the product life cycle.

Eco-design

Eco-design refers to the technical aspects of energy-using products such as household appliances and office equipment, computers and other

electronics, as well as energy-related products, which do not consume energy but have an indirect impact on energy consumption during use. Such energy-related products are water-using devices, window frames of certain insulation material. Eco-design criteria and requirements are regulated through the “Eco-design Directive” and include aspects such as the use of hazardous materials and rare resources, energy consumption, waste generation, water consumption, and extension of lifetime. The targeted product groups need to meet minimum requirements in order to be allowed on the EU market, while advanced benchmarks are applied for highest standards of environmental performance achieved by the top-performing products available on the market.

Ecolabelling and energy labelling

Labelling provides conditions for the consumers to make informed choices about products that meet certain environmental criteria and requirements determined by the “European Product Bureau” and the EU “Ecolabelling Board” (EUEB). The energy labels indicate the energy efficiency of the products. They indicate compliance with the requirements of the “Energy Labelling Directive”, the “Energy Star Regulation”, and the “Ecolabel Regulation”. The ecolabel is a voluntary „label of excellence”, which signals for environmental high quality and compliments the information provided to consumers.

Eco-management and audit (EMAS)

EMAS is a voluntarily used tool for different organizations to evaluate, optimize and improve their production processes, by reducing negative environmental impacts and using resources more effectively. The tool is especially beneficial for environmental industries and SMEs with insufficient information, expertise, financial and human resources for effective environmental management.

Eco-innovation action plan (EcoAP)

EcoAP encourages the development of innovative technologies for eco-design, innovative business models, industrial ecologies, etc. (European Commission, 2020c). There are a lot of funding opportunities from sources such as Horizon 2020, the LIFE Programme for the environment and climate action, European Regional Development Fund, COSME and the common agricultural policy.

Green public procurement (GPP)

Green public procurement is a voluntary policy for public authorities to

purchase environmentally friendly products. GPP includes environmental requirements in national action plans for technical specifications and/or the use of eco-labels. These criteria encourage businesses to innovate and to supply more resource-efficient products. To date, the European Commission has published 20 sets of GPP criteria for different sectors such as electricity, transport, textiles, construction, cleaning products and services, computer and monitors, etc. (European Commission, 2020a). Member States are also free to provide incentives and thus to encourage the consumption of environmentally friendly products.

Work with retailers and consumers

Even though governmental policies, public procurement requirements and incentives have the potential to impact sustainable consumption, further efforts are needed from retailers and producers to “green” the whole chain of production and to raise awareness and concern among consumers (Commission of the European Communities, 2008). The EU consumer policy (European Commission, 2012) provides market tools to raise awareness and to empower citizens to make informed choices. A recent study, comparing consumption and production of organic food in Bulgaria and the US, revealed different main drivers for market growth – EU subsidies and state support for Bulgaria and consumer demand for the US (Cvetkova & Ivanova, 2019). Today, a growing number of retailers and producers recognize that sustainability is a promising opportunity for their business to innovate, compete and grow. For Bulgaria, this is also supported by increasing demand for green products among more eco-informed people, engaged with environmental activities (Stoimenova, 2016a; Stoimenova, 2016b).

Work towards global markets for sustainable products

Initiatives on a global level are also carried out to stimulate sustainable consumption and production. Sustainable consumption and production policies are promoted internationally through the Sustainable consumption and production 10-Year framework of programmes (United Nations, 2020) and other international partnerships.

4. Measuring SCP

The implementation of SCP policies requires consistent and reliable data and methods for evaluation of the environmental performance of

products, their market penetration and development trends. The “United Nations Environment Programme” (UNEP) has developed a detailed framework of indicators that are currently available in globally recognized databases for measuring SCP (UNEP, 2015). To evaluate the results of the implementation of the “National Development Programme: Bulgaria 2030”, eight indicators are selected to measure the results of the three priority policies for „Green and sustainable Bulgaria” (see Table 1).

Table 1

Indicators for „Green and sustainable Bulgaria”

Priority policy	Indicator	Source	Baseline value 2017 (2014*)	Target value	EU average 2017 (2014*)
Circular and low-carbon economy	Renewable energy in gross final energy consumption, %	Eurostat	18,7	27,0	17,5
	Recycling of municipal waste, %	Eurostat	36,0	55,0	47,0
	Change in greenhouse gas levels outside the ETS range compared to 2005, %	Eurostat	3,1	0,0	-10,2
Clean air and biodiversity	Biocapacity deficit, global hectares per capita*	European Environment Agency	0,01	Remaining below the EU average	2,51
	Population exposed to PM contamination levels above the emission limit values, %	European Environment Agency	77,6	0,0	17,0
Sustainable agriculture	Labour productivity in the agricultural sector, % of the economy total	Eurostat	21,9	30,0	38,9
	Share of processed agricultural products in total exports of products of agricultural origin, %	NSI	53,3	57,0	
	Share of organic farming area in total agricultural area, %	Eurostat	2,7	Reaching the EU average	7,0

Source: MINFIN, 2020. National development programme: Bulgaria 2030, Sofia: Ministry of Finance, Republic of Bulgaria.

According to the analysis of the social-economic development of Bulgaria after the accession to the EU (Ministry of Finance, 2019) for the ten-year period between 2007-2017, the environmental protection and restoration costs in Bulgaria have increased with 61.6%, the generated household waste per capita has fallen down from 600 kg to 479 kg, the number of settlements, where garbage collection is organized, has steadily increased and reached 99,7% of the populated places in Bulgaria, the scope of the waste management has expanded with more than 400 settlements and the share of treated municipal waste has increased, reaching 99.7% in 2017 compared to 92% in 2007. After 2007 the relative share of landfilled waste has decreased but the value achieved in 2017 (62%) is still much higher than the EU average (23.5%). Figure 1 shows the SCP performance of Bulgaria as monitored by Eurostat.

Measuring SCP progress, in an EU context, focuses mainly on energy consumption and waste management (Eurostat, 2020). The monitored indicators are: 1. Consumption of chemicals by hazardousness, 2. Resource productivity and domestic material consumption, 3. Average CO₂ emissions per km from new passenger cars, 4. Circular material use rate, 5. Generation of waste excluding major mineral wastes by hazardousness, 6. Recycling rate of waste excluding major mineral wastes, 7. Primary energy consumption, 8. Final energy consumption, 9. Energy productivity, 10. Share of renewable energy in gross final energy consumption by sector. Although the values of the indicators for SCP in Bulgaria are rising, most of them are still remaining lower than the EU average (see Figure 1). Bulgaria has an average performance in terms of energy consumption, but the results for energy productivity are below the average. Resource management and waste management initiatives in Bulgaria lead to moderate or no improvements and the country remains at the bottom of the EU chart.

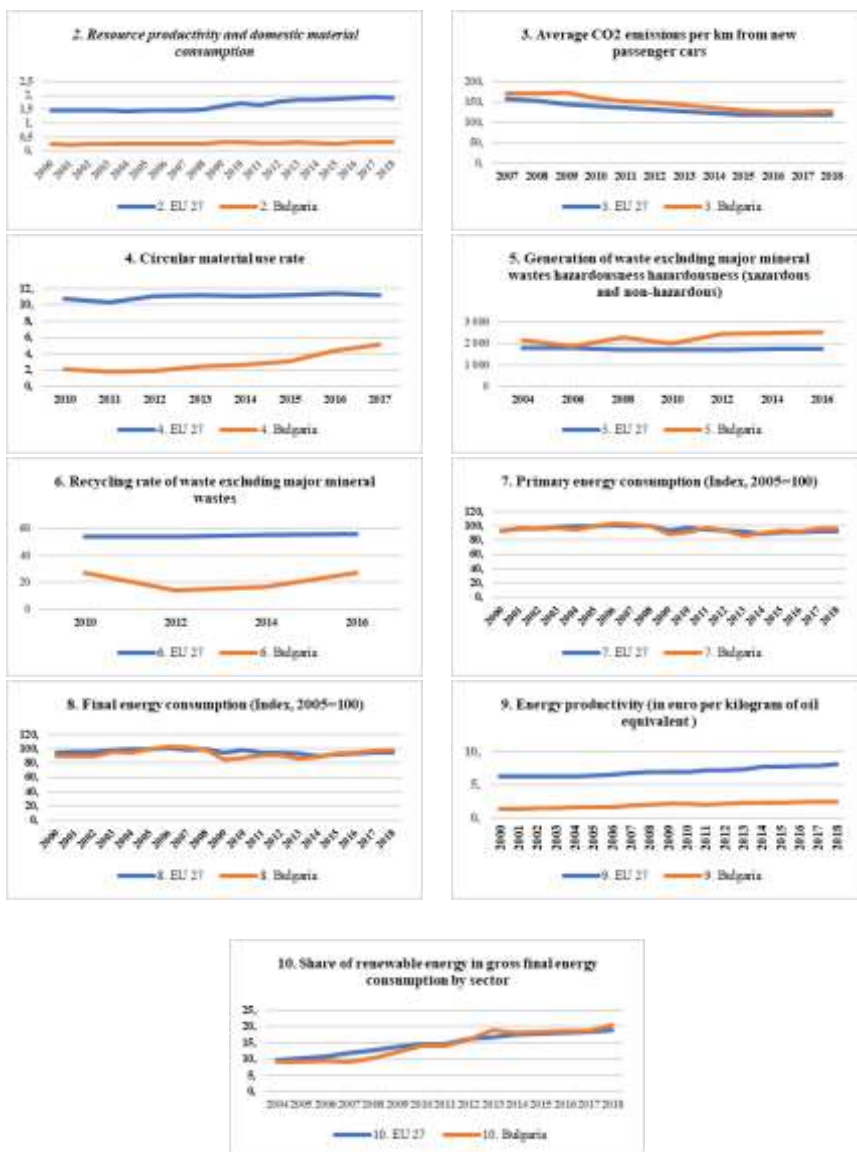

Fig. 1. Eurostat indicators for measuring SCP

Source: Eurostat, 2020. SDG 12 "Responsible consumption and production". [Online] Available at: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/sdi/responsible-consumption-and-production>[Accessed 10 04 2020].

Note: No country data for 1. Consumption of chemicals by hazardousness

5. Conclusion

Achievement of the sustainable production and consumption goal has been channeled through global, regional, and national policies, encouraging the transition to a circular economy with more efficient use of resources and less pollution. This requires sustainable initiatives for all stages of the product life cycle such as eco-design, eco-labeling, eco-management and audit of the production process, eco-innovations, green public procurement, involvement of producers, retailers and consumers, and development of international partnerships for “greening” global markets. Since its accession in the EU, Bulgaria has been following these policies but, although the undertaken initiatives have positively impacted the values of many SCP indicators for Bulgaria, most of them still have lower values than the EU27 average. While the overall energy consumption levels are close to the EU27 average, energy productivity is still lower. As far as the resource and waste management are concerned, Bulgaria demonstrates little or no improvement and lags behind the EU countries.

Acknowledgements. The paper and the study are supported by the Bulgarian National Science Fund (BNSF), Agreement № KII-06-H 35/7 from 18/12/2019

References

1. Amanatidis, G., 2019. *Sustainable Consumption and Production*. [Online] Available at: <https://bit.ly/3cLJH3B> [Accessed 15 04 2020].
2. Commission of the European Communities, 2008. *Sustainable Consumption and Production and Sustainable Industrial Policy Action Plan*, Brussels: Commission of the European Communities.
3. Commission of the European Communities, 2001. *A Sustainable Europe for a Better World: A European Union Strategy for Sustainable Development*, Brussels: Commission of the European Communities.
4. Cvetkova, E. & Ivanova, M., 2019. *Trends in the Production and Consumption of Organic Food: Comparison Between Bulgaria and U.S.*. Sofia, Conference Proceedings of International Scientific Conference "30 Years: Transition, Lessons and Perspectives", UNWE Publishing complex, pp. 626-634.
5. European Commission, 2012. *A European Consumer Agenda - Boosting Confidence and Growth*, Brussels: European commission.
6. European Commission, 2019. *Reflection Paper Towards a*

Sustainable Europe by 2030, Brussels: European Commission.

7. European Commission, 2020a. *EU GPP Criteria*. [Online] Available at: https://ec.europa.eu/environment/gpp/eu_gpp_criteria_en.htm [Accessed 08 04 2020].

8. European commission, 2020b. *A New Circular Economy Action Plan for a Cleaner and More Competitive Europe*, Brussels: European commission.

9. European Commission, 2020c. *Environmental Technologies Action Plan [Eco-innovation Action Plan]*, Brussels: European commission.

10. Eurostat, 2020. *SDG 12 "Responsible Consumption and Production"*. [Online] Available at: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/sdi/responsible-consumption-and-production> [Accessed 10 04 2020].

11. Ministry of Environment and Water, 2014. *Natsionalen plan za upravljanje na otpadnitsite 2014-2020*, Sofia: Ministry of Environment and Water, Republic of Bulgaria.

12. Ministry of Finance, 2019. *Analiz na sotsialno-ikonomicheskoto razvitiye na stranata sled prisuedinyavaneto i kum ES*, Sofia: Ministry of Finance, Republic of Bulgaria.

13. Ministry of Finance, 2020. *National development programme: Bulgaria 2030*, Sofia: Ministry of Finance, Republic of Bulgaria.

14. Ministry of Energy, 2011. *Energiina strategiya na Republika Bulgaria do 2020 g.*, Sofia: Ministry of Energy, Republic of Bulgaria.

15. Pigou, A., 1920. *The Economics of Welfare*. London: Macmillan and Company.

16. Porter, M. & van der Linde, C., 1999. Green and competitive: Ending the Stalemate. *Journal of Business Administration and Policy Analysis*, pp. 215-230.

17. Porter, M. & van der Linde, C., 1995. Toward a New Conception of the Environment Competitiveness Relationship. *Journal of economic perspectives*, pp. 97-118.

18. Stoimenova, B., 2016a. *Environmental Actions and Attitudes to Green Consumption in Bulgaria*. Svishtov, Conference Proceedings "Economic Welfare Through Knowledge Sharing".

19. Stoimenova, B., 2016b. Knowledge and Attitudes about Green Consumption in Bulgaria. *Economic Themes*, 54(4), pp. 499-515.

20. UNEP, 2015. *Sustainable Consumption and Production Indicators for the Future SDGs*, s.l.: United Nations Environment Program.

21. UNEP, 2015. *Sustainable Consumption and Production Policies and Initiatives in Eastern Europe and the Caucasus: Review of Progress and Way Forward*, s.l.: United Nations Environment Programme ISBN: 978-92-807-3451-5.

22. United Nations General Assembly, 1987. *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*, Oslo, Norway: United Nations General Assembly, Development and International Co-operation: Environment.

23. United Nations, 2019. *Special Edition: Progress Towards the Sustainable Development Goals*, s.l.: Secretary-General, United Nations, E/2019/68.

24. United Nations, 2020. *One Planet Handled with Care*. [Online] Available at: <https://www.oneplanetnetwork.org/#> [Accessed 08 04 2020].

**НАСОКИ ЗА УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ НА НОРМАТИВНАТА
СРЕДА НА ОБЩИНА ВАРНА ЗА ПОСТИГАНЕ
НА УСТОЙЧИВО ПОТРЕБЛЕНИЕ**

**GUIDELINES FOR IMPROVEMENT OF THE REGULATORY
ENVIRONMENT OF THE MUNICIPALITY OF VARNA TO
ACHIEVE SUSTAINABLE CONSUMPTION**

Гл. ас. д-р Боряна Сербезова

Икономически университет – Варна

boryana_grancharova@ue-varna.bg

Х. ас. Йордан Недев

Икономически университет – Варна

yordan_nedev@ue-varna.bg

Chief Assist. Prof. Boryana Serbezova, PhD

University of Economics – Varna, Bulgaria

boryana_grancharova@ue-varna.bg

Part-time Assist. Prof. Yordan Nedev

University of Economics – Varna, Bulgaria

yordan_nedev@ue-varna.bg

Abstract

The paper aims at identifying the need to develop, promote and maintain sustainable consumption in line with the UN goals. The research methodology involves analyzing the content of theoretical sources to clarify the concept of sustainable consumption; content analysis of sustainable development goals and the regulatory environment of Varna Municipality related to the sustainable consumption in order to be given useful guidance for improving the regulatory environment. The study is part of the Sustainable Urban Consumption - Regional Disparities Project funded by the Research Fund under the 2019 Fundamental Research Program under.

Key words: *sustainable development, sustainable consumption, sustainable development goals, Varna Municipality, regulatory environment.*

JEL Code: M31, Q56, Q58

Въведение

В маркетинговата теория потребителското поведение се свързва с изучаването на начините, по които хората, групите и организациите избират, купуват, използват и изхвърлят стоки, услуги, идеи и опит за

да задоволят своите нужди и желания (Kotler&Keller, 2012). В днешни дни, потребяването на продукти и услуги освен удовлетворяването на основни, функционални потребности има и други жизненоважни цели: формиране на социален свят; демонстрация на статус; изразяване на собствена идентичност; материализация на мечти и стремежи, които за много хора дават смисъл на живота. (Мауо, 2006) С постоянното нарастване на мащабите на потребление все повече хора започват да си задават въпроса дали прекалената материализация е нещо добро, виждайки как се отразява това на околната среда, на другите хора и целия стопански живот. В резултат на тази тенденция все повече се повишава чувствителността на индивидите към универсалните проблеми на промените в околната среда, социалното неравенство и икономическия растеж. (Kraleva et al., 2018) Създалата се ситуация изисква неутрализиране на негативните въздействия чрез промяна в начина на живот и възприетите модели на потребление, базирана на други ценности и морал.

В настоящата разработка се прави опит да се дефинира понятието „устойчиво потребление“, което по мнението на специалисти в областта трябва да замени досегашните модели на поведение за да се постигне желаната промяна към по-добър и по-безопасен начин на живот, както за хората, така и за планетата. Направен е опит да се установи как може да се достигне до по-високо равнище на устойчиво потребление посредством постигането на определени цели за устойчиво развитие предложени от ООН. На базата на изведените връзки и анализи се формулират насоки към Община Варна за попълване на пропуски в приетите програми и предприетите действия за насърчаване и развитие на устойчиво потребление.

Методологията на изследването се базира на анализ на съдържанието на теоретични източници с цел извеждане на дефиниция за устойчиво потребление, контент анализ на целите на ООН за устойчиво развитие, за да се открият връзките между отделните цели, както и контент анализ на нормативната среда на Община Варна, чрез който да се изведат действията и мерките, предприети от Общината във връзка с устойчивото потребление.

1. Теоретични аспекти на понятието „устойчиво потребление“

В икономическата литература могат да бъдат открити множество

опити да се дефинира понятието „устойчиво потребление“¹. След прегледа на разработките по проблема прави впечатление, че се оформят три основни подхода за дефиниране. Единият се фокусира върху изясняване на устойчивото потребление само във връзка с екологичния аспект на устойчивостта. Има автори, които използват в своите разработки дефиницията за устойчиво потребление приета на проведената кръгла маса в Осло през 1994, а именно: „Използването на услуги и свързаните с тях продукти, които отговарят на основните нужди и носят по-добро качество на живот, като в същото време свеждат до минимум използването на природни ресурси и токсични материали, както и емисиите на отпадъци и замърсители през целия жизнен цикъл на услугата или продукта, така че да не се застрашават нуждите на бъдещите поколения.“ (Oslo Roundtable on Sustainable Production and Consumption, 1994; Vasileva et al., 2012; Pantzar et al., 2018). Вторият подход разглежда понятието „устойчивото потребление“ от гледна точка на екологичния и социалния аспект на устойчивостта. Според Young et al., понятието представлява „поведение на потребители, които предпочитат продукти или услуги, като най-малко увреждат околната среда и поддържат форми на социална справедливост.“ (Young et al., 2010). В по-широк смисъл, устойчивото потребление се отнася до дейностите по потреблението, които спомагат за намаляване на екологичните и социалните проблеми, свързани с конвенционалното производство и потребление, без непременно да бъдат обобщавани за едно отделно поколение или между поколенията. (Belz and Bilharz по Hamss D., 2012). По-интересно в тази група определения е това на Mont O., et al. според, което понятието често се използва като термин-чадър свързан с човешките нужди, справедливостта, качеството на живот, ефективността на ресурсите, минимизиране на отпадъците, мислене за жизнения цикъл, здраве и безопасност на потребителите, суверенитет на потребителите и др. (Mont O., et al., 2005). Въпреки, че икономическото измерение не е засегнато в това определение са открити множество параметри изграждащи устойчивото потребление. Третият подход разглежда устойчивото потребление във връзка с трите измерения на ус-

¹ Авторите не претендират за изчерпателност и че са обхванали всички възможни гледни точки и определения за понятието „устойчиво потребление“. Анализите и изводите са направени само върху посочените в библиографската справка източници.

тойчивостта. Според Reisch L., et al., устойчивото потребление се дефинира като: “устойчив начин на живот, който има за цел да балансира екологичните, икономическите и социалните цели.“ (Reisch L., et al., 2008). Близко по смисъл е и определението на Hanss D.: “потреблението, което насърчава устойчивото развитие или с други думи в резултат, на което се постига по-задоволително състояние на баланс между икономически, екологични и социални въздействия.“ (Hanss, 2012). В друга разработка на същия автор, но този път в екип се дава малко по-различно определение: „съзнателни и обмислени решения за покупка на устойчиви стоки и услуги, които намаляват екологичните и социалните проблеми свързани с производството и потреблението и са икономически жизнеспособни.“ (Hanss D., et al., 2011). С малко по-различно звучене, но с близка до разгледаните е дефиницията на Sabapathy J., според която устойчивото потребление е: „поведение, което позволява непрекъснат икономически и социален прогрес, който зачита организацията на земните екосистеми и отговаря на нуждите и стремежите на всички за по-добро качество на живот, сега и за бъдещите поколения.“ (Sabapathy, 2007). В това определение се засяга идеята, че устойчивото потребление може да бъде предпоставка за икономически и социален прогрес, без да се нарушават екологичните аспекти на средата. Освен това за разлика от другите разгледани мнения тук се включват интересите на всички, т.е. и на бъдещите поколения. В изследваните теоретични източници се откриват определения, които добавят допълнителни щрихи към вече разгледаните. Някои от авторите насочват вниманието към идеята, че постигането на устойчиво потребление може да стане чрез „поведение, което изисква сътрудничеството на множество агенти с различни роли и интереси (крайни потребители, политици, ръководни органи, представители на различни сектори в производството) за да се получи значителен принос за устойчивото развитие.“ (Hanss., 2012). В тази посока мислят и Sharma M. et al.; Srinivas H., според които устойчивото потребление е: „потреблението на стоки и услуги, които имат минимално въздействие върху околната среда, социално справедливи са и икономически жизнеспособни, като същевременно отговарят на основните нужди на хората в световен мащаб. Устойчивото потребление е насочено към всички, във всички сектори и всички нации, от отделните лица до правителствата и многонационалните конгломерати. (Sharma et al., 2014 ; Srinivas, 2011). Това

означава, че ключова роля имат освен технологичните иновации и промяната в поведението на правителства, бизнеси, потребители и домакинства (Gwozdz et al., 2020; Mayo et al. 2006; Ministry of Finance 2016; Mont et al. 2005). При анализа се открояват и три определения едното, от които отразява идеята за достатъчност в потреблението: „промяна на потребителските навици и адаптирането на начина на живот в съответствие с принципите на устойчивото развитие, което предполага не само закупуване на по-екологосъобразни продукти и услуги, но и прилагане на принципи на достатъчност.“ (Mont et al. 2005). Другите две дефиниции обръщат внимание, че устойчивото потребление не бива да се отнася само до решенията за покупка, но до цялостното поведение на потребителите: „придобиването, използването и обезвреждането на потребителски стоки по такъв начин, че външните условия за удовлетворяване на обективните нужди са гарантирани за всички хора, сега и в бъдеще. Външните условия включват екологични, социални, културни и икономически ресурси. (Defia et al., 2014). „Поведението на потребителите след избор, включително използването на продукта, удължаването на живота на продукта и изхвърлянето му имат значително влияние върху устойчивостта на потреблението.“ (Pieters, Rik G. M. по Sharma et al., 2014). На база на направения анализ може да се обобщи, че устойчивото потребление е комплексно понятие, което представлява *„Потребление основано на съзнателни и обмислени решения за покупка, използване, удължаване на живота и обезвреждане на устойчиви продукти и услуги, позволяващо непрекъснат икономически и социален прогрес, като в същото време свеждащо до минимум използването на природни ресурси и токсични материали, емисиите на отпадъци и замърсители през целия жизнен цикъл на услугата или продукта, отговарящо на нуждите и стремежите на всички за по-добро качество на живот, сега и за бъдещите поколения.*

2. Нормативна среда на Община Варна свързана с насърчаването на устойчиво потребление според целите на ООН за устойчиво развитие

Потреблението на стоки и услуги е в основата на предизвикателството за постигане на по-устойчива екологична, социална и икономическа среда. (Pantzar M. et al. 2018). Именно по тази причина идеята за устойчиво потребление е залегнала и в определените и възприети за

изпълнение цели на ООН за устойчиво развитие, където има самостоятелно и конкретно обособена цел насочена към постигане на устойчиво потребление и производство. Целите на ООН за устойчиво развитие са неизменна част от официално приетия на 25 септември 2015 г. по време на Срещата на върха в Ню Йорк, Документ озаглавен: „Преобразяване на нашия свят: Дневен ред 2030 за устойчиво развитие“. Мерките, които е необходимо да бъдат предприети за да се осигури правото на достоен живот и принос на всички слоеве на обществото са формулирани и отразени посредством седемнадесет основни цели за устойчиво развитие².

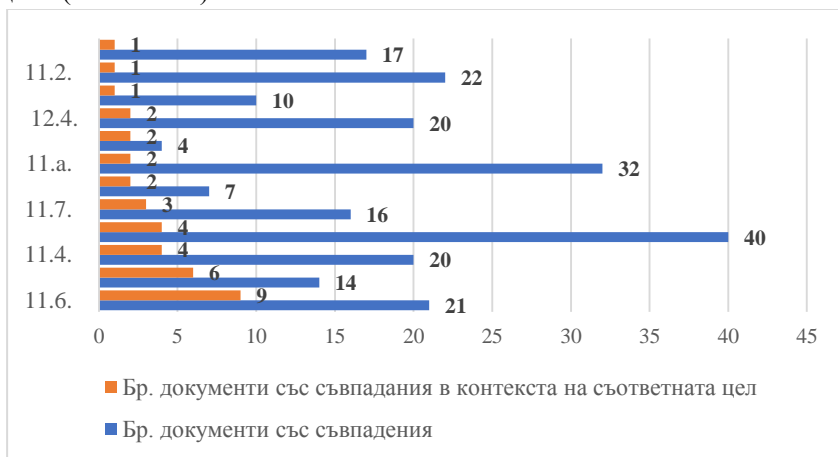
Най-обща представа за връзката между Цели на ООН в областта на устойчивото развитие и устойчиво потребление може да се придобие от „10YFP“ („10 Year Framework of Programmes on Sustainable Consumption and Production Patterns“)³. Тази работна рамка съчетава в себе си политики и партньорства, насочени към постигане на целите по SCP на всички нива. „10YFP“ прави връзка към 6 от целите на ООН в областта на устойчивото развитие: 4. Качествено образование – подцел 4.7.; 8. Сигурна работа и икономически растеж – подцели 8.4. и 8.9.; 9. Иновации и инфраструктура – подцели 9.1., 9.2., 9.4. и 9.a.; 11. Устойчиви градове и общности – подцели 11.2., 11.3., 11.4., 11.5., 11.6., 11.7., 11.a., и 11.b.; 12. Устойчиво потребление и производство – подцели 12.1., 12.2., 12.3., 12.4., 12.5., 12.6., 12.7., 12.8., 12.a., 12.b. и 12.c.; 17. Партньорства за целите.

Градовете са места на интензивно потребление и по тази причина предприетите на общинско ниво инициативи за постигане на устойчиво потребление могат да бъдат много ефективни (Reisch et al., 2016). За да се определи в каква степен целите на ООН присъстват в документацията на Община Варна е осъществен анализ на съдържанието им. На база на посочените в предходната точка 6 цели са дефинирани 46 уникални ключови думи и словосъчетания, посредством, които да се търсят съвпадения в нормативните документи, като за самото търсене е

² Информация за същността на целите и основните задачи към тях може да открие на следния линк: https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/2125_2030%20Agenda%20for%20Sustainable%20Development%20web.pdf Последен достъп: 20.04.2020 г.

³ <https://www.unenvironment.org/explore-topics/resource-efficiency/what-we-do/one-planet-network/10yfp-10-year-framework-programmes>, Последен достъп: 17.04.2020 г.

използвана онлайн търсачката, достъпна на сайта на Общината⁴. В резултат на направения анализ са регистрирани 412 нормативни документа на Община Варна със съвпадения по ключови думи (броят на уникалните документи със съвпадения е по-малък, тъй като един и същи документ има съвпадения по няколко ключови думи и словосъчетания). От всички съвпадения само 37 са в контекста на конкретни цели (Вж. Фиг. 1).

Фиг. 1. Цели със съвпадения в документацията на Община Варна

Съвпаденията в контекста на разглеждани цели са съсредоточени в следните 21 документа (отбелязани са и документите със съвпадения с повече от 1 цел): 1., *НАРЕДБА за привличане и насърчаване на инвестиции с общинско значение в община Варна и ред за издаване на сертификат за инвестиция клас В* – съответствия, свързани с 2 цели; 2., *НАРЕДБА на ОбС Варна за действия при ликвидиране на последствията от бедствия, аварии или усложнени метеорологични условия (обилен снеговалеж, проливни дъждове, силни ветрове и др.)*; 3., *НАРЕДБА на ОбС Варна за изграждане, стопанисване, контрол и опазване на зелената система на територията на Община Варна* – 2 цели; 4., *НАРЕДБА на ОбС Варна за обществения ред*; 5., *НАРЕДБА на ОбС Варна за управление на отпадъците на територията на об-*

⁴ <https://varna.obshtini.bg/list?action=folders&folderid=511713>, Последен достъп: 18.04.2020 г.

щина Варна – 3 цели“; 6., НАРЕДБА на ОбС Варна за условията и реда за настаняване и ползване на социални жилища в община Варна, изградени по проект "Изграждане на социални жилища на територията на гр. Варна" по приоритетна ос 1: "Устойчиво и интегрирано градско развитие", процедура BG16RFOP001-1.001-039: "Изпълнение на интегрирани планове за градско възстановяване и развитие" на Оперативна програма "Региони в растеж" 2014-2020 г.“; 7., НАРЕДБА на ОбС Варна за условията и реда за установяване на жилищни нужди на гражданите, настаняване и продажба на общински жилища“; 8., НАРЕДБА на ОбС Варна за финансово подпомагане на "Проекти за озеленяване и благоустрояване", свързани с подобряване състоянието на зелените площи, собственост на Община Варна“; 9., НАСОКИ на ОбС Варна за кандидатстване по направленията на Общински фонд "Култура" 2020 г.“ – 2 цели; 10., ОБЩИНСКИ ПЛАН за защита на населението на Община Варна при бедствия“ – 2 цели; 11., ПЛАН ЗА ДЕЙСТВИЕ ЗА УПРАВЛЕНИЕ, ПРЕДОТВРАТЯВАНЕ И НАМАЛЯВАНЕ НА ШУМА В ОКОЛНАТА СРЕДА НА ТЕРИТОРИЯТА НА АГЛОМЕРАЦИЯ ВАРНА - I част“; 12., ПЛАН ЗА ДЕЙСТВИЕ ЗА УПРАВЛЕНИЕ, ПРЕДОТВРАТЯВАНЕ И НАМАЛЯВАНЕ НА ШУМА В ОКОЛНАТА СРЕДА НА ТЕРИТОРИЯТА НА АГЛОМЕРАЦИЯ ВАРНА - II част“ – 4 цели; 13., ПРАВИЛНИК на ОбС Варна за устройството и дейността на Регионален исторически музей - град Варна“; 14., ПРАВИЛНИК на ОбС Варна за устройството и дейността на Художествена галерия - град Варна“; 15., ПРОГРАМА за развитие на туризма в община Варна 2014 – 2020“ – 2 цели; 16., СТРАТЕГИЧЕСКИ ПЛАН за дейността на Звено за вътрешен одит в Община Варна за периода 2016 - 2018 г.“ – 2 цели; 17., СТРАТЕГИЯ за развитие на предучилищното и училищното образование в община Варна 2016-2020 година“; 18., СТРАТЕГИЯ за управление на общинската собственост на Община Варна до 2019 г.“; 19., СТРАТЕГИЯ за управление на общинската собственост на Община Варна за периода 2019 г. – 2023 г.“; 20., СТРАТЕГИЯ за устойчиво енергийно развитие на Община Варна 2012 - 2020 г. (I част)“ – 3 цели; 21., СТРАТЕГИЯ за устойчиво енергийно развитие на Община Варна 2012 - 2020 г. (II част)“ – 4 цели.

По отношение на отделните цели, за които има съвпадение в документацията на Община Варна, се говори за:

Цел 11. Устойчиви градове и общности - *Замърсяване на въздуха от страна на автомобилния транспорт; Намаляване на вредните емисии в атмосферния въздух; Ограничаване на шумовото замърсяване в градската среда; Опазване на зелената система от негативно въздействие на вредни вещества и замърсител, изпуснати във въздуха, водите и почвата; Административни санкции при замърсяване в градска среда; Мероприятия за недопускане на замърсяване; Контрол на замърсяването; Дигитализация и социализация на културно-историческо наследство; Участие в държавната политика по опазване на културното наследство; Опазване и експониране на природното и културно наследство; План за действие при бедствия; Ред за осигуряване с жилища за пострадали жители от бедствия, в т.ч. и "уязвими" граждани; Създаване на нови и подобряване състоянието на съществуващите зелени площи за отдих в жилищните квартали; Опазване, изграждане и поддържане на зелената система на Община Варна; Увеличаване на зелените площи за общо ползване в междублоковото пространство и на емблематични за гр. Варна места; „Споразумението на Кметовете“ е основното европейско движение с участието на местните и регионални органи за управление, ангажирали се доброволно с повишаването на енергийната ефективност и използването на възобновяеми енергийни източници на техните територии; Насърчаване културното сътрудничество и обмен на местно, регионално, национално и международно ниво; Интегрирана система за градски транспорт, допринасяща за подобряване на жизнените и екологични условия на агломерация Варна; Управление на риска от наводнения; Реализиране на нови и рехабилитация на съществуващи пешеходни зони; Натоварената пътна мрежа да бъде поета чрез изграждане на магистрални трасета.*

Цел 8. Сигурна работа и икономически растеж - *Оптимизиране използването на ресурси за производство на ел. енергия, което се постига чрез повишаване на енергийната ефективност на жилищния фонд на населението и съответното намаление в консумацията на енергия; Ефективно използване на собствените ресурси на Община Варна за постигане на интегрираното ѝ устойчиво развитие; Щадящо използване на ресурсите; Енергийна ефективност на битови, организационни потребители и публична власт; Увеличаване капацитета на обществения градски транспорт, посредством експлоатирането*

на нови транспортни средства с по-висока ефективност; Ефективно използване на ресурсите на Община Варна и реализиране принципите на устойчивото развитие, като се има предвид тяхната (на ресурсите) ограниченост.

Цел 9. Иновации и инфраструктура - *Изграждане на технологични паркове с необходимата техническа инфраструктура за привличане на инвестиции в научни изследвания и/или образование, и/или инвестиционни технологии, включително иновационни дейности за технологично обновяване на производствени продукти и технологии; Постигане на енергийна ефективност, посредством модернизиране на технологии, автоматизация на производствени процеси, оптимизация на производствени решения.*

Цел 12. Устойчиво потребление и производство - *Разделно събиране на отпадъци; Обезвреждане на битови отпадъци; Рециклиране на битови отпадъци; Оползотворяване на битови отпадъци; Компостиране на биоразградими отпадъци; Подготовка на отпадъци за повторна употреба и рециклиране.*

Цел 17. Партньорства за целите - *Отчитане в Общинския план за развитие за периода 2014-2020 г. на Главната цел на Община Варна: Постигане на интегрирано устойчиво развитие и повишаване на стандарта на живот, чрез ефективно използване на собствените ресурси и разширяване на партньорството в ЕС.*

Заклучение

В резултат на проведеня анализ може да се каже, че в нормативната документация на Община Варна се откриват частични дейности и инициативи свързани с някои от целите по-горе. Също така може да се направи и извода, че за момента това, което се предприема е твърде недостатъчно. В голямата си част съвпаденията в нормативната документация гравитират около енергийната ефективност и политиката по отношение на отпадъците и ограничаване на вредните въздействия в резултат на градския живот. Но дори и в тези области не може да се каже, че е направено достатъчно, защото липсва ясната идея за целенасочена политика за устойчивост. Има цели от горепосочените, които не са засегнати. Няма нито едно съвпадение по отношение на обучението в областта на устойчивото развитие и трупане на знание относно начин на живот в хармония с природата - цел 4. Липсва каквато и да е

политика в рамките на устойчивия туризъм – цел 12 (предвид важността му за гр. Варна) и по отношение на модернизирването и изграждането на устойчива инфраструктура в рамките на концепцията за устойчив град – цел 9. Ясно е, че има поставено някакво начало във връзка с постигането на устойчиво потребление, но трябва да се доразвият и допълнително да се разгърнат в още по-голям обхват дейностите и мероприятията в съответствие с Целите на ООН в тази област.

References

1. Defila R., Di Giulio A., Kaufmann-Hayoz R. (2014) Sustainable Consumption – an Unwieldy Object of Research, *GAIA* 23/S1: pp. 148 – 157
2. Gwozdz W., Reisch L., Thøgersen J. (2020) Behavior Change for Sustainable Consumption, *Journal of Consumer Policy*, Springer Science+Business Media
3. Hanss D., Bohm G. (2011) Sustainability seen from the perspective of consumers, *International Journal of Consumer Studies*, Blackwell Publishing Ltd.
4. Hanss D. (2012) Explaining Sustainable consumption, Dissertation for the degree “doctor”, University of Bergen
5. Kotler Ph., Keller K., (2012) *Marketing Management*. 14th Ed. Pearson Education Inc. as Prentice Hall, New Jersey, 14e
6. Krалева, V., Ivanov, S. (2018) Towards a General Model of Sustainable Involvement. New Challenges of Economic and Business Development-Productivity and Economic Growth : 10th International Scientific Conference : Proceedings, May 10 - 12, 2018, Riga, University of Latvia, pp. 358 - 366.
7. Mayo Ed, et al. (2006) I will if you will. Towards sustainable consumption., Sustainable Consumption Round Table, ed. Seacourt cleaner design and print Available from: www.seacourt.net, (Accessed 19/04/2020)
8. Mont O., Plepus A. (2005) Sustainable consumption status report, International Institute for Industrial Environmental Economics at Lund University
9. Oslo Roundtable on Sustainable Production and Consumption, (1994) Available from: <https://enb.iisd.org/consume/oslo004.html> (Accessed 20/04/2020)
10. Pantzar M., Strube R, Gionfra S. and Modée K. (2018) Sustainable

Consumption – policy approaches for system change, Think 2030, Science-policy solutions for a more sustainable Europe, IEEP, CSCP

11. Reisch L., Spash C. and Beitz S. (2008) Sustainable Consumption and mass consumption: A German experiment, Socio-Economics and Environment for Discussion, CSIRO, Available from: https://www.researchgate.net/publication/4763629_Sustainable_Consumption_and_Mass_Communication_A_German_Experiment (Accessed 20/04/2020)

12. Reisch L., Cohen M., Thøgersen J. and A. Tukker (2016) Sustainable consumption: Research Challenges, MISTRA, The Sweden Foundation for Strategic Environmental Research

13. Sabapathy J. (2007) Sustainable Consumption and Production, A Business Primer, University of Cambridge Program for Industry

14. Sharma M., Rani L. (2014) Environmentally Sustainable Consumption: A Review and Agenda for Future Research, *Global Journal of Finance and Management*. 6 (4). pp. 367-374.

15. Srinivas H. (2011) Sustainable Concepts, Sustainable Consumption, Available from: <http://gdrc.org/sustdev/concepts/22-s-consume.html> (Accessed 19/04/2020)

16. Vasileva E. et al. (2012) Ustoychivo potreblenie v Bulgaria, Publishing complex – UNWE, Sofia

17. Young W., Hwang K., McDonald S. and Oates C. (2010) Sustainable Consumption: Green Consumer Behaviour when Purchasing Products, *Sustainable Development* 18, pp. 20-31, John Wiley & Sons, Ltd and ERP Environment

18. <https://www.unenvironment.org/explore-topics/resource-efficiency/what-we-do/one-planet-network/10yfp-10-year-framework-programmes> (Accessed 17/04/2020)

**КАЧЕСТВОТО НА СТОКИТЕ И ДИГИТАЛНОТО
ПОТРЕБЛЕНИЕ – ПЕРСПЕКТИВИ И НЕДОСТАТЪЦИ**
**QUALITY OF GOODS AND DIGITAL CONSUMPTION -
PROSPECTS AND DISADVANTAGES**

Ас. д-р Величка Маринова

*Икономически университет – Варна
velichka.peewa@ue-varna.bg*

Гл. ас. д-р Антоанета Стоянова

*Икономически университет – Варна
a.stoyanova@ue-varna.bg*

Ас. д-р Радослав Радев

*Икономически университет – Варна
r.radev@ue-varna.bg*

Гл. ас. д-р Ваня Живкова

*Икономически университет – Варна
v_jivkova@ue-varna.bg*

Assist. Prof. Velichka Marinova, PhD

*University of Economics – Varna, Bulgaria
velichka.peewa@ue-varna.bg*

Chief Assist. Prof. Antoaneta Stoyanova, PhD

*University of Economics – Varna, Bulgaria
a.stoyanova@ue-varna.bg*

Assist. Prof. Radoslav Radev, PhD

*University of Economics – Varna, Bulgaria
r.radev@ue-varna.bg*

Chief Assist. Prof. Vanya Zhivkova, PhD

*University of Economics – Varna, Bulgaria
v_jivkova@ue-varna.bg*

Abstract

Digitalization of trade and quality assurance of the goods offered are elements that are related to the global sustainable development strategy. The purpose of the study is to systematize the diversity of approaches in assessing the quality of goods and its perception by consumers in a comparative analysis of real and online purchases. The analytical descriptive method is applied. Consumer satisfaction is a major factor in

product quality assurance. The results show that the level of satisfaction with digital consumption is one of the essential elements for improving the quality of goods offered.

Key words: *quality, digitalization, consumption, online purchases.*

*JEL Code:*L15, L81

Въведение

Дигитализацията и осигуряването на качеството на предлаганите стоки са елементи, които се обвързват със стратегията за устойчиво развитие в световен мащаб. До 2030 година стратегиите на ЕС за устойчивото развитие са насочени към скъсяването на веригите на доставка в световен мащаб, както и намаляване на загубите при първично производство, транспортиране и съхранение на стоки (Griggs, 2013). Дигиталното предлагане на стоки е в пряка зависимост от бързото развитие на интернет и се свързва с динамичното развитие на информационните технологии в световен мащаб при предлагането на стоки. Отношението на потребителите към избора на стоки се променя стремително през последните няколко десетилетия (Rosak-Szyrocka & Blažević, 2019). Дългосрочното развитие на Мрежата е предпоставка за динамичното увеличаване на уеб потребителите на стоки. Високоскоростната електронна връзка способства за навлизането на нови технологични практики, от които се възползват производители и търговци, да реализират стоките си дистанционно за много по кратко време. Данните на НСИ¹ от проведено през 2019 г. изследване показват, че през предходната календарна година 10.9% от предприятията продават своите стоки и услуги онлайн, а реализираният оборот от електронна търговия възлиза на 4.5% от общия им оборот. Относителният дял на тези, които осъществяват уеб продажби е 10 %. Разработените и уеб базирани търговски магазини на множество фирми насърчават бързото решение за покупки на стоки от страна на потребителите чрез привлекателни предложения. За десетгодишен период относителният дял на предприятията, които продават стоки и услуги чрез електронна търговия, се е увеличил близо три пъти. Делът на лицата, които през последните 12 месеца са пазарували онлайн за лични цели, е 21.7%. Повечето от онлайн потребителите са купували стоки и услуги от търгов-

¹ Използване на информационни и комуникационни технологии в предприятията през 2019 година, *НСИ*, 2019, с. 6. <https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/ICT_ent2019_LDOBNRL.pdf>. [режим на достъп: 07/04/2020].

ци от България (88.1%), но немалко са пазарували и от търговци от други държави-членки на ЕС (41.8%) или от други държави-19.1%². Последните проучвания³ показват, че интернет предлаганите стоки за закупуване и онлайн пазаруването стават по-популярни сред потребителите. Според данните на европейската статистика, сред хората от ЕС, които използват интернет, 68% пазаруват онлайн. Според Гроздева (Grozdeva, 2017) успехът на участници на електронния пазар зависи в голяма степен от качеството на продуктите. Това определя въпроса за качеството на стоките в интернет пространството като актуален и насочва интереса към изследването.

Целта на доклада е систематизиране на многообразието от подходи при оценка качеството на стоките и неговото възприемане от потребителите в сравнителен анализ при реални и онлайн покупки. Приложен е аналитично – дескриптивния метод.

1. Подходи за качество на стоките

Качество на предлаганите стоки, които всеки потребител би предпочел в избора си за покупки е категория, която е взаимозаменяема и в тълкуването си е обект на различни дискусии и интерпретации. (Röhr et al., 2005). В литературата има различни подходи за дефиниране на понятието качество на стоките, което се фокусира върху разграничението между обективно и субективно качество (Brunsø, Ahle Fjord & Grunert, 2002). Тези подходи представят възприемането на няколко категории за различното разбиране за качеството на стоките.

Качеството на стоките може да се разглежда като качество, ориентирано към продукти, качество, ориентирано към процесите, ориентирано към потребителите и контрол на качеството.

Качеството, ориентирано към продукта, се измерва от различните физични или физикохимични свойства на продукта. Известно е, че всички свойства, които притежават суровините, материалите и готовите изделия могат да се разделят в две големи групи: прости свойства (твърдост, якост, еластичност и др.) и сложни свойства (надеждност,

² Използване на информационни и комуникационни технологии в в домакинствата и от лицата през 2019 година, *HCI*, 2019, с. 4-5. <https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/ICT_hh2019_LDOBNRL.pdf>. [режим на достъп: 07/04/2020].

³ Online shoppers & e-purchases, *Eurostat*. <<https://ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/ict/bloc-2a.html>>. [Accessed 07/04/2020].

ергономичност и др.). В зависимост от естеството на потребностите, на които отговарят, основните свойства на стоките са енергетична ценност на хранителните стоки или енергоефективност при промишлените стоки, безвредност при експлоатация и безопасност при консумация и др. (Wilcock et al., 2004). Обективната оценка на равнището на качеството се основава на количествено измерване на система от показатели, която в най-голяма степен да отразява реалния процес на производство и на потреблението на определен продукт. Качеството на готовия продукт се осигурява чрез прилагане на визуален и инструментален контрол чрез измерване на стойностите на различни показатели за качество на готовия продукт, включени в стандартизационните документи. Определянето на равнището на качеството може да се извърши чрез прилагането на диференциален, смесен или комплексен метод. При различните стоки се възприема дефинирането на качеството да е обект на световните стандарти (например ISO-сериите), а чрез тях да се свърже с правилниците за работа при обективните измервания на качеството и аналитичните методи, използвани при тези измервания.

Качеството, ориентирано към процеса, е свързано с етапите на производство, в които продуктът е създаден по начин, при който тези процеси да отговарят на предварително планираните параметри. Контролът на качеството се отнася до спазването на конкретни продуктови стандарти. Междувременно качеството, ориентирано към потребителя, се счита и се интерпретира като субективно качество, тъй като оценката му се определя от степента на възприемане на потребителите във веригата на доставки.

Още през 1986 г. стандартът БДС EN ISO 8402:1986 дефинира, че „терминът качество не се използва като самостоятелен термин, за да се изрази степента на превъзходство чрез сравняване, нито може да бъде използван в количествен смисъл за технически оценки”. Тези оценки (в качествен и количествен аспект) трябва да използват оценителни прилагателни. Следователно, дефиницията в БДС EN ISO 9001:2015 (постигане на съответствие с изискванията) не посочва ясно показателите, които трябва да се измерват, което внася много затруд-

⁴ БДС ISO 8402:1986 Системи за управление на качеството. Речник, БИС, София, 1986.

⁵ БДС ISO 9001:2015, Системи за управление на качеството. Изисквания, БИС, София, 2015.

нения, когато тази дефиниция трябва да се приложи едновременно към дадена ситуация, суровина, материал или готов продукт. Затруднения се пораждават и когато взаимоотношенията между доставчика и купувача налагат специфични експертизи, а интересите нарушават реалното качество при неговата оценка. При това се очертават четири подхода при определяне на качеството, известни като Съвършен (или обективен), Зависещ от продукта, Зависещ от потребителя, Зависещ от цената.

Формулировката за качеството като „удовлетворение на потребителя” или „предизвикване на неговото възхищение” е колкото важна, толкова и недостатъчна за разбиране на качеството. В тази връзка още през 1990 г. Бантол и Мартин (Bantol & Martin, 1990) отбелязват, че става дума за широк набор от характеристики (свойства), които могат да бъдат отнесени към всеки продукт. Естествено конкретният продукт може да не обхваща пълния набор от свойства. Но без да се формулират свойствата на продукта формиращи качество, няма да е ясно каква е неговата оценка. Свойството се дефинира като обективна даденост, която се формира в процеса на производство, а се проявява в условията на потребление и експлоатация. Няма съмнение, че при класификацията на свойствата трябва да се имат предвид и тези, които се проявяват в процеса на потребление и показват пригодността на продуктите да удовлетворяват определени потребности - това са т.нар. потребителни свойства. Обективната оценка на равнището на качеството се основава на количествено измерване на система от свойства, която в най-голяма степен да отразява реалния процес на производство и потреблението на продукта.

Може да се каже, че качеството се възприема и като добавена стойност въз основа на ползата за потребителя. Процесите на потребление непрекъснато се развиват и стават по-сложни, тъй като хранителните и промишлени стоки се оценяват както за техните материални ценности, така и за възприеманата им стойност. Намерението за покупка се определя не само от характеристиките на самия продукт, но и от въздействието на различни фактори – социални, маркетингови, екологични и здравна култура. През последните няколко години качеството на стоките се възприема от много национални и международни организации като точен и ясно определен подход за идентифициране и изпълнение на изискванията във всички аспекти. В този смисъл осигуряването на качеството на хранителните и промишлени стоки се състои в

прилагането на определени методи за работа и взаимодействие с потребителите.

2. Качеството на стоките в дигитална среда

С увеличаването на глобализацията и сложността на веригите за доставки нараства необходимостта от стандартизирани, международно приети нормативни подходи за защита интересите на потребителите с цел гарантиране получаване на стоки, които отговарят на всички критерии за качество при получаването на стоката. Следователно, проблемът за повишаване на качеството е социално-икономически. Качеството на реализираната на пазара продукция се разглежда като социално-икономическа категория и се възприема като съвкупност от свойства и характеристики, които трябва да отговарят на непрекъснато нарастващите нужди по отношение на потребностите и степента на потреблението от страна на клиентите. Икономическото значение се определя от съотношението качество - темп на икономическо развитие и ефективно използване на суровините и преработените материали и по този начин се създава по-голяма потребителска стойност на всяка стока (Vukasović, 2015). Социалната значимост на проблема с повишаването на качеството на продукта се изразява в способността да се посрещнат колкото се може повече растящи нужди на клиентите. Качеството на произведените продукти е резултат от дейността на производителя, но специфичната оценка трябва да бъде дадена от външната среда и от потребителя.

Глобализацията на търговията със стоки прави използването на установени нормативни международни инструменти задължително, за да се докаже, че качествените стоки са гарантирани и постигнати както от производителите, така и от търговците. В съвременните условия обаче потребителите, се ръководят не само от предлаганото им качество. Съществено за тях е т.нар. желано качество, т.е. качеството, което потребителя желае да притежава. То в много случаи значително се различава: първо, от реалното (действителното) качество, получено в процеса на създаване на продукта при използването на наличното оборудване, опита и квалификацията на участниците в производството; второ, от т.нар. нормативно качество, определяно от изискванията в съответните стандарти. Стоки с еднакво предназначение обикновено задоволяват в различна степен нуждите на потребителите. Това се

дължи както на многообразието на потребностите, така и на факта, че стоките имат различна потребителна стойност, т.е. потребителските изисквания насочват към формиране на потребителни свойства.

При придобиване на стоки чрез електронни продажби се наслагват и други потребителни свойства, произтичащи от намерението за покупката, а именно интернет позволява да се пазарува онлайн по всяко време и навсякъде, което означава, че клиентът може да разглежда и пазарува онлайн (24 часа на ден, 7 дни в седмицата от дома, 365 дни в годината), което привлича купувачите, нямащи време за покупки на място. Това е предпоставка, свързана с пестене на време за търсене на продукти в магазин на място. В този смисъл качеството е мярка на полезността на стоките и често се налага да се разглежда като динамична система от свойства, която непрекъснато се развива в резултат на постоянно нарастване на изискванията на потребителите. От своя страна реалното качество почти винаги догонва останалите две, като много често е такова, каквото потребителите не желаят. Най-добрият вариант е реално качество да съответства на нормативното и желаното качество (Kozhuharov, 2001).

Въпреки прилаганите механизми за оптимизиране на сроковете и веригите на доставка се забелязва, че системите на доставка стават все по-сложни и по-дълги. На първо място, потребителите не искат само стоките, които употребяват да са качествени и безопасни, а да бъдат произведени без да се компрометира околната среда и в същото време да са достъпни за кратко време и на достъпни цени (Wognum, & Bremmers, 2009). Мерките за устойчивост се налагат от факта, че в силно индустриализираните страни повечето потребители изискват получаването на стоки чрез електронни поръчки и неотговарящите на изискванията стоки се губят във фазата на продажба и потребление. Клиентът все повече доминира във взаимоотношенията между купувача и продавача и следователно производителите се стремят да намалят случаите на изразено недоволство от крайния потребител.

Оценката на качеството е сложен процес и по този начин потребителят често се чувства несигурен в своя избор, тъй като оценяването на някои характеристики на продукта може да бъде предизвикателство особено, ако изборът на стока не е директен, а чрез поръчка от електронен магазин. Този тип решения за покупки много често се свързва с липсата на информация в момента на покупката.

Освен това възприятието на потребителите за качество на стоките е пряко свързано с концептуалния модел за оценка на качеството, известен като Модел на общото качество, известен като TFQ Model (Grunert at al., 1996). Този модел показва какви функционални или психологически последици имат характеристиките на продукта и как те са свързани с индивидуалните ценности на потребителя. Очакваното качество на стоките за потребителите е в пряка зависимост от моделите, които са се наложили и са възприемани на традиционния пазар, като същите са в резултат от навиците за използването на традиционни стоки в зависимост от настоящите намерения и решения за покупки (Grunert, 2011). Оценката на качеството играе ключова роля в модела, тъй като целта е постигане на степента, в която са изпълнени мотивите за покупка и свързаните с тях стойности. Основен е въпросът за нормативната осигуреност на желаното качество в онлайн средата. Продажбите от разстояние в ЕС са уредени в чл. 6 на Регламент (ЕС) 2019/10206 - Продуктите, предлагани за продажба онлайн или чрез други средства за продажба от разстояние, се считат за предоставени на пазара, ако офертата за продажба е насочена към крайни ползватели в Съюза. Дадена оферта за продажба се счита за насочена към крайните ползватели в Съюза, ако съответният икономически оператор ориентира по какъвто и да било начин дейността си към държава членка. Член 7 от същия регламент визира, че доставчиците на услуги на информационното общество си сътрудничат с органите за надзор на пазара, по искане на органите за надзор на пазара и в конкретни случаи, за да улеснят всяко действие, предприето за отстраняване, или ако това не е възможно, за ограничаване на рисковете, свързани с продукт, който се предлага или е бил предлаган за продажба онлайн чрез техните услуги.

Европейската комисия предложи пакет от законодателни промени с цел по-добра защита на потребителите, т.нар. Нова сделка за потребителите. Това е нов механизъм, който ще даде по-голяма прозрачност при онлайн пазаруването и ще реши проблема с разликите в качеството

⁶ РЕГЛАМЕНТ (ЕС) 2019/1020 НА ЕВРОПЕЙСКИЯ ПАРЛАМЕНТ И НА СЪВЕТА от 20 юни 2019 година относно надзора на пазара и съответствието на продуктите и за изменение на Директива 2004/42/ЕО и регламенти (ЕО) No 765/2008 и (ЕО) No 305/2011 <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019R1020&from=EN>>. [режим на достъп: 07/04/2020].

(Granitska, 2018). По думите на председателят на Комисията за защита на потребителите (КЗП), новите правила ще защитят над 1.61 милиарда потребителите на дигиталния пазар, а продажбите там възлизат на 1.9 трилиона долара с прогнози да нараснат до 4.6 трилиона долара до 2020 г. Те ще повишат и доверието им в онлайн търговията. Законодателният проект предвижда повече прозрачност в резултатите от търсенето в онлайн платформи, което ще даде възможност на потребителите да бъдат ясно информирани, когато резултат от търсенето се заплаща от търговец и относно основните параметри, определящи класирането на резултатите (Balgarskoto predsdatelstvo shte dade prioritet na rabotata po zakonodatelniya paket „Nova sdelka za potrebitelite, 2018).

3. Дигиталното потребление – предимства и недостатъци

Онлайн пазаруването става все по-популярен и предпочитан начин за хората да закупуват различни по видове продукти или услуги. Глобалната мрежа позволява на компаниите да контактуват директно с потребителите 24 часа в денонощието, в следствие на което онлайн магазините се използват все повече. Практически, търговците имат винаги отворени складове, гъвкави схеми и възможности за наемане на големи помещения или работници. Рекламираването на стоки в Интернет улеснява потребителите да намерят всичко, от което се интересуват за съвсем кратко време, използвайки компютър от дома или офиса и дори в движение, с помощта на мобилно устройство (Tairov, 2014).

Пазаруването в дигиталната среда предоставя широк набор от стоки с различни цени и качество. Електронната покупка позволява придобиване на желаното в интернет с лекота и при удобството на дома. Потребителите в много случаи са улеснени от това, че не трябва да излизат да търсят информация за продуктите, тъй като интернет пазаруването им предоставя бърз достъп до информация на сходни или идентични стоки и дава възможност за сравнение и най – ниска цена и време за покупките. Разликите между традиционни покупки и тези през електронен магазин се проявяват в това, че при традиционните методи за придобиване на стоки винаги асортиментното разнообразие е много по-ограничено в сравнение с електронната търговия и продажната цена е по-висока от онлайн магазина.

Интернет пазаруването обаче крие в себе си потенциални рискове за клиентите, като безопасност на плащанията и реално полученото

качество на стоката след продажбата. Благодарение на разработената интернет технология, електронните разплащания се превръщат в преобладаващ начин за закупуване на стоки от Мрежата (Mittal, A., 2013). Недоверието на потребителите в интернет и възприеманият риск относно качеството на получаваните продукти, оказват силно влияние върху решенията им за покупки. Други фактори, оказващи въздействие са: утвърденото качество на потребяваните стоки, загрижеността за поверителността и сигурността при използване на интернет пространството за пазаруване, доверието в уеб сайтовете, официално регистрирани като добри производствени практики. По данни на НСИ7, 4.6% от потребителите са се сблъскали с проблем при покупките онлайн, свързан с доставка на погрешни или повредени стоки. Това твърдение се потвърждава и от представители на различни агенции на изпълнителната власт (Ignat Arsenov, 2020), (Predsedatelyat na KZP, 2020), (Konstantin Arabadzhiev, 2019). Йовановска (Yovanovska, 2018) обобщава недостатъците на електронното пазаруване, сред които пряко свързани с качеството са разминаването в снимковия материал на даден продукт и реалната му визия и усложнения и проблеми при доставката - рискът за увреждане на стоката или ненавременна доставка е доста голям при поръчките по интернет. Маргаритов (Dimitar Margaritov, 2019) подчертава, че основният проблем в световен план в електронната търговия е липсата на сигурност. По думите му от това страда и потребителското доверие към онлайн средата. Докато в Европейския съюз действат сходни правни норми, извън него те липсват и това създава условия за потребителски казуси. Потребителят също така трябва да има гаранция, че ще може да направи информиран избор при пазаруване онлайн. Това означава достатъчно подробна и коректна предоговорна информация. Според Райков (Konstantin Raykov, 2018), самата същност на онлайн търговията е такава, че потребителят няма възможност да докосне или да види „на живо” стоката, за да разбере

⁷ Проблеми, срещани при покупки на стоки и услуги по интернет, НСИ, 2019. <https://www.nsi.bg/bg/content/2837/%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%B%D0%B5%D0%BC%D0%B8-%D1%81%D1%80%D0%B5%D1%89%D0%B0%D0%BD%D0%B8-%D0%BF%D1%80%D0%B8-%D0%BF%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BF%D0%BA%D0%B8-%D0%BD%D0%B0-%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BA%D0%B8-%D0%B8-%D1%83%D1%81%D0%BB%D1%83%D0%B3%D0%B8-%D0%BF%D0%BE-%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B5%D1%82> [режим на достъп: 07/04/2020].

какво представлява тя. Затова е важно съществените характеристики на продукта да бъдат описани точно и ясно.

Нарастването на броя на електронните покупки налага задължително прилагането на регулаторна рамка от изисквания към търговци и производители на стоки с цел осъществяване на адекватен контрол спрямо наложили се изисквания по отношение на проследимост и качество на предлаганите стоки. Със Закона по СУПТО (Софтуер за управление на продажбите в търговски обект), предвиден да влезе в сила до края на 2020 г. следва да се уреди всичко относно регистрацията на онлайн магазини в НАП по чл. 3 от Наредба №Н-18/2006(СУПТО). Когато плащането се извършва чрез пощенски паричен превод онлайн магазините трябва да предоставят на клиентите си в електронен или хартиен вид документ, съдържащ определена минимална информация. Това ще осигури проследимост на стоките.

Общата нормативна рамка в процеса на проследяване и придобиване на стоките ще урегулира контрола на онлайн търговците. Ефективната рамка на контрол под формата на изисквания, които да се спазват, определя основата за поемане на ангажимент от тяхна страна. Като резултат от прилагане на законодателни изисквания за потребителите в интернет ще имат гаранции, че получават същия продукт, който е рекламиран и предлаган преди покупката.

Заклучение

Въпросите за качеството на хранителните и промишлените стоки са от съществено значение за удовлетворяване изискванията и нуждите на потребителите. От тази гледна точка качеството на предлаганите стоки е от първостепенно значение за всяка организация, свързана с производство, доставка и онлайн търговия на стоки на националния и международния пазар. Дигитализацията на търговията и осигуряването на качеството на предлаганите стоки са елементи, които се обвързват със стратегията за устойчиво развитие в световен мащаб. Удовлетворяването на потребителите се явява основен фактор за осигуряване качеството на продуктите. Резултатите показват, че степента на удовлетвореност при потреблението на стоки в дигитални условия е един от съществените елементи за повишаване качеството на предлаганите стоки. Въвеждането на регистрация към НАП на търговците извършващи електронна търговия е не само в посока на защита на интересите

на потребителите относно информираност и информациялна сигурност, но и за осъществяване на периодичен мониторинг и контрол по постигане на съответствие за качество на реализираните на пазара стоки.

References

1. Balgarskoto predsedatelstvo shte dade prioritet na rabotata po zakonodatelniya paket „Nova sdelka za potrebitelite: (2018). <https://www.mi.government.bg/bg/news/balgarskoto-predsedatelstvo-shte-dade-prioritet-na-rabotata-po-zakonodatelniya-paket-nova-sdelka-za-po-3440.html?p=eyJ0eXBIIjoiaG90In0>, Ministerstvo na ikonomikata, R Balgariya. [Accessed 08/04/2020].

2. Balgarskoto predsedatelstvo shte dade prioritet na rabotata po zakonodatelniya paket „Nova sdelka za potrebitelite: (2018). [Online] Available from: <https://www.mi.government.bg/bg/news/balgarskoto-predsedatelstvo-shte-dade-prioritet-na-rabotata-po-zakonodatelniya-paket-nova-sdelka-za-po-3440.html?p=eyJ0eXBIIjoiaG90In0> [Accessed 08/04/2020].

3. Bantol, K., Martin, D. (1990). Management. McGraw-Hall, Inc.

4. Brunsø K., Ahle Fjord T, Grunert K.G. (2002). Consumers' Food Choice and Quality Perception. Working paper no 77. The Aarhus School of Business.

5. Dimitar Margaritov: „Osnovniyat problem v onlayn targoviyata v globalen plan vse oshte e sigurnostta poradi lipsata na edinni pravila“ (2019). [Online] Available from: <https://kzp.bg/novini/dimitar-margaritov-osnovniyat-problem-v-onlayn-targoviyata-v-globalen-plan-vse-oshte-e-sigurnostta-poradi-lipsata-na-edinni-pravila> [Accessed: 07/04/2020]

6. Ignat Arsenov: „Potrebitelite tarsyat sadeystvie nay-chesto po povod reklamatsii na stoki” (2020). [Online] Available from: <https://kzp.bg/novini/ignat-arsenov-potrebitelite-tarsyat-sadeystvie-nay-chesto-po-povod-reklamatsii-na-stoki> [Accessed: 07/04/2020]

7. Granitska. L (2018). EK predlaga „nova sdelka“ za zashtita na potrebitelite. [Online] Available from: <https://www.mediapool.bg/ek-predlaga-nova-sdelka-za-zashtita-na-potrebitelite-news278607.html> [Accessed 08/04/2020].

8. Griggs, D. M.-S. (2013). Policy: Sustainable development goals for people and planet. Nature 495, no. 7441, 305.

9. Grozdeva, D. (2017). Elektronnata targoviya s hrani i napitki –

problemi i perspektivi. *Izvestia Journal of the Union of Scientists - Varna. Economic Sciences Series*. Varna: Union of Scientists - Varna. volume 6, issue 2, pp. 61.

10. Grunert, K.G. (2011). Sustainability in the food sector: A consumer behaviour perspective. *International Journal on Food System Dynamics*. 2 (3). 207-218.

11. Grunert, K.G., Larsen, H.H., Madsen, T.K., Baadsgaard, A. (1996). *Market orientation in food and agriculture*. Norwell, MA, Kluwer Academic.

12. Konstantin Arabadzhiev: „Vnimatelno oglezhdayte i izbirayte pokupkite pri pazaruvaneto za Novogodishnite praznitsi“ (2019) [Online] Available from: <https://kzp.bg/novini/konstantin-arabadzhiev-vnimatelno-oglezhdayte-i-izbirayte-pokupkite-pri-pazaruvaneto-za-novogodishnite-praznitsi> [Accessed: 07/04/2020]

13. Konstantin Raykov: „Predlozheniyat „potrebiteliski cheklist“ shte povishi doverieto v elektronnata targoviya v svetoven mashtab“ (2018) [Online] Available from: <https://www.kzp.bg/novini/konstantin-raykov-predlozheniyat-potrebiteliski-cheklist-shte-povishi-doverieto-v-elektronnata-targoviya-v-svetoven-mashtab> [Accessed: 07/04/2020]

14. Kozhuharov, H. (2001). *Stokoznanie*. UI "Stopanstvo", Sofiya.

15. Predsedatelyat na KZP Dimitar Margaritov napravi izvodi ot postapilite vav vrazka s pokupkite za praznitsite zhalbi i signalni (2020) [Online] Available from: <https://kzp.bg/novini/predsedatelyat-na-kzp-dimitar-margaritov-napravi-izvodi-ot-postapilite-vav-vrazka-s-pokupkite-za-praznitsite-oplakvaniya> [Accessed: 07/04/2020]

16. Röhr, A., Lüddecke, K., Drusch, S., Müller, M. J., & Alvensleben, R.V. (2005). Food quality and safety—consumer perception and public health concern. *Food control*. 16 (8). 649-655.

17. Rosak-Szyrocka, J., & Blažević, L. B. (2019). Food Safety in Quality Mark Aspect. *System Safety: Human-Technical Facility-Environment*. 1 (1). 558-565.

18. Tairov, I. (2014). Mobile commerce and its problems. *E-journal of Tsenov Academy*, pp. 96.

19. Vukasović, T. (2015). Food quality and safety: Added value in a customer-oriented concept. *International Journal of Value Chain Management*. 7 (3). 241-254.

20. Wilcock, A., Pun, M., Khanona, J., & Aung, M. (2004). *Consumer*

attitudes, knowledge and behaviour: a review of food safety issues. *Trends in Food Science & Technology*. 15 (2). 56-66.

21. Wognum, N., Bremmers, H. (2009). Environmental transparency of food supply chains-Current status and challenges. In *Global Perspective for Competitive Enterprise, Economy and Ecology*. Springer, London., pp. 645-652

22. Yovanovska, M. (2018). *Nepriyatnostite pri onlayn pazaruvaneto*. [Online] Available from: <https://duma.bg/nepriyatnostite-pri-onlayn-pazaruvaneto-n181373> [Accessed: 07/04/2020]

PUBLIC EXPENDITURE AND ENVIRONMENTAL POLICY

Chief Assist. Prof. Veniamin Todorov, PhD
University of Economics – Varna, Bulgaria
vntodorov@ue-varna.bg

Abstract

The paper analyses the public expenditure on environmental protection which includes waste management, water waste management, pollution abatement, protection of biodiversity and landscape, and R&D related to environmental protection. First, the need for public financing of environmental policy is discussed in view of the concepts of sustainable development, public goods, and externalities. Second, the study focuses empirically on the European Union: a comparative analysis between the EU as a whole, the Euro area, and Bulgaria. The data is for the period 1995-2018. Indicators, characterizing the environmental protection spending of the general government sector, are constructed in relation to three critical aspects: the amount, the volatility, and the growth rate. The analysis builds on them, and deduces the main idiosyncrasies for the period.

Key words: Public expenditure, Environmental policy, Environmental protection, General government.

JEL Code: H5, H59, Q5, Q58

Introduction

The issues connected with changes in the environment and the environmental impact that human activity has, have been the focus of much debate. In recent decades these questions have been brought to the forefront in public discussions.

These debates have not just been private, but they have influenced the process of public choice. The Green parties emerged in the 1970s in Europe, Australia, and New Zealand. The United Tasmania Group, formed on the 23rd of March 1972, is generally acknowledged as the world's first Green party to contest elections. The first European Green party was the Popular Movement for the Environment, founded in 1972 in the Swiss canton of Neuchâtel. Green parties have gained great prominence in Western Europe over the years, and the issues related to environment protection, climate change, the greenhouse effect etc. were one of the main topics in the last European Parliament elections campaigns in 2019.

The influence on public choice means that there has been an impact on

public policy and public finance. This paper focuses on the financing of environmental policy. First, it defines the need for such public policy and funding. Then it proceeds with an analysis of public environmental protection expenditures in the group of countries in which green policies have probably attracted the greatest public attention – the EU.

1. The Need for Public Financing of Environmental Policy

The economic research on environmental policy has covered different aspects and issues. The broader concept of sustainable development was introduced as a term four decades ago (International Union for Conservation of Nature, 1980; Vivien, 2008). One of the most popular definitions is that of the Brundtland Commission on Environment and Development: “development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs” (World Commission on Environment and Development, 1987). In economic literature, however, there have been different definitions (Mensah, 2019; Vivien, 2008). Nevertheless, few would argue that the government should not be involved with a specific policy to facilitate sustainable development.

Public involvement through environmental policy stems from the widely accepted fact that if these issues are left to the free market, it will not achieve optimal results. The notions of corporate social responsibility and altruistic consumer and shareholder preferences are not enough to ensure that environmental aspects would be fully taken into consideration by the free economic agents, and that sustainable development would be procured.

Environmental quality is a public good (Siebert, 1992) which makes it a market failure. Furthermore, many environmental resources can be viewed as mixed public goods in the form of common resources. They are not excludable, but are rival in consumption, which causes what is sometimes called “the tragedy of the commons”. The individuals act independently according to their own self-interest, which leads to results contrary to the common good. The overconsumption, which occurs in this way, leads to depleting or spoiling the shared resources through the collective actions of individual users.

Environmental policy may be viewed from another angle – as a way to deal with externalities. Baumol and Oates (1988) develop this idea in their classic book “The Theory of Environmental Policy”. They argue that connected to the environmental issues are a number of “technological” and

“pecuniary” externalities, as well as those of the “public” and “private” varieties. Their research gave a serious impetus to this approach, and today this is viewed as more or less a standard way to analyse environmental policy as a whole (Jones, Silcock & Uetake, 2015). There are those who apply it to specific sectors as well like transport (Button, 1990). Others argue that water use and electricity use, which generate negative environmental externalities, are susceptible to a second externality problem: with household-level billing, each person enjoys private benefits of consumption, but shares the cost with other household members (Jack, Jayachandran & Rao, 2018).

In light of these characteristics it is evident that public policy is needed, and in order to be realized, public expenditure is required (Hepburn, 2010; Barman & Gupta, 2010). Some argue for global public financing as well (Arriagada & Perrings, 2011). This does not mean that the public sector is always perfectly efficient – it has its own flaws (Gupta, Miranda & Parry, 1995), but public environmental policy is necessary.

2. Methodology

This study would focus empirically on the European Union. The region is one of the leading in advocating active environmental policy. Out of the six priorities which the new European Commission stated for the period 2019-24, one is “A European Green Deal”.

The aim is not to look at different countries, as there are different models of environmental expenditures (Ercolano & Romano, 2018), but to characterize the EU public expenditure aggregately. A separate attention will be paid to the euro area (EA). From the point of the theory of optimum currency areas, a common currency necessitates not only common monetary policy, but also fiscal coordination. One of the countries of the EU that is not part of the Eurozone will be included separately as well – Bulgaria. It is an example of a country in which green parties are not part of the government, nor of the parliament, and have no significant political impact on policy-making.

In order to compare the public expenditures for environmental policy, a common standard classification is needed. This study will use the Classification of the functions of government (COFOG), which was developed in its current version in 1999 by the OECD and published by the United Nations Statistical Division as a standard classifying the purposes of

government activities. In the EU a special manual has been developed by the European Commission (European Commission, 2011) for its application.

One of the ten divisions of COFOG is “Environmental protection”, and it offers an opportunity to analyse the public funding of the environmental policy. It consists of 5 groups of expenditures, which are:

- Waste management;
- Water waste management;
- Pollution abatement;
- Protection of biodiversity and landscape;
- R&D related to environmental protection.

The focus is on the general government in order to present the complete picture of public spending. In the European system of accounts (ESA2010), paragraph 2.111 the general government sector (S.13) is defined as consisting “of institutional units which are non-market producers whose output is intended for individual and collective consumption, and are financed by compulsory payments made by units belonging to other sectors, and institutional units principally engaged in the redistribution of national income and wealth.”

The general government sector has four subsectors:

- central government;
- state government (applicable for Belgium, Germany, Spain and Austria);
- local government;
- social security funds – in some of the countries they are reported separately, and in Ireland, Cyprus and Malta they are not, but in any case, they are included in the general government.

The data is taken from Eurostat from its website (<https://ec.europa.eu/eurostat>). The overall time series for the EU and EA are computed by Eurostat. They include the 28 countries for the EU and 19 for the EA. The time unit of the data is yearly for the period 1995-2018. It allows for a span of 24 years. As of the current moment, the last data is for 2018, and that is why it is included in an effort to use up-to-date values. The only country that imposes a problem is Croatia. There is no data for the period 1995-2000. Consequently, we exclude it for the EU calculations, and include it from 2001 onwards.

The absolute amounts of public expenditure alone are not appropriate for comparison as the sizes of the economies are different. That is why in

the calculations we take into account the GDP and compute the share of the environmental expenditures.

The comparative analysis will focus on three critical aspects: the amount, the volatility, and the growth rate.

3. Idiosyncrasies of Public Expenditure for Environmental Policy: A Comparative Analysis between the EU, the Eurozone, and Bulgaria

3.1. The Amount of Public Expenditure for Environmental Policy

The first aspect is the amount of public expenditure committed to environmental policy in the form of environmental protection. For the beginning of the period (i.e. 1995) The EU countries have spent 0,7322% of the EU GDP for environmental protection. At the end of the period (i.e. 2018) the share is 0,7677%. For the EA the starting value is 0,7961% and the ending one is 0,8207%. The Bulgarian general government spent 0,8220% in 1995 and 0,7003% in 2018.

The beginning and the ending of the period do not present the picture for the whole period. That is why the unweighted arithmetic mean of the public expenditure for environmental protection (\overline{PEEP}) will be used. Weighting is not necessary as the different values of the time series have equal weight. The mean would be calculated in the traditional way for the EU, the EA and for Bulgaria.

$$\overline{PEEP} = \sum_{t=1}^n \left(\frac{EP_t}{GDP_t} \times 100 \right) / n$$

In this formula EP_t stands for division “05 Environmental protection” from COFOG and GDP_t is the Gross Domestic Product.

The results are:

$$\overline{PEEP}_{EU}(0,7682) < \overline{PEEP}_{EA}(0,8000) < \overline{PEEP}_{BG}(0,8555)$$

The calculated values lead to the following conclusions.

- ❖ The overall share of public expenditures for environmental protection in the EU countries is not high – it is below 1% of GDP.
- ❖ The EA countries spent slightly more on environmental protection than the EU countries as a whole.
- ❖ Bulgaria, although a country in which green parties are not popular, has spent more than the EU average and the EA average for the period.

3.2. The Volatility of Public Expenditure for Environmental Policy

The second aspect is volatility, i.e. how stable was the share of public expenditure for environmental protection over time. In order to do that a volatility indicator (V) will be constructed on the basis of a traditional approach to measuring instability in dynamic time series – the standard deviation. It will be calculated through the following formula.

$$V = \sqrt{\frac{1}{n-1} \sum_{t=1}^n \left(\frac{EP_t}{GDP_t} \times 100 - \sum_{t=1}^n \left(\frac{EP_t}{GDP_t} \times 100 \right) / n \right)^2}$$

This indicator is appropriate from another stand point as well – it is directly connected with the previous one. It measures the deviation from the unweighted arithmetic mean. So, it not only shows how stable the values were, but also evaluates how accurately the previously calculated means represent the level of spending for the period.

The values for the EU, the EA, and for Bulgaria are:

$$V_{BG}(0,1867) > V_{EU}(0,0662) > V_{EA}(0,0478)$$

The following conclusions can be made.

- The EA expenditures have been more stable than the ones for all 28 EU countries.
- Bulgarian environmental protection spending, although higher on average, has been more volatile than those in both EU and EA countries.
- The unweighted arithmetic mean for the EA countries most accurately represents the average level of expenditure for the period, followed by the mean for the EU countries.

3.3. The Growth of Public Expenditure for Environmental Policy

The third aspect is a continuation of the previous one. It is again connected with the change, but this time the focus is on the growth rate (GR). A suitable indicator serving that purpose will be created on the basis of the geometric average growth rate in percentage points. Its formula is:

$$GR = \left(\sqrt[n-1]{\prod_{t=2}^n \left[\left(\frac{EP_t}{GDP_t} \right) / \left(\frac{EP_{t-1}}{GDP_{t-1}} \right) \right]} - 1 \right) \times 100$$

The calculated values would answer two main questions:

- 1) What is the direction of the change in the amount of spending?

2) What is the speed of the modification of the share of environmental protection expenditure of the general government relative to GDP?

The results are as follows:

$$|GR_{BG}(-0,6942\%)| > GR_{EU}(0,2059\%) > GR_{EA}(0,1325\%)$$

These growth rate values allow for same general conclusions.

- Both the EU countries as a whole and the EA countries have increased environmental protection spending.
- The Bulgarian general government has decreased its share of environmental protection expenditure.
- As an absolute value the rate of change is greater for Bulgaria than for the EU or EA.
- There has been a greater rate of growth in the 28 EU countries as a whole in comparison to the EA countries.
- The rate of change is very small in all three cases which again confirms the stable outlook in constructing environmental policy in EU countries.

Conclusion

This study shows that in view of the concepts of sustainable development, public goods, and externalities, public environmental spending is necessary. The EU countries, many of which experience the influence of green parties on public choice, commit part of their public expenditure to environmental protection.

The analysis builds on the constructed indicators characterizing the environmental protection spending of the general government sector, and it indicates that for the specified period of 24 years the EU countries spent yearly on average less than 1% of the EU GDP for that purpose. Although in public discussions environmental issues are brought more and more to the forefront, especially in western countries, the share of GDP remains quite stable over time. There is growth, but the geometric average growth rate is very small.

Bulgaria fits in the overall picture, but surprisingly for a country in which green parties are not popular, Bulgarian general government has spent on average a little more in relative terms than the EU and the EA countries. On the other hand, the environmental protection expenditure has been more volatile for the period and geometric average growth rate is negative.

References

1. Arriagada, R., Perrings, C. (2011). Paying for International Environmental Public Goods. *Ambio*, 40(7), pp. 798–806.
2. Barman, T., Gupta, M. (2010). Public Expenditure, Environment, and Economic Growth. *Journal of Public Economic Theory*. 12(6), pp. 1109-1134.
3. Baumol, W., Oates, W. (1988). *The Theory of Environmental Policy*. Cambridge University Press.
4. Button, K. (1990). Environmental Externalities and Transport Policy. *Oxford Review of Economic Policy*. 6 (2). pp. 61-75.
5. Ercolano, S., Romano, O. (2018). Spending for the Environment: General Government Expenditure Trends in Europe. *Social Indicators Research*. 138 (3). pp. 1145–1169.
6. European Commission (2011). *Manual on sources and methods for the compilation of COFOG statistics: Classification of the Functions of Government (COFOG), Eurostat Methodologies and Working Papers*.
7. Gupta, S., Miranda, K., Parry, I. (1995). Public Expenditure Policy and The Environment: A Review and Synthesis. *World Development*. 23 (3). pp. 515-528.
8. Hepburn, C. (2010). Environmental Policy, Government, and the Market. *Oxford Review of Economic Policy*. 26 (2). pp. 117–136.
9. International Union for Conservation of Nature (1980). *World Conservation Strategy: Living Resource Conservation for Sustainable Development*. UICN/PNUE/WWF, Gland.
10. Jack, K., Jayachandran, S., Rao, S. (2018). Environmental Externalities and Free-riding in the Household. NBER Working Papers No. 24192.
11. Jones, J., Silcock P., Uetake, T. (2015). *Public Goods and Externalities: Agri-environmental Policy Measures in the United Kingdom*. OECD Food, Agriculture and Fisheries Papers, No. 83, OECD Publishing.
12. Kaul, I., Grunberg, I., & Stern, M.A. (1999). *Global Public Goods: International Cooperation in the 21st Century*. Oxford University Press.
13. Mensah, J. (2019). Sustainable Development: Meaning, History, Principles, Pillars, And Implications for Human Action: Literature Review. *Cogent Social Sciences*, Vol. 5, Issue 1.
14. Siebert, H. (1992). Environmental Quality as a Public Good. In:

Economics of the Environment, Springer, pp. 63-97.

15. Vivien, F. (2008). Sustainable Development: An Overview of Economic Proposals. *Surveys and Perspectives Integrating Environment and Society* (S.A.P.I.E.S), Vol. 1, No. 2, pp.7-14.

16. World Commission on Environment and Development (1987). Our common future. Oxford University Press.

**НАСОКИ ЗА РАЗВИТИЕ НА ПРИЛЕЖАЩАТА
ПЪТНА ИНФРАСТРУКТУРА КЪМ МОРСКИТЕ И РЕЧНИТЕ
ПРИСТАНИЩА НА БЪЛГАРИЯ**

**GUIDELINES FOR THE DEVELOPMENT
OF THE AVAILABLE ROAD INFRASTRUCTURE
TO THE SEA AND RIVER PORTS OF BULGARIA**

Гл. ас. д-р Георги Димитров

Университет за национално и световно стопанство, София

georgi_gdimitrov@abv.bg

Chief Assist. Prof. Georgi Dimitrov, PhD

University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria

georgi_gdimitrov@abv.bg

Abstract

The water transport provides possibilities for transportation of mass and heavy cargo at a distance at low energy costs. The International stock exchange between countries members of the European Union and the rest of the world is done mainly with sea transport and the internal cargo transport is strongly encouraged from the European Union because of its good ecological characteristics.

The current report reviews the development, structure and state of the road infrastructure on the territory of the regions of Bulgaria which border the river Danube and the Black Sea. The main goal of this elaboration is to distinguish the most significant problems of the relevant road infrastructure of the Bulgarian sea and river ports and to give guidelines or their overcoming.

Key words: sea and river ports, available road infrastructure, transport system.

JEL Code: H54, R42.

Въведение

Водният транспорт има най-малки гориво-енергийни разходи за производството на единица транспортна продукция и същевременно неговото въздействие върху околната среда е най-щадящото, в сравнение с останалите видове товарен транспорт. За да бъде пълноценно интегриран в транспортната система на страната, е необходимо инфраструктурата на водния транспорт да позволява добро взаимодействие със сухопътните видове транспорт, а именно автомобилният и железоз-

пътния. Вземайки под внимание, че с автомобилен транспорт се превозва по-голямата част от товарите в националната транспортна система, е от съществена важност българските морски и речни пристанища да разполагат с добре развита прилежаща пътна инфраструктура.

1. Състояние и развитие на прилежащата пътна инфраструктура към морските и речни пристанища на България

Областите в България са основните административно-териториални единици в териториалната организация на държавата. По своята същност областта е децентрализирана структура на държавната администрация в територията, състои се от една или повече общини, като се характеризира, чрез своята територия, граници, население, наименование и административен център.

С проведената областна реформа през 1998 година са създадени настоящите 28 области на България. Те имат за цел да спомагат за преустройството на териториалното управление в страната, на основата на принципите за адекватно съчетаване на децентрализацията и децентрацията, субсидираността и пропорционалността.

Прилежащата територия на морските и речни пристанища на България, е територията на десетте области на страната (фигура 1), които граничат съответно с Черно море и река Дунав.

Фиг. 1. Административно-териториална карта на Р. България

Областите на България, които граничат с река Дунав и с Черно море са Видин, Враца, Монтана, Плевен, Велико Търново, Русе, Силистра, Варна, Добрич и Бургас. От тях с най-голяма територия е област Бургас, а с най-малка област Силистра. По отношение на разполагемата пътна инфраструктура с най-голяма гъстота на републиканската пътна мрежа на 1000 кв. км. площ е област Видин, следвана от областите Велико Търново и Варна, а с най-ниска плътност на републиканска пътна мрежа са областите Бургас и Плевен.

В таблица 1 са представени основните характеристики на областите от Черноморския и Дунавския региони на страната. От данните прави впечатление, че десетте области на България, които граничат с река Дунав и с Черно море заемат общо 41611,72 кв. км. площ, а на тяхна територия се намират 1685 населени места, в които живеят 2292821 души. Това се равнява на 37,49% от територията на страната, 31,60% от общия брой на населените места и 32,17% от цялото население на България.

Може да се направи извод, че над една трета от територията на страната и приблизително една трета от броя на населените места, както и общото население на страната са част от граничещите с река Дунав и с Черно море области на България.

Автомобилният път е ивица от земната повърхност, която е специално пригодена за движение на превозни средства и пешеходци, и отговаря на определени технически изисквания. Пътищата в дадена територия образуват пътна мрежа, която се развива съобразно транспортните и социално-икономическите потребности на обществото и съобразно изискванията на нормативните актове. Междуселищните пътища в зависимост от значението си, се делят на републикански и местни. Общата пътна инфраструктура на страната се допълва от улиците в населените места и специализираните пътища.

**Основни характеристики на областите от Черноморския
и Дунавския региони на Република България**

Области от Дунавския и Черноморски регион:	Територия (кв.км)	Общини (брой)	Населени места (брой)	Население (брой)	Гъстота на РПМ (км./1000 кв.км)	Гъстота на РПМ (км./10000 жители)
Видин	3032,88	11	142	90051	202,78	68,30
Враца	3619,77	10	123	170367	179,85	38,21
Монтана	3635,57	11	130	135929	171,36	45,83
Плевен	4653,32	11	123	250062	170,63	31,75
В. Търново	4661,57	10	336	243633	201,01	38,46
Русе	2875,07	8	83	224582	178,08	22,80
Силистра	2846,28	7	118	112603	177,78	44,94
Варна	3819,47	12	158	472790	187,72	15,17
Добрич	4719,71	8	215	179520	174,38	45,84
Бургас	7748,08	13	257	413284	151,78	28,46
Общо за Дунавски и Черноморски регион	41611,72	101	1685	2292821	176,75	32,08
Общо за страната	111001,90	264	5332	7127822	179,29	27,92

Източник: МРРБ и НСИ.

Основните първокласни пътища, които обслужват Дунавския регион на страната са:

- Видин-Монтана-Враца с продължение през София за ГКПП Кулата. Това е международен път Е79, който преминава на територията на България по трасето на коридор №4 и свързва три от областните центрове на Северозападния район.

- Русе – Велико Търново-Габрово с продължение, през Стара Загора и Хасково за ГКПП Кап. Петко войвода. Това е международен път Е85, който преминава по трасето на коридор №9 и свързва три от областните центрове на Северния централен район.

- Русе – Плевен с продължение към София. Това е международен път Е83, който заедно с пътя Русе-Велико Търново-София са основните първокласни пътища по направлението изток-запад в Северната част на страната.

Област Бургас се обслужва основно от автомагистрала Тракия и международния път E773 Стара Загора-Сливен-Бургас, както и от международния път E87 Румъния-Варна-Бургас-Турция. Направленията Бургас-Средец и Карнобат-Шумен се обслужват от второкласни пътища.

Област Варна се обслужва от автомагистрала Хемус, международния път E70 Русе-Шумен-Варна и международния път E87 Румъния-Варна-Бургас-Турция. Направлението Варна-Добрич се обслужва от второкласен път.

Област Добрич се обслужва от международния път E87 и няколко второкласни пътища, свързващи Добрич със Силистра, Варна, Генерал Тошево и к.к. „Албена”

От второкласните пътища обслужващи тези райони на страната по-важни от икономическа и социална гледна точка са пътищата, които свързват пристанищата с областните центрове и с първокласната пътна мрежа.

Третокласните пътища се използват предимно за транспортното обслужване на населението, като чрез тях се осъществяват връзките между по-малките населени места с общинските и областни центрове.

В таблица 2 са представени данни за развитието на републиканската пътна мрежа, според класа на пътя, на територията на областите граничещи с река Дунав и с Черно море за периода 2007 – 2019 година.

Таблица 2

**Развитие на прилежащата пътна инфраструктура
към дунавските и черноморски пристанища на България,
според класа на пътя за 2007-2019 г. /км./**

Области от Дунавския и Черноморски регион:	Автомагистрала		Първокласни пътища		Второкласни пътища		Третокласни пътища		Пътища-общо:	
	2007	2019	2007	2019	2007	2019	2007	2019	2007	2019
Видин	-	-	74	71	91	91	446	450	611	612
Враца	-	-	59	65	231	231	344	353	634	649
Монтана	-	-	52	64	162	162	387	397	601	623
Плевен	-	-	96	97	205	205	490	492	791	794
Велико Търново	-	-	153	153	142	141	643	643	938	937
Русе	-	-	110	110	155	155	247	247	512	512

Силистра	-	-	57	57	147	147	300	302	504	506
Варна	58	58	135	139	42	43	477	478	712	718
Добрич	-	-	83	83	242	242	501	498	826	823
Бургас	35	51	249	252	253	242	624	636	1161	1181
Общо за Дунавски и Черноморски регион	93	109	1068	1091	1670	1659	4459	4496	7290	7355
Общо за страната	394	757	2969	2925	4021	4022	11989	12172	19373	19876

Източник: Национален статистически институт.

От данните посочени в таблица 2 е видно, че към 01.01.2019 година, републиканската пътна мрежа на територията на Черноморския и Дунавския регион е сравнително плътна и добре изградена. Основните и недостатъци са, че второкласните и третокласните пътища в региона съставляват 83,68% от цялата му републиканска пътна мрежа, а автомагистралите съставляват едва 1,48% от пътно-шосейната му мрежа. Дунавският и Черноморски региони на страната, за периода от 01.01.2007 до 01.01.2019 г. (след приемането на България в Европейския съюз), не са имали почти никакво развитие на пътната си инфраструктура. За цитирания период автомагистралите са се увеличили едва със 16 км., първокласните пътища са нараснали с 23 км., третокласните с 37 км., а второкласните са намалели с 11 км. От тези данни може да се направи извод, че средствата отделени за изграждане, модернизация и рехабилитация на пътищата в тези региони за този дванадесет годишен период са били крайно недостатъчни. Автомагистралите в региона не са имали почти никакво развитие и тяхната дължина се е увеличила само с 16 км. от АМ „Тракия“ на територията на област Бургас. С автомагистрала на своя територия разполагат само областите Бургас и Варна, а общата им дължина е 109 км. Тези 109 км. към 2019 г. се равняват едва на 14,40% от автомагистралите в страната, което е изключително тревожен факт, като се има в предвид значителната територия и брой на населените места в тези райони. Също така през територията на Дунавския и Черноморския региони на България преминават трасетата на четири трансевропейски транспортни коридора (№4, №7, №8 и №9), което определя развитието на пътната инфраструктура на тези райони, като изключително важно, не само за нашата страна, но и за

европейската транспортна система като цяло.

В таблица 3 са представени данни за развитието на републиканската пътна мрежа, според вида на настилката, на територията на Дунавския и Черноморски регион на страната.

Таблица 3

**Развитие на прилежащата пътна инфраструктура
към дунавските и черноморски пристанища на България,
според вида на настилката /км./**

Области - Дунавски и Черноморски регион:	Пътища с настилка		Пътища без настилка		Пътища – общо:	
	2007	2019	2007	2019	2007	2019
Видин	611	596	-	16	611	612
Враца	628	642	6	7	634	649
Монтана	601	623	-	-	601	623
Плевен	791	794	-	-	791	794
Велико Търново	933	932	5	5	938	937
Русе	497	497	15	15	512	512
Силистра	498	506	6	-	504	506
Варна	712	718	-	-	712	718
Добрич	825	804	1	19	826	823
Бургас	1161	1181	-	-	1161	1181
Общо за Дунавски и Черноморски регион	7257	7293	33	62	7290	7355
Общо за страната	19081	19556	292	320	19373	19876

Източник: Национален статистически институт.

Важен показател за състоянието на автомобилните пътища е типът на тяхната настилка. В началото на 2019 г. 99,16% от републиканските пътища в Дунавския и Черноморския региони на България са с настилка. От данните представени в таблицата прави впечатление, че на тези територии все още съществуват републикански пътища без настилка (62 км. или 0,84% от пътно-шосейната мрежа на двата региона).

2. Насоки за устойчиво развитие на прилежащата пътна инфраструктура към морските и речни пристанища на България

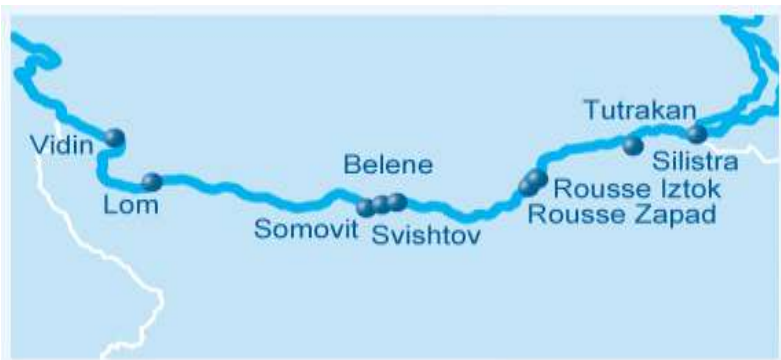
Изграждането на качествена прилежаща пътна инфраструктура

към пристанищата на територията на България е от изключителна важност. С морски транспорт се осъществява по-голямата част от стокообмена в глобалната икономика. Вътрешно-водният транспорт е икономически по-изгоден, в сравнение с железпътния и шосейния транспорт на база техния капацитет (Arnaudov, 2017).

След довършването на АМ „Тракия“, е необходимо във възможно най-кратки срокове да се изградят и другите предвидени автомагистрали (АМ „Хемус“ и АМ „Черно море“) и скоростни пътища (Русе-Варна и Варна-Дуранкулак) в Черноморския регион на страната. Държавата трябва да насочи усилия и да осигури необходимите средства за модернизиране на пътната инфраструктура в тези региони, тъй като това е част от нейните задължения (Valkov, 2017). По този начин основните ни черноморски пристанища в голяма степен, ще бъдат осигурени с пътна инфраструктура от най-висок клас. Единствено в посока южно от Бургас, ще е нужна модернизацията на пътя Бургас-Малко Търново. Този път се явява естествено продължение на бъдещата АМ „Черно море“ в посока юг и осигурява връзка с пътната мрежа на Турция. Този маршрут към Турция е предпочитан от автобусното и тежкотоварното движение, но в момента преминаването на тежкотоварни автомобили по това направление е силно затруднено, предимно поради наличните ниски параметри на пътя. Необходимо е изграждане на обходни пътища на град Бургас и град Малко Търново, така че тежкотоварният транзитен автомобилен трафик да се изведе извън застроените територии, с което следва да се решат множество транспортни и екологични проблеми. С модернизацията на този път, ще се осигури директна връзка от пристанищата на Бургас към Турция. Подобряването на достъпността и свързаността на граничните райони на двете страни ще стимулира разширяването на трансграничното сътрудничество. Всички дейности по изграждането на нова и модернизацията на вече съществуващата прилежаща пътна инфраструктура към пристанищата на България, е необходимо да бъдат предхождани от предварителни анализи и оценки на въздействие (Yordanov, 2017).

Относно насоките за развитие на републиканската пътна мрежа свързваща дунавските пристанища с основните пътни трасета на страната е необходимо да се уточни, че България разполага с редица пристанища на река Дунав (фигура 2), от които по-големите са: Видин, Лом, Свищов, Русе, Тутракан и Силистра. Към настоящия момент

връзката на повечето от тях с основните пътни трасета на страната се осъществява, предимно чрез второкласни пътища, по-голямата част, от които са в лошо състояние и се нуждаят от основен ремонт. Модернизацията е наложителна, за да могат да се премахнат тесните места и да се повиши носимоспособността на настилката им.

Фиг. 2. Българските пристанища на река Дунав

При развитието на прилежащата инфраструктура на дунавските пристанища е важно да се има предвид, че те са места където си взаимодействат различни видове транспорт. За да бъде взаимодействието им ефективно, е необходимо пристанищата да разполагат с добре изградена прилежаща сухопътна инфраструктура и да са оборудвани със съвременна техника за манипулиране на товарите.

Научните изследвания и иновациите в транспорта са от решаващо значение за осигуряване на бърз, безопасен и чист транспорт (Gatovski, 2020). Като пример за развитие на прилежащата пътна инфраструктура към дунавските пристанища, може да послужи вече изградената и пусната в експлоатация прилежаща инфраструктура на Дунав мост II /Видин-Калафат/, където повечето пътни възли са решени в тип „полу-детелина“. Ширината на пътната настилка за еднопосочните връзки е 5,50 м., а за двупосочните е две платна с ширина 7,00 м. и два банкета по 1,50 м. В двата края на разделителната ивица е монтирана стоманена предпазна ограда. Вертикалните пътни знаци, разположени върху пътищата и пътните възли, са изработени от рефлектиращо фолио, а хоризонталната маркировка е нанесена с бяла термопластична боя със светлоотражателни перли. На пътните възли са монтирани осветителни

тела, разположени на стоманотръбни стълбове.

Перспективна идея за развитието на прилежащата пътна инфраструктура на Дунавския регион е доизграждането и модернизацията на крайдунавски крайбрежен път от Видин до Силистра. Това направление има важно значение за интегрирането на областите и общините, разположени по крайбрежната територия и за засилване на териториалното сътрудничество със съседните гранични райони (Dimitrov, 2018). Подобряването на транспортната достъпност на крайбрежните индустриални зони, ще засили инвеститорския интерес към тях. Изграждането на първокласен път по това направление, ще допринесе за развитието на екотуризма в крайбрежните територии и ще създаде възможности за оптимизиране преразпределението на товарния трафик между фериботните връзки на България с Румъния.

По този начин ще се подобри интермодалността на региона и страната като цяло, чрез създаване на благоприятни условия за взаимодействие и интеграция на различните видове транспорт и повишаване качеството на предоставяните транспортни услуги.

Заклучение

В заключение може да се отбележи, че въпреки членството на България в Европейския съюз (от 01.01.2007г.), пътната инфраструктура на територията на Черноморския и Дунавския регион е в незадоволително експлоатационно състояние, не отговаря на изискванията на пазара и приоритетите поставени в транспортната политика на страната. Успешната реализацията на утвърдените програми и проекти за развитие на пътната инфраструктура на тези региони, ще имат за резултат постигането на високи технически стандарти, намаляване на експлоатационните разходи и осигуряване на необходимата безопасност при транспортирането на товарите.

Територията на Черноморския и Дунавския регион на страната има необходимите перспективи, да се превърне в своеобразен център за туризъм, пренос на товари и осъществяване на съвременни транспортно-логистични услуги.

Развитието и усъвършенстването на пътната инфраструктура на Черноморския и Дунавския регион на страната, ще съдейства за интегрирането на националната транспортна система в общеевропейската, ще благоприятства засилването на икономическите взаимоотношения

със съседните държави и ще създаде условия за растеж на икономиката, като цяло.

References

1. Arnaudov, B. (2017) Osnovni predpostavki za razvitie na vatreshniya voden transport. *Mechanics Transport Communications. Academic journal*. 15 (2). pp. I-7 – I-13.

2. Dimitrov, G. (2018) Usavarshenstvane na patnata infrastruktura v Dunavskiya region na Balgariya – factor za ustoychivoto mu sotsialno-ekonomichesko razvitie. *Regional Economy and Sustainable Development*. University of Economics – Varna. 17 November 2017, Publishing Science and Economics. pp. 334-347.

3. Gatovski, I. (2020) Povishanvane nivoto na ekologichnost na gradskiya avtobusen transport v Sofiya. *Sustainable Development of Urban Passenger Transport on the Territory of Sofia Municipality*. University of National and World Economy – Sofia. 30 November 2018. Publishing Complex – UNWE. pp. 118-125.

4. Valkov, V. (2017) Darzhavna administratsiya v sektor transport. *Mobility for a Connected World*. University of National and World Economy – Sofia. 28 October 2016. Publishing Complex – UNWE. pp. 183-188.

5. Yordanov, D. (2017) Business assessment of entrepreneurs activity by The modification of Forbe's methodology. *Infrastructure and Communications. Academic journal*. br. 11-12. pp. 248-252.

6. The official website of Ministry of Transport, Information Technology and Communications. [Online] Available from: <https://www.mtitc.government.bg/>.

7. The official website of Ministry of Regional Development and Public Works. [Online] Available from: <https://www.mrrb.bg/>.

8. The official website of National Statistical Institute. Republic of Bulgaria. [Online] Available from: <https://www.nsi.bg/>.

9. The official website of Road Infrastructure Agency. [Online] Available from: <http://www.api.bg/index.php/>.

**ПОТРЕБИТЕЛСКАТА „ИЗТЪНЧЕНОСТ“ – ПРОЯВЛЕНИЕ
НА УСТОЙЧИВОСТТА НА РАВНИЩЕ ИНДИВИДУАЛНО
ПОТРЕБИТЕЛСКО ПОВЕДЕНИЕ**

**CONSUMER "SOPHISTICATION" - A MANIFESTATION
OF SUSTAINABILITY AT INDIVIDUAL CONSUMER
BEHAVIOR LEVEL**

Гл. ас. д-р Мария Георгиева

Икономически университет – Варна

m.georgieva@ue-varna.bg

Chief Assist. Prof. Mariya Georgieva, PhD

University of Economics – Varna, Bulgaria

m.georgieva@ue-varna.bg

Abstract

One of the top global trends in consumer behavior for 2019 ¹ is the concept of consumer "sophistication" ². The principle statement is that the "sophisticated" customers have a high level of ethical awareness, designed to turn to "sustainable consumption". "Sophisticated" customers are oriented not only to buying good quality products at a reasonable price but they apply higher standards and criteria in their consumer choice. They are actively involved and responsible in the purchasing decision process, because they are convinced that each individual consumer choice has its own projection and impact on the quality of life for both - today and future generations. This suggests that the emergence of this segment can be interpreted as a form of manifestation of the sustainability at individual consumer behavior level.

Key words: *“sophisticated” customers; sustainability; sustainable consumption; consumer behavior*

JEL Code: M31

¹ EUROMONITOR INTERNATIONAL. (2019) Top 10 Global consumer trends 2019. 2019

² В чуждоезиковата литература „изтънчените” потребители се определят като „sophisticated”. Липсата на директен и точен превод на чуждицата „софистициран” в българския език дава основание да бъде използван нейн синоним. Поради тази причина „софистицираните” клиенти се идентифицират като „изтънчени”. Друг възможен превод – „комплексни” клиенти – по-компетентни от останалите; с изисквания, които дават основание да бъдат класифицирани като сложни в процеса на обслужване.

Въведение

Концепцията за потребителска „изтънченост“ е изведена като една от водещите в глобален мащаб тенденции в потребителското поведение за 2019 година (Euromonitor international, 2019)³. Предпоставки за нейната поява могат да се открият обаче още в началото на 21 век, когато вследствие на нарастващия стремеж на бизнеса и обществото към устойчиво развитие, настъпва преориентация на пазарния фокус. Котлър (2010) идентифицира този процес като нов етап за маркетинга - етап, в който приоритет се дава на ценностите (т.нар. Маркетинг 3.0), и в контекста на който потребителите търсят компании, които не просто предоставят най-добрите продукти или услуги на пазара, а чиито мисия, визия и ценности в максимална степен биха удовлетворили техния стремеж към социална, икономическа и екологична справедливост. Последното до голяма степен идентифицира поведението на „изтънчените“ потребители.

Принципна постановка е, че „изтънчените“ клиенти имат високо етично съзнание, проектирано в склонност да проявяват „устойчиво потребление“. „Изтънчените“ клиенти са ориентирани не просто към покупка на продукти с добро качество, на разумна цена, а към прилагането по-високи стандарти и критерии в потребителския избор. Това са клиенти, които са силно ангажирани и отговорни в процеса на вземане на решение за покупка, защото са убедени, че всеки индивидуален потребителски избор има своята проекция и отражение върху качеството на живот както на днешното, така и на следващите поколения. Това дава основания появата на този потребителски сегмент да се интерпретира като форма на проявление на устойчивостта на равнище индивидуално потребителско поведение.

³ Докладът на Euromonitor International „Top 10 Global consumer trends 2019“ извежда десетте основни тенденции в потребителското поведение за 2019. Една от тях е свързана с обособяването на профила на „осъзнатия“ /в превод от английски език – „conscious“/ потребител. Характеристиките в профила и поведението на този тип потребител, изведени в доклада идеологично съответстват и кореспондират с профила и поведенческите характеристики на „изтънчения“ потребител, което дава основание да се обобщи, че става въпрос за един и същ пазарен сегмент, който се отличава с етично съзнание, проектирано в етично, „устойчиво“ потребление. Дори може да се счита, че използването на термина „conscious“ е своеобразно преезизиране на широко използваното преди това определение - „sophisticated consumers“.

Потребителски сегменти според равнището на етично съзнание и поведение

Потребителската „изтънченост“ може да се разглежда като пазарно явление със сериозен потенциал за развитие, обусловен от нарастващата популярност на практиките на устойчиво производство и потребление.

Устойчивото потребление е специфична форма на потребителско поведение, което не кореспондира в еднаква степен на всеки потребителски профил. Като разглежда устойчивото потребление като проекция на интензитета на проявление на етичното съзнание на клиентите в тяхното поведение, представената на фигура 1 матрица идентифицира наличието на четири пазарни сегмента.

Сегментът на незаинтересованите потребители отразява онази част от пазара, при която етичните съображения не участват като критерии при формирането на решение за покупка. Характерно за този сегмент е осъзнатото дистанциране от проявите на устойчивост в упражняването на потребителското поведение.

		Равнище на етично съзнание	
		Високо	Ниско
Равнище на етично поведение/ склонност към „устойчиво потребление“	Високо	Сегмент на грижовните, етични, „изтънчени“ потребители	Сегмент на обърканите, несигурни потребители
	Ниско	Сегмент на скептичните, цинични и недоверчиви потребители	Сегмент на незаинтересованите потребители

Фиг. 1. Класификация на пазарните сегменти според равнището на етично съзнание и етично поведение на потребителите

Източник: фигурата е адаптирана по Carrigan, M., A. Attalla. The myth of the ethical consumer – do ethics matter in purchase behavior? // Journal of Consumer Marketing, Vol. 18 (7), 2001, p. 560 – 577.

Сегментът на скептичните, цинични и недоверчиви потребители и този на обърканите и несигурни потребители си приличат по - това, че и в двата случая е налице т.нар. „Пропаст между съзнание и поведение“.

ние” (Roberts, 1996), (Simorn, 1995) - термин, въведен през 90-те години на миналия век, който показва, че в определени ситуации, под въздействието или поради липсата на определени фактори между равнището на етично съзнание и равнището на етично поведение може да се наблюдава осезаемо разминаване. При наличието на определени условия и подходящи стимулации обаче, характерно за потребителите и от двата сегмента е, че те имат потенциал да се трансформират в „изтънчени” клиенти.

Сегментът на „изтънчените” клиенти обхваща онази част от пазара, която се отличава с високо етично съзнание и висока степен на склонност за упражняване на устойчиво потребление. Последните две характеристики могат да се разглеждат като естествено следствие от процеса на еволюция в профила на значима част от клиентите. Поредица от научни изследвания показва, че с развитието на пазарите през годините потребителите стават: осезаемо по-образовани (Hirschman, 1980); разполагат с широк достъп до информация, вследствие на което са по-добре осведомени (Alba et al., 1987); значително по-опитни са в реализирането на покупки (Sproles et al., 1978); по-компетентни в своя потребителски избор (Feick et al., 1987); все по -ценностно – ориентирани (Feick et al., 1987). Това дава основание на много автори да обобщат, че делът на съвременните потребители, които се идентифицират като „изтънчени” става все по-голям (Titus et al., 1996; Sauer, 1998). „Изтънчеността” се възприема като естествено провокиран отговор на нарастващата склонност към консуматорство⁴. Последното може да се интерпретира като абсолютен антипод на „устойчивото потребление”⁵.

⁴ Позиция, която беше изложена, широко обсъждана и възприета в рамките на дискусиите по време на 5-тата международна конференция за КСО, етика и устойчив бизнес, проведена в университета Бокони, Милано, Италия през Октомври 2016 година.

⁵ В някои литературни източници “устойчивото потребление” се нарича още „устойчиво консуматорство” (в превод от английски език – consumerism). Подобно отъждествяване обаче е недопустимо. Консуматорството, или както още се превежда - консумеризмът е понятие, което в съвременни условия има подчертано негативен оттенък. Отразява ситуация, при която потреблението е прекомерно, надхвърля реалните финансови възможности на хората и не съответства на реалния темп на развитие на икономиката. В този смисъл, няма как консуматорството да бъде устойчиво, то отразява ситуация, която нарушава естествения икономически баланс и застрашава интересите на обществото.

Устойчиво потребление

„Устойчивото потребление” е усъвършенствана форма на потребление, в която са заложили идеите за опазване на околната среда, подобряване на живота и по-ефективна употреба на природните ресурси. Като се позовават на дефиницията за устойчиво развитие, Василева и колектив разглеждат устойчивото потребление като процес, при който „днешните потребителски нужди се посрещат, без да се ограничават потребностите и възможностите на бъдещите поколения” (Vasileva et al., 2012). Крайната цел на устойчивото потребление е по ефективен и ефикасен начин да повиши качеството на живот за всички потребители от днешното и бъдещите поколения като в същото време минимизира свързаните с икономиката, обществото и околната среда вредни въздействия.

Значителен брой научни изследвания лансират и потвърждават тезата, че има резон устойчивото потребление да се разглежда като една от все по-често срещаните форми на потребителско поведение през 21 век. Още през 1994 г., в проучване на Минет Дръмрайт за *Journal of Marketing*, 75 % от потребителите споделят, че техните решения за покупка са били повлияни от репутацията на компанията, свързана с уважение към природата (Drumwright, 1994). През 2011г. Филип Котлър и Нанси Лий (2011) представят резултатите от изследване, проведено от Бизнесът за социална отговорност в 23 държави с 25 000 респондента. Заключениета от изследването показват, че: 90% от участниците очакват компаниите, от които закупуват продукти да са фокусирани върху нещо повече от печалбата; 60% споделят, че формират впечатленията си за една компания на база на социалната ѝ отговорност; 17% заявяват, че избягват покупката на продукти/услуги от компании, за които считат, че със своите действия оказват негативен ефект върху икономиката, обществото и околната среда. През 2015г. NIELSEN генерират подобно изследване, в обхвата на което влизат 30 000 респонденти от 60 държави по света. Резултатите от него показват, че 66 % от запитаните предпочитат да закупуват продукти от компании, които са интегрирали концепцията за устойчивостта в своите процеси, дори когато тези продукти са на цена – по-висока от средната за пазара

(Nielsen, 2015)⁶. Потребителите са все по-малко чувствителни към цената, но все по-взискателни и осъзнати в своите решения за покупки; те търсят продукти с естествен произход; вълнуват от ефектите на консумацията върху качеството на живот; силно ангажирани са с каузата за редуциране обема на използваната пластмаса. Тези и други тенденции са изведени като определящи за потребителското поведение в глобален мащаб през 2019 година според проучване на Euromonitor International (2019). Тяхното съвкупно проявление потвърждава актуалността и значимостта на темата за устойчивостта и в контекста на потребителското поведение.

Поради факта, че цитираните изследвания са проведени в чужбина, може да се формира разбиране, че те са релевантни само за пазарите, които обхващат. Различното историческо, икономическо развитие, както и социо-културният контекст във всяка държава безспорно дават отражение върху спецификата на поведение на местните потребители и ги диференцират от останалите пазари. По отношение актуалността и приложимостта на концепцията за устойчиво потребление в България обаче различия не съществуват. Това се потвърждава и от изведените в доклада на CLEANTECH Bulgaria (2014) няколко основни тенденции, присъщи за устойчивото потребление, както на чуждестранните, така и на местния, български пазар (Тенденция 1 : увеличаване търсенето на биопродукти; Тенденция 2: пазаруване на месни продукти, продукти от етични общности; Тенденция 3: увеличаване търсенето на продукти от рециклирани материали; Тенденция 4: благотворителни модели за устойчивост и доброволни схеми за въглеродни емисии; Тенденция 5: развитие на “Споделена икономика”/„Shared economy”).

Необходимо е да се направи уговорка обаче, че наличието на устойчив тип потребление не изключва съществуването на ситуации, при които за клиентите от значение е единствено набавянето на конкретен продукт/услуга с цел задоволяване на възникнала потребност без оглед на това – какъв ефект потреблението на този продукт/услуга има върху самия потребител, обществото като цяло или околната среда. С други думи, има ситуации и потребителски сегменти, при които, поради на-

⁶ За сравнение, подобно изследване е проведено и през предходните две години. Резултатите показват ясна тенденция на увеличаване на дела на потребителите, ориентирани към „устойчиво потребление” – през 2013г. - 50%; през 2014г. – 55 % и през 2015г. – 66%.

личието или отсъствието на определени фактори – финансови, личностни, ситуационни - устойчивото потребление е нерелевантно. Нещо повече, от гледна точка на научната прецизност е по-правилно да се каже, че устойчивото потребление е преимуществено присъщо за определен потребителски сегмент, този на „изтънчените” клиенти.

Същност и произход на потребителската „изтънченост”

За дефинирането на същността на сегмента на „изтънчените” потребители в маркетинговата теория условно са обособени две школи. Според представителите на първата (Sproles et al., 1978; Banes et al., 1993) „изтънчеността” представлява набор от определени характеристики, присъщи за клиентите. По – конкретно, тя се свързва с притежаването на достатъчно информация, знание, образование и потребителски опит, въз основа на които могат да бъдат взети информирани (ефективни) решения за покупка, при които клиентите получават максимална полза и удовлетворение от направения избор.

Поддръжниците на втората школа (Wu et al., 2000) не отхвърлят изложената позиция за същността на „изтънчеността”. Те я доразвиват като посочват, че основа за нейното формиране са коментираните характеристики, но истинското проявление на „изтънчеността” е в проектирането на тези характеристики в „мъдри” потребителски решения и избор. С други думи, „изтънченият” клиент е не просто добре информиран, опитен потребител, с високи критерии и изисквания при избора на продукт/услуга, а човек, който въз основа на акумулираната информация и знания взема решения за покупка, при които търси баланс между удолевотворяването на личните си цели и желания, с тези на предложителите, бъдещите поколения и обществото като цяло. В контекста на концепцията за устойчиво развитие, може да се обобщи, че „изтънчеността” е форма на проявление на устойчивостта на равнище индивидуално потребителско поведение.

Формирането на сегмента на „изтънчените” клиенти може да се разглежда като следствие от проявлението на две обстоятелства:

1) Наличието на неетични бизнес практики (Wu et al., 2011). Те правят клиентите бдителни във вземането на решения като аргументират необходимостта от висока степен на информираност на потребителския избор.

2) Все по-динамичното развитие на пазарите, широкото предлага-

не на многообразие от продукти/услуги, безпрепятственият достъп до информация в ерата на технологиите (Liu, 2010).

Последното дава основание да се обобщи, че „изтънчените” клиенти са сегмент, присъщ за зрелите пазари, на които има конкурентно предлагане, богат избор на продукти и услуги и добро информационно осигуряване. Съчетанието на тези условия прави някои маркетингови специалисти скептични към твърдението, че част от потребителите днес са по - „изтънчени” от част от потребителите преди години. Като анализират критично състоянието и условията на съвременните пазари Титус и Бранфорд изразяват съмнение в равнището на „изтънченост” на клиентите. Според авторите именно достъпността на информацията, съчетана с бурното развитие на технологиите, все по-голямото пазарно предлагане и ограниченото разполагаемо време за потребителски избор поставят клиентите в ситуация на невъзможност да формират истинско, задълбочено познание за предлаганите продукти и да вземат информирано, добре аргументирано решение за покупка (Titus et al., 1996).

Проведени през последните години изследвания обаче опровергават тези опасения и потвърждават, че на съвременните пазари действително има тенденция за поява и трайно присъствие на сегмент от „изтънчени” клиенти (Zhang et al., 2010). Клиенти, които имат способността бързо да се адаптират към променящите се пазарни условия, които са образовани, информационно обезпечени, осъзнати в своите решения; клиенти, които имат ясно изразена ценностна ориентация (Liu, 2010); клиенти, за които постигането на лично удовлетворение от направения потребителски избор е толкова важно, колкото и ефектът, който този избор има върху настоящото и бъдещите поколения.

Модел на Лиу

Лиу допринася за изясняване спецификите на „изтънчените” клиенти като представя обобщен модел, в който са диференцирани петте основни характеристики, описващи профила на „изтънчения” клиент, и в контекста на който са изведени три от най-релевантните за потребителската „изтънченост” следствия (Фигура 2) (Liu, 2010).

Моделът представя „изтънчените” клиенти като добре информирани потребители, които непрекъснато търсят и актуализират информацията, с която разполагат. Те познават пазара добре; имат високо

продуктово знание и опит. Склонни са да опитват нови продукти, но винаги при формирането на своите решения и избор за покупка са отчетливо ценностно – ориентирани.

Сред най-важните следствия на потребителската „изтънченост“ моделът идентифицира: по-високата представа за собственото Аз; по-високото самоуважение, присъщо за „изтънчените“ клиенти; както и склонността да се формира по-високо равнище на удовлетвореност от реализираната покупка. Последното от своя страна е предпоставка „изтънчените“ клиенти да се разглеждат и като сегмент със значително по-висок потенциал за прояви на лоялност в своето поведение.

Важно е да се подчертае, че коментираните следствия има условен характер. Проведени емпирични изследвания показват, че „изтънченото“ потребителско поведение може да бъде силно повлияно от действието на определен набор от фактори (пол, възраст, раса, образование, равнище на доход, равнище на религиозност, политическа ориентация) (Kaufmann et al., 2012). Дори при сегмент от потребители, идентифициращ се като „изтънчен“, силата и степента на проявление на тези фактори може да доведе до вече коментираната ситуация на „пропасть между съзнание и поведение“ и да постави под съмнение възможността за формиране и поддържане на лоялност.

Позовавайки се на вижданията на Котлър (2010), в заключение може да се обобщи, че „изтънчените“ клиенти се стремят не просто към функционално и емоционално удовлетворение при покупката на продукт или услуга, но едновременно с това и към удовлетворение на човешкия дух. „Изтънчените“ клиенти търсят и купуват продукти, които кореспондират на тяхната същност, вярвания и ценности; продукти, с които се идентифицират и чиято покупка може да бъде разглеждана като форма на себеизразяване (Palazzo et al., 2007)⁷.

⁷ Ситуация на „продуктов символизъм“, при която потребителите възприемат покупката и употребата на определени продукти и услуги като форма на себеизразяване.

Фиг. 2. Характеристики и следствия от „изтънчеността“ на клиентите

Източник: Liu, J. Y. A conceptual model of consumer sophistication. // *Innovative Marketing*, Vol. 6(3), 2010, p. 72.

Заклучение

Способността на компаниите да идентифицират сегменти, в които потребителите носят характеристиките на „изтънчеността“ може да добави стойност за бизнеса в няколко направления: 1) позволява на компаниите да профилират по-добре пазарните си оферти, което създава предпоставки за по-висока степен на клиентска удовлетвореност, повторни покупки, препоръки към потенциални клиенти и други; 2) оптимизиране на клиентските портфейли на компаниите с акцент върху клиенти с по-висока стойност или такива, които изискват обслужване, свързано със специфични компетенции на доставчиците; 3) по-ефективно финансово планиране предвид познаване на характеристиките на отделните групи клиенти в рамките на клиентските портфейли и други.

Съществува модел за профилиране на клиентите (емпирично потвърден) (Stanimirov et al.,2019), който отразява концепцията за потребителска „изтънченост“ и който може да бъде практически полелзен за оптимизиране на клиентските портфейли на компаниите и за по-ефективни финансово планиране. Неговото приложение има сериозен потенциал за развитие предвид прогнозата, че делът на потребителите,

които се идентифицират като „изтънчени” и проявяват характеристиките на това поведение устойчиво ще расте.

References

1. Alba, J. W. and Hutchinson, J. W. (1987) Dimensions of consumer expertise. *Journal of consumer research*, 13, March, pp. 411-454.
2. Barnes, J. G. and McTavish, R. (1993) Segmenting Industrial markets by buyer sophistication. *European Journal of Marketing*, 17(6), pp.16-33.
3. Carrigan, M. and Attalla, A. (2001) The myth of the ethical consumer – do ethics matter in purchase behavior? *Journal of Consumer Marketing*, 18 (7), pp. 560 – 577.
4. Drumwright, M. (1994) Social Responsibility Organizational Buying: Environmental Concern as a Noneconomic Buying Criterion. *Journal of Marketing*, 58, July, pp.1-19.
5. Feick, L. F. and Price, L. L. (1987) The market Maven: a diffuser of Marketplace information. *Journal of Marketing*, 51(1), pp. 83-97.
6. Hirschman, E. C. (1980) Innovativeness, Novelty seeking and Consumer Creativity. *Journal of Consumer Research*, 7(3), pp.283-295.
7. Kaufmann, H. R., Ali Khan Panni M. F. and Orphanidou, Y. (2012) Factors affecting consumers' green purchasing behaviour: an integrated conceptual framework. *Amfiteatru Economic*, 14 (31), pp. 59-60.
8. Kotler, F., Katardjaya, H., Setiawan, A. (2010) *Marketing 3.0*. Lokus.
9. Kotler, F., Lee, N. (2011) *Korporativnata socialna otgovornost – naj – dobroto za vashata kompaniya i vashata kauza*. *Roj Communication*, p.14.
10. Liu, J. Y. (2010) A conceptual model of consumer sophistication. *Innovative Marketing*, 6(3), pp. 72- 73.
11. Palazzo, G. and Basu, K. (2007) The Ethical backlash of Corporate Branding. *Journal of business ethics*, 73(4), pp. 335.
12. Roberts, J.A. (1996) Will the socially responsible consumer please step forward? *Business Horizons*, 39 (1), pp.79-84
13. Sauer, N. E. (1998) *Consumer Sophistication: Conceptualization and Measurement of a neglected marketing construct*. University of Mannheim, pp.1-20.
14. Simon, F. L. (1995) Global corporate philanthropy: a strategic

framework. *International Marketing Review*, 12 (4), pp. 20-37.

15. Sproles, G. B., Geistfeld, L. V. and Badenhop, S. B. (1978) Informational Inputs as Influences on efficient consumer decision making. *Journal of consumer affairs*, 12, pp.88-103.

16. Stanimirov. E. and Georgieva, M. (2019) Customer profiling based on the criteria of sustainable consumption. *Ikonomicheski izsledvania. Sofia* : Econ. Research Inst. Bulg. Acad. of Sci. 28 (3). pp. 3-17.

17. Vasileva, E., Ivanova, D., Tipova, N., Stefanov, S. (2012) *Ustoichivo potreblenie w Bulgaria*. Izdatelski kompleks UNSS – Sofia, p.8.

18. Wu, B. T., Titus, P. A., Newell, S. J. and Petroschius, S. (2011) Consumer sophistication: the development of a scale measuring a neglected concept. *Marketing Management Journal*, Spring, pp.16.

19. Wu, B. T. and Titus, P. A. (2000) On consumer sophistication: an expanded view. *Association of Marketing Theory and Practice Conference*, pp.212-217.

20. Zhang, Z., Huang, J., Qiu, H. and Huang, Z. (2010) *A consumer segmentation study with regards to genetically modified food in Urban China*. Food Policy.

21. CLEANTECH BULGARIA (2014) Doklad: ustoichivoto konsumatorstvo, pp.6-9.

22. EUROMONITOR INTERNATIONAL (2019) *Top 10 Global consumer trends 2019 report*.

23. NIELSEN (2015) *The Sustainability Imperative. New insights on consumer expectations. report*, pp.8.

FORMATION AND IMPLEMENTATION OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN GREEN INFRASTRUCTURE OF URBANIZED URBAN SPACES

*Chief Assist. Prof. Petar Marinov, PhD
Institute of Agricultural Economics – Sofia, Bulgaria
tea4er@mail.bg*

Abstract

One of the most complex problems of the last human civilizations is related to the global issues of the exploitation of natural resources - their conservation, eventual restoration, creation and expansion of the Green spaces in the urban environment and beyond. The basic research methods are: empirical, historical, situational and Case-study. All this gives rise to the application of a new methodology and paradigm (model creation), adaptable to the formation of Green spaces in urban areas. Green infrastructure or Green cities, based on "new" principles and phasors, are the way out of the emerging Global Environmental Disaster.

Key words: *Sustainable Development, Green infrastructure and Green Cities.*

JEL Code: *R1, R2*

Introduction

Climate change in the future will be the most commonly used words in the life of the human individual. This natural element is a concomitant fact and factor for humans in their evolutionary development. It continues to have a direct impact on lifestyle, regardless of the individual's adaptability to which climate zone you live. New technologies used in people's daily lives to improve the quality of life cannot overcome the negative effects of climate change in the long run or in the short term. It is obvious that the use of natural resource capital cannot be exploited at such rates, which are typical for the beginning and the middle of the 20th century. A new methodology is needed to balance the priorities and attitudes of modern human society. The creation of a new methodology and paradigm related to Sustainable Development must be applicable to the development of Green zones in urban areas and the creation of a new type - Green cities. Developments in the field of Sustainable Development are working for a number of scientists (Bachev, 2010, Borisov, 2019, Markov, 2018, Todorova, 2017, Mihailova, 2019). In the sphere and development of Green

infrastructure in urban areas, part of the scientific potential (Nedeva K, 2015, Todorova, 2017, Bachev, 2016, Milusheva, 2018, Marinov, 2019, Markov, 2019) and Green settlements (Aleksandrov, 2006, Borisov, 2009, Petrov, 2010, Marinov, 2017). Setting up new issues and forming a paradigm for Green areas and Green villages is an open process that will still need to be developed and implemented across Europe and Bulgaria.

Sustainable development - the basis for forming the Green infrastructure and Green cities

The idea of sustainable development was first introduced by (Mill, 1848), who introduced the term "steady state". In this category, it determines the development at a level where the typical statistical population is served by statistical capital. In the 1970s, the Roman Club introduced the ideas of (Donella H., et al., 1972) in a new direction, seeking answers to the questions:

- What does will if the pumping of natural resources at an accelerated rate, their quantity, will continue?

- What did will remain for future generations?

Of course, the answer is too scary and leads to an apocalypse globally. Continuing at the same pace as the exploitation of natural resources and the development of humanity at the pace of the 1950s and 1960s, it will die from a shortage of natural resources or from an environmental disaster. The research philosophy of the research teams commissioned by the Club of Rome is revealed here. A new look at Sustainable Development is given (Daly, 1977), which links it to a permanent stockpile of people and resources, with the technical progress of the population being presented as an integral part of the environment. Humanity as a system is evolving within certain limits and must be taken into account in order not to have an irreversible global impact. In 1983, the World Commission on Environment and Development was established at the United Nations Organization (UNO). She was commissioned to produce a report entitled "Our Common Future", led by Ms. Gru Bruntland, then Prime Minister of Norway. The publication of the report took place in 1987, marks the beginning of modern concepts of the interaction between human society and the way of exploitation and conservation of natural resources. Sustainability research is accompanied by different approaches that require multiplication. It is not possible to produce a universal set of sustainability indicators that are

universally applicable. Each country and region should have its own set of indicators that are specific and on the basis of which different sustainable development programs should be developed. The social and economic status of each region or region, its development programs, as well as national strategies and plans must be taken into account when planning the goals and objectives for sustainable development. The concept of sustainable development is characteristic of all sectors and sectors of the economy. As a continuation of the concept of sustainable development is the Green Infrastructure, the next step of human civilization towards maintaining the natural balance, society and nature.

The concept of “Green Infrastructure” was introduced in the United States of America in the mid-1990s, which draws attention to the connection, human-nature, of the use of natural resources in urban areas and beyond. Underlying is the importance of ecosystems, their natural impact on society and the rapidly evolving urbanization process. The concept of “green infrastructure” is rapidly gaining ground in popular science literature worldwide. The term entered the EU in the late 1990s and was largely associated as part of the notion of rural areas, and in particular with the endorsement of “Natura-2000”. With regard to the development of green infrastructure as a concept, EU committees related to environmental protection and development come up with different opinions and definitions on the terminology and interpretation of the concept of “Green infrastructure”. One of these is the conclusion of the EU Ministers of the Environment of 03.03.2010 on biodiversity, document № 7536-10: “Green infrastructure is an interconnected network of natural areas, including farmland, greenways, wetlands, parks, forest reserves, autochthonous plant communities and marine areas that naturally regulate runoff, temperature, flood risks, and the quality of water, air and ecosystems”.

According to (Davies C., et. Al., 2014), “Green infrastructure as a physical environment in and between cities, towns and villages is a network of open space multifunctionals and includes (formal) parks, cities them, forests, green corridors, water courses, street trees and open countryside”.

According to the author of the publication, without claiming the completeness of the problem posed, he proposes the following interpretation: “Green infrastructure is a collection of components (climate, water, soil, flora, fauna, etc.) located both inside and outside the urban areas involved in the formation of ecosystems related to a specific territory”.

The creation and development of green infrastructure is essential for the time being in all types of settlements in Europe. Its functioning as part of an urban environment has a direct impact on people's lives, according to their perception and capacity, as an infrastructure object. The introduction of this type of space into the urban environment contributes to a higher quality of life. The flora is directly involved in the processing of carbon dioxide, absorbs the accumulation of water mass and moisture, in large amounts of rainfall, on the other hand during the months of high temperatures and lack of precipitation, has a favorable effect in the area of its construction. Green infrastructure creates the conditions for the formation of a specific micro climate. The positive effects created by this infrastructure can be used as a basis for the development of green cities in the coming decades of the XXI century.

The Paris Climate Conference, held on 12.12.2015, involving 195 countries, is an agreement that entered into force on 4.11.2016. This act is the first global agreement between countries for specific measures to counter the temperature rise of the planet. The Treaty includes 31 pages with specific quantitative parameters, which should strengthen the implementation of the United Nations Organization, Framework Convention on Climate Change (UNFCCC), launched at the Earth Summit in 1992 in Rio de Janeiro. The Paris Agreement includes three main objectives: 1) Limiting global warming to less than 2 C° by 2050 compared to the pre-industrialization period. The goal is to limit warming by the end of the 21st century to only 1,5 C°. 2) Enhancing the ability to adapt to the negative effects of climate change and promoting the sustainability of climate change and reducing greenhouse gas emissions in a way that will not harm food production. 3) Encourage the flow of funds in the field of greenhouse gas emissions reduction and climate change resilience. It is necessary to reduce greenhouse gas emissions and CO₂ in the atmosphere from 40% to 70% in order to reduce the rise in temperature values from anthropogenic activity. In order to maintain the average values of the earth's temperature up to 2 C° at this stage, as a consequence, they continue to reduce the values of harmful emissions up to 70-90%. The next step is to reach an average temperature for planet Earth within 1,5 C° as a parameter of the Paris Climate Conference in 2015.

Cities are the places of life for most people. By 2050, over 50% of the planet's population will be located in urbanized areas, and by 2070, over

80% will live in them. This is probably the path to progress, creating territories where the majority of the population should concentrate. The problem of ecology has not been resolved, despite the various measures and systems imposed in urban spaces. Large cities, on the other hand, are economic centers that create a huge number of jobs related to the socio-economic activities of a country. Within the borders of Europe, this type of urban area is important for the flow of financial flow. They form the central nucleus of the big city and, in most cases, are the interface between the various social and economic sectors. The high standard in Europe's agglomerations creates the condition for the formation of a material society dependent on new technological products. The consumer society and the big producers have formed a "vicious circle", pumping natural resources, turning them into goods, satisfying the "predatory hunger" of people for material benefits. A morally obsolete or worn-out commodity becomes an unnecessary thing that needs to be thrown away, and this is where the enormous problem and global dimension arises - What to do about unnecessary things?

Factors for the formation of Green Cities

The new green cities, the future of human civilization, can answer this question. The creation of this type of city is based on factors on which the philosophy of the new type of settlement is built in a vertical and horizontal aspect.

- Economic factors represent the financial appearance of the green city. The development of the financial sectors includes: banks, financial and commercial companies, insurance companies, business parks. They relate to an investment policy aimed at creating a new generation of technologies serving the social and economic sectors of the green city.

- The social factors are the most significant and basic ones on which the philosophy for the development and functioning of the green city, as a conceptual doctrine, is based. These types of factors should be geared towards environmental and social activities that serve the city's residents.

- Geodemographic factor, includes all known and used elements in geodemography - fertility, mortality, natural and mechanical growth, as well as migratory mobility. For the green city, maintaining an approximately equal population is an important element. The whole system of the city is based on a certain number of inhabitants, and from here the socio-economic

life will be engaged with that number.

- Infrastructural factors are also key to the development and functioning of the Green City. They can be divided into several sub-groups according to the function of use - underground and aboveground.

- The climatic factor is the subconscious reason for creating this type of city. The construction of green cities and their functioning on the basis of a natural way of life may delay the apocalyptic picture of the ecological catastrophe of the planet.

- The environmental factor will be indicative of the green city, maintaining the ecological environment throughout the urban space at horizontal and vertical levels will be a core function of the whole system. The recycling of all types of waste products, whether household or industrial, will be mandatory, site-specific. Their processing will be linked to new technologies.

Implementation of principles in the formation of the Green City

The philosophy behind building a Green City must be based on principles that must be respected in order for this type of city to function.

- The Green City must be an administratively autonomous unit, as a way of managing within the boundaries of the land. As a management model, a center-periphery can be applied, the connection being bidirectional, the flow of information from all spheres or sub-spheres to flow through a major software base.

- The implementation of new technologies and technological solutions must be tailored to and directed towards the ecological way of life of people. Their application should be in the areas of transport, the recycling of any type of waste product.

- Full control of management at all levels. It must include the entire computer system to which all systems and subsystems are connected. The human factor in the form of administrative management must have access to all databases in socio-economic life.

- All subsystems (administrative and social) are connected in one basic system, so it will be easier to control and manage the urbanized area. This will make it easier to serve and inform citizens. In the event of a problem in social or economic activity, it can be easily located and eliminated.

- Investments in green cities should aim at creating new technologies,

mainly related to the processing and utilization of industrial and household waste products.

- The education system should aim at forming a new type of thinking and consciousness. New knowledge must answer and ask questions aimed at rediscovering the Planet, such as a living system and symbiosis between man and nature. Education should be a priority area for all age groups.

Defining a green city at this stage is difficult and will probably be inaccurate, for the practical reason that there is currently no such settlement in the world that fully satisfies its needs and needs through alternative energy or processes over 95% of household waste, industrial activity, transport or more, activities. Without claiming exhaustiveness of the issue, I propose my definition of a green city, based on the factors and principles presented: “An urbanized synergistic zone, wholly linked to a single technological system, governed solely by the environmentally friendly way of life in the socio-economic sphere of the people”. The new way of life will be the key to the survival of the fifth human civilization. This is the right way to avoid the global environmental catastrophe, through a new paradigm - the development of Green Infrastructure and Green Villages.

Conclusion

Sustainable development, as an interpretation, is continuously expanded. The definition has established itself as an “emblem” for ecology, but the theory does not correspond to reality. Homo sapiens continues to contaminate and destroy its only home planet Earth. The likely measures outlined for the next fifty years at the 2015, Paris Conference may be delayed. The functioning of the green city must be based on synergies between the different principles based on invoiced development. Each system or subsystem must be developed and operated solely in the direction of an environmentally sound lifestyle. The symbiosis between society and the natural environment can function in an urban environment, provided that man does not destroy the habitat. The urban ecosystem may be destroyed as a result of economic activities, but its restoration is essential for the inhabitants (plants, animals and people) of the area. On the continent, Europe has a number of settlements and cities that can become an oasis of “the new way of life”. It is possible for the domino effect to emerge - to the old town, to build a new green settlement.

Acknowledgements

We wish to thank of the National Scientific Program “Healthy foods for a strong bio-economy and quality of life” to work Package 4.1. Importance of bio-economy for regional development, agro-food chains and quality of life. For the publication of the scientific material.

References

1. Aleksandrov, A., (2006), Teoritichni osnovi na urbanizma, izd. „Institut za Modernostta“, Sofia.
2. Bachev, H., (2010), Mechanisms of governance of agro-ecosystem services, in Achieving environmental security: ecosystem services and human welfare. IOS Press, Washington, DC.
3. Bachev, H., (2016), Defining and Assessing the Governance of Agrarian Sustainability, *Journal of Advanced in Law and Economics*, Volume VII, Issue 4 (18), 797-816.
4. Borisov, P., (2019), Razvitie na ikonomicheskata ustoichivost na lozarskite stopanstva. Fast Print Books, Plovdiv.
5. Borisov, P., et., al., (2009), Biznes planirane, izd. „Letera“, Plovdiv, p. 214.
6. Daly, H., (1977), Steady State Economics, Freeman, San Francisco.
7. Davies, C., et., al., (2014), Green Infrastructure Planning Guide., https://www.researchgate.net/profile/Maggie_Roe/publication/265012095
8. Donella H. et., al., (1972), The Limits to Growth, A Report for THE CLUB OF ROME'S Project on the Predicament of Mankind, Universe.
9. Marinov. P., (2019), Promenjashta se Evropa, izd. Fast Print Bookq Plovdiv.
10. Marinov, P., (2017), Infrastrukturi na selskite raioni na Ugen Centralen raion, Plovdiv, izd. Fast Print Bookq Plovdiv.
11. Markov N., (2019), Spatial analysis of trade activity using geographic information systems, *Economic Thought Journal*, p. 111, ISSN 0013-2993.
12. Markov., N., et., al., (2018), Izpolzvane na geografski informacioni sistemi za izmervane na prostranstvata dostapnost do zdravni uslugi, Regionalni disproporcii i biznes vazmognosti, Trakiiski universitet, p. 86.
13. Mill, J. St., (1848) Principles of Political Economy,.
14. Milusheva, V., (2018), Aspekti na rastega na “Aurubis Bulgaria”

AD, doklad Nauchen forum v Bulgaria, Predizvikatelstva na nauchnia razteg v Bulgaria, 25-26.11 Noemvri izd. UNWE, pp 326-333.

15. Mihailova, M., Urban forests: Bioeconomy and Added value, 12th International Scientific Conference Digitalization and Circular Economy: Forestry and Forestry Based Industry Implication, Varna, Bulgaria, September 11-13. 2019, pp 117-125.

16. Nedeva K. N., et., al (2015), The Green infrastructure - a new approach to achieve sustainable development in the region, a scientific international Conference – „Promising problems of Economics and Mmanagement – collection of scientific articles, Publishing house „BREEZE“, Montreal Canada, 26-30.10.2015 y. pp. 141-145.

17. Petrov, K., (2010), Urbanistika i gradsko planirane, izd. Avangard Prima.

18. Todorova, K. (2017), Adoption of ecosystem-based measures in farmlands – new opportunities for flood risk management, Trakia Journal of Sciences, Vol. 15, Suppl.1. pp. 152-157

19. Todorova, K. (2017), The role of farmers in implementing ecosystem-based approach for flood risk management – a case study in Bulgaria, Conference proceedings in ITEMMA 2017 “Recent Advances in Information Technology, Tourism, Economics, Management and Agriculture”, Budapest, Hungary, pp. 883-891.

ПОТРЕБЛЕНИЕТО НА БИО И ЕКОПРОДУКТИ – МОТИВИ И ВЛИЯНИЯ НА ДЕМОГРАФСКИТЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ

THE USE OF BIO AND ECO-PRODUCTS – MOTIVES AND THE IMPACT OF DEMOGRAPHICS

Гл. ас. д-р Свилен Иванов

Икономически университет – Варна

svilen.ivanov@ue-varna.bg

Гл. ас. д-р Ваня Кралева

Икономически университет – Варна

vanya.krалева@ue-varna.bg

Chief Assist. Prof. Svilen Ivanov, PhD

University of Economics – Varna, Bulgaria

svilen.ivanov@ue-varna.bg

Chief Assist. Prof. Vanya Krалева, PhD

University of Economics – Varna, Bulgaria

vanya.krалева@ue-varna.bg

Abstract

The main objective of this report is to analyze the motives behind the decision to consume bio and eco-products and the role that demographic characteristics play in this process. In order to fulfill this goal, there was conducted a research including a combination of qualitative and quantitative studies among Bulgarian respondents. In the qualitative study it was found that the main motive for the purchase of bio and eco-products is the care for the personal and family health of the respondents. The analysis of the quantitative data collected within the research program reveals a fairly insignificant impact of demographic characteristics on the purchasing decision.

The results of the conducted research can serve to build strategies for positioning bio and eco-products on the Bulgarian market. They can also be used in further studies of the decision-making mechanism in the segment of these consumers.

Key words: *bio products, eco-products, qualitative methods.*

JEL Code: *M31*

Въведение

Важната роля, която изпълнява маркетингът за насърчаване на устойчивото поведение на потребителите, е обект на редица дискусии в научните публикации. Приносът на използваните маркетингови стиму-

ли в така нареченото „превключване“ от не-устойчиво към устойчиво потребление се разглежда в рамките на комбинация между въздействието на посланията и психологически фактори като социално влияние, формиране на навици, самооценката на потребителите и техните чувства и познания за устойчивото поведение (White, Habib, & Hardisty, 2019). В други проучвания се разглежда и връзката между демографските характеристики и психологическите фактори, които обуславят устойчивото потребление – като например между пола и чувството за вина, или между пола и мотиви, обуславящи егоистичното поведение (Muralidharan & Sheehan, 2018). Въз основа на проведени емпирични проучвания се дискутират и връзките между устойчивото поведение на потребителите и ролята на възприеманата ефективност на действията им (perceived consumer effectiveness) и възприеманата трудност (perceived difficulty) при осъществяването на тези действия, като се препоръчва адаптацията на маркетинговите стимули спрямо тези групи мотиви (Zralek & Burgiel, 2020).

При изследването на мотивите, които обуславят устойчивото поведение, освен вече посочените количествени и експериментални проучвания, се използва и комбиниран подход, който включва и събиране на емпирична информация чрез качествени методи, с цел разчитането на тези мотиви (Eberhart & Naderer, 2017). Настоящото проучване, което е част от научен проект на тема „Релацията активизъм – устойчиво потребление“ залага върху подобен подход. Чрез провеждане на пилотно качествено проучване (осем дълбочинни интервюта) се изследват групите мотиви, които обуславят покупката на био екологични продукти, което поведение авторите разглеждат като част от устойчивото потребление. В рамките на проведено последващо количествено проучване (онлайн анкета, попълнена от 212 потребители от България) са набрани емпирични данни, в т.ч. и за демографските характеристики на респондентите, които са обект на последващ анализ.

1. Основни мотиви за потребление на био и екологични продукти

В рамките на пилотното проучване е проведено качествено изследване, което включва осем дълбочинни интервюта с респонденти от България, проедени в периода юли-август 2019 г. При подбора на респонденти са дефинирани две основни изисквания – да имат опит с пот-

реблението на био и екологични продукти и наличието на проявления на активно устойчиво поведение (участия в граждански протести и инициативи, отношение към дарителство и доброволчество и стремеж към ограничаване на потреблението на продукти и енергийни ресурси в рамките на домакинството). В този смисъл потреблението на био и екологични продукти се разглежда като част от устойчивото поведение на респондентите и се предполага наличието на връзка между мотивите за това поведение и изборът на тези групи продукти.

При концептуализиране на проучването е възприето съществуването на две основни групи мотиви, обуславящи потреблението на био и екологични продукти – екоцентрични и егоцентрични. Първата група е свързана с желанието на потребителите чрез покупката на този вид продукти да допринасят за постигане на целите на устойчивото развитие (стимулиране на производителите, намаляващи вредния екологичен отпечатък, развитие на пазара на био екопродукти, съхраняване на ресурси като плодородие на почвата и т.н.). Втората група мотиви препраща към личната полза, която потребителите могат да извлекат от консумацията на тези продукти (грижа за здравето, по-добър вкус, модни тенденции, социално влияние чрез консумацията им и т.н.). Въз основа на описаната концептуализация на групите мотиви и включените в тях променливи е проектиран изследователския инструмент (сценарий, основни и уточняващи въпроси) за провеждане на дълбочинните интервюта и анализа на събраните чрез тях емпирични данни.

Интервютата се провеждат по общ сценарий по общи тематични зони, като е възприето при задаването на уточняващите въпроси да се използва подходът на индиректното им задаване, с цел намаляване на риска отговорите да са изкривени от формулировките на интервюера по време на водене на интервюто (Walvis, 2003). Зоните на интерес са операционализирани чрез следните въпроси:

- С какво биопродуктите са по-добри от конвенционалните продукти – тук се разглеждат потребителските оценки на тази група продукти спрямо конвенционалните продукти с цел извличане на онези продуктови характеристики, които участват във вземане на решението за покупка.

- Какво ви накара да се ориентирате към купуване на биопродукти – тук търсената информация е за основните мотиви, които карат хората да купуват продукти в изследваните продуктови категории.

Възприето е, че първоначалния интерес е пряко свързан с основния мотив за покупка и избор на продукт.

- Какво би ви накарало да спрете да купувате био и еко продукти – в тази зона се изследват мотивите, свързани с недоверието към продуктите и участниците в пазара. Търси се връзка и с важноста на ключови продуктови характеристики за респондентите.

- Как проверявате качеството на биопродуктите – тук търсената информация е за идеалната представа на биопродуктите за продуктова категория. Чрез тази група въпроси се изследва и ключов фактор на пазара – доверието.

- Могат ли био и еко продуктите да заменят изцяло конвенционалните продукти – в тази група са включени въпроси, свързани с изследване на убеждението на респондентите за важноста на продуктова категория при постигането на устойчиво потребление от една страна, и от друга – оценките им за поведението в социалните им мрежи.

- Отношението към хората, които не купуват био и еко продукти – тук в изследователския интерес попада отношението към некупувачите, от където може да бъде изведено диференцирането на социалното обкръжение на изследваните респонденти.

- Как бихте описали типичния купувач на биопродукти – тук се изследва имиджът, който потребителите на биопродукти имат и елементите, които го изграждат. От дадените дефиниции и оценки могат да бъдат извлечени и групите мотиви за покупка по метода на идеалната представа.

- Кой печели от пазара на био и екологични продукти – тук основната задача е да се изследват представите за ползите, които могат да бъдат извлечени от потреблението на биопродукти според респондентите. Търсено е съотношението между екоцентричните и егоцентричните мотиви за решението за покупка.

Въз основа на набраната емпирична информация по описаните зони на интереси могат да бъдат формулирани няколко по-важни заключения. Като цяло респондентите свързват биопродуктите по-скоро с техния „естествен“ произход, а именно с начина им на производство и дистрибуция, а не толкова с отделна категория сертифицирани продукти, подлежащи на стриктен контрол на качеството и произхода им. Основната характеристика, която им се приписва, е по-добрият им вкус и различен външен вид. Тези оценки насочват вниманието към ползи-

те, които потребителите извличат от консумацията им много повече, отколкото с ефекта, който потреблението им може да окаже върху постигането на екологичен баланс и целите на устойчивост. В този контекст основният мотив за покупката на изследваната продуктова категория може да се свърже с персонална грижа за здравето. Респондентите изразяват мнение, че биопродуктите, ако не по-поллезни, са по-малко вредни от конвенционалните заради качеството, състава им и заради по-малкото химикали, използвани при тяхното производство. Респондент 6 обвързва мотивите си за покупка с чистотата на храната:

„Винаги сме търсили по-чистата храна; храната, която има по-естествен произход, по-малко химия, по-малко обработки и по-кратък път от производител до потребител.“

Може да се посочи, че за респондента описаните продуктови характеристики са свързани със състава и цената им (търсене на продукти с по-малко добавена стойност заради късия дистрибуционен канал), като очевидно се визират екологичните, а не биопродуктите, отличаващи се с по-висока крайна цена заради сертификационни изисквания и специфични условия за логистика.

Сред респондентите се среща и различна гледна точка при оценките за продуктовата категория. Респондент 4 посочва, че има скептично отношение към предлагането им, което се корени в

“...начина на производство и регулация. Предполагам, че не спазват това, което казват и пишат, предвид занижения контрол и корупцията. Не е конкретно, нямам представа, но предполагам, че е така. Защото така е във всички останали области на живота ни.“

По същество това също може да се разглежда като убеждение, което не е придобито на база на собствения опит, тъй като респондентът не посочва да има такъв. Подобно мнение изказва и Респондент 5, посочвайки, че „...тогава [по времето, когато е работил в специализиран магазин за биопродукти] мислех, че имат по-добро качество [от конвенционалните продукти]“. В рамките на интервюто респондентът демонстрира несигурността си какъв точно факт или събитие е променило това му отношение.

Основните причини, които респондентите посочват за покупка на биопродукти са свързани с грижата за здравето – тяхното, или свързаните грижи с появата на малко дете в семейството. Един от респондентите (Р. 3) посочва като причина „нарастване на предлагането, появата

на специализирани магазини и увеличаване на асортимента“ – или иначе казано увеличаването на дистрибуционното покритие. Двама от респондентите (Р. 4 и Р. 6) обвързват мотивите за покупка с това, че биопродуктите са „по-естествени“ от конвенционалните, но като цяло търсенето на „естествени“ хранителни продукти се обвързва със желанието за здравословен начин на живот и опита им да намалят негативния ефект, който имат върху здравето им масово произвежданите продукти.

Независимо от факта, че респондентите в проучването имат опит с покупката и употребата на биопродукти, те срещат трудност да дефинират начина, по който оценяват качеството им. За някои то е свързано с по-добрия им вкус (Р. 2, Р. 3 и Р. 5), за други с „по-голямата им трайност“ (Р. 6), или с „нетрадиционния им външен вид“ (Р. 4) или пък се извършва въз основа на „мнението на приятели“ (Р. 1). Всъщност неспособността да дефинират собствени критерии за оценка на качеството на продуктите извън вкуса и външния вид, показва, че интервюираните базират оценките си единствено на сетивния си опит, но не и на допълнителна информация за продукта или производителя, която са търсили, събирали и анализирали. В убежденията им биопродуктът е такъв продукт, който е произведен с възможно най-малко вредни за здравето съставки, има нетрадиционен външен вид и се продава на по-висока цена.

В този контекст респондентите са категорични, че биопродуктите не могат да изместят конвенционалните продукти на българския пазар. Освен аргументите за по-високата цена, която е непосилна за българския потребител, двама от интервюираните виждат подобна възможност „някъде, в далечно бъдеще“, само „ако хората се променят“ (Р. 7). Респондент 4 дефинира по-подробно условията, при които би била възможна такава промяна:

„Смятам, че се скрива информация от потребителите, като не им се казва, че даден продукт е произведен с помощта на вредни химикали. Това скриване на информация пречи на масовия потребител да се замисли и да потърси продукт, който е произведен без или с много по-малко вредни химикали...“

Според респондента единствено ако бъде преодоляна информационната асиметрия чрез натиск на обществото върху контролните органи, хората „могат да се осъзнаят“. За Респондент 3, обаче подобен сце-

нарий не се приема като възможен, тъй като „хората нямат достатъчно съзнание, за да купуват и произвеждат“. Ако към това убеждение се добави и споделяното мнение, че корупционните практики в държавата разрушават доверието в начина на производство и дистрибуция на биопродуктите, може да се посочи, че като цяло интервюираните са песимистично настроени към настъпването на такава промяна.

В интервютата отношението към купувачите на биопродукти е по-скоро като неутрално. Покупката на биопродукти се разглежда като въпрос на личен избор и във връзка с това интервюираните не различават по някакъв начин купувачите от „не-купувачите“. Всички интервюирани, обаче, имат ясно дефиниран за себе си профил на купувачите. Определяни са като хора, които „разбират живота по различен начин“ (Р.1) В тази група хората се определят най-общо като „осъзнати“ или „по-осъзнати от другите по отношение на здравето си“ (Р. 4 и Р. 6) а от там и като модел за поведение, защото са „по-загрижени за околната среда“ (Р. 2, който дефинира характеристиката не посочва дали и какъв ефект има консумацията на биопродукти върху околната среда). Само при един от респондентите, обаче, тази „осъзнатост“ надхвърля грижата за здравето и обхваща цялостното поведение на купувача на биопродукти (Р. 4):

„Хората, които използват биопродукти не се ограничават само до консумацията на биопродукти. Те биха карали по-икономични автомобили, биха се возили по-често на градския транспорт... Това е начин на мислене – не можеш да се ограничиш и само с един ъгъл от живота да се задоволиш – ти го разпростираш върху целия си живот.“

Може да се посочи, че единствено в тази зона се прави макар и слаба връзка между консумацията на биопродукти и модела на устойчиво поведение на хората. За другите интервюирани не може да се каже, че дефинират такава връзка – те определят купувача на биопродукти като по-скоро егоцентричен, а не екоцентричен според възприетото тук разграничение. При някои от оценките за купувачите на биопродукти се наблюдава и негативен характер. Респондент 3 обобщава отношението си към купувачите на биопродукти по следния начин:

„Човек трябва да бъде по-умерен. Родителите, които го правят [купуват за децата си основно биопродукти и ограничават консумацията на други], се възприемат като някакви маниици.“

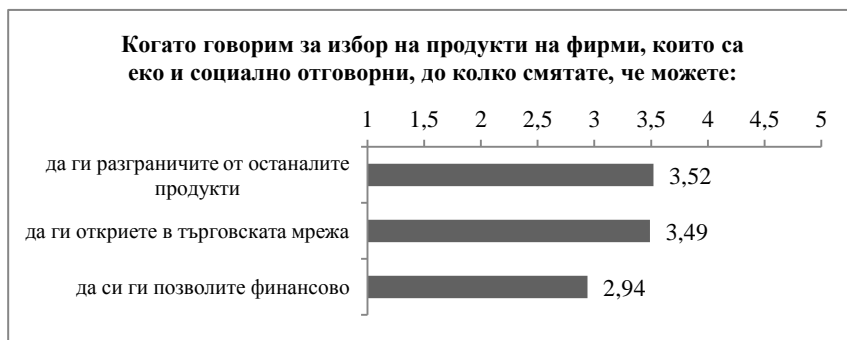
Подобно мнение застъпва и Респондент 5, характеризирайки крайностите, до които, според него достига един сегмент от потребителите на биопродукти - „веганите, които са фанатици и не приемат друго мнение.“ Въз основа на това може да се обобщи, че интервюираните възприемат типичния купувач на биопродукти като осъзнат човек, който се грижи предимно за собственото си и това на семейството здраве, загрижен е в някаква степен за околната среда, но в същото време понякога е склонен да стига до крайности, в случаите, когато заема ролята на „посланик“ на идеята за здравословен начин на живот и опазване на околната среда, в случаите, когато проявява характеристики на „екоекстремист“.

2. Влияние на демографските характеристики върху потреблението на био и екопродукти

Връзката между демографския профил на потребителите и склонността им да консумират био и екологични продукти е анализирана в рамките на количествено изследване, проведено в периода февруари – март 2020 г. Данните са набрани посредством онлайн допитване сред 212 потребители от България. Изследването е проектирано като инструмент за апробация на разработен от авторите модел на устойчивото поведение, което включва в себе си различни форми на потребление и гражданска ангажираност с проблемите на устойчивото развитие. За целите на настоящия доклад са използвани части от направеното проучване, отнасящи се до връзката между демографския профил и потреблението на продукти, произведени от екологично и социално отговорни фирми (основна част от които формират именно био и екологичните продукти). Демографските характеристики, използвани за профилиране на респондентите включат: пол, възраст, образование, брой на децата в семейството и удовлетвореност от дохода. Променливите, отразяващи склонността на потребителите към закупуване на био и екологични продукти, са обособени в две групи, които от една страна анализират усещането на потребителя за „възможност“, а от друга за „желание“ да осъществят такива покупки. В първата група попадат следните въпроси: „Когато говорим за избор на продукти на фирми, които са еко и социално отговорни, до колко смятате, че можете: 1) да ги разграничите от останалите продукти; 2) да ги намерите в търговската мрежа и 3) да си ги позволите финансово“. Желанието за осъщест-

вяне на покупка е оценено на база съгласие с твърдението: „При наличие на алтернативи в търговската мрежа избирам продукти/услуги на фирми, които са еко и социално отговорни“. За регистриране мнението на респондентите са използвани 5-степенни скали.

Анализът на резултатите от проучването показва, че респондентите в голяма степен са склонни при наличието на алтернативи в търговската мрежа да изберат продукти, които са произведени в съответствие с принципите на устойчивото развитие. Към този извод сочи средната оценка от 3,47 при скала от 1 до 5, изразяваща съгласие с това твърдение. Що се отнася до факторите, които определят възможността за закупуване на продукти от еко и социално отговорния спектър, най-силно негативен ефект има липсата на достатъчно финансови средства, докато способността за разпознаване и откриване в търговската мрежа са доста по-оптимистично оценени (фиг. 1).

Фиг. 1. Средна оценка на възможността за закупуване на продукти на еко и социално отговорни фирми

За анализ на връзката между демографските характеристики и потреблението на био и екологични продукти е използван множествен регресионен анализ, който позволява да бъде изследвано съвместно влиянието на две или повече независими променливи върху една зависима (Ганева, 2016). Анализът на резултатите показва, че влияние на демографските променливи е налице по отношение само на една от четирите променливи – финансовата възможност за закупуване на такива продукти. Връзката е средна по сила ($R=0.449$; sig. 0.000), като демографските променливи, които реално оказват въздействие са пол и удовлетвореност от дохода. Тези две характеристики могат да обяснят

общо около 20% от вариацията на независимата променлива, като значително по-силно е въздействието на удовлетвореността от дохода. Статистически значими връзки между демографските характеристики и останалите променливи, отразяващи склонността за потребление на устойчиви стоки не са открити, което свидетелства за техния незначителен ефект при вземането на решение за покупка.

Заклучение

Въз основа на събраните и анализирани данни от двете изследвания може да се посочи, че демографските характеристики нямат решаваща роля при вземането на решение за покупка на продукти, попадащи в устойчивия сектор. Мотивите за избор и покупка на биопродукти за изследваните респонденти имат като цяло егоцентричен характер – те са свързани преди всичко с персоналната грижа за здравето и подобря им вкус. В същото време, макар и на някакво абстрактно равнище, интервюираните определят връзката между потреблението и консумацията на био и екологични продукти като релевантна на постигането на целите на устойчивото развитие, макар и да не са убедени, че именно чрез потреблението в тази продуктова категория може да се окаже някакъв реален или осезаем натиск върху изпълнението на тези цели. При всички случаи, обаче, подобни изводи могат да бъдат потвърдени или отхвърлени чрез провеждането на допълнително количествено проучване. Резултатите от настоящото проучване могат да послужат за изграждането на стратегии за позициониране на био и еко продукти на Българския пазар, както и да се използват при следващи проучвания на механизма за вземане на решение в сегмента на тези потребители.

References

1. Ganeva, Z. (2016) *Discovering Statistics Using IBM SPSS Statistics*. Elestra.
2. Eberhart, A. K. (né. M., & Naderer, G. (2017). Quantitative and qualitative insights into consumers' sustainable purchasing behaviour: a segmentation approach based on motives and heuristic cues. *Journal of Marketing Management*, 33(13–14), 1149–1169.
3. Muralidharan, S., & Sheehan, K. (2018). The role of guilt in influencing sustainable pro-environmental behaviors among shoppers:

Differences in response by gender to messaging about england's plastic-bag levy. *Journal of Advertising Research*, 58(3), 349–362.

4. Walvis, T. (2003). Avoiding advertising research disaster: Advertising and the uncertainty principle. *Journal of Brand Management*, 10(6), 403–409.

5. White, K., Habib, R., & Hardisty, D. J. (2019). How to SHIFT consumer behaviors to be more sustainable: A literature review and guiding framework. *Journal of Marketing*, 83(3), 22–49.

6. Zralek, J. and Burgiel, A. (2020). Future : Mapping Sustainable Behaviors According to Consumer Perceptions. *Review of Business: Interdisciplinary Journal on Risk and Society*, 40(1), 35–55.

**КЛАСИФИКАЦИЯ НА ТЕХНИКИТЕ ЗА ОЦЕНКА
НА РИСКА ВЪВ ВЪТРЕШНИЯ КОНТРОЛ, КАТО
ПРЕДПОСТАВКА ЗА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ**

**THE CLASSIFICATION OF RISK ASSESSMENT
TECHNIQUES AS A PREREQUISITE
FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT**

Ас. д-р Галин Марков

Икономически университет – Варна

gmarkov@ue-varna.bg

Assist. Prof. Galin Markov, PhD

University of Economics – Varna, Bulgaria

gmarkov@ue-varna.bg

Abstract

The article describes problems of relation between risk assessment and sustainable development. Object of report is classification of techniques for risk assessment. The internal control is analyzed as a tool for realization of public interests. Conceptual essentials of sustainable development are viewed. Used methodology is related with literature review. After the conducted research it can be stated, that choosing the right risk assessment technique could improve the public and personal wealth. That's why the author summarizes classification of risk assessment techniques trough the angle of sustainable development.

Key words: *risk assessment techniques, internal control, sustainable development.*

JEL Code: *M42*

Въведение

Техническият прогрес и следващото го обществено – икономическо развитие водят до противоречие между личността и технологията. Последните се отличават с голямо търсене, но и с висок разход на суровини. Така възниква въпроса за използване на обществените ресурси в съответствие с дългосрочното социално благосъстояние. Решението на този въпрос би следвало да се търси, както на макроикономическо, така и на микро равнище. В ролята на инструмент за намиране на оптималния баланс между социалното развитие и опазването на средата биха могли да се представят, техниките за оценката на риска и вътрешния контрол. Те имат своето място на фирмено равнище. Способите за

анализ на риска, създават условия за въздействие над несигурността. А вътрешния контрол способства устойчивото развитие.

Целта на настоящия доклад е да представи класификация на техниките за оценката на риска във вътрешния контрол от гледище на концепцията за устойчиво развитие. Тя би могла да се раздели на следните задачи:

1. Характеристика на класификацията на техниките за оценката на риска от гледище на вътрешния контрол;
2. Да изведе дефиниция за вътрешния контрол за целите на разработката;
3. Да представи разбиране за устойчивото развитие за целите на разработката;
4. Съставяне на класификация на техниките за оценката на риска във вътрешния контрол от гледище на устойчиво развитие.

Изложение

Риска може да се разглежда, като възможност или като опасност. Оценката на риска е свързана с неговото изучаване и анализ. Техниките за неговото изследване способстват разработката на ефективен инструментариум за въздействие върху проявленията му. А тяхната класификация корелира с ефективността, ефикасността и икономичността на контрола върху тях. Систематизацията на техниките за оценката на риска би могла да се осъществи въз основата на концепциите на Кудрявцев, Тихомиров и Тихомирова, Котилко и Ефимова, Брусева, Габровски, Marhavalas, Koulougiotis и Gemeni, Campbell и Stamp и Иванов.

- Според Кудрявцев (Kudriavcev, 2010) Техниките за оценката на риска могат да се класифицират в 4 групи. Те са Групови методи за изследване от експерти, Методи за изследване на управляем процес, Методи свързани с логическия механизъм за възникване на неблагоприятното събитие и Способи за измерване на чувствителността на риска. Първите са, таблични и графични, анализи на източниците, последствията и критичността на отказите, изследване на опасностите и операциите и аранжиране и определяне на рейтинги. Вторите са прости методи на анализ, имитационно моделиране и сценариен подход. Систематизацията на руския учен се отличава с разнообразие и универсалност;

- Гледището на Тихомиров (Tihomirov H., 2010) за класификация-

та на техниките за оценката на риска могат да се разгледат в три направления. Те са, Метод на пряката сметка, съществуващ в две разновидности, Метод на аналогията и Метод на пазарната оценка;

- Тезата на Котилко и Ефимова (Evimova and Kotilko, 2016) , за класификацията на техниките за оценката на риска може да се представи в следните насоки. А именно, те се систематизират в зависимост от два критерия. Те са, в зависимост от макроикономическите показатели и от гледище на финансовия разрыв по рискови зони свързани с нивото на финансова обезпеченост на субектите от Руската Федерация.

- Според Брусева (Bruseva, 2010) техниките за оценката на риска могат да се класифицират в две групи. Такива са Методи за качествена оценка на риска и Методи за количествено определяне на риска. Към групата на първите могат да се причислят, въпросниците, SWOT анализ, роза и спирала на рисковете и метод на Делфи. Във втората група влизат, корекция на дисконтова норма, метод на достоверност на еквивалентите, анализ на чувствителността, метод на сценариите, анализ на вероятностните разпределения, метод дърво на решенията и Монте Карло метод;

- Концепцията на Габровски (Gabrovski, 2009) за класификацията на техниките за оценката на риска е свързана с разделянето им в две направления. В първото са техниките за диагностика на рисковата ситуация. Тук се отнасят, диагностика на технико – технологичната подсистема. Тя е икономическа и социална. А във втората група са способите за количествена оценка на риска. Последните съдържат в себе си, оценка на предвиждане на чистите рискове и оценка на предвиждане на икономическите рискове.

- Идеята на Marhivilas, Koulouriotis и Gemeni (Marhivilas, Kolouritos and Gemeni, 2011) за класификацията на техниките за оценката на риска предвижда класификацията им в три насоки. Те са количествени, качествени и хибридни. Качествените са, контролни листове, What if analyze, одити на сигурността, анализ на задачите, STEP – техника и HAZOP. Качествените включват, PRAT, DMR, измерване на социален риск, QRA, CREA, PEA и други. В групата на хибридните са, HEAT/HFEA, FTA, ETA, RBM. Систематизацията на британските изследователи е построена върху фундамента на мащабно изследване на публикациите в областта на оценката на риска в пълно текстовата база Elsevier.

- Британските изследователи, Stamp и Campbell (Campbell and Stamp, 2004) класифицират техниките за оценката на риска според субекта, от гледище на подхода. По първия критерии те са, абстрактна, средно ниво, експерт, конкретна, предприемач и в сътрудничество. По втория критерии са, времеви ангажимент, функционална и сравнителна. Така представената класификация на британските автори има познавателен характер.

- Позицията на Иванов (Ivanov, 2013) по отношение на систематизацията на техниките за оценката на риска е свързана с разпределението им в няколко разновидности. Те са, метод Делфи, симулация Монте Карло, анализ на дърво на решенията, метод на относителния приоритет. Съдържанието на тази подредба се отличава висока степен на конкретика. Представените техники в нея се отличават с количествен характер и поради тази причина използването им във вътрешния контрол е препоръчително. Възможно е и последните да намерят своето място при изучаване на принципите на устойчивото развитие на фирмено равнище.

Така анализа на систематизацията на концепциите за оценката на риска във вътрешния контрол може да се обобщи в следните насоки:

Класификацията на техниките за оценката на риска във вътрешния контрол е израз на изследователските разбирания относно несигурността и нейните проявления. Така от гледна точка на устойчивото развитие те могат да се разглеждат в две направления. От една страна, като възможност за достигане на организационните цели в съответствие с принципите за устойчиво развитие. А от друга, като предпазване на фирмите от дейности, носещи ущърб на околната среда.

Следваща задача на настоящото изследване е да изведе дефиниция за вътрешния контрол за целите на разработката. Така концептуалните насоки на вътрешния контрол могат да се разгледат в две направления. Те са познавателно и практико – приложно.

Теоретичните насоки на вътрешния контрол са представени, чрез обзор на гледищата на Донеv, Димитрова и Герджиков, Томов и Крумов, Динев и Белобжецкий.

- Позицията на Донеv и колектив (Donev, Dimitrova and Gerdjikov, 2010) представя същността на контрола в социален, икономически и управленски аспект. Общото между тях е, че те са процес на информационно въздействие на управляващите или собствениците на капитала

върху управляваните. В този смисъл вътрешния контрол е свързан с тясна връзка между обекта и субекта тъй като те са в една и съща система. Той има текущ характер, обхваща цялата организационна дейност. Отличава се с оперативен и прецизен характер. Позицията на българските изследователи е възможно да бъде възприета. Тя се отличава с мултидисциплинарност и актуалност.

- Тезата на Томов и Крумов (Tomov and Krumov, 2007) за вътрешния контрол го разглежда, като трудово – правно отношение между субекта и под контролния обект. Той протича в рамките на контролираната организация и е насочен към постигане на целите на организацията. Позитив в позицията на изследователите е връзката между вътрешния контрол и организационните цели. Негатив е трудово – правния характер на взаимоотношенията между субекта и обекта. В този смисъл концепцията е в противоречие с независимостта на контролните дейности.

- Според Динев (Dinev, 2015) вътрешния контрол има социален характер. С други думи той съдържа в себе си всички белези на обществено отношение. Позицията на българския изследовател се характеризира с широка познавателна основа. Неговия социален характер сподобва приложението му във всички области на човешката дейност;

- Концепцията на Белобжецкий (Belobjeckii, 1989) представя вътрешния контрол, като израз на автономността на организацията. Така би могло да се твърди, че последния е насочен към постигане на целите на организацията. Преимущество на гледището на изследователя е неговата връзка с организационната мисия. Недостатък е negliжирането на характерни за надзорната дейност особености. Такива са, нейния социален и икономически характер.

Практико-приложните насоки на концепциите за вътрешния контрол са представени въз основата на анализ на дефиницията на COSO и гледищата на някои изследователи.

- Според COSO (COSO, 2013) вътрешния контрол е процес, който се осъществява от Борда на директорите, ръководството или друг персонал създаден, за да донесе разумна увереност свързана с постигането на организационните цели касаещи, дейността, докладването или съответствието. В основата на дефиницията са поставени, организационните цели, непрекъсваемия характер на процеса, неговия антропогенен и консултативен характер а така също и протичането му в структу-

рата на организацията. Разбирането на комитета на спонсорските организации се отличава с конкретика и насоченост по посока на стопанските предприятия. Негови преимущества са, конкретния му характер и възможностите за създаване на информация относно състоянието на вътрешния контрол. Недостатък е осъществяването на процеса от хора и ограниченото му приложение, предимно в стопанския сектор.

1. В свое изследване, на Da Villa, Mahendra и Palmer (Da Villa, Mahendra and Palmer, 2018) потвърждават, че вътрешния контрол е пряко свързан с организационните цели. Последния води до оптимално функциониране на организацията. Гледището на изследователите би могло да се възприеме. Недостатък на позицията на изследователите е, че те не засягат конкретиката на контролните дейности извършвани в организацията. Така анализа им придобива обобщен характер.

2. Немските изследователи Gramling и Schneider (Gramling and Schneider, 2018) доказват, че вътрешните одитори са склонни да прикрият констатирани слабости в резултат на натиск на мениджмънта. По този начин е опроверган един от водещите принципи в дейността на вътрешните одитори а именно „тона на върха“. Концепцията на немските изследователи може да бъде възприета. Нещо повече тя представлява нарушение на един от водещите принципи на вътрешния контрол. Това е независимостта на контролната дейност.

3. Изследователите Fadzil, Haron и Muhamad (Fadzil, Haron and Muhamad, 2005) извеждат няколко променливи, които влияят върху вътрешния контрол и неговите компоненти. Професионалната компетентност на вътрешните одитори влия върху мониторинга, като част от системата за вътрешен контрол. Обхвата на одитите а така също и качеството на надзорната дейност оказват въздействат върху контролната среда. И на последно място контролните дейности са засегнати от докладването на системите за вътрешен контрол. Идеята за връзка между субекта и обекта на контрол има своето място при изясняване на практико – приложните аспекти на вътрешния контрол. Би могло да се твърди, че изследваните променливи са израз на връзката между социалната среда и вътрешния контрол.

4. Китайските учени Xudong, Wei и Wen (Xudong, Wei and Wen, 2016) установяват обратно пропорционална връзка между качеството на вътрешния контрол и прилагането на принципа на консерватизма във финансовата отчетност в Китай. Резултатите от изследването на

учените доказва социалната значимост на вътрешния контрол. Но от друга страна поставя въпроса за защита на обществените интереси, чрез механизма по който те се съставят и утвърждават.

Така въз основа на представените гледища за концептуалните насоки на вътрешния контрол би могло да синтезираме следната дефиниция за неговата същност. А именно вътрешния контрол е непрекъснат процес на информационно въздействие от управляващите към управляваните с цел постигане на организационните цели. Той има значими емпирични измерения. Те утвърждават неговата роля, като инструмент за оптимално функциониране на организацията. А така също доказват неговата социална значимост и пряката му връзка с факторите на средата, където функционира.

Друга задача на настоящото изследване е свързана с анализ на концептуалните насоки на устойчивото развитие и представяне на дефиниция за неговата същност. За първи път за него се заговори през осемдесетте години на миналия век. Би могло да се твърди, че в основата на концепцията за устойчиво развитие са поставени, Доклада на Международната комисия за средата и развитието (WCED) а по – късно и План 2030. Интерес биха представлявали и гледищата на някои изследователи по проблемите на устойчивото развитие.

През 1983 година към ООН бе създадена Международна комисия за средата и развитието (WCED). Нейната задача бе да представи доклад за състоянието на околната среда и нейното развитие. През 1987 година Комисията представи доклад със заглавие „Нашето общо бъдеще“ известен още, като „Доклада Брунтланд“. Като основни предизвикателства в него са посочени, нарастването на населението, увреждането на средата а така също, мобилността на демографските ресурси и необходимостта от усъвършенстване на здравеопазването и образованието. Учените от комисията разработили доклада препоръчват, насърчаване на сътрудничеството между нациите, разработка на системи за ранно, кризисно предупреждение, обезоръжаване и сигурност. В този смисъл те определят устойчивото развитие, като „такова, което удовлетворява нуждите на настоящето, без да подлага на риск способността на бъдещите поколения да задоволяват своите нужди” (UN, 1987)

През 2012 година на конференция в Рио бе представен „План 2030“ (UN, 2015). Той е конкретизиране на констатациите от Доклада

Брунтланд в 17 цели за устойчиво развитие. Те са конкретизирани в 165 стъпки. Целите са, борба срещу бедността, край на глада, насърчаване на здравословен начин на живот, насърчаване на образованието, равенство между половете, устойчиво управление на водите, еднакъв достъп до енергия, насърчаване на устойчив икономически растеж, стимулиране на иновациите, намаляване на неравенствата, създаване на устойчиви населени места, устойчивост на потреблението, борба срещу измененията на климата, запазване на водните ресурси, защита на екосистемите и видовете, насърчаване на мирното съжителство и засилване на глобалното партньорство за устойчиво развитие.

Концепцията за устойчиво развитие може да бъде представена и чрез позициите на някои изследователи.

- Според Ulhøi and Madsen (Ulhøi and Madsen, 2013) устойчивото развитие е свързано с политиките касаещи околната среда. Те се отличават със стратегическо значение. Както от гледище на обществената си роля, така и в организационен аспект;

- Гледището на Xu, H., Hsu, W.-L., Meen, T.-H and Zhu, J.H., (Xu *et al.*, 2020) относно концепцията за устойчиво развитие го определя като съвкупност от образование, икономически ръст и способност за иновация. Те поставят акцент върху образованието;

Позицията на Glass and Newig (Glass and Newig, 2019) е, че устойчивото развитие е определено от БВП на глава от населението и от развитието на демократичния процес;

След представяне на различните насоки на устойчивото развитие може да обобщим неговата същност, като еволюция във връзката между личността, групите и средата, където те съществуват. Динамиката на тези разбирания подценява ролята на индивида в него. Критичната точка във връзката между двете величини би следвало да се търси в равновесната промяна и на двете. От друга страна човека е този който с поведението си моделира средата, където се намира. Личност, която познава закономерностите на обкръжението, където се намира би могла да го промени с полезност за цялото. В този процес доминиращо би било желанието за търсене на общи точки между нея и общността интерес. Може да се твърди, че водещо място в устойчивото развитие трябва да се отдаде на образованието.

Последната задача на настоящия доклад е да представи авторова

класификация на техниките за оценката на риска във вътрешния контрол от гледна точка на устойчивото развитие. Така въз основа на разбирането за вътрешен контрол и устойчиво развитие е възможно да се състави класификация на техниките за оценката на риска във вътрешния контрол, като предпоставка за устойчиво развитие на според четири критерия.

1. В зависимост от особенностите на обекта, където те се прилагат. Като аргумент в полза на настоящия критерии могат да се посочат различните целите и различното въздействие в контекста на общественото развитие които имат публичните и стопанските организации.

1.1.техники използвани от административни организации;

1.2.техники използвани от стопански предприятия.

2. В зависимост от характера на риска, който е обект на анализ. В настоящото изследване бе възприета позицията, че устойчивото развитие е свързано с взаимоотношенията между личностите, групите и средата, където те се намират. В този смисъл несигурността има различни проявления.

2.1.техники за оценка на екологичните рискове във вътрешния контрол на предприятията;

2.2.техники за оценка на икономическите рискове във вътрешния контрол;

2.3.техники за оценка на поведенческите рискове във отношенията между индивидите и групите във вътрешния контрол.

3. В зависимост от средствата, които намират приложение при техниките за оценката на риска във вътрешния контрол. Използваният инструментариум е свързан с достъпността и ефективността на контрола върху риска свързан с устойчивото развитие.

3.1.техники, прилагани, чрез използване на неспециализиран софтуер;

3.2.техники, опосредствани, чрез специализиран софтуер.

4. В зависимост от влиянието върху организационните цели. Този критерии е обусловен от разбирането за вътрешния контрол изразено в настоящата публикация.

4.1.техники за предвиждане на възможностите пред организациите;

4.2.техники за предвиждане на заплахите и загубите пред организациите.

Заклучение

В настоящата разработка бяха разгледани актуални въпроси на връзката между класификацията на техниките за оценката на риска във вътрешния контрол и устойчивото развитие. В резултат на проведеното изследване установихме, че в основата на класификацията на техниките за оценката на риска са поставени разбиранията на учените за несигурността и нейните проявления. Нещо повече последните могат да се използват и като средство на вътрешния контрол за утвърждаване на устойчивото развитие. Изучаването на научната литература установи, че вътрешния контрол може да се разглежда, като инструмент за реализация на организационните цели. Актуалното обществено и икономическо развитие налага все повече напредък в съответствие с възможностите, както на природната, така и на обществената среда. В този смисъл устойчивото развитие може да се превърне в една от целите на вътрешния контрол. Чрез преглед на научната литература бе синтезирана дефиниция за устойчивото развитие. То бе представено, като еволюция на отношенията, индивид, група и среда, където те се развиват. Установихме, че актуалните разбираня за него подценяват ролята на личността в него. Именно с тази цел изведохме, като водещ елемент в него образованието. Последното създава знания, умения и светоглед в личността. Той позволява зачитане, както на природните така и на социалните закони. Най – накрая в резултат на проведеното концептуално проучване на класификацията на техниките за оценката на риска, вътрешния контрол и концептуалните насоки бяха аргументирани четири критерия за подредбата им през призмата устойчивото развитие. Те са, в зависимост от особеностите на обекта, където се прилагат, характера на риска обект на анализ, средствата на анализа и влиянието върху организационните цели.

References

1. Belobjeckii, I. (1989) *Finansovii kontrol u novie finansovie mehanizm.*
2. Bruseva, M. (2010) *Upravlenie na riska.*
3. Campbell, P. and Stamp, J. (2004) *A classification scheme for risk assessments methods.* doi: 10.2172/925643.
4. COSO (2013) *Internal control. Integrated framework.*
5. Dinev, M. (2015) *Kontrol i regulirane v socialnoto upravlenie.*

6. Donev, K., Dimitrova, R. and Gerdjikov, J. (2010) *Teoria na finansovia kontrol.*
7. Fadzil, F. H., Haron, H. and Muhamad, J. (2005) 'Internal auditing practices and internal control system', *Managerial Auditing Journal.*
8. Gabrovski, P. (2009) *Industrialen risk management.*
9. Glass, L.-M. and Newig, J. (2019) 'Governance for achieving the Sustainable Development Goals: How important are participation, policy coherence, reflexivity, adaptation and democratic institutions?', *Earth System Governance. Elsevier Ltd, 2, p. 100031. doi: 10.1016/j.esg.2019.100031.*
10. Gramling, A. and Schneider, A. (2018) 'Effects of reporting relationship and type of internal control deficiency on internal auditors' internal control evaluations', *Managerial Auditing Journal, 33(3).*
11. Ivanov, G. (2013) *Upravljenie na riska v organizaciite ot publichnia sektor v Bulgaria.*
12. Kudriavcev, A. (2010) *Integririvanii risk management.*
13. Marhivilas, P. ., Kolouritos, D. and Gemeni, V. (2011) 'Risk analysys and assessment methodologies in the work sites - a review classification and comparative study of the scientific literature of the period 2002 - 2009', *Journal of loss prevention in the process industries, 24.*
14. Tomov, J. and Krumov, K. (2007) *Stopanski, finansov i danuchen kontrol.*
15. Ulhøi, J. P. and Madsen, H. (2013) 'New Patterns in Corporate Sustainable Development?', *Procedia - Social and Behavioral Sciences, 99, pp. 46–56. doi: 10.1016/j.sbspro.2013.10.470.*
16. UN (1987) *Our common future.*
17. UN (2015) *Agenda 2030. doi: A/RES/70/1.*
18. Da Villa, A., Mahendra, G. and Palmer, R. (2018) 'Internal Controls, Decentralization, and Performance', *Studies in Managerial and Financial Accounting, 33.*
19. Xu, H. et al. (2020) 'Can Higher Education, Economic Growth and Innovation Ability Improve Each Other?', *Sustainability, 12(6), p. 2515. doi: 10.3390/su12062515.*
20. Xudong, J., Wei, L. and Wen, Q. (2016) 'Internal control weakness and accounting conservatism in China', *Managerial Auditing Journal.*
21. Evimova, E. and Kotilko, B. (2016) 'Metodicheskie podhodi ocenki finansosvo riska v subektah Rosiiskoi federacii.', *Государственны советник, 3.*
22. Tihomirov H. (2010) *Risk analiz v ekonomike.*

**УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ НА ТУРИЗМА
В ЮГОЗАПАДЕН РАЙОН ЗА ПЛАНИРАНЕ**
**SUSTAINABLE TOURISM DEVELOPMENT
IN SOUTH – WEST PLANNING AREA**

*Преподавател д-р Севджан Сабриева
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”
s.sabrieva@shu.bg*

*Lecturer Sevdzhan Sabrieva, PhD
„Konstantin Preslavsky“ University of Shumen
s.sabrieva@shu.bg*

Abstract

Tourism in the last decade has been characterized by almost continuous growth. However, in Bulgaria it has a number of problems to solve. One of them is the disparities in the territorial development of tourism in the country, not least the irrational use of tourism resources and tourist infrastructure. The southwestern planning region is among the leading regions in the country in terms of tourism, but here as in other regions there are still a number of problems to be solved. The purpose of this report is to study the situation and identify the prospects for sustainable tourism development in the Southwestern Planning Region.

Key words: *tourism, Southwestern region for planning, sustainable development, tourism resources, tourist infrastructure*

Jel code: Z32

1. Въведение

Югозападен район за планиране е част от район Югозападна и Южна централна България по NUTS 1. В региона попадат областите София, Софийска, Перник, Благоевград, Кюстендил. Районът граничи на запад с Македония и Сърбия, на юг с Република Гърция, на изток с Южния централен район и на север със Северозападния район.¹ Площта на изследвания регион е 20 306,4 кв.км, съставлява 18,3 % от територията на страната.

Броят на населението към 31.12.2019 г. е 2 094 260 души, което е

¹ <http://www.mrrb.government.bg/> Югозападен район – социално – икономически профил, 2012 г.

30,1 % от общото население на страната. Данните за населението по области са следните: София – град – 1 398 790, Софийска област – 226 671 души, Перник – 119 190 души, Кюстендил – 116 915 души, Благоевград – 302 694 души.

Релефът на района е изключително разнообразен, преобладава планинския съчетан с равнинен и хълмист. Тук попадат най – високите планини на страната Рила и Пирин, а също така Осоговска планина, Малешевска, Витоша, част от Стара планина, Софийско поле и котловинните полета в южната половина на западната граница на страната. Цялото това многообразие на природната среда допринася за развитието на туризма в страната.

2. Анализ на състоянието и съвременното развитие на туризма

Регионално проучване на туристическите ресурси

На територията на района са разположени Националните паркове “Рила” и “Пирин”. НП “Пирин” е обект включен в списъка на ЮНЕСКО за световно природно и културно наследство. Общият брой на резерватите и поддържаните резервати е 20, броя на природните забележителности е 70. На територията на региона са разположени 64 защитени зони. Наблюдава се голямо богатство на културно – исторически паметници с национално и международно значение. Природните дадености и културно – историческото наследство са едни от основните предпоставки за развитие на алтернативни форми на туризъм (Vasileva, Sabrieva, 2019).

В Югозападен район за планиране се намират резерватите Парангалица, Баюви дупки – Джинджирица, Тисата, Али Ботуш, Скакавица, Ореляк, Ибър, Соколата, Риломанастирска гора, Конгура, Централен рилски резерват, Юлен, Бистришко бранище, Торфено бранище, поддържаните резервати Конски дол, Тъмна гора, Острица, както и природните паркове Беласица, Рилски манастир, Витоша, Врачански Балкан. Обект на туристически посещения са природните забележителности Мелнишки пирамиди, Стобски пирамиди, пещера Духлата, защитените местности Рупите и други.

Регионът разполага с голямо културно – историческо наследство благоприятстващо развитието на културния, религиозния и фестивален туризъм. Интерес за туристите представлява най – старата сграда в София - ротондата „Свети Георги”. В центъра на града се издигат злат-

ните куполи на най – голямата православна катедрала в България „Свети Александър Невски”. В София днес има около 50 православни църкви и манастири, много от които са забележителни образци на църковното изкуство и архитектура. Тук могат да се видят и храмове на други религии, като джамията „Баня баши”, Софийската синагога, католическата катедрала „Св. Йосиф”. Музеите на територията на общината са основно специализирани. Сред тях с голяма значимост са Националният исторически музей, Археологическият музей, Етнографският музей, Националният природо – научен музей, Националният военно – исторически музей и др. В квартал Бояна се намира един от културните символи на България, включен в списъка на ЮНЕСКО – Боянската църква. В София се провеждат и редица културни прояви. Софийската музикална сцена привлича редица почитатели на класическата музика. Залата на Софийската опера е смятана от световноизвестни диригенти за една от малкото в света със съвършена акустика. Впечатляващи са също така и концертите в столична зала „България”, в залите на Софийската градска художествена галерия, на Военния клуб, в криптата на катедралата „Св. Ал. Невски” и в католическата църква „Св. Йосиф”. (<http://info-sofia.bg>)

Забележителни обекти на културата в Софийска област са: Историческият музей, Часовниковата кула и Етрополския манастир „Света Троица” в община Етрополе; Архитектурно – историческият резерват Копривщица; Връх Богдан (1604 м) – първенецът на Средна гора в Същинския дял на планината; манастирът „Св. Богородица” („Седемте Престола”) до село Осеновлак, община Своге; в Община Самоков – Историческият музей и Девическия манастир „Покров Богородичен”; връх Мусала (2925 м) – първенецът на България; в община Ботевград – Часовниковата кула, манастирите „Свети Николай” и „Свето Преображение”, Паметник – костница на Ботевите четници в село Скравена.

В района област Перник интерес за посещения представляват музеят на киселото мляко в с. Студен извор, община Трън, манастирите Земенски „Св. Йоан Богослов”, Жаблянският манастир „Св. Йоан Предтеча”.

Обекти с национално значение в област Кюстендил са Рилски манастир – паметник на културата със световно значение, регионален исторически музей „Акад. Й. Иванов”; национален резерват „Паутолия – Велбъжд”, художествена галерия „Владимир Димитров – Майстора”,

средновековен мост „Кадин мост”, с. Невестино”, 14 средновековни църкви – национални паметници на културата в общините Кюстендил, Бобошево, Сапарева баня, Рила, къща – музей „Димитър Пешев”, средновековна крепост „Кулата”, Околийска къща, Часовникова кула и др., гр. Дупница.

В област Благоевград се намират паметници на културата и културно – историческото наследство от различни епохи. В Банско се намират над 130 архитектурно – исторически паметници на културата. Тук могат да се посетят: къща – музей на „Н. Вапцаров”, къща – музей „Н. Рилски”, Рилски метох – иконна експозиция, Велянова къща, Радонова къща – исторически музей гр. Банско, тематична експозиция „Банско – книжовен център”, археологически обект „Късноантичен комплекс за строителна керамика в м. „Св. Иван” край град Банско, археологически обект „Ранносредновековна базилика” в м. „Шипоцко”. На територията на община Сандански попада архитектурно – историческия резерват – гр. Мелник, разположен сред Мелнишките земни пирамиди, Роженски манастир. Те са обявени за природен и културно – исторически резерват. В Мелник се намира крепостта на деспот Алексей Слав. В община Гоце Делчев край град Гоце Делчев се намира римският град Никополис ад Нестум, културно – исторически забележителности от различни епохи могат да се видят в селата Лещен, Ковачевица и Делчево. Интерес представляват възрожденските църкви в община Симитли и манастирската църква „Св. Архангел Михаил” край с. Тросково.²

Не малък е броят на фолклорните прояви, фестивалите и други, които привличат много туристи в региона. Особено популярни са фестивалите „Пирин пее”, фестивалите на македонската песен (Благоевград), „Пирин фолк” (Сандански), Джаз – фестивала в град Банско, кукерските празници и др.

Туристическа инфраструктура

В Югозападния район за планиране се намират 16,2 % от местата за настаняване в страната. По този показател регионът се нарежда на четвърто място в страната след Югоизточния, Североизточния и Южния централен регион за планиране. Най – много места за настаняване има в област Благоевград, следвана от област София – град и област

² Областна стратегия за регионално развитие на област с административен център Благоевград за периода 2005 – 2015 г

Софийска, съответно с 40,8 %, 21,8 % и 19,6 %. Изключително е нисък дялът на област Перник с 2,4 %. Наблюдава се едно неравномерно разпределение на местата за настаняване вътре в региона. По отношение на леглата в брой и легладенонощия в брой ситуацията е подобна. По показателя брой легла Югозападен регион е на трето място с 12,8 %, като изпреварва Южния централен регион (таблица 1).

В региона са представени всички видове места за настаняване, характерни за нашата страна. Преобладаващи са хотелите. Добре са представени също апартаментните туристически комплекси, ваканционни селища, семейните хотели, къщите за гости. Хижите са концентрирани в планинските части на региона.

Таблица 1

**Места за настаняване в Югозападен регион
за планиране през 2019 г.**

Области	Брой места за настаняване	Дял в %	Брой легла	Дял в %
Благоевград	242	40,8	18 125	42,1
Кюстендил	92	15,5	3 402	7,9
Перник	14	2,4	569	1,3
София	116	19,6	8 287	19,3
София (столица)	129	21,8	12 619	29,3
Общо за региона	593	100	43 002	100

Източник: НСИ.

Изследваният регион е на първо място по показателя пренощували лица и на трето по брой на реализираните нощувки (таблицы 2). През 2019 г. в него са пренощували 27,3 % от лицата реализирали нощувки. В региона са пренощували 27,0 % от българите и 27,7 % от чужденците реализирали нощувки в нашата страна. От табл. 2 може да се установи значителна териториална неравномерност вътре в региона. Област София (столица) концентрира най-голяма част от пренощувалите лица 51,9 % и 69,8 % от пренощувалите чужденци, поради съсредоточената там настанителна база, както и поради по-високото ѝ качество.

При анализа на данните за реализираните нощувки се установява, че най – много са реализираните нощувки в столицата, като по – голя-

ма част от тях са реализирани от чужденци. Област Благоевград се нарежда на второ място, тук от всички нощувки реализирани в областта половината са осъществени от чужденци. Най – малко са реализираните нощувки в област Перник.

Таблица 2

Пренощували лица (общо и от чужденци) в местата за настаняване в Югозападен регион за планиране през 2019 г.

Области	Брой пренощували лица	Дял пренощували лица в %	Брой пренощували чужденци	Дял пренощували чужденци в %
Благоевград	601 374	26,9	220 229	19,6
Кюстендил	106 607	4,8	15 224	1,4
Перник	18 417	0,8	2 814	0,2
София	350 654	15,7	101 854	9,0
София (столица)	1 160 162	51,9	785 887	69,8
Общо за региона	2 237 214	100	1 126 008	100

Източник: НСИ.

Таблица 3

Приходи от нощувки (общо и от чужденци) в местата за настаняване в Югозападен регион за планиране през 2019 г.

Области	Приходи от нощувки общо	Дял от приходите от нощувки в %	Приходи от нощувки на чужденци	Дял от приходите от нощувки на чужденци в %
Благоевград	75 287 174	26,1	38 730 745	20,2
Кюстендил	6 340 019	2,2	1 135 477	0,6
Перник	976 243	0,3	279 904	1,5
София	38 401 350	13,3	17 607 009	9,9
София (столица)	167 440 267	58,1	133 772 285	69,8
Общо за региона	288 445 053	100	191 525 420	100

Източник: НСИ.

В Югозападен регион се реализират 19,0 % от приходите за настаняване в страната (таблица 3). По този показател Югозападния регион е изпреварен от Югоизточния и Североизточния, които успяват да продават при по-високи цени. В Югозападния регион се реализират 22,8 % от приходите от нощувки на българи и 17,5 % от приходите от нощувки на чужденци.

Според данни на Министерството на туризма общият брой на регистрираните заведения за хранене и развлечения (ЗХР) в региона към 31.08.2019 г. са 6994. По този показател Югозападен регион се нарежда на първо място. По области те са изключително неравномерно разпределени. Около 2/3 от ЗХР се намират на територията на област София (столица) - 4678, докато представянето на другите области е незначително. С най-нисък дял на ЗХР е област Перник едва 1,1 % (80 ЗХР).

По отношение на разпределението на ЗХР по видове в региона най-голям е делът на ресторантите - 2104 (30,1 %), следвани от заведенията за бързо обслужване - 1656 (23,7 %), питейни заведения - 1399 (20 %), кафе-сладкарници - 1179 (16,8 %), барове - 621 (8,9 %). Изключително нисък е делът на туристическата столова - 19 (0,3 %), туристически бюфет - 8 (0,1%) и туристическа столова със сервитьорско обслужване - 8 (0,1 %). Това се дължи предимно на две основни причини. На първо място нисък дял на изградените туристически хижи, туристически спални и туристически учебни центрове. На второ място по слабото търсене на заведения за хранене и развлечения от подобен тип.

Общият брой на регистрираните туристически агенции в Югозападен регион към 31.08.2019 г. е 1542. И по този показател както при ЗХР региона е на първо място. По видове те са неравномерно разпределени. Като най - висок е делът на туристическите агенти (46,0 %) и туроператорите и турагенти (32,9 %), следвани от туроператорите (21,1 %). По територията на региона туристическите агенции са крайно неравномерно разпределени. Като 91,1 % от тях се намират на територията на област София (столица), докато представянето на останалите области е незначително (Sabrieva, 2019).

Приоритетни видове туризъм

Благодарение на туристическите ресурси, туристическата инфраструктура в района, редицата програми и проекти, които се реализират съществуват възможности за развитие на редица алтернативни форми

на туризъм. Освен зимния ски туризъм, развиващ се предимно в курортите “Боровец” и Банско на територията на Югозападен регион има възможности за практикуване на екологичен, селски, културен, религиозен, балнеоложки, винен, спортен, приключенски и др.

Културният туризъм е сред основните видове туризъм развиващ се на територията на региона. Той се базира изцяло на антропогенните туристически ресурси. В изследвания район има значими паметници на културата с международно и национално значение, благоприятстващи развитието на вътрешния туризъм. Многобройните събития с международен, национален и регионален характер са предпоставка за развитието на фестивалния и събитиен туризъм. Голямо развитие през последните години бележи *религиозния туризъм*. В областта са запазени десетки ценни църкви и манастири. В този район се намира най – големия манастир в България и обект на ЮНЕСКО – Рилски манастир.

Югозападен район за планиране е един от регионите с голяма концентрация на балнеологични центрове, които предлагат туристически продукти за развитие на белнеолечебния, СПА и уелнес туризма. Като туристически центрове за балнеолечебен туризъм се открояват столицата, гр. Банкя, Панчарево, Костенски минерални бани, Момин проход, Белчин бани, Пчелински бани, Огняновските минерални бани, в района на Кресна – изворите при “Тисата” и село Ощава, в района на Сандански и Петрич – Марикостиновските минерални извори, в Добринище, Разлог.

Балнеоложкия туризъм е един от видовете алтернативен туризъм изключително добре развит и на територията на област Кюстендил. В района се намира единствения на Балканския полуостров гейзер в Сапарева баня, с температура на минералната вода 103,5 градуса по Целзий. Тук са и Кюстендилските термоминерални води с температура 73 градуса по Целзий. Тези води имат редица лечебни свойства, свързани със специфичния им йонен и газов състав. В село Невестино има извор на питейна минерална вода³ (Dokova, S., S. Sabrieva, 2014).

Столицата разполага с чудесни условия за практикуване на различни видове спорт – тенис кортове на открито, игрища за голф и бази за конна езда, басейни с минерална вода, няколко стадиона и добре оборудвани спортни зали. За любителите на водните спортове идеално

³ www.cdo.shu.bg

средище са Панчаревското езеро и язовир „Искър”.

Голф – туризмът е развит на територията на общините Елин Пелин и Правец. В община Елин Пелин се намира първото открито в България голф – игрище. В община Правец се намира комплекса „РИУ Голф & СПА” разполагащо с 18 дупки, отговаря на всички стандарти на Асоциацията на професионалните голф играчи.

В изследваният район се намират ловните стопанства „Витиня” и „Арамлиец” и „Елен” в община Етрополе, ДДС „Осогово”. Те благоприятстват развитието на *ловния туризм* в региона, привличат български и чуждестранни туристи почитатели на лова.

Защитените територии със своя неповторим релеф, реки, ледникови езера, красивите скални върхове и с разнообразната си флора и фауна привличат много любители на *екотуризма, пешеходния и екстремния туризм*.

Възможности за развитие на селски туризъм има на територията на общините – Трекляно, Невестино, Рила, Кочериново и Сапарева баня, Гоце Делчев (селата Ковачевица, Лещен, Долен, Делчево). Но все още този вид алтернативен туризъм не е напълно развит на територията на района.

През последните години нарасна делът на деловите пътувания, бизнес срещите, провеждането на редица изложения, което благоприятства развитието на конгресния и деловия туризъм в района.

Основните проблеми свързани с развитието на туризма в региона са :

- относително неравномерно разпределената материална база - малко на брой места за настаняване и заведения за хранене и развлечения в областите Перник, Кюстендил и Софийска;

- голяма част от материалната база разположена извън курортите, представена от къщи за гости, стаи за гости, планински хижи и заслони са в лошо състояние;

- в Югозападен район за планиране изпъква един уникален ресурс от минерални води, чийто потенциал не е усвоен напълно;

- не е напълно усвоен потенциала от туристически ресурси – природни и културни дадености, туристическа инфраструктура за развитие на алтернативни форми на туризъм;

- недостатъчно квалифициран персонал, което води до влошаване качеството на предлагания туристически продукт;

- замърсяването на въздуха и водите са сериозна пречка за развитието на туризма в района на областите София, Софийска и Перник;
- средствата отделяни за опазване на околната среда и в частност на природни туристически ресурси са крайно недостатъчни;
- недоразвита мрежа от туристически фирми извън столицата.

3. Насоки за устойчиво развитие на туризма

Основните насоки за подобряване на туристическата инфраструктура в региона трябва да бъдат насочени към:

- Увеличаване делът на материалната база в районите с потенциал за развитие на туризъм и с по – голяма концентрация на туристически ресурси;
- Модернизация на остарялата туристическа суперструктура ;
- Подобряване на транспортната достъпност до атрактивни обекти на територията на региона;
- Изграждане на специализирана туристическа инфраструктура даваща възможност за развитие на алтернативни форми на туризъм;
- Подобряване на информационното обезпечаване на пътната мрежа, информационни и указателни знаци, табла за туристическия продукт и отделни обекти;
- Изграждане на система за обмен на информация вътре в региона като публична услуга, като взаимодействие между отделните предприятия;
- Реконструкция, обновяване на паркове, зелени площи и зони за отдих.

Особено подходящо е стимулирането на балнеологията и СПА туризма в София, където може да бъде комбиниран с възможностите, които столицата предлага за бизнес и конгресен туризъм. Необходимо е разработване на нови и разнообразяване на предлаганите туристически продукти за специализирани видове туризъм.

Потенциалът на най – голямото летище в страната и на столицата като генератор на туристи, може да се използват за създаването на нови туристически атракции като тематични паркове, конгресни и спортни центрове.

Заклучение

Потенциалът и приносът на Югозападен район към туристическия

сектор на България са значителни. Регионът е водещ по редица показатели свързани с обезпечеността на туристическа инфраструктура, а именно заведения за хранене и развлечения, транспортна инфраструктура, туристически агенции, туристически сдружения и други.

Районът си запазва водещото място сред останалите райони от NUTS 2 в страната по базови икономически показатели (БВП, БДС).

Положителен е също фактът, че сезонните колебания в развитието на туризма в сравнение с черноморските региони са сравнително слаби. Извън Черноморието това е регионът с най – добре изградена, поддържана и рационално използвана туристическа инфраструктура.

Във връзка с определянето на туризма като приоритетен отрасъл от почти всички области може да се очаква по-доброто му бъдещо развитие на територията на Югозападен регион за планиране и постепенно смекчаване на териториалните диспропорции.

References

1. Vasileva, V., S. Sabrieva (2019), "Tourism infrastructure and superstructure", ed. "Chimera", Shumen
2. Dokova, S., S. Sabrieva (2014), "Alternative Tourism" – 2 modules for distance learning
3. Neshkov, M., W. Kazandzhieva (2009), "Ekonomik and management of the tourism enterprise"
4. S. Sabrieva (2019), "The current state of tourism infrastructure in the Southwestern planning region", Proceedings of the International Scientific Conference", Tourism in the New millennium – State and Perspectives", Svishtov, p. 117
5. Regional development plan for the Southwestern planning region
6. Regional strategy for regional development of district with administrative center Blagoevgrad for the period 2005 – 2015
7. <http://www.mrrb.government.bg/> Southwestern region socio – economic profile
8. <http://info-sofia.bg>
9. www.nsi.bg
10. www.cdo.shu.bg

**ПРОТИВОРЕЧИЯ МЕЖДУ КОНЦЕПЦИИТЕ
ЗА УСТОЙЧИВОСТ И ИКОНОМИЧЕСКИ РАСТЕЖ**

**CONFLICTS BETWEEN CONCEPTS
OF SUSTAINABILITY AND ECONOMIC GROWTH**

*Докторант Даниела Пенкова
Икономически университет – Варна
daniela_penkova@ue-varna.bg*

*Daniela Penkova, PhD Student
University of Economics – Varna, Bulgaria
daniela_penkova@ue-varna.bg*

Abstract

The idea of sustainable development was first introduced in the late 1980s, and since then has been continuously enriched and disseminated in scientific and political circles. The term 'sustainable development' contains two basic concepts – 'sustainability' on one hand, which is a concern for the environment and social inclusion, and on the other, economic 'development' or 'growth'. Currently, various national and international programs for sustainable development aim to achieve sustainability and growth at the same time. This report addresses the question of the conceptual and practical contradictions between the two objectives.

Key words: *Sustainability, Economic Development, Growth, Gross Domestic Product, Value, Economic Measurement, Sustainability Measurement.*

JEL Code: O4

Въведение

Живеем в епоха, в която икономическите, екологичните и социалните кризи са се превърнали в част от ежедневието ни. Развитието на човешките общества е ограничено от една страна от екосистемата, в която те се изграждат, а от друга - от установените вътре в тях социални взаимоотношения. Идеологията на икономическия растеж, непризнаващ тези екологични и социални ограничения, застрашава самите основи на съвместното съществуване. Въпреки това, за представителите на двете големи икономически теории – доминиращата неокласическа и кейнсианската, - икономическият растеж продължава да бъде основен ориентир за благоденствието на обществото.

Но съвместим ли е икономическият растеж с устойчивостта? Пре-

ди почти половин век е публикуван докладът „Границите на растежа“ (Meadows et al., 1972), защитаващ неортодоксалната теза, че трябва да се откажем от икономическия растеж в името на устойчивостта. Оттогава връзката между нарастването на Брутния вътрешен продукт и деградацията на околната среда остава в центъра на ожесточен политически дебат.

Дебатът се води между две основни идеи. Привържениците на така наречения „зелен растеж“ твърдят, че технологичният прогрес и структурните промени ще позволят на БВП да продължава да нараства, като същевременно се намалява използването на природни ресурси и замърсяването на околната среда. На министерска среща на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие от 29 юни 2009 г. е приета Декларация за зелен растеж (ОИСР, 2009). Официално България се присъединява към нея през август 2017 г. В декларацията държавите се ангажират да подпомагат зелените инвестиции, устойчивото използване на природните ресурси, нисковъглеродната инфраструктура, съхраняването на биоразнообразието и други мерки за зелен растеж. Очакванията са така да се постигне ефективност и производство на повече стоки и услуги при по-ниски екологични разходи.

От другата страна на дебата са привържениците на отрицателния растеж, които твърдо застават зад тезите на доклада „Границите на растежа“. Те смятат, че тъй като неограниченият икономически растеж е несъвместим с ограничената биосфера, за да се намали деградацията на околната среда е необходимо да се ограничи потреблението на най-богатите страни, което ще доведе до намаляването на БВП. През 1992 г. е публикувана първа актуализация на доклада, озаглавена „Отвъд границите“ (Meadows et al., 1992), която твърди, че капацитетът на планетата вече е надхвърлен. В началото на XXI век аналитичната система се разширява чрез добавяне на по-голямо количество актуализирани данни и по-модерни инструменти за изчисление. Въз основа на тях през 2004 г. е публикувана нова разработка, озаглавена „Границите на растежа: 30-годишна актуализация“, която преизчислява и изцяло потвърждава предишните резултати.

В политическия дебат за момента надделява идеята за „зелен растеж“. В последното десетилетие в програмите на ООН, Европейския съюз и националните държави неизменно заляга целта за устойчиво развитие чрез премахването на корелацията между растежа на БВП и

деградацията на околната среда. Ако зависимостта между тях е възможно да се преодолее, това би означавало, че безкрайният икономически растеж също е възможен. Целта на доклада е да докаже, че тази зависимост не може да се преодолее. Това се постига чрез критичен преглед на най-новите изследвания, отнасящи се до екологичните ефекти на реализирания до момента „зелен растеж“.

1. Декупиране, устойчивост и икономически растеж

Икономическият растеж и деградацията на околната среда са две променливи в правопрпорционална зависимост – промяната на независимата променлива (растежа) води до промяната на зависимата (деградацията) в същата посока, като двете са свързани с определена константа. Декупирането представлява промяна на константата във времето, което води до десинхронизация на тренда на двете променливи. Декупирането може да бъде относително или абсолютно. При относителното променливите продължават да се движат в една и съща посока, но с различни скорости, докато при абсолютното декупиране променливите се движат в противоположни посоки. Следователно, да се оцени дали и какво декупиране е постигнато, означава да се оцени дали се е променила правопрпорционалната зависимост между двете променливи във времето. Декупирането на икономическия растеж от деградацията на околната среда е основната цел за осъществяването на „зелен растеж“ и „устойчиво развитие“.¹

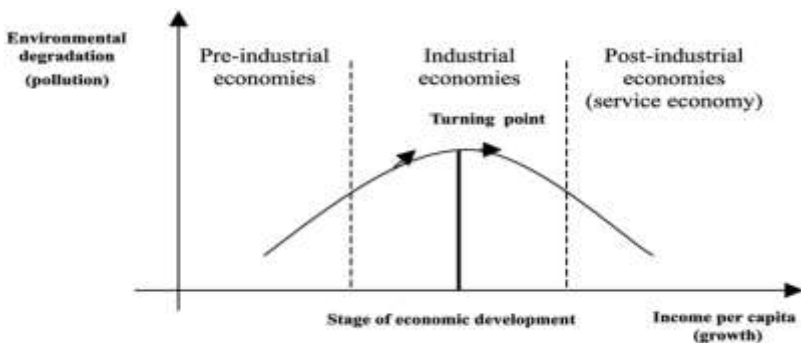
Постигането на екологична устойчивост е централно предизвикателство на XXI век за човечеството. Под „екологична устойчивост“ в настоящия доклад ще разбираме ограничаване на използването на природните ресурси и опазването на околната среда за нуждите на бъдещите поколения. Устойчивото използване на природните ресурси изисква да се запази капацитетът на възобновяемите да се възобновяват, а що се отнася до невъзобновяемите ресурси – да се рециклират възможно повече, като същевременно се търсят технологични решения за заместването им с възобновяеми такива.

Икономическият растеж представлява годишната процентна про-

¹ Терминът „устойчиво развитие“ е по-широк от термина „зелен растеж“. „Зелен растеж“ означава икономически растеж, съчетан с опазване на околната среда, докато „устойчиво развитие“, освен тези два елемента, включва и социална справедливост. Някои автори използват двата термина като синоними.

мяна на Брутния вътрешен продукт (БВП) и поради това носи неговите предимства и недостатъци. БВП измерва производството на стоки и услуги в икономиката. За първи път е използван като показател на икономическата активност през 1934 г. от Саймън Кузнец в доклад пред американския конгрес (Kuznets, 1934). В същия доклад Кузнец включва точка, озаглавена „Употреба и злоупотреба с измерванията на националния доход“, в която предупреждава: „Икономическото благосъстояние не може да бъде адекватно измерено, освен ако не е известно индивидуалното разпределение на доходите. И нито едно измерване на доходите не може да оцени обратната страна на дохода, тоест доколко са интензивни и неприятни усилията, положени за получаването на дохода. Следователно благосъстоянието на една нация едва ли може да се подразбира от измерването на националния доход, както е дефиниран по-горе.“. Въпреки предупреждението на Кузнец, БВП често се разглежда като измерител на общественото благосъстояние.

В противовес на основната идея в доклада „Границите на растежа“ за съществуването на права зависимост между икономическия растеж и деградацията на околната среда, две десетилетия по-късно някои икономисти (Grossman, Krueger, 1995; Panayotou, 1993) на базата на свои изследвания стигат до извода, че икономическият растеж би могъл да бъде обратно пропорционален на деградацията на природата. Според тях във фазата на индустриализация икономическият растеж действително влошава състоянието на околната среда, но след пика на индустриализацията натискът върху природата отслабва, благодарение на откриването на нови технологии. Получава се обратна U-образна крива, наречена Екологична крива на Кузнец (ЕКК) (фигура 1). Тази теория оказва силно влияние върху бъдещите политики, тъй като приема, че едно общество може да избегне екологичните кризи, а икономиката ѝ да продължи да расте.

Source: Panayotou (1993)

Фиг. 1. Екологична крива на Кузнец

Програмата на ООН за околната среда нарича тази хипотеза „декуплиране чрез узряване“ (UNEP, 2014). Но хипотезата за „естествено“ декуплиране така и не успява да се наложи в научните среди и постепенно отстъпва пред идеята, че декуплирането може и трябва да се постигне чрез политически решения и действия.

С цел да се установи до каква степен е постигнато декуплиране, в последните години са извършени редица научни изследвания. Именно те се разглеждат в доклад на Европейското бюро по околна среда (ЕЕБ), озаглавен „Decoupling Debunked: Evidence and arguments against green growth as a sole strategy for sustainability“ и публикуван на 9 юли 2019 г. Авторите на доклада стигат до извода, че до момента липсват солидни научни основи, потвърждаващи възможната реализация на зелен растеж. Според тях, растежът и устойчивостта са се доказали на практика като взаимоизключващи се концепции, а „зеленият растеж“ е оксиморон. В следващата част ще разгледаме емпиричните данни, използвани от авторите на въпросния доклад в защита на тяхната теза.

2. Зелен растеж – мит или реалност

Европейското бюро по околна среда в доклада си „Decoupling Debunked“ анализира научните изследвания, посветени на измерването на постигнатото декуплиране между независимата променлива „икономически растеж“ и зависимата променлива „екологична устойчивост“. Авторите уточняват, че се съсредоточават върху икономическия растеж, измерен като увеличение на реалния БВП, а екологичната ус-

тойчивост включва два елемента – използвани количества природни ресурси (полезни изкопаеми, енергия и вода) и замърсяване на околната среда (парникови газове, земя, замърсяване на водите и загуба на биоразнообразие). Отчетеното в изследванията декуплиране се разглежда по седем различни показатели, които обуславят аналитичната рамка на доклада.

Таблица 1

**Показатели за оценка на декуплирането
между БВП и екологичната устойчивост**

№	Показател	Алтернативи	
1.	Индикатори	Природни ресурси	Замърсяване на околната среда
2	Вид на индикатора	Териториален (производство)	Екологичен отпечатък (потребление)
3	Величина на декуплирането	Относително	Абсолютно
4	Машаб	Локално	Глобално
5	Продължителност	Временно	Постоянно
6	Значимост	Недостатъчно	Достатъчно
7	Разпределение на усилията между бедни и богати страни	Неравенство	Равенство

Източник: Decoupling Debunked: Evidence and arguments against green growth as a sole strategy for sustainability, 2019

Авторите посочват, че за да се счита за успешно, е необходимо декуплирането да отговаря на няколко фундаментални условия – да бъде абсолютно, глобално, постоянно, достатъчно значимо и бързо. В доклада са разгледани 99 научни изследвания, публикувани между 1994 г. и 2018 г. Емпиричните данни в тях обхващат различни периоди между 1870 г. и 2018 г. Имайки предвид, че почти всички се отнасят до богатите държави, изводите на доклада засягат основно тях. А те не са обнадеждаващи: не са открити емпирични доказателства за наличието на декуплиране, което би могло да се определи като успешно. В повечето случаи не се наблюдава никакво декуплиране, а сред останалите най-често се открива относително декуплиране, което по същество означава, че околната среда продължава да деградира, макар и с по-бавни темпове отпреди. В случаите на абсолютно декуплиране, основното то бива временно и ограничено в пространството, отчетено само

при използването на териториални показатели² или е свързано с конкретни локални, краткосрочни замърсители. Във всички случаи намаляването на натиска върху околната среда не отговаря на текущите цели на политиката в областта на екологията.

В последния раздел на доклада авторите изтъкват 7 причини, пораждащи силен скептицизъм относно възможността за декуплиране на икономическия растеж от деградацията на околната среда. Всяка от тях, взета поотделно, поставя под съмнение осъществимостта на „зелен растеж“. Разгледани заедно, хипотезата за декуплиране изглежда силно компрометирана, ако не и очевидно нереалистична. Седемте бариери пред зеления растеж са следните:

1. Увеличаване на енергийните разходи

При добива на полезни изкопаеми първо се използват най-лесно дъстъпните от тях, както и най-евтините технологии. Добивът на останалите запаси се превръща в по-скъп процес по отношение на използваните материали, технологии и количество енергия, необходими за извличането им. От това следва увеличение на деградацията на околната среда на единица извлечени полезни изкопаеми.

2. Ефект на бумеранга

Повишаването на ефективността в производството на определени стоки често води до използването на спестените ресурси и пари за тяхното по-голямо потребление³ или до пренасочването им към потреблението на други стоки с по-голямо въздействие върху околната среда. Ефектът на бумеранга би могъл да генерира структурни промени в икономиката, които в крайна сметка да доведат до по-голямо потреб-

² Разглежданите изследвания показват, че редица европейски държави отчитат относително или абсолютно декуплиране, само когато се базират на териториални показатели – онези, които се отнасят до намаляване на ефектите върху околната среда в процеса на производството, извършвано на територията на въпросните държави. Когато обаче се разглежда екологичния отпечатък, който засича ефектите върху природата на базата на потреблението, резултатите са противоположни – трендът на екологичния отпечатък в богатите държави нараства. Това противоречие на резултатите се дължи на провежданата в последните десетилетия делегализация на производството към бедните страни, като същевременно богатите увеличават потреблението си.

³ През 1865 г. английският икономист Уилям Стенли Джевънс отбелязва в труда си „По въпроса за възглицата“, че колкото по-ефективно се използват възглицата, толкова по-големи количества от тях се изразходват. Този феномен се нарича „Парадокс на Джевънс“.

ление в абсолютни стойности – например, по-ефективните автомобили от гледна точка на горивото, допринасят за налагането на транспортна система, базирана на частни автомобили, за сметка на екологични алтернативи като обществен транспорт и велосипеди.

1. Изместване на проблемите

Технологичните решения на даден екологичен проблем могат да създадат нови и/или да изострят други. Например, производството на частни електрически автомобили увеличава потреблението на литий, мед и кобалт; производството на биогорива поражда безпокойство относно използването на земята; производството на ядрена енергия създава рискове относно съхранението на ядрени отпадъци.

4. Подценяване на въздействието на услугите

Третичният икономически сектор може да съществува само като надстройка на материалната икономика, а не на нейно място. Услугите имат значителен екологичен отпечатък, който често се добавя към този на стоките, вместо да го заменя.

5. Ограничен потенциал на рециклирането

В момента процентът на рециклиране е нисък и нараства твърде бавно, а процесът на рециклиране все още изисква значително количество енергия и необработени суровини. Освен това, рециклирането не може да гарантира необходимите ресурси за разширяването на материалното производство.

6. Недостатъчни и неадекватни технологични промени

Тъй като трудът и капиталът са сравнително по-скъпи производствени фактори от природните ресурси, технологичните иновации на фирмите, които по презумпция се стремят към увеличение на печалбите, са насочени предимно към труда и капитала, а не към спестяването на природни ресурси. Стремещт към печалби също така стимулира увеличението на обема произведена продукция, което води до увеличение на използваните суровини в абсолютни стойности, както и до допълнително замърсяване. Технологичният прогрес не е достатъчно значим, доколкото не успява да замести нежеланите технологии, нито е достатъчно бърз, за да позволи значимо декуплиране.

7. Екстернализация на екологичните разходи

Обявеното от анализирани изследвания декуплиране се оказва само привидно, тъй като се дължи главно на екстернализацията на въздействието върху околната среда от страните с високи доходи към оне-

зи с ниски доходи. Ако вместо това се оценява екологичният отпечатък, ситуацията съвсем не е оптимистична. Нарастването на потреблението поставя под въпрос самата възможност за постигане на значително декуплиране.

Авторите на доклада стигат до извода, че зеленият растеж е по-скоро мит, отколкото реалност, тъй като не е подкрепен от емпиричните данни. Освен ако не се изложат адекватни и убедителни доказателства срещу всяка от гореспоменатите бариери пред устойчивото развитие, идеята за декуплиране ще остане илюзорна цел, чието постигане е невъзможно да бъде осъществено на практика. Преследването на тази цел би довело до загуба на ценно време и задълбочаване на проблемите, пред които са изправени околната среда и човечеството. Но ако е така, какво би могло да се направи?

3. Отрицателен растеж – проблем или решение

Когато реалният БВП за даден период е по-нисък от предходния, говорим за „отрицателен растеж“. Независимо дали един период на отрицателен растеж се квалифицира като рецесия или депресия,⁴ и в двата случая се използва общ термин – икономическа криза. Негативната конотацията на думата „криза“ носи внушението, че обществото трябва всячески да избягва „отрицателния растеж“. И обратното – нарастването на БВП се приема за белег на подобряване на благосъстоянието на народите, въпреки предупреждението на Кузнец от 1934 г. и неспиращите и до днес критики към този показател (Aitken, 2019; Mazzucato, 2018).

Мариана Мазукато в своята книга „Стойността на всичко“ доказва, че счетоводните методи отразяват властващите идеи, теории и идеологии на съответната епоха. Безспорно фиксацията към растежа е резултат от доминацията на неокласическа теория в научните среди. Но както всяка друга теория, тя също се сблъсква със своите критични, излагащи алтернативни обяснения на икономическите феномени. Най-предизвикателно звучат идеите на поддръжниците на „отрицателния

⁴ Общоприето е, че „рецесия“ настъпва при две последователни тримесечия на отрицателен растеж, но не съществува точно определение за настъпването на „депресия“. Последният период на отрицателен растеж, класифициран като световна депресия, е Голямата депресия от 30-те години на XX век. Световната икономическа криза от 2007 г. се класифицира като „рецесия“.

растеж“.

Понятието „отрицателен растеж“ е въведено в началото на ХХI век като провокативен лозунг, осъждащ идеята за „устойчиво развитие“. То често се бърка с термина „рецесия“, но всъщност има съвсем различно значение. Ключовата дума „отрицателен растеж“ цели да подчертае необходимостта от изоставянето на „растежа“ – безсмислена цел, която очевидно не води до всеобщо благосъстояние и чийто двигател е преследването на печалба от страна на притежателите на капитал, с пагубни последици за околната среда.

Под „отрицателен растеж“ се разбира икономически модел, основан на намаляване на потреблението и засилване на местното производство, самопроизводство и самопотребление, теоретизиран от френския икономист и философ Серж Латуш (Latouche, 2004; 2006). Теорията на Латуш съчетава различни идеи – от екологията до стоковия фетишизъм на Маркс, от едноизмерния човек на Херберт Маркузе до локализма. Първата международна конференция, посветена на отрицателния растеж, се провежда през 2008 г. в Париж и поставя началото на Движението за щастлив отрицателен растеж. Движението се стреми да развие теоретична база и да наложи една нова икономическа парадигма за целите и начините на производство, потребление и разпределение на богатата, съобразени с ограниченията на природата.

Заклучение

Независимо от бързото развитието на технологиите, емпиричните данни от последните десетилетия показват, че те не са панацея. Налични са многобройни причини за нарастването на скептицизма по отношение на възможността за декуплиране на растежа от деградацията на околната среда. В една капиталистическа икономика иновациите са насочени към увеличението на печалбата чрез икономисване на производствените фактори труд и капитал, а не на природните ресурси. Оттук икономическият растеж влиза в противоречие с устойчивостта. Осъзнаването на това противоречие допринася за теоретичното формулиране на икономическата парадигма за „отрицателен растеж“, различаваща се съществено от Теорията за устойчиво развитие.

References

1. Aitken, A. (2019) *Measuring Welfare Beyond GDP*. [Online] Достъпен на: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/002795011924900110> [Accessed 29/04/2020].
2. *Declaration on Green Growth, Adopted at the Meeting of the Council at Ministerial Level on 25 June 2009* [C/MIN(2009)5/ADD1/FINAL] [Online] Available from: <https://www.oecd.org/env/44077822.pdf> [Accessed 29/04/2020].
3. Grossman, G. M., Krueger, A. B. (1995) *Economic Growth and the Environment*. Q. J. Econ. 110, pp. 353–377. [Online] Достъпен на: <https://doi.org/10.2307/2118443> [Accessed 29/04/2020].
4. Kuznets, S. (1934) *National Income, 1929–1932* [Online] Достъпен на: <https://fraser.stlouisfed.org/title/national-income-1929-1932-971> [Accessed 29/04/2020].
5. Latouche, S. (2004) *Survivre au développement : De la décolonisation de l'imaginaire économique à la construction d'une société alternative*, Paris, Mille et Une Nuits
6. Latouche, S. (2006) *Le Pari de la décroissance*, Paris, Fayard
7. Mazzucato, M. (2018) *The Value of Everything: Making and Taking in the Global Economy*. Allen Lane.
8. Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J. (1992) *Beyond the limits: Confronting Global Collapse, Envisioning a Sustainable Future*, Chelsea Green Pub Co.
9. Meadows, D. H., Meadows, D. L., Jørgen Randers and William W. Behrens III (1972) *The Limits to Growth*. [Online] Available from: <http://www.donellameadows.org/wp-content/userfiles/Limits-to-Growth-digital-scan-version.pdf> [Accessed 20/04/2020].
10. Panayotou, T. (1993) *Empirical tests and policy analysis of environmental degradation at different stages of economic development* [Online] Достъпен на: <https://ideas.repec.org/p/ilo/ilowps/992927783402676.html> [Accessed 20/04/2020].
11. Parrique, T., Barth, J., Briens, F., Spangenberg, J., Kraus-Polk, A. (2019). *Decoupling Debunked. Evidence and arguments against green growth as a sole strategy for sustainability*. European Environment Bureau EEB. [Online] Достъпен на: https://www.researchgate.net/publication/334453443_Decoupling_Debunked_Evidence_and_arguments_against_green_growth_as_a_sole_strategy_for_sustainability_A_study_edited_by_the_E

uropean_Environment_Bureau_EEB [Accessed 20/04/2020].

12. UNEP, (2014) *Decoupling 2 : technologies, opportunities and policy options*, [Online] Достъпен на: <https://eprints.qut.edu.au/72633/1/72633%28pub-fulltext%29.pdf> [Accessed 20/04/2020].

ЕВОЛЮЦИЯ НА КОНЦЕПЦИЯТА ЗА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ В СЪВРЕМЕННИТЕ ЕВРОПЕЙСКИ ПОЛИТИКИ

EVOLUTION OF THE CONCEPT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN MODERN EUROPEAN POLICIES

*Докторант Камелия Карадочева
Нов български университет, София
kamelia.getovska@gmail.com*

*Kamelia Karadocheva, PhD Student
New Bulgarian University, Sofia, Bulgaria
kamelia.getovska@gmail.com*

Abstract

From a global perspective, the environmental issue is closely linked to economic issues, international migration management, the development of the poor and developing countries. For its part, sustainable development is becoming a factor in ensuring the future food and climate security of humanity. With each passing year, climate change also affects the economy. It still does not affect human life so much that everyone feels responsible, but it is yet to come. At this stage of climate change, it is imperative to introduce legislative change, which is why European leaders are working hard in this direction.

Key words: *sustainable, development, responsibility, environment, climate, policies.*

JEL Code: Q01

1. Въведение

На съвременния етап от развитието на икономиката е много трудно да се даде точно определение на понятието „устойчиво развитие“. Трудностите произтичат от характера на обекта на изследването. Той е с твърде динамична същност. Различия се наблюдават особено в равнището на развитие на отделните страни. Не е еднакво и екологичното състояние и възприемането на проблемите на околната среда в отделни региони на планетата. Съществено разминаване има и в социалното развитие на населението.

За първи път с особено важно присъствие понятието „устойчиво развитие“ се появява на конференцията в Рио де Жанейро през 1992 г. По-късно започват да се употребяват и някои производни категории

като „устойчиво земеделие”, „устойчив туризъм”, „устойчиво лесовъдство” и т.н. Под „устойчиво развитие”, следва да се разбира такова обществено развитие, което в отговор на изменение на вътрешните и външните условия е способно да установи ново, съответстващо на тези изменения равновесие както вътре в себе си, така и в цялата среда на своето съществуване.

„Устойчивото развитие“ е концепция, която се изгражда върху основата на перспективни форми на развитие, осигуряващи по-висока степен на функциониране на различни икономически системи. Този процес не следва да се откъсва от рамките на разумното потребление. Устойчивото развитие е необходимост на бъдещето, но още от сега следва да се предприемат ефективни действия за неговото реализиране.

2. Компоненти на устойчивото развитие:

Основните измерения на устойчивото развитие включват три взаимно свързани компонента: *икономически, социален и екологичен*. Устойчивото развитие не следва да се разглежда като статичен процес. Напротив, то е динамично, и този проблем е световен и безпрецедентен по своите мащаби и форми на проявление. Той обаче е нерешим без конкретни регионални и национални цели и стратегии за неговото осъществяване. Това дава основание да обобщим, че устойчивото развитие е една прагматична потребност за бъдещето развитие на човечеството, но неговото рационално прилагане е пряко свързано с регионални особености. Затова локалните ръководни звена трябва да реализират адаптирани стратегии.

При изясняването на устойчивото развитие смятаме, че следва да се отчитат някои основни моменти в неговото съдържание:

1. Удовлетворяване на разумните потребности на хората, като се изхожда не само от настоящето, но и от бъдещето, което е предпоставка за безкризно развитие.
2. Демографското развитие да бъде в синхрон с изменящия се продуктивен потенциал на екосистемата.
3. Цялостното развитие да бъде в предварително зададени граници (икономически, екологични и социални).
4. Земеделието да се развива на равнище, което не изтощава почвите над определеното ниво.
5. Провеждане на оздравителни-възстановителни мероприятия по

околната среда при точно определяне на разходите във времето.

6. Търсене на нови решения в енергодобива и в строителството.

7. Усъвършенстване на разпределителната система с основна цел решаване на проблемите с бедността.

3. Принципи на устойчивост

Устойчивото развитие следва да се изгражда въз основа на система от принципи, които да са непосредствено свързани с цялостната система на управлението. Ръководейки се от практическото осъществяване на концепцията за устойчивото развитие, преобладаващата част от учени и практики се обединяват около следните основни принципи:

- взаимна обвързаност между икономика, екология и социална политика, като не се дава предимство на нито един елемент на системата;

- цялостно решаване на проблемите по веригата глобално – частно;

- ангажиране на всички международни органи, правителства, фирми, отделни граждани с решаването на проблемите;

- достъпност на информацията за екологичните проблеми;

- разясняване на принципите на „устойчиво развитие” пред широката общественост и мотивиране на тяхното участие при решаването на тези въпроси;

- недопускане тази доктрина да се използва за реализиране на користни държавни и политически цели;

- удовлетворяване на потребностите в посока на неизбежната промяна от консуматорски начин на живот към природосъобразен.

Днес е необходимо устойчиво икономическо и социално развитие не само на отделни региони и държави, но и на цялата планета, като един организъм.

От конференцията в Рио бяха предприети редица мерки, които имаха за цел да осигурят устойчиво развитие на планетата, а то да гарантира и осигури нейното бъдеще. За съжаление, не всички добре казани думи намериха своята реализация. Проведените срещи, инициативи, издадените документи, протоколи и изградените стратегии все още не дават желаните резултати. Необходимо е да се дефинира и обобщи съвкупността от елементи, които биха изградили една по-устойчива и по-екологична политика, без която е невъзможно бъдеще-

то ни развитие.

Вниманието ми е акцентирано върху новите моменти в теоретичните постановки и трактовки на концепциите за устойчиво развитие. Анализите на интеграционната среда за постигане на устойчивото развитие се базират на законодателните инициативи, институциите и човешкия фактор.

В икономическата литература се срещат над 100 определения за устойчиво развитие. Те се различават в зависимост от сектора, за който са предназначени – екологичен, икономически, административен, или са насочени към управленски, технически, философски или политически решения. От това може да се направи заключението, че концепцията за устойчиво развитие може да има различна същност в зависимост от анализиранията литература и сферата, към която се отнася.

През 1992 г. Световната банка описва устойчивото развитие с лаконичната фраза *„устойчивото развитие е развитие, което продължава“*. През 1992 г. в Рио де Жанейро, в Декларацията за околната среда и развитието то е описано като: *„дългосрочно, непрекъснато развитие на обществото, насочено към удовлетворяване на нуждите на човечеството в момента и в бъдеще чрез рационално използване и попълване на природните ресурси и запазване на планетата за бъдещите поколения“*.

С течение на времето и дефинициите, и тълкуването на това понятие придобиват все по-широк обхват, като в последните години се превръщат в опорна точка при изготвянето на планове и стратегии за икономическо и политическо развитие.

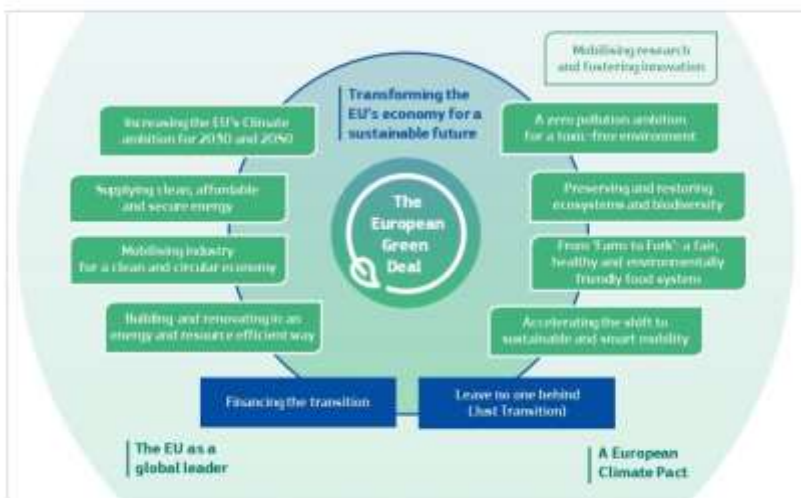
4. Законодателни промени в контекста на принципите за устойчиво развитие

Настоящият председател на Европейската комисия Урсула фон дер Лайен представи своите приоритети още в началото на мандата си. Като европейски лидер тя носи отговорност за предприетите действия и взетите решения на територията на Европейския съюз по отношение на редица законодателни промени. Някои от тях са насочени именно към целите на устойчивото развитие. *„Трябва да бъдем по-амбициозни, когато става въпрос за нашите цели за 2030 г. Искам до 2030 г. да намалим емисиите с поне 50 %. За постигането на реално въздействие обаче светът ще трябва да действа като едно цяло. ЕС ще поеме*

водеща роля в международните преговори за повишаване на равнището на амбициите на други големи източници на емисии до 2021 г. Ангажирам се да представя до тази дата подробен план за отговорно увеличаване на целта на Европейския съюз за 2030 г. на 55 %. Този план ще се основава на социални, икономически и екологични оценки на въздействието, ще осигурява равни условия и ще стимулира иновациите, конкурентоспособността и създаването на работни места.“

През декември 2019 г. лидерите на Европейския съюз одобриха целта ЕС да стане неутрален по отношение на климата до 2050 г. На този етап Полша не приема да се обвърже с изпълнението на тази цел и Европейският съвет ще обсъди въпроса отново през юни 2020 г. Лидерите на ЕС признаха, че е необходимо да се гарантира икономически ефективен, както и социално балансиран и справедлив преход, като се вземат предвид различните национални обстоятелства. Темата е изключително актуална и особено важна за гражданите на ЕС като инициатор на глобални промени във функционирането на световната икономика. ЕС и неговите държави членки продължават да бъдат най-големият източник на публично финансиране за борба с изменението на климата. Общият им принос възлиза на 21,7 млрд. евро през 2018 г., което представлява увеличение спрямо 20,4 млрд. евро през 2017 г. Актуалната сума показва решимостта на ЕС да увеличи своя международен финансов принос в областта на изменението на климата в посока постигане на целта от 100 млрд. щатски долара годишно за индустриализираните държави до 2020 г. и в периода до 2025 г.

В тази връзка с поставените приоритети се оформи рамката на бъдещите действия под името „Зелена сделка“. Тя беше обявена на 11 декември 2019 г. и определя климатичните цели до 2050 г., за да може Европа да се превърне в първия континент, постигнал въглероден неутралитет. Това е в дългосрочен план и все още няма силата на закон, но преразглежда всички инструменти на Европейския съюз и включва 50 конкретни политически инициативи. Очаква се през лятото на 2020 г. ЕК да разкрие и подробен план за ускоряване на процеса на намаляване на емисиите на парникови газове от предварително договорените 40% до 50-55% за 2030 г.

Фиг. 1. Целите, около които ще се оформят европейски политики, насочени към така наречената „Зелена сделка“

Източник: https://ec.europa.eu/italy/news/20191211_La_presidente_von_der_Leyen_presenta_il_green_deal_europeo_it

В контекста на намаляване на вредните емисии се намира и казусът с влиянието на земеделското производство върху околната среда. По инициатива на новия европейски лидер вече стартираха и редица проекти, насочени към „Стратегия от фермата до трапезата“ за продоволствена устойчивост на сектор „Земеделие“ и промишлените производства, свързани с него. Поради ключовата роля на селските райони за изхранване на населението, основна част от предстоящите промени са насочени към земеделските стопани. Ясно е, че тяхната дейност трябва да бъде модифицирана, за да откликне на новите приоритети за устойчиво развитие. Голяма част от вредните емисии идват от земеделското производство и затова всички въведени промени в неговото функциониране трябва да бъдат подкрепени финансово и информационно.

Друга дейност, на която новите европейски политики обръщат сериозно внимание е използването на неорганични пластмаси. Планът за

действие на *кръгова икономика* е с акцент върху устойчивото използване на ресурсите, особено в ресурсоемки сектори с голямо въздействие, като текстилното производство и строителството. В близкото бъдеще Европа ще играе водеща роля във връзка с пластмасите за еднократна употреба.

Пряко свързано с мерките, които се обсъждат е и *Парижкото споразумение*, подписано от 195 държави през 2016 година, включително и от България.

Парижкото споразумение се основава на конвенцията и за първи път обединява всички държави в обща кауза да полагат амбициозни усилия за борба с изменението на климата и да се адаптират към неговото въздействие, с по-голяма подкрепа за подпомагане на развиващите се страни да го направят. Основната цел на Парижкото споразумение е да се засили глобалният отговор на заплахата от изменението на климата. В тази връзка започват съвместни действия за превенция на глобалното повишаване на температурата през този век с 2 градуса по Целзий. От подписването на стратегическия документ се полагат усилия за ограничаване на повишаването на температурата. Освен това споразумението има за цел да укрепи способността на страните да се справят с въздействието на изменението на климата, като имат възможност да дават предложения какъв може да е техният принос, предвид географските и икономическите си условия.

Опазването и подобряването на околната среда е основен проблем, който се отразява на благосъстоянието и икономическото развитие в целия свят. За тази цел правителствата внедряват екологични програми и инициативи с цел съкращаване на вредните емисии и негативното влияние върху околната среда и човечеството. Ако човек използва разумно ресурсите на средата в която живее, може да допринесе за развитието и възможността за подобряване на качеството на живот, а също така да нанесе неизмерими щети като замърсяване на водата, въздуха и земята, нарушаване на екологичното равновесие на биосферата; разрушаване и изчерпване на незаменимите ресурси както и да съдейства за фактори, които са опасни за физическото, психическото и социалното здраве на човек. Естественият прираст на населението поставя все по-нови и нови проблеми за опазване на околната среда и следва да се приемат различни програми и подходящи мерки за справяне с тези проблеми. Хората са тези, които задвижват социалния прогрес и създа-

ват богатството на обществото, а също така допринасят за развитието на науката и технологиите. Всички тези фактори, увеличават способността на човек да подобри околната среда с всеки изминал ден.

Заклучение

От глобална гледна точка въпросът за околната среда е тясно свързан с икономически въпроси, международното управление на миграцията, развитието на бедните и развиващите се страни. От своя страна устойчивото развитие се превръща във фактор за обезпечаване на бъдещата продоволствена и климатична сигурност на човечеството. С всяка изминала година изменението на климата се отразява и на икономиката. Все още то не влияе така осезателно на живота на човечеството, че всеки да се почувства отговорен, но това предстои. На този етап от промените в климата е наложително да се въведат законодателни промени, затова европейските лидери работят усилено в тази посока. Екологичният въпрос трябва да бъде част от цялостната кохерентност на политическите проекти и то трябва да бъде в съответствие с други предложения, ако наистина искаме да провеждаме ефективна политика в тази област.

References

1. Birkeland, J. 2002. *Design for Sustainability: A Sourcebook of Integrated, Eco-Logical Solutions*, London: Earthscan Publications.
2. Briggs, D., Corvalan, C., Nurminen, M., 1996, *Linkage Methods for Environment and Health Analysis: General Guidelines*. Geneva: World Health Organization.
3. Christoff, P. 1996, Ecological modernisation, ecological modernities, *Environmental Politics*, Vol. 5, No. 3, 476-500.
4. Hadzhiev, Kr., Self-managed working teams - theory and methodology. Economic World Library, Svishtov 2010. Nedeva, I. 2008, An Analysis of the Problems in front of the Sustainable Development of Industrial Zones in the Republic of Bulgaria, Yearbook of the Technical University - Varna.
5. Marinova, N., Gargarov, Z., Anastasovski, D. (2015). Risks in Economic and Financial Activity, Sofia, p.39.
6. Marinova, N., (2014). Project Management for Sustainable Development, Sofia, NBU, p. 212.

7. Pearce, D., Turner, R. 1990. *Economics of Natural Resources and the Environment*. Baltimore, Pezzey, J. 1992. Sustainable Development Concepts: An Economic Analysis. *World Bank Environmental Paper No. 2*

8. *Rio Declaration on Environment and Development* 1992. <http://www.bnpparibas.com/en/sustainable-development/text/Rio-Declaration-on-Environmentand-Development.pdf> (14.12.2013).

9. Zaharinov, B., Y. Naydenov 2012, Energy Crisis, Renewable Energy Sources, Sustainable Development, Publishers Site-Eco.

10. https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/political-guidelines-next-commission_bg_1.pdf

11. <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/the-paris-agreement>

POVERTY ALLEVIATION THROUGH SUSTAINABLE TOURISM: CHALLENGES, OPPORTUNITIES AND GOOD PRACTICES

Katina Popova, PhD Student
University of Economics – Varna, Bulgaria
katina_popova@ue-varna.bg

Abstract

In the first two decades of the 21st century, socially and economically disadvantaged people form a significant part of the global society. World organizations face the problem of providing minimal economic benefits to the population with limited options. The literature discusses whether tourism can be a tool to overcome poverty problems and how effective it can be in the context of globalization and socio-economic inequality. The aim of the current study is to identify the role of tourism sector in improving the well-being of marginalized communities, considering three traditional scenarios: pessimistic, realistic and optimistic. The results showed that international tourism creates numerous opportunities for socially disadvantaged people, as the positive effects depend on the willingness of these stratum to take part in the process of social and labor integration.

***Key words:** poverty, tourism, sustainability, development.*

JEL Code: Z320

Introduction

The all over spread of travel and the increasing volume of international tourist flows define tourism as an especially important economic sector which significant impacts are wide-ranging. Usually these impacts are considered by the researchers in two main aspects – positive and negative. On the one hand, tourism is a driving economic force that expands people's horizons, increases working capacity and rediscovers individual freedom. On the other hand, the sector is often blamed for defending certain private interests and exposing the socio-economic inequalities of global society. The debate is whether tourism is more a tool for overcoming the negative effects of globalization or a factor for increasing the levels of social cleavage. The relevance of the topic is grounded on the ever-increasing role of travel in the life of modern society and the contradictory assessment of its contribution to improving the community prosperity. The purpose of the paper is to look at the possible scenarios for using the best advantage offered by sustainable

tourism and the branch industries. For its realization the following research tasks were set up: reviewing the literature and defining the characteristics of sustainable and responsible tourism, analyzing global poverty by examining global indices, structuring a conceptual model with three alternative scenarios for controlling poverty and social inequality, systemizing world good practices and the opportunities for their implementation in Bulgaria. The author's premise was that tourism and its sustainable forms could moderate social misery. Nevertheless the results indicated that in the various regions of the world the tourism sector impacts have different force and direction.

1. Literature review and methodology

The 2030 Agenda for sustainable development declares UN's intentions to eliminate the world poverty in all its dimensions – gender inequality, social exclusion and marginalization of certain groups, hunger and malnutrition (UN, 2015). The determination to promote sustainable tourism is one of the fundamental goals, as the sector creates the potential to increase employment, redistribute the incomes and stimulate the regional economies by encouraging culture and local supply. On a global scale was gradually introduced the term “pro-poor tourism” (PPT), first mentioned by United Kingdom's Department for International Development (DFID) (Bolwell et al., 2008). The concept describes this type of *tourism that generates net benefits for the poor* (Scheyvens, 2007). Most scientific papers on the topic date from the first decade of the 21st century. They state that pro-poor tourism is not a specific tourist product. In practice, any type or form of tourism can be directed to the poor (Roe et al., 2002; PPT Partnership, 2005; Telfer et al., 2015). Their effectiveness depends on how well they are managed according to the principles of investing in human factor. Pro-poor activities are a kind of linkage between responsible, sustainable and community-based tourism which extend beyond the limits of purely environmental initiatives. The United Nations World Tourism Organization (UNWTO) has already identified different ways of eradicating poverty, using the potential of the formal and the informal economy (Scheyvens, 2007). Of course, there are many criticisms regarding the excessive trust in the sector as a factor for overcoming the socio-economic difficulties of a large social group. The conflict is due to the fact that many specialists do not accept the neoliberal paradigm which does not take into

account the multidimensional crisis worldwide (Harrison, 2008). Poor are not only people who live on a poverty threshold, but also those who, for various reasons, are deprived of goods such as health care, security, education, equality or justice. Based on the above contradictions, three classic forecasting scenarios can be drawn up (fig. 1).

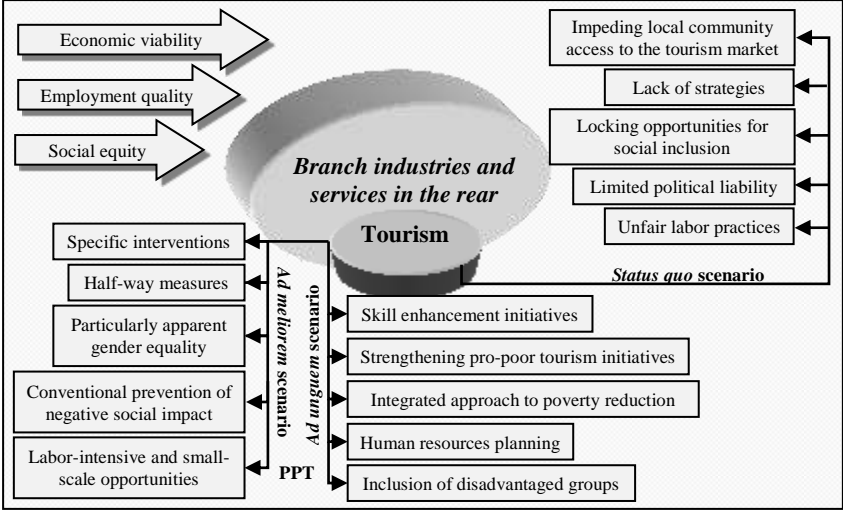

Fig. 1. Conceptual model for developing forecasting scenarios

Source: the author.

Alternative scenarios are a semi-analytical method for foreseeing the pattern of events in the future (Kosow et al., 2008). Simulating different alternate designs of modern society’s confrontation with poverty is based on the interpretation of cognitive perceptions about the global citizenship’s state and the world economy (Yeoman et al., 2012). Some researchers have identified the scenario method as particularly appropriate for social studies since it has been proven that people understand narrative interpretations more easily (Kosow et al., 2008).

In the purposed by the author model are introduced three classic scenarios. *Ad unguem* scenario is the one that interprets the outcome of the war on poverty in the most positive aspect. In a general sense, it envisages an implementation of sustainable measures with the highest degree of accuracy and precision. Its complete opposite is the *status quo* or the pessimistic scenario. It assumes that all players on the world political and

economic scene are satisfied with the status quo, i.e. they assume that poverty is an integral part of the socio-economic life and tourism cannot and should not work on its limitation. At the border between optimism and pessimism is the *ad meliorem* scenario which suggests a realistic view of the situation. It is limited to taking result-oriented (substantive) measures to improve the economic well-being of a big part of the society. The place of pro-poor tourism is probably somewhere between the realistic and the optimistic scenario. It is a concrete measure to tackle poverty and has the potential to deliver consistently high results.

2. Global poverty and sustainable tourism

The concept *ceteris paribus*, commonly used in the economic literature is a part of the methodology for examining a particular variable if all other factors that can influence the situation remain constant. Criticism of similar analysis is related to the presumption that, to a certain extent, it is not reliable. The market is not perfect, people do not live on equal terms and, as World Bank states, not every element of welfare can be acquired in markets (UNESCO, 2017). As we have already stated, poverty should not be defined solely on the basis of population's incomes. The denied access to the necessities of life should also be included as a part of the aggravating factors. The Global Multidimensional Poverty Index (MPI) is a tool for measuring human scarcity through 10 indicators, divided into three groups: *health* (nutrition and child mortality); *education* (years of schooling and school attendance); *standard of living* (cooking fuel, sanitation, drinking water, electricity, housings and assets). In 2019 United Nations Development Programme (UNDP) and Oxford Poverty & Human Development Initiative (OPHI) reported that more than 23% (1.3 billion people) of the population of 101 examined countries are multidimensionally poor. Half of them are under 18 years of age (Alkire et al., 2019). As for the regions, the developing countries in the Sub-Saharan Africa remain with the higher poverty rates in the world (fig. 2). While a small part of the society lives in extreme poverty and has less than \$ 1.90 per day, more than half of the world population is still struggling to meet primary needs (Howton, 2018). The high levels of severe multidimensional poverty in some of the regions are also due to the women's vulnerability caused by regulations, social order and gender inequality. Girls and young women remain one of the most endangered social groups in the world, facing HIV/AIDS, early

marriage, violence and discrimination in the workplace since an early age (Popova, 2019). Among the other regions, Europe and Central Asia occupy a leading position in terms of smallest percentage of people that are multidimensionally poor. Combating global poverty is a complex and dynamic process. A significant progress has already been made in the last 10 years. Nearly 40% of the poorest population increased their incomes by an average of 4.7% between 2010 and 2015. The share of people in extreme poverty has dropped to 10% in the last five years. The main goal is to completely eradicate poverty by 2030 (UNESC, 2017).

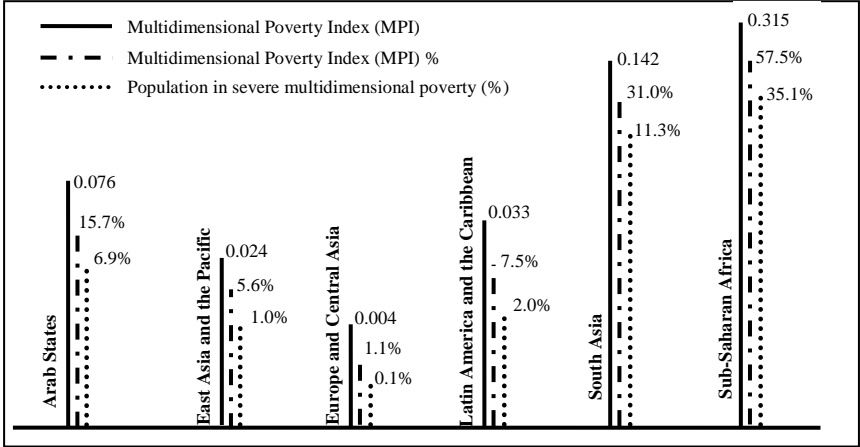

Fig. 2. Global Multidimensional Poverty Index of the developing countries (by regions)

Source: Adapted to Alkire et al., 2019, p. 19.

Terrorism, migrant crisis, economic, political and biological wars can be associated with the factors influencing directly the increase in poverty levels. The population in Middle East and North Africa living near such conflicts has doubled within 10 years, reaching 3% in 2017. Nearly 500 million people are living in a fragile economy and conflict (fragile and conflict-affected situations – FCS). In practice, the ineffective or wholly missing functions of some institutions exclude them from world poverty statistics (Corral et al., 2020).

Against the background of neoliberalism and capitalist mode of production, in the last few decades tourism has showed a remarkable

advance. From a luxury and social privilege it has become an objective necessity for each human being. The overall assessment of its role today can be interpreted in two ways. On the one hand, it stimulates the economies of the receptive destinations. As a macroeconomic agent and multiplier, it directly influences the multiplication of production and employment and increases tax revenue from direct and indirect taxes. On the other hand, the free access to almost all parts of the globe raises a number of problems generally related to overtourism and overbuilding, waste of resources and environmental degradation (Neshkov et al., 2014). From a social and political point of view, tourism is a constant “satellite” of terrorism and provides a field for dissemination of extremism, violence and even human trafficking (Neshkov et al., 2015). In the context of the social dimensions of poverty, international tourism is at risk to become a driver of antisocial processes. Despite the risks it poses, tourism and its sustainable activities are seen as a tool to successfully tackle the socio-economic inequalities around the world. What can pro-poor tourism offer? As a symbol of sustainability, the confidence in pro-poor activities is due to the following characteristics of the phenomenon (Lewis et al., 2007): 1) PPT is not limited to niche or alternative tourism as “responsible”, “sustainable” and “community-based” tourism. It is far more comprehensive in its scope; 2) PPT is not against capitalism. It encourages the international exchange in all its dimensions, practically supporting the neoliberal economic model; 3) PPT is a kind of link between the private sector and the poor, providing access to the market through the use of business knowledge and know-how; 4) PPT offers benefits that are not only limited to creating economic opportunities for the population, but also stimulates human rights of access to socio-cultural and natural resources; 5) PPT suggests different strategies divided into three main categories: increasing economic benefits (encouraging local employment, entrepreneurship and local business); improving the non-financial parameters of livelihood (accessing social, cultural and natural resources); promoting social inclusion and partnership (increasing communication between the stakeholders, creating strategic framework for inclusion by the poorest). Through the pro-poor tourism UNWTO emphasizes on two important concepts: “locality” and “empowerment”. The first one means that the measures should be implemented at destination level. The second one aims to create opportunities for the poor to participate in decision-making processes and to be well informed (Çetin et al., 2012).

Moreover, PPT is a part of contemporary messages of mutual assistance within global citizenship. Today's commitment to the poor can help the rich tomorrow¹. Harnessing the potential of sustainable and pro-poor tourism can lead to successful future development only if all interested parties engage with their entire arsenal of resources in the fight against poverty.

3. Status quo scenario (Pessimistic scenario)

While all stakeholders feel comfortable in the current reality, global poverty will always be a fact. This scenario claims that economic prosperity and pro-poor growth do not always reduce poverty (Harrison, 2008). **There is no cure for poverty, and sustainable tourism is not a panacea for overcoming the negative impacts of globalization.** The world is a global village. There are poor and rich in this village. In this scenario, some local communities will have limited access to the tourism market. In practice, these restrictions will lead to a wave of other adverse effects: limited opportunities for disadvantaged people, unfair labor practices, etc. Unless there is any change, a big part of the global community will continue to be involved in agriculture - one of the few sectors providing livelihoods for all social groups, from oligarchs and monopolists to people in extreme poverty (Shepherd et al., 2019; The World Bank Group, 2020). The lack of long-term strategies can lead to a credibility gap. In this scenario, insufficient public sector involvement and economic wars can further aggravate the situation of unprivileged groups. In this sense, even tourism can be an enemy of the poor. It can deepen social inequality and provoke a discriminatory income distribution process.

4. Ad aequum scenario (Optimistic scenario)

Global best practices prove that pro-poor tourism can be successfully and long-term integrated into national and international tourism development strategies. The optimistic scenario is tied to the idea of putting poverty at the center of the debate on sustainability (Roe, 2001). The integrated approach to reducing poverty and investing in the skill-

¹ “We need to steer clear of this poverty of ambition, where people want to drive fancy cars and wear nice clothes and live in nice apartments but don't want to work hard to accomplish these things. Everyone should try to realize their full potential”. The statement is a part of former USA president Barak Obama's Educational reform platform (Zamani-Gallaher, 2014).

enhancement of uneducated and marginalized social groups will minimize the income and pay gaps between rich and poor in the future (Scott, 2020). In this scenario the optimism is directly linked to the development of **win-win perspective**. In this case, the effective human resource planning will be of particular importance for the inclusion of poor in the tourism sector and all services in the rear. Given that tourism has high income elasticity, the tourist market is growing rapidly providing numerous opportunities for export of products from developing to developed countries (Roe et al., 2004). The pro-poor tourism can be a driving force for overcoming gender inequality. Tourism will become a job generator, many women will take the lead, and those who are indirectly employed in tourism will be included in the economic process as equal participants (Popova, 2019).

5. Ad meliorem scenario (Realistic scenario)

The realistic scenario refers to the gradual adoption of specific and concrete measures that can alleviate various aspects of the poor's socio-economic disadvantage. Tourism is a labor-intensive sector and provides different opportunities for inclusion. It can create a potential for growth of rear services. For example, a good practice from Jamaica and Kenya is the set up of furniture firms providing furnishing for hotels. Those companies serve as a source for permanent employment of the local community, many of whom are poor (Roe et al., 2004). The soft power of sustainable tourism, e.g. its ability to influence the behavior of others in order to achieve desired results, can be used as a measure for overcoming gender inequality. According to the statistics 70% of the labor force in the hospitality is represented by women (Krustev, 2015; Popova, 2019). In the future sustainable tourism and pro-poor activities will be vital for the prevention of negative social impact. Volunteering and volunteer travel will be at the heart of the fight against climate change, terrorism and biological wars. Volunteers will create small-scale opportunities for the poorest in the most endangered regions of the world. International exchange between developed and developing countries is more likely not only to increase the economic benefits, but also to impact seriously on the socio-cultural and educational aspects of disadvantaged groups.

If all this could be a reality in the near future, the situation has changed dramatically over the past few months. The consequences of COVID-19 probably will be felt in the next few years. **The future is postponed. For**

some it is totally denied. The success achieved so far will be erased and difficult to achieve again. Prognosticated recession and cut of GDP and incomes will put the poorest at disadvantage challenging their physical survival (Khan et al., 2020). However, Coronavirus will lead to a redefinition of forgotten values. The donation wave, volunteering and empathy are likely to persist as lasting human virtues. Tourism will be considered a quick cure for unemployment. While tourism is now practically non-existent, it is expected to be one of the fastest-growing sectors providing livelihoods for people on different levels of economic development. Uncertainty and fear will gradually diminish and the public sector will regain confidence in some extent. However, the effects of the global pandemic will not be easily eliminated. Through targeted measures will be “injected” price incentives in the most vulnerable sectors firstly. The speed of recovery will depend both on the political will and on people’s willingness to take part in the construction of “the world after COVID-19”. “Employment”, “empowerment”, “mutual assistance” and “solidarity” will become key concepts for the near future. Sustainable tourism will be called upon to assume the role of an economic balancer and compensator.

Conclusion

Tourism is regarded as one of the fastest growing sectors worldwide. It is constantly changing under the influence of human behavior and purposes of travel. New, alternative forms are emerging in response to the unlimited needs of the global citizenship. Given that tourism is a part of live of many people around the world its potential should be carefully targeted to the positive effects of travel. There are numerous examples of good practices. All of them include improvement of poor’s living conditions by ensuring their real participation in the work processes serving tourism and rare industries. Their example could be largely applicable in our country. Bulgaria is a tourist destination that provides opportunities to practice different activities throughout all seasons. Most of these activities can be realized in a specific time of the year. Engaging the poor in seasonal work contributes to the improvement of local standard of living. In many regions of the world, economically, physically or mentally disadvantaged people are employed in agriculture and have the access to sell their goods directly to tourists. The pessimistic expectations are that the fight against poverty and gender inequality in the developing countries, like Bulgaria, will not achieve

the desired results, as these countries have not yet overcome the old-fashioned perceptions and stereotypes. However, it can be argued that as an important economic sector of the national economy, tourism can successfully contribute to reducing the negative aspects of the globalization process. The realistic prognosis for the future is that countries around the world will continue to develop at different rates: there will be winners and there will be losers.

References

1. Alkire, S. et al. (2019) *Global Multidimensional Poverty Index 2019: Eliminating Inequalities* [Online] Available from: <http://hdr.undp.org> [Accessed 12/04/2020].
2. Bolwell, D. and Weinz, W. (2008) *Reducing poverty through tourism: Sectoral Activities Programme Working Paper* [Online] Available from: <https://www.ilo.org> [Accessed 10/04/2020].
3. Çetin, Z., Özgür, H. (2012) A critical theoretical evaluation on pro-poor tourism and poverty alleviation. *Mustafa Kemal University Journal of Social Sciences Institute*. 9 (17). pp. 115-133.
4. Corral, P., Irwin, A., Krishnan, N., Mahler, D., Vishwantah, T. (2020) *Fragility and Conflict: On the Front Lines of the Fight against Poverty*. Washington: World Bank.
5. Harrison, D. (2008) Pro-poor Tourism: a critique. *Third World Quarterly*. 29 (5). pp 851-868.
6. Howton, E. (2018) *Nearly Half the World Lives on Less than \$5.50 a Day* [Online] Available from: <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2018/10/17/nearly-half-the-world-lives-on-less-than-550-a-day> [Accessed 13/04/2020].
7. Khan, D., Khan, L. (2020) The Economic Impact of COVID-19 on Developing Countries [Online] Available from: <https://www.ipsnews.net/2020/04/the-economic-impact-of-covid-19-on-developing-countries/> [Accessed 16/04/2020].
8. Kosow, H. and Gaßner, R. (2008) *Methods of Future and Scenario Analysis*. Bonn: Deutsches Institut für Entwicklungspolitik.
9. Krustev, V. (2015) Turizmat kato geopoliticheski instrument na mekata sila. *Tourism in the age of transformation*. Varna: Science and economics, pp. 825–831.
10. Lewis, A., Brown, T. (2007) *Pro-Poor Tourism: A Vehicle for*

Development in Trinidad & Tobago. Mona: The University of West Indies.

11. Neshkov, M., Kazandzhieva, V. (2014) *Vavedenie v turizma*. Varna: Science and economics.

12. Neshkov, M., Kazandzhieva, V. (2015) *Regulirane na mezhdunarodnia turisticheski biznes*. Varna: Science and economics.

13. Popova, K. (2019) Women empowerment: challenges for the global tourism. *Izvestia Journal of The Union of Scientists – Varna. Economic Science Series* 8 (1), pp. 3-9.

14. Roe, D., Goodwin, H. and Ashley, C. (2002) *The Tourism Industry and Poverty Reduction: A Business Primer*. London: Pro-Poor Tourism Briefing No. 2/2002.

15. Roe, D., Ashley, C., Page, S. and Meyer, D. (2004) *Tourism and the Poor: Analyzing and Interpreting Tourism Statistics from a Poverty Perspective*. London: PPT Partnership.

16. Roe, D. (2001) *Pro-Poor Tourism: Harnessing the World's Largest Industry for the World's Poor*. London: International Institute for Environment and Development.

17. Scheyvens, R. (2007) Exploring the Tourism-Poverty Nexus. *Current Issues in Tourism*. 10 (2-3). pp. 231-254.

18. Scott, B. (2020) *The Great Divide in the Global Village* [Online] Available from: <https://www.foreignaffairs.com/articles/2001-01-01/great-divide-global-village> [Accessed 15/04/2020].

19. Shepherd, A. et al. (2019) *The Fourth Chronic Poverty Report*. London: Overseas Development Institute.

20. Telfer, D. and Sharpley, R. (2015) *Tourism and Development in the Developing World*. 2nd Ed. London: Routledge.

21. Yeoman, I., Davies, J., Wheatley, C., Mars, M., Schänzel, H. and Butterfield, S. (2012) *Tourism 2050: Scenarios for New Zealand*. Wellington: Victoria University of Wellington.

22. Zamani-Gallaher, E. (2014) Preface. *The Obama Administration and Educational Reform (Advances in Education in Diverse Communities, Vol. 10)*, Emerald Group Publishing Limited, pp. xix-xxii.

23. Pro-Poor Tourism Partnership. (2005) *Pro-Poor Tourism: Annual Register 2005*. London: Pro-Poor Tourism Partnership.

24. United Nations Economic and Social Council. (2018) *Report of the World Bank on poverty statistics* [Online] Available from: <https://unstats.un.org/unsd/statcom/49th-session/documents/2018-23->

Poverty-E.pdf [Accessed 12/04/2020].

25. United Nations. (2015) *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development* [Online] Available from: <https://www.un.org> [Accessed 10/04/2020].

26. The World Bank Group. (2020) *Poverty Overview* [Online] Available from: <https://www.worldbank.org/en/topic/poverty/overview> [Accessed 15/04/2020].

**УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ НА СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО ПО
ВРЕМЕ НА КРИЗА И ВЪЗМОЖНОСТИТЕ ЗА ФИНАНСИРАНЕ**

**SUSTAINABLE AGRICULTURAL DEVELOPMENT DURING
THE CRISIS AND FINANCING OPPORTUNITIES**

Докторант Милен Влаев

*Икономически университет – Варна
milen_vlaev@yahoo.com*

PhD student Milen Vlaev

*University of Economics – Varna, Bulgaria
milen_vlaev@yahoo.com*

Abstract

All economic and social subjects were are more or less affected during the economic crises. These processes affect both large and small businesses, and their impact is different with respect to the sectors in which the economic operators operate. In this regard, the report seeks to analyze the behavior of agricultural companies in times of economic crisis. To present how access to capital affects the various processes in the sector, and what are the possible obstacles that companies in the agricultural sector face. Analyzing the structure of the business and the readiness of companies to present possible solutions to reduce their impact of crises on the Agribusiness sector. In the appendix we will use only one sub-sector, namely it is best seen during the crisis, which is Vegetable Production and Fruit Growing.

Key words: *agricultural land, investment loan, financing, lease, return on capital, sustainability, balance sheet structure, interest rate.*

Според древногръцкия философ Хераклит, който изучавал диалектическия метод на познанието „Промяната е единственото сигурно нещо.“ Според него процесите и явленията трябва да се изучават, когато са свързани. В този доклад ще разгледаме факторите свързани с кризата, които се отразяват повече или по-малко на стопанства в аграрния сектор. Ще разгледаме проявленията на текущите процеси, търсейки отговор на въпроса - Какви са основните инструменти за справяне с кризата при зеленчукопроизводителите и овощарите и възможно ли е сектора да бъде по-подготвен за справяне с кризи?

С развитието на световната криза породено от въвеждането на специални мерки в цял свят за борба с Covid 19 бизнеса се изправи

пред редица ограничения и забрани. Тези ограничения имат различно влияние върху икономическите процеси и засягат отделните икономически сектори с различна сила. Можем да кажем, че един от най-малко засегнатите сектори е Селско стопанство, не само поради стратегическото си значение за изхранване на човечеството но и защото произведените храни са в баланс с потреблението. Другите сектори за които кризата не се отразява със същата сила са хранително вкусова промишленост и търговия с храни. В този смисъл в началото на кризата се очертаха и някои от подсекторите на селското стопанство, като производството на зеленчуци и плодове, технически култури като етерично маслени, които се оказаха неподготвени да посрещнат предизвикателствата на променената среда и трябваше да бъдат подпомогнати. Докато за етеричномаслените култури проблемите с насищането на пазарите за които имаше сигнали още преди кризата, както и ограничавайки търсенето на луксозни стоки като пряко влияние от нея то за зеленчукопроизводството и овощарството нещата не стояха по същия начин и преди всичко можем да кажем, че проблема е в структурата на отрасъла в България.

Анализирайки причините довели до кризата като пряко следствие от наложените ограничения за движение и социална изолация на хората, ще обобщим основните рискови, които се очертаха пред целия сектор:

1. Наложени ограничения в движението на хора, което доведе до риск от невъзможност за подsigуряване на персонал за прибиране на реколта при ресурсоемки производства.

2. Въведените ограничения в движението на стоки на местно и международно ниво води до риск от подsigуряване на производствения процес с навременни доставки на основните суровини и материали, като семена, торове и препарати, които в основната си част са вносни суровини.

3. Затваряне на търговски обекти, хотели, ресторанти, питейни заведения, както и рискът от провал на туристическия сезон води до риск от загуба на традиционни пазари и изпълнение на поръчки.

4. Подsigуряване на хранителната верига с регулярни доставки от производител към клиент и продоволственото подsigуряване на национално ниво, продължава да бъде един от сериозните рискове през сектора.

Проявлението на тези рискове доведе до редица реакции от страна на държавата, чрез въвеждане на различни мерки за справяне с негативния ефект от ограниченията и подсигуряване на хранителната верига с плодове и зеленчуци местно производство. Основната мярка беше насочена към задължаване на големите търговски вериги като Кауфланд, Била, Метро, Лидъл и др. да отворят щандове с произведена продукция от месни производители, като по този начин да се скъси търговската верига за доставки и подсигури пазари за родното производство. Въпреки съпротивата на търговските вериги и различните мнения в общественото мярката беше приложена, като остана отворен въпроса - Защо въпреки налетите над 14 милиарда лева за двата програмни периода на ОСП 2007 – 2014 и ОСП 2015 – 2021 в сектор Селско стопанство, водената политика в сектор зеленчукопроизводство и овощарство не успяват да се реструктурират, за да работят успешно с търговските вериги? Анализирайки причините за това няма да ги търсим във водената политика на държавата а ще обърнем внимание на факторите в бизнес модел на субектите от сектора.

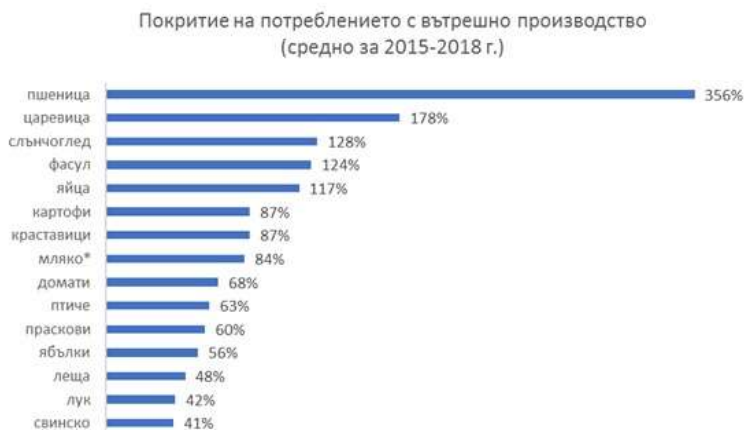
През последните години, всички земеделски производители оперираха в благоприятната, капиталова среда с достъп до евтин банков ресурс при свръх ликвиден пазар. Обръщайки поглед след световно икономическата криза след 2008-2009 година можем да кажем, че финансирането на сектора е продължило да расте много по бързо отколкото финансирането на другите сектори в България. За период от девет години ръста при кредитирането на сектора е 116% докато за всички сектори е 10% – Фигура 1. Гъвкави лизингови схеми за покупка на активи и навлизането на финансови компании, както и готовността на търговците на семена и торове за работа на отложено плащане допълнително доведе до сериозен стимул за развитие на сектора. През последните години освен по ПРСР фермерите имаха достъп до правителствени програми за директна помощ и с цел закупуване на активи, включително и през програмата на ПРСР. Директното подпомагане със субсидии от европейския съюз също оказваше благоприятна подкрепа за тези два сектора, като ежегодно над 100 000 000 лева, без да се брои подпомагането за биологично производство, постъпваха по сметки на производителите.

Фиг. 1. Ръст на кредитния портфейл за сектор селско, горско и рибно стопанство по години и нефинансови предприятия

Източник: Данни на БНБ.

Въпреки благоприятната ликвидна среда, проблемите пред сектора остават актуални в днешно време и той не успява да догони другите основни сектори като зърнопроизводство, който успя успешно да премине към прилагане на нови технологии, чрез прилагане на устойчиви семена, торове и препарати, както и да приложи различни нови технологии за производство като No-Till. По този начин намалявайки разходите си за труд и увеличавайки добивите, успешно се приспособяваше освен към заобикалящата се среда и към динамично променящата се конкурентна среда. Изграждането на устойчиво зеленчукопроизводство и овощарство изостава и не успя да се възползва и от свободния европейски пазар, на който стоката им се реализираше на много висока цена отколкото на местно ниво. Нещо повече, сектора не успява да подсури и търсенето на национално ниво от пресни плодове и зеленчуци, като държавата е нетен вносител. Това се вижда и от анализа на ИнтелиАгро в статията от 31.март.2020 „Достатъчно ли е родното производство, за да отговори на нуждите ни от храни?“ Фигура 2.

Фиг. 2.

Източник: ИнтелиАгро, чрез собствени изчисления на база данни на ИТС и МЗХГ;

Разглеждайки структурата на бизнес при зеленчукопроизводството и овощарството, до голяма степен сектора не може да премине през кризата успешно и поради раздробената структурата на стопанствата и характерът на производство. По данни на МЗХ в България, структурата на земеделието в тези сектори е съсредоточена предимно в много на брой малки производители. Основната част от бизнеса продължава да е съсредоточен в микро и дребни стопанства с основен дял от бизнеса 80 – 90 % в градини до 20 декара (Таблица 1). Голямата раздробеност в малки стопанства в случая не би била проблем ако в България съществуваха модерни форми на сдружаване или кооперативи, които да защитават интересите на дребните производители. За всичко това си има определени причини, които можем да търсим в народопсихологията или в натрупаните с времето грешни разбирания в изграждане на политиката и правна рамка в това направление. Показателен е факта и в липсата на кандидати по мярка 9 „Учредяване на групи и организации на производители“ от ПРСР 2014-2020, по която са кандидаствали общо 40 организации, като на първия етап от 23 одобрени в сектор „плодове и зеленчуци“ попадат 5 сдружения. Общо за България признатите групи на производители от Министерство на земеделието, храните и горите са 75 сдружения, като 25 са в сектор плодове и зеленчуци към

2019 година. Това е показател за изградения бизнес модел на производителите в сектора. Всеки производител реализира произведената от него продукция предимно на дребно, в ниши като месни пазари, хотели и ресторанти, без възможност за реализиране при търговски вериги, които търсят еднородни големи количества, качествена продукция.

Друг важен инструмент засегнат в доклад „Възможности за използване на системата “контрактно фермерство” за постигане на устойчив растеж на фирмите от агробизнеса“ в доклад от на гл.ас. док. Дамян Киречев, не се прилага в България. Въпреки необходимостта от разширяване на вертикално - интегрираните връзки по цялата верига на доставки на храни, използването на системата „контрактно фермерство” е рядко срещана форма сред производителите. Тук липсата на доверие между производители и преработватели или желанието за максимизиране на печалбата не на база увеличен капацитет на производство и изграждане на устойчивост на бизнеса а на база максимизиране на печалбата, чрез максимизиране на продажната цена, не позволява адаптиране на дребните фермери към промените на пазара.

Както подчертава Д.Киречев, в условията на подходяща среда, ползите на контрактното фермерство са повече от възможните недостатъци. Макар понастоящем тази система да намира приложение в по-голяма степен в развиващите се страни, опитът, който може да се проучи, съдейства в голяма степен за подобряване на пазарните позиции на фермерите и предприятията от българския агробизнес, за повишаване на тяхната конкурентоспособност, за постигане на техния устойчив растеж в бъдещето.

Всичко казано до тук за липсата на сдружаване води след себе си и до следните проблеми:

- Липса на качествено на произведената продукция, поради невъзможност да се обработи или да бъде подложена на какъвто и да е контрол и стандарти.
- Липса на еднаквост и сортова честота на произведената продукция с цел да бъде задоволено изискването на пазара.
- Липса на достатъчно производители, които да подсилят потреблението с плодове и зеленчуци в България.

Таблица 1

**Разпределение на земеделските стопанствата по класове
икономически размер и типове земеделие**

Класове	Икономически размер на стопанствата в EUR	Зеленчуци, цветя и гъби брой	%	Трайни насаждения брой	%
I	< 2 000	2 081	29%	6 403	56%
II	>= 2 000 < 4 000	1 368	19%	2 386	21%
III	>= 4 000 < 8 000	1 634	22%	1 350	12%
IV	>= 8 000 < 15 000	1 099	15%	635	6%
V	>= 15 000 < 25 000	362	5%	281	2%
VI	>= 25 000 < 50 000	394	5%	217	2%
VII	>= 50 000 < 100 000	220	3%	104	1%
VIII	>= 100 000 < 250 000	89	1%	36	0%
IX – XIV	>= 250 000	48	1%	3	0%
	Общо	7 295		11 415	

Източник: Данни от МЗХ

Към тези фактори можем да добавим и липсата на нови високопродуктивни интензивни овощни градини. Въпреки ръста в новите овощни градини с почти 1/3 подсилен от ПРСР за периода 2015-2019 е видно, че гъстотата на насажденията и качеството на сортовия състав значително изостава от световните тенденции според анализа на ИнтелиАгро публикуван на 21.01.2020.* Това допълнително прави сектора и стопанствата опериращи в него трудно конкурентни, превръщайки голяма част от бизнеса в неустойчиви субекти по-време на кризи, каквато наблюдаваме в момента.

Друг важен фактор е липсата на сертифициране и реализация на произведената стоката основно на дребно, при местни пазари, хотели, ресторанти и заведения. Липсата на въведени стандарти за качествено производство от дребните производители до голяма степен е пречка за осигуряване на стока с доказан произход, произведена в достатъчни количества, която да бъдат реализирани в мрежата на търговските вериги. Достатъчно ясен пример за това е, че от световно признатите стандарти по данни от сайта на компанията GLOBALG.A.P в България

има 25 сертифицирани производителя на ябълки и още толкова производители на домати. Докато за Унгария този сертификат притежават над 250 компании за тези производства. Необходимостта от повишаване качеството и безопасността на предлаганата продукция се развива подробно в доклада на Стоянова (2012). А. Стоянова посочва ползите от сертифицирането на внедрилите и поддържащи стандарта, земеделски производители. Посочвайки основните предимства за фермерите в доклада си а именно:

- Идентифициране и предотвратяване на опасностите, свързани със замърсяване на хранителните продукти.
- Подобряване контрола върху разходите, икономия на използвани препарати за растителна защита.
- Увеличаване на надеждността на схемите за интегрирано осигуряване на ферми с оценка на риска, който да се използва от консуматорите.
- Конкурентоспособност и отпадане на бариерите за свободна търговия.
- Застраховане на земеделската продукция на разумни цени.
- Подобряване на имиджа на фермера и увеличаване на пазарния дял.
- Повишаване доверието на потребителя към организацията;
- Фермера притежава необходимите доказателства за производство на качествени и безопасни храни.
- Наличието на внедрена интегрирана система позволява по-ефективен, регламентиран контрол.

До голяма степен биопроизводителите могат да се причислят към фермерите въвели стандарт за производство, защото те отговарят на определени изисквания и ежегодно са проверявани от контролиращи фирми за това. При тях кризата няма да има същото проявление както при другите зеленчукопроизводители, защото произвеждания от тях продукт е строго специфичен, предлаган на ограничен и контролиран за качество пазар.

Заклучение

Въпреки наличието на лесен достъп до капитал, чрез банково и лизингово финансиране фермерите в сектор плодове и зеленчуци не успяват да изградят достатъчно устойчиви стопанства, които да оста-

нат незасегнати от кризата. За да успеят голяма, част от тях трябва да обърнат поглед първо към внедряването на нови технологии, процеси, препарати, сортове плодове и зеленчуци. Към тях можем да прибавим и внедряването на качествени системи за управление и сертифициране на производствата, които се явяват част от хранителната верига. На второ място, следва да се търсят форми на сдружаване с цел предлагане на по-големи, количества еднородна и с еднакво качество стока. Тези форми на сдружаване може да бъдат както на доброволен принцип така и да се приложи контрактното фермерство. Всички тези изисквания биха направили сектора много по-устойчив и бързо приспособим по време на кризи, което ще доведе и до по – големи икономически ефекти както за стопаните така и за обществото.

Държавата може да подпомогне тези процеси, променяйки фокуса от субсидиране на сектора на парче, без ясна цел към задължително прилагане на единни стандарти за производство, проследяване на хранителната верига, и внедряване на стандарти. Подобни правила биха имали същия ефект ако се създаде правна рамка подпомагаща сдружаванията и контрактното фермерство, включително сдружаване с цел получаване на повече субсидии. Друг важен елемент е и застраховането на земеделските площи против природни бедствия, което изисква отново регулаторно задължително поставяне на условия за да не се изправя сектора пред подобни кризи с друг характер в бъдеще.

References

1. Krediti na nefinansovi predpriqtq, domakinstva i NTOOD po vid i iкономически deinosti. 2005-2017,
2. Byuletini na Agrostatistika, MZH Byuletini i analizi na InteliAgro
3. Stoyanova, A., (2012), "*Standartat GlobalGAP- garantzia za kachestvo i bezopastnostta na zemedelskite producti*" // *Razvitie na agrobiznesa i selskite raioni v Bulgaria i ES - perspektivi 2020: Sb. dokladi ot nauchno prakticheska elektronna konferenciq s mejdunarodno uchastie.*- Varna: Gea-Print ,2012, s. 174-184
4. Kirechev D.,(2012) „*PROSPECTS FOR APPLYING OF “CONTRACT FARMING” SYSTEM FOR SUSTAINABLE GROWTH IN AGRICULTURAL COMPANIES*”, MANAGEMENT AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT 6/2012 (37)р.63-68.

**УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ, ЩАСТИЕ
И УСТОЙЧИВ БИЗНЕС - ИМА ЛИ ВРЪЗКА МЕЖДУ ТЯХ?
SUSTAINABLE DEVELOPMENT, HAPPINESS AND SUSTAINABLE
BUSINESS - IS THERE A RELATIONSHIP BETWEEN THEM?**

Х. ас. Селвет Ниязиева

*Икономически университет – Варна
selvet_niyazieva@ue-varna.bg*

*Part-time Assist. Prof. Selvet Niyazieva
University of Economics – Varna, Bulgaria
selvet_niyazieva@ue-varna.bg*

Abstract

This report aims to examine the link between sustainable development, happiness and business using as examples sustainable maritime transport and sustainable tourism. The tasks we have set ourselves are to: review and analyze scientific publications on issues related to sustainable development, happiness, sustainable tourism and maritime transport, to summarize their characteristics and to describe the links between sustainable development, happiness and sustainable business and to highlight differences in the perception of happiness in the context of sustainable development in the two industries. The subject of study are scientific publications published in refereed and indexed journals and databases. Reports, analyzes of IMO, UNWTO, SDG and others are also reviewed and analyzed. The methods that have been used to gather empirical information are: content analysis, analysis and synthesis.

Key words: *sustainable development, happiness, sustainable tourism, sustainable shipping.*

JEL Code: Q01, M5, O10, M39

Въведение

В последните години концепцията за устойчиво развитие е в основата на съвременния дебат. Бихме могли да говорим за устойчиво благополучие и щастие за всички, само ако е постигнато устойчиво развитие. С нарастващата загриженост на света относно проблемите, пред които е изправен днес, въпросите за щастieto и устойчивия бизнес стават все по-актуални. Настоящият доклад има за цел да разгледа връзката между устойчивото развитие, щастieto и бизнеса по примера на устойчивия морски транспорт и устойчивия туризъм. Избрали сме да анализираме два от най-динамично развиващите се

бизнес сектора- туризъм и морски транспорт, защото те имат ключова роля за постигането на 17-те цели на устойчивото развитие(SDGs), освен това оказват значително влияние върху устойчивото развитие и съответно то върху тях. Ние считаме, че устойчивият морски транспорт и устойчивият туризъм, могат успешно могат да балансира икономическите, социалните и екологичните аспекти, освен това и двата анализирани сектора са от изключително значение за България. Задачите, които сме си поставили са: да направим обзор и анализ на научни публикации по въпроси, свързани с устойчивото развитие, щастieto, устойчивия туризъм и устойчивия морски транспорт, да обобщим техните характеристики, и очертаем връзките между тях както и да опишем как се възприема щастieto в контекста на устойчивото развитие в двата бранша. Обект на изследване са реферирани и индексирани научни публикации, анализи по разглежданите проблеми на Международната морска организация (ИМО), Световна организация по туризъм към ООН (UNWTO) и Групата за стратегии за устойчиво развитие(SDSG- Sustainable Development Strategies Group). За разработването на настоящия доклад са използвани следните методи: анализ на съдържанието, анализ и синтез.

1. Устойчиво развитие, щастие, устойчивост и връзките помежду им

Устойчивото развитие (УР) е сложна концепция, която консолидира традиционните възприятия за връзката между човека и природата, съобразена със съвременната социална теория и практика, като им придава ново значение, съобразено с предизвикателствата, пред които е изправен света днес. Направеният от нас анализ на теоретичните публикации показва, че за устойчиво развитие са дадени над 50 дефиниции. Повечето от тях са в контекста на глобалното и регионалното устойчиво развитие или обхващат само отделни негови аспекти (икономически или социални). Съвременното значение на термина "устойчивост" е използвано за първи път през 1972 г. в документите на Стокхолмската конференция по екологични въпроси, а първото официално определение на устойчивото развитие е изложено в Доклада на Световната комисия по околната среда и развитието (UN General Assembly, 1987). По-късно концепцията се допълва с въвеждането на дефиницията за „трите стълба (3В1 или 3Ps)“, която се

отнася до хармоничното взаимодействие между икономическия просперитет, социалната справедливост и опазване на околната среда или казано по друг начин според съвременните теории устойчивото развитие има три измерения: екологично, социално и икономическо (Elkington, 1997; Adams, 2012). В този доклад разглеждаме щастието в контекста на УР и по-специално в контекста на социалната устойчивост¹.

След поредица от резолюции на ООН и видими промени в поведението на потребителите, става ясно, че разбирането за напредък и благосъстояние е вече отвъд доходите и потреблението. До този момент основният индикатор, който се използва за измерване на успеха, е БВП, но в основния си замисъл той не предоставя информация за това колко устойчиво функционира икономиката и не отразява адекватно благополучието и щастието на хората. В следствие на това учените отбелязват, че има нужда от нов трансформационен подход за определяне и измерване на благосъстоянието и успеха (Stiglitz, 2019). Поради тези причини, ООН разработва алтернативни мерки за постигане на устойчив растеж. В последните 12 години все по-активно започва да се говори за нова алтернативна концепция, свързана с измерването на благосъстоянието и социалния прогрес на обществото и същевременно все повече учени определят БВП като недостатъчно обективен показател за тяхното измерване (Stiglitz, Sen and Fitoussi, 2009). Това е моментът, в който е необходимо изследователите да включат и други, непарични, холистични аспекти в измерването на социалния прогрес и благосъстоянието на обществото, като щастието. В този контекст през последните години признаването на просперитета и щастието като универсални стремежи и глобални цели нараства по инициатива на Бутан, който използва Брутното национално щастие (GNH) като индикатор за измерване на националното си благополучие и успех, вместо БВП и така в световен мащаб GNH все повече започва да се приема като мярка за успех вместо БВП.

За експертите, бизнеса и политиците важноста на щастието като инструмент за развитие и опазване на околната среда се признава след

¹ В нашият контекст социалната устойчивост е дефинирана като: дългогодишната способност на обществата да осигуряват благополучието на членовете си, в частност щастието и просперитета.

като Общото събрание на ООН приема две основни резолюции: 65/309 Щастието: холистичен подход към развитието и 66/281, която утвърждава 20 Март за международен ден на щастието (UNWTO, 2017). След тези две важни резолюции проучванията на щастието започват да се приемат за една от най-стимулиращите иновации в икономиката през последните години, която предоставя инструменти и мерки за тестване на „старите хипотези“ по нов начин, и възможност да се съчетаят субективните изследвания с обективни данни (като продължителност на живота, доходи и образование), за да могат да ги обработват с логически модели. В този смисъл от гл.т. на GNH, бизнесът би могъл да се разглежда като централен жизненоважен стълб на обществото, който има отговорности спрямо подобряването на живота, допринася за благополучието и щастието на хората. С публикуването на първия Доклад за световно щастие, значително внимание се отделя на щастието на национално и правителствено ниво (Helliwell, Layard and Sachs, 2018), но за съжаление то не е достатъчно добре разбрано и прието на бизнес ниво, дори в родното си място Бутан. Идеята за включване на щастието и стойностите на GNH в бизнеса за пръв път се предлага от Dasho Togbayu на VI международна конференция за GNH (Zangmo, Wangdi and Phuntsho, 2017). Той определя настоящия бизнес модел на прекомерно максимизиране на печалбите и ползите за акционерите, за сметка на околната среда и обществото като неустойчив. Днес все още много бизнеси разчитат само на финансови показатели при измерване на резултатите си. Трябва да отбележим също, че финансовите показатели не успяват да покажат степента, в която предприятията влияят върху околната среда и общностите. За пример може да бъде даден туризмът, сектор, който често замърсява и унищожава местообитания, същевременно заема челни места в класациите при оповестяване на финансовите си резултати. За съжаление обаче тези добри финансови резултати рядко разкриват отражението, което бизнеса има върху местните жители и околната среда. Този пример нагледно показва необходимостта от признаване и управление на рисковете и отражението на бизнеса върху заинтересованите страни. Това може да се приеме като предпоставка за интегриране и измерване на щастието в бизнес организациите, като това изисква преосмисляне на бизнес показателите, използвани за измерване на успеха или неуспеха на бизнеса.

2. Характеристики на устойчивия туризъм и връзката му с щастието

Туризмът е един от най-динамично развиващите се отрасли и това е предпоставка за икономически растеж, който от една страна създава възможности за заетост, бързо развитие на дестинациите, увеличаване на благосъстоянието на местните общности и др. (Hatipoglu, Alvarez and Ertuna, 2016), а от друга страна, причинява значителни екологични проблеми, като този растеж кара туристите да употребяват продукти за еднократна употреба по време на своите ваканции и да консумират все повече, което води до прекомерно ползване на суровини необходими за създаване на туристически продукт или услуга, което съответно създава, проблеми свързани с изхвърлянето на многото употребени продукти и др. (He, He and Xu, 2018; Wu *et al.*, 2019). Разгледаните и описани въздействия на туризма в анализиранията литература, най-основно можем да обобщим в няколко групи: въздействия, свързани с влиянието на туризма, върху качество на живот в силно посещаваните туристически дестинации (Gil-Saura and Ruiz-Molina, 2019), влияния върху местната екология (Kisi, 2019; Sezerel and Kaymaz, 2019), влияния, свързани с климатичните промени (Panwar and Singh Rautela, 2019), опасности за околната среда, причиняващи смърт на местните жители (Jhamb, 2019), разрушаване на крайбрежните райони и др. (Reineman and Ardoin, 2018). Подобни негативни въздействия могат да се разглеждат като предпоставка за появата на концепцията за устойчив туризъм. Тази концепция се развива повече от 30 години, като става все по-актуална, както в националните, така и в международните програми. Устойчивият туризъм се свързва с няколко важни ключови момента. През 1999 г. туризмът се включва като стратегически сектор за устойчивото развитие от Комисията за УР на ООН (Aall, 2014), с резолюция 70/193 на Общото събрание на ООН, 2017 г. е обявена за Международна година на устойчивия туризъм, освен това туризмът се споменава в 3² от 17-те Цели за устойчиво развитие (SDGs).

В анализиранията литература свързана с устойчивия туризъм, една много дискутирана и анализирана тема е дебата относно това има или

² SDG 8: устойчив икономически растеж и причина за заетост, SDG12: устойчиво производство и потребление, SDG14: Опазване и устойчиво използване на океаните, моретата и морските ресурси.

няма предимства ползването на устойчиви практики в бранша. Някои автори смятат, че прилагането на устойчиви практики може да има предимства, свързани с повишаване на репутацията както на туристическите субекти/дестинации, така и на заинтересованите групи, в същото време обаче, други автори имат съмнения, свързани с потенциалната икономическа ефективност и ползите от прилагането на устойчивите практики в туристическия бранш (Erkuş-Öztürk, Eraydın and Eraydın, 2010; Gil-Saura and Ruiz-Molina, 2019; Kisi, 2019). В следствие на направения обзор, можем да кажем че някои автори се задълбочават в изготвянето на предложения свързани с прилагането на устойчиви практики, други определят стратегии, трети очертават въздействията от прилагането на устойчиви практики, но като цяло се наблюдава увеличение в броя на академичните разработки свързани с прилагането на работещи устойчиви модели на практика в конкретни региони на света (Zamfir and Corbos, 2015; UNWTO, 2017; Alfaro Navarro, Andrés Martínez and Mondéjar Jiménez, 2019). Същевременно се увеличава и броят на научните публикации свързани с щастието в сферата на туризма, като това свидетелства за повишения интерес към пресечните точки между щастието, устойчивото развитие и туризма.

Днес, аспектите на щастието стават толкова важни, че някои страни като Бутан имат своя туристическа политика, изцяло ръководена от доктрината на GNH, която придобива все по-голямо значение в сравнение с други политики, като по този начин дава възможност страната да придобие специална репутация на туристическата карта. Бутан прави значителни инвестиции в социално-екологичното развитие, опазването и насърчаването на културата и добро управление, освен това бутанските учени споделят мнението, че щастието на населението на страната е много важно, защото когато то е щастливо, би могло да предаде това чувство на хората, които посещават тази страна (Aureliano-Silva, Oliveira and Alves, 2017). Наблюдава се и все по-голям интерес към въпросите свързани с щастието на различните заинтересовани страни в туризма (Bimonte and Faralla, 2016; Croes *et al.*, 2016). Доказано е също, че компанията които имат по-щастливи служители, са по-ангажирани, креативни и сплотени като екипи, и ползват по-малко отпуск по болест, всичко това има пряко положително въздействие върху производителността на бизнеса (De Neve *et al.*, 2017; Sulakhe and Vakre, 2019). Друга група автори свързват щастието с устойчивостта на

дестинацията по отношение на интегрирането на икономически, социални и екологични цели (Pratt, 2016; Pratt, McCabe and Movono, 2016). Трети, описват трансформацията на туристическата индустрия под въздействие на устойчивостта и концепцията за GNH (Martin, Lohmann; Jesica, 2015; Schroeder, 2015), и не на последно място са автори, които, вземайки предвид сложния характер на туризма, обобщават: туризмът играе значителна роля за постигането на устойчивото развитие, при наличието на все по-големи предизвикателства, свързани с околната среда и обществото (Kaushal and Sharma, 2019).

В обобщение на нашия анализ, бихме могли да кажем, че трябва да се мисли за цялостен баланс, който да гарантира краткосрочното и дългосрочно развитие на устойчивостта в туристическия сектор, освен това доброто отношение към персонала и неговото щастие би могло да бъде ключово конкурентно предимство в устойчивия туристически бизнес. Устойчивият туризъм има значителен потенциал да стимулира социално-икономическото развитие и опазването на околната среда в контекста на Agenda 2030, като в този контекст преминаването от ангажираност към действия може да бъде постигнато само, ако устойчивото развитие се премести от периферията към сърцевината при вземането на решения, както в публичните, така и в частните области в сферата на туризма. Възходът на сектора от своя страна, изисква специално внимание и спешно са необходими нови холистични методи за управление и инструменти за оценка, за да може да се отговори на изискванията на XXI век и предизвикателствата, пред които е изправен устойчивият туризъм.

3. Характеристики на устойчивия морски транспорт и връзката му с щастието

Морският транспорт също като туризма, е един от секторите които са най-динамично развиващи се и са най-силно повлияни от устойчивото развитие. В началото на XXI век, ИМО определя посоката и целите, които трябва да бъдат постигнати за устойчивото бъдеще на морския транспорт (ИМО, 2013). В бранша, термина устойчивост основно се използва като синоним на екологичните аспекти на корабоплаването и често съвпада с енергийната ефективност и CO₂ емисиите (Kotrikla, 2017), като приоритет стават усилията за ограничаване на въглеродния отпечатък и подобряването на екологичните показатели

на бранша. До преди 2 години, морската индустрия е единствената от големите индустрии, която няма план за опазване на климата. През 2018г., ИМО приема директива свързана с намаляване поне на 50% годишните емисии парникови газове от кораби до 2050г., което означава, че през 2030г., всички новопостроени плавателни съдове трябва да работят с нулевоуглеродна възобновяема енергия, а настоящият флот, който оперира и транспортира над 80% от световната търговия, дотогава трябва да стане независим от изкопаеми горива. На 1 януари 2020г. влезе в сила световен лимит за не повече от 0,5 % съдържание на сяра в мазута (UNCTAD, 2018a). От описаното до тук, можем да кажем, че международните морски конвенции най-добре представляват опазването интересите на океаните и моретата, но те същевременно могат да оказват и негативно въздействие върху морския транспорт. Такъв пример е случаят с две от ИМО конвенциите за управление на баластните води и част от Приложение 6 на МАРПОЛ³. Въпреки, че са добре планирани и имат за цел намалянето на вредното въздействие на морския транспорт върху околната среда, същевременно обаче, застрашават интересите на морския превоз на къси разстояния. Проектирането и инженерингът на оборудване, технологиите с ниска или нулева въглеродна енергия, електрически батерии, биогорива, водород и различните хибриди, допринасят за повишаването на енергийната ефективност на сектора чрез редица нововъведения и технологии (Bergek *et al.*, 2018), които подпомагат прехода към устойчив морски транспорт. Някои автори, дефинират устойчивия морски транспорт като рентабилна търговска дейност, при която натоварването на околната среда не е по-голямо от това, което тя може да понесе в бъдеще и в пряк или косвен контакт на социалните общности с нея да не бъдат отрицателно засегнати (Breitling, 2010). Друга група автори, дефинират устойчивото корабоплаване като задоволяване нуждите на настоящето, без да се компрометира способността на бъдещите поколения да посрещат собствените си нужди и изисква корабните компании да постигнат баланс в своите икономически, социални и екологични резултати (Cheng *et al.*, 2015; Lun *et al.*, 2015; Venus Lun *et al.*, 2015). В контекста на тези дефиниции, трябва да отбележим, многото различни заинтересовани страни-акционери, клиенти, служители, доставчици, регулатори, общности и

³ Международната конвенция за предотвратяване на замърсяването от кораби

околната среда като цяло (Yuen *et al.*, 2017, 2018), и в този смисъл един от основните и критични фактори за устойчивия морски транспорт е правилното разбиране на потребностите и очакванията на всички заинтересовани страни. Конструктивните диалози, партньорствата, синергията, съвместната научноизследователска и развойна дейност са само някои от основните инструменти за постигането на устойчив морски транспорт. Като пример описващ това, би могла да бъде ситуация в която, търговски кораб е в пристанище за товарене и/или разтоварване, там той не функционира независимо от бреговите съоразения и партньорите в логистичната верига, следователно ефективността трябва да се простира отвъд самия кораб, трябва да включва всички брегови съоразения и посредници по веригата като пристанища, които да осигуряват ефикасна услуга и основната морска инфраструктура, субекти от логистичната верига, свързани с обработка на товари, управление на трафика на кораби и др.

В обобщение на анализиранията литература по въпросите на устойчивото корабоплаване, ние напълно подкрепяме дефиницията на Европейския форум за устойчиво корабоплаване, която го определя като цялостна концепция за управление на устойчивото развитие включваща екологична и социална отговорност, прилагана за корабоплаването. От ключово значение в решаването на дилемата за растеж и устойчивост в морския транспорт, е концепцията за тройната ефективност(3BL), която насърчава балансираните компромиси, които осигуряват оптимални икономически и социални печалби с минимални екологични щети (UNCTAD, 2018b), следователно можем да кажем, развитието на устойчивото корабоплаване може да бъде в резултат на укрепването на три стълба на устойчивостта(3PS). Позовавайки се на проблемите, обсъдени по-горе, ние изцяло и обосновано подкрепяме мнението на Международната корабоплавателна камара (ICS), че заинтересованите страни в корабоплаването, трябва да се разглеждат като равностойни т.е. всеки от трите стълба на устойчивото развитие да бъде с равен приоритет, защото ако отрасълът не е икономически жизнеспособен, той не би бил в състояние да осигури ползи, както за околната среда, така и за социалната устойчивост. Устойчивостта в шипинга се влияе от различни фактори, от регулаторни до социално-икономически фактори като аспекти, свързани с пазара, човешкия фактор и др., и всички взети заедно допринасят по различни начини за

развитието на тези три стълба (Medel-González, García-Avila и Hernández, 2013). В обобщение, концепцията за устойчив транспорт, може да включва различни дефиниции и насърчаване на специфични измервания на икономиката (ефективен и конкурентен транспорт), обществото (приобщаващ транспорт) или околната среда (зелен транспорт) и за да можем да кажем, че корабоплаването е устойчиво, трябва да са спазени някои условия, като насърчаване култура на безопасност, която да надхвърля обикновеното спазване на нормативната уредба, необходимо е също така да се осигури ефективност и добавена стойност за всички заинтересовани страни, както и да се сведе до минимум въздействието на корабоплаването и дейностите на морската промишленост върху околната среда и др.

От няколко години, щастието става актуална тема и в шипинга. Досега изследванията на щастието в морската индустрия са правени чрез т. нар. Индекс на щастието на моряците (SHI). Целта на този индекс е да се даде по-ясна картина на живота на моряците и да подпомогне да се идентифицират факторите, които влияят на тяхното щастие. С всяка изминала година се увеличава броят на участващите морски лица в измерването на тяхното щастие. Компаниите и синдикалните организации, използват резултатите от този индекс за да могат да разберат какви са факторите които влияят върху щастието. Така чрез техния анализ да се опитат да ги подобрят и да се направи опит за подобряване на условията на труд на работещите в бранша. Анализът на литературата показва, че все още много компании (не само в шипинга) не са наясно с положителното въздействие, което щастието и неговото измерване могат да имат за компанията им. Тези, които са открили този потенциал, използват щастието като своя организационна стратегия и виждат нейните позитиви. Изследването на организационното щастие в морския транспорт е все още в начален стадий, но направените досега изследвания и анализи показват, че компаниите, биха могли да направят много пари, като инвестират в щастието на своите служители. Ако компаниите могат да се възползват от тази възможност, това би могло допълнително да подобри техните постижения и да се използва като конкурентно предимство. Щастието, може да не е краен продукт на успеха, но то по-скоро дава възможност на хората и организациите да успеят, ако го поставят в основата на своите стратегии.

Заклучение

Позовавайки се на анализираната литература, можем да обобщим, че дефинираното и общоприето определение за устойчивото развитие и днес остава основополагащо при дефиниране на устойчивото развитие на всички равнища на икономическата система, в т.ч. бизнес организациите в морския транспорт и туризма. На равнище бизнес организация, реализирането на устойчивото развитие се представя чрез концепцията „тройна ефективност“ (triple bottom line – 3BL), според която организацията трябва да функционира по начин, който осигурява баланс между печалба (profit), природа (planet) и хора (people). Тази концепция насочва вниманието на бизнеса не само към икономическата стойност, която те създават, но и към създадената или разрушена от тях социална и екологична стойност. Във връзка с прилагането на 3BL, организациите трябва да осъществяват бизнеса си в контекста на опазването на околната среда, поемайки ролята на участник в обществото, като същевременно се стремят да постигнат печалба. Концепцията за устойчивото развитие залага на системния подход към основните ценности и формулирането на нормативни принципи, които са база за консенсус относно целите на “развитието“. Към днешна дата, в морския транспорт въпреки опитите за преход към устойчив морски транспорт, обаче все още голяма част от корабите палват с конвенционални горива (дизелово гориво или суров петрол). Въпреки това, можем да подчертаем, че устойчивостта на морския транспорт може да допринесе и подкрепи ефективното изпълнение на Целите на Програма 2030 за устойчиво развитие, както и на Парижкото споразумение. Относно туризма, устойчивият туризъм може да играе значителна роля, може да причинява и проблеми но, същевременно може и да предоставя решения на проблемите чрез спазване на рамката на 17-те SDGs в Agenda 2030. За преодоляване на описаните проблеми, е необходимо сътрудничество между изследователите и бизнеса, за да могат препоръките и резултатите на изследователите, да станат наистина работещи в управлението на устойчивия туризъм и устойчивото корабоплаване.

В заключение можем да обобщим, че и в двата анализирани от нас бранша има неустойчиви бизнес практики, освен това има явни конфликти между балансирането на икономическия растеж и въздействието му върху околната среда и заинтересованите общности. Както в туризма, така и в морския транспорт, няма фиксирана рецепта за устойчиво

развитие. И в двата бранша регулиращите органи трябва да гарантират, че те ще продължават да допринася за устойчивия растеж по начин, който да отговаря на очакванията на съвременното общество, без да застрашават интересите на бъдещите поколения. Ние считаме, че устойчивият морски транспорт и устойчивият туризъм, могат успешно могат да балансира икономическите, социалните и екологичните аспекти (т.нар. 3P's), като този баланс, може да бъде постигнат по различни начини и чрез различни възможности за избор. По този начин, практическото прилагане на устойчивостта е отворено за много тълкувания, защото тя може да бъде постигната чрез технически иновации, екологични разпоредби и др. Ефективността на иновациите и регулациите обаче, винаги зависи от професионализма и компетентността на човешкия елемент. Следователно, повишената осведоменост за морската среда ще допринесе за устойчивото използване на околната среда и океаните от морските специалисти и от хората работещи в туризма, защото и двата сектора си влияят в определена степен и зависят един от друг. Устойчивото използване предполага, че бизнесът е икономически жизнеспособен, има ниско въздействие върху околната среда и е социално приемлив. В този свят, където икономическата стойност често се разглежда като много важна, устойчивото мислене изисква признаване на стойността на околната среда и хората. В следствие на направения от нас обзор бихме могли да обобщим, ние напълно споделяме мнението на авторите, които разглеждат настоящия модел на управление на бизнеса като неустойчив, освен това подкрепяме и идеята, бизнес компаниите да започнат да разглеждат щастието и благополучието като свои алтернативни бизнес цели, за да могат да променят неустойчивите си модели на управление в устойчиви и да се развиват в унисон със SDGs. Щастието и благополучието са свързани със стълба за социална устойчивост в концепцията за устойчиво развитие, като същевременно се наблюдава повишен интерес към щастието като глобална мярка за успех на национално и международно ниво. Има и достатъчно емпирични доказателства, че щастието може да се използва като подходяща концепция за управление в устойчивия бизнес. В нашия доклад, направихме обзор на концепцията за устойчив туризъм и морски транспорт, и обсъдихме концептуалната рамка на устойчивото развитие. Горезиложеното подкрепя тезата за връзка между устойчивото развитие, щастието и бизнеса. И преследването на корпоративни цели

(икономически) в ущърб на други цели (социални) може да повлияе негативно на човешкото благополучие в и извън организациите, на служителите, клиентите и общностите и дори да застраши тяхното оцеляван. Поради тези причини е необходим нов холистичен подход за управление на бизнеса за да гарантира устойчивостта на своето развитие, като анализират нивото на щастие на служителите и организацията като цяло.

References

1. Aall, C. (2014) ‘Sustainable tourism in practice: Promoting or perverting the quest for a sustainable development?’, *Sustainability (Switzerland)*. Multidisciplinary Digital Publishing Institute, 6(5), pp. 2562–2583. doi: 10.3390/su6052562.

2. Adams, W. M. (2012) ‘The Future of Sustainability: Re-thinking Environment and Development in the Twenty-First Century’, in *Sustainability*, pp. 71–78. doi: 10.2960/J.v23.a3.

3. Alfaro Navarro, J. L., Andrés Martínez, M. E. and Mondéjar Jiménez, J. A. (2019) ‘An approach to measuring sustainable tourism at the local level in Europe’, *Current Issues in Tourism*. doi: 10.1080/13683500.2019.1579174.

4. Aureliano-Silva, L., Oliveira, P. S. G. de and Alves, C. A. (2017) ‘A relação entre a felicidade e o desejo por hospitalidade mediada pela autoimagem do turista e a imagem do seu destino’, *Revista Brasileira de Pesquisa em Turismo*. ANPTUR, 11(3), p. 436. doi: 10.7784/rbtur.v11i3.1324.

5. Bergek, A. *et al.* (2018) ‘Towards a sustainability transition in the maritime shipping sector: the role of market segment characteristics’, in *IST2018 – Manchester*. Manchester, p. 25. Available at: <http://documents.manchester.ac.uk/display.aspx?DocID=37325> (Accessed: 9 October 2018).

6. Bimonte, S. and Faralla, V. (2016) ‘Does residents’ perceived life satisfaction vary with tourist season? A two-step survey in a Mediterranean destination’, *Tourism Management*, 55, pp. 199–208. doi: 10.1016/j.tourman.2016.02.011.

7. Breitling, U. (2010) ‘Sustainable Shipping and Port Development’, in *5TH REGIONAL ENVIRONMENTALLY SUSTAINABLE TRANSPORT (EST) FORUM IN ASIA*. Bangkok, p. 10. Available at: www.gtz.de

(Accessed: 1 February 2019).

8. Cheng, T. C. E. *et al.* (2015) 'Sustainability in maritime supply chains: Challenges and opportunities for theory and practice', *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*. Elsevier Ltd, 78, pp. 1–2. doi: 10.1016/j.tre.2015.03.007.

9. Croes, R. ; *et al.* (2016) *2016 Happiness Survey: Aruba Happiness & Tourism*. Dick Pope Sr. Institute Publications. Available at: <https://stars.library.ucf.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://www.google.com/&httpsredir=1&article=1040&context=dickpope-pubs> (Accessed: 4 April 2019).

10. Elkington, J. (1997) 'Enter the Triple Bottom Line'. Available at: <http://www.johnelkington.com/archive/TBL-elkington-chapter.pdf> (Accessed: 7 May 2017).

11. Erkuş-Öztürk, H., Eraydın, A. and Eraydın, A. (2010) 'Environmental governance for sustainable tourism development: Collaborative networks and organisation building in the Antalya tourism region', *Tourism Management*, 31(1), pp. 113–124. doi: 10.1016/j.tourman.2009.01.002.

12. Gil-Saura, I. and Ruiz-Molina, M.-E. (2019) 'Sustainable Practices in Spanish Hotels: A Response to Concerns on Quality of Life in Highly Visited Tourism Areas', in *Best Practices in Hospitality and Tourism Marketing and Management, Applying Quality of Life Research*, pp. 201–216. doi: 10.1007/978-3-319-91692-7_10.

13. Hatipoglu, B., Alvarez, M. D. and Ertuna, B. (2016) *Journal of cleaner production.*, *Journal of Cleaner Production*. Elsevier Science Ltd. Available at: <https://www.cabdirect.org/cabdirect/abstract/20163010995> (Accessed: 12 May 2019).

14. He, P., He, Y. and Xu, F. (2018) 'Evolutionary analysis of sustainable tourism Sustainable tourism Greenpreference Green innovation Government incentive mechanism Evolutionary game theory', *Annals of Tourism Research*, 69, pp. 76–89. doi: 10.1016/j.annals.2018.02.002.

15. Helliwell, J. F., Layard, R. and Sachs, J. D. (2018) *World Happiness Report 2018*. Available at: <http://worldhappiness.report/ed/2018/>.

16. IMO (2013) *IMO World Maritime Day 2013 - Sustainable Development*. London. Available at: <http://www.ics-shipping.org/docs/default-source/resources/policy-tools/sustainable-development-imo-world-maritime-day-2013.pdf?sfvrsn=18> (Accessed: 25

February 2019).

17. Jhamb, A. (2019) 'Corporate Social Responsibility in Tourism Industry', in *Corporate Social Responsibility: Concepts, Methodologies, Tools, and Applications*. IGI Global, pp. 49–54. doi: 10.4018/978-1-5225-6192-7.ch003.

18. Kaushal, V. and Sharma, S. (2019) 'Corporate social responsibility in tourism and hospitality: Relationships and Applications', in *Corporate Social Responsibility: Concepts, Methodologies, Tools, and Applications*. IGI Global, pp. 900–917. doi: 10.1080/09669582.2018.1488856.

19. Kisi, N. (2019) 'A Strategic Approach to Sustainable Tourism Development Using the A'WOT Hybrid Method: A Case Study of Zonguldak, Turkey', *Sustainability (Switzerland)*, 11(4). doi: 10.3390/su11040964.

20. Kotrikla, A. M. (2017) 'Green versus Sustainability: The case of shipping', in *Cest 2017*. Rhodes, Greece: 15th International Conference on Environmental Science and Technology, p. 5. Available at: https://www.researchgate.net/publication/317741694_Green_versus_sustainable_The_case_of_shipping.

21. Lun, Y. H. V. *et al.* (2015) 'Adoption of Green Shipping Practices', in *Green Shipping Management*, pp. 17–29. doi: 10.1007/978-3-319-26482-0_2.

22. Martin, Lohmann; Jessica, de B. (2015) 'Happiness in a Tourism Context', *International Conference on Gross National Happiness on GNH*, pp. 148–155. Available at: http://www.bhutanstudies.org.bt/publication/Files/ConferenceProceedings/6th_GNH_Conferencing/Martin_Lohman.pdf (Accessed: 26 June 2019).

23. De Neve, J.-E. *et al.* (2017) *Happiness at Work, SAID Business School, University of Oxford*. doi: 10.1111/j.1468-2370.2009.00270.x.

24. Panwar, N. and Singh Rautela, K. (2019) 'Mapping Sustainable Tourism Into Emergency Management Structure to Enhance Humanitarian Networks and Disaster Risk Reduction Using Public-Private Partnerships (PPP) Initiatives in Himalayan States: The Global Supply Chain Issues and Strategies Mapping Sus', in *Emergency and Disaster Management: Concepts, Methodologies, Tools, and Applications*. IGI Global, pp. 1168–1190. doi: 10.4018/978-1-5225-6195-8.ch054.

25. Pratt, S. (2016) 'A Gross Happiness Index for the Solomon Islands and Tonga: an Exploratory Study', *Global Social Welfare*, 3(1), pp. 11–21.

doi: 10.1007/s40609-015-0041-1.

26. Pratt, S., McCabe, S. and Movono, A. (2016) ‘Gross happiness of a “tourism” village in Fiji’, *Journal of Destination Marketing and Management*, 5(1), pp. 26–35. doi: 10.1016/j.jdmm.2015.11.001.

27. Reineman, D. R. and Ardoin, N. M. (2018) ‘Sustainable tourism and the management of nearshore coastal places: place attachment and disruption to surf-spots’, *Journal of Sustainable Tourism*. Routledge, 26(2), pp. 325–340. doi: 10.1080/09669582.2017.1352590.

28. Schroeder, K. (2015) ‘Cultural values and sustainable tourism governance in Bhutan’, *Sustainability (Switzerland)*, 7(12), pp. 16616–16630. doi: 10.3390/su71215837.

29. Sezerel, H. and Kaymaz, C. (2019) ‘Is Sustainable Tourism a Leverage FOR Economic Development? A critical review’, in *Emerging Economic Models for Global Sustainability and Social Development*. IGI Global, pp. 46–64. doi: 10.4018/978-1-5225-5787-6.ch003.

30. Stiglitz, J. (2019) ‘It’s time to retire metrics like GDP. They don’t measure everything that matters’, *The Guardian*. Available at: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/nov/24/metrics-gdp-economic-performance-social-progress> (Accessed: 3 April 2020).

31. Stiglitz, J. E., Sen, A. and Fitoussi, J.-P. (2009) ‘Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress’, *Sustainable Development*, 12, p. 292. doi: 10.2139/ssrn.1714428.

32. Sulakhe, P. A. and Bakre, P. P. (2019) ‘Investigating Factors and Their Impact which Affect the Happiness Index of an Entrepreneur’, *International Journal of Research and Analytical Reviews*, 6(1). Available at: <http://ijrar.com/> (Accessed: 8 May 2019).

33. UN General Assembly (1987) *Annex. Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development, Development and International Economic Co-Operation: Environment*.

34. UNCTAD (2018a) ‘Review of Maritime Transport 2018’, in *United Nations Conference on trade and development*. New York and Geneva: UNCTAD/RMT/2018, p. 116. doi: 978-92-1-047241-8.

35. UNCTAD (2018b) *Sustainable freight transport in support of the 2030 Agenda for Sustainable Development*. Geneva. Available at: <https://sum4all.org/sustainable-mobility-all>. (Accessed: 25 February 2019).

36. UNWTO (2017) *Measuring Sustainable Tourism: A Call for Action – Report of the 6th International Conference on Tourism Statistics*,

Manila, Philippines, 21 – 23 June 2017, *Measuring Sustainable Tourism: A Call for Action – Report of the 6th International Conference on Tourism Statistics, Manila, Philippines, 21 – 23 June 2017*. Manila. doi: 10.18111/9789284418954.

37. Venus Lun, Y. H. *et al.* (2015) ‘Environmental governance mechanisms in shipping firms and their environmental performance’, *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*. Elsevier Ltd, 78(2015), pp. 82–92. doi: 10.1016/j.tre.2015.01.011.

38. Wu, K.-J. *et al.* (2019) ‘Building Sustainable Tourism Hierarchical Framework: Coordinated Triple Bottom Line Approach in Linguistic Preferences’, *Journal of Cleaner Production*. doi: 10.1016/j.jclepro.2019.04.212.

39. Yuen, K. F. *et al.* (2017) ‘Antecedents and outcomes of sustainable shipping practices: The integration of stakeholder and behavioural theories’, *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 108(December), pp. 18–35. doi: 10.1016/j.tre.2017.10.002.

40. Yuen, K. F. *et al.* (2018) ‘The effect of sustainable shipping practices on shippers’ loyalty: The mediating role of perceived value, trust and transaction cost’, *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 116(August), pp. 123–135. doi: 10.1016/j.tre.2018.06.002.

41. Zamfir, A. and Corbos, R. A. (2015) ‘Towards sustainable tourism development in urban areas: Case study on Bucharest as tourist destination’, *Sustainability (Switzerland)*. Multidisciplinary Digital Publishing Institute, 7(9), pp. 12709–12722. doi: 10.3390/su70912709.

42. Zangmo, T., Wangdi, K. and Phuntsho, J. (2017) *Proposed GNH of Business*. First publ. Thimphu 11001, Bhutan: Centre for Bhutan Studies & GNH 2017. Available at: <http://www.bhutanstudies.org.bt/wp-content/uploads/2017/11/GNH-of-Business-.pdf> (Accessed: 23 February 2018).

НЯКОИ ПАРАМЕТРИ НА СИСТЕМАТА ЗА ОБРАТНА ЛОГИСТИКА В ПРЕДПРИЯТИЯ ОТ ГОРСКАТА ИНДУСТРИЯ

SOME PARAMETERS OF THE REVERSE LOGISTICS SYSTEM IN THE FORESTRY ENTERPRISES

Магистър Адриана Стрекаловска-Гъркова
Лесотехнически университет – София
strekalovska@abv.bg

Доц. д-р Станислава Ковачева
Лесотехнически университет – София
st_kovacheva@abv.bg

Adriana Strekalovska-Garkova
University of Forestry, Sofia, Bulgaria
strekalovska@abv.bg
Assoc. Prof. Stanislava Kovacheva PhD
University of Forestry, Sofia, Bulgaria
st_kovacheva@abv.bg

Abstract

The analysis presented in this study is focused on the overall organization and construction of the logistical system for manufacturing and recycling wood in forestry enterprises. Wood is an important factor in the operation of the forestry industry. It is a sustainable raw material and this is considered as one of its main advantages, wood is renewed by re-planting the forests and due to their natural restoration. The use of recycled raw materials is increasing globally as while the industry is trying to respond by building logistics systems that will ensure all processes associated with these logistics flows.

Key words: *Reverse Logistics, Forestry enterprises, Logistics system, Sustainable development, Recycling.*

JEL Code: L99, Q23, Q56

Въведение

В практиката на съвременните производствените предприятия от горската индустрия нараства необходимостта, наложена от логистиката за интегрирано и много прецизно управление и на трите фази на движение на материалните потоци в предприятието, а именно: входящ, вътрешен и изходящ. Необходим е специален подход към трите области на фирменото управление: снабдяване, организация на производст-

вото и дистрибуция на готовата продукция. (Dimitrov. P., 2004). Цялостният поглед върху веригите за доставки, съчетава права и обратна логистика и се възприема от концепцията за веригата за доставки със затворен цикъл (Guide et al., 2002). Важно е да се отбележи, че обратната логистика е понятие различно от управлението на отпадъците, тъй като последното се отнася основно до събирането и преработката на отпадъци (продукти, за които няма друг вид употреба). Основна разлика е, че обратната логистика се концентрира върху тези потоци, където има стойност, която трябва да бъде възстановена и резултатът (продукта) да бъде интегриран в (нова) верига за доставки.

Целта на разработката е насочена към анализ на основни параметри на обратната логистика в предприятията от горската индустрия в България, както и обобщаване и насоки за прилагане на световния опит в областта. Задачите са извеждане на насоки за прилагане на обратна логистика на територията на предприятията от горската индустрия. Обект на изследване са предприятията от горската индустрия извършващи дейност на територията на България.

1. Методика на изследването

Използваните методи са разнообразни и включват както схематични и графични методи, така и наблюдение, сравнение и описание за анализ на данни и изводи. Проведено е анкетиране в производствени предприятия на територията на България и са анализирани получените резултати за част от параметрите, характеризиращи обратната логистика.

За решаването на поставените цели и задачи са анализирани данни от националния статистически институт и в периода 2019–2020 г. е проведено емпирично изследване, като е използван метод на анкетирането с представители на различни предприятия от горската индустрия. Въз основа на първични резултати е направен анализ и обобщение на данните и на тази база са направени предложения за развитие на сектора в България

2. Съвременно състояние на обратната логистика

Съветът за управление на логистиката (Council of Logistics Management) публикува първото известно определение за обратна логистика в началото на деветдесетте години (Stock, 1992): „... терминът често

се използва за обозначаване на ролята на логистиката в рециклирането, изхвърлянето на отпадъци и управлението на опасни материали; в по-широка перспектива включва всички потоци, свързани с логистичните дейности, които се извършват при намаляване на използваните суровини, рециклирането, заместването, повторното използване на материалите и изхвърлянето им“. Това определение е съвсем общо и определя обратната логистика от гледна точка само на управлението на отпадъците. В следващите години обратната логистика е описана от някои автори (Rogers, D. S., et al. 2001; Tibben-Lembke, et al. 2002), като се подчертава целта ѝ и процесите които включва: процесът на планиране, прилагане и контролиране на ефективния от гледна точка на разходите поток от суровини, инвентаризация на стоката, крайни продукти и свързаната с тях информация от мястото на потребление до мястото на произход с цел възвръщане на стойност - Фигура 1.

Фиг. 1. Схема на материалния поток при права и обратна логистика

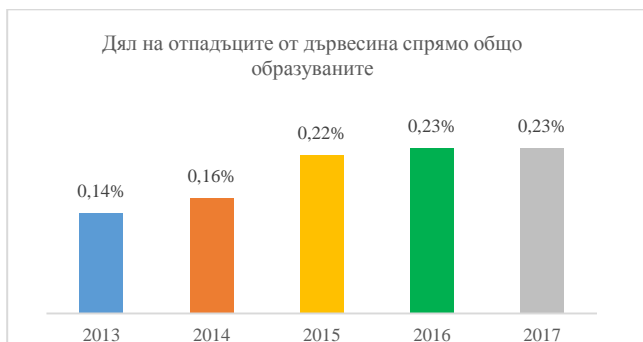
Източник: адаптирана от авторите.

Логистичната система включва цялостния материален поток от доставката на суровините до довеждането на готовата продукция до предприятието, както и свързаните с него информационни потоци. На основата на следните логистични дейности (снабдяване, получаване, приемане, транспорт, пазар) се изгражда логистичната стратегия на предприятието и се формира логистичната система. Важен момент при изграждането на тази система е нейното ефективно функциониране

(Blagoev et al. 2009). Тези определения са подкрепени от редица автори (Kovacheva, S., et al 2007; Todorov, F., 2017) и несъмнено показват многопластовата роля в съвременния свят на обратната логистика като част от концепцията за устойчиво развитие. Устойчивото развитие е съвременна концепция и визия за по-добър живот, която не компрометира бъдещето на следващите поколения. Един от стълбовете на устойчивото развитие е качеството на околната среда и ключов фактор за нейното постигане е управлението на отпадъците на национално, регионално и местно ниво (Ivanov, I., 2019b). Управлението на отпадъците от основното производство и превръщането им в суровина е правилната посока по която вървят предприятията от горската индустрия в България.

3. Резултати и обсъждане

След анализ на статистическите данни за образувани отпадъци от икономическата дейност се установяват следните резултати: близо 90% от отпадъчните количества от дървесина се предават за повторна употреба и оползотворяване след възникването си при икономическа дейност. За сравнение делът на повторно оползотворените отпадъци от всички видове спрямо общото количество генерирано за година е 3,32%. Делът на отпадъците от дървесина запазва стойностите от 0,23% от общото количество предадени отпадъци за последваща обработка - Фигура 2.

Фиг. 2. Дял на отпадъците от дървесина от общо образуваните от икономическа дейност. (2013-2017 г.)

Източник: НСИ - Отпадъци от дейността по вид

В сектора не се наблюдават технологични трусове. Но от данните личи и един устойчив през последните години модел за оползотворяване и търсене на начини и изделия, в които да се вложи отпадъчната дървесина в ново производство без съществено изменение на технологията и без необходимост от допълнителни инвестиции. Голяма част от предприятията в горската индустрия допълват продуктовото си портфолио с продукти от изцяло рециклирана дървесина – примерите са много – пелети, брикети, опаковки, щайги, касетки и др. Оползотворяването на отпадъчна дървесина от основното производство и влагането ѝ в допълващо или захранващо със суровини други икономически субекти производство благоприятства развитието на няколко от основните европейски индикатори за устойчиво развитие. Индикаторите за устойчиво развитие и тяхното изследване по области показва зависимост между големите производствени бази прилагачи параметрите на обратната логистика и използване на рециклиращи линии и подобряване на показателите на тези области (Ivanov, I., 2019a). Пример са намиращите се на територията на няколко големи области града предприятия оползотворяващи рециклирана дървесина и тяхната висока позиция в сравнителния анализ за развитие на областта. В настоящите динамично променящи се условия се налага постоянно да се анализират логистичните системи с цел оценка на степента на тяхното съответствие с целите и задачите на развиващия се бизнес, а така също и степента на тяхното техническо и технологично съответствие със съвременните технически и технологични решения (Todorov, F., 2017). След тази оценка предприятията си дават сметка за необходимостта от специално обособено звено на фирмено ниво, което да бъде основно ангажирано с логистичните дейности на предприятието, както и с развойна дейност за прилагане на устойчиво развитие благодарение на възможностите предоставени от обратната логистика. Според анкетираните – на въпроса: Има ли предприятието обособен логистичен отдел/сектор или специалисти по логистика? 75% от анкетираните отговарят положително. Фигура 3.

Фиг. 3. Наличие на логистично звено/отдел в предприятието

Източник: Първични резултати от авторска анкета проведена 2019-2020г.

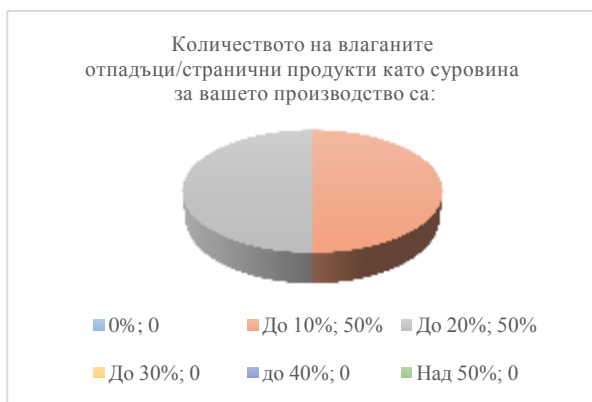
Новите модерни материали, базирани на рециклиране, имат подобрени свойства, които насърчават ефективната повторна употреба на продуктите, рециклирането и по този начин проправят пътя за кръгов, а не линеен модел на икономика в световен мащаб. Разширяването на продуктовото портфолио е от съществено значение както за устойчивото развитие така и за цялостното стратегическо управление на предприятието защото продуктът притежава характеристики които са важен фактор при формулиране на логистичната стратегия и управлението на различните логистични дейности (Rakovska, M. et al., 2018). На въпроса за самооценка на нивото на изградената вътрешна системата за събиране, съхранение и оползотворяване на отпадъчни продукти от производството половината от анкетираните определят нивото като добро, а другите 50% като много добро – Фигура 4.

Този резултат показва, увереността на всяко едно от тези предприятия за необходимостта от добра организация по оползотворяване на отпадъчните материали от основното производство. Предприятията в горската индустрия, анкетирани в проведеното проучване показват готовност сами да рециклират дървесина и да я влагат в собствена продукция. Голяма част от отпадъчната дървесина отива за отопление на производствените и административни сгради на територията на предприятията. Резултатите показват между 20-30% влагане на отпадъци, като суровини за ново производство. Фигура 5.

Фиг. 4. Самооценка за ниво на изградена вътрешна система за оползотворяване на отпадъчни продукти от производството

Източник: Първични резултати от авторска анкета проведена 2019-2020г.

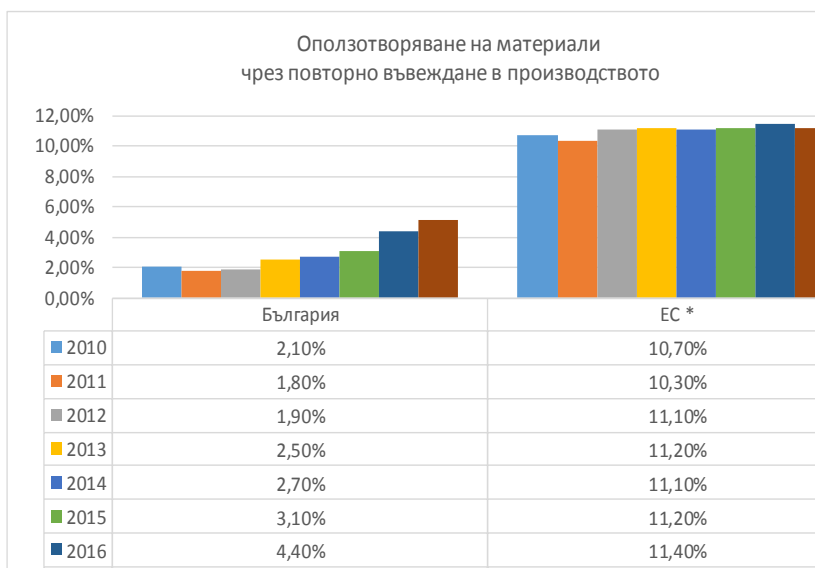

Фиг. 5. Количество на влаганите отпадъци, като суровина за производство

Източник: Първични резултати от авторска анкета проведена 2019-2020г.

Резултатите от анализа са в контекста на тенденциите на развитие и ролята на логистичния сектор в България и в страните от световната икономика (Kovacheva, S., 2017). По отношение на обратно вложените в производството материали България показва ръст с 3 % пункта от

2010 до 2017, в сравнение с ЕС*-27 държавите, чиито показатели се развиват едва с 0,5 % пункта.

Фиг. 6. Повторно оползотворяване на материали – България/ЕС*

Източник: Данни Евростат - Circular material use rate % of total material use.

Заклучение

Съвременните процеси, материали и решения на базата на дървесина непрекъснато се развиват и усъвършенстват, за да отговорят на променящите се изисквания и да се повиши конкурентоспособността на прилагащите ги предприятия. Необходимо е да се подпомогне разработването на съществуващи и планирани иновативни процеси и производствени технологии, при производствата от дървообработващата промишленост. Необходимо е да се внедри устойчив модел и да се търсят технологични решения, за да се развие и оптимизира обработката на отпадъчна и рециклирана дървесина, за да се сведат до минимум въздействията върху околната среда. Това включва разработването на процедури по логистичната верига през целия жизнен цикъл, включително система за обратна логистика, която предоставя нови възможности за намаляване на разходите и екологично и устойчиво развитие на дървопреработвателите.

References

1. Blagoev, Bl, B. Atanasov, and D. Angelov.(2009) *Stopanska logistika*, Varna, Izd., Nauka i ikonomika“ 78, p. 96-98
2. *Circular material use rate % of total material use.xls* <https://ec.europa.eu/eurostat> [Accessed 10/03/2020].
3. Dimitrov. P. (2004). *Logistikata v Balgariya*, sp. Logistika, br, 10
4. Ivanov, I. (2019a) *An Approach for Survey of the Sustainable Development at Regional Level: Case of Bulgaria*. In: International conference KNOWLEDGE-BASED ORGANIZATION. Sciendo. p. 249-254.
5. Ivanov, I. (2019b) *An approach for studying of regional and local inequalities in waste management*. International Multidisciplinary Scientific GeoConference: SGEM, 19 (4.2), p. 33-40.
6. Guide, Daniel & Van Wassenhove, Luk. (2002). *The reverse supply chain*. Harvard Business Review. 80. p. 25-26.
7. Kovacheva, S., Tasev, G. (2007) *Logistichni metodi i podhodi*, Sofia
8. Kovacheva, S. (2017). *Development trends in the logistics sector in Bulgaria*. In Scientific conference on economic and entrepreneurship: SCEE'2017 PROCEEDINGS p. 167.
9. *Otpadaci ot deinosta po ikonomicheski grupi – statisticheski danni -nsi.bg* (Ecology_2.2.xls) <http://www.nsi.bg/bg/> [Accessed 19/03/2020].
10. *Otpadaci ot deinosta po vid – statisticheski danni -nsi.bg* (Ecology_2.1.xls) <http://www.nsi.bg/> [Accessed 19/03/2020].
11. Rakovska, M., Dragomirov, N., Lukanov, K (2018) *Biznes logistika*, Izdatelski kompleks UNSS, p. 109
12. Rogers, D. S., Tibben-Lembke, R. (2001). *An examination of reverse logistics practices*. *Journal of business logistics*, 22(2), p. 129-148.
13. Stock, J. R. (1992). *Reverse logistics: White paper.*, Council of Logistics Management, Oak Brook, IL.
14. Tibben-Lembke, R.S., Rogers, D.S. (2002), *Differences Between Forward and Reverse Logistics in a Retail Environment*, Paper in Supply Chain Management. 7(5), p. 271-282.
15. Todorov, F. (2017) *Proektirane na logistichni sistemi*, Izdatelski kompleks UNSS, Sofia, p. 112.

**Юбилейна международна научна конференция
ИКОНОМИЧЕСКА НАУКА, ОБРАЗОВАНИЕ
И РЕАЛНА ИКОНОМИКА: РАЗВИТИЕ
И ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В ДИГИТАЛНАТА ЕПОХА**

Сборник с доклади

Том II

Дадена за печат VI.2020 г.	Печатни коли 53,2
Излязла от печат VII.2020 г.	Издателски коли 47,8
Формат 60×90/16	Тираж 88 бр.

Предпечатна подготовка *Яна Стефанова*

Издателство „Наука и икономика”
Икономически университет – Варна
ул. „Евл. Георгиев” 24
Печатна база на ИУ – Варна

ISBN 978-954-21-1038-5